TC
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ

-1930 DÜNYA EKONOMİK BUNALIMI SONRASINDA- TÜRKİYE'DE EKONOMİK POLİTİKA ARAYIŞLARI

DOKTORA TEZİ

Alev GÖZCÜ

Danışman:
Prof. Dr. Kemal ARI

İzmir, 2012

T. C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ
MÜDÜRLÜĞÜNE

Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi , Bilim Dalı'nda 2006880020 numaralı Alev GÖZCÜ'nün hazırladığı "**1930 DÜNYA EKONOMİK BUNALIMI SONRASINDA TÜRKİYE'DE EKONOMİK POLİTİKA ARAYIŞLARI"** konulu Doktora tez savunma sınavı, 30/03/2012 günü ……. - ……. saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin/ ……..….. (başarılı/başarısız) olduğuna …… (oybirliği/oy çokluğu) ile karar verilmiştir.

Üye (Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı)
Prof. Dr. Kemal ARI
Dokuz Eylül Üniversitesi

Üye
Prof. Dr. Recep KÖK
Dokuz Eylül Üniversitesi

Üye
Yrd. Doç. Dr. Kenan KIRKPINAR
Dokuz Eylül Üniversitesi

Üye
Doç. Dr. Yasemin DOĞANER
Hacettepe Üniversitesi

Üye
Yrd. Doç. Dr. Türkmen TÖRELİ
Dokuz Eylül Üniversitesi

30/03/2012

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı	: Alev GÖZCÜ
Üniversite	: Dokuz Eylül Üniversitesi
Enstitü	: Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü
Anabilim Dalı	: Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi
Bilim Dalı	: Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi
Tezin Niteliği	:Doktora Tezi
Sayfa Sayısı	: XIII + 439
Mezuniyet Tarihi	: …. / …. / 2012……..
Tez Danışmanı	: Prof. Dr. Kemal ARI

1930 DÜNYA EKONOMİK BUNALIMI SONRASINDA TÜRKİYE'DE EKONOMİK POLİTİKA ARAYIŞLARI

Birinci Dünya Savaşı sonrasında Osmanlı Devleti yıkılırken Anadolu'da yeni bir savaş başlamış ve bu savaş sonrasında Türkiye Cumhuriyeti Devleti kurulmuştur. Bir bağımsızlık savaşının ardından kurulan Türkiye Cumhuriyeti siyasi bağımsızlık kadar ekonomik bağımsızlığı da önemsemiştir. Bu doğrultuda yeni devlet ekonomi politikasını henüz Cumhuriyet ilan edilmeden 1923 yılının Şubat ayında toplanan İzmir İktisat Kongresi'nde belirlemiştir. Kongre bir yandan "milli iktisat" vurgusunu ortaya koyarken diğer yandan milli iktisat anlayışına zarar vermediği ölçüde yabancı sermayeye geçit vermişti. Kongrenin toplandığı tarihle 1929 yılına kadar geçen süre bir yandan Türkiye'de ekonominin kurumsallaşması, diğer yandan da liberal ekonomik politikaların uygulandığı dönem olmuştur.

Ancak bu liberal süreç çok fazla sürmemiş ve 1929'da Amerika'da başlayıp giderek tüm dünyayı etkisi altına alan büyük ekonomik krizin etkileri dalga dalga Türkiye'ye de yansımıştır. Ekonomik bunalım Türkiye'de işsizlik, iflas, açlık, intihar gibi sosyal sorunların ortaya çıkmasına da neden olmuştur.

Söz konusu ekonomik kriz, kapitalizmin o güne kadar yaşadığı en önemli krizdir. Ancak aynı dönemde Rusya'da uygulanmakta olan planlı ekonomi ve Sovyetlerin ekonomi politikası bu küresel krizden en az yara alarak çıkan sistem olduğu için de dünyada talep görmeye başlamıştır.

Hatta Rusya'da uygulanan ekonomik model Türkiye'nin söz konusu dönemde ekonomik bunalım karşındaki arayışlarında yer yer örnek de alınmıştır. Böylece bunalım ortamında Türkiye'de ekonomide yeni arayışlar kendini göstermiştir. Kamuoyunda ekonomi politikalarında izlenmesi gereken yolla ilgili kimi öneriler de belirmiştir. Bunalım ortamında Türkiye'nin nasıl bir ekonomik model izleyeceğine dair önemli tartışmalar yaşanmış ve devletin tüm dünyada olduğu gibi Türkiye'de de ekonomideki etkinliği artarken; himayeci ekonomik politikalar görülmeye başlanmıştır. Bu yeni süreç Türkiye'de devletçilik dönemi olarak kabul edilmektedir.

Bu çalışma 1929 dünya ekonomik bunalımının dünyada ve Türkiye'de meydana getirdiği sorunlar, bunalımın etkileri, dönemin sosyal sorunları üzerinde yoğunlaşarak ve Türkiye'nin bunalım ortamında nasıl bir ekonomik politika oluşturmaya çalıştığı üzerinde durmaktadır.

Anahtar Sözcükler:

Bunalım İflas İşsizlik İntihar Himayecilik Devletçilik

ABSTRACT

Name and Surname	: Alev GÖZCÜ
University	: Dokuz Eylül University
Institution	: Principles of Atatürk and Revolution History Institute
Field	: Principles of Atatürk and Revolution History
Branch	: Principles of Atatürk and Revolution History
Degree Awarded	: PhD
Page Number	: XIII + 439
Degree Date	: …. / …. / 2012.
Supervisor (s)	: Prof Dr. Kemal Arı

İNGİLİZCE TEZ BAŞLIĞI

ECONOMIC POLICIES IN TURKEY FOLLOWING 1930 GREAT DEPRESSION

While the Ottoman Empire was collapsed following the First World War, a new war began and the Republic of Turkey was established at the end of this war. In this direction, the new state determined its economic policy in Izmir Economic Congress which assembled on February 1923 when the Republic had not been declared yet. Between the date that the Congress assembled and the elapsed time until the date 1929 was the period that on the one hand Turkey was institutionalized and on the other hand economic policies were implemented.

However, the liberal process did not last long and effects of huge economic crisis which began in America in 1929 and gradually affected the whole world reflected to Turkey too. The depression caused the emergence of social problems such as unemployment, bankruptcy, hunger and suicide.

With regard to this economic crisis is the most important crisis that capitalism has ever lived. However, the planned economy which was being implemented in Russia in the same period and the economic policy of Soviets which took at least wound from this global crisis, thus started to receive demand in the world.

Even the economy model which was implemented in Russia was followed by Turkey in patches against the depression. Thus, new tendencies in the economy in Turkey had shown itself in the depression environment. Some suggestions about the way that should be followed in the economic policies were appeared in the public opinion. In the depression environment, important debated about what kind of economic model that Turkey would follow were taken place and the economic efficiency of the state was increasing as well as increased in the whole world, the protectionist economic policies began to be seen.

This study emphasizes that problems which 1929 Great Depression brought about in the world and Turkey, effects od depression, and how Turkey tried to compose economic policy in the depression environment via focusing on social issues of the period.

Keywords

Depression Bankruptcy Suicied Protectionism Statism.

ÖNSÖZ

Cumhuriyet'in kurulmasından bu yana Türkiye'de hükümetlerin, değişen koşullara göre ekonomik politika arayışları oldu. Süreç içinde ekonomi algıları, tercihler ve politikalar da değişti. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunu izleyen yıllar ile günümüzün koşulları ve olanakları aynı değil. Ancak, geçmişi bilmek geleceğe dönük yeni saptamaları olanaklı kılarak; amaçlara ve stratejilere önemli açılımlar yaptıracaktır.

Bu çalışmanın amacı, Türkiye'de Cumhuriyet'in kuruluş ve kurumsallaşma yıllarına denk gelen dünya ekonomik bunalımında, ülkenin ekonomik tercihlerinin, arayışlarının nasıl şekillendiğinin saptamasını yapmak ve bu politika arayışlarını zorunlu kılan tarihsel nedenleri irdelemektir. Bu çaba sonraki dönemin anlaşılmasına olanak verecektir.

Bir ürünün tarla ya da tezgâhtaki üretim aşamasından alıp, pazar ve tüketim aşamasına kadar geçen evrelerde, sayısız işlemle karşılaşması kaçınılmazdır. Bir ülkenin izlediği ekonomik politika ve strateji, bu yolculuğu belirleyen en önemli etkendir. Bu da yetmez daha ötelere, yabancı pazarlara ulaşma ve oralarda pazarlanma biçimi; giderek sanayi alanında üretim biçim ve yöntemleri; elde edilen geliri toplum kesimleri arasında paylaştırma ve bunu refaha aktarma süreçleri...

Bütün bu süreçleri incelemek toplumu ve politik yapıyı incelemek için önemli olanaklar sunar. Bu, yalnız geçmişi tanımak için değil, geleceği şekillendirmek için de gereklidir. Çok yaygın biçimde söylendiği gibi; değişen koşullara göre, kuralların da değişmesi kaçınılmazdır. Bu nedenle, işlerliği olan ekonomik bir yaşamda ve üretim süreçlerinde de değişkenlerin olması son derece doğaldır. Bu açıdan bakıldığında, Cumhuriyetin ilanından bu yana değişik iktidarlarca ekonomik politika arayışlarının incelenerek ortaya konulması bir anlamda hem gerekli hem de anlaşılabilir bir durumdur.

Tarihsel akışta her bir evreyi, öncelikli olarak bir önceki evrenin şartları belirler. Bu genel yaklaşımla, Cumhuriyet'in ilerleyen yılları içinde, politik arayışların temeli olan kuruluş yıllarındaki ekonomik koşulları; ardından da bu ekonomik yapının temelden değişimini getirecek olan 1929 dünya ekonomik bunalımı sonrasını görmek ve incelemek son derece önemlidir. Bunalım döneminde iç ve dış etkenler, bir yapı ve birikim oluşturuyor bunu topluma dayatıyor seçenekler, bu etkenlerin bileşkesinde yer alan koşullara göre belirleniyordu.

1929 dünya ekonomik bunalımıyla birlikte Batı'nın kapitalizmi can çekişip Batı dünyasında ekonomik şartlar allak bullak olurken; doğuda, Sovyetler Birliği'nin öncülüğünde ve ona bağlı olan ülkelerin oluşturduğu blokta, yeni bir ekonomik ve toplumsal model ortaya çıkıyordu. Ancak bunların dışında, yine dünya ekonomisine eklemlenmiş, geniş bir *"Üçüncü Dünya"* vardı.

Türkiye bu üç temel yapının tam ortasında, geçiş coğrafyasında bulunan bir ülkeydi. Üstelik tarihsel bir kırılma sonrasında, yeniden toparlanma evresinde bulunuyordu. İlkeleri, koşulları, öncelikleri değişmişti. Türkiye için, kendine en uygun ekonomik politikayı belirlemek kaçınılmaz gibi görünüyordu

İşte bu çalışmada, bu ekonomik arayışların en önemli evresi olan 1929 dünya ekonomik bunalımı sonrasındaki Türkiye'nin politika arayışları ele alınmıştır. Bu zorlu süreçte toplumda da ciddi sıkıntılar kendini gösterdi. Olabildiğince bu sosyal sorunlara da yer vermeye çalıştık. Zira dönemin havasını algılamada toplumsal sorunları görmek önemli katkı sağlayacaktır. Ancak 1929'da patlak veren ekonomik bunalım Türkiye'de etkisini net bir şekilde 1930 yılından itibaren hissettirdiği için tez başlığında 1929 yerine 1930 kullanmayı tercih ettik.

Çalışmamızı ortaya çıkaran araştırma sürecinde başta Başbakanlığa bağlı Cumhuriyet Arşivi'nin döneme ait verilerinden ve arşiv malzemesinden yararlanıldı. Bu kaynak grubunda döneme ilişkin pek çok rapor yer almaktadır. Bu raporlar arasında başta Cumhuriyet'in ilk yıllarında kurulmuş olan Ali İktisat Meclisi'nin raporları bulunmaktadır. Söz konusu kurumun raporlarında bunalım dönemine ait alınması gereken önlemlerin yanı sıra yine özellikle Türkiye'de ihracatın gelişmesi için yapılması gerekenler üzerinde de detaylı bir şekilde durulmuştur. Dönemin ekonomisine ilişkin verileri sadece Ali İktisat Meclisi verilerinden değil, aynı zamanda İstatistik Umum(Genel) Müdürlüğünce hazırlanan sanayi ve ticaretle ilgili istatistiklerden de derlemeye çalıştık. Cumhuriyet Arşivi'nden elde ettiğimiz verilerin arasında İktisat Vekâleti'nce ekonomik bunalıma karşı hazırlanmış çeşitli raporların yanı sıra, tarım, hayvancılık, ticaret ve sanayiye ilişkin verilerden de yararlanılmıştır. İktisat Vekâletine bağlı olan TÜRKOFİS (Türkiye Dış Ticaret İşleri Mali Ofisleri Dairesince) tarafından hazırlanan Türkiye'nin örneğin İsveç'le olan ekonomik ilişkilerini gösteren çeşitli verilerin yanı sıra yine aynı birim tarafından hazırlanmış yabancı ülkelerdeki kısa ekonomik haberleri gösteren raporlar da kullanılmıştır.

Bunlara ilaveten özellikle bunalımın dünya ki seyrini takip etmemize yarayan bu çerçevede yurt dışından gelen haberlerin değerlendirildiği Hariciye Vekâletince hazırlanmış raporları ve yine bu bakanlık tarafından Türkçeye aktarılan yurt dışında yayımlanan çeşitli gazetelerin ekonomik bunalımla ve Türkiye ile ilgili değerlendirmelerini de kullandık. Bu kapsamda örneğin Moskova Büyükelçiliğinden 1937 yılında Zekai Apaydın tarafından yollanan ve Türkiye'de tarımın ve hayvancılın gelişmesine katkı sağlayacak kimi önerileri içeren detaylı raporlardan da yararlanılmıştır. Bunlara ilave olarak Dahiliye Vekaletince hazırlanmış özellikle Serbest Cumhuriyet Fırkası hakkında ve ya ona ilişkin çeşitli gazetelerin değerlendirmelerinin yer aldığı raporlardan da yararlanılmıştır.

Araştırma süresince dönemin önemli kaynaklarından olan gazetelerden yararlanmak için Ahmet Priştina Kent Arşivi ve Müzesi'nin döneme ait koleksiyonlarından yararlanıldı. Bu gazeteler arasında (İzmir'e ait) yerel gazetelerin yanı sıra - Yeni Asır, Halkın Sesi, Hizmet, Anadolu, Serbes Cumhuriyet- ulusal gazetelerden de –Cumhuriyet, Milliyet, Vakit, Hürriyet, Son Posta, Akşam- yararlanıldı. Ayrıca araştırma dönemimize ait anılar, araştırma eserler, tezler ve makaleler de kullanıldı.

Tez yazımı sırasında araştırdığım döneme dair kimi belgelerin dilini bugüne uyarlama konusunda zaman zaman çelişkide kaldığım durumlar da oldu. Bu nedenle de tezin içinde yer yer iktisat yer yer ekonomi sözcükleri geçmektedir. Yine her ne kadar tezimizin başlığında yaşanan ekonomik sıkıntıyı anlatmak için "bunalım" dense de araştırma dönemini ele aldığımız yıllarda bu durumu anlatmak için kullanılan yaygın ifade "buhran"dır. Bu nedenle tezin kimi yerlerinde "bunalım" kimi yerlerde "buhran" görmek mümkündür. Ayrıca çalışmamızda kullandığımız araştırma eserler için eserlerin elimizdeki baskı yılları yazıldı.

Bu çalışmanın ortaya çıkmasında çok kişiye teşekkür etmeliyim. Ama en başta tez danışmanım Sayın Prof. Dr. Kemal ARI'ya teşekkür ederim. Kendisi bütün çalışma süresince çalışmanın her aşamasında çok değerli katkılarını, önerilerini benden esirgemeyerek, büyük bir sabır göstererek son derece büyük bir emek ve zaman harcadı. Ayrıca araştırma sürecimizin gelişimini izleyen bu süreçte katkılarını esirgemeyen hocalarım Sayın Yar. Doç. Dr. Kenan KIRKPINAR, Sayın Prof. Dr. Engin BERBER ile Ankara'dan gelerek jürimizde yer alan bu süreçte önerilerini ve katkılarını esirgemeyen Sayın Doç Dr. Yasemin DOĞANER ve son olarak Sayın Yar. Doç. Dr Leyla KIRKPINAR'a teşekkürü bir borç bilirim.

Ayrıca bu zor çalışma sürecinde kişisel kütüphanesini benimle paylaşan Sayın Taner BULUT'a, belgelerin düzenlenmesinde Özlem GÖZCÜ'ye, tablolarının yapılmasında yardımını esirgemeyen Gurbet GÖKGÖZ'e, çalışmamızın düzeltmelerinin yapılmasında yardımcı olan Sayın hocam Umur SÖNMEZDAĞ'a ve çalışma arkadaşlarım Fevzi ÇAKMAK, Ferah AYYILMAZ, Ahmet YILMAZ, Mustafa KIRIŞMAN' ve Ahmet Priştina Kent Arşivi ve Müzesi ile İzmir Milli Kütüphane çalışanlarına sonsuz teşekkürler.

Çalışma sürecinin bütün sıkıntılarına ve zorluklarına her zaman olduğu gibi benimle birlikte katlanan, her an destek olan ve motivasyonumu yüksek tutmamı sağlayan değerli annem Aynur ÇALIŞKAN'A bu zorlu süreci aşmamda yanımda olduğu için bir defa daha teşekkür ederim.

Alev GÖZCÜ

İzmir, 2012

İÇİNDEKİLER

ÖZET II
ABSTRACT III
ÖNSÖZ IV
İÇİNDEKİLER VII
KISALTMALAR XI
TABLO LİSTESİ XII

GİRİŞ 1

I- 1929 DÜNYA EKONOMİK BUNALIMI VE SİSTEMLER 14
A. DÜNYA EKONOMİK BUNALIMINA GİDEN YOL VE TÜRKİYE 14
A.1. Cumhuriyet Türkiye'sine Osmanlı'dan Kalan Ekonomik Miras 19
A.2. Kuruluş Evresinden Dünya Ekonomik Bunalımına 28
A.2.a. İzmir İktisat Kongresi ve Ekonomiye Yön Verme Çabaları 31
B. BUNALIM KARŞISINDA DÜNYA 44
B.1. Batı Dünyası 58
B.1.a. Kapitalist Dünya 60
B.1.a.1. ABD ve Bunalım 61
B.1.a.1.a. Bunalıma Doğru 64
B.1.a.2. Avrupa ve Bunalım 70
B.1.a.2.a. "Panevropa" Düşüncesi 74
B.1.a.2.b. Nazizm ve Faşizm 83
B.1.a.2.b.1. Nazizm 85
B.1.a.2.b.2. Faşizm 92
B.2. Doğu Dünyası 95
B.2.a. Sovyetler Birliği ve Komünist Blok 95
B.2.b. Az Gelişmiş Ülkeler 101

II- DÜNYA EKONOMİK BUNALIMININ TÜRKİYE'YE YANSIMALARI 105
A. BUNALIM DÖNEMİNDE TÜRKİYE'DE EKONOMİ 105
A.1. Bunalımın Türkiye'ye Etkileri 105
A.2. Bunalım Karşısında Türkiye'de Sektörlerin Durumu 111
A.2.a. Tarım 111

A.2.a.1. Cumhuriyet Öncesi Tarımın Sorunları ve Teknik, Yapısal Dönüşüm 111
A.2.a.2. Tarımda Bunalıma Bağlı Etkiler, Alınan Önlemler ve Birinci Ziraat Kongresi 119
A.2.a.2.a. Hububat Üretimi 128
A.2.a.2.a.1. Buğday 129
A.2.a.2.a.2. Arpa 132
A.2.a.2.b. Sanayi Ürünleri 133
A.2.a.2.b.1. Pamuk 134
A.2.a.2.b.2. Tütün 138
A.2.a.2.b.3. Afyon 140
A.2.a.2.c. Tiftik, Yapağı ve Diğerleri 142
A.2.a.2.c.1. Zeytincilik 143
A.2.a.2.ç. Bağcılık ve Meyvecilik İşleri 144
A.2.a.2.d. İlaçlama 149
A.2.b. Hayvancılık 150
A.2.c. Sanayi 157
A.2.c.1. Genel Durum 157
A.2.c.2. Sanayi Yatırımları 161
A.2.c.3. Model İhtiyacı 162
A.2.c.4. Sanayi İşçisi 163
A.2.c.5. Kredi Sorunu 164
A.2.c.6. Vergiler 165
A.2.c.7. Sermaye ve Girişimci Sınıf Sorunu 165
A.2.c.8. Diğer Sorunlar 166
A.2.ç. Ticaret 167
A.2.d. Dış Ticaret 173
A.2.d.1. Almanya'nın Türk Ticaretine Etkisi 186
A.2.e. Madencilik 192
A.2.f. Maliye 201
A.2.f.1. Bankacılık 209
A.2.f.2. Para Politikası 214
A.2.f.3. Borçlanmalar 217
A.2.f.4. Vergiler 225
A.2.g. Ulaşım Politikası 235
A.2.g.1. Demiryolları 238
A.2.g.2. Diğer Yol ve Ulaştırma Sorunları 245

A.2.ğ. Sağlık 252
A.2.ğ.1. Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele 258

B. TÜRKİYE'DE BUNALIMA KARŞI ALINAN ÖNLEMLER 264
B.1. Ekonomiye İlişkin Çeşitli Raporlar ve İktisadi Program (1930) 264
B.2.Türk Parasının Değerini Koruma ve Merkez Bankası'nın Kurulması 270
B.3. Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti ve Sanayi Kongresi 272
B.4. Ekonomiyi Millileştirme Çabaları 282
B.5. Planlı Uygulama ve Sanayileşme 285
B.6. Kooperatifçilik 286
B.7. Devlet Müdahalesi, Korumacılık 287

III- BUNALIM VE TÜRKİYE'DE SOSYAL YAŞAM 292
A. BUNALIM VE TOPLUMSAL SINIFLAR 292
A.1. Köylüler 293
A.2. Çalışan Kesim 301
A.3. Tüccarlar ve Sanayi Kesimi 305
B. BUNALIMIN TÜRKİYE'DE GÜNDELİK YAŞAMA ETKİLERİ VE SOSYAL SORUNLAR 307
B.1. Kentlerin Durumu 307
B.2. İşsizlik 315
B.3. Açlık 318
B.4. İntiharlar 321
B.5. İflaslar 326

IV- TÜRKİYE'DE EKONOMİK BUNALIMIN YARATTIĞI SİSTEM ARAYIŞI 331
A. SİSTEM TARTIŞMALARI 331
A.1. Planlı Ekonomi Düşüncesi ve Uygulamalar 334
A.1.a. Uygulamalar 338
A.2. Devletçilik Etrafında Dönen Tartışmalar 346
A.2.a. Türkiye'de Devletçilik Düşüncesi 346
A.2.b. Mutedil Devletçilik ve Kişilerin Devletçilik Algılamaları 351
A.2.b.1. Mutedil Devletçilik 351
A.2.b.2. Kişilerin Devletçilik Algılamaları 354
A.2.c. Devletçiliğin Oluşumunda Dış Etki 365
A.2.ç. Kadroculuk 366
A.2.d. Basında Devletçilik Eleştirisi 370

B. EKONOMİK BUNALIM KARŞISINDA SİYASAL PARTİLER VE BASIN 372
B.1. CHF ve Ekonomik Bunalım 373
B.2. Yeni Bir Açılım: SCF ve Ekonomiye Bakışı 379
B.2.a.Yeni Fırkanın İktisadi Görüşleri 381
B.3. Bunalıma Bağlı Tartışmalar ve Basın 385
C. DIŞ ETKİLER 395
C.1. Arayışlara İlginç Bir Örnek: "Aktaran Tarım Cihazı" 396
C.1.a. Silo Örneği 398
C.1.b. Dr. Von Leers'in Raporu 403
C.2. Değişimin Yarattığı Etki ve Türkiye Üzerine Oluşan Yeni Algı 406

SONUÇ 411
KAYNAKÇA 419
EKLER 435

KISALTMALAR

A.g.e	: Adı Geçen Eser
A.g.g.	:Adı Geçen Gazete
A.g.m	: Adı Geçen Makale
A.g.t	: Adı Geçen Tez
A.g.y.	: Adı Geçen Yer
A.Ü	: Ankara Üniversitesi
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AKDTYK	: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu
AKM	: Atatürk'ün Kalkınma Modeli
BCA	: Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
BKZ	: Bakınız
BMM	: Büyük Millet Meclisi
CHF	: Cumhuriyet Halk Fırkası
ÇŞT	: Çeşitli
ED.	: Editör
GSMH	: Gayri Safi Milli Hasıla
HAZ.	: Hazırlayan
İBBKY	: İzmir Büyük Şehir Belediyesi Kültür Yayınları
İİBF	: İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
MTAE	: Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü
SCF	: Serbest Cumhuriyet Fırkası
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
SYF	: Sayfalar
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TDP	: Türk Dış Politikası
TMO	: Toprak Mahsulleri Ofisi
TTK	: Türk Tarih Kurumu
YAY.	: Yayın Evi
YKY	: Yapı Kredi Yayınları

TABLO LİSTESİ

Tablo 1: Yıllara Göre Türkiye'de İthalat ve İhracat Oranları

Tablo 2: Osmanlı Devleti'nde Kişi Başına Düşen Gelir Miktarı

Tablo 3: 1924-1925 Arasında Türkiye'de Toprağın Durumu

Tablo 4: Bunalım Döneminde Türkiye'de Fiyatlar

Tablo 5: 1927 yılı Türkiye'de Hububat Türlerinin Üretimi

Tablo 6: 1927 Yılı İllere Göre Buğday Üretimi

Tablo 7: 1927 Yılı Türkiye'de Arpa Üretimi

Tablo 8: Türkiye'de Şehirlere Göre Sanayi Ürünlerinin Üretimi

Tablo 9: İllere Göre Pamuk Üretimi

Tablo 10: 1937 Yılında Türkiye'de Pamuk İhracatı

Tablo 11: 1937 Yılı Son Dört Ayında Türkiye'de Pamuk İhracatı

Tablo 12: Türkiye'nin 1937 Yılında Pamuk İhracatı Yaptığı Ülkeler

Tablo 13: 1930 yılında Bazı İllere Göre Tütün Üretimi

Tablo 14: 1927 yılında İllere Göre Afyon Üretimi

Tablo 15: Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Afyon Üretimi

Tablo 16: İllere Göre Kuru Üzüm Elde Edilen Bağların Durumu

Tablo 17: 1914-1928 Arasında Türkiye'de Kuru Üzüm Üretimi

Tablo 18: 1914-1928 Arasında Türkiye'de Kuru İncir Üretimi

Tablo 19: Türkiye'de Yıllara Göre Fındık Üretimi

Tablo 20: 1921 Yılında (Türkiye'de) Milli Sınırlar İçindeki Sanayinin Durumu

Tablo 21: 1927 yılında Türkiye'de Sanayinin Durumu

Tablo 22: 1936 Yılında Türkiye'de Sanayi Üretimi

Tablo 23: 1927-1930 Arasında Türkiye'de Belli Başlı Ürünlerin Durumu

Tablo 24: 1925-1930 Arasında Türkiye'de İhracatın Durumu

Tablo 25: 1928-1932 Arasında Türkiye'de İthalat -İhracat

Tablo 26: 1931-1932 Arasında Türkiye'de İhracat

Tablo 27: Türkiye'nin 1932 Yılında İhracat Ve İthalatı

Tablo 28: 1931-1932 Yılı Türkiye'de Ülkeler Bazında İthalat ve İhracat

Tablo 29: Türkiye ve Yunanistan arasındaki 1923-1928 İhracat- İthalat

Tablo 30: 1929-1933 Arası Dünya Ticareti

Tablo 31: 1929-1932 Arası Türk Dış Ticareti

Tablo 32: Türkiye'nin 1928-1934 arası dönemde İthalat ve İhracat durumu

Tablo 33: 1924-1932 Yıllarında Türk-Alman Ticareti

Tablo 34: 1933-1937 Arasında Almanya İle İhracatın Durumu

Tablo 35: Ereğli Havzası'nda yıllara göre kömür üretimi

Tablo 36: Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Maden Üretimi

Tablo 37: Lozan Antlaşması Sonrasında Bütçenin Seyri

Tablo 38: 1928 -1934 Yılları Arası Bütçenin Seyri

Tablo 39: 1903 Sal Muhasebesi

Tablo 40: Konsolide Borçlar

Tablo 41: Dalgalı Borçlar

Tablo 42: Borçların miktarı

Tablo 43: Cumhuriyetin İlk Yılında Yabancı Sermayeye Ait Demiryolu Oranları

Tablo 44: Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'nın Genel Bütçedeki Payları

Tablo 45: 1929- 1935 arası dönem için bir geçinme endeksi

Tablo 46: İzmir Liman Hareketi

Tablo 47: I. Beş Yıllık Sanayi Planında yapılacak işlerle ilgili Sümerbank'ın yapacağı tahmin edilen yatırım hacimleri

Tablo 48: I. Beş Yıllık Sanayi Planında yapılacak işlerle ilgili İş Bankası'nın yapacağı tahmin edilen yatırım hacimleri

Tablo 49: Birinci Sanayi Planı Döneminde Yatırımların Gerçekleşme Süreleri

Tablo 50: Silotajda Kullanılan Bitkilerin Laktik Asitleşme Ve Bakteri Miktarı

GİRİŞ

Türkiye Cumhuriyeti, Türk Ulusu'nun verdiği bir ulusal savaş sonrasında kuruldu. Türkler, Osmanlı Devleti'nin tarihten silinmesi sürecinde, yeni bir savaş verip bu savaştan zaferle çıkarak, ulusal nitelikli bir devlet kurma yoluna gittiklerinde bir süre sonra gerçek kurtuluşun savaş meydanlarındaki zaferlerle sağlanmasının olanaksız olduğunu, aynı zamanda ekonomik alanda da önemli zaferler elde edilmesi gerektiğini öğrenmişlerdi. Bu saptama yanlış değildi çünkü Türk Ulusu'nu, ulusal bir savaş verme aşamasına getiren pek çok etkenin içinde örneğin, kapitülasyonlar ile verilen ayrıcalıklarda olduğu gibi ekonomik nedenler en başta gelenler arasında yer almaktaydı.

Osmanlı Devleti'nin yıkılışını sağlayan nedenler arasında iç içe geçmiş ekonomik, siyasal, toplumsal, kültürel ve askeri etkenler vardı. Aydınlanma süreci'ni ve Sanayi Devrimi'ni yakalayamayan Osmanlı Devleti, Batı dünyasında görülen büyük ekonomik ve toplusal atılımları kendi ülkesinde yaşayamamıştı. Batı dünyası ise, Ortaçağ düzenini aşmış; feodal toprak ve mülkiyet ilişkilerini geride bırakıp, liberalizme ve kapitalizme yönelmişti. Bu yeni sistem, bireyi ve toplumu yeniden tanımlamıştı. Batı dünyası, sömürgecilik sürecine paralelel olarak sanayi devrimini gerçekleştirdikten sonra manifaktür üretime geçmişti. Buna paralel olarak, pazar ve hammadde arayışı yoğunluk kazanmıştı. Osmanlı Devleti ise bu atılımların bütünüyle dışında kalmıştı. Batı dünyası kapitalizmi ve onun sunduğu yeni olanakları sonuna kadar kullanırken; o hala klasik bir tarım ülkesiydi. Sanayileşme sınırlı oranda; var olan sistemi değiştirecek bir yoğunluğa ulaşamamıştı. Ülke nüfusu gelişmiş ülkelerin manifaktür olarak üretilmiş malların sürümü için uygun bir havza oluşturmaktaydı. Böylece pazarları sanayileşmiş ülkelerin sınır ötesi ticaretine yetişmiş tüccarlarının iştahını kabartıyordu. Zengin hammadde ürünlerine yer altı ve yer üstü kaynaklarına sahip olan ülke, bu tarihsel yanlışının sonuçlarını, yoksul bir ülke olarak çekmekteydi. Yer altında ve yer üstünde zengin ekonomik kaynaklar varken bu kaynaklar, ülkenin kalkınmasına ve toplumsal refaha yönlendirilemiyor; daha doğrusu bir bilinç tutukluğu içinde, sorunun ne olduğunu kavrama konusunda eksiklikler kendini gösteriyordu. Ülke Batılı sanayi ülkelerinin sömürgeci bir talan siyasetinin dayatması altına düşürülmüştü. Bu da giderek ülkenin siyasal bütünlüğünü tehlikeye düşürecek politikaları da yanında getiriyordu. Devlet, Batı'nın ekonomik dayatmaları altında bulunurken; yalnız kaynaklarını ve pazarlarını dışa açmak

zorunda kalmıyor, aynı zamanda siyasal bütünlüğünü tehlikeye düşürecek dayatmalara da gövdesini açma durumunda bulunuyordu.

Osmanlı Devleti'nin Batı ekonomisini besleyen can damarları; bir bir Batı'nın sanayisini besleyecek kanallara dönüştürülürken, siyasal bütünlüğü tehlikeye düşürecek gelişmeler de ortaya çıkmaktaydı. Bu gelişmelerin en etkilisi, kuşkusuz milliyetçilik hareketleri oldu. Pek çok imparatorluk bu yeni dalgaya karşı bütünlüğünü koruyamadı. Osmanlı Devleti de bu siyasal akımın etkisiyle, 19. Yüzyıl'ın başından itibaren, sürekli olarak milliyetçi ayaklanmalarla karşı karşıya kaldı. Aşırı borçlanma, Batılı Sanayi Ülkeleri'nin istilasına uğramış pazarlar, sürekli ülkenin bir yöresinde çıkan ayaklanmalar ve milliyetçi kalkışmalar; her yönden ülkeyi ağır sorunlar altına itmekteydi. Bir yandan ülkenin siyasal bütünlüğü sarsıntılar geçirirken, diğer bir taraftan ülke ekonomik bağımlılık altına giriyordu. Savaşlar ve ayaklanmalar, yeni ağır borçları da yanında getiriyordu. Bütçe denkliği sağlanamıyor; borçlanma katlanarak sürüyor, tüketim ise gittikçe artıyordu. Geleneksel üretim biçimi ile bu yoğun borçlanmanın karşılığını varlık olarak ülkenin ortaya koyması olanaklı değildi. Ülkenin kurtuluşu için değişik "risale" ve "layihalar" ortaya konuluyor, çözülüşün nedenleri irdelenmek ve çözüm önerileri getirmek isteniyordu. Ancak ülkede siyasal düzen, Ortaçağ Devlet'lerinin ilişkilerine göre düzenlendiği için 19. Yüzyıl'ın ortalarına kadar gelen reformlar dönemine dek; çözüm olarak ortaya konulan şeyler, büyük bir yaraya basit merhemler sürmekten öte gitmiyordu. Doğal olarak siyasal reform arayışları ekonomik çözüm önerilerinden önce yankı buluyor temelde üretmeye, sermaye birikimine, kalkınma planlarına yönelememiş durağan, değişime olabildiğince kapalı, hareket yeteneği sınırlı imparatorluk yapısı gittikçe artan bir ivmeyle çözülüşünü sürdürüyordu.

Sonunda ardı ardına gelen ekonomik iflaslar ve savaş meydanlarındaki yenilgilerle bütünleşmiş bu çözülüş süreci, 20. Yüzyıl'ın başlarındaki büyük yıkılışa kadar sürdü. Bu sürecin son noktası; Birinci Dünya Savaşı'nın getirdiği ağır yenilgi oldu. Osmanlı Devleti, bu savaş sonrasında fiilen sona erdi. İmparatorluğu oluşturan ve çoktandır fire veren toplumsal yapı, siyasal yapı dağılınca hızla yok oldu. Bu yapıyı oluşturan temel çekirdek, doğal olarak Türkler'di. Siyasal olarak ulusal kimliği edinememiş bilinç olarak ulusçuluk duygusuna, öteki imparatorluk tebasına göre geç olarak erişmiş Türkler, varlıklarını bu kimliğe yönelerek koruma yoluna gitmişlerdi. Bu kimliği siyasal ve kültürel anlamda besleyen süreç, 1908'de, II. Meşrutiyet döneminden beri kendini göstermişti. Ancak bunu İttihat ve Terakki Dönemi'nin siyasal, kültürel ve ekonomik açılımları bir yana bırakılırsa, ilk kez; sonuç getirecek biçimde Ulusal Kurtuluş Savaşı döneminde yaşamışlardı.

1919-1922 yılları arasında sivil örgütlenme ve silahlı mücadele dönemini kapsayan bu savaş iki temel eksende gelişti. Bunlardan biri, "Tam Bağımsızlık" diğeri ise "Ulusal Egemenlik" (Hâkimiyet-i Milliye) etkeniydi. Mondros Bırakışması ile artık imparatorluk

yapısının sona erdiği net olarak görülmüşken; bu yapıdan geriye kalan Türk ulusal varlığı, ulusal kimliğine sarılarak, bu iki temel üzerine oturtulmuş öze dayanarak, bir bağımsızlık savaşı verdi. Bu savaş, siyasal anlamda üniter yapıya dayanan bir ulus devletin kuruluşunu sağladı. Üniter yapının, 20. Yüzyıl'ın başlarındaki genel algı düzeyi, olabildiği ölçüde bu yeni ulus devlette kendini gösterdi. Örneğin, bu yeni üniter ulus devletin adı Türkiye Cumhuriyeti'ydi. Devletin adından başlayarak, onu var eden en temel değerlere kadar ulus kavramını oluşturan etkenlere vurgu yapılmaktaydı. Savaş bittikten ve bağımsızlık sağlandıktan sonra, bu gereklilik daha da önem kazandı. Her alanda olduğu gibi, geri kalmış ekonomik yapılarını da ulus temeli üzerinde şekillendirmek ve kendilerine özgü bir kalkınma modeli oluşturmak gerekliliğini duyarak, ekonomik ilişkileri ve aktörleri bu bağlam içinde kurgulamak yönünde kalıcı adımlar atma zorunluluğu ortaya çıkmıştı. Ancak bu kurgulanan bir ekonomik modeli uygulamak biçiminde değil koşulların belirlediği aşamalar biçiminde kendini gösterdi. Bir anlamda Türkiye'deki yeni ekonomik strateji arayışı kendini, önce ekonomik olanakları ve kaynakları tanımak; ardından da belirlenen Batı ile gelişmişlik farkını ortadan kaldıracak ve ülkeyi kalkındıracak hedefe dönük olarak aşamalardan oluşan bir yapı ve işleyişi gerçekleştirmek biçiminde kendini gösterdi.

Bu süreç zorlu ve çetin bir süreçti. En başta ülkeleri işgalden kurtarıldığında karşılaştıkları görüntü, en büyük zorluğu oluşturuyordu. Ülke savaş nedeniyle baştan aşağı yakılıp yıkılmıştı ve ülke nüfusu ardı ardına süren savaşlar sebebiyle büyük bir kırım yaşamıştı. Üstelik eğitim düzeyi alabildiğine düşüktü. Daha da ötesi, dünyanın çağdaş koşullarıyla karşılaştırıldığında bu eğitimsiz nüfusun, dünya koşullarını algılama düzeyi de son derece aşağılardaydı. Bütün kalkınma ve toparlanma süreci, elit bir kadronun ve teknokrat kesimin öngörüleri doğrultusunda, toplum kesimlerini buna inandırmak biçiminde gerçekleştirilecekti. Ulus denilen varlık, ulus olma bilincini henüz ediniyorken; toplumsal, kültürel ve ekonomik yönden bu geri kalmış görüntü, türlü zorlukları da yanında getiriyordu. Zaten yeterli olmayan alt yapı da savaş nedeniyle çökmüş yine zaten eğitimsiz olan nüfus, büyük bir kırım ve ağır yaşam koşulları nedeniyle büyük ölçüde işlevsiz kalmıştı. Ülkenin kara ve deniz ulaşım araçları ve olanakları yetersizdi. Ulaşım araçlarının yetersizliği sistem eksikliğiyle bütünleştiğinde ülkede ekonomik işleyişte, neredeyse hareket etme olanağını kaldırıyordu. Yaşanan tarihsel süreç ise, zaten hep varlığı hissedilen bu eksiklerle dolu toplumsal ve ekonomik yapıya büyük darbeler indirmişti. Örneğin, sınırlı sanayi, kısa bir süre önce toplum kesimleri içinde sermaye birikimini sağlamış bir azınlık zümrenin elindeydi. Küçük el zanaatlarına ve kapitalistleşme eğilimine girmiş bir ticari ilişkiler düzeneğine dayanan bu zümre, ağırlıklı olarak Ermeni ve Rumlar'dan oluşuyordu. Bu işleve sahip Osmanlı tebaası içindeki bu azınlık kesimin Türkiye'den ayrılması kentlerde ve kasabalarda ekonomik anlamda büyük çöküntüler oluşturmuş buna dayalı olarak yoğun bir işgücü açığı

ortaya çıkarmıştı[1]. Yeni Kemalist elit zümre ise ülkeyi kalkındırmak istiyordu. Ülkeyi bayındır hale getirmek, toplumsal refahı artırmak en büyük hedefleriydi. En temel tüketim maddelerinden bile yoksun olan yaygın bir nüfusu, göreceli bir bolluğa kavuşturmak savaşın getirdiği ağır toplumsal ve ekonomik yaraları sarmak istiyorlardı. Bundan da öte, ülkelerinin kalıcı kurtuluşunu ekonomik bağımsızlıkta görüyorlardı. Bu nedenle gelişmiş sanayi ülkeleriyle aralarındaki gelişmişlik farkını ortadan kaldırmaya yönelmişlerdi. Bu da ülke kaynaklarını verimli kullanmayı, yeni kaynaklar yaratmayı sermaye birikimini ve girişim gücünü artırmayı gerekli kılıyordu. Ancak, modern bir ekonominin bu türlü olanaksızlıklar içinde bir an önce sağlanabilmesi için, belli bir plan çerçevesinde hareket etmenin zorunluluğunu da hissetmekteydiler. Plan bilgi, bilinç ve uygulama yeteneğini gerektiriyor bu yeteneği işler kılmak da yeni deneyimlere ve belli bir zamana olan gereksinimi doğuruyordu.

Bunu sağlamak için de asgari bir birikimin olması gerekiyordu. Devlet maliyesi ilk başlarda hala güçsüzdü. Geçmiş dönemlerde Osmanlı Devleti bunu güçlü bir müttefike sırtını dayayarak ve sonra da borçlanarak sağlamıştı. Ancak bu dönem kapanmıştı. Ülke her şeyden önce kalıcı bir bağımsızlığa ulaşacaksa, bunu kendi öz kaynaklarıyla sağlamak zorundaydı. Bu durum, onun ekonomik zorluklarını daha da ağırlaştırıyordu[2]. Cumhuriyet'in ilk yıllarında Türkiye'nin ancak kendi olanaklarını ve kaynaklarını tanıma, savaşın yol açtığı yıkımın boyutlarını saptama zorunluluğu gibi nedenlerle ekonomide uzun ve orta vadeli planlamalar pek sağlıklı olarak işletilemedi. Kurtuluş Savaşı sonrası Türkiye'nin kendi hakkında bilgi edinecek elde sağlıklı kaynakları da yoktu. Var olan istatistikî kimi bilgiler, Anadolu ve Rumeli üzerinde kurulmuş Yeni Türkiye'nin potansiyelleri üzerine pek sınırlı bilgiler veriyordu. Ülke içindeki hemen hiçbir alanla ilgili düzenli istatistiksel bilgiler olmadığından eldeki kaynakların durumu da pek doğallıkla, sağlıklı olarak bilinmiyordu[3]. Örneğin, savaştan yeni çıkıldığında savaşın olumsuz etkileriyle karşılaşmış bölgelerin, ne ölçüde maddi kaynaklarını yitirdiği bilinemediğinden yeni toplumsal yapıyı, ekonomik kaynakları, doğal zenginlikleri belirlemek amacıyla bir dizi çalışmalar valilikler aracılığıyla başlatıldı. Buna valiliklere bağlı diğer yerel kurumlar da destek verdiler[4]. Bu saptamalar, ancak bilgilenmek amaçlı yapılan çalışmalardı. Şimdi bu olanaklar sınırlı da olsa saptanabildiğine göre ekonomik ve toplumsal zorlukların üstesinden gelebilmek için yeni planlamalara gereksinim ortaya çıkmıştı. Oysa ortada bir ekonomi stratejisi bulunmuyordu. Bu dönemde de her dönemde bir biçimde görülebilecek sorunlar bulunuyordu. Örneğin, nüfusun azlığı ve nüfusun azalmasını sağlayan olumsuz etkenlerle mücadele bataklıkların kurutulması tarım

[1] Şevket Süreyya Aydemir, **İkinci Adam (1884-1938),** C. I, Remzi Kitabevi, İstanbul,1999, s.342.
[2] **A.g.e**., s.342.
[3] **A.g.e**., s.342.
[4] **1340 Senesi İzmir Vilayetinin Sıhhi, İçtimai Topoğrafyasına Ait Malumat**, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi.

alanlarının ıslah edilmesi, eksikliği görülen birikiminin gerçekleştirilmesi gerekliliği vardı. Girişimci bir toplumsal kesimin ve sermaye grubunun olmayışı; iş gücünün niteliği konusundaki eksiklikler üretimin sınırlılığı ve yeterince sanayileşememiş olması gibi nedenler, yeni çözümleri gerekli kılıyordu.

Söz konusu bu dönemde artık özgür, bağımsız bir Türkiye olmasına karşın bu yeni Türkiye uzun savaşların yıkıntıları arasında harap olmuştu. Türkiye'de o dönemin sayılı entellektüellerinden biri olan Şevket Süreyya Aydemir, bu dönemde Türkiye'nin durumunu geri kalmış, sermayesiz, uzmanlıktan yoksun bankacılık, demiryolu, dış ticaret, belediye işletmelerinin tamamı yabancıların elinde ve Levanten denilen doğululaşmış Avrupalı azınlıkların, neredeyse tüm iç ve dış ticarete egemen durumda olması biçiminde aktarmaktadır. Onun saptamalarına göre Türkiye'de köylüler kasabalılar tefecilerin eline düşmüşlerdi. Yarı sömürge durumundan ancak büyük bir savaşla kurtulan Türkiye'nin geri kalmışlıktan kurtulup kalkınabilmesi ve milli ekonomisini oluşturabilmesi için takip edeceği bir de yöntem belirlemesi gerekliydi[5]. Türkiye'nin ilk dönem ekonomik ve toplumsal süreçlerini incelemekle tanınan Keyder'in belirttiği gibi Kurtuluş Savaşı sona erdiğinde Türkiye ekonomisi özellikle de iş gücü bakımından harap bir durumdaydı. Tarım kesiminde çalışan nüfusta, yüzde 20'yi geçen bir oranda eksilme olmuştu[6]. Üstelik bu oransal düşüş, yalnız iş gücü kaybıyla da sınırlı kalmıyor; kademeli biçimde üretim süreçlerinin her aşamasına yansıyordu.

Savaş sonrasında ortaya çıkan tablonun detaylarında geri kalmış bir ekonomik zihniyet işlerliğini yitirmiş kaynaklar, eğitimsiz bir nüfus, dışa bağımlı bir ekonomik model ve ülkenin sırtına kambur olmuş ekonomik yük ile yeni bir modele gereksinim duyan bir ülke profili ortaya çıkmaktadır.

Türkiye'de yaşanan devrimsel dönüşümler, kimi toplumsal sıkıntıları beraberinde getirerek bunun yanı sıra siyasi çekişmeler, devrime öncülük edenleri karşı karşıya getirmişti. Üstelik Osmanlı Devleti'nin toplumsal yapısından gelen çeşitlilik, ulus devletin inşası sürecinde bir ayrışmaya neden olmuş, yoğun göçler, nüfusu homojenleştirirken, başta siyasal kurumlar ve bakış biçimleri olmak üzere, toplumsal, ekonomik, siyasal ve kültürel yönden yeni arayışları gündeme getirmişti. Koşullar bir ulus devlet sürecini beraberinde getiriyor ve ülkeyi kuranlar da ulus devlet modelini bir çıkış yolu olarak görüyorlardı. Dolayısıyla siyasetin, kurumların, ekonominin, kültürün ve toplumsal örgütlenme biçiminin ulus kimliğine dayandırılması doğal bir süreç olarak ortaya çıkmıştı. Doğal olmayan bu sürecin seçilmesiyle birlikte, eskiden kalan algı, anlayış ve tortuların yaratacağı direnişti.

---

[5] Şevket Süreyya Aydemir, **Tek Adam Mustafa Kemal (1922-1938),** C. III, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1999, ss.326-327.

[6] Çağlar Keyder, **Türkiye'de Devlet ve Sınıflar**, İletişim yay., İstanbul, 2009, ss.117-118.

Ulus devlet, devletin işleyişindeki her bir özellikte, ulusal özellik arıyordu. Bu durumda ekonomi de ulusçu bir kimliğe ve işleyişe bürünmek zorundaydı. Bu dönemde Türkiye'de ekonomik yapı ve sosyal ilişkiler açısından bir karmaşa yaşandığına tanık olundu. Türkiye'nin geçirdiği devrimle yüzyılların doğurduğu iktisat düzeni ve iş bölümü altüst olmuş ve genel bir tasfiye yaşanmıştı. Çizilen ulusal sınırlar içinde, Türkiye'de ekonomik yaşamda etkin olan kesimler ülkeden ayrılmış olanların bıraktığı ekonomik boşluk uzun süre doldurulamamıştı. Türkiye'nin bu boşlukları doldurmak için harcadığı çabalar uzun bir zaman alacak ancak bu sürecin içinde yer alan çevreler, bir süre sonra ulusal ekonomik çabaların önemli aktörleri olarak ortaya çıkacaklardı.

İmparatorluktan kalan pek çok sorun, bu dönemde ulusçu politikalarla çözülmeye çalışılıyordu. Ülke nüfusunun azlığı ve Balkanlar'dan Türkiye'ye ve Türkiye'den Balkanlar'a doğru göçler, -daha öncekiler bir yana- 1922 yılının sonlarından 1935'li yıllara kadar, değişik ivmeler biçiminde devam etti. Bu dönemin en önemli göç hareketi, hiç kuşkusuz mübadeleydi[7]. Balkanlar'dan Yunanistan dışında Bulgaristan, Romanya ve Yugoslavya'dan da göçler vardı. Üstelik bu göçleri yaşayan insanlar, değişik ekonomik doktrinlerin uygulandığı farklı coğrafik mekânlardan geliyor ve Türkiye'de buluşuyorlardı. Alıştıkları ekonomik üretim biçimleri ve süreçleri; değişime uğrayarak, geldikleri coğrafyanın ekonomik tercihleriyle uyuşmak zorundaydı. Bunun dışında Türkiye'ye, Kafkasya ve Ortadoğu kökenli başka göç hareketleri de görülmüştü. Bu yoğun göçler, Türkiye'de toplumsal ve kültürel yapıyı olduğu kadar, ekonomik koşulları da hızla değiştirdi. Yeni coğrafyada bütün bu farklılıklar, tam bir uyum süreci içine yönelmişlerdi. Dolayısıyla Türkiye'de ekonomiyi belirleyen pek çok gösterge ve tercih biçimi, bu koşullara göre şekillendirilmek ve planlanmak durumundaydı. Ayrıca ülkede ekonominin gelişmesi için üretim faaliyetleri kadar üretilen mahsulün pazarlara dağıtılması da son derece önemliydi. Bu ise iyi bir örgütlenmeye, uzun süreli çalışmaya ve dünya piyasalarını tanımaya, bunun yanı sıra kendini de dünya piyasalarına iyi tanıtmaya bağlıydı[8]. Devletin uluslaşması sürecinde ekonomik faaliyetlerin şekillenmesinde önemli olan nüfus unsurlarının Türkiye'den ayrılması başlangıçta Yeni Türk devleti için önemli bir ticari kayba da neden oldu.

Örneğin, Keyder'in belirttiği gibi; *"İhracata yönelik ticari tarım önemli oranda Rum çiftçilerce yapıldığından 1.2 milyon Rum'un ülkeden ayrılması ticari faaliyet potansiyelini etkileyecek çapta bir iktisadi kayıptı. Ticari tarımla uğraşan çiftçilerin sayısındaki azalmayı,*

---

[7] Konuyla ilgili detaylı bilgi için bkz. Kemal Arı, **Büyük Mübadele, Türkiye'ye Zorunlu Göç (1923-1925),** Tarih Vakfı Yurt yay., İstanbul, 2000; ayrıca bkz: Müfide Pekin (Derleyen), **Yeniden Kurulan Yaşamlar 1923-Türk –Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi**, İstanbul Bilgi Üniversitesi yay., İstanbul, 2005.

[8] Yorgaki Effimianidis, **Cihan İktisad Buhranı Önünde Türkiye** 2. Kitap İstanbul Kaadçılık ve Matbaacılık Anonim Şirketi, 1936, ss.123-124.

Yunanistan ve Rusya'dan gelen toplam sayıları 1 milyona yaklaşan muhacirler bir ölçüde telafi etmişti"[9].

Göç eden kitlelerle birlikte, ekonominin can damarı olan tarımsal üretim süreçlerinde ve özellikle ticari hacimlerde önemli oranda düşmeler görülmüştü. Bunda Türkiye'den ayrılan nüfusun iş gücü kaybı da önemli rol oynuyordu. Türkiye'den ayrılan gayrimüslüm nüfusun neden olduğu toplumsal ve ekonomik yapıdaki boşluklar, ekonomiyi oldukça olumsuz etkilemiştir[10]. Gidenlerden kalan boşlukları dolduran göçmenlerin henüz örgütlenmiş bir yapıya sahip olmayıp, ekonomik hayatın devamı için gerekli yeterli bilgiye sahip olmadıkları bilinmekteydi. Yeni toplumsal kesimler, göçlerle gelen Balkan kökenli ve aynı oranda olmamakla birlikte Kafkas kökenli topluluklardı. Onların tarımsal uğraşıda becerileri, yerli kitlelere göre daha iyi durumda olsa da henüz örgütlü bir ekonomik modelin ana unsuru olmak için yeterli değillerdi. Bu nedenle Yeni Türkiye ekonomisinde başlangıçta önemli sıkıntıların ve kargaşanın yaşandığını söylemek olanaklıdır. Ticaretin en önemli kesimini oluşturan Tüccar sınıf, önemli sorunlar yaşıyordu. Bu yetmiyormuş gibi, şimdi göçlerle gelenlerin ekonomik ve toplumsal yaşamdaki uyum sorunları, ilgisizlikleri ve deneyimsizlikleri ulusal ekonomiye olumsuz etkiler yapıyordu[11].

Rumlardan ve geçmiş dönemde de Ermenilerden kalan malların yeni mülkiyet yapılanması içinde yeniden dağıtılması ve başka ellerde üretim süreçlerinde yeniden rol almaları; toplumsal koşulların oluşmasında da yeni etkiler yaratmıştı. Özellikle Rumlardan kalan mallar, Türkiye'nin belirli yörelerinde yoğunluk kazanmıştı[12]. Devletin, Rum mallarını gelen ve gelmekte olan göçmenlere dağıtma planlamalarına karşın, işleyiş her zaman öngörülen bu yeni stratejilere uygun olmadı. Bu süreçte yer yer yolsuzluklar, yasa dışı mal edinme yöntemleriyle, Türkiye'de özellikle eşraftan kimi önemli ailelerin, bu bunalım döneminde sermaye birikimi sağlayabildikleri görüldü[13]. Bu sermayenin belli kesimlerin elinde toplanmasını sağlayan bir etki yaratmakla birlikte; geniş halk kesimlerinin bundan kısa vadede yarar sağladığına ilişkin hiç bir belirti ortaya çıkmadı.

Bu karmaşa ortamında göçlerle gelen kitleler, ülke ekonomisinin genel görüntüsü açısından yeni bir hareketlenmeye yol açıyorlardı. Onlara dağıtılan topraklarla da en azından nüfusun üretim topoğrafyası açısından, yeni bir görüntü ortaya çıkmıştı. Kargaşa dönemi sona erip, merkezi hükümetin yönetim erkini işgalden arındırılan yörelere yayması ve bu yeni ekonomik aktörlerin ve küçük ve orta ölçekli sermaye gruplarının üretim süreçlerinde

---

[9] Keyder, **Türkiye'de Devlet**…, ss.118-119.
[10] Kemal Arı, "Türkiye'de Mübadele Dönemi Toprak Mülkiyeti ve Tarımda Değişim" **Bilanço 98***:* **75. Yılda Köylerden Şehirlere**, İstanbul, 1999, bkz.çşt. s.
[11] Effimianidis, **Cihan İktisad**...2.Kitap, s.124.
[12] Arı, **a.g.m**., çşt. syf.; aynı yazarın, **Büyük Mübadele…**.çşt.syf.
[13] Kemal Arı, "Yunan İşgalinden Sonra İzmir'de 'Emval-i Metruke' ve 'Fuzuli İşgal' Sorunu", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi,** VI/18 (Temmuz, 1990), bkz. çşt. s.

kendilerini göstermeleriyle birlikte, yeni bir ekonomik görüntü ortaya çıkmıştı. Bu yeni görüntüde, geçmişte Rumların ve Ermenilerin oynadığı rolü, onlar kadar becerikli olmasalar da Türklerden oluşan bir kesim oynama çabasına girdi. Pek çok sıkıntılara, deneyim eksikliklerine, bilinç düşüklüğüne karşın, bu yeni kesim ekonomik süreçlerde yine de varlık göstermeye çalışıyordu. Merkezi hükümet ise, ülke olanaklarını tek bir amaca yönlendirerek geri kalmışlıktan kurtulma çabası içine girmişti. Ne kadar çaba sarf edilirse edilsin ve ne ölçüde yeni mülkiyet sahibi kesimler ekonomik süreçte yer alırlarsa alsınlar ülkenin yoğun ekonomik geri kalmışlığı, yeni planlamaları ve strateji arayışlarını gerekli kılıyordu. Böylece savaşın hemen sonrasında ülkenin ekonomik kaynaklarını tanımayı ardından da bu kaynaklar çerçevesinde planlama yapmayı öngören bir ekonomik süreç öngörüsü ortaya çıkmaktaydı. Bu istek iki temel etkenden kaynaklanıyordu: Birincisi, ülkenin kaynaklarını verimli kullanmak ve belirlenen bir hedefe kanalize edebilmekti. İkincisi ise sistemli bir kalkınma stratejisi oluşturmaktı.

Bu zorlu süreçte öncelikle Türkiye Osmanlı Devleti'nden kendisine miras kalan sorunları çözmek durumundaydı. Lozan Konferansı, bu sorunların çözümlenmesi için son derece önemliydi. Lozan Konferansı'na, Türkiye'nin önünde bir barış dönemi açacak ve onu yeni bir devlet olarak tanımlayıp, egemenlik haklarını belirleyecek bir antlaşma imzalamak için giden kurulun elindeki hareket talimatında bir kaç önemli saptama vardı.

Bunlar arasında Türkiye'nin ekonomik bağımsızlığının yanı sıra adli, mali ve siyasi bağımsızlığını da tehlikeye sokan kapitülasyonların[14] kaldırılması ve kabotaj hakkının elde edilmesi, Osmanlıdan kalan mali borçlar, sınır meseleleri gibi sorunlar vardı[15]. Yabancılara verilen imtiyazlar ve gümrük resimleri devletin elini kolunu bağlamış mali ve iktisadi kalkınmasına engeller yaratmıştı. Effimianidis'in dediği gibi devletin en önemli bir sanat kurumunu kurmak için bile gücünün yetmemesi göz önüne getirildiğinde, onun ne gibi mali ve ekonomik bir esaret altına girmiş bulunduğu ortaya çıkıyordu[16].

Böylece Türkiye'nin, savaş sonrasında yoğun ekonomik sorunlarının yanı sıra kendi kaynaklarını tanıma ve onların üzerindeki imtiyaz sorunlarını halletmek zorunluluğu görülüyordu.

Türkiye Lozan Barış Antlaşması öncesinde ekonomik ihtiyaçlarının sadece hammadde ve toprak mahsulleri kısmını karşılayabiliyordu. Ancak buna karşın sanayi ürünlerine olan gereksinimlerini de hemen hemen tamamını dışarıdan alarak sağlıyordu. Bu nedenle yerli tüccarların çoğunun ticaret biçimleri ya ülkenin toprak ürünlerini ve

[14] Mehmet Emin Elmacı, **İttihat- Terakki ve Kapitülasyonlar**, Homerkitabevi, İstanbul, 2005. Ayrıca bkz: Kemal Arı, **Türkiye'de Kabotaj "Haklar, Kazanımlar, Bayramlar",** İMEAK Deniz Ticaret Odası İzmir Şubesi Yay., İzmir, 2009.
[15] Elmacı, **a.g.e**., bkz.çşt. s.; ayrıca bkz: Arı, **Türkiye'de Kabotaj**... bkz.çşt. syf.
[16] Effimianidis, **a.g.e**., 2.Kitap ss.124-125.

hammaddelerini dış pazarlara çıkarmak ya da dışarıdan getireceği sanayi ürünlerinin stokçuluğunu yapmaktan ibaretti[17]. Bu tablo büyük ölçüde Kurtuluş Savaşı sonrasında Türkiye'de her alanda yaşanan değişimle birlikte yeni bir yapıya kavuştu. Ticari denge ve ödeme gücünü denkli bulundurmak sayesinde Türk parasını korumak sorunu devletin en belli başlı kaygısı haline geldi. Bu kaygı ithalatın sınırlandırılmasına yol açacağı gibi, bir yandan da tüketimin azalması gerekecekti[18].

Milli Mücadele'yi yürüten kadro 1920 yılından itibaren verilen bağımsızlık mücadelesine paralel olarak iktisadi alanda da kimi uygulamalara koyulmuştu. 1920 ile 1934 yılları arasındaki 14 yıllık süre içinde Türkiye'de hükümet yoğun bir tasarruf programına geçti. Ekonomik yaşam ve sistem, yeniden düzenlenen yasalar, uygulamalar ve yeniden yapılanma süreciyle zorlu bir dönem yaşıyordu. 1920-1934 yılları arasındaki dönemde Ankara'daki hükümet artık bir "İnkılâp Hükümeti"ydi[19]. Bu inkılâp/devrim hükümetinin öncü kadrosunun, ülkenin kalkınması için izlediği programın ana hatları, o dönemin tanığı da olan bir araştırmacıya göre şöyleydi:

1- Ülkenin mali ve iktisadi bağımsızlığını sağlamak,

2- Ülkeyi sağlam ve denk bir bütçe ile idare etmek,

3- Türk parasının değerini korumak; paranın miktarını arttıracak ve kıymetini düşürecek aldatıcı önlemlere başvurmamak,

4- Bireysel girişimciliği korumak ve bunlara yardımda bulunmakla birlikte, bunların yapamadıkları ve yapamayacakları işlerde, doğrudan doğruya veya dolaylı olarak girişimci ve sermayedar durumuna geçmek,

5- Ülkenin iktisadi kalkınması için muhtaç olduğu yolların ve özellikle demiryollarının geçmiş zamanlardaki yapma şekillerinin verdiği olumsuz sonuçları düşünerek bu konuda ulusun ve ülkenin kendi varlığına güvenerek hareket etmek,

6- Topluma, gerekli olduğu kuşku götürmez bir gerçeklik olan, ekonomi terbiyesi vererek; milleti tasarrufa alıştırmak için bu doğrultuda mali kurumlar oluşturmak,

7- Ülkenin her bakımdan üretim kaynaklarını güçlendirmek şeklinde bir program izlenmeye çalışılmıştı[20].

Dış etkenler açısından bakıldığında Türkiye'nin yeni ideolojik tutumlar karşısında biçimlenen yeni ekonomik arayış ve stratejilere yönelmesi gerekliydi. O tarihlerde Türkiye'nin yönelebileceği iki sistem vardı. Birinci Dünya Savaşı'nın galibi kapitalist ülkelerin sermaye birikimi temeline dayanan kapitalist ekonomi ve onun uygulamaları; bunun

[17] **A.g.e**., s.126.
[18] **A.g.e**., s.126.
[19] **A.g.e**., s.140.
[20] **A.g.e**., ss.140-141.

karşısında yer alan ve yepyeni üretim süreçlerini öngören ve gittikçe gelişen Sovyetler Birliği merkezli kollektivist ekonomi anlayış ve uygulaması...

Kollektivist ekonomik sistemlerde mutlak iktidar sahibi devlet olarak ortaya çıkıyordu. Teoride toplumun tamamı işçi sayılmak ve bu nedenle de sınıflı bir toplum yapısından söz etmek olanaklı değildi. Fakat buna karşın uygulamada el emeğiyle çalışanlarla işçi yönetenler arasında farklı bir hiyerarşik statü vardır. Burada yüksek statülüler örneğin işletme direktörleri, muhasebe şefleri, vb. kollektivist sistemin "manager"larıydı[21].

Kapitalizm, 18.Yüzyıl sonlarında başlayan ve hızlı bir şekilde büyüyen giderek yayılan Batı ekonomisine ait bir sistemdi. Bu sistem 19. Yüzyıl'da en parlak dönemini yaşamıştı. Kapitalist sistemde ise "manager"lar aslında kendi hesaplarına piyasada faaliyet yaparlardı. Kapitalist sistem piyasa ekonomisini, bu ekonomik yapı içinde bireysel girişimi ve sermaye birikimini öngörmekteydi. Bu sistem, iktisatçılar tarafından "kapitalist ekonomik model" olarak adlandırılıyordu[22].

Kapitalist sistemin karşısında kollektivist sistem 1917 Rus ihtilalinden sonra onla mücadele eden yeni bir sistemdi. Kollektivist sistemde ise tüm çalışanlar, devlet hesabına faaliyet göstermekteydiler. Bu sistemde yeni üretim ilişkileri çerçevesinde belirlenmiş yeni şartlarla, üretim araçlarını, sermayeyi ve tekeli bütünüyle devlete bırakan, bireysel mülkiyeti reddeden, bireycilik yerine toplumcu duruşu öngören; işçi ve köylü iktidarına dayanan ve onların temel gereksinimleri üzerinde biçimlendirilmiş bir ekonomik modeli öngörmekteydi. Bu model, devleti sosyal bir algı üzerinde temellendiriyordu. Bu yeni sistem, kapitalizmin mülkiyet ve sermayeyi kutsallaştıran yaklaşımını toplumsal üretim ve planlama yöntemleriyle alt üst etmişti. Bu iki ekonomik sistem, arasındaki ideolojik farklılık, giderek karşılıklı büyük bir rekabeti de beraberinde getirmişti[23].

Kapitalizm ile Komünizm, 20. Yüzyıl'ın en önemli kutuplaşmasının iki önemli etkeni olarak ortaya çıkmıştı. Yoksul sınıflar ve ülkeler için komünizm bir umut olmuş ancak bir süre sonra bu sistemin de temelinde bir diktatörlük olduğu görülmeye başlanmıştı. Her iki sistemde de geçen zamanla birlikte değişimler olmuştu. Bunların yanı sıra 20. Yüzyıl'ın bir de "üçüncü dünyası" vardı. Üçüncü dünya, az gelişmiş ekonomileri olan ülkelerdi. Az gelişmiş ülkeler yer yer yukarıda adı geçen her iki sistemden de etkilenmekteydiler[24].

Türkiye'nin savaş sonrasında ekonomisini yeniden yapılandırma sürecinde, kendisinden kaynaklanan sorunları ve arayışları bir yana, 1920'li yılların sonunda dünyanın kapitalist merkezlerinde sistemin kendisinden kaynaklanan büyük bir bunalım patlak verdi.

---

[21] Yüksel Ülken, **Atatürk ve İktisat**, Türkiye İş Bankası Kültür yay., Ankara, 1981, s.154.
[22] **A.g.e**., çşt.syf.
[23] **A.g.e**., çşt. syf.
[24] **A.g.e**., s.125,154.

Liberal kapitalizmin kaçınılmaz hastalığı olarak tanımlanan "iktisadi buhran[25]" 29 Ekim 1929'da Newyork borsasında patlayan buhranla kendini gösterdi. Amerika'da alt üst olan borsa değerleri başta Londra Borsası olmak üzere Avrupa'nın para ve sermaye piyasalarına sirayet etti. Kapitalist merkezlerin sanayilerinde sorunlar belirerek; üretim yavaşladı ve dolayısıyla işsizlik çok ciddi bir sorun olarak ortaya çıktı. Fiyatların düşmesiyle uluslararası ticaretin hacmi hızla daraldı ve bu durumdan bütün ülkeler, onlarla birlikte Türkiye'de etkilendi. Bunalım karşında her ülke kendi koruma duvarlarını geliştirerek (otarşi) kendi kendine yeterlilik uygulamasına geçti[26].

Türkiye, bir yandan bunalıma giren kapitalist ekonomilerin diğer yandan Rusya'da ortaya çıkan sosyalist modelin ortasındayken, Almanya merkezli, savaş yeniği ülkelerin yoğun ekonomik bunalıma karşı durabilmek için izlemeye çalıştıkları yeni ekonomik politikalar da belirmişti. Bütün bunlara ek olarak söz konusu yapıyı çerçeveleyen üçüncü dünya ülkelerinin yoksul görüntüsü ve özellikle kapitalizmin etkisinde, ona periferi bir yapı ortaya çıkmıştı[27].

Aydemir'e göre sözü edilen bu dönemde Türk aydınlarının, ekonomik doktrinler üstünde araştırma ve tartışma geçmişleri yoktu. Türk aydınının görüşünü Aydemir, Fransız ihtilalinden gelen ferdiyetçiliğe dayandırmıştı. I. Meclis etrafında görülen sosyalizm çabalarının ise yeterince köklü olmayıp doktrinlerinin eksik olduğunu kaydetmektedir. Türkiye Kurtuluş Savaşı'ından çıktıktan hemen sonra ise daha kalkınma modelini belirleyemeden aniden Batı'ya yönelmişti[28]. Onun bu dönem Türkiye'sinin arayışlarıyla ilgili gözlemleri şu şekildedir:

"İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra meydan alan "az gelişmiş memleketler"'in kendi şartlarına göre kalkınma ve gelişme edebiyatı, o günlerde bilinmiyordu. Olsa olsa ilk defa bir milli hareketin ilk safhasını başarıya ulaştıran Türk münevverleri, bu hareketi inşa nizamını ve geliştirilmesi gereken özel usulleri işleyerek ortaya koyacaklardı. Bu suretle ve milli kurtuluş hareketlerinin öncüsü olan Türkler, dünyaya bu hareketin fikir ve iktisadi nizam ilkelerini de verebilirdi. Ama… Klasik ve ferdiyetçi Avrupa demokrasisinden başka bir şey bilmeyen, fakat bir iktisadi kalkınma tecrübesine giren Türk münevveri, bunu veremezdi.

[25] Buhran: Bunalım, Kriz, ekonomik çöküntü. "İktisadi Buhran" tanımı Şevket Süreyya Aydemir tarafından şu şekilde yapılmıştı: "*Liberal ekonominin periyodik rahatsızlıklarından biri sayılmaktadır. Liberal ekonomilerde teknik, yani üretim aracı ve gücünün gelişmesi pazardaki arz talep ilişkisine dayanmaktadır. Bu anlayışta pazardaki arz talep dengesini kontrol edecek bir mekanizma yoktur. Dolayısıyla üretilen malların ve arz edilen hizmetlerin pazarda karşılayacakları sürüm ve fiyat şartları arasındaki belirsizlik, liberal ekonomiyi zaman zaman mübadele tıkanıkları ve fiyat allak bulaklığı ile sarsar. Ortaya çıkan tıkanıklık üretimin diğer alanlarına yani tarım, sanayiye de yansır. Böylece borsalar, bankalar, pazarlar, sendikalar, ulaştırma vb. tüm alanlar bunalımın içine düşer. Üretim faaliyetleri zarar gördüğü için işsizlik en önemli sorun olarak ortaya çıkar.*" Aydemir, **Tek Adam**… C. III, s.346.

[26] **A.g.e**., ss.346-347.

[27] Çağlar Keyder, **Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye**, Tarih Vakfı Yurt yay.,İstanbul l993, s.3 ve çşt syf.

[28] Aydemir, **Tek Adam**... C. III, s.327.

Herkesçe bağlanılan formül ancak şu idi: Yeni ekonomik düzen, yabancılar yararına değil, millet yararına olmalıdır. Yabancılarla eşit şartlar altında işbirliği yapılabilir. Ama nasıl? İşte bu sorunun cevabı yoktu…"[29].

Mustafa Kemal Atatürk, Kurtuluş Savaşı yıllarından bu yana, verilen mücadelenin yalnız Türkiye'ye ait olmadığını, bunun bütün mazlum ulusların ve Doğu'nun davası olduğu söylemişti. Doğu milletleri kendi iradeleri, kendi duygularıyla hareket etmiyorlardı. Çünkü onların başında birtakım zorbalar, keyfi harekette bulunan güçler vardı. İşte o nedenle Türkiye'nin verdiği bağımsızlık savaşı mücadelesi tüm Doğu toplumlarını kapsıyordu. Bu savaş emperyalizme karşı bir savaştı[30]. Şimdi de o, 1930'lu yıllara gelindiğinde, Sovyetler Birliği'ndeki uygulamanın, yani Bolşevik hâkimiyetine dayanan yeni ekonomik ve siyasal görüşün, bir diktatörlük özelliği taşıdığını, insan hak ve haysiyeti ile uyuşmayan yönleri olduğunu söylemeye başlamıştı[31].

Mustafa Kemal Paşa'nın buna benzer söz ve değerlendirmelerini pek çok yerde bulmak olanaklıdır. Demek ki o, daha başından beri kapitalizmin de Marksizm'in de sorunlu yanlarına değinerek; diktatörlük ve sömürge algılarının bütünüyle dışında bir ekonomik ve toplumsal model arayışına gitmişti. Mustafa Kemal Paşa'nın kendi kişiliğinde Türkiye, var olan ekonomik sistemin dışında, yeni bir ekonomik politikaya kendini kilitlemişti. Bunun adı açıkça söylenmese de temel yaklaşım, ötekilerin eleştirisi üzerine oturmaktaydı.

Türkiye açısından bakıldığında temel sorun, yeni ekonomik tutumunu ve işleyişini, bu etkiler altında belirlemek zorunda olmasıydı. Türkiye kurulduğu günlerden bugüne, ekonomik politika arayışları içinde olan ülke görüntüsünden hiç bir zaman kurtulamadı. Öngörülen ekonomik modeller, uzun ve sürekli bir planlama biçiminde değil, daha çok dönemsel zorlukların ve koşulların belirlediği çerçevede ele alınıyordu. Koşullar ortadan kalkınca da bu kez yeni ekonomik arayışlara yönelmeler oluyor böylece ülkenin iktisadi gelişimi zikzaklı bir gidiş geliş üzerinde biçimleniyordu. Elbette bu arayışın arkasında tarihsel süreç içinde hem dünyada sürekli hem de ülkede değişen koşullar, değişen sosyal dengeler tercihlere dayalı olarak Türkiye'nin ekonomik politika arayışları da devam etmek durumunda kaldı.

Kuruluştan ekonomik bunalım yıllarına giden süreçte, Türkiye'de ekonomik yapı bu etkenlerin belirlediği etki ağında kendine bir kimlik ve uygulama alanı bulmaya çalışıyor; koşullarını da hem kendi iç etkenlere hem de dünya koşullarına göre belirlemek zorunda kalıyordu. Bu tabloda da Aydemir'in belirttiği gibi yalnız bir ülkeydi. Bağımsızlık savaşı sonrasında Türkiye'nin kalkınmada ekonomik katkı alabileceği ülke yoktu. Her ne kadar

[29] Aydemir, **a.g.e**., s.328.
[30] Utkan Kocatürk, **Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri**, AKDTYK, Ankara, 2005, s.139.
[31] Gazi Mustafa Kemal Atatürk, **Medeni Bilgiler**, Örgün yay., İstanbul, 2003, s.197.

Lozan sonrasında Türkiye'nin kalkınmasında ekonomik desteğin Sovyetlerden geleceği ihtimali akla gelse de Rusya'nın kendi içinde suların tam olarak durulmamış olması nedeniyle Türkiye'nin ondan kuruluş aşamasında alabileceği fazla bir şey yoktu[32].

Dünyada ekonomik farklılıkların ve sisteme dayalı ayrışımların bu denli derin olduğu bir dönemde Türkiye kendi tarihsel çizgisine yeni ülkü ve hedeflerine; amaçlarına göre bir ekonomik politika izlemek durumundaydı. Osmanlı Devleti'nin geçmiş deneyimlerine bakıldığında yeni hedeflere yönelmekte bu deneyimler çok fazla bir miras bırakmıyordu. En azından ekonomik model olarak, Türkiye yepyeni bir döneme geçmiş bulunuyordu.

[32] Aydemir, **Tek Adam…** C. III, s.326.

I- 1929 DÜNYA EKONOMİK BUNALIMI VE SİSTEMLER

A. DÜNYA EKONOMİK BUNALIMINA GİDEN YOL VE TÜRKİYE

Cumhuriyet kurulduğunda Türkiye'nin toplumsal yapısı Osmanlı Devleti'ne göre değişimiş ve farklılaşmıştı. Farklılığın en önemli yanı ise Osmanlı Devleti'nde tebayı oluşturan unsurlar olarak ortaya çıkan gayrimüslim nüfus büyük ölçüde azalmış ve Lozan'daki tanımlamaya göre, "azınlık" (ekalliyet) olarak adlandırılmış olması oluşturuyordu. Buna karşın nüfus dokusu toplumsal gelişmişlik düzeyine ve toplumsal kesimlerin genel nüfus içindeki dağılımına göre karşılaştırıldığında sosyal yapının çeşitliliği değil de gelişmişlik düzeyi pek de değişmiş değildi. Ulus kavramı ve işleyişi bir ideoloji olarak yükselen bir değer olmasına karşın, toplumsal temeldeki statülerin değişmesi hiç de kolay görünmüyordu. Özellikle Birinci Büyük Millet Meclisi üyelerinin geldikleri çevrelere, meslek gruplarına ve düşünce yapılarına bakıldığında o günkü Türkiye'nin sosyal dokusunu açıkça yansıttığı görülmekteydi[33]. Bu yapısal özellik savaştan sonraki ikinci mecliste de üç aşağı beş yukarı kendini gösteriyordu.

Ancak savaş yıllarında başlayan eylemli ulus inşa süreci, bu dönemde de kendini gösteriyordu. Kültürel yeni imge ve etkilerin topluma uyarlanmasının yanı sıra yapılan siyasal, toplumsal, kültürel ve ekonomik reformların da bunda büyük etkisi bulunuyordu. Bu nedenle bu süreçte hem sosyal yapıda hem de siyasal tercihlerde büyük değişmeler görülmeye başladı. Devlet algısından, bireysel algıya kadar çok sayıda kavram yeniden şekillendi. Devlet yeni bir bilinçle tanımlanıyordu. Birey ise kendini var eden değerlerle bütünleşerek, bu yapı içindeki yerini almaktaydı. Bu yükselen bilinç düzeyi toplumsal yapıda olduğu gibi, ekonomik alanda da yeni arayışları ve yeni ulaşılan düzeye uygun bir oluşumu zorunlu kılıyordu. Türkiye eski ağır, bezgin ve başka ülkelerin yardımına muhtaç halinden sıyrılarak, yeni bir ruh edindi. Türkiye, Cumhuriyet temeli üzerinde yeni bir sistem oluşturdu[34].

Şevket Süreyya Aydemir; savaş sonrasında Osmanlı İmparatorluğu'nun kalıntıları üzerine kurulan Türkiye için "genç ve müstakil" sıfatlarını kullanıyordu. Daha da ötesi, bu ve benzeri nitelemeler o dönemde yapılan siyasal ve toplumsal nitelemelerde de yaygın olarak yer alıyordu. Aydemir, Türkiye'nin en canlı ve en karakteristik misalini Ulusal Kurtuluş Savaşı'nda bulduğunu ve bunun da ilk aşamada "bir otarşi hareketi" olduğunu

---

[33] I.Meclisin Yapısı için şu çalışmalara bkz: İhsan Güneş, **Birinci TBMM'nin Düşünce Yapısı(1920-1923)**, İş Bankası Kültür yay., İstanbul,2009., Ahmet Demirel, **İlk Meclis'in Vekilleri Milli Mücadele Döneminde Seçimler**, İletişim yay., İstanbul,2010; Gencay Şaylan, "Türkiye Büyük Millet Meclisi", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi** C.X, İletişim yay.,İstanbul,1983, ss. 2661-2670.

[34] Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, TTK, Ankara, 2000, bkz.çşt. syf.

belirtmektedir[35]. Buradaki otarşi deyimi, yeni Türkiye'deki ekonomik anlayışın, kendi kendine yeterlilik ilkesi olduğunu anlatıyordu. Bu hareketin ekonomik anlamı eski Osmanlı düzeninin aksine söz konusu genç ve bağımsız Türkiye'nin artık iktisadi bağımlılıktan kurtulmuş olmasıydı. Osmanlı Devleti'nin büyük sanayi ülkeleriyle ilişkilerinde var olan bağımlılık ilişkisinin sona ererek onun yerine eşit hakların benimsenmesi ilkesi gelmişti[36].

Dışardan bakıldığında ise, Türkiye'nin özellikle kapitülasyonlar sarmalından kurtulduktan sonra nasıl bir ekonomik seyir izleyeceği büyük bir merak konusuydu. Geçmiş dönemlerdeki ekonomik başarısızlıklarla, geleceğe dönük ülküler odağında ortaya çıkacak yeni toplumsal ve siyasal reflekslerin niteliği Türkiye'nin yeni görüntüsünü ortaya koyacaktı.

Bu yeni refleksler, Türkiye'nin kalkınma modellerini de belirleyecekti. İmparatorluğun yıkıntıları üzerine kurulan ülkede onu ekonomik bağımsızlığa götürecek önemli bir sistem sorunu bulunuyordu. Türkiye'nin geçmiş deneyimlerinde genellikle güçlü Batılı kapitalist ülkelerin yönlendirmesiyle, kendine özgü bir sistem deneyimi oluşmuş değildi.

19.Yüzyıl'dan itibaren Osmanlı İmparatorluğu içindeki bölgelerin üretim ve pazar potansiyelini Avrupalı ekonomiler önceki dönemlerden farklı olarak tam anlamıyla kullanmaya başlamışlardı[37]. Batı kapitalizminin çevresin de onu besleyen periferi (çevre) bir pazar ve kaynak ülke olarak görülen Osmanlı Devleti, ekonomik tercihlerini kendisi oluşturamadığı gibi öteki güçlü sermaye ülkelerinin politik tercihlerine göre pozisyon almaktan öte gidememişti.

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde zorunlu olarak "dışarıyla entegrasyon / eklemlenme" sürecini yaşadığı ve hatta bu sürecin Türkiye'de Cumhuriyet'in ilanından sonraki dönemde de bir süre devam ettiği kabul edilmektedir. Buna gerekçe olarak İttihat ve Terakki'den devralınmış olan Müslüman tüccar yaratma politikası ve son olarak Lozan Konferası'nda imzalanmış olan Ticaret sözleşmelerinin Türkiye'nin gümrük tarifelerini beş yıllığına yükseltmesinin yasaklanmış olması gibi etkenler sayılmaktadır[38].

I. Dünya Savaşı sonrasında Osmanlı Devleti'nin dağılma sürecinin ardından Türkiye yaklaşık olarak dört yıl daha savaşmak zorunda kaldı. Cumhuriyet'in kurulmasından sonra Türkiye, kapitalizmle uzun bütünleşme sürecine sahip periferi bölgeler içinde ulus-devlete dönüşen ilk yerlerden biri oldu. Türkiye'nin bu süreçte yaşadığı siyasi bağımsızlık süreci ile

[35] Şevket Süreyya Aydemir, **İnkılâp ve Kadro**, Remzi Kitapevi, İstanbul, 2003, s.61.
[36] **A.g.e**., s.61.
[37] Keyder, **Dünya Ekonomisi**…, s.3.
[38] Baskın Oran, "Türk Dış Politikasının (TDP) Teori ve Pratiği", **Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar,** C. I, İstanbul, İletişim yay., 2002, s.38.

ekonomik olarak varlık gösterebilme deneyimi sonraki dönemlerde başka bazı periferi ülkelere de örnek oldu[39].

Türkiye 1929 yılında dünya genelinde ekonomik bunalımın patlak vermesi ve dış koşulların da uygun hale gelerek imkân tanımasıyla birlikte dışarıya karşı kendini koruyacak politikalara yöneldi. Bu korumacı politika sonrasında sanayide nisbeten hızlı sayılabilecek gelişme süreci kendini gösterdi[40].

Türkiye'nin o yıllarda örnek alacağı iki önemli sistem bulunuyordu. Bunlardan biri kapitalist, öteki de kollektivist(sosyalizm) ekonomik modeldi[41]. Aslında hem kapitalizm hem de sosyalizm "çağdaş dünyanın" anlaşılmasında anahtar sözcükler olarak kabul edilmektedir. Bu iki sistemin ortaya çıkışı ve şekillenmesi modern dünyanın şekillenmesinde son derece önemlidir[42].

Kapitalizm, liberal ekonomi düzeni anlamına gelmekte olup; 18. Yüzyıl'da Adam Smith ile başlayarak 19. Yüzyıl'a kadar gelişimini devam ettiren özellikle Sanayi Devrimi sonrasında onun da meydana getirdiği gelişmelerin de etkisiyle devletin ekonomik hayattaki etkisinin azalmasını isteyen bir ekonomik sistemdir. Bu sistemin öncüsü sayılan Adam Smith'e göre devletin görevleri ulusal savunma hizmetleri, güvenlik hizmetleri, eğitim ve alt yapı hizmetleriyle sınırlandırılmalıdır. Bunların dışında ekonominin işleyişine devletin müdahalesi olmamalıdır. Ekonomik faaliyetlerinde bireyler istedikleri gibi hareket edebilmelidirler. Kapitalizm 19. Yüzyıl'da özellikle Batı Avrupa ülkelerinde uygulanmıştır[43].

Sosyalizm ise kapitalist sistemin mülkiyet ve çalışma kurumlarını yetersiz ve adaletsiz olarak gördüğünden bunu değiştirmek ve daha adil bir düzeni hayata geçirmek üzere ortaya çıkmıştır. Bu sistemde kapitalizmde olduğu gibi kar ve çıkar sağlamak düşüncesi yerine kamu yararı gözetilmekte ve ön plana alınmaktadır. Sosyalist sistem kapitalizmin aksine toplumculuk düşüncesini benimsemekte ve kapitalist sistemde karşımıza çıkan özel mülkiyet ve serbest girişim hakkını reddetmektedir sosyalist sistemde devlet; hem toplumsal yaşamı denetim altına almakta hem de ekonomiyi denetim altına almaktadır[44].

Aslında hem kapitalist sistemde hem de sosyalist sistemde toplumu tam olarak mutlu etmekten uzaktı. Her iki sistemin de eksikleri vardı. Kapitalizmde ekonomik bunalımlar engellenemiyor ve emek sarfeden işçi sınıf bu emeğinin karşılığını alamayarak yoksulluk içinde yaşamak zorunda kalıyordu. Kapitalizme tepki olarak ortaya çıkan sosyalizmde ise;

---

[39] Keyder, **Dünya Ekonomisi**, ..., s.3.
[40] Oran, **a.g.y**., s.39.
[41] Şerafettin Turan, **Mustafa Kemal Atatürk, (Kendine Özgü Bir Yaşam ve Kişilik)**, Bilgi yay., Ankara, 2004, s.465.
[42] J.M.Albertini, **Ekonomik Sistemler Uygulamada -Kapitalizm ve Soyalizm-**(çev. Cfer Unay), Beta yay., İstanbul, 1993, s.3.
[43] Muzaffer Tepekaya, "Atatürk'ün Devletçilik İlkesi", **Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi)**, İzmir, 1993, s.83.
[44] Tepekaya, **a.g.t**., s.85.

belki sosyal problemler nisbeten çözülmüş olsa da özellikle insan özgürlüğünün gerçekleşmesi noktasında eksiklikleri vardı. İşte bu iki sistemde görülen zafiyetler bunların bir araya gelmesinden doğacak başka bir sistemin ortaya çıkmasında etkili olacaktı. Zaten söz konusu bu iki sistemi teorik boyutlarıyla tam olarak uygulamak olanaklı değildi. Uygulanabilir bir ekonomik sistem teorik olarak belirlenmekten çok toplumların sosyo-ekonomik ve politik tecrübeleri sonucunda ve farklı sistemlerden etkilenerek şekillenebilmektedir. Daha çok bu şekilde ortaya çıkan ekonomik düzenlere ise "karma ekonomik sistem" denilmektedir[45].

Yukarıda sözü geçen her iki sistem de Türkiye'nin toplumsal, ekonomik ve kültürel koşullarına bakıldığında tam olarak Türkiye için model olma özelliğinde değillerdi. Çünkü tarihsel koşulları, mülkiyet ilişkileri, sınıfsal farklılaşma düzeyi, devraldığı kültür ve ekonomik miras, ona bu tür yönelişler için olanaklar sunmuyordu. Bu nedenle de Türkiye'nin ihtiyacı olan ekonomik sistem aslında tam olarak tek bir ekonomik sistemi temel almamıştı. Hem sosyalist sistemin tecrübesi hem de kapitalist sistemin tecrübesi Türkiye için model oluşturmada etkili olacak ve Türkiye kendi kalkınmasında karma ekonomik modele yönelecekti. Bu modelde piyasa ekonomisi ve devlet yönetimli ekonomilerin avantajları bir araya gelmekte ve devlet ekonomiye bir plan dahilinde müdahale etmektedir. Karma ekonomik modelde devlet tek bir sınıfın çıkarlarını değil tüm toplum çıkarlarını korumakta ve toplumun tümünün refahını düşünmektedir. Bu sistem özellikle az gelişmiş ülkelerin kalkınmasında son derece önemli bir görev üstlenebilmektedir[46].

Yukarda da belirtildiği gibi Türkiye sosyalist ve kapitalist modelden de yararlanma yoluna gitmişti. Örneğin Türkiye için Batı'da kent soylu sınıfın/ burjuvazinin deneyimlerinden ve bu deneyimler sonucunda ortaya konulan Aydınlanma kültüründen alacağı pek çok şey bulunuyordu[47]. Üstelik bu kültür; kapitalizmde olduğu gibi, kollektivizmin ortaya çıkmasını sağlayan kültürel birikimin de köklerini kendi içinde taşıyordu. Türkiye koşulları bire bir bu modellerle örtüşen olanaklara sahip olmasa da kendi yapısını dönüştürme zorunluluğunu hissediyordu. Türkiye'nin ekonomik kalkınma hareketinde de tıpkı siyaset ve kültür konularında olduğu gibi, ekonomik kalkınma stratejisi belirlemede de yararlanacağı örnekleri vardı. Ancak, bu örnekler bütünüyle bir sistemi olduğu gibi alacak imkânları da sunmuyordu. Batı dünyasında ekonomik ilkeler ve süreçlerle, siyasal ilkeler ve süreçler iç içe geçmiş ve gelişmişti. Dolayısıyla Batı dünyasının siyasal düşünceler tarihi, ekonomik yapının dönemden döneme şekil almasında da etkili olmuştu. Türkiye'nin siyasal gelişme çizgisi, gecikmeli de olsa kültürel ve toplumsal dönüşüm

[45] Tepekaya, **a.g.t**., ss.87-88.
[46] Tepekaya, **a.g.t**., ss.87-88.
[47] Detaylı bilgi için bkz. Kemal Arı, **Atatürk ve Aydınlanma** Yakınkitapevi, İzmir, 2009.

açısından büyük ölçüde Batı dünyasını izliyor; ancak mülkiyetin dağılımı, sermayenin bölüşümü ve boyutu; feodal yapı; sanayileşme (-ya da sanayileşememe) durumu onu böyle bir seçeneğe yönelmekten büyük ölçüde uzak tutuyor gibi görünsede, ekonomik politikaların belirlenmesinde bir başlangıç ve arayış düzeyinde de olsa oradaki deneyimlerden yararlanılması kadar doğal bir şey yoktu.

Türkiye Atatürk'ün ön görüsüyle belirlenen kalkınma modelini;*"...Batının aydınlanma felsefesine ve refah standartlarına vurgu yapan, çağdaş ve demokratik bir anlayışa ve yüzünü, gelişmeye kapalı Arap dünyasına değil, yenilikçi ve kalkınmacı Batı düzenine döndürmüştür"*[48]. Söz konusu bu model aynı zamanda *"bölgeci değil ulusalcı Batı değerlerini esas alan maddi ve manevi kalkınma hedefine dayan..."*dırdı[49].

Atatürk, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin gerçekten Batılı değerleri içselleştirmiş bir devlet olarak yapılanmasını istemişti. Ancak, yine de bunda Türkiye'nin kendi tarihi, toplumsal ve ekonomik koşullarından kopma ve bütünüyle kendine özgü tarihsel süreçten başkalaşma olarak görmek de doğru değildi. Çünkü bir ekonomik modelin ve örgütlenmenin temel koşullarını, ülkenin ekonomik kaynakları ve tarihsel birikimi belirlemektedir.

Yarı sömürge düzeninden "Milli Kurtuluş Hareketiyle" kurtulan ülkenin kendi kalkınma modelini geliştirmesi başka sömürgeler için de bir anlamda örnek olmuştu. Bu nedenle Türkiye'nin Batı ve Doğu arasındaki bu arayışında aslında kendine özgü bir süreç yaratması son derece önemliydi. Türkiye'nin kapitalist sistemden alacakları kadar Sovyet deneyiminin, Asya toplumlarına özgü koşullara uyarlanmış bir sentezi demek olan Sultan Galiyev'in deneyim ve birikiminden de alacakları vardı. Galiyev'in, Sovyet Deneyimi'ni milli koşullara uydurma yönünde çabaları ve kendine özgü düşünceleri Mustafa Kemal Atatürk'ün düşünce sistematiğine uygun kimi çağrışımlar ortaya koyuyordu. Ancak bu da bütünüyle soyut düşünceler üzerinde varlığı gözlenen az gelişmiş doğu toplumlarının milli kurtuluş hareketleriyle ilişkilendirilebilecek bir özellik taşımaktaydı. Oysa ekonomik kalkınma çabaları, soyut düşünceden öte yaygın bir uygulama sistamatiğine de dayanmaktaydı[50].

Tarihin, geçmiş dönemlerden alarak güne taşıdığı koşullar, güncel ekonomik tercihlerin saptanmasında da rol oynamaktadır. Türkiye'nin yakın tarihinde doğrudan ekonominin üzerinde etkili olan koşullar, ekonomik politikaların hedefleri ve yöntemleri üzerinde de belirleyici olmaktadır. Bu açıdan, Osmanlı Devleti'nin Türkiye Cumhuriyeti'ne aktardığı olumlu olumsuz ekonomik birikim, Türkiye Cumhuriyeti'nin ekonomi

---

[48] İrfan Kalaycı, "Atatürk'ün Kalkınma Modeli(AKM): Günümüz Sanayisi İçin Kazanımlar", **Maliye Dergisi** Sayı:156- Ocak- Haziran 2009, s.152. http://calismalar/maliye_dergisi/dergi E.T.18.10.2011.
[49] **A.g.m**., s.152.
[50] Erel Tellal, "MİRSAİD SULTAN GALİYEV", **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, S:I, C/56, s.105-133, bkz. çşt. syf. http://acikarsiv.ankara.edu.tr/browse/2467 E.T. 02.02.2012.

stratejilerinin boyutlarını, niteliğini, hedeflerini ve kullanacağı ekonomik araçları belirleyen etken olarak gelmiştir. Yeni dönemde Türkiye, Batılı tarzda bir ekonomik yapı oluşturmaya yöneldi. Buna dönük gelişmeler başlamışken, bu kez 1929 yılında ortaya çıkan ve etkileri bütün dünyadaki ekonomik koşulları alt üst eden ekonomik kriz, yeni bir arayışı zorunlu kıldı[51].

A.1. Cumhuriyet Türkiye'sine Osmanlı'dan Kalan Ekonomik Miras

Yeni Türkiye Osmanlı Devleti'nden yoksulluk, yerli sanayi gelişmediği için dışa bağımlılık, önemli miktarda dış borç ve üretimin son derece sınırlı olduğu bir ekonomiyi miras olarak aldı. Ülkede yeterli düzeyde sermaye birikimi yoktu. İttihat ve Terakki'nin girişimlerine karşın tam olarak Türk burjuvazi de oluşamamıştı. Dolayısıyla Türkiye'de yatırım yapabilecek girişimci bir sınıf yoktu[52].

Her ne kadar Lozan Konferansı'nda kapitülasyonlar kaldırılmış olsa da bir süre daha Batı'nın kapitalist devletleri Türkiye'den yararlanmaya devam etme fırsatı elde etmişlerdi. Bunların başında gümrük tarifelerindeki geçmişten kalma uygulamalar ilk sırada geliyordu. Buna göre 1916 yılı Osmanlı gümrük tarifeleri Yeni Türkiye tarafından da 1923/1928 yılları arasında değişmeden aynen uygulanacaktı. Bu dönemde Türkiye'de kendi gümrüklerini belirleyemediği için ekonomide himayeci bir siyaset uygulayamamıştır. Bunun yanı sıra Yeni Türkiye'nin sırtında bir de Osmanlı'dan kalma borç yükü vardı. Bu borç şüphesiz bütçenin ödeme dengelerini zorlayan bir etkendi[53].

Tablo:1

Yıllara Göre Türkiye'de İthalat ve İhracat Oranları		
Yıl	**İhracat Değeri** (Milyon)	**İthalat Değeri**(Milyon)
1923	84	144
1928	173	223
1929	154	256

(Kaynak: Aydemir, **Tek Adam…** C. III, s.348.)

Cumhuriyet'in ilk yıllarında bütçenin durumu Osmanlı'dan kalan ekonomik mirasla ilgili önemli fikir vermektedir. 1923'te 93.000.000 lira hesap edilen bir bütçeyi alan Türkiye'nin 1924'teki durumu, hemen bir yıl içinde hızlı bir yükseliş gösterdi. Böylece bütçe

[51] İlhan Tekeli- Selim İlkin, **1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları**, Bilge Kültür Sanat yay., İstanbul, 2009, s.1.
[52] Hasan Sabır, "Atatürk'ün Ekonomi Anlayışı", **Sayıştay Dergisi**, S:62, s.8 http://www.sayistay.gov.tr E.T. 02.02.2012.
[53] Aydemir, **İkinci Adam…**, C. I, s.344.

129.214.610 liralık gelire karşın 176.993.800 liralık gider olarak gerçekleşti[54], ancak gider ve gelir bütçesi arasında yaklaşık 50.000.000 gibi bir fark da ortaya çıkmıştı. Türkiye'nin 1929 yılına kadar gümrük tarifelerini değiştirmeyeceği yükümlülüğü Cumhuriyet'in ilk beş yılında dış ticaret açıklarının oluşmasına neden oldu. Kurtuluş Savaşı yıllarında dış ticaretten söz etmek pek olanaklı değildir. Bu dönemde savaş ekonomisinin yarattığı koşullar kadar en önemli ihracat maddesi yetiştirilen Ege, Çukurova, Trakya gibi merkezlerinin işgal altında olması da etkili olmuştu. Türkiye 1923 yılında 84.700.000 liralık ihracatına karşılık 144.800.00 liralık ithalat yapmış ve %58,8'lik bir dış ticaret açığı oluşmuştu[55].

Dikkati çeken bir başka nokta 1920'li yıllarda Türk Lirası'nın Sterline bağlı olarak serbest dalgalanan bir sisteme bağlı olmasıydı.

"*Türkiye'de o tarihlerde henüz bir merkez bankası olmadığından ekonominin büyümesine koşut emisyonu*[56] *dahi genişletemiyor ve böylece Türkiye'de yerleşik yabancı bankaların getirdiği kısa süreli kredilerle ekonomi genişletilmek durumunda kalınıyordu"*[57].

Döviz kuru, son derece dalgalıydı. Kredi faizleri yerinde durmuyor artış trendi yüksek olarak, bir yükselip bir alçalıyordu. Devletse, faiz oranlarını düzenlemek için devlet olmaktan kaynaklanan müdahale gücünü kullanmıyordu. Bu yıllarda ekonomi, dışarıdan yansıyan etkilere büyük ölçüde açıktı. Para piyasaların serbestliğinden ve devletçe yönetilememesinden dolayı, bütünüyle dışa açık bir konumdaydı. Hükümet ekonomiyi geliştirmek ve ulusallaştırmak için yola çıkarken, daralan dünya koşullarında bir de Osmanlı borçlarını ödemek baskısı altındaydı[58].

Ancak bu baskılara karşın yine de devrimin ruhundan gelen enerjiyle birlikte pek çok alana yansıyan bir değişim de kendini hissettiyordu. Her alanda daha bir yıl içinde görülen değişimi, ilk yılların en yaygın reformlarından birini oluşturan eğitim bütçelerinden de görmek olanaklıdır. Cumhuriyet'in devraldığı toplum yapısında da eğitim düzeyi oldukça düşüktü. İlk yıllarda devlet maarif bütçesine ancak %3.1-4.5 arasında bir pay ayırabilmişti[59]. Bu dönemde, siyasi reformlar ve yeniliklerin yanı sıra, 3 Mart 1924 tarihindeki eğitim reformu ile birlikte (Tevhid-i Tedrisat) önemli gelişmeler kendini gösterdi. Sonuçta eğitim, gelir getiren değil var olan üretimden ve kazançtan sürekli olarak harcama yapılan bir alandı. Ülke de ise, ekonomik gelişmeyi olumlu yöne çevirecek olan şüphesiz eğitimli insandı. Bu

---

[54] **A.g.e**., s.345.
[55] **A.g.e**., s.346.
[56] Emisyon: "*Türkçe karşılığı ihraç demek olan emisyon sözcüğü yabancı dillerde çıkarmak, yaymak, tedavüle, koymak anlamında kullanılır. Kâğıt paranın, tahvillerin, hisse senetlerinin ilk defa piyasaya sürülmesi emisyondur. Emisyona Merkez Bankası yetkilidir*." Erhan Arda, **Ekonomi El Sözlüğü**, Alfa yay., İstanbul, 2002, s.119.
[57] Gülten Kazgan, **Türkiye Ekonomisinde Krizler (1929-2001)**, İstanbul Bilgi Üniversitesi yay., İstanbul, 2008, s.45.
[58] **A.g.e**., s.45.
[59] Aydemir, **İkinci Adam…** C.I, s.344

nedenle uzun vadede düşünüldüğünde, eğitimin ekonomik kalkınma içindeki önemi de ortadaydı. Yapılan incelemeler, ekonomik gelişmeye paralel olarak eğitim düzeyinde de yükselmeler olduğunu ortaya koymaktaydı[60].

Ancak sonraki yıllarda Cumhuriyet Türkiye'si, eğitim konusunda mevcut eksiklikten hareketle gerekli atılımları yapmıştı. Bu konuda Atatürk bir "başöğretmen" olarak Türk toplumunu aydınlatma yolunda hareket etmiştir. Bir anlamda bu eğitim faaliyetleri Türk Aydınlama sürecini başlatmıştı[61]. Eğitim özellikle iktisadi kalkınmada olumlu bir etki yapmaktadır.Bu konu Atatürk'ün yeni Türkiye'de üzerinde hassasiyetle durduğu bir noktadır[62]. İktisadi kalkınma ve gelişme ile özellikle ortaöğrenim bünyesinde yer alan mesleki ve teknik eğitim arasında sıkı bir bağlantı vardır[63]. Ancak burada önemli olan eğitimin bilimsel veriler ışığında topluma yol gösterici olmasıdır. Bu doğrultuda bir eğitim anlayışı teknik gelişmeyi sağlayarak giderek iktisadi gelişmeye katkıda bulunmaktadır[64]. Colin Clark ve Jean Fourastie gibi iktisatçılar, iktisadi gelişmede teknik gelişmenin önemine vurgu yaparak ülkelerin nüfuslarının istihdam edildikleri alanlara göre gelişmişlik ve az gelişmişlik düzeylerinin anlaşılabileceğini ortaya koymuşlardı[65].

Eğitim eksikliğinin yoğun olduğu bir ülkede, iktisadi düzensizliğin olması da son derece doğaldı. Son 25 yılda İttihat ve Terakki ile başlayan ekonomik dönüşüm çabalarında savaşlar kadar, niteliksiz insan gücü de reform hareketlerinin önünde en büyük engellerden birisi olmuştu. Dolayısıyla; Kurtuluş Savaşı sonrasında ortaya çıkan en önemli sorun, eğitimsiz bir toplumsal yapıdan kaynaklanan ve bu yapıdan sürekli kendini besleyen "iktisadi düzensizlikti".

Dünyadaki değişim mekanizmasına belirli fonksiyonlarıyla dâhil olan Türkiye, dünya ekonomisinin konjonktürel geri çekilmesinden de olumsuz anlamda etkilenmişti. O, bir yandan ekonomik atılımlar yapma zorunluluğunu hissederken, öteki yandan dünyadaki şartlar, onun elini ayağını bağlıyordu. Fakat Türkiye'nin iktisadi şartlarının kendi iç mekanizmasından kaynaklanan sıkıntıları da vardı. Türkiye'nin dünya iktisadiyatının gelişimiyle ters orantılı olarak tabi olduğu ve geçirdiği bir olumsuz değişim vardır ki bu Türk ekonomisinin nitelik ve içeriğine ve onun seyrine bir özellik vermişti[66].

İlk olarak uluslararası etkilerle hareket ve değişim imkânlarını kaçırmış olan ülkenin ekonomik yapısı, zamanla "hastalıklı bir devreye" girmişti. Türkiye'nin üretim tekniği

---

[60] Yüksel Ülken, **a.g.e**., s.20.
[61] Bu konuda detaylı bilgi için bkz.Arı, **Atatürk ve…**çşt.syf..
[62] Ülken, **a.g.e**., ss.20-21.
[63] **A.g.e**., s.23.
[64] **A.g.e**., ss.24-25; Bugün Türkiye'nin en önemli sorunlarının başında eğitim konusu gelmektedir. Mesleki ve teknik eğitim üzerinde yeterince durulmayan bir eğitim sistemi ne yazık ki Türkiye'nin ekonomik kalkınmasına da katkıda bulunamamaktadır.
[65] **A.g.e**., ss.24-25.
[66] BCA., 030.10.26.152.9.1931.

geriydi. Ekonomik geri kalmışlığa yalnız teknik yönden gerilik değil; geleneksel ekonomik algı da neden oluyordu. Sorun temelde yalnız kaynakların eksikliği sorunu değil, zihinsel geri kalmışlık sorunuydu. Türk ekonomisi, Batılı ekonomilerle karşılaştırıldığında en tepedeki yönetim kademesinden, normal bir bireye kadar uzanan uzun süreçte örgütsüzdü. Ülkenin ekonomik yapısı, girişim yeteneği ve sermaye olanaklarından yoksundu. Böylece doğal olarak bütün bu olumsuzların egemen olduğu yerde de "buhran ve ızdırap" vardı[67].

Bu olumsuz bakış açısına karşın, olumlu haneye konulacak yönler de vardı. Geçmişten gelen eğitimsizlik, görgü, gelenek ve teknolojik eksikliğe karşın; bölgesel anlamda geçmiş yüzyılda edinilen deneyimler, yine de geleceğe ilişkin canlı umutların oluşmasına kaynaklık edecek nitelikteydi. Örneğin, 19. Yüzyıl Türkiye'si (Osmanlı Devleti) sadece edilgen bir hammadde kaynağı ve işlenmiş ürünlerin çıkış yeri değil, aynı zamanda dönemin şartlarına uygun olarak belli ağırlık ve değerde el işine dayanan bir sanat ülkesiydi[68]. Buna göre Bursa, Halep ve Şam ipeklileri, Kütahya çinileri, Uşak ve İzmir halıları, 19. Yüzyıl'ın uluslararası pazarları için üretilen ürünler olup son derece önemliydi. Şam ipeklisi ve İzmir halısı bu ürünlerin uluslararası pazarlarda standartlaşmış tipleri olarak bu özelliklerini 1930'larda da devam ettirmekteydi[69]. 19.Yüzyıl'da *"milli iktisat*,"[70] yalnız Osmanlı'nın ihtiyaçlarına karşılık gelen ve yeterli gelen bir seviyede değil, fakat pazar ve payda arayan bir ölçekteydi[71].

Ancak 19. Yüzyıl Osmanlı Türkiye'sinde yukarda sözü geçen milli iktisat sürecini besleyen milli üretim araçları Batı sanayinin 19. Yüzyıl başında gerçekleştirdiği devrimle etkilenmeye başlamıştı. Yani makineleşen sanayi ve ucuz fabrika işini manifaktür üretimi ortaya çıkararak ve pahalıya mal olan el işini yenmiş ve hatta ortadan kaldırmıştı. Bu sonuç Osmanlı ekonomisini doğrudan olumsuz etkiyen bir durumu yaratmıştı. Batı'nın fabrika işi Türk'ün el işini aşama aşama bütün pazarlardan çıkarmış ve ayrıca Türkiye'yi de bütün dünya pazarları gibi istila etmişti. Türkiye sanayi üretimi yapan ülkelerin etkisi altına girmişti. Batı'nın bu ekonomik egemenliği, kapitülasyonlar yoluyla gümrük bağımsızlığından engellenen Türkiye'de, "hukuki teyidini" de bulmuştu[72].

Osmanlı Devleti, 19. Yüzyıl boyunca sanayileşen Avrupa ülkeleri karşında sanayileşmesini gerçekleştirememişti. Buna karşın Osmanlı Devleti, 20. Yüzyıl'ın başında büyük ölçüde tarıma dayanan bir ekonomik yapı ve son dönemlerinde de artan savaşların

---

[67] BCA., 030.10.26.152.9.1931.
[68] BCA., 030.10.26.152.9.1931.
[69] BCA., 030.10.26.152.9.1931. (1930'lar Türkiye'sinde Şam artık Türkiye'nin elinde olmamakla birlikte ekonomik değer açısından söz konusu raporda Şam ipeklisine de vurgu yapılmıştır.)
[70] Kullandığımız BCA., 030.10.26.152.9.1931. nolu raporda her ne kadar 19. Yüzyıl Osmanlı'sı için milli iktisat değimi kullanılmış olsa da bu bir miktar tartışmalıdır. Zira söz konusu dönemde Osmanlı ekonomisi giderek kapitalist merkezlerin denetimine girmiş ve yarı sömürge bir devlet ekonomisine dönüşmüştü.
[71] BCA., 030.10.26.152.9.1931.
[72] BCA., 030.10.26.152.9.1931.

getirdiği yükle daha da zayıflayan bir ekonomik yapıya sahip olmuştu[73]. 19. Yüzyıl'da giderek Osmanlı Devleti Batı karşısında bağımlı hale gelen bir ekonomik yapıya doğru gitmeye başladı. O tarihlerde Osmanlı devleti ekonomik faaliyetlerini son derece ilkel bir biçimde sürdürüyordu. Bunu özellikle tarım ve sanayi de gözlemlemek mümkündü. Üretim, büyük emeklere karşın tarımla uğraşan yaygın kesimin karın tokluğundan öte bir refah getirmiyordu. Ardı ardına süren savaşlar, üretici genç kesimin kırımına neden olmuş; ülkede nüfusun yaşa göre dağılımında, sırf bu savaşlardaki ölümler ve diğer kayıplardan dolayı, büyük bir orantısızlık ortaya çıkmıştı. Bu tablo içinde devletin en gelişmiş gözüken yeri başkent İstanbul'du[74].

Osmanlı-Türk ekonomisi Batı sanayisindeki biçim değiştirmeleri takip edememiş ve onlara uyum sağlayamamıştı. Fakat yine daha ziyade evrensel etkenlerin uygulamayı etkilemesinden doğmuş olan bu ayrışmayı onun uluslararası iktisat karakterine yeni bir fark vermiş ve Türkiye'nin dünya hammadde değişimindeki yeri, Batı sanayi ürünlerine bir payda ve buna karşılık da o sanayide hammadde yetiştiren bir tarım ülkesi olması biçiminde sonuçlanmıştı. Yeni kuşakların yani devrim kuşağının ya da bir başka deyişle Cumhuriyet'in devraldığı Türkiye bu Türkiye'ydi[75].

Osmanlı Devleti'nde Batı'da gördüğümüz toplumsal sınıflara karşılık gelen toplum kesimlerini görmek olanaklı değildi. Ancak 19. Yüzyıl'dan itibaren ekonomik alanda varlık göstermeye başlayan bir ticaret burjuvazisi gelişmeye başlamıştı. İstanbul, İzmir, Selanik gibi İmparatorluğun kimi liman kentlerinde levantenler ve onlarla imparatorluğun yerli halkı arasında aracılık yapan azınlık tebaa ticaret burjuvazinin kaynağını oluşturmuştu. İttihat ve Terakki yönetimi izlediği ekonomik politika ile Türk tebaanın arkasına devlet desteğini vererek onları burjuva sınıfının üyeleri yapmaya çalışmış ve böylece giderek sermayenin Türkleşmesini sağlamak istemiştir[76]. İttihatçıların yerli sermaye yaratma düşüncelerinin kendilerince haklı gerekçelerinin olduğu da kabul edilebilir. Osmanlı Devlet'nin Batı'ya uyum sağlamaya çalıştığı 19. Yüzyıl kimi çevrelere göre iktisadi canlanmayı ve büyümeyi getirmiş olsa bile giderek Osmanlı Devleti'nin sömürgeleştirmişti de. Söz konusu sömürgeleşme sürecine İttihatçıların duyduğu tepkisellik her alanda bir Türkleşme ya da millileşme anlayışını beraberinde getirmişti.

Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda bütünüyle bağımsızlığını yitirmişti. Ekonomik olarak 1881 yılında Düyun-u Umumiye'nin kurulmasıyla birlikte tam bir sömürge durumuna itilmişti. Osmanlı toplumunun, bu koşullarda sanayileşmesini

---

[73] Bilge Aloba Köksal- A. Rasih İlkin, **Türkiye'de İktisadi Politikanın Gelişimi (1923-1973)**, Yapı ve Kredi Bankası yay., (basım yeri yok) 1973, s.3.
[74] **A.g.e**., s.4.
[75] BCA., 030.10.26.152.9.1931.
[76] Mete Tunçay, **Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)**, Tarih Vakfı Yurt yay., İstanbul,2005, s.189.

sağlamış ülkelerle her hangi bir yarışa girme olanağı bile bulunmuyordu. Yoksullaşan nüfusun, ağır işsizlik ve aşırı borçlanmanın yanısıra, bir de siyasal ve askeri yönden büyük ölçüde baskılanması; ona nefes aldıracak ortam bırakmıyordu. Tarım kesimden alınan aşırı vergilerle oluşturulan bütçelerle, devletin memurlarına ödeyecek para bile bulamaması, bu koşullarda ülkenin ne duruma düştüğünü gösteriyordu[77].

Tablo 2:

Osmanlı Devleti'nde Kişi Başına Düşen Gelir Miktarı Kuruş Olarak	
1907	824
1913	974
1914	1072
Sevr Anlaşmasıyla Türkiye'ye Bırakılan Kişi Başına Gelir	771

(**Kaynak:** Köksal-İlkin, **a.g.e.**, s.4.)

Bu rakamlar, Osmanlı Devleti'nden miras kalan toplumun, büyük bir yoksulluk içine itildiğinin göstergesiydi.

1915-16 yıllarında 165 milyon altın lira karşılığı olan Osmanlı Devleti'nin nakit serveti, on sene sonra altın karşılığı olarak onda bir derecesinde kalmış, Osmanlı parası satın alma gücünü büyük oranda kaybetmişti[78].

Birinci Dünya Savaşı sonrasında Mondros Mütarekesi'ni imzalayan Osmanlı Devleti'nin mütarekeyi izleyen dönemde parası değer kaybetmeye devam etmişti. Bu dönemde İngiliz lirası 250-270 kuruş iken, İstanbul'un işgali üzerine ayda İstanbul piyasasına 400-450.000 İngiliz liralık bir döviz de girmesine rağmen, Türk lirası, değer kaybetmeye devam etmiş ve İngiliz lirası karşındaki değeri 550-585'e kadar gerilemişti. Osmanlı Devleti, dışarıdan aldığı eşya karşılığında sürekli borçlu bir ülke konumundaydı. Bu borçlar da İngiliz lirası, dolar, frank ve liret gibi yabancı paralarlaydı. Osmanlı Devleti gibi parası başka paralar karşında sürekli değer kaybeden ülkeler için; paraları yükselen alacaklılarına borç ödemek daha da zayıf düşmeyi beraberinde getirmişti. Çünkü ödeme dengesi bozuk olan ülkelerin borcunu ödeyebilmek için ya ülkesinden fazlaca mahsul veya iş ihraç edecek ya da mahsul ve iş ihracı yeterli gelmezse ülkenin altını varsa, bununla kalan eksik ödemesini tamamlamaya çalışacaktı[79].

[77] Köksal- İlkin, **a.g.e**., s.,5.
[78] Effimianidis, **Cihan İktisad…**, 2. Kitap, ss.175-176.
[79] **A.g.e**., s.174.

Milli Mücadele süreci öncelikle anti-emperyalist olup buna karşın anti-kapitalist bir süreç değildi. Anadolu, Milli Mücadele sonrasında iktisadi ve toplumsal olarak oldukça yıpranmıştı. Bunun en önemli nedeni aralıksız devam eden uzun ve yıpratıcı savaş dönemleriydi. Osmanlı Devleti'nin 20. Yüzyıl'ın başında girdiği Trablusgarp, Balkan ve I.Dünya Savaşı toplumu, derinden etkiyecek süreçleri yaratmıştı. Bu sürecin üzerine bağımsızlık savaşının yarattığı zorluklar da gelince toplum tüm bu süreçlerden yoksul ve yorgun olarak çıkmıştı[80]. Savaş sonrası Türkiye'nin ekonomik kalkınması savaşın tahribatı nedeniyle de güçleşmişti.

Osmanlı Devleti'nden devralınan iktisadi sistemin en belirgin özelliklerinden biri sanayisinin kapitalist devletler karşındaki dışa bağımlılığıydı[81]. Ufak çapta olan sanayi ve ticari teşebbüslerde yabancılarla, Müslüman olmayan azınlıklarınların işletmesindeydi. Sanayi hamlesinin yapılabilmesi için yeterli sermaye birikimi yoktu. A. H. Hanson'un deyişiyle, *"Türkiye, sömürge tipi düşük bir iktisat ve onun yanında derin bir sermaye eksikliği ve bundan da derin bir teknik bilgi eksikliği ile baş başa kalmıştı"*[82].

Atatürk, Türkiye'nin ekonomik refaha ulaşmasının yolunun öncelikle tarıma ve buna bağlı sanayiye dayandığını; *"Ülkemizin zenginleşme yolunu her şeyden önce tarıma ve tarım sanayinde arıyoruz"*[83] şeklinde ifade etmişti.

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e kalan iktisadi sistemin bir özelliği de genel olarak sanayinin fazla gelişmemesine karşın hizmet sektörünün çeşitli kollarının oldukça gelişmiş olmasıydı. Bu gelişimden ise Osmanlı toplumun tamamı faydalanamamış büyük ölçüde imparatorluğun gayri müslüm tebaası ve yabancılar yararlanmışlardı[84]. Özellikle ticaret, ulaştırma, bankacılık gibi kollar Osmanlı İmparatorluğu'nun son 50-60 yıllık döneminde hızla gelişerek büyük bir sermaye birikimi sağlamasına karşın bu kesimler büyük oranda yabancıların elinde işletilmiştir. Buna ilaveten ülkenin Rum, Ermeni ve Yahudi tebaasının bir kısmı ikinci bir ülkenin vatandaşlığına da girerek onların faydalandığı vergi ve hukuki ayrıcalıklardan yararlanarak Avrupa kapitalizminin Osmanlı Devleti'ne girmesine aracılık eden işleri kendi tekellerine almışlardı[85]. Her ne kadar İmparatoluğun Müslüman tebaası da bu alanlarda etkili olsalar da Cumhuriyet sonrasında büyük ölçüde Türkiye'den ayrılan azınlıkların Yeni Türkiye'ye katkıları olmamıştı**[86].**

---

[80] Tevfik Çavdar, **Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1839-1950),** İmge Kitabevi, Ankara, 2004, s.339.
[81] Kalaycı, **a.g.m**., s.158.
[82] Hamza Eroğlu, **Atatürk ve Devletçilik,** Olgaç Matbaası, Ankara,1981, s.25.
[83] Ülken, **a.g.e**., s.17.
[84] Yakup Kepenek- Nurhan Yentürk, **Türkiye Ekonomisi**, Remzi Kitapevi, İstanbul, 2007, s.9.
[85] Tepekaya, **a.g.t**., s.155.
[86] Kepenek-Yentürk, **a.g.e**., s.9.

Sadece hizmet sektörü değil aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin para işleri de yabancılara ait olan Osmanlı Bankası tarafından yürütülmekteydi[87].

Türkiye'nin tarım ve sanayi kollarındaki eksikliklerine ilave olarak sürekli savaşların, salgın hastalıkların etkisiyle nüfusu da oldukça azalmıştı. Nüfustaki azalmanın diğer nedenleri arasında toprak kayıpları, mübadele ve Osmanlı'dan ayrılan toplumaların milli devletlerini kurmaları gibi etkenler vardı. Osmanlı Devleti'nde nüfus 1914 yılında 16.3 milyon iken Yeni Türkiye'de nüfus 1927 yılında 13.6 milyona düşmüştü[88].

Nüfusun yanı sıra bir ülkede tarımın, sanayinin ve ticaretin gelişebilmesi için öncelikle ulaşım araçlarları gelişmiş olmalıdır[89]. Osmanlı Devleti'nde ulaşım olanakları yeterince gelişmiş değildi. Üretilen herhangi bir ürün, yol ve taşıma güçlüklerinden dolayı pazara indirilemediğinden, ekonomik bir değer kazanamıyor pazarlar, mal ve sermaye sürkilasyonunun azlığından dolayı yerellik özelliğinden çıkamıyordu[90].

Osmanlı Devleti'nden karayolu olarak kayda değer bir miras kalmamıştır. Mevcut karayollarının durumu oldukça kötü haldeydi. Aydemir, İstanbul'dan İzmit'e gidecek şartları elverişli bir karayolu olmadığını karayolunun yok denecek durumda olduğu bu sebeple Türkiye'de motorlu taşıtlar olmadığını belirtmektedir. Karayolları için Türkiye'nin yeniden yapılanma sürecine yönelmesi gerekti. 1924 yılı gider bütçesinden %9'la başlayan Nafia bütçesi 1930 yılında %15,2'ye kadar yükseltilmişti[91].

Yabancı uzmanların Osmanlı ekonomisinde yaptığı incelemeler ve onların yönlendirmeleri Osmanlı Devleti'nde demiryolu yapımının hızla artmasına neden olmuş ve 19. Yüzyıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nda sanayi devrinin bu çok önemli ulaşım yolu yabancıların girişimiyle yapılmıştı. Osmanlı Devleti için demiryolları adeta iç bölgeleri dış dünyaya bağlayan en önemli araçlardan biri olmuştu[92].

Demiryolları Osmanlı'nın uzak vilayetleri üzerinde bir denetim sağlamasına yardımcı olsa da aslında giderek devletin Avrupa'ya bağımlılığını da arttırmıştı. Çünkü demiryolları yatırımlarının neredeyse tamamına yakını yabancı sermayeye aitti. Osmanlı Devleti demiryolu yapımı için gerekli teknolojik alt yapıdan yoksun olduğu için bu eksikliği de Avrupa'dan sağlamak zorunda kalmıştı. Bu da ülkeyi gittikçe ekonomik açıdan Batı'ya bağımlı kılmış aşırı borçlanmaya neden olmuş; devlet bir yandan ulaşım konusunda atılım

---

[87] İsmail Yıldırım, **Cumhuriyet Döneminde Demiryolları (1923-1950)**, Atatürk Araştırma Merkezi yay., Ankara,2001, s.29.
[88] Kalaycı, **a.g.m.**, s.158.
[89] **Cumhuriyet Devrinde Milli Ekonomi, Bayındırlık İşleri**, Ülke Basımevi, Sivas, 1946, s.7.
[90] Donald Quataer, "19.yy'da Osmanlı İmparatorluğu'nda Demiryolları", **Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi** C.VI, İletişim yay., İstanbul,1985, s.1630.
[91] Aydemir, **İkinci Adam…**, C. I, s.347.
[92] Stefanos Yerasimos, **Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye (Dünya Savaşından 1971'e)**, C.III, Belge yay., İstanbul, 1992, s.315'den aktaran, Alev Gözcü,"Geçmişten Günümüze Demiryolu Ulaşımı Politikalarına Genel Bir Bakış ve İzmir Örneği", **İzmir Ulaşım Sempozyumu**, İzmir 8-9 Aralık 2009. bkz. s.1

yapıp bir stratejik üstünlük elde etmeye çalışmışken, diğer yandan mali esaretin içine itilmişti[93]. Osmanlı Devleti'nde yabancıların yaptı demiryollarına kar garantisi verilmesinin yanı sıra bu durum yapılan sözleşmelere göre oldukça uzun yıllar devam edebiliyordu. Bu şekilde Osmalıdan Cumhuriyet dönemine kalan demiryollarının uzunluğu , dört bin kilometreyi geçiyordu[94].

Osmanlı Devleti'nde demiryolu bilinçli bir sanayileşmeden çok tarımsal üretimin pazara açılması ve ekonominin bu yolla gelişmesi amaçlanmıştı. Yabancılar yatırımlarını bu doğrultuda yapmışlardı. Özellikle Batı Anadolu'da üretilen ürünlerin dış pazara açılması bu çerçevede düşünülmelidir[95]. 1866'da tamamlanan İzmir-Aydın ve İzmir-Kasaba demiryollarını kıyılarda yapılan daha kısa bir dizi yeni hat izledi. Cumhuriyet Türkiyesi 4637 kilometrelik uzun süren savaşlar sırasında yıpranmış, yenilenmesi gereken ülkenin asıl noktalarını birbirine bağlamayan yabancıların elinde bir demiryolu şebekesi aldı. Yeni Türkiye mevcut bu hatlar üzerinde yeni yatırımlar yaparak Cumhuriyet Dönemi'nin en önemli yatırımını demiryollarında gerçekleştirildi[96].

Türkiye'nin devraldığı deniz ticaret filosunun durumu da oldukça kötüydü. Misak-ı Milli sınırlarına göre Türkiye'nin sahilleri 4000 kilometreydi. Birinci Dünya Savaşı'na 110-120 bin tonluk ve 120 parça kadar bir deniz filosuyla giren Osmanlı Devleti'nden Türkiye'ye 50.000 tonluk zayıf ve yetersiz varlık kalmıştı. Lozan Antlaşması uyarınca da Türkler 1926 yılına kadar kendi limanlarında yolcu ve yük taşıma hakkına yani Kabotaj hakkına geçemiyordu[97]. Türkiye, denizlerinde kendi deniz araçlarıyla taşıma yapmaktan bile uzaktı[98].

Osmanlı'dan kalan borçların ödenmesi yeni devletin daha kuruluş aşamasında karşı karşıya kaldığı sorunlar arasındaydı. Bunalım henüz belirmeden Cumhuriyet kadroları sanayileşme çabaları içine girmiş ve özellikle ülke genelindeki ulaşımla beraber kentsel alt yapı hizmetlerini de millileştirmeye yönelmişti[99]. Ekonomik bir zafer olmadan, gerçek kurtuluşa ulaşmak da olanaksızdı.

Cumhuriyetin ilanından dünya ekonomik bunalımının etkilerinin hissedilmeye başlandığı 1930 yılına kadar Türkiye'de ekonomi bir gelişme evresindedir. Söz konusu bu zaman dilimi içinde kapitülasyonların kaldırılmış olmasına rağmen uygulama da tam olarak

---

[93] Quataer, **a.g.m**., s.1630-1631'dan aktaran Gözcü, **a.g.m**., s.2.
[94] Kepenek-Yentürk, **a.g.e,** s.20' dan aktaran Gözcü, **a.g.m**., s.2.
[95] Kepenek-Yentürk **a.g.e**., s.20'dan aktaran Gözcü, **a.g.m**., s.2.
[96] Aydemir, **İkinci Adam…**C.I, s.347.
[97] **A.g.e**.,347.
[98] Arı, **Türkiye'de Kabotaj**… ,çşt. syf.
[99] Tekeli- İlkin, **1929 Dünya Buhranında**..., s.1, ayrıca bkz: İlhan Tekeli, "Türkiye'de Devletçi İktisat Politikasına Geçişin Ekonomik Nedenleri:Devletçi Deneyiminin Ege Bölgesinde Çeşitlenmesi" **1885-1985 Türkiye Ekonomisinin 100 Yılı İzmir ve İzmir Ticaret Odası Sempozyumu**, 21-23 Kasım, İzmir, 1985, s.192.

devreden çıkmamıştı. Ülkenin gelir kaynakları henüz düzenli bir hale gelmemiş, bu konularda bir düzen verme çabası yaşanmaktaydı[100].

A.2. Kuruluş Evresinden Dünya Ekonomik Bunalımına

24 Temmuz 1923'te imzalanan Lozan Antlaşması, Türkler açısından yeni bir dönemi başlattı. Bu tarih, yeni Türk Devleti'nin kuruluşunun siyasal ve hukuksal olarak tamamlandığı tarihti. Devletin gittikçe işlevselleşen Cumhuriyet kimliği 29 Ekim 1923 tarihinde edinilmişti.

Ekonomik bağımsızlığa vurgu yapan Lozan Antlaşması'nın maddeleri Türkiye'nin, yeni ekonomik atılımlar yapmasına fırsat verecekti. Bu yeni dönem, bütün uluslar için I. Dünya Savaşı sonrası dönemin ekonomik koşullarıyla içli dışlı oldukları yeni bir evreydi. Piyasa koşulları ve üretim düzeyleri, üretim biçimleri değişmişti. Pazarlarda borsa hareketlerinde sistem değişiklikleri kendini göstermişti.

Türkiye ise belki de ilk kez bu denli yoğun biçimde, kendi ulusal ekonomisini dış pazarlar, piyasa koşulları, para hareketleri ve borsa olaylarıyla ilişkilendirme sürecinde bulunuyordu. Ülke için ekonomik canlılık, üretim ve üretileni pazarlama ve iç piyasayı hareketli tutma, öncelikli bir eğilim olarak ortaya çıkmıştı. Bu nedenle bu yeni dönem, Türkiye'nin ekonomideki kurumsallaşma dönemi olarak tanımlanabilir. Türkiye, tarım imparatorluğundan, sanayileşme ve ekonomik kalkınma ülküsü ve hevesiyle ulus devlet kimliğiyle öne çıkmıştı. Türkiye, kendi savaşını Batı'ya karşı vermiş; ancak aynı zamanda Batılılaşma yoluna da girmişti. Şimdi bu yönelişini, ekonomik gelişme ile tamamlamak durumundaydı.

Cumhuriyet, kendini adım adım tutsaklığa itmiş olan iktisadi yapıyı değiştirmek için uğraştıkça, kimi yeni etkenler devreye girmiş ve bu süreci zorlaştırmıştı. Mübadele ile zanaatkâr işgücünün önemli bir kısmını oluşturan Rum nüfusun Yunanistan'a gitmesi Türkiye'de ekonomide ciddi sorunlar yaratmıştı[101]. Ülke, bir yandan eskiden kalan ekonomik sorunların pençesinde bir var oluş mücadelesi verirken, öte yandan ortaya çıkan yeni sorunların etkisiyle yeni zorluklarla karşı karşıya kalıyordu. Bir yandan da ülkenin başta Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri olmak üzere, yaygın biçimde toplumsal kesimleri toprağa bağlı kölelik sistemi içinde kendine tabii kılmış aşiret düzeni ve mütegallibe sınıf; toprak reformu yapılmadan bu değişimin önünü tıkayacak gibi görünüyordu. Devlet açısından bakıldığında ise bu yapıyı bir anda değiştirecek bir güç ve irade bulmak ilk başta neredeyse olanaksızdı. Dolayısıyla bu dönemde yaşanacak kısmi ekonomik atılımlar, toplumsal yapıdaki bu feodal ilişkiler düşünüldüğünde, ileriki dönemde yeniden gözden

[100] A. Afetinan, **Türkiye Cumhuriyetinin İkinci Sanayi Planı 1936**, TTK, Ankara,1989. bkz. çşt. syf.
[101] Tevfik Çavdar, **Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1839-1950),** İmge Kitabevi, Ankara, 2004, s.339.

geçirilme zorunluluğunu ortaya koymaktaydı. Değişen toplumsal ilişkiler sosyo-ekonomik yapı ve üretim biçimlerindeki farklılaşmalar bu yapıyı zorlama yönünde pek çok etken ortaya koymakta ise de, yüzyılların birikintisi olarak bu yapıda görülen tutuculuk ve değişime kapalılık devlet için büyük zorluklar yaratmaktaydı.

Bu dönemde belki de en ilgi çekici konu, bütün bu olumsuzluklara karşın ekonomide görülen iyileşmedir. Bu iyileşme, değinilen sorunları ve eksiklikleri ortadan kaldırmış değildir. Ancak, göreceli biçimde savaş öncesi durumlarla karşılaştırıldığında, savaş sonrasındaki bu yeni dönemde ekonomik göstergelerin dikkat çekecek biçimde iyiye doğru gittiği görülmektedir. Başta milli gelir olmak üzere, ekonomik göstergelerin Osmanlı Devleti ile karşılaştırıldığında iyiye gitmesinin temel nedeni; bu dönemde izlenen milli politika ve ekonomideki istikrardı. Barış döneminde artık kaynaklar savaş ekonomisinden, kalkınma ekonomisine ayrıldığı için, ekonomik göstergelerde önemli oranda iyileşmeler görülmüştü. Örneğin Cumhuriyet'in kurulduğu 1923 yılında Türkiye'de milli gelir yaklaşık olarak 800 dolar iken, bu rakam 2005 yılında 7000 dolara ulaşmıştı[102].

Ancak Türkiye'de Cumhuriyet'in kurulduğu yıl ekonomi savaş döneminin hemen sonrası olduğu için büyük bir yıkım içindeydi. Kişi geliri açısından bakıldığında Cumhuriyet döneminde Türkiye 1913'ün rakamlarına ancak 1929 yılında ulaşabilmişti. Özellikle Osmanlı'nın son yıllarıyla kıyaslandığında Cumhuriyet'in ilerleyen yıllarla beraber milli gelirinin neredeyse 5 kat arttığı görülmekteydi[103]. Uzun yıllar süren savaşlar, çalışma ve üretme süreçlerinde olması gereken genç nüfusun askerde oluşu ve değişen piyasa koşulları, ister istemez savaş yıllarında büyük düşüşlere neden olmuştu. Savaşın bitimiyle birlikte, savaş öncesine göre çok alt düzeylerde olan milli gelir; hızla yükselişe doğru gitti[104]**.**

1929 yılında bütün dünyayı sarsan ekonomik bunalımla birlikte ekonomik göstergelerin hızla kötüye gittiği görüldüğünde, bu dönemde Türk ekonomisinde kısmi olarak görülen iyileşmeler, oldukça anlamlı olarak yorumlanabilir. 1923 yılından 1929 yılına dek Türkiye'nin kurumsallaşma kimliği, bu etkenlerin etki alanında oluşmuştur[105].

Batı dünyasında ve Sovyetler Birliği'nin etki alanındaki coğrafyada, önce siyasal ve kültürel temelli odaklaşmalar kendini gösterdi. Bu yapılar ekonomik temelde de kendi sistemlerini oluşturma süreçlerini yaşadılar. Ancak, hem Doğu'da hem de Batı'da görülen bu yeni odaklaşmalar, ortaya çıktığı coğrafyada sıkışıp kalma yerine; çevresindeki ülkeleri de içine alacak ve giderek kıtalar ötesine sıçrayacak biçimde yeni etki alanları oluşturdular. Her aland a karşılıklı mücadeleyi ve giderek de sıkı bir kamplaşmayı yaratan bu sürecin

---

[102] Şevket Pamuk "20. Yüzyıl Türkiyesi için Büyüme ve Bölüşüm İndeksleri" **İktisat, İşletme, Finans Dergisi**, Ekim, 2005, ss.5-15.
[103] Pamuk, **a.g.m**., ss.5-15.
[104] **A.g.m**., ss.5-15.
[105] Janset Özen Aytemir, **Türkiye'de Yönetim Düşüncesinin Erken Dönemleri Sümerbank(1930-1945),** Libra yay., İstanbul, 2010, s.82.

temelleri, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş sonrasında kendi ekonomik sistemini oluşturmaya çalıştığı dönemlere denk geliyordu. Bu nedenle onun, yani yeni kurulmuş olan Türkiye Cumhuriyeti'nin ekonomik arayışlarında ve sistem oluşturma çabalarında bu etkilerden kendini sıyırması olanaklı değildi. En azından onlarla bütünüyle örtüşmese de, kendisi için öngördükleri şeylerin uzantılarını öteki sistemlerin deneyimlerinde görme arayışında olması doğaldı.

Şevket Süreyya Aydemir; Cumhuriyet döneminde Türkiye ekonomisinin hem sosyalist ekonomiden hem de liberal kapitalizminden yararlanmaya çalışarak her iki düzene karşı savunma yapabilecek davaları olan bir ülke olarak çıkış noktası aramak zorunda olduğu ve Türkiye'nin benzer ülkelere de örnek olabileceği üzerinde durmuştu[106].

Bu nedenle Cumhuriyet'in kurulduğu tarih olan 1923-1929 yılları arasındaki dönem bu etkilerin, arayışların ve yeni sistem oluşturma çabalarının gözlemlenmesi açısından son derece önemlidir. Bu dönemde yeni Türk Devleti ekonomik, sosyal, kültürel vb. hemen her alanda kalkınma hamlesini yapma çabası içindeydi. Yeni devlet, bir yandan savaşın yarattığı yıkımdan sıyrılmaya ve onarım faaliyetlerini gerçekleştirmeye çalışıyordu. Diğer yandan da alt yapısını düzenleyip geliştirerek, ekonomisini yeniden yapılandırma sürecinde bulunuyordu[107]. Yukarıda da değinildiği gibi Türkiye, başta devralınan ekonomik mirasın olumsuzluklarının yanı sıra dünyada gittikçe zorlaşan ekonomik ilişkilerin etki alanında kendine yeni bir alan aralamak durumundaydı.

Dolayısıyla, Türkiye'nin bu dönemdeki başarı şansını, yalnız kendi tarihinden ve sosyo-ekonomik koşullarından gelen etkenler belirlemiyordu. Aynı zamanda dünyanın içinde bulunduğu yeni koşullar, onu yeni duruşlara, arayışlara ve öngörülere zorlamaktaydı. Bu nedenle, Türkiye'de görülen ekonomik atılımları dünya gerçeğinden soyutlayarak değerlendirmenin imkânı yoktur. Kurumsallaşma kimliğinin edinildiği bu dönemde ekonomik sistem arayışları paralelinde, eski dönemlerden bu yeni döneme uzayan ve varlık gösteren politik yaklaşımlar da devrim rüzgârlarından nasibini almıştır. Eski ekonomik algılar terk edilirken, yerine daha çağdaş olan değer ve işleyişlerin konulmasına çalışılmıştır.

Bu süreçte, devrimin önderi olan Mustafa Kemal Atatürk'ün öngörüleri ve yaklaşımları son derece belirleyiciydi. O, yeni dönemin bir iktisat dönemi olduğunu düşünüyordu. Ancak iktisadi değişimle kalkınmanın gerçekleştirilebileceğini gören Atatürk, bunun için bir zihniyet değişimi yapmaya çalışarak bu değişimin halkın benimsemesi aracılığıyla uygulamaya geçirmeye çalışmıştı. Çünkü ekonomik /iktisadi kalkınma pek çok alanda değişimi içine alan kapsamlı bir değişimi gerektirirdi. Bu süreçte, halkın istek ve beklentileri önemliydi. Her zaman bu beklentiler karşılanamasa da süreci halkın anlaması ve

[106] Şevket Süreyya Aydemir, **Suyu Arayan Adam**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1967, s.462.
[107] Eroğlu, **a.g.e**., s.40.

algılaması, giderek de desteklemesi gerekmekteydi. Bunun için de, sistem oluşturulurken, bunun halkla birlikte oluşturması zorunluluğu vardı.

İçine halkın değişik kesimlerini alarak, yönetenle yönetilen ve üreten ile tüketenlerle ilk ve en büyük katılımcı toplantı İzmir'de gerçekleştirildi. İzmir, yalnız kurtuluşun simgesi olan bir kent olarak ortaya çıkmıyor; aynı zamanda ekonomik yükselişin de algı dünyalarına yerleştirilen bir mekânı olarak ta öne çıkıyordu. Bu toplantı, büyük katılımlarla gerçekleştirildiğinde Sovyetler Birliği merkezli ekonomik algı, zihinlerde pek olumlu karşılanacak toplumsal taban elde edememişti. İlhan Tekeli ve Selim İlkin'in belirttiği gibi bağımsızlık savaşı sonrasında Türkiye'nin uygulayabileceği ekonomik politika, dış borçlar ve gümrük vergileri bakımından önemli bazı sınırlamalara bağlıydı ve bunun için de ülke içindeki politik güç dengesi Türkiye'nin oldukça liberal bir ekonomi uygulamasına neden olmuştu[108].

A.2.a. İzmir İktisat Kongresi ve Ekonomiye Yön Verme Çabaları

Yeni Türkiye, siyasi ve ekonomik bir savaş sonrasında kurulmuştu. Bu mücadele süreci sonraki yıllarda da etkili olmuş; askeri ve siyasi başarıların kalıcı olabilmesinin yolunu Atatürk, ekonomik başarılarla desteklenmesine bağlamıştı. Bunun için, Cumhuriyet ilanından önce, Mustafa Kemal Paşa'nın talimatlarıyla İzmir'de "*Türkiye İktisat Kongresi*" toplanmıştı[109].

Kongre, Cumhuriyet'in ilanından kısa bir süre önce Lozan Konferansı'na ara verildiği tarihte (17 Şubat - 4 Mart 1923'de) 1135 delegenin katılımıyla çalışmalarına başladı[110]. İzmir'de toplanan bu kongrede savaştan çıkan Yeni Türkiye'nin ekonomik sorunları konu edilirken özellikle Lozan'da devamı istenen kapitülasyonların ve başka ayrıcalıkların da sürmeyeceği ortaya konulmuştu[111].

Kurtuluş Savaşı sonrasında iktisadi yapıyla ilgili çalışan pek çok yazarın da belirttiği gibi Türkiye'nin 1923-1930 döneminin ekonomik politikası İzmir İktisat Kongresi'nde belirlenmişti[112]. O tarihlerde Türkiye, az gelişmiş bir tarım toplumuydu. Bu nitelik, kongrenin görüntüsüne yansımaktaydı. Toprak sahipleri egemen sınıf konumunda bulunuyorlardı. Bunları, para ve sermayeyi ağırlıklı olarak ellerinde bulunduran tüccar sınıf izliyordu. Sermaye birikiminin ve girişimci sınıfın yoğun olmamasına karşın, ülkenin ekonomi alanındaki geriliği ve ekonomik sınıfların zayıflığı, yine de bu yapıyı ortaya çıkarıyordu. Bu

---

[108] Tekeli-İlkin, **1929 Dünya Buhranında**..., s.1.
[109] Ahmet M. Gökçen, "Türkiye'de İktisat Politikaları ve Ekonomik Gelişme" , s.2; http://www.ahmetgokcen.org E.T.02.02.2012.
[110] A. Afetinan**, İzmir İktisat Kongresi (17 Şubat-4 Mart 1923***)*, TTK yay., Ankara, 1989, s.12.
[111] **A.g.e**., s.12.
[112] **Türk Dış Politikası Kurutuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar C.I 1919-1980,** *(*Ed. Baskın Oran), İletişim yay., 2009, s.244.

iki kesimin yanında işçiler, memurlar, deniz işçi ve işletmecileri gibi kesimler de vardı. Ancak asıl belirleyici olan bu ilk iki kesimdi. Bu nedenle, toprak sahiplerinin ve tüccarların yaklaşımları ağırlıklı olarak kongreye egemen oldu. Böylece bu kongre, bu etkin kesimlerin ağırlığı altında, 1920'li yıllar boyunca izlenecek ekonomi politikasına belirleyecek ilkeleri saptamıştı[113].

Kongrede ortaya çıkan ilkelere göre *"ekonomi dışa açık olacak yabancı sermayeye hoşgörülü davranılacak ve temel slogan liberalizm"*[114] olacaktı. Bu yaklaşım gereğince, ekonominin kendi içine kapalılığı reddediliyordu. Üstelik paraya ihtiyaç olduğu düşünüldüğünden, yabancı sermayeye de olumsuz bakılmıyordu. İlkesel olarak bakıldığında ise hareket yönü, bütünüyle liberal düşünceye göre kurgulanmıştı. Kongrede liberal etkiler ve bu etkilerin biçimlendirdiği ekonomik tercihler, her düşünce ve karara egemen olmuş durumdaydı. Osmanlı Devleti'nin ekonomik yapısı ve öngörüleri göz önüne getirildiğinde, bu yeni açılım bu haliyle bile bir devrim niteliği taşıyordu. Çünkü eskiden Türkler, bütünüyle yabancı sermayenin yönlendirmesiyle bir ekonomik bağımlılık içine itilmişlerdi ancak şimdi onlarla, aynı koşullarda var olabileceklerini göstermeye çalışıyorlardı.

Bu dönem Türkiye'nin "açık dönemi" olarak da tanımlanmıştır. Buna İzmir İktisat Kongresi kararları kadar daha önce BMM'nin "İcra Vekilleri Heyeti"nin 9 Mayıs 1920 tarihli daha ilk hükümet programında yer alan şu ifadeler de gerekçe gösterilmektedir[115].

"Siyaseti maliyemizde dahi hedefimiz, mücahedatı milliyemizde memleketimizin iktisadiyatını, halkın refah ve saadetine mülayim, düşmanlarımızın tasmimat ve tecavüzatına karşı mukavim kılmaktır. Dostluğunu fiilen ispat edecek devletlerin menafi iktisadiyesini memleketimizin menafi esasiyesiyle telif ederek kabule taraftarız"[116].

Ankara'da yeni devleti kuran ulusalcı kadro kaptülasyonların yarattığı tek taraflı (yabancılar lehine) yarar sağlayan ticari ilişkilere karşıydı[117].

İzmir İktisat Kongresi'nden dünya ekonomik bunalımının çıktığı yıla kadar devlet ekonomik hayata fazla müdahale etmeyerek daha "liberal" bir politika izlemeye çalıştı. Fakat ekonomik bunalımın etkisiyle bu liberal politikadan giderek uzaklaşan Türkiye, kalkınmanın devlet eliyle yapılacağı bir yolu seçmek durumunda kaldı[118]. Ancak yine de İzmir İktisat Kongresi'nin yabancı sermaye konusundaki kimi hükümlerine bakılarak bunlar "yerli özel teşebbüsü himaye ve millileştirmeyi amaçladığı" için bu sürecin açıkça devlet müdahalesini öngördüğü yorumu da yapılmaktadır. Bu açıdan konuya bakanlar Yeni Türkiye'nin ekonomi

---

[113] **A.g.e**., s.244.
[114] **A.g.e**., s.244.
[115] **A.g.e.**, s.244.
[116] İsmail Arar, **Hükümet Programları 1920-1965**, Burçak yay., İstanbul, 1968, s.10.
[117] **Türk Dış Politikası Kurutuluş Savaşından**..., s.244.
[118] Yüksel Ülken, **a.g.e**., s.32.

ilkelerinin belirlendiği bu kongrenin liberal değil özel girişimle kamu teşebbüsünün birlikte yürütüldüğü "devletçilik" olduğunu belirtmektedirler[119].

Mustafa Kemal Paşa'nın iktisadi konudaki görüşleri giderek onunla özdeşleştirilen bir kalkınma modeli şekline dönüşmüştür. Atatürk'ün kalkınma modeli onun hayattayken ortaya koyduğu bir model olmaktan çok, fikir ve eylemlerine bakılarak adlandırılmış bir modeldi[120]. Atatürk'ün bu dönemdeki ekonomik anlayışı genel olarak özel girişime dayalıydı. Ancak onun yeterli olmadığı zamanlarda devletin ulusal ekonomiyi canlandırması gerektiğini düşünüyordu. Bu düşünce, bir sisteme oturtulmasa da daha Cumhuriyet'in ilk yıllarından beri vardı. Özellikle, ülke onarımında devlet olanaklarının ve sermayesinin kullanılması bunun en önemli göstergesiydi. Örneğin, yanan yıkılan yerleri ihale yolu ile devlet adına yabancı ülkelere verme konusunda girişimler bile olmuştu[121]. Dolayısıyla bu dönemdeki politika yabancı sermayeye karşı olmayan ancak bunun da ulusal çıkar çerçevesinde değerlendirildiği bir ekonomik politika olarak nitelendirilebilir[122]. Dolayısıyla, 1923 İzmir İktisat Kongresi özel girişimciliğe ağırlık veren ancak bunu yaparken de devletçiliği dışlamayan hatta devletin denetim ve öncülük görevini benimseyen bir anlayışla karma ekonomi siyasası belirledi[123]. Bu da, gelecekte oluşturulan devletçilik uygulamalarına dönük, belki de ilk adım sayılabilir.

Milli Mücadele'nin başarıyla sonuçlanıp Türk halkının bağımsızlığını kazanmasının ardından savaş öncesine benzer bir ekonomik esaret sürecine yeniden düşmemek için Mustafa Kemal Atatürk, Yeni Türk Devleti'nde uygulanması gereken iktisat politikasını hazırlayacak bir kurul oluşturdu. Bu kurulun başına Enver Behnan Şapolyo ve Ziya Gökalp getirildi[124]. Oluşturulan kurul çalışmalara başladı. Yapılan toplantılarda, iki ayrı düşünce öne çıktı. Bir grup, Türkiye'de liberal ilkelere ve uygulamalara ağırlık veren bir ekonomik modeli savunurken, öteki grup da devletin ekonomik yaşamı belirlemesi anlamında sosyalizmi savunmaktaydı[125]. Bu kavram, sonraki yıllarda da devletin en üst yöneticisi ve karar vericisi durumuna gelmiş olan kişilerin, söylemlerine bile yansımıştır. Kurumun başkanı, Ziya Gökalp'ti. Kısa bir süre sonra ölecek olan bu ünlü sosyolog, bu az sürede, Türkiye'nin

---

[119] Tepekaya, **a.g.t**., s.148.
[120] Kalaycı, **a.g.m**., s.152.
[121] Yunan işgalinin sona ermesi ve Yunan ordusunun Anadolu'dan çekilişi esnasında söz konusu ordu Batı Anadolu'nun çeşitli yerlerinde yangınlar çıkarmıştı. Yanan yıkılan yerlerin onarımı yangından zarar görenler için son derece önemli bir sorundu. Yanan yıkılan yerlerin onarımıyla ilgili dönemin Mübadele İmar ve İskân Vekâleti belediyelere bir genelge de yollamıştı. Yanan yerlerde bazı Belediyeler onarım süreciyle ilgili ihaleler açmışlar ve bu ihalelere Türk şirketlerin yanı sıra İtalyan ve Fransız yabancı şirketler de katılmışlardı. Örneğin bir Fransız Şirket Manisa'nın yeniden onarım konusunda girdiği ihaleyi kazanmıştı. Kemal Arı, "-1923 Türk-Rum Mübadele Anlaşması Sonrasında- TÜRKİYE'DE GÖÇMENLER", **Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Doktora Tezi**, İzmir, 1993, ss.169-170.
[122] Sabır, **a.g.m**., s.9.
[123] Şerafettin Turan, **Mustafa Kemal Atatürk…,** s.529.
[124] Yüksel Ülken, **a.g.e**., s.8.
[125] **A.g.e**., s.8.

izleyeceği ekonomik modele ilişkin önemli öngörüler ortaya koydu. Türkiye'de toplumsal yapı kadar, ekonomik gelişimi de iyi bilen analizler yapabilen Ziya Gökalp, kurulda öne çıkan bu farklı düşünceleri uzlaştıracak bir yöntem geliştirdi. Değişik düşünceleri söyleyenlerin yaklaşımlarından, ortak bir çıkış yolu aradı. Böylece, siyaset dilinde, "*karma iktisadi model*" denilen modeli, bu kurulun ortak çalışması olarak ortaya koydu[126]. Bu modelin, sonradan Atatürk'ün öngördüğü devletçi ekonomi anlayışına çok şeyler aktardığına kuşku yoktur. Sistem, "*Karma iktisat*" ya da "*eklektik model*" olarak da adlandırılmıştır[127]. Atatürk'ün öngösürüsünde yer alan bu modelin genel niteliklerine bakıldığında "*sosyalist ya da kapitalist anlamda ideolojik değil, ülkenin gerçek ihtiyaçlarına göre kurgulandığı için faydacıdır. Sınıfsal ya da sınıfçı bir karakter de"* taşımamaktadır[128]. Yani Atatürk Türkiye'nin ekonomik sistemini belirlerken her iki sistemden birini mutlaka seçerek tek bir tercihe bağlı kalma yoluna gitmemiştir. Onun için sistem bir araç amaç değil ülkenin kalkınmasında amaçtır. Atatürk kapitalist sistemin Osmanlı Devleti'nin çöküşündeki etksini gördüğünden yeni Türkiye'de oluşturmaya çalıştığı kalkınma modelini tam olarak kapitalizme benzetmemiştir. Zaten Cumhuriyet Türkiyesi'nin kurulduğu yıllarda ülkede kapitalizmin gelişmesini sağlayacak şartlar yani gelişmiş bir sermaye sınıfı da yoktu. Yine aynı şekilde Atatürk sosyalist sistemi de bütünüyle alıp uygulama yoluna da gitmedi. Çünkü sosyalizmde olduğu gibi Türkiye'de sınıfsal çatışmayı ortaya çıkaracak bir toplumsal yapı da yoktu. Cumhuriyet Türkiyesi bir sınıf mücadelesi üzerine değil topyekün bir bağımsızlık mücadelesi üzerine inşa edilmişti. Dolayısıyla ekonomisi de teoride belirlenen herhangi bir sisteme göre değil ülkenin kalkınmasını sağlayacak toplumsal şartlara göre kendine özgü bir şekilde belirleme yoluna gitti[129].

Bir anlamda eklektik model mevcut iki model olan kapitalizm ve kolektivizmin eksiklerinin de bir sonucu gibidir[130]. Ancak yine de o tarihlerde Türkiye'de yeterli sermaye birikiminin olmayışı devletin, ekonomik yaşama karma modeldeki rolünden daha fazla bir şekilde öncülük etmesi şeklinde kendini göstermiştir.

İzmir İktisat Kongresi'nin, daha çok yurt içindeki ekonomik dengeleri ve ekonomik yapıyı oluşturmayı amaçlıyarak temel sektörler itibariyle belirlenen ekonomik faaliyetlerin, "*Misak-ı İktisadi Esasları*" altında bütünleşerek Türk girişimcilerin güçlendirilmesi doğrultusunda karar alındığı görülür[131].

---

[126] **A.g.e**., s.8-9.
[127] **A.g.e**., s.9.
[128] Kalaycı, **a.g.m**., s.152.
[129] Tepekaya, **a.g.t**., ss.89-90.
[130] **A.g.e**., s.9.
[131] Esat Çelebi, "Atatürk'ün Ekonomik Reformları ve Türkiye Ekonomisine Etkileri(1923-2002)" **Doğuş Üniversitesi Dergisi,** 2002, (5), s.21, http://journal.dogus.edu.tr/index.php/duj/article/download/200/218, E.T.26.02.2012.

İzmir İktisat Kongresi, tüccar, çiftçi, sanayici ve işçi kesimlerinin kendilerine özgü sorun ve isteklerini bir bütünlük içinde belirlemeğe çalıştığı gibi ayrıca, yabancı sermaye çevrelerine ekonominin gelecekte alacağı biçimi ya da niteliği açıklamaya çalışmıştı[132].

Kongre'de ulusal egemenliğin güçlü olmasının yolunun ekonomik gelişmelerle desteklenmesi gereği ilkesi kabul edilmişti. Bu doğrultuda Türk halkının ekonomik konularda bilgilendirilmeleri ve topyekûn kalkınma gereği üzerinde durulmuştu. Kalkınma ülke ekonomisinin öncelikli konusu haline gelmiş ve bütün sektörler için gerekli görülmüştü. Tarımdan, hayvancılığa, ormancılık faaliyetlerine madenlerin aranması, çıkarılması ve işletilmesine sanayinin gelişmesine hizmetler ve ticari faaliyetlerin geliştirilmesine kadar her sektör bu kalkınma sürecinden geçmeliydi. Ancak kalkınmanın gerçekleşmesi için tüm toplumun kadın, erkek bütün iş gücünün üretim faaliyetlerine katılmaları buna ilave olarak üretimde verimliliği yakalayabilmeleri için modern teknikleri kullanabilmeleri gerekliydi. Türkiye İktisat Kongresi'nin dikkat çektiği noktalardan bir tanesi de buydu[133].

Türkiye'de yerli üretimin korunabilmesi için gümrük duvarları koyulmalı, üretimi destekleyecek ara girdiler ve yatırım malları içinse gerekirse gümrük muafiyetlerine başrulması kabul edilmişti. Sanayin geliştirilmesi için gümrük korumasının yanı sıra arazi tahsisi, kamu görevlilerinin ve askerlerin yerli üretimleri kullanmasının zorunlu kılınması ve vatandaşların da yerli malı kullanmalarının özendirilerek teşvik edilmesi İzmir İktisat Kongresi'nde konuşulmuştu[134].

Kongre kararlarında devletin ekonomik yaşamda fiilen üstleneceği görevin özellikle altyapı ile ilgili olduğu belirtilmişti. Devlet, demiryolu, karayolu ağını kurarak, limanlar inşa edecekti. Haberleşme ve eğitim işlerini üstlenecekti. Devlet'in ticaret ve sanayi bankalarının kurulmasına ve ortaklığına öncülük etmesi daha sonra ise buralardaki paylarını özel sermayeye devretmesi düşünülmüştü[135].

Atatürk, uygun koşullarda alınan yabancı sermayenin Türkiye'nin kalkınması için gerekli olduğu görüşündeydi. O, ekonomik alanda yabancı sermayeye karşı değildi. Aksine Türkiye gibi büyük bir ülkenin çok emek ve sermayeye ihtiyacı vardı. Türkiye'deki yasalara uymak koşuluyla, yabancı sermayelere gerekli olan güvenceyi vermeye Türkiye hazır bir ülkeydi. Ancak Yeni Türkiye, Tanzimat döneminden sonra yabancı sermayeye verilen üstün hakları bu yeni dönemde kabullenemezdi. Her uygar ülke gibi Türkiye de bunu uygun bulamazdı. Türkiye'yi yeniden tutsaklar ülkesi yaptıramazdı[136]. Bu sözler bir yandan yabancı sermayeye geçit verecek bir ekonomik modele doğru Türkiye'nin rotasını belirlediğini

[132] Kepenek- Yentürk, **a.g.e**.,çşt. syf; ayrıca bkz. Gündüz Ökçün, **Türkiye İktisat Kongresi: Haberler, Belgeler, Yorumlar***,* Ankara, 1968., çşt.syf.
[133] M. Gökçen, **a.g.m**., s.5.
[134] **A.g.m**., s.5.
[135] Sabır, **a.g.m***.,* s.11.
[136] Yüksel Ülken, **a.g.e**., ss.46-47.

gösterdiği gibi diğer yandan da yabancı sermayenin sınırlarını çizmişti. Atatürk ormanlarda ve madenlerde yabancı sermayeyi kabul etmemekteydi. Türkiye için gerekli altyapı yatırımlarında ve zorunlu koşullar altında yabancı sermayeden faydalanmak gerektiği görüşündeydi[137]. Atatürk, Türkiye'nin bağımsızlığına vurgu yapmış bu bağımsızlığın ise önce ekonomik bağımsızlığa dayandığını yer yer ifade etmiştir: *"Yaşam ve tam bağımsızlığın, ekonomiden ibaret olduğuna inanıyorum"* [138]. Yine Atatürk'ün tam bağımsızlık anlayışı ise; *"Tam bağımsızlık denildiği zaman, elbette siyasi, mali, ekonomik, adli, askeri, kültürel ve benzeri her konuda tam bağımsızlık ve serbestlik demektir..."* şeklindeydi[139].

Türkiye'de İzmir İktisat Kongresi kararları doğrultusunda 1923 yılından sonra özel sektörün gelişmesine de katkı sağlayacak sanayileşme politikası izlenmeye çalışılmıştı. Bu doğrultuda girişimci kesimlere kredi olanakları temin edecek finans kuruluşları gereksinimi ortaya çıkmıştı. Sanayi işletmecilerine ve madencilere kredi desteği sağlamak ve eski işletmelerin modernleştirilmesini sağlamak amacıyla, 19 Nisan 1925'te Ticaret Bakanlığı tarafından Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası kurulmuştur. Bu banka aynı zamanda Osmanlı döneminden kalan teşebbüslerin anonim şirkete dönüştürülmesi %51'ini bankanın ve Türklerin elinde tutmakla da görevlendirilmişti[140].

Köylüyü rahatlatmak amacıyla Aşar Vergisi[141] 1925'de kaldırılmıştı. Esasında Aşar'ın kaldırılması meselesi de önce İzmir İktisat Kongresi'nde gündeme gelmişti. Kongreye katılan çiftçi ve işçi gruplar özellikle bu verginin kaldırılmasından yanaydılar. Sanayi ve ticaret grupları ise kaldırılan bu vergi yerine *"adil bir usulün ikamesini"* istemişlerdi[142].

Aşar Vergisi; arazinin gayri safi hâsılatı üzerinden aynen alınan, tarımın gelişimini engelleyen bir vergiydi. Cumhuriyet Hükümeti aşarı "*derebeylik devirlerinden kalma*" bir vergi olarak tanımlamıştı. Aşar köylü için son derece ağırdı. Vergi gayri safi hâsılat üzerinden alındığı için bazen hâsılatın tamamını ve harcanan sermayenin de bir kısmını alıyordu. Aşarın üreticiyi ezen tarafı, mültezim denilen bir sınıf tarafından tahsil edilmesiydi. Çiftçi mahsullerini kaldırabilmek için mültezime tabiydi; öşür olarak vereceği malı aşar ambarlarına kendi vasıtaları ile nakletmek mecburiyetindeydi. Mültezim de devlete

---

[137] **A.g.e**., s.47.
[138] Utkan Kocatürk, **a.g.e**., s.141.
[139] **A.g.e**., s.141.
[140] İsmail Yıldız, "Sanayi Planlarında ve Hükümet Programlarında Vergi Politikaları(1933-1960)" **Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi),** Ankara, 2011, s.52.
[141] Kenan Kırkpınar, "Aşar Vergi Sisteminin Kaldırılışı", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C. I S:2 Yıl: 1992, İzmir, ss.105-125.
[142] Afetinan, **İzmir İktisat** ..., s.24.

vereceğinden çok alabilmek için devlet himayesinde köylüyü, gücü yettiği kadar eziyordu. Özetle aşar, tarım üretiminin gelişmesine büyük bir engeldi[143].

Aslında daha II. Meşrutiyet döneminde "aşar"ın sakıncaları anlaşılmıştı. Ancak aşar ile sağlanan gelir bir defada gözden çıkarılamadığı için bu dönemde kaldırılamamıştı. Cumhuriyet Türkiyesi, 138 milyon gibi mütevazı olan ilk varidat bütçesinde 39,9 milyon ile büyük bir yer işgal eden bu vergiyi, bir yıl içinde ve bir hamlede kaldırmıştı. Aşarın kaldırılması Cumhuriyetin mali tarihinde "önemli ve parlak bir dönem" kabul edilmişti. Bu olayı Gazi Mustafa Kemal Paşa, 1924 açılışı nutkunda; *"memleketin başında… en insafsız belası olarak hala musallat duran aşarın kaldırılmasını Meclise teklif edebilecek bir seviyeyse Cumhuriyet idaresinin bir yıl içinde vasıl olması cidden şayanı memnuniyettir"* diye ifade etmişti[144].

Teşvik-i Sanayi Kanunu ile de iktisadi kalkınma için özel sektörün girişimde bulunması beklenmişti. Aslında bu kanun 1913'de yani İttihat ve Terakki döneminde çıkarılan "Teşvik-i Sanayi Kanun-u Muvakkat'ı-nın" yeni bir şekliydi[145]. 1913'de çıkarılan sözü geçen kanunun 15 yıl gibi geçici bir dönem yürürlükte kalması planlanmıştı. Kanunun çıkmasından Cumhuriyet'e kadar geçen süre içinde sanayileşmede beklenen gelişme sağlanamamıştı. Cumhuriyet Hükümeti yeniden gözden geçirmelerle söz konusu kanunun daha kapsamlı uygulanması için yeniden harekete geçerek; 28.5.1927 tarih ve 1055 sayılı "Teşvik-i Sanayi Kanunu" çıkardı. Bu kanunun da 15 yıl yürürlükte kalması planlanmıştı. Kanun sanayi için çok yüksek düzeyde koruma ve özendirme önlemleri getirmişti. Tekeli; "Teşvik-i Sanayi Kanunun" daha sonraki yıllarda gümrük politikası ve yerli malı haftaları politikalarının bir öncüsü olduğunu belirtmektedir[146].

1933 yılına kadar Türkiye'de Devletin "sosyal sabit sermaye" ve "beşeri sermaye" konularında faaliyette bulunduğunu belirten araştırıcılar da vardır. Bu iki deyimin, gene devlet kaynaklı sermaye ve özel sermaye anlamına gelen döneme ilişkin deyimler olduğu anlaşılmaktadır[147]. Devletin bu yaklaşımının sonuçları, ekonominin pek çok sektöründe görülebileceği gibi; Teşvik-i Sanayi Kanunu'nda bir hayli öne çıkmıştır. Devlet aşamalı olarak millileştirme politikaları izlemiştir[148]. Aslında millileştirmede şüphesiz en önemli adım denizcilik alanında başlıyordu. 14 Nisan 1925 tarih ve 618 sayılı Limanlar Kanunu ile Türkiye'deki limanların idare ve bakım görevi devlete ait olmaktaydı. Daha sonraki bölümlerde detaylı olarak ele alacağımız gibi 19 Nisan 1926 tarih ve 815 sayılı kanunla da

---

[143] BCA.,490.01.1449.1.6.1938.
[144] BCA.,490.01.1449.1.6.1938.
[145] Detaylı bilgi için bkz. A.Gündüz Ökçün, "Teşvik-i Sanayi Kanun-ı Muvakkatı, 1913", http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler, E.T.02.02.2012.
[146] İlhan Tekeli- Selim İlkin, **1929 Dünya Buhranında**…, ss.64-65,67.
[147] Köksal- İlkin, **a.g.e**., s.5.
[148] Yıldız, **a.g.t**., s.52.

Kabotaj hakkı yani Türk sahillerindeki yükleme boşaltma, kılavuzluk işleri Türk vatandaşlarına veriliyordu[149].

Bu dönemde devletin ekonomik hayata müdahalesinde tekel uygulamaları da görülmüştü. Türkiye'deki tekeller ise Batı kapitalizminde görülenlerden farklı olup Batı'daki gibi rekabetin fazlalaşması ve sonuçta sermayenin belirli çevrelerde toplanmasının bir aracı olmaktan çok Türkiye'de ekonominin yeterince gelişmemiş olmasından kaynaklanmaktaydı[150]. Osmanlı Devleti'nde Türk girişimciler yeterince gelişmediği için Cumhuriyet Türkiye'sine sermayesiz, eğitim düzeyi oldukça düşük ve tecrübesiz bir yapı kalmıştı. Türkiye'de Cumhuriyet'in ilk yıllarında her ne kadar bu tecrübesiz yapıyı himaye eder her ne kadar yerli sermayeyi geliştirmeye çalışsa da bir yandan da ekonomide tekelcilik(inhisarcılık) siyasetini uygulamıştı. Aslında tekelcilik uygulaması daha çok devletçi politikalarda görülmesine karşın Cumhuriyet tarihinin liberal olarak tanımlanan bunalım öncesi döneminde de yer almıştı[151].

Türkiye'de devlet anlaşılan o ki tekelleri ekonomiyi geliştirmenin bir aracı olarak görüyordu. Daha İzmir İktisat Kongresi'nde Türkiye'de yabancılara ait tekellerin kaldırılmasıyla ilgili karar alındığı görülmektedir. Daha sonraki bölümlerde de göreceğimiz tekeller 1923 ile 1930 arasında şu şekildeydi: Tütün, sigara imali ve satışı yetkisi, şeker ithalatı tekeli, petrol ve benzin ithali tekeli, Türkiye'de ispirto ve her çeşit alkollü içki imali ve ithali tekeli ve kibrit, çakmak ve suni çakmak taşının imali ve ithali de devlet tekeline verilmişti. Cumhuriyet'in ilk yıllarında görülen devlet tekellerinin genellikle tuz, şeker, ispirto, benzin, kibrit gibi toplumun genelinin kullandığı genel ihtiyaç maddelerinde oluşturulduğu görülmektedir[152].

Bu dönemde, yabancı sermaye de bütünüyle dışlanmadı. Belirli süreler için yabancı şirketlere de kimi imtiyazlı tekeller de verildi. Bir veriye göre Türkiye'de 1923 yılında hali hazırda 15,0 milyon altın dolarlık yatırım yapmış 85 yabancı şirket vardı[153]. Türkiye'de Cumhuriyet'in ilk yılları olan 1923 -1926 arasında anonim şirketlerin sayısı artmıştır. 1926 yılından kurulan anomin şirketlerin sayıları giderek artmış ve sermayelerinin yoğunlaştığı görülmüş ve aynı dönemde 201 Türk anonim şirketi kurulmuştur[154]. Bunların 31 tanesi bankacılık, 29'u ticaret, 22'si gıda sanayi, 20'si madencilik alanında faaliyet göstermiş ve kurulan şirketlerin 66 tanesinde yabancı ortaklığı bulunmuştur[155]. Bir başka gelişme ise bu dönemde Ziraat Bankası'nın devlet bankası statüsünden çıkarılarak anonim şirkete

[149] Tepekaya, **a.g.t**., s.220.
[150] Taner Timur, **Türk Devrimi ve Sonrası,** İmge Kitabevi, Ankara, 2001, ss.96-97,100.
[151] Tepekaya, **a.g.t**., s.220.
[152] Timur, **a.g.e**., ss.96-97,100.
[153] Yıldız, **a.g.t**., s.52.
[154] Ulaş Kipal-Özgür Uyanık, **Türkiye'de Milli İktisat Tarihi(Devletçilik**), Kaynak yay., İstanbul, 2001, s.61.
[155] **A.g.e**., s.61.

dönüştürülmesi olmuştu[156]. Bankacılık alanında Türk sermayesi öne çıkmış 1924 yılında Türkiye İş Bankası kurulmuştur. Böylece ulusal bankacılığın ilk adımı atılmıştır. Sanayileşmenin gelişebilmesi için devlet üreticiye olanaklar sunma yoluna gitmişti. Bu olanaklar doğrultusunda sanayide iyileşme gerçekleşmişti. Örneğin Uşak'ta şeker, Kayseri'de uçak, Bünyan'da dokuma fabrikası açılmış, Ereğli ve Nazilli'de bez fabrikası kurulmuştu.

Cumhuriyetle birlikte ekonominin ulusal çıkarlara göre yönlendirilmesi için yeni bir örgütlenmeye de gidilmişti. Bu amaç doğrultusunda 1925-1928 arası dönemde bir dizi yeni düzenleme yapılmış ve yeni kurumlar oluşturulmuştu. Bunlar arasında ilk akla gelen kurum Ali İktisat Meclisi'ydi. Ali İktisat Meclisi Cumhuriyet'in ilk yıllarında henüz iktisat politikalarının özel girişimcilikle desteklenmeye çalışıldığı bir dönemde danışma organı olarak düşünülmüş ve bu doğrultuda hayata geçmişti. Aslında kurulun herhangi bir yetkisi olmayıp ekonomiyle ilgili kararların alınmasında simgesel bir anlam taşımaktaydı. Bu kurulun üyelerinin önemli bir kısmının özel kesimden geldiği anlaşılmaktadır[157]. Ali İktisat Meclisi, Hükümet'e ekonomik konularda fikir vermek amacıyla çeşitli meslek kuruluşlarının temsilcilerinden oluşan bir kurumdu[158]. Söz konusu bu kurum 25 Haziran 1927 tarihli ve 1170 sayılı kanunla kurulmuştu. Ali İktisat Meclisi, ekonomiyle ilgili ihtiyaçları göz önüne alarak bunların gerektirdiği "usul ve sistemler" hakkında incelemeler yapacaktı[159]. Ali İktisat Meclisi, yaptığı incelemeler ve çeşitli araştırmalar sonrasında programlar hazırlayacak ve ekonomik gelişmenin hızlı bir şekilde sağlanabilmesi doğrultusunda kararlar alınmasına yardımcı da olacak bir kurum olarak düşünülmüştü. Kurumun yaptırım noktasında yetkisi olmamasına karşın yine de ekonomiyle ilgili gelişmelerin yaşanmasını sağlayacak kararların ortaya çıkmasında etkili olduğu söylenebilmektedir[160].

Ali İktisat Meclisi'nin açılışında dönemin İktisat Vekili Mustafa Şeref Bey de önemli bir konuşma yapmıştı. Mustafa Şeref Bey, konuşmasının detaylarında şu noktaları vurgulamıştı:

"Dün devlet teşkilatı içinde sizin heyetiniz gibi bir taazzuv yoktu. Bugün ise siz, millet dediğiniz büyük mütesanit toplulukta bulunan, iktisadi grupların menfaatleri elde etmek için hangi yollardan yürümek lazım geldiği- hatta bir dereceye kadar initiative salahiyetine müstenit olarak- beyan etmek üzere devletin en yüksek uzvu olan hükümetin yanı başında,

---

[156] Yıldız, **a.g.t**., s.52.
[157]Bilsay Kuruç, **Belgelerle Türkiye İktisat Politikası 1929-1932** C.I, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi yay., Ankara, 1988, s.125.
[158] İlhan Tekeli-Selim İlkin, **1929 Dünya Buhranında**…, s.57.
[159] Effimianidis, **Cihan İktisad Buhranı**…, 2. kitap, s.134.
[160] Doğan Duman, "Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti", **Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi),** İzmir, 1990, s.30.

kanuni bir mevcudiyetle varsınız." O'na göre; *"Yüksek İktisat Meclisi asri devlet için bir zaruri ve lazım uzuvdur"*[161].

Vedat Nedim Kadro Dergisi'nde yazdığı bir yazısında bu kurumu şöyle tanımlamıştı:

"Türk İktisadiyatının Erkânı Harbiye dairesi: Ali İktisat Meclisi"

Aslında Birinci Dünya Savaşı sonrasında Ali İktisat Meclislerinin değişik örnekleri başka ülkelerde de kurulmuştu. Vedat Nedim Avrupa'da ortaya çıkan bu kurumların başarılı olamadığı görüşündeydi. Ancak Türkiye'de bu meclis sayesinde durumun farklı olabileceği üzerinde durmaktaydı. Ona göre askeri olarak "Erkânı Harbiye"nin yaptığı görevi Türkiye'de ekonominin gelişmesi konusunda "Ali İktisat Meclisi" yapabilirdi[162].

Güvenilir verilerin elde edilmesi ve kullanılması ekonominin gelişimi açısından oldukça önemliydi. Bu kapsamda Türkiye'de ekonomiye önemli katkılar sağlayacak olan kurumlardan bir tanesi de İstatistik Umum Müdürlüğü'ydü. 1926 yılında kurulan söz konusu bu kurum ekonomik politikalara ışık tutacak bilgileri sağlayacaktı. İstatistik Umum Müdürlüğü'ne, sayısal verilere ilişkin çalışmalar yaptırılmış; bu veriler, mevcut durum saptaması ve gelecek öngörüsü için kullanılmıştır. Türkiye'nin nüfus bilgileri, tarım ve sanayi sektörleriyle ilgili sağlıklı verileri sonraki adı Devlet İstatistik Enstitüsü olan İstatistik Umum Müdürlüğü'nce elde edilmeye başladı. Düzenli yapılan çalışmalar ve yayınlar sayesinde hem toplumla ilgili hem de ekonomiyle ilgili sayısal kaynaklar oluşturulmuş oldu[163]. Türkiye, dünya ekonomik bunalımını karşılarken ekonomik politikaların yönlendirerek kurumsal alt yapısını tamamlamıştı[164].

Dünya ekonomik bunalımı öncesinde Türkiye'de yaşan bir diğer gelişme de 1928 yılında Ticaret ve Tarım Bakanlıklarının birleştirilerek ekonomik tüm faaliyetlerin İktisat Vekâleti adıyla oluşturulan bu yeni bakanlığın sorumluluğuna verilmiş olmasıydı. İktisat Vekâleti bir anlamda ekonomi politikalarını yönlendiren en üst karar noktasıydı[165]. Ekonomi Bakanlığı, ekonominin yeniden örgütlenmesinde etkili olacaktı. Böylece hükümetin ekonomide daha etkili kararlar alabileceğinin düşünüldüğü anlaşılmaktadır[166]. Söz konusu bu bakanlığın oluşturulmasından hemen bir yıl sonra yani dünya ekonomik bunalımının patlak verdiği 1929'da topluma tasarruf düşüncesini aşılamak ve tasarruf doğrultusunda bunalım yıllarında ekonomiye yön verebilmek için "*Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti*" de kurulmuştu[167].

---

[161] Kuruç ,**a.g.e**.,C.I s.126.

[162] Vedat Nedim, "Türk İktisadiyatının Erkânı Harbiye dairesi: Ali İktisat meclisi", **Kadro**, C.II, 1933, Tıpkı Basım, Yayına Hazırlayan: Cem Alpar, Ankara, 1979, ss.12-17, s.12,13.

[163] Duman, **a.g.t**., s.30.

[164] Tekeli- İlkin, **1929 Dünya Buhranında**…, s.57.

[165] **A.g.e**., s.62.

[166] Sabır, **a.g.m**., s.13; ayrıca bkz. Duman, **a.g.t**., 30.

[167] Duman, **a.g.t**., s.30. "*Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti"nin adı 1936'da önce "Ulusal Ekonomi ve Arttırma Kurumu"olmuştur.* Adı geçen bu kurum *"18 Ocak 1955'ten itibaren ise; 17 Temmuz 1939'da*

Ekonomiye yön vermeyle ilgili yapılan çalışmalar arasında meslek odalarının örgütlenmesi ve Ticaret ve Sanayi Odalarının kurulması, düşüncesi daha Türkiye İktisat Kongresi sırasında kabul edilmişti. Kongrede Sanayi Grubunun "*İktisat Esasları*" başlığı altında Sanayi Odalarına ayrı bir yer ayrılmıştı. Bu doğrultuda ;*"Her liva ve kaza dâhilinde bir sanayi odası küşadı, Makarr-ı hükümette bütün sanayi odalarının merbut olduğu büyük bir merkezi Sanayi odası tesisi"* ilkesi kabul edilmişti[168]. Sonraki yıllarda ekonominin gelişebilmesi için Türkiye Ticaret ve Sanayi Odaları Kongresi'nin toplanması sağlanmıştı[169]. 22 Nisan 1925 tarihinde 12 maddelik Ticaret ve Sanayi Odaları Kanunu kabul edilmişti. Bu kanunun çıkmasından sonra Türkiye'de faaliyet gösterecek Ticaret ve Sanayi kuruluşlarının hukuksal altyapıları gerçekleşerek bu kurumlar tüzel birer kişilik haline getirilmiştir. Bir başka kanun düzenlemesiyle de ticari hayatta faaliyet gösteren herkesin odalara üye olması sağlanmıştı[170].

Cumhuriyet'in hemen ikinci yılında hükümet, Ticaret ve Sanayi Odalarının Türkiye genelinde örgütlenmesi ve yaygınlaşmasını sağlayacak yasal düzenlemeyi yapmıştı. Yapılan düzenlemelerle odalara ilk kez tüzel kişilik hakkı tanınıyor ve odalara üye olma zorunluluğu getiriliyordu. Ayrıca milli iktisat anlayışı çerçevesinde devlete odalar aracılığıyla ticaret ve sanayi sermayesi üzerinde nüfuz edinme ve etki yapma olanağı da sağlanmıştı[171].

1930 yılında Sanayi Kongresi, 1931 yılında da Ziraat Kongresi toplanmıştır[172]. Ekonominin örgütlenmesi kapsamında sonraki yıllarda Birinci ve İkinci Kalkınma Planları yapılmış ve bunlardan ilki devreye sokulmuştur[173].

Bilgisizlik nedeniyle Türkiye ekonomisinin o tarihlerde en büyük kısmını oluşturan tarım bile kaderci bir anlayışla yapılıyordu. Meteorolojik buluşlardan yararlanılmadığı gibi kara saban, tarımda kullanılan en önemli araç olmaya devam ediyordu. Ayrıca tarımda en önemli sorunlardan biri de düşük kaliteli tohum kullanımıydı ki bunun ıslahı için yeterli bir çaba gösterilmiyordu[174]. Yeni Türkiye ilk yıllardan itibaren tarım üretimini nitelik ve nicelik bakımından arttırmanın yollarını aramıştı.

Ankara'da kurulan "Türk İktisat Cemiyeti" ile birleşmiş ve *"Türkiye Ekonomi Kurumu"*na dönüşmüştür. bkz. Doğan Duman, "Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi** C.I ,S.2, 1992, ss.127-141, s.141.

[168] Afetinan, **İzmir İktisat**..., s.50.

[169] Sabır, **a.g.m**., s.13; bkz Duman, **a.g.t**., s.30.

[170] Hakan Kaya, "Atatürk Döneminde Devletçilik Modelinin Hazırlık ve Başlangıç Evresinde Türkiye ve Sovyetler Birliği İlişkileri (1930-1945)", **İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Anabilim Dalı, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**), İstanbul, 2008, s.27.

[171] Janset Özen Aytemur, **Türiye'de Yönetim Düşüncesinin Erken Dönemleri Sümerbank (1930-1945)**, Libra yay., İstanbul, 2010, **a.g.e**., s.84.

[172] Sabır, **a.g.m**., s.13.

[173] **A.g.m**., s.13.

[174] Eroğlu**, a.g.e**., s.25.

Osmanlı İmparatorluğunun yıkılmasından sonra kurulan yeni Türkiye'de, az gelişmişliğin tipik niteliklerinden biri olan ekonominin büyük ölçüde tarıma dayalı olması ve bu doğrultuda da çalışan nüfusun %80 oranlarına varan bir boyutta tarım kesiminde çalışması bu döneme ilişkin bir saptamadır[175]. Ekonomide bu derece yer işgal eden tarım oldukça ilkel yöntemlerle yapılıyordu. Türkiye'de Cumhuriyet'in ilk yıllarında tarımda istihdam edilen nüfusun oranı son derece yüksek olmasına ve Türk ekonomisinin de ağırlıklı olarak tarıma dayanmasına karşın yaygın ve yerleşmiş bir şekilde tarım kesiminde çalışanları küçük gören bir anlayışta mevcut olup bu düşünce Atatürk'ün çeşitli sözlerinde vurguladığı gibi ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır[176]. Cumhuriyet Türkiye'si tarımla uğraşan halkın sosyo-ekonomik durumunu yükseltmek ve Atatürk'ün ön gördüğü seviyeye tarım kesimini getirebilmek için pek çok önlem almıştır.

Her şeyden önce bir çiftçi ülkesi olan Türkiye'de tarımı yenileştirmek, onun asırlık bünyesine bilgi ve teknik aşılayarak ana üretimin iyileştirilmesi ve arttırılması esas alınmıştır. Özellikle tarım konusunun başında da topraksız çiftçiyi topraklandırmak gelmiştir. Çiftçiye teknik üretim araçlarını ve malzemesini temin etmek için, devlet eliyle tohumluk, fidan ve damızlık dağıtılmıştı. Tarım ürünü çeşitlerinin ıslahına çalışmak, teknik ziraat teşkilatını köylere kadar yayarak köylere kadar köylüye teknik usulleri öğretmek, teknik çiftçi ve bahçıvan okulları kurarak yeni bilgi ve usullerinin daha esaslı şekilde yayılması için Tarım Bakanlığı yoğun şekilde çalışmıştı[177].

Tarımda kullanılan her türlü makine, alet, ilaç ve gübre gibi maddeleri tedarik eden kurum bunları çiftçiye taksitle ya da peşin parayla satarak çiftçi için oldukça önemli bir iş yapmıştır. Tarım Bakanlığınca İngiltere, Amerika ve başka yabancı ülkelerden tarım aleti, makine ve ilaç getirilmiş ve bunlar tarım üreticisine dağıtılmıştır[178].

Türkiye o tarihlerde bir tarım toplumuydu. Hükümetlerin tarım kesimini koruması anlaşılmaz değildi. Genel bütçeye tarım ürünlerinin katkılarına bakıldığında, hem Türkiye'nin bir tarım ülkesi olduğu açıkça görülüyor hem de tarım kesiminde olumlu ve olumsuz bir etkilenme, bütün ülke ekonomisinde kendini yoğun biçimde hissettiriyordu. Bu nedenle Cumhuriyet'in ilk yıllarında hükümet, tarım kesimine karşı oldukça hoşgörülüydü. Dolaylı müdahalelerle, tarım kesimi için özendirici yöntemler uygulanıyordu. Yeni yasal düzenlemeler ve bu düzenlemelere dayalı uygulamalarla, ülke tarımında da önemli değişmeler gerçekleşiyor, tarım kesimi de bu değişmelerin zorlayıcı etkisi altında değişime zorlanıyordu. Osmanlı Devleti'nin reaya kültüründen gelen bu kesim, yeni Türkiye'de yurttaş kimliğini içselleştirerek bu yeni ortamda kendileri için belirlenen figürü tamamlıyorlardı.

---

[175] Yüksel Ülken, **a.g.e**., s.12.
[176] **A.g.e**., ss.13-14.
[177] **Cumhuriyet Devrinde**…, s.12.
[178] **A.g.e**., s.13.

İthalat ve ihracat, her ekonomik yapıda olduğu gibi Türk ekonomisinin genel durumunu anlamada da en önemli verileri ortaya koymaktadır: 1926 yılına kadar ithalat ve ihracatta sürekli bir yükselme görülmüş ancak 1927 yılında kapitalist merkezlerde görülen krize bağlı olarak bu tarihten itibaren dış ticarette bir gerileme görülmeye başlanmıştır[179]. Bu dönemde, ihracat daha çok tarımsal ürünler üzerinden yapılıyor; ithalat ise sanayi malları biçiminde gerçekleştiriliyordu. Bunalım öncesi dönemde Türkiye ihracatının 1/3'ünü oluşturan tütün 1926 yılından sonra bütün dünyada üretim aşması nedeniyle düşmüştür. Türkiye'nin ihracatında görülen daralmaya bağlı olarak yabancı bankalar ve Avrupalı firmaların dış ticaretle ilgili açtıkları kredilerde azalma ortaya çıkmıştır. Böylece dış ticaret işlemlerinde kullanılan krediye teminat olarak gösterilen tütün dış piyasa için aranan bir ürün olmaktan çıkmış ve onun yerine konacak para bulmaktan kaynaklanan zorluklar nedeniyle para bunalımı yaşanmıştır[180].

Ekonomik verilerin ve işleyişin belirlenmesinde, dünyadaki politik gelişmelerden ve bu gelişmelere neden olan öteki devletlerin ekonomik işleyişi etkileyen ilişkilerinden kaçınmak da olası olmamıştır. Türkiye'nin kendi ekonomik sistemini oluşturma sürecinde değişik etkenlerden söz etmek elbette mümkündür. Ancak büyük ölçüde Türkiye'nin dünya görüşünde Batı Dünyası vardı. Söz konusu bu Batı ise 19.Yüzyıl'ın ve Dünya Savaşı öncesinin ferdiyetçi ve liberal Avrupası'ydı. Devletin kuruluşundan 1929 bunalımına kadar geçen zamanda Türkiye, dışarıdan gelen iki önemli etken vardı. Bunlardan bir tanesi Almanya diğeri ise Sovyet Rusya'ydı.

İlk savaşa müttefik olarak girmiş olan Almanya ve Osmanlı Devleti'nden gelen bu yakın ilişkinin Cumhuriyet Döneminde de izleri görülmekteydi. Üstelik Türkiye gibi Almanya'da ilk savaş sonrasında yalnız kalmış iki ülkeydi. Özellikle Anadolu'da verilen bağımsızlık mücadelesinde İngiltere ve Fransa gibi ülkelere duyulan tepkiler varken Türkiye için Almanya denilince geçmişin müttefikliği akla geliyordu. Bu nedenle Kurtuluş Savaşı sonrasında Almanya, Türkiye açısından ilişkilerinin sorunsuz olduğu bir devlet olması nedeniyle son derece önemli bir konumdaydı. Geçmişin getirdiği bu yakınlık iki ülke arasında 3 Mart 1924'te Türk-Alman Dostluk Antlaşması'nın imzalanmasını beraberinde getirdi. Buna ilave olarak Cumhuriyet'in yeni kurulduğu tarihlerde Türkiye'de İngiltere ve Fransa'nın aksine Ankara'da Almanya büyükelçiliğinin bulunması son derece önemliydi. Bu olaylar iki ülke arasındaki diplomatik ilişkilerin oldukça sıcak bir noktaya taşınmasına ve diğer bazı başka alanlarda da işbirliktelikleri yaşanmasına neden olmuştu[181].

---

[179] Kipal-Uyanık, **a.g.e**., s.61.
[180] **A.g.e**., s.62.
[181] **Türk Dış Politikası Kurutuluş Savaşından**..., s.299.

Politik olarak Almanya çok zor durumda olmasına karşın Cumhuriyet'in ilk yıllarında, Almanya'nın geçmiş yıllardan gelen ekonomik deneyimlerinden Yeni Türkiye yararlanma yoluna gitti. Cumhuriyet'in hızla kalkınmaya çalışan kadrolarının teknik eksiğini bu yıllarda büyük ölçüde Alman uzmanlar doldurdular. Türkiye'de tarım, hayvancılık, mühensidilik… vb. daha pek alanda eksik olan yetişmiş eleman boşluğunu Almanlar gidermiş olduğu gibi ayrıca bu uzmanlar Türkiye'de yeni kadroların yetiştirilmesinde de görevlendirildiler. Söz konusu alanların başında hiç şüphesiz tarım gelmekteydi. Türkiye'ye ihtiyaca göre Alman uzmanlar geldiği gibi bir yandan da Almanya'ya eğitim görmek üzere Türkler de gönderilmişti[182].

Almanya'nın Türkiye'ye katkısı sadece tarım, hayvancılık, mühendislik gibi alanlarla sınırlı kalmamış özellikle askerlik alanında da Almanya'nın Türkiye'ye önemli katkıları olmuştu. Almanya'nın Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra itildiği politik yalnızlık, kademeli biçimde yumuşadıkça, Türkiye ile Almanya arasında askeri konuları ilgilendiren yakınlaşmalar da yaşanmış; bu yakınlaşma, ekonomik ilişkileri de besleyecek süreçler yaratmıştır. İki savaş arası dönemde ülkeler arasındaki askeri gelişmeler dikkat çekecek bir düzeydeydi. Versailles gereğince Alman ordusundan ayrılmak zorunda kalan ve işsiz pek çok Alman subay Türkiye'ye gelmiş ve bu subaylar Türk ordusunda sözleşmeli olarak görev almışlardı. Kıta eğitiminin yanı sıra söz konusu Alman subayların bir kısmı da Harp Akademileri'nde görev yapmışlardı. Yine askeri eğitim görmek üzere Türkiye'den Almanya'ya yollanan subaylar da olmuştu. Askeri alandaki Türk-Alman işbirliği eğitimle sınırlı kalmamıştı. Savaş ve savunma sanayisi alanlarında iki ülkenin ortaklıkları dikkati çekmektedir[183].

B. BUNALIM KARŞISINDA DÜNYA

Dünya ekonomik bunalımın en önemli nedenleri arasında dünyanın hızlı sanayileşmesi özellikle de ABD'nin endüstride yakaladığı başarı ve ilerleme gösterilemektedir. Yine Japonya ve Güney Amerika ülkeleri'nde de yeni endüstri kolları ortaya çıkmıştı. Böylece bu ülkeler giderek I. Dünya Savaşı sırasında Avrupa üretiminin yerini almaya başladılar. Rusya'nın iç savaş sonrasında bir süre dünya ekonomisinden geri çekilmesi dünya ekonomisinde üretim ve fiyat dengesini sarstı. Giderek yabancı krediler başka ülkelerden çekilmeye başlayınca da bu defa iş olanakları azaldı ve işsizlik meydana geldi[184].

---

[182] **A.g.e**., s.299.
[183] **A.g.e**., s.299.
[184] Gerhard Köhnen, **Dünya Ekonomi Tarihi (Başlangıçtan–Bugüne),** (Çev: Tunay Akoğlu),Varlık yay., İstanbul, 1965, s.240.

Bunalımın nedenleriyle ilgili değişik tezler ileri sürülmüştü. Bazıları üretimin fazla tüketimin az olmasına yani üretimle-tüketim arasındaki olması gereken dengenin ortadan kalkmasının bunalıma neden olduğu görüşündeydi. Buna karşın I. Dünya Savaşı'nın ülkeler arasındaki ticari dengeyi bozması ve savaşın yarattığı yıkıma dikkat çekmişti. Savaş sonrasında kâğıt paranın değerinde meydana gelen düşüş yüzünden halkın alım gücü düşmüştü. Savaş öncesine göre alım gücünün düşmesi bunalımın nedenleri arasında gösterilmişti. Bunun yanı sıra üretimde "*ilimsel teşkilata*" uyulmadığından ve bu yüzden üretimde tam bir karmaşanın yaşandığı, üretim masraflarının azalmasına karşın işçi ücretlerinin artmasına çabalayarak işçi sınıfının satın alma ve tüketim gücü takviye edilmeye çalışılmamasını ve yine vergi mükellefiyetlerinin indirilmesi ile diğer halkın da alım ve tüketim gücünün arttırılması gerekli görülmüştü[185]. Bazı iktisatçılara göre, bunalım kapitalist rejimden kaynaklanan hastalıklı bir durum olmaktan çok savaşın yıkımına eklenmiş olarak hükümetlerin fazla müdahalelerinden ve uluslararası "*serbest mübadele*" esasına dayanan iktisat düzenini bozarak onun yerine "*kapalı iktisat düzenine ikameye*" çalışmalarından kaynaklanan "*siyasi bir buhran*" olarak yorumlamışlardı[186].

Liberal kapitalizme en büyük darbe şüphesiz 1929 ekonomik bunalımından gelmişti. Amerika'da patlak veren ve etkisi neredeyse (Rusya ve Japonya hariç tutulmuştur) tüm dünyaya yayılan bunalımın her yerde ortaya çıkarttığı sorunlar; fiyatların düşmesi, işsizlik, iflas, para devalüasyonları olmuştu. Bunalım üzerine pek çok görüş bildirilmiş olduğunu daha öncede vurgulamıştık. Yüksel Ülken bu bunalımı kapitalizmin periyodik olarak girdiği "aşırı üretim bunalımı" olarak açıklamanın yeterli olmadığı görüşündedir. Ona göre bu 1929 bunalımı doğrudan doğruya sistemin ilkelerini hedef alan kapitalist ekonomilerde görülen yapısal yani "*strüktür bunalım*"lardan biriydi.[187].

Bu süreçte, dünyadaki koşullar da allak bullaktı. Bu kötü gelişmeler olabildiği ölçüde Türkiye'de de izlenmeye çalışılıyordu. Dünya, genel bir ekonomik çöküntü yaşıyordu. Bu çöküşü öyle sıradan bir bunalım gibi kabul edip genel bazı nedenlerle açıklamanın güçlükleri vardır. Ekonomik bunalım, bir takım gelişi güzel ve rastlantısal olayların sonucu olmadığı gibi öngörülemeyen kimi olayların sonucu da değildi. Bunalımın kökleri, kapitalist sistemin kendisine özgü, çok derinlerde olan tepkiselliğinde olup onda sistemin özelliklerinden doğan zorunlu ve kaçınılmaz nedenler etkili olmuştu[188].

---

[185] Yorgaki Effimianidis, **Cihan İktisad Buhranı Önünde Türkiye** 1. Kitap, Kaatcılık ve Matbaacılık Anonim Şirketi, İstanbul, 1935, s.7.
[186] **A.g.e**., s.8.
[187] Yüksel Ülken, **a.g.e**., s.149; Konuyla ilgili ayrıca bkz: Beşir Hamitoğulları, "Karma Ekonomi Planlama ve Büyümeye İlişkin Bazı Yanılgılar Üzerine", http://acikarsiv.ankara.edu.tr/browse/2880/3709.pdf, E.T.07.02.2012., s.178.
[188] BCA., 030.10.26.152.9.1931.

1931 yılında Türkiye'de ekonomik bunalımın çaresinin ne olduğuna ilişkin CHP Genel Sekreterliği'nce bir rapor hazırlanmıştı. Bu raporun adı; "*Buhran Raporu*"ydu[189]. Bu rapor, aynı zamanda Türkiye'nin dünyadaki ekonomik çöküntüyü hangi gözle okuduğunun da derin ipuçlarını vermekteydi. Raporda önce dünyanın tehlikeli bir buhran geçirdiği, saptaması yapılıyor; bu saptama bir "*kanaat*" olarak belirtiliyordu. Bu buhran, yaygın ve genel bir olguydu. Rapor değişik veriler üzerinde durarak, bunalımın derinliğini de anlatmaya çalışıyor; bundan sonra da Türkiye için bir pay çıkarmaya ve gelecek öngörüsünde bulunmaya çabalıyordu. Gerçekte dünya tarihinin değişik evrelerinde krizler yaşanmıştı. Raporda, bu krizlere de gönderme yapılıyor bu krizler ortasında 1929 krizinin etki ve yaygınlık boyutları saptanmaya çalışılıyordu[190].

Raporda belirtildiğine göre, dünya ekonomisi bir düzenden o düzene gösterilen reaksiyonlar nedeniyle başka bir düzene doğru biçim değiştirerek ilerlemişti. Bu devre bir başlangıç oluşturuyor ve dünya ve iktisat düzenlerini değiştirecek sonuçlar yaratmış oluyordu. Bu bir devrimdi. Üstelik bu devrim, dünya tarihinin yüz elli yıl önceki dönemlerinde de görülmüştü. Neydi bu? Feodal düzeni dağıtan, tutsaklık düzenini yıkan Fransız Devrimi, Amerika'nın Bağımsızlığı ve bütün bu yıkılma, değişim, devrim süreçleri içinde yeni bir dünya düzeninin kurulmasıydı. İşte yeni bir ekonomik sistem demek olan Liberalizm, bu devrimin bir ürünüydü[191].

18.Yüzyıl'ın ikinci yarısından sonra hemen her 10 yılda bir görülmeye başlayan ekonomik bunalımlara "*konjonktür buhranları"*[192] denilmekteydi[193]. Bunlar kapitalist sistemin egemen olduğu ekonomilerin karakteristik özelliklerindendi[194].

Dönemsel koşullar, ara ara böyle özel durumlar yaratabiliyorlardı. Genellikle bolluk ve refah dönemlerinin arkasından gelen bu özel anlar, yayılarak uluslararası bir nitelik alabiliyordu. I.Dünya Savaşı'ından sonra ABD'de görülen bunalım bir "*refah dönemi bunalımı*" olarak nitelendirilmekteydi[195].

Dünya iktisat düzeninde her devrim mutlaka kaçınılmaz olarak kendi yapısından kaynaklanan yani bünyevi ve zorunlu bir takım tepkileri beraberinde getirmişti. Kapitalizmi kendisine dayanak ve ideolojisini tanımış olan çağdaş düzende, bütün tarihi devirlerin ortak

---

[189] BCA., 030.10.26.152.9.1931.
[190] BCA., 030.10.26.152.9.1931.
[191] BCA., 030.10.26.152.9.1931.
[192] **Konjonktür***; İktisadi hayatın yükselme ve alçalma yönünde gösterdiği iniş çıkışlı, dalgalı hareketlerin tümüne verilen addır. Konjonktür dalgaları canlanma, yükselme, buhran(kriz) ve durgunluk(depression) safhalarında meydana gelir"Konjonktür hareketleri daha çok sanayileşmiş ülkelerde rastlanan dalgalanmalardır"*. **Ak İktisat Ansikolopedisi**, C.II, (Ed. Feridun Ergin), Sermet Matbaası, İstanbul, 1973, s.548.
[193] BCA., 030.10.26.152.9.1931.
[194] Köhnen, **a.g.e**., s.191.
[195] Selçuk Durak, "1929 Dünya Ekonomik Buhranı'nın Mersin Limanı Üzerine Etkileri", **Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi),** Mersin, 2006, s.3.

özelliklerine uymaktan ayrılamazdı. Kuruluş ilerleme ve yükselme aşamaları ve bu gelişmenin seyri içinde sistemin kanuni ve şematik bir akışla düzenli ilerlemesi, bu rejimin de önü alınamayan bir sonu olarak ömrünü yaşamasına, vazifesini bitirmesine ve manasını kaybetmesiyle son bulmuştu. Çağdaş olarak nitelendirilen iktisat (kapitalizm) rejimi 19. Yüzyıl'ın başında gerçekleşen büyük "*Sanayi Devrimiyle*" kurulmuştu[196].

Dokuma ve buhar makinelerinin bulunması, elektrik, demiryolu, başlangıçta rejimi kurma ve onu hamleden hamleye sevkeden birer itici güç iken, fennin gelişimi zamanla bu rejimin kaçınılmaz bir zorunluluğu ve yaşamsal önemi olan bir koşulu olmuştu. Ekonomi ile tekniğin bu ortak gelişimi içinde bu sistem, bilinen seyri içinde düzgün buhranlar geçirmişti[197].

Rapordan da anlaşılacağı gibi ekonomik krizler bir anlamda ekonomik gelişimin evreleri olarak da görülmekteydi. Bu görüşü destekleyen başka pek çok kaynağı görmek mümkündü. Genellikle 19. Yüzyıl boyunca görülen bunalımlara da iktisadi büyümenin hastalıkları olarak bakılmış ve bu süreçte bunalımların zayıf olan işletmeleri birer hastalık gibi sistem dışına ittiği savunulmuştu. Bunun sonucunda ise yeniden kalkınma süreci kendiliğinden başlıyordu[198].

Ancak yine de 1929 buhranı periyodik bir halde gelen önüne geçilmesi mümkün olmayan bir buhran olarak değerlendirmek yönünde bir eğilime sahip olanlar da vardı.[199].

Giderek daha etkili yaşanan bunalımlar önce Marksist çevreler de eleştirilmeye başladı. Sovyetler Birliği merkezli komünist dünyada kimi ekonomistler, bunalım üzerine analizler yapmaya çalışıyorlardı. Onlar ekonomik bunalımların, işletmelerin tek elde toplamasına neden olduğunu ve böylece emekçilerin ve toplumun genel çıkarlarının sarsıldığını dile getirmeye başladılar[200]. Bu yaklaşım, giderek bir öz eleştiri niteliği de alma eğilimi gösteriyordu. Ancak eleştiriler bu boyutta da kalmadı. Yer yer 1929 yılında patlak veren etkilerin yoğun olarak sonraki yıllarda hissettiren büyük ekonomik bunalımı, 19. Yüzyıl'da görülenlerden ve 20. Yüzyıl'ın hemen başındakilerden oldukça farklı olarak değerlendirenler de vardı. Bunalım, küresel ölçekte etkili olmuş, sert bir şekilde o sistemi bütünüyle parçalamıştı. Kapitalizm o tür sorunlarla karşı karşıya gelmişti ki, rejim ayakta kalabilmek için kendisini derinden değiştirmek zorunda kalmıştı[201].

Ancak bunalımı kapitalist sistemin kendi gelişiminden kaynaklandığını savunanlar için bu bunalım yeni bir gelişmenin habercisiydi. Her sekiz on yılda bir buhran ve her

---

[196] BCA., 030.10.26.152.9.1931.
[197] BCA., 030.10.26.152.9.1931.
[198] Servel Tanilli, **Yüzyılların Gerçeği ve Mirası C.VI- 20.Yüzyıl Yeni Bir Dünyanın Aranışında**, Adam yay., İstanbul, s.87.
[199] Alaettin Cemil, "Dünya Buhranı ve Biz", **Cumhuriyet**, 4 Kanunisani 1931.
[200] Tanilli, **a.g.e**., s.87.
[201] **A.g.e**., s.87.

bunalım devresinin başlangıcı ile bitişi arasında bir yükselme ve yıkılma dönemi olmaktaydı. Yani eşya fiyatlarının yükselmesi sonucunda üretimin artması, tüketim gücünü ve ölçüsünü aşan bir üretim, mal sürümünün yavaşlaması, sonuçta eşya fiyatlarının sakinliği, üretim mekanizmasının durgunluğu, işsizlik, stokların giderek tükenmeye başlaması sonra fiyatların yeniden yükselmesi, üretimin yeniden başlaması, yeniden buhran ve bozuk bir kısır döngü şeklinde devam eden bir döngü vardı[202].

Kapitalist sistemin ilerleme aşamasını teşkil etmiş olan 19. Yüzyıl iktisat tarihi baştan başa buna benzer bunalımlarla doluydu[203]. I. Dünya Savaşı'ndan önceki bunalımlar, egemen düzenin doğal yapısının ve oluşumunun bir gereği olarak görünüyordu. Ve o düzenin yerleşmesinin bir gereği olarak tekrarladıkça dinamik bir uyum işi biçiminde, sisteme yeni kurumlar veriyor ve serbest müdahele ekonomisine dayanarak onun bir parçası olan dünya ekonomisi de, bunalımdan bunalıma çelişkiler doğuran bir sermaye ve üretim araçları oluşumuna sahne oluyordu[204]. O nedenle bazı yorumlara göre bu buhran zannedildiği gibi imha edici değil aksine tamir edici bir buhran olarak da yorumlanmıştı. Ekonomik buhranlar, ekonomik dengeyi sağlayan birer ihtilal ve inkılâplar olarak da görülmüştü[205].

Örneğin, 1914 başlayan savaşın azalttığı stokları yerine koymak için üretim yeniden artmış ancak bu durumda 1921'de İngiltere'de krize neden olmuştu.

1921 krizi, işsizliğe ve sanayide durgunluğa neden olmuştu. Almanya'nın imzaladığı Versay Anlaşması, Avrupa'yı bölmüş, gümrük duvarlarının yükseltilmesine neden olarak uluslararası ticareti olumsuz etkilemişti[206]. Bu İngiltere'yi uluslararası pazarlarda da sıkıntıya sokunca onun yerini stratejik pazarlarda ABD almaya başlamıştı[207].

Teknik gibi, çağdaş iktisat düzeni de Batı kültürünün, Batı hegemonyasının spesifik bir yansımasıydı. 19. Yüzyıl'ın bu düzeni anlamına ve içeriğine göre dünyaya tipik ve karakteristik bir şekil verdi[208]. Dünya bir taraftan bağlanılan ve sömüren, diğer taraftan da doğal ve sömürülen milletler diye iki kategoriye ayrıldı. Batı kültürünün, yani tekniğin ve büyük sanayinin sahası Avrupa'nın bütün Batı aksamını ve Kuzey Amerika'nın da Doğu sahilleri Dünya'nın "*tezgah*"ı haline gelmiş ve bu saha cehennem ateşiyle sanayileşmemiş milletlere sanayi ürünleri göndermişti. Bu şekilde büyük sanayinin tufanı altındaki dünya

---

[202] BCA., 030.10.26.152.9.1931.

[203] *"Konjonktür hareketleri daha çok sanayileşmiş ülkelerde rastlanan dalgalanmalardır. Piyasanın zaman zaman fazla iyimserlik havası içinde hızla gelişmesi; yatırımların, istihdamın olağanüstü genişlik kazanması; gelirlerin çoğalması; para hacminin ve tedavül süratinin artması ile beraber ham madde ve mamul fiyatlarının yükselmesi; istihsalin çoğalışı yükselme safhasının belli başlı göstergeleridir. Ancak büyük ümitlerle yaratılmış stoklar eritilemeyince şiddetli bir buhran ve arkasından gelen durgunluk"* görülür. **Ak İktisat Ansikolopedisi**, C.II,(Ed. Feridun Ergin), Sermet Matbaası, İstanbul, 1973, s.548.

[204] BCA., 030.10.26.152.9.1931.

[205] Alaettin Cemil, "Dünya Buhranı ve Biz", **Cumhuriyet**, 4 Kanunisani 1931.

[206] Durak, **a.g.t**., s.4.

[207] Kipal-Uyanık, **a.g.e**., s.72.

[208] BCA., 030.10.26.152.9.1931.

pazarlarında mevcut üretim cihazları paslanıyor, parçalanıyor ve daha dün bağımsız birer devlet olarak "*büyük sanayi*"nin hegemonyası altına girerek hukuken bağımsız fakat iktisaden bağımlı (tabi) yarı sömürge devletler şekline düşüyordu[209].

Bir taraftan çağdaş düzenin iktisadi iş bölümündeki özelliklerinden onun otomatik fonksiyonundan doğan bu evrensel ve beğenilen tezat dünyayı iki cepheye ayırmıştı. Diğer yandan bu sistemin bünyesindeki doğal bir zorunluluk olarak sermaye ve sanayinin toplanması da doğrudan sanayileşen ülkeler arasında pazar ve pay rekabeti gibi korkunç bir mücadeleye neden olmuştu. Dünyaya bir afet gibi çökmüş olan I. Dünya Savaşı, sanayi ülkelerindeki dinamik rekabet ve büyük savaşın bir ifadesi ve o ülkelerdeki koşulların doğal akışının seyri gibi görünse de gerçekte ise genişlemek ve gelişmek temposunun önüne geçilmez bir gereği idi[210]. I. Dünya Savaşı'ndan önce bazen bölgesel bazen bütün dünyayı etkisine alan bunalımlar teknik ile elele vermiş iktisadi gelişme ve ilerlemenin artarak şekillenmesinden ileri geliyordu. O buhranlar, birer "*şekillenme buhranları*" idi Kapitalist ekonomi düzeninin gelişimi ve yükselmesi ile dünya çapında, Batı'nın sanayi memleketleri ile tarım ve hammadde ülkeleri arasında bir bağımlılık ortaya çıkarmıştı. Bu bağımlılık ilişkisi sanayi ülkelerini güçlendirmişti. Böylece "*hammadde memleketleri*" dediğimiz ülkeler ortaya çıkmıştı. Bu da iki kutupluluğu kendi içinde oluşturmuştu. Bir yanda gelişmiş ve aktif, öteki yanda gelişmemiş ve pasif yapılar... İşte, I. Dünya Savaşı, bu koşullar içinde ortaya çıkmıştı[211].

I.Dünya Savaşı'nın çağdaş düzeni yıktığı biliniyordu. Savaş kuşkusuz bir anda Batı ülkelerindeki ekonomileri yok etmemişti. Ancak, savaş öncesinde görülen hızlı sanayileşme sürecini ve büyüyen ekonomileri bir süreliğine durdurmuştu. Bu duralamalar ortaya çıktığında, ülkeler önemli bir ekonomik yükü sırf savaş nedeniyle zaten üstlenmiş oluyorlardı. Şimdi bu aşamadan sonra üretim durunca, buna karşılık, tüketim de artmıştı. Daha da ötesi, üretim yaşlarında olan gençlerin askere alınması ve pek çok üretim yapılacak alanların savaş alanına dönmesi nedeniyle üretim büyük ölçüde azalmıştı. Fakat işte savaş bir yönüyle Batı sanayisini büsbütün çığırından çıkarmıştı. Savaş sonrasında, savaş ekonomisinin kaçınılmaz bir sonucu olarak baş gösteren hızlı konjonktür değişimi; sanayi ülkelerinin altyapılarını genişletme zorunluluğunu ortaya çıkardı. Bu dünyanın, ekonomik alanda, yeni bir anlayışa geçtiğinin göstergesiydi. Şimdi yeni aktörler, süreçler ve algılar vardı. Bu yeni bir konjonktür olduğuna göre, eski düzenin bunun karşısında sendeleyip tepe aşağı gelmesi kaçınılmazdı. Temel sorun bu eski düzenin, nasıl ayakta kalacağıydı. Bunun yaşayabilmesi için teknik donanıma gereksinim vardı. Ancak teknolojik altyapı, durgun bir döneme girmişti;

[209] BCA., 030.10.26.152.9.1931.
[210] BCA., 030.10.26.152.9.1931.
[211] BCA., 030.10.26.152.9.1931.

çünkü savaş, altyapıları yok etmişti. Buna karşılık Amerika, bu ortamda en yüksek ekonomik rantı elde etmek düşüncesiyle, rasyonel üretim metotlarına geçmiş bulunuyordu. Hammaddeye gereksinimi olan sanayi ülkelerinin, bu sanayilerini yeniden diriltebilmeleri için, altyapılarını tamamladıktan sonra yeniden hammadde edinecekleri ülkelere yönelmesi gerekiyordu. Ancak bu süreçte, liberal sisteme en büyük darbeyi indirecek yeni bir dönem ortaya çıktı: Hammadde ülkeleri kendi sanayilerini bizzat kurmak gibi iktisadi bağımsızlığa doğru ilerlemeye başlamışlardı[212].

Sanayi ülkeleri ve hammadde ülkeleri arasında, doğrudan konumları ve nitelikleri gereği zıtlık vardı. Biri hammadde satar, öteki hammaddeyi işleyerek, yeniden hammaddeyi veren ülkeye pazarlardı. Şimdi ise bu yeni dönemde bir silkinme ve kurtuluş hareketi başlamıştı. Bu dönem ülkelerin dünyada değişen koşullara göre değişiklik alan yeni rolleriyle farklı bir nitelik aldı. Bütün bu hareketlerin fiili sonucu olarak, savaş sonundaki barış antlaşmalarının getirdiği koşullar dünyada uluslara yeni bir bilinç ve istek de aşıladı. Böylece onların kimileri bağımsızlık ülküsünü yücelttiler ve ekonomilerine de bağımsız bir nitelik kazandırmaya çalıştılar. Kendilerine gümrük himayeleri oluşturarak, bir tür korumacılık uygulamaya başladılar. Örneğin, Orta Avrupa ülkeleri bu yola gitmişlerdi. "Milliyetçilik" ve "himayecilik" liberal sistemin bir eseri ve sonucu olan dünya ekonomisindeki bağın ve ahengin çözülmesine ve bozulmasına neden olmuştu. İşte bu nedenle savaş sonrası bunalımları önceki bunalımlardan ayrı olarak; birer fonksiyonel bunalım görüntüsü almıştı[213].

Batı'nın büyük sanayi ülkelerinde üretim mekanizmasının fonksiyonundaki düzensizliğin belirtisi ilk defa 1920 yılında hissedildi. Yalnız dünya üretim dengesinin değil fakat bir hammadde kaynağı ve ürün müşterisi olarak Rusya'nın ortadan çekilmesi ile aynı zamanda dünya ticaret dengesinin de sarsılmış olması Avrupa'daki savaş sonrası dengesizliğin en önemli sebeplerinden birini oluşturdu[214].

1920 yılı, iktisadi bakımdan bütün dünyada kötü geçmişti. 1920'den beri dünya ekonomisinin yeniden canlanması için yer yer hareketler görüldü. Sistemin bütünü ve dokunulmazlığı etrafında bir çeşit kader ortaklığı oluşturmak gereğini ileri sürmek ve bunu sağlamlaştırmak için de bütün dünyada serbest değişim rejimini iade etmek çabaları da vardı. Bu yaklaşım, gelişmeler karşısında tarihi inkâr etmek ve hatta süreci görmezden gelip küçümsemek gibi bir şeydi. Çağdaş düzenin canlandırılması için ele alınması gerekenler, bütün dünya için gerekli olan şeylerdi[215].

Dünya Ekonomik Bunalımı çerçevesinde yapılan kimi tespitlere göre bunalım, çağdaş ekonomi düzenindeki dengesizliklerden ortaya çıkmıştı. Ekonomik sistemlerin doğasına

[212] BCA., 030.10.26.152.9.1931.
[213] BCA., 030.10.26.152.9.1931.
[214] BCA., 030.10.26.152.9.1931.
[215] BCA., 030.10.26.152.9.1931.

yerleşmiş nedensellikler ve yapılardan sakatlıklar ve zıtlıklar doğmuştu. Düzenin başlıca dayanağı olan mekanik ve sanayi devrimi, evrensel yeni keşiflerin durduğu, büyük sanayi ülkelerindeki nüfus hareketinin olumsuzlaştığı, işsizliğin ve fiyat durgunluğunun tarihte eşi görülmemiş bir ölçüye vardığı ve sonuçta hemen bütün devletlerin dayandıkları toplulukların dokunulmazlık ve kalıcılıkları hesabına liberalizme karşı oldular. Bu durumu geçici önlemlerle devam ettirmeye çalışmak olanaklı değildi[216].

Savaş sonrası dönem ile 1931 arasında geçen on sene içinde dünyanın çözüm bekleyen iktisat sorunları azalmış değil artmıştı. Zehirlenmiş ve hasta olarak tanımlanmış bir bünyeye benzetilen dünya iktisadi yapısında, sorunların biri bitmeden ötekisi beliriyordu. İşte bu yapıya bakanlara göre dünyayı ve dünya iktisadiyatını yeni ve başka bir düzen üzerine kurmak zorunluluğu vardı. Dünya ekonomisinin düzelmesi için on sene içinde yapılabilenler, sebebini yine serbest değişim ve pazar mekanizmasının tabiatından alan para dengesizliklerini zor ile fakat yine liberalizmin kendine zıt bildiği "*müdahale*" ile iade etmekte bulmuştu[217].

Dünyanın genel görünüşü öncesine göre bunalımla birlikte değişmiş bu değişim ile daha çok korkulacak bir durum kazanmıştı. Avrupa, Amerika'ya borçluydu. Fakat Amerika'nın Avrupa ile savaş sonrası ilişkilerini sadece bir alacaklı olmasıyla açıklamak yeterli değildi. Aksine, aynı zamanda Amerika, Avrupa'nın kendisinden hammadde almasını bekleyen buna muhtaç ve fakir olan bir durumdaydı[218].

1920'de yaşanan bunalım Amerika'ya, Avrupa'nın hem borcunu ödemesi hem de hammadde satın almakta devam etmesinin mümkün olamayacağını öğretmişti. Avrupa, borcunu ve alacağı hammaddeleri ancak üretimi ile ödeyebilirdi. Amerika ise artık pasif tarım ve hammadde ülkesi olmaktan çıkmış ve dört tarafı gümrük ve koruma duvarlarıyla çevrilmiş, tamamen sanayileşmiş ve tam bir iktisadi birlik haline gelmiş olduğu için Avrupa üretimine açık bir pazar ve satış ülkesi olmaktan ayrılmıştı. Buna göre Amerika'nın Avrupa'ya hammadde ve tarım üretimi verebilmesinin pratik çaresi yalnız borçların ödenmesinden vazgeçmek değil[219] aynı zamanda da Avrupa'ya veresiye mal satmaktı[220].

---

[216] BCA., 030.10.26.152.9.1931.
[217] BCA., 030.10.26.152.9.1931.
[218] BCA., 030.10.26.152.9.1931.
[219] "*Ekonomik bunalım yıllarında ABD'nin ekonomik konularla ilgili Avrupa'daki işleyişe müdahale ettiğini görmek olanaklıdır. Bunlardan bir tanesi de "Hoover Moratoryumu" dur. I.Dünya Savaşı sonrasında Almanya'ya düşen savaş onarım ücretlerinin ödenmesi konusunda sıkıntılar yaşanmıştır. Almanya girdiği mali krizler nedeniyle savaş onarım bedellerini ödemede zorlanmıştır. Bu çerçevede Almanya 1929'da patlak veren bunalım sonucunda borçlarını ödeyemeceğini açıklayınca Amerika Başkanı Herbert Hoover'ın önerisiyle 1931'de Almanya'nın borçlarının bir yıl için tecil edilmesiyle ilgili olarak "Hoover Moratoryumu" kabul edilmişti*". Bkz: Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (C. 1-2:1914-1995)**, Alkım yay., İstanbul, 2005, s.159.
[220] BCA., 030.10.26.152.9.1931.

Dünya ekonomik bunalımının ortaya çıkmasını belirleyen seri halindeki nedenlerden biri de işte bu şekilde Amerika'nın 1927 ve 1929 yılları içinde uyguladığı kredi politikalarıydı[221]. Kuzey Amerika en büyük kredi veren ülke olarak dünya ekonomisinde belirleyici bir yere sahipti[222].

Bu kredilerin yarattığı rahatlama bir süre Avrupa'da altın ve sermaye hareketi yapmak şeklinde sanayinin sıkıntılarını gidermiş, sanayi altyapısının daha çok daha ziyade genişlemesine imkân ve işlerin de yoluna girdiğine dair umut vermişti. Bu ise ekonominin genel gidişinin gerçek akışındaki tehlikeyi örtmüştü. Yüksek bir konjonktör bekleniyordu. Fakat gerçeğin kendisi olan olayların anlamı şuydu: Önceleri Avrupa sanayine pazar ve satış yeri olan ülkeler birer birer bu özelliklerinden sıyrılarak kendi kendilerine yetebilen ve hatta günden güne eski sanayi ülkelerine birer rakip haline giren iktisadi birlikler oluşturmaya başlamışlardı. Böylece kredi bulan Avrupa'nın üretim mekanizmasını genişletmesine karşın, dünya pazarlarının doyması, bağımsız olmaları sonucunda satın alma ve tüketim oranı daralmıştı[223]. Avrupa sanayinin, savaş sonrası dönemdeki kredi bolluğuna bağlı olarak bu bolluk Amerika'da bu kıtanın kendi kaynaklarının ve gücüyle gerçekleşmiş olan ölçüsüz yükselişin sonucuna tepkisi, büyük bir şiddetle 1929 yılında gelmişti. Gerçekte 1929 yılının yazında başlamış olan fiyat düşüşleri oran ve kapsamı itibariyle, "*çağdaş düzenin tarihinde istisna olarak kabul edilen*" bir derece olarak görülmüştü[224].

Bunalım önünde durulmaz bir salgın hastalık gibi, çok geçmeden bütün dünyayı sardı.

1925 ve 1926 yılları içinde ABD, Kanada, Avustralya ve Fransa odaklı hızlı gelişmeler yaşanmıştı. Bu ülkelerde koşullar daha iyi görünüyor iken, İngiltere 1926 grevleriyle sarsılıyor, ekonomik gelişmesini bu zorluklar nedeniyle kontrollü biçimde sürdürme zorunluluğu ile yüz yüze kalıyordu. O zamanlara kadar, hızla yükselen ekonomik göstergeler, 1927 yılından sonra kötü gitmeye başlamıştı. Göstergelerdeki düşüş ile yeni bir kriz de açığa çıkmaya başlamıştı[225]. Ardından, ekonomilerin sarsılışı başka ülkelere de yayılma eğilimi gösterdi. 1930 yılının başında Hollanda, İsviçre, İsveç, Çekoslovakya, Avusturya, İtalya ve Balkan ülkeleri de birer birer bu salgının etkisi alanına girdiler. İhtilaller geçiren İspanya, özellikle hammadde fiyatlarındaki düşüşten son derece zarar gören Brezilya, Arjantin, Peru, Bolivya gibi Güney Amerika ülkeleri, Avustralya ve Meksika, gümüş

[221] BCA., 030.10.26.152.9.1931.
[222] Köhnen, **Dünya Ekonomi**…, s.236.
[223] BCA., 030.10.26.152.9.1931.
[224] BCA., 030.10.26.152.9.1931.
[225] Kipal- Uyanık, **a.g.e**., s.72.

fiyatının düşmesinden şiddetle etkilenmiş olan Uzak Doğu ülkeleri ve Hindistan derin bir acı içinde kıvranıyorlardı[226].

Bu olumsuz etkilerden Fransa ve Belçika bile korunamamıştı. Bu ülkeler, belki de bunalımın etkilerine en çok direnç gösterebilen ülkeler olmalıydı. Çünkü oralarda ekonomik koşullar daha iyi görünüyordu. İşsizlik hemen hemen bulunmuyordu. Bu ülkelerin sermayeleri bol ve ucuzdu. Üstelik Frankın dünya piyasalarındaki ederi, gerçek seviyesinden de aşağıdaydı. Bu nedenlerle her iki ülkenin rekabet olanaklarının çok daha yüksek olduğu düşünülüyordu. Ancak, ekonomik bunalımın olumsuz etkileri, bu ülkelerde de yoğun biçimde etkilenmiş; korunabilecek özellikleri olduğu düşünülen her iki ekonomi, ağır bir baskı altında kalmışlardı[227]. Konu bununla sınırlı kalmadı. Amerika Birleşik Devletleri'nde iç politika, çoktandır uçları görünen ekonomik çöküntüyü daha da tetikledi. Ülkenin küresel sermaye üzerindeki döviz hareketleri, kurları ve dışarda gözlemlenen deflasyon hareketleri ile sınırlı ilgisi olduğu düşünülüyordu[228]. Bu fiyat durgunluğunun ilk patlaması 1929 yılının sonbaharında, Amerikan tahvil borsalarındaki sürükleyici panikle ve Amerikan finans dünyasındaki milyarlık iflaslarla ortaya çıktı. Hisse ve tahvile dayalı sanayi değerlerinin durgunluğu, ekonomiye büyük baltalar indiriyordu. Amerika'da üretim yüzde yirmiyi geçen bir oranda daraldı. Derken, işsizlik hızla yükselmeye başladı ve kısa sürede "muazzam" düzeyde arttı[229]. 1929 bunalımı daha önce yaşanan bunalımlardan ayrı olarak fiyat, kazanç, istihdam yükselişlerinin ardından değil; fiyatlarda düşüşler ve her alanda yaşanan durgun ortamlardan besleniyordu[230]. Üstelik bu bunalım, gerek kapsam ve gerekse yoğunluk olarak oldukça şiddetliydi. Etkileri derin ve yaygındı[231]. Hızla bu etkiler altında kalan ülkeler, süratle ortak etki ağına yuvarlandılar. Giderek, ekonomik krizin bu yoğun etkilerinin dışında hiç bir ülke kalamadı[232]. 1929 ile 1934 yılları arasında dünya ticaret hacmindeki %66'lık düşüş, bu krizin derinliğini ve ürkütücü boyutunu ortaya koymaktadır[233]. Bunalımdan etkilenen ülkelerde ekonomik göstergeler, oldukça kötü düzeylere indi. Pek çok ülkenin ödemeler dengesi bozuldu. Dünya ticaret sistemi hızla çöküşe geçti. Bir tanımlamaya göre *"Dünya ekonomisi anarşi"* içine düştü. Bu durum giderek serbest mübadele usulünün terk edilmesine ve korumacılığın artmasına neden oldu. Böylece yabancı ülkelerin insanlarına, mallarına karşı koruma önlemleri alınmış ve ticarette rekabet artmıştı[234]. Bu ekonomik

[226] BCA., 030.10.26.152.9.1931.
[227] BCA., 030.10.26.152.9.1931.
[228] Charles P.Kindleberger, **Cinnet, Para ve Çöküş- Mali Krizler Tarihi**, İstanbul Bilgi Üniversitesi yay., İstanbul, 2007, s.94.
[229] BCA., 030.10.26.152.9.1931.
[230] Tanilli, **a.g.e**., s.88.
[231] İhsan Keser, **Türkiyede Siyaset ve Devletçilik**, Gündoğan yay., Ankara, 1993, s.84.
[232] Nevin Coşar, **Kriz, Savaş ve Bütçe Politikası (1926-1950***)*, Bağlam yay., İstanbul, 2004, s.64.
[233] Durak, **a.g.t**., s.1-2.
[234] Tanilli, **a.g.e**., s.90.

sarsıntılar, dünyada var olan siyasi görünüm üzerinde de etkili oldu. Geçmiş yüzyılın büyük sömürge ülkeleri, şimdi sömürge alanlarında çok daha güçsüzdüler. İngiltere, kendi sömürgelerine ve dominyonlarına, Fransa ise kendi imparatorluğuna kapanmış; dışarıda yeni hedefler belirlemede bir ölçüde çekimser noktaya gelmişlerdi. Almanya ve Doğu Avrupa ülkeleri ise kendi kendilerine yetinme çabası içinde, can havliyle "korumacılık" kalkanı üzerine atılmışlardı[235]. Böylece daha korunaklı duruma geleceklerini ve etkilerin oluşturacağı yaraların sarılabileceğini düşünüyorlardı.

1929 ekonomik bunalımı sadece Avrupa'da değil dünya çapında etkili olmuş, sadece ABD ile Avrupa'nın değil, yarı sömürge ve sömürge ülkelerin de üstüne çökmüştü. Bunalım; tarım, sanayi ve ekonominin tüm kesimlerini içine almış ve işçi, memur, esnaf, tacir ve sanayicisiyle birlikte bütün insanları etkisi altına almıştı[236]. Bunalım sonrasında başta Avrupa olmak üzere, faşist-otoriter rejimlerin her yerde yayıldığı, bir yandan da Avrupa'daki daralmaya koşut olarak yeni bir savaşa doğru hazırlanma evresi de olmuştu[237]. Esasında Avrupa'nın değişik noktalarında otoriter rejimler ilk savaşın hemen sonrasında ortaya çıkmıştı. Ancak 1929'daki ekonomik bunalım bu otoriter siyasi yapıların daha da elini güçlendiren bir etki yaratmış oldu.

Sovyetler Birliği'ne gelince:

Kapitalist dünyanın o zamana değin, etkin biçimde hedefine girmiş bir dünyanın odağında yer alan bu ülke, kapitalist dünya için bunalımı adeta tetikleyen bir silahı eline almış gibiydi. Onun yeni konumu, bunalımdan kendisi daha az etkilenmek ve siyasi ve ekonomik rakiplerini daha zor durumda bırakmak için kurgulanmış görüntü de veriyordu. Örneğin, Sovyetler Birliği o dönemde önemli bir tahıl üreticisiydi. Tarım üretiminin maliyeti, öteki ülkelere göre, iş gücü ucuzluğundan ve devlet olanaklarından dolayı, çok daha azdı. Bu nedenle, dünya piyasalarında tahıl ürünleri zaten az para ederken; Sovyet Hükümeti, kapitalist blokta yer alan rakiplerini daha zor durumda bırakabilmek için, büyük miktarda tahıl ürünü ve ham madde ve yarı mamül eşyayı düşük fiyatlarla dünya piyasalarına sürdü[238]. Bu durum, zaten can çekişen tahıl üreticisi ülkelere daha da fazla darbe indirebilmek için o dönemin dünyasında taktik bir ataktı. Bu atağın etkisinde olan ülkelerin bundan etkilenmemesi olanaksızdı. Sonuçta tahıl piyasaları alt üst olmuş; üretim maliyeti yüksek olan ve sermaye yoksulu ülkeler ağır darbeler almışlardı[239].

Sorun yalnız dünya piyasalarında yaşanan bu tür alt üst oluşlar değildi. Bunalıma gerekçe olarak farklı tezler ileri sürülmüştü. Bir yandan tüketimden fazla üretim gerekçe

---

[235] **A.g.e**., s.90.
[236] **A.g.e**., s.88.
[237] Kazgan,**Türkiye Ekonomisinde Krizler**…, s.43.
[238] **Serbes Cumhuriyet**, 2 Kânunisani 1931.
[239] **A.g.g.**

gösterilirken diğer yandan ise alım gücünün azalması gösterilmişti. Dünya'nın para durumu ile altının değişik ülkelere dağılmış olması bu hileyi doğurmuştu şeklinde yorum yapanlar da vardı[240]. Bu tezlerden birisi de şuydu: Bunalımın bir nedeni de insanların sahip oldukları paradan fazlasına ihtiyaç duymalarıydı. İnsanlar ihtiyaçlarını tatmin etmek için fazla faaliyet içine girer ve böylece fiyatlar da aynı zamanda yükselirdi. Zira talep arzdan fazla olurdu. Fiyatlar yükselince buna karşılık para yetmemeğe başlar, ihtiyatlar sarfolunur böylece talep dururdu! Arz talepten fazla olunca bu defa da fiyatlar düşerdi. 1929 genel buhranında da büyük bir fiyat düşmesi gerçekleşmiş, bu düşme önce borsa bunalımı olarak gerçekleşmişti. Ticaret ve sanayi bunalımına daima önceliği borsa bunalımı ederdi. 1929 bunalımında da böyle olmuş borsa fiyatlarının düşmesiyle birlikte toptan fiyatlarda da büyük bir düşüş gerçekleşmiş; bundan ticaret ve sanayi de olumsuz etkilenmişti. Bu durum karşısında ilk akla gelen sebepler arasında fazla üretim vardı. Fakat "genel fazla üretim" iktisat disiplinin kabul etmediği bir hükümdü. Fazla üretim sadece birkaç maddeye mahsus olup bütün maddelerin fazla üretimi gibi bir duruma maruz kalmaları mümkün görünmemekteydi. Dolayısıyla birkaç maddenin fazla üretiminden genel bir buhran çıkabilir mi? diye haklı olarak düşünenler dahi olmuştu[241].

Dünya tarımındaki genel bunalım, dünya sanayindeki şiddetli işsizlik, siyasi kararsızlıklardan ileri gelen her yerdeki sürekli asabiyet, yeryüzündeki bazı büyük ve önemli piyasaların tamamen ya da kısmen kapanması, milli paraların değerlerinde istikrar sağlamak için çeşitli ülkeler tarafından kabul edilen önlemlerin bir başkasından farklı esaslara dayanması, bunalımın etkisini arttırmıştı. Yine bunlara ilave olarak birçok ülkede ticaret işlerinin gelişmesi ve sermayeyi kendi tarafına çekmesine engel olan durumun ve güçlüklerin varlığı, ister uzun ister kısa vadeli krediler için alınan faizlerin birbirinden çok farklı olması sayılmaktaydı[242].

Kimi devletlerde bunalım, devletlerin gerek iç piyasaya olan borçları gerekse dış dünyaya olan borçları yüzünden daha da etkisi hissedilir bir hal almıştı. Kimi devletlerde de bazı hükümetler sermayeyi çekecek ve faydanılmasını sınırlayacak ya da menedecek derecede özel teşebbüslere engel olan müdahalelerde bulunmuşlardı[243]. Bu uygulamalar aslında uygulamayı yapan devletlerce bunalıma karşı birer önlem olarak görülmüşlerdi; ancak söz konusu süreçte bu uygulamaları eleştiren çevreler de vardı.

Kapitalizm, devlet denilen siyasi kurumun ekonomiye müdahale etmesine karşıydı. 1929 krizine kadar da devletin ayırıcı niteliği ekonomiye müdahale etmemesiydi. Ancak

---

[240] Yunus Nadi, "İktisadi Buhranda Mevkiimiz!", **Cumhuriyet**, 10 Şubat1931.
[241] Alaettin Cemil, "Dünya Buhranı ve Biz", **Cumhuriyet**, 4 Kanunisani 1931.
[242] **Serbes Cumhuriyet**, 2 Kânunisani 1931.
[243] **A.g.g.**

bunalım bu görüşü tersine çevirmişti[244]. Bunalım yıllarında konuya farklı iktisadi bakış açılarıyla yaklaşanlar oldu. Belirli bazı tedavi önerilerinde bulunarak, bu şekilde eski "iktisadi refahın" aynı sistemler altında geri dönüleceğini iddia eden klasik iktisatçılarla eski düzenin artık yıkılmakta olduğunu, iktisadi bünyenin değişmekte olduğunu ve tedavinin ancak bu değişime uymakla mümkün olduğunu iddia eden "ihtilalci iktisatçılar" arasında tartışmalar devam etmişti[245].

Bunalım sonrası ortaya çıkan "*yeni devlet*" anlayışı ise dünkü toplumun ve doğal ömrünü yaşamış hastalıklı bir düzenin mensupları onun elemanları ve doğal savunucuları tarafından değil, bizzat halkın içinden, bütünlük ve dokunulmazlık söz konusu olan kütlenin içinden çıkan elemanlarla ve milli bütünlük parolasıyla yönlendirilmekteydi. Bu nedenle, devletin iktisat hayatındaki rolü "enerjik müdahale" olarak belirlenmişti[246]. Bu müdahalenin devlet sınırları içindeki niteliği toplumsal ve düzenleyici olarak tanımlanmıştı. Devlet, ferdin ve vatandaşın hareket ve faaliyetini kanunla ve mevzuatla kısıtlıyor liberalizme ve onun faaliyet alanına hat çiziyor, iktisadi faaliyetlerini planlaştırıyor, sanayi ve dış ticareti kısmen veya tamamen devletleştiriyordu[247]. Müdahalenin dışarı karşı yansıması da dünyaya egemen şartların milli birliğin korunması ve serbest kalması gayesine yöneltilmiş olarak engel oluşturan gümrük vergisi konulması, ithalatın sınırlanması ve yabancı ödeme araçları ticaretinin (*kambiyo işlerinin*) daraltılması gibi, tek veya bütün halindeki, önlemler olarak kendini göstermişti[248].

Liberalizmin yasakladığı bu müdahale, liberalizmin ana vatanı olan İngiltere'de bile hafifsenmiş değildi[249]. Birinci Dünya Savaşı öncesinde dünya ekonomisini yönlendiren ülke konumunda İngiltere bulunuyor ve o bu konumunu savaş sonrasında da sürdürmek istiyordu. Ancak bu mümkün olmadı ve İngiltere; "*uluslararasıcı*" bir ekonomik politikadan daha "*ulusalcı*" bir ekonomik politikaya yönelmek zorunda kaldı[250]. İngiltere'nin siyasi farkı bunalımla birlikte artık himayeci, müdahaleci ve mücadeleci olmaktı[251].

Ekonomik bunalım neredeyse kapitalist dünyanın tamamında benzer çözüm yolları ürettiler. Buna göre *"piyasa arzının daraltılması için, ithalatın kısılması, gümrük duvarlarının yükseltilmesi ve üretimin azaltılması ile öte yandan bayındırlık ve silahlanma yatırımlarıyla istihdam yaratılarak üretime talep kaynağı bulunmaya çalışılıyordu"*[252].

---

[244] BCA., 030.10.26.152.9.1931.
[245] **Akşam**, 2 Kanunisani 1933.
[246] BCA., 030.10.26.152.9.1931.
[247] BCA., 030.10.26.152.9.1931.
[248] BCA., 030.10.26.152.9.1931.
[249] BCA., 030.10.26.152.9.1931.
[250] Tekeli- İlkin, **1929 Dünya Buhranında**..., s.7.
[251] BCA., 030.10.26.152.9.1931.
[252] Serhat Butur, "Atatürk Döneminde Devletçilik Modelinin Uygulanması Evresinde Türkiye- Sovyetler Birliği İlişkileri (1934-1938)", **İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü**

Bir anlamda bu krizin yarattığı olumsuzluklara karşı ülkelerin nasıl çözüm bulacakları net değildi. Dünyanın bu yeni kurumsal yapısı yeni bir takım politikaları adeta zorunlu kılıyordu. O tarihe kadar bilinen, iktisat bilimi dünyanın bu yeni kurumsal yapısına politika üretmekte çözümsüz kalıyordu[253]. O tarihe kadar bilinen iktisadi görüşler bunalım karşında gerek yerel düzeyde gerekse uluslararası düzeyde piyasa mekanizmasının kendi seyrini engelleyen unsurların kaldırılarak örneğin, ulusal düzeyde fiyatların düşmesi halinde buna paralel olarak ücretlerin de düşmesi şeklinde denge oluşturulması olarak gerçekleşmesi gerekliliği şeklinde kendini göstermişti[254].

1931 yılında para sisteminin çökmesiyle birlikte bunalım, ekonomiler üzerinde daha da büyük etkiler yarattı. Bunalımı ortadan kaldırmaya yönelik önlemler bunalımın etkisini daha da arttırmak yönüde olumsuz bir etki yaptı. Bu durum karşında klasik iktisat öğretisi ve onun araçları bunalımın aşılmasında yetersiz kaldı. Devlet ekonomiyi canlandırmak için çeşitli çareler aramaya başladı. Bu doğrultuda toplam talebin arttırılması ve işsizliğin önlenmesi için devlet, çeşitli şekillerde harcamalar yapmaya başladı. Ancak bu defa da bu tür harcamaların yarattığı kaynak ve finansman sorunu gündeme geldi[255].

Çeşitli ülkelerde hükümetlerin depresyonun önüne geçebilmek için borçlarını arttırmaları, iş adamları ve kamuoyunun bu davranışa şüpheyle bakmalarına neden oldu[256]. Bu şüpheli bakışın arkasında enflasyon ve vergi yükünün artmasından korkanların kaygısı vardı. Ancak 1920'li yıllara bakıldığında pek çok ülkede sermaye ve yatırım harcamalarının borçlanma yoluyla finanse edilmesi söz konusu olmuştu. Söz konusu harcamaların olağan bütçe içinde yer alması bütçe dengelerini alt üst ediyor ve açıklara neden oluyordu. Bu ise bütçenin finansmanın güvenilir olmayan bir şekilde yapıldığı izlenimi veriyordu. İşte bu noktada ayrı bir bütçe oluşturmak ve bir sermaye bütçesi oluşturmak daha mantıklı göründüğü gibi psikolijik avantaj da getiriyordu. Bunun yanı sıra devlet borçlarının artmasıyla birlikte milli gelirde yeterli miktarda yükseldiği ölçüde vergi yükünde bir artış olmayacağından bu konudaki yer yer şüpheler anlamsızlaşıyordu[257].

Yine bu dönemde devletler ekonomik kriz karşısında paranın değerinin korunması, denk bütçe oluşturulması ve gümrük duvarlarının alçaltılması gibi dönemin ekonomik düşüncelerinin gereklerini yapmışlardı[258].

Bunalım ekonomide yeni arayışları da beraberinde getirmiştir[259]. Dünya sermaye pazarlarının çökmesi daha korumacı bir ekonomik anlayışa doğru devletleri yöneltmekte

---

Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Anabilim Dalı, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2008, s.21.

[253] Tekeli-İlkin, **1929 Dünya Buhranında** ., s.16.

[254] **A.g.e**., s.16.

[255] Coşar, **a.g.e**., s.64.

[256] **A.g.e**., s.64.

[257] Coşar, **a.g.e**., ss.64-65.

[258] Tekeli- İlkin, **1929 Dünya Buhranında**..., s.16.

gecikmedi. Böylece devletler mali piyasalarını denetlemeye başladılar ve yer yer kapitalizmin girdiği bu büyük bunalımla birlikte onun sonunun geldiğini düşündüler[260]. Devletin ekonomide korumacı himayeci piyasaya müdahaleci bir konuma gelmesi ise, sosyal devlet anlayışını ortaya çıkaran kurumların belirmesine neden oldu[261]. Krize bağlı olarak artan işsizlik ki bu oran pek çok ülkede % 25 olarak görülmüştü karma ekonomi düşüncesini geliştiren nedenlerdi[262].

Krizin etkileri 1933 yılında da hem Türkiye'de hem de dünyada görülmeye devam etti. Yer yer buhranın bitmesini isteyen çevrelerde dünyanın savaş öncesi haline döneceği umudunu taşımışlardı[263]. **Akşam** gazetesinde dünyada ekonomik bunalımın yarattığı sıkıntılar detaylı değerlendiriliyordu. Buna göre milyonlar, bunalımla birlikte aç insan kitleleri haline dönüşürken bir yandan da bütçe açıkları borçlar sayılıyordu. Servet ve ihtişamı göz kamaştıran Amerika'da işsiz işçilerin onların işsiz çoluk çocuğu 40 milyonu geçmişti! Zengin Fransa'nın bütçe açığı 17 milyarı bulmuştu! Amerika'nın Avrupa devletlerinden ısrarla istediği alacağı rakamı yazmak için bir adedinin önüne bir satır dolusu sıfır koymak gerekiyordu. Sinsi sinsi sessizce, ülkeler arasına yerleşen iktisadi savaş sınır engelleri, gümrük tarifeleri ve kontenjan listeleri şeklinde, bilinen savaş usullerinden daha müthiş bir şekilde milletleri kıvrandırdı[264].

ABD'de başlayan ve giderek tüm dünyayı da içine alan büyük ekonomik bunalım ABD'de neredeyse II. Dünya Savaşı'na kadar devam etti[265]. Bir görüşe göre de dünya ekonomisinde lider rolü oynayacak bir ülkenin olmaması ekonomik bunalımın uzun sürmesine neden olmuştur[266].

B.1. Batı Dünyası

Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda imzalanan antlaşmalar, adil bir barış getirmedi. Bu savaştan zararlı çıkan ülkelerde, radikal eğilimler güçlendi.

Avrupa'da buhran yalnızca Dünya Savaşı'nda yenilen devletlerde etkili olmamıştı. Aksine İtalya, Fransa, gibi savaşı kazanan devletlerde de buhran en güçlü şekilde hissedilmişti. İngiltere'de milyonlarca işsiz vardı ve hükümet bu işsizlere bakmak zorunda kalmıştı. Savaştan sonra en kötü durumda olan Avrupa devletleri arasında şüphesiz Almanya yer alıyordu. Almanya'nın büyük sanayisi sömürgeleri olmayınca büyük bir sıkıntı içine

---

[259] Kazgan, **Türkiye Ekonomisinde Krizler**..., s.44.
[260] **A.g.e**., s.44.
[261] A**.g.e**., s.44.
[262] **A.g.e**., s.44.
[263] **Akşam**, 2 Kanunisani 1933.
[264] **A.g.g.**
[265] Kazgan, **Türkiye Ekonomisinde Krizler**..., s.44.
[266] Tekeli-İlkin, **1929 Dünya Buhranında**..., s.8.

girdi[267]. Almanlar bu sıkıntıdan kurtulabilmek için sanayide "*üfki*" ve "*amudi*" adını verdikleri birleşmeleri meydana getirdiler[268].

Birinci Dünya Savaşı, sömürge imparatorluklarını dağıtacak süreçleri de başlatmıştı. Savaşın sonunda, pek çok imparatorluk ortadan kalkarken, Rusya'da yeni bir siyasal rejim ortaya çıkmıştı. Bu siyasal rejim, yeni bir ekonomik anlayış getirmiş ve bu anlayışı dünyaya yaymaya başlamıştı. Sadece siyasal anlamda değil, ekonomik anlamda da dünya derin bir kutuplaşmaya gidiyordu[269].

1929 ekonomik bunalımına karşı özellikle Batı'da aranan çözümler sadece ekonomik çözümler olmayıp ideolojik arayışlar belirdi[270]. 1930'lara gelirken, dünya yeni bir görüntüye bürünmeye başlamıştı. Türk Kurtuluş Savaşı, az gelişmiş ülkelerin emperyalizmin pençesinden kurtulması için yeni bir dönem başlatmıştı. Komünizmin yanı sıra, Avrupa'da Nazizm ve Faşizm rejimleri ortaya çıkmıştı. Bu katı ve dogmatik rejimler, yayılma amacı güden eğilimlere sahipti. Üstelik bütün dünyada yaşanan ekonomik sıkıntılar, bu katı rejimlerin güçlenmesinde etkili oluyordu[271].

1929 buhranından çıkılması konusunda üretilen çareler arasında "iktisadi himaye" yönteminden vazgeçilmesi önerisi en çok öne çıkanlar arasındaydı. Örneğin, Amerika'da 20 büyük iktisat uzmanı, M. Roosevelt'e hitaben yazdıkları mektupta "*tarifelerin mütekabilen indirilmesini ve harp borçları meselesinin acilen bir sonuca bağlanmasını, bunun iktisadi barışın sağlanmasına ait programın ilk adımını oluşturduğu*" üzerinde durmuşlardı[272].

İktisadi denge her yerde her ülkede bozulduğundan her devlet korumacılık düşüncesine yöneldi. Gümrük vergisi her yerde himayecilik düşüncesinin bir sonucu olarak oldukça arttı. Böylece korumacılık düşüncesi abartılı taraftarları bir dönemin "*merkantalistlerine*" benzetilmişti. Korumacılık, üretim ve üretim masraflarını çoğaltmış ve hayatı zorlaştırmıştı[273].

Bunalıma karşı bir çözüm olarak korumacılık düşüncesi görülmüş bir süre sonra eleştirilmeye başlanmıştır. Dünya gümrük itilafı ve bunun sonucu olarak serbest ticaretin yeniden devreye girmesi gerektiğini düşünenler ortaya çıkmıştı. Ancak yine de "himayecilik

---

[267] **Hizmet**, 31 Mart 1930.
[268] **A.g.g.**
[269] Alev Gözcü, "Bir İntiharın Sosyo-Ekonomik Arkaplanı: Dünya Ekonomik Bunalımının İzmir Örneğinde Gündelik Yaşama Yansımaları" **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi,** C.VI, Sayı:14, Yıl: 2007/Bahar, ss.85-102.
[270] Tekeli- İlkin, **1929 Dünya Buhranında**..., s.15.
[271] Bkz. Alev Gözcü,"Serbest Cumhuriyet Fırkasının Siyasal Söylemleri Işığında İktidar Muhalefet İlişkileri ve Kamuoyu", **Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, İzmir, 2006.
[272] **Akşam**, 4 Kanunisani 1933.
[273] **Hizmet**, 31 Mart 1930.

ve serbestlik" taraftarları arasında tartışmalar devam etmişti. İngiltere gibi eskiden beri gümrüklerini serbest tutan bir devlet bile himaye sistemini kurma çareleri düşünmüştü[274].

B.1.a. Kapitalist Dünya

Kapitalist ekonomik sistem, o günlerde en bunalımlı dönemlerinden birini yaşıyordu. Sermaye birikimi ve serbest piyasa ekonomisi gibi iki temel ilke üzerinde yükselmiş olan bu sistemin karşısında değinilen dönemde artık kollektivist ekonomik sistem bulunuyordu. Bu aşamada kapitalizm, iki ayrı boyutta bunalım yaşıyordu: Bunlardan birincisi, I. Dünya Savaşı'nın getirdiği ekonomik yıkımın hala süren etkileri ve bu etkilerin neden olduğu toplumsal temeldeki kaynaşma ve çekişmeler ikincisi savaşın sonuna doğru uygulamasını Sovyetler Birliği'nde bulan ve gittikçe öteki ülkelere doğru yayılan komünist blok ve derken ekonomik alanda ortaya çıkan dünya ekonomik bunalımıydı. Bir yandan komünist blok ve onun dayandığı kollektivist ekonomik model, öteki yandan üçüncü dünya ülkelerinin ulusalcı temeldeki kalkışmaları ekseninde sıkışmış kalmış olan kapitalizm, kendi tarihinde en büyük bunalım evresini yaşıyordu.

Ekonomik yönden bakıldığında, dünya piyasaları bu dönemde tam bir kaynaşma halindeydi. Savaşın bitiminden sonra geçen yaklaşık on yıllık dönemde, piyasalar kendini toparlar diye umulurken; düşünülenler ters bir yönde gelişmiş uluslararası piyasalar, anormal ölçüde daralmıştı. Bu yaygın bir yoksullaşma anlamına geliyordu. Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarında ekonomi ve altyapı alanlarında büyük darbeler almış olan ülkeler, bu temel sorun karşısında, büyük çalkantılar içine yuvarlanmış bulunuyorlardı. Dış satımlar alabildiğine düşmüştü. Piyasa koşulları doğru işlemediğinden, fiyat denetimi de işlemiyor; piyasalar denetimsiz bir başıbozuklukla büyük çalkantılar yaşıyorlardı. Para değerinde hızlı düşüşler görülüyordu. Enflasyon, yalnız savaşa girmiş olan ülkeler için değil; pek çok ülke için büyük bir sıkıntıydı. Batı'nın kapitalist sisteminin özünde serbest piyasa ve fiyat mekanizması ilkesi olup, devlet bu sistemde hiçbir ekonomik girişimde ve faaliyette bulunmayacak, fiyatların belirlenmesine müdahale etmeyecek, üretimin nasıl olacağına, sermaye-emek ilişkisine ve üretimin nasıl paylaşılacağına karışmayacaktı[275]. Server Tanilli kapitalizm sahnesine o tarihlerde yeni çıkmış Kanada, Avustralya, Yeni Zelanda, Hindistan, Brezilya, Arjantin gibi ülkelerin bunalımı dışarıdan dış satımlarının ani düşüşle karşılaşırken, yabancı sermaye kaynaklarının da kuruduğunu belirtmiştir[276].

---

[274] **A.g.g.**
[275] Suna Kili, **Atatürk Devrim Modeli (Bir Çağdaşlaşma Modeli)**, İş Kültür yay., İstanbul, 2003, s.29.
[276] Tanilli, **Yüzyılların Gerçeği** ..., s.89.

B.1.a.1. ABD ve Bunalım

Bunalımı yaratan koşulların başında ABD'de savaş sonrası ortaya çıkan aşırı iyimserlik havasının oldukça etkili olduğu görülmektedir. ABD'de savaşın ardından yer yer ekonomik sıkıntılar görülmesine karşın yine de 1920'li yılların gayet iyi bir dönem olduğu yorumu genellikle karşımıza çıkmaktadır. Bu hava ekonomiyle ilgili kaygıların ortadan kalkmasına neden olmuş ve ekonomiye fazla güven duyulmasını sağlamıştı. ABD'de bunalımın hemen öncesinde piyasadaki arz miktarı talebin oldukça üstüne ulaştı[277].

1920-1921 bunalımından beri çiftçilerin ürünlerine biçilen fiyatlarda düşmeler olurken maliyetlerde yükselmeler görülmüştü. Ülkenin güneyindeki zenciler umutsuz bir yoksulluk içinde olsalar da yine de ABD'de yirmilerde iyimser bir havaya sahipti. Özellikle üretim ve istihdam oranlarının yüksek olması ve yükselme eğiliminin sürmesi bu iyimser havanın çıkmasında etkiliydi[278]. ABD'deki veriler onun kapitalist sisteminin parlak dönemlerinden birine işaret ediyordu. Maaşlar çok yükselmese bile fiyatların sabitliği durumu dengeliyordu. Yoksulluk tam olarak ortadan kalkmamış olsa da "orta halli" kendi yağıyla kavrulabilen insan sayısı ortalamanın üzerindeydi. Eskiye göre zenginlik oranı daha fazlaydı[279].

ABD'de 1925 ile 1929 arasında imalat sanayinde faaliyet gösteren kuruluşların sayısında 183.900'den 206.700'e doğru bir artış olmuştu. Ayrıca üretilen ürünlerin değerinde de artış olarak 60.8 milyardan 68 milyara ulaşmıştı. Bu dönemde ABD'de otomobil üretiminde de rakamlar sürekli büyüyerek ilerlemişti. 1926'da 4.301.000 otomobil üretilirken 1929'da bu sayı bir milyondan fazla artarak 5.358.000'a ulaşmıştı[280].

ABD'de 1921-1929 yılları arasında gelişmekte olan otomotiv ve elektrik sanayi ekonominin itici gücü olmuştu. Gelişen sanayiye bağlı hisse senetleri üzerindeki spekülatif hareketler ve artan otomotiv sahipliğine bağlı şehir dışındaki arazi spekülasyonu artmıştı. Sürekli genişleyen spekülatif hareketlerin oluşturduğu piyasa ABD'de ekonomisini bir noktaya kadar sürekli canlı tuttu. I. Dünya Savaşı sonrasında borçlu bir ülke olmaktan da kurtulan ABD'de dünyanın en çok alacaklı ülkesi konumuna gelirken 1921-1929 yıllarındaki ekonomik gelişiminin de etkisiyle adeta dünya ekonomisine liderlik yapacak bir konuma yükselmiş oldu[281].

ABD'de Birinci Dünya Savaşı bitiminden ekonomik bunalımın çıktığı 1929 yılına kadar dünyanın en hızlı gelişen ekonomisi olmuştu. ABD, özellikle ilk savaş sırasında büyük altın stoku oluşturmuş; refah düzeyi oldukça artmış, fakat buna rağmen ilk savaşın ardından

---

[277] Tevfik Çavdar, **Türk Ekonomisinin Tarihi 1900-1960**, İmge yay., Ankara, 2003, s.227.
[278] John Kenneth Galbraith, **Büyük Kriz 1929**, (çev:Elif Nihan Akbaş), Pegasus yay., İstanbul, 2009, s.16.
[279] **A.g.e**., s.16.
[280] **A.g.e**., s.16.
[281] Tekeli-İlkin, **1929 Dünya Buhranında**..., s.8.

dünyanın geri kalanında görülen ekonomik daralma onu da etkilemişti[282]. Ekonomik daralmanın nedeni ise ekonomik çevrelerin genel olarak kabul ettikleri bir durumdan kaynaklanmaktaydı. I. Dünya Savaşı'nın ardından dünya pazarlarında hammadde ve tarım ürünlerinin değerlerinde görülen düşüşe bağlı olarak gelişmiş ülkelerde de talep sıkıntısı belirmişti[283]. Talep sıkıntısı savaş sırasında görülen hızlı enflasyonlara bağlı olarak ortaya çıkan savaş öncesinin altın para sisteminde etrafında para kurlarını değiştirmiş olmasına bağlanmıştı. Böylece tekrar altın para politikasına geçmek isteyen ekonomilerde sıkı para uygulamasıyla süreç eskiye yani altın para politikasına dönüştürmeye çalışılmıştı[284].

Daha önce de belirtildiği gibi I.Dünya Savaşı sonrasında altın stoku bakımından zengin durumda olan ABD, dış piyasada ortaya çıkan savaş sonrası sıkıntılı ekonomiden etkilenmemek için iç piyasasına yönelmiştir[285]. Bu süreçte ABD'de sanayi üretiminin önemli ölçüde arttığı görülmektedir[286]. Bunun yanı sıra ABD'de spekülasyona bağlı kazanç oranları da artmış bu ise gelir dağılımında eşitsizliği beraberinde getirmişti[287]. ABD'nin 1920'lerin ortalarından başlamak üzere hızlı spekülasyona geçtiği dönemde önce banka kredileri aracılığıyla toprak alımları süreci ortaya çıktı. Ancak bir süre sonra toprak fiyatları çöktü. Bu defa da spekülasyon döngüsü yine banka kredileri aracılığıyla New York Borsası'nda hisse senedi alımına yöneldi ve hisse senetlerinin değerleri gerçekle hiç ilgisi olmayan uçuk noktalara yükseldi. Buna bir tepki olarak Federal Rezerv Bankası faiz oranlarını yükseltme politikası belirledi[288]. Bunalımın patlak verdiği 1929 yılının yaz aylarında faizler %7'den %15'e kadar yükseldi[289].

Bunalım 1929 yılında patlak vermiş olmakla birlikte, liberal kapitalizmin krize girmesi Birinci Dünya Savaşı'na bağlı olarak savaşı sonrasında gerçekleşecek ve özellikle Avrupa ekonomisini kriz dönemini sıkıntılar içinde geçirecekti[290]. Avrupa'da 1925-26 yıllarında kısmen ekonomik iyileşme görülse de yine de 1929'da büyük bunalımın patlak vermesi engellenemeyecekti. Savaş sırasında ve onu takip eden günlerde Amerika tarihinde görülmemiş bir refah dönemi görüldü[291].

ABD'nin bu durumuna bakan Avrupalı iktisatçılar, "yenidünya"nın metotlarını övmekten geri kalmıyorlar, refah ve zenginliğe bakarak yüzlerini "kapitalizmin cennetine" çeviriyorlardı. Makine ve metoda ıslahat yapmak zorunluluğu sosyal sorunları çözmek için

---

[282] Kazgan, **Türkiye Ekonomisinde Krizler**…, s.43.
[283] **A.g.e**., s.44.
[284] **A.g.e**., s.44.
[285] **A.g.e**., s.44.
[286] Tekeli-İlkin, **1929 Dünya Buhranında**..., s.13.
[287] **A.g.e**., s.13.
[288] Kazgan, **Türkiye Ekonomisinde Krizler**…, s.44.
[289] **A.g.e**., s.44.
[290] Yüksel Ülken, **a.g.e**., s.149.
[291] **Hizmet**, 7 Mayıs 1931.

en önemli ilaç olarak ortaya koyuluyordu. Ancak daha 1920'den itibaren aslında ABD'nin ihracatı düşmeye başlamış bu da ABD'de tehlikenin ilk işareti olmuştu. Bu işarete büyük işçi kitlesini tüketici haline getirecek seri önlemlerle Amerikan sanayisi karşılık verdi[292]. Yüksek işçi yevmiyesi siyaseti o kadar güçlendi ve büyüdü ki bazı büyük kurumlar tahvil ve hisse senedi sahiplerinin kazanç hisselerini üretim uğrunda feda etmekten çekinmediler. Bunun yanı sıra vade ile satış sistemi önemli bir ilerleme ve gelişmeye neden oldu[293].

Ancak bir süre sonra Avrupa piyasası yavaş yavaş Amerika mallarına kapılarını kapatmaya başladı. 1923 Alman mal buhran ve kargaşası sırasında Alman sanayi çok ucuz satışlarıyla tek başına dolar krallarını piyasadan uzaklaştırmayı başarmıştı. İşte o zaman Newyork Borsası'nın ileri gelenleri Avrupa'nın bu durumundan yararlanmanın yanlış bir hesap olduğunu anlamaktaydılar[294].

1929 yılının Ekim sonları yaklaşırken yüksek faiz oranlarının yarattığı durgunluğa bağlı güven bunalımının etkisiyle tavan yapmış hisse senetlerinde başlayan satışlar, borsanın batmasına ve takiben de bankaların iflasına neden oldu[295]. Böylelikle borsada spekülatif alımlara destek sağlayan bankaların batışı ilk savaş sonrası krize uygun Avrupa ve dünya piyasalarında ABD'nin ekonomik çöküntüsüyle beraber büyük bunalımı doğurdu[296].

Öyle ki ülkede şirketlerin ellerindeki stoklar şişmiş ve bunlar erimeyince bu defa şirketler borsadaki hisselerini satarak borçlarını ödeme yolunu seçmişlerdi. İşte şirketlerin borçlarını çevirmek için başladıkları yoğun satış hareketi borsada bir panik sürecinin başlamasına neden oldu. Hisse senetlerinin hızla değer kaybetmesiyle birlikte olaylar zincirleme bir şekilde birbirini izleyerek devam etti. Bir yandan iflaslar görülmeye başlarken diğer yandan işyerlerinin kapanmaya başlamasıyla birlikte işsizlik çığ gibi büyüdü. Bu defa kapitalist düşünürlerin dedikleri gibi olmamış ve üretilen her mal alıcısını yaratamamıştı[297].

Bunalımın en önemli göstergesi toptan fiyatların düşkünlüğündeydi. Milletler Cemiyeti'nin incelemesine göre, dünyanın genel üretimi 1931 yılında 1913'e göre ancak %21 artmışsa da dünya genel nüfusu da aynı zamanda %12 artmıştı. Buna göre "genel fazla üretim" sebebi bunalımın çıkışında zayıf bir neden olarak gösterilmişti. Bunalımın asıl nedeni daha çok "yanlış istihsalde" ve "istihlakin anormal olarak azalmasında" aranmıştı. Buhrana bir başka gerekçe olarak da altının durumu gösterilmişti. Dünya Savaşı'nda neredeyse bütün altının ABD'de toplanması fiyatların yükselmesine neden olmuştu. Ancak altının yeniden

---

[292] **A.g.g.**
[293] **A.g.g.**
[294] **A.g.g.**
[295] Kazgan, **a.g.e**., s.44.
[296] **A.g.e**., s.44.
[297] Çavdar, **Türk Ekonomisinin Tarihi**..., s.227.

ABD'den çıkıp, Avrupa'ya dönüşü ve yayılması ABD'de fiyatların düşmesine neden olmuş ve bu fiyat düşkünlüğü diğer ülkelere de yansımıştı[298].

B.1.a.1.a. Bunalıma Doğru

1925-1929 yılları arasında dünya ekonomisinin geliştiği kabul edilmektedir. Aslında 1927 yılında birçok ülkede küçük ekonomik bunalımlar da oldu. ABD'de de bu ülkeler arasındaydı. Üretim göstergeleri bakımında 1927 yılının sonundan itibaren düşüşler görülmüştü. Ancak yine de bu Amerika'da bir ekonomik bunalımdan çok Ford otomobil fabrikasının ünlü (T) modelini değiştirmesi yüzünden bir süre kapalı kalması olarak değerlendirilirdi[299].

1928 yılından sonra ABD'de düşük faiz hadlerinin etkisiyle menkul değerler borsasında spekülasyon hızlanarak, ülke dışına borç akımını yavaşlattı ve ABD deki pek çok girişimci, parasını hisse sendi piyasasına yatırmayı tercih etti. 1929 yılına gelindiğinde piyasadaki spekülasyon oranı inanılmaz boyutlara geldi. Hisse senetlerinin değerleri dört yıl içinde dört misli yükselmişti ve bu yükseliş yeni spekülatörlerin piyasaya girmesiyle devam edebilirdi. Ancak yeni spekülatörlerin piyasaya girişleri bir noktada duracak bu da borsada büyük bir düşüşün yaşanmasına neden olacaktı[300]. Arzın piyasadaki talebin çok üstünde olması, şirketlerin fazla mallarını stoklamasına ve fazla malın satılamaması bütün üretim süreçlerini alt üst ederek; üretim sürecinde azalmaya neden olmuştu. Bu durum genel bir işsizlik durumunu ortaya çıkarmıştı. İşsizlik ise alım gücünün düşmesine neden oldu[301]. "*Üretilen her mal kendi talebini yaratır*" kuramı kapitalizmin en önemli merkezi olan ABD'de işlememişti[302]. Krizin yarattığı ortamda ABD'nin kayıpları oldukça fazladır.

ABD'de öncelikle menkul kıymetler üzerinde spekülasyon olmuş; ortalamanın üzerinde ticari faaliyet meydana gelmiş, ve Newyork'ta ticari indirim fiyatı son derecede yükselmiş, ve sonuçta önü alınamaz bir çökme olmuştu. ABD'de her zaman olduğu gibi borsa buhranı sanayi buhranına neden olmuş, Avrupa'da bundan etkilenmiş olarak fiyat düşkünlüğü yaygınlaşmıştı[303].

Kapitalist dünyanın öncüsü durumunda olan Amerika'da, Wall Street Borsası'nın 1929 yılında çöküşüyle New York Borsası'nda bir günde 16 milyon hisse senedi, değerinden

---

[298] Alaettin Cemil, " Dünya buhranını Şiddetlendiren Bedbinlik!..", **Cumhuriyet**, 8 Kanunisani 1931.
[299] Tekeli-İlkin, **1929 Dünya Buhranında**..., s.12.
[300] **A.g.e**., s.12.
[301] Pakize Çoban,"İzmir'de Dünya Ekonomik Bunalımı Sırasında Tüketim Kültüründe Değişmeler ve Bunalımın Fiyatlar Üzerine Etkileri", **Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, İzmir, 2008, s.1'den aktaran Alev Gözcü, "Bir İntiharın Sosyo-Ekonomik Arka Planı: Dünya Ekonomik Bunalımının İzmir Örneğinde Gündelik Yaşama Yansımaları", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi,** C. VI, S.14, 2007/ Bahar, s.93.
[302] Çavdar, **Türkiye Ekonomisi'nin**..., s.227'den aktaran Gözcü, **a.g.m**.,s.93.
[303] Alaettin Cemil, " Dünya buhranını Şiddetlendiren Bedbinlik!..", **Cumhuriyet**, 8 Kanunisani 1931.

%50-%90 kaybederek satıldı. Bunun bir felakete dönüşmesini engellemek isteyen büyük bankalar ise oldukça yüksek değerler ödeyerek hisse sentlerini alma yoluna gidince bu borsanın düşüşünü engellemekten çok bankaların iflasına neden olarak krizi daha büyük boyutlara ulaştırdı[304].

Dünya ekonomik bunalımı sadece Wall Street'teki spekülatif hareketlerden kaynaklanmayıp başka nedenleri de vardı. Bu buhranın dışında tarım buhranının da etkilerini göz önünde bulundurmak gerekir. Tarım buhranı 1931 yılında en yüksek seviyesine ulaştı ve bu durum genellikle aşırı üretimin varlığı ile açıklandı[305]. Tarım ürünlerinde yaşanan bunalım, hızla bütün dünyayı sarmıştı[306].

Ellerinde bulunan stok malları satamayan şirketlerin borsadaki hisselerini satarak borçlarını karşılamaya çalışmaları hisse senetleri ve tahvillerinin değerinin düşmesine neden olarak borsanın çöküşünü hızlandırmıştı.[307] Tanilli'ye göre; dünya tarım ve sanayi göstergeleri birbirleriyle karşılaştırıldığında şu görülüyordu: 1929'dan 1933'e değin, tarım üretimi pek az değişmiş, sadece hafif bir azalma göstermiş, oysa sanayi üretimi bütün olarak yüzde on beş oranında gerilemişti[308].

Tarım ürünü satan ülkelerin çiftçi nüfusları bunalımın etkilerini daha fazla hissettiler. ABD, Japonya, Polonya, Macaristan, Romanya, Yugoslavya, Polonya, Macaristan, Romanya, Yugoslavya, Arjantin, Kanada'da çiftçi nüfus oldukça etkilenmişti. Adı geçen bu ülkelerde tarım kesiminde makine ve gübre tüketimi azalmış, tüketim ürünleri kısılmış, bu ise sanayi alanında işsizliğin oluşmasına neden olmuştu. Çiftçiler borçlarını ödemekte zorlanmışlardı[309]. ABD'de bankalara borçlu binlerce çiftlik bankaların eline geçti. Bunalım döneminde kırsal kesimden kentlere göç azalmıştı. Bu ise tarımda çalışacak iş gücü fazlası ortaya çıkardı. Fazla iş gücü ise tarım kesiminde çalışacakların ücretlerinin düşmesine neden oldu. Kentlerde başlayan işsizlik kırsal kesime de yansıdı. Esasen bunalımın görüldüğü her yerde yoğun işsizlikler yaşandı[310].

Bunalım döneminde ABD'de özellikle çiftçi kesiminin oldukça kötü zamanlar geçirdiği anlaşılmaktadır. ABD'de çiftçilerin borçlarından ötürü ev ve tarlalarının kullanımının yasaklanması ve çiftçilerin fakirlik içinde olmaları bir ihtilalin konuşulmasına neden olmuştu. Çiftçiler, mahsullerinin uygun bir fiyat bulabilmesi için doların altın kıymetinin düşürülmesini ya da doğrudan doğruya karşılıksız kâğıt para çıkarılmasını istemişlerdi. Çiftçilerin geneli bunalımla mücadele etmek yerine ABD'de mevcut iktisadi

[304] Tekeli-İlkin, **1929 Dünya Buhranında**..., s.12.
[305] **A.g.e**., s.13.
[306] **A.g.e**., s.14.
[307] Çavdar, **Türkiye Ekonomisi'nin**..., s.237.
[308] Tanilli, **a.g.e**., ss.87–89.
[309] **A.g.e**., s.89.
[310] **A.g.e**., s.89.

yapının yeniden inşa edilmesi düşüncesini savunmuşlardı. Çiftçiler ABD'de Kongresi'nin olağanüstü kararlar alarak sorunlarına çare bulmalarını beklemişlerdi[311].

Fiyatların düşmesi yüzünden mahvolmuş ABD'de çiftçiler bunalıma girmiş ve kimi şehirlerde *"Ekmek isteriz, iş isteriz"* diyerek nümayiş dahi yapmışlardı. Sıkıntılarını bu şekilde dile getiren çiftçiler; kendileriyle çocuklarının açlıktan kurtulmadıkları takdirde dükkânlara yağma yapacaklarını dile getirmişlerdi[312].

Bunalım öncesinde dünyanın en zengin ve müreffeh toplumu kabul edilen küresel arzdaki altınların büyük bir kısmını tek başına kendi kasalarında saklayan ABD de, buhrandan bunalmış yerlerden biri olmaktan kurtulamamıştı[313].

Amerika işsizler için adeta bir iş ülkesiydi. Parasını kazanıp tasarruf edebilenler için ABD beş on yıl gibi kısa sayılabilecek bir zaman diliminde küçük servet sahibi olunabilecek bir yerdi. Bunalımın öncesinde ABD'deye her yıl çok sayıda muhacir gidiyor hatta gidenlerin bir kısmı refah içinde yaşıyordu. Ancak buhranla birlikte ABD'de işsizlik ve açlık başladı[314]. Bunalım Amerika'nın durumunda ciddi sarsıntılar yaratmıştı. Bunalım öncesinde Amerika'da herkes Avrupa'ya yüksekten bakarken, bunalım döneminde bu tablo değişmişti. Amerika'nın her yerinden Washington'a yürüyen açlar Amerika'yı dehşet içinde bırakmıştı. Konu üzerine ABD'de ciddi bir biçimde düşünenler ise mevcut bunalımdan ancak dünya ile el birliği ile çare bulunacağı üzerinde durmuşlardı[315].

ABD'nin refah seviyesi en yüksek kentlerinden biri sayılan Newyork'ta dahi bunalım döneminde temel tüketim maddesi olan ekmek pek çok kişinin bulmakta zorluk çektiği bir gıda olmuştu. ABD'de halkın alım gücü son derece düşmüştü. Sanayi kesiminde büyük bir durgunluk yaşanıyor sanayi müesseseleri adeta müşteri avlamaya çalışıyorlardı. Buhran döneminde ABD'nin önemli kentlerinden biri olan Chicago'da bile Rusya'nın ürettiği buğdaylar daha fazla alıcı bulmuştu. Bunun en önemli nedeni ise Rus buğdaylarının Amerikan buğdaylarına göre daha ucuz olmasıydı[316]. Güney Amerika'da ise iktisadi buhrana bağlı olarak Meksika'dan Brezilya'ya varıncaya kadar yer yer ihtilaller çıkmıştı[317].

20. Yüzyıl'ın en modern kentlerinden kabul edilen ABD'nin Newyork kentinde iktisadi bunalımın yarattığı sıkıntıları ortadan kaldırmaya uğraşmıştı. Kent son derece lüks binalar ve yapılarla donatılmıştı. Bunalım öncesinde kentin konforu ve ihtişamı bütün dünyayı etkilemişti. İşte bu derece gelişmiş ve zengin bir kent olan Newyork, bunalımın etkisiyle aç ve işsizlerin kenti haline gelmişti. Kent belediyesinin önünde iş arayanlar, iş ve

---

[311] **Akşam**, 20 Şubat 1933.
[312] "Amerikada da buhran kendini gösteriyor: Açlık başladı!", **Yılmaz Gazetesi**, 12 Kanunisani 1931.
[313] "Buhranın Mesulleri", **Anadolu**, 13 Teşrinisani 1930.
[314] "Amerikada da buhran kendini gösteriyor: Açlık başladı!", **Yılmaz Gazetesi**, 12 Kanunisani 1931.
[315] **Akşam**, 13 Kanunisani 1933.
[316] "Buhranın Mesulleri", **Anadolu,** 13 Teşrinisani 1930.
[317] **A.g.g**.

sadaka isteyenler toplanır olmuştu. Öyle ki Newyork Belediyesi, evsiz barksız ve işsiz olanları barındırmak için iki bin yedi yüz yataklık bir yatakhane ve buna ilave olarak ta büyük bir yemekhane yapmıştı. Burada kalanlar bunalım öncesinde işleri güçleri olan insanlar olup bunalım yüzünden böylesi bir yoksulluğa sürüklenmişlerdi[318].

Hükümet Newyork şehrindeki işsizler için önemli bazı önlemler almaya çalıştı. Bunalım nedeniyle işsiz kalanlar için çok sayıda büro kurulmuştu. Bu bürolar, fabrikalarda, genel görevlerde ve kurumlarda açılan işlere tedrici bir şekilde işsizleri yerleştirmeye çalışmışlardı. ABD'de nerdeyse tüm resmi makamlar, bankalar, kurumlar, belediyeler, işsizler için yeni yeni işler çıkarmaya ve işsizleri uygun bir ücretle çalıştırmak için olanaklar yaratmaya çalışmışlardı. İlginç bir uygulamayla kiliseler bile işsizler için seferber olmuşlardı. İşsizlerden vaftiz edilmiş olanlara yardım başlamıştı. ABD'de kamu kurum ve kuruluşlarının hükümetin ve belediyelerin işsizlere sahip çıkması, işsizlik nedeniyle çıkabilecek olumsuzlukların nispeten daha az olmasını sağlamıştı[319].

ABD'nin önemli ekonomi merkezi olan Newyork'ta başlayan 1929 buhranı sanayileşmiş Batı'nın gördüğü en büyük ekonomik kriz olarak tanımlanmıştır. Orta sınıf Amerikalıların çalışmadan zengin olma düşleri borsada aşırı değerlenmeyi beraberinde getirmiş ve hızla yükselen endeksin peşine düşme sonucunda artan arzın ve buna kıyasla düşen talebin aynı yılın sonlarında birden bire patlaması sonucunda patlak vermiştir[320].

Wall Street'teki hisse senetlerinin aniden düşmesiyle birlikte binlerce yatırımcıyı mahvettiği gibi pek çok bankayı ve bununla birlikte finansal kuruluşları da zora sokmuştu. 1931 yılından itibaren ABD'deki bankalar Avrupa'da bulunan bankalardaki fonlarını çekince bu defa Avrupa bankalarında ani ve hızlı çöküşler başlamış; öyle ki Amerika'da 1933 yılına gelindiğinde 25.000 bankadan 11.000'i iflas etmişti.[321].

Bunalımla birlikte Newyork'ta fabrikalar işçilerin yevmiyelerini yarı yarıya indirmişti. Fort otomobil fabrikaları, 12 dolardan aşağıya ücret alanların ücretini indirmemişti[322]. Dünyanın yaşamakta olduğu iktisadi buhrana nasıl çareler üretilebileceği noktasında Ford firmasından gelen açıklamalar ise şu yöndeydi:

"*İktisadi buhranın sebepleri istihsalde (süperprodüksiyon) araştırılmakta ve bu istikamette tedbirler alındıkça buhran tabiatile artmaktadır. Şurasını iyi bilmeli ki dünyada fazla istihsal mevcut değildir. Mevcut olan şey halkta satın alma kabiliyetinin olmamasıdır. Eğer halk refah içinde yaşar, maişetini, ihtiyacatını temin eder ve bundan sonra ortada*

[318] **Halkın Sesi**, 15 Teşrinievvel 1932.
[319] **A.g.g.**
[320] Aslan Şendoğdu-Yunus Emre Öztürk, "Küresel Krizin Büyüyen Etkisi ve 1929 Dünya Ekonomik Buhranı Bağlantıları Işığında Türk Bankacılık Sektörü", **Journal of Azerbaijani Studies**, http://jas-khazar.org/
E.T. 22.07.2011, s.426.
[321] Şendoğdu-Öztürk, **a.g.m**., s.426.
[322] **Halkın Sesi**, 15 Teşrinievvel 1932.

mahsul kalırsa o zaman süperprodüksiyon var denilebilir. Bizler Amerika'da buhranla mücadele etmek için işçi yevmiyesinin artmasına ve emtia fiyatının düşmesine çalışıyoruz. Hâlbuki Avrupa memleketleri amele yevmiyesinin düşürülmesine ve istihsalatın sınırlandırılmasıyla mücadeleye çalışmaktadır. Hâlbuki bu yanlıştır. Yüksek yevmiye vermek suretile istihsal kudretini arttırmak lazımdır. Buhrana çare bulmak için işleri azaltmaya çalışmak ta yanlıştır. Çünkü bu suretle işler duruyor, Halk faal vaziyetten çıkıyor, ihtikâr sahası açılıyor ve cemiyeti beşeriye sıhhatini kaybetmiş bir hasta haline giriyor. Hâlbuki hastalığın esas tedavisi faaliyettir… İhtiyaçtan fazla istihsal iddiası bir efsanedir" [323].

Ford firmasından gelen açıklamada olduğu gibi fabrikaların çoğu sadece işçileri boş bırakmamak için faaliyetlerine devam etmeye çalışmışlardı. 1932 yılının sonuna gelinirken dahi istatistikler Newyork'ta hala 800 bin işsiz olduğunu gösteriyordu[324].

Bunalım öncesi dönemde ABD'de bankalar hesabı cari suretle hatta epeyce uzun vade ile yatırılan para için faiz vermeğe bile yanaşmaz bir hale geldiler. ABD'de kasalarda o kadar çok para birikmişti ki yeniden getirilen paralara koyacak yer bulunamıyordu ve bunları saklamak için büyük masraflar yapmak gerekiyordu. Ancak bu bolluk çok uzun sürmedi ve birden bire bir darlık başladı. Bankalardaki paralar birbiri ardına çekilmiş, kasalar boşalmıştı[325]. Bankaların girdiği bu krize karşı hükümet bir süre bankalara para vererek yardım etmişti. Ancak halkın panik halinde bankalara hücum etmesine karşın hükümet de bankalara para yetiştiremez bir hal almıştı. Böylece birçok banka kapanmış, kalan bankalar ise oldukça güç bir durum içinde kalmışlardı. Bankalar moratoryum[326] ilan etmek zorunda kalmışlardı[327].

Halkın bir kısmı bu bunalım döneminde bankalara yatırdığı paraları çekemez olmuştu. Yine aynı durum ticari ve sanayi kurumlar için de geçerli olmuştu. Amerika'nın gerek iç savaş sırasında gerekse Dünya Savaşı yıllarında bunalım yıllarında yaşadığı kadar sıkıntı yaşamadığı yorumu yapılıyordu. Genel bir panik yaşanmıştı[328].

Amerika'da fazla üretim hevesi, refah ve saadetin buna muhtaç olduğu iktisadi bütün dünyayı derin ve sonu belirsiz iktisadi buhrana düşürdüğü gibi yine Amerika'da kendi işlerinde hadden fazla faaliyete meydan verilmesi para ve kredi buhranını doğurmuştu[329].

Bunalımla birlikte işsizlik, sanayi kesiminden başlayarak giderek bütün çalışan kesimleri içine aldı. Sanayide 1929'da üretimin sürdüğü aşamada dünya genelinde yaklaşık on milyon işsiz varken bunalımın etkilerinin yoğunlaştığı 1930'lu yılların başında işsizlik

---

[323] **Son Posta**, 8 Kanunisani 1931.
[324] **Halkın Sesi**, 15 Teşrinievvel 1932.
[325] **Akşam**, 8 Mart 1933.
[326] Moratoryum; Olağanüstü iktisadi buhran zamanlarında kanunla yapılan borç tecili Ayhan Öney**, İktisadi ve Ticari Terimler Sözlüğü,** Turhan Kitabevi, Ankara, 1978, s.212.
[327] **Akşam**, 8 Mart 1933.
[328] **Akşam,** 10 Mart 1933.
[329] **A.g.g.**

yaklaşık 3 kat artarak, gizli ve kısmi işsizlerle birlikte bu sayı kırk milyona yaklaştı. İşsizlik her ülkede farklı özellikler gösterirken ABD gibi büyük kapitalist bir ülkede işsizlikten beyazlardan daha çok siyahîler etkilendiler[330].

Bunalım ABD'yi iflas, işsizliğin yanı sıra derin bir yoksulluğa sürükledi. ABD'de 1932 yılında Başkan F.D. Roosvelt bu bunalımlı dönemde kamu harcamalarını arttırmaya, işsizliği azaltmaya, bankaları denetlemeye ve tarımı teşvike yönelik olarak onun ekonomik ve sosyal politikalarını belirlediği "New Deal" programını ilan etti. Bir yıl sonra ise ABD'de genel ve ivedi harcamaların birbirinden ayrılmasına karar verildi. Fakat bu ayrımın teoride kaldığı uygulamada böyle bir ayrım yapılmadı. Bunalım, harcamaların tek bir noktada merkez bir bütçe içinde toplanmasına engel oldu[331].

İşte bu politikada ABD, kapitalist bir ülke olarak o zamanki politikalarına ters gelecek şekilde devlete önemli bir rol verildi. Devlet ekonomiye müdahale etmeye başladı. Devlet yeni yatırımlara yönelerek, piyasa için talep yaratmaya çalıştı. Böylece bunalımın etkisi bir nebze olsun azaltılmış oldu. Daha sonraki yıllarda ABD ekonomisinin yeniden canlanması ve güçlenmesinde İkinci Dünya Savaşı etkili olacaktı. Çünkü savaş özellikle ABD gibi kapitalist ekonomiler için "can simidi" olarak görülmekteydi. ABD tarafından sonraki yıllarda değişik ülkelere yapılan yardım programlarında talep arttırmaya yönelik etkiler vardı[332].

ABD, buhranın patlak vermesinden sonra yeni mahsul dönemiyle birlikte buhranın sona ereceğini düşünmüştü. Ancak yeni mahsul dönemi de aslında yeni buhran göstergelerini beraberinde getirmişti. Buhranın patlak vermesine kadar dünya hububat piyasasını elinde tutan, ABD bir anlamda rakipsizdi. ABD'nin konumunu buhran döneminde daha da kötüleştiren Rusya'nın dünya piyasasına çıkması oldu[333].

Bunalım karşısında bir yandan bilim adamları, diğer yandan iş adamları hep buhranın yarattığı sorunları ortadan kaldırmak için uğraşmıştı. Bir yandan da devlet adamları da siyasi alanda çalışmışlar ve Milletler Cemiyeti aracılığıyla uluslararası ekonomik bir anlaşma yapmak için uğraşmışlardı[334].

ABD'de bunalımın etkisiyle kapitalist sistemin özelliklerinde yer yer değişimler oldu. Örneğin Ticaret Odası'nın Harriman Komitesi, 1931 yılının Ekim ayından başlayarak "ulusal üretim ve dağıtım programı" kabul edilmesine ve bir ulusal kurul tarafından ekonomik sorunların ele alınmasına karar verdi[335].

---

[330] Tanilli, **a.g.e**., s.90.
[331] Coşar, **a.g.e**., s.65.
[332] Çavdar, **Türk Ekonomisinin**..., s.228.
[333] **Anadolu**, 3 Kânunuevvel 1930.
[334] **Serbes Cumhuriyet**, 8 Kânunuevvel 1930.
[335] Tanilli, **a.g.e**., s.91.

1933 yılında ABD'de ekonomik bunalım etkisini hala büyük oranda göstermekteydi. Dünya ekonomik bunalımına nasıl çare bulunacağının bilinmediği bir ortamda Amerika'da bir kısım halk özellikle çiftçiler işlerin düzelmesi için tek çare olarak Avrupa'dan savaş borçlarının tahsil edilmesi kanaatine varmışlardı. Böyle düşünenlere göre ise on bir milyar dolara ulaşmış dış alacakların toplanmasıyla Amerika'da işlerin yoluna gireceği düşünülmüştü. Buna karşın sanayi çevreleri ise bu borçların bir an önce tahsil edilmesinin mevcut sorunları bir kat daha arttıracağı noktasında durmuşlardı[336].

Amerikalı İşçi Federasyonu başkanı William Green yaptığı bir açıklamada 1933 yılının Ocak ayında Amerika'da işsiz işçilerin miktarının 200.000 kişi artarak toplam işsiz sayısının 12.000.000 kişiye ulaştığını belirtmişti. İşsizlik ve piyasadaki durgunluk nedeniyle vergi gelirlerin de beklenenden 200.000.000 İngiliz Lirası daha az olmuştu. Amerikalı İşçi Federasyonu başkanı William Green, 1933 senesinin mali yılı sonunda yeni bütçe açığının dört yüz milyon İngiliz lirasına ulaşacağı ön görüsünde bulunmuştu[337].

B.1.a.2. Avrupa ve Bunalım

ABD'de başlayan bunalım giderek Avrupa'da ve bütün dünyada etkisini göstermeye başladı. Newyork'ta ortaya çıkan mali bunalım Avrupa'ya kredi açma imkânını ortadan kaldırmıştı. Oysa 1922 yılından beri ABD, dışarıya yatırım yapıyordu[338]. Bütün parayı kendi kasalarına doldurmuş denilen ve para noktasında dünyanın en önemli merkezi sayılan Amerika Newyork Borsası'nın çökmesi Avrupa'yı da derinde etkiledi. Avrupa'da bunalımın etkisiyle insanlar bir lokma bir hırka dahi bulamayacakları kaygısına düştüler[339]. Ekonomik buhran spekülatif gelirlerin yarattığı tüketimi birden ortadan kaldırınca eksik tüketime bağlı olarak buhranın etkisi daha da arttı[340]. Birinci Dünya Savaşı sonrasında yabancı ülkelere verdiği borçlarla ekonomik dengesini sağlayan ABD'de buhranın etkisiyle dışarıya borç vermeyi kesince ABD'den aldığı borçlarla ekonomik dengelerin korumaya çalışan ülkelerde de buhran etkisini göstermeye başladı[341]. Amerika'nın Avrupa'ya para akışını kesmesiyle birlikte özellikle Orta Avrupa'da ciddi sorunlar belirdi. Avusturya'da başlayan banka iflasları sonraki süreçte Avrupa'nın başka yerlerinde de etkisini gösterdi. Halk buralarda bankalara hücum etmeye başlayınca Avrupa'nın pek çok yerinde zincirleme iflaslar yaşandı[342]. Almanya'ya kısa süreli krediler veren Hollanda, İsviçre ve Amerikan bankaları ekonomik buhranın etkisiyle Almanya'ya verdikleri kredileri çekmek zorunda kalınca Almanya savaş

[336] **Akşam,** 13 Kanunisani 1933.
[337] **Akşam**, 20 Şubat 1933.
[338] Tanilli, **a.g.e**., s.88.
[339] Yunuz Nadi, "Avrupa'da buhran", **Cumhuriyet**, 16 Teşrinisani 1929.
[340] Tekeli- İlkin, **1929 Dünya Buhranında**, s.13.
[341] **A.g.e**., s.13.
[342] **A.g.e**., s.14.

borçlarının 1 yıl ertelenmesi için ABD'ye başvurdu. Böylece 1931 Haziran'ında Hoover Moratoriumu ilan edilerek Alman borçları ertelendi. Ancak halkın para çekmesine dayanamayan Alman bankaları 1931 Temmuzunda kapatıldı. Bu durum tüm Avrupa'ya yayılırken 1931 yılının sonunda sadece New York, Paris ve Prag borsaları açıktı[343].

ABD'den Avrupa'ya gelen kredi olanakları daralınca bu defa Avrupa da aynı muameleyi kendi borçlularına karşı yaptı[344]. Bu kredilerden yararlanan yerler arasında Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri ve bunlar içinde de özellikle Almanya, ABD kredileriyle desteklenmişti. ABD'de ortaya çıkan mali bunalımla birlikte Orta Avrupa'da bankalara akın başlamış ve böylece ardı ardına zincirleme iflaslar kendi göstermişti[345].

İngiltere her ne kadar I.Dünya Savaşı sonrasında hızlı bir ekonomik gelişim içine girdiyse ve savaşın erittiği stokları yerine koyduysa da stokların artmasıyla canlanan ekonomi 1921 yılında buhrana girdi bununla birlikte de fiyatlar hızla düştü[346]. Aslında İngiltere'de 1919-1920 yılları arasında görülen ekonomik gelişimde, I.Dünya Savaşı'nda yenilen Almanya'nın ekonomik bir tutsaklık altına alınması ve sonrasında özellikle kömür, çelik, gemi yapımı ve tekstil pazarlarından çekilmesi sonucunda İngiltere'nin bu boşluğu doldurması etkili olmuştu[347]. 1925 yılında Sterlinin fazla değerlenmesinden etkilenmiş olan İngiliz sanayisinde o sırada düzelme yönünde bazı hareketler görüldü. Ancak bu durum Amerika'da başlayan fiyat düşüşlerinin etkisiyle birden bire sönmeye başladı. Böylece sayısız fabrikalar üretimini durdurmak zorunda kaldılar. İngiltere'de işsizlerin sayısı bir yıl içinde bir misli arttı[348].

Dünya ekonomisine liderlik etmek isteyen İngiltere yenik devletlerden savaş tazminatı alınmamasını önermesine karşın buna katılmayan ülkeler olarak ABD ve Fransa vardı. Özellikle Fransa, Almanya'yı tam bir ekonomik baskı altında tutabilmek için savaş tazminatının ödenmesi konusunda oldukça ısrarlıydı[349]. Almanya savaş tazminatı konusunda Fransa'dan 1 Kasım 1922'de moratoryum isteyince Fransa Almanya'nın Ruhr havzasını işgal ederek savaş tazminatını alma yolunu izledi. Böylece Alman parası çok sert bir değer kaybına uğradı. Uluslararası çevrelerce oluşturulan bir uzmanlar kurulu 14 Ocak 1924'te " Dawes Planı[350]" diye belirlenen öneri doğrultusunda Fransa Ruhr Havzasında çekildi. Bunun yanı

[343] **A.g.e**., ss.14-15.
[344] **Anadolu**, 3 Kânunuevvel 1930.
[345] Tanilli, **a.g.e**., s.88.
[346] Tekeli-İlkin, **a.g.e**., s.8.
[347] **A.g.e**., s.8.
[348] BCA., 030.10.26.152.9.1931.
[349] Tekeli- İlkin, **a.g.e**., s.8.
[350] Dawes, Amerikan mali çevresinin bir adamı olup aslında bu planla Amerikan sermayesinin Almanya'ya borç vermesini sağlıyordu. Tekeli- İlkin**, a.g.e.,** s.9. "*Almanya I.Dünya Savaşı'nda yenilince İngiltere'nin öncülük ettiği müttefik devletler; savaşta uğradıkları her türlü zarar için Almanya'dan bu zararların ödenmesini talep ettiler. Bu zararlar tamirat borcu adı altında belirlendi. Bu noktada özellikle Fransa'nın Almanya'yı gelecekte de bir daha hareket edemez bir duruma getirmek istemektedir. Bu çerçevede 1921 yılı*

sırada Almanya'nın savaş tazminatını gümrük demiryolu ve sanayi alanları dışındaki gelirlerinden ödemesi kabul edildi[351]. "Dawes Planı" aracılığıyla ABD'ye borçlanan Almanya'da borçlanma bir ekonomik canlanmayı beraberinde getirmiş ve Almanya'ya başka yabancı çevrelerin de borç vermesine neden olmuştu[352]. 1925'e gelindiğinde dünyada ekonomik bir canlanma meydana gelirken İngiltere yeniden ülkesini dünya finans merkezi yapmak için girişimlerde bulunarak 14 Mayıs 1925'de parasını altın standardına döndürdü ve İngiltere'yi takip eden yirmiyi aşkın ülke parasını beş yıl içinde altın esasına döndürdü[353].

Avrupa'nın önemli devletlerinden biri olan İngiltere'de bunalım yıllarında büyük sıkıntılar yaşanmış, sterlinin değerinde oldukça önemli düşüşler gerçekleşmiş ve nihayetinde İngiltere'nin *"uydusu"* olan başka ülkerin de paralarında aynı düşüşler yaşanmıştı[354]. Avrupa adeta iktisadi bunalımdan bunalmıştı. İngiltere ve ABD'deki işsizlik ve darlık "tahammül edilemeyecek bir hal" almıştı[355].

Bunalımla birlikte İngiltere'de yaklaşık iki milyon işsiz hükümetin sırtında yeni bir yük olmuştu. Fransa'nın en güçlü mali kurumları, bankalar tek tek iflas etmişti. Almanya'nın iki buçuk milyondan fazla işsiz işçisi olmuştu. Almanya'da haftada yaklaşık seksen doksan tüccarın iflas ettiği görülüyordu[356].

Almanya'nın iflas edecek hale gelmesi, İngiltere'nin açıklarını kapamak için elli milyon lira borçlanma yapması İngiliz lirasının büyük bir tehlike içinde olması ve nihayet

---

Ocak ayı içinde Almanya'nın tamirat borcu 56 milyar olarak belirlenmişti. Almanya bu borca itiraz edince aynı yılın Mayıs ayı içinde borcu belirleyen komisyon borcu 33 milyar dolara indirdi. Ancak borcun bu haliyle bile Almanya'nın mali durumu göz önüne alındığında ödeme gücünün oldukça üstünde olduğu anlaşılmaktadır. Almanya borcun ilk taksidini ödedikten sonra ülke içinde yaşanan ekonomik kriz nedeniyle borçlarının ödeyemeceğini bu nedenle kendisine beş yıllık bir tecil süresi verilmesini istedi. İngiltere Almanya'nın borçların tecil edilmesi önerisine sıcak bakarken; Fransa bu konuda İngiltere ile aynı görüşte olmayıp Almanya'ya mutlaka bu borçları ödetmek istiyordu. Fransa bu konuda beklentisi karşılanmayınca Belçika ile birlikte 1923 yılında Ruhr Bölgesi'ni işgal etti. Fransa'nın işgalinde Amerika Almanya'yı destekledi. Ancak yaşanan olaylar Fransa'ya Almanya'dan zorla borç alamayacağın gösteriyordu. Çünkü olaylar aynı zamanda Almanya'nın borcunu ödeme gücünü ortadan da kaldırıyor ve Alman parasına hızla değer kaybettiriyordu. Böylece Amerika ve İngiltere sorunun çözülebilmesi için duruma müdahil olarak çözüme ulaşmak için birer komisyon oluşturarak Almanya için bir ödeme planı hazırladılar. Bu doğrultuda Amerikalı Charles G. Dawes'in adını alan Dawes planı 1924 yılının Ağustos Londra'da imzalandı. Dawes Planı Almanya'ya ödemler konusunda bir rahatlık getirmiş olacaktı. Bu planla Almanya dört yıllık bir ödeme sistemini kabul etmiş oldu. Ancak ekonomik bunalımın patlak verdiği 1929 yılında tamirat borçları yeniden gündeme geldi ve bu defa da Owen D. Young'dan adını alan Young Planı kabul edildi. Bu yeni plan göre ise Almanya'nın 391 milyon olmak üzere 22 taksit ödemesi öngörülmüştü. Almanya böylece toplam 26 milyar dolar ödeyecekti. Ancak 1929 yılında çıkan ekonomik bunalımın etkileri görülmeye başlayınca Almanya Young Planı; çerçevesinde ön görülen borcunu da ödeyemeceğini açıklamıştı". Bu bilgiler Fahir Armaoğlu'nun, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (Cilt 1-2 1914-1995)**, Alkım yay.,İstanbul,1995, s.157-158-159, isimli kitabından derlenmiştir.

[351] Tekeli- İlkin, **1929 Dünya Buhranında**., s.9.

[352] **A.g.e**., s.10.

[353] **A.g.e**., s.10.

[354] Tanilli, **a.g.e**., s.89.

[355] Mahmut Reşat, "İktisadi Buhran", **Hürriyet**, 2 Temmuz 1931.

[356] "Buhranın Mesulleri", **Anadolu**, 13 Teşrinisani 1930.

bütün milletlerin mali ve iktisadi durumlarında her gün daha korkunç bir mahiyet alan buhranların ifadesi dünyanın gittiği kötü durumun açık bir göstergesiydi[357].

İngiltere'deki bunalım yüzünden İngiliz lirasının düşüşü bütün dünya piyasalarını alt üst etmişti. İngiliz parasındaki değer kaybının devam etmesi bütün dünya piyasalarında işlemlerin İngiliz lirası üzerinden durmasına neden olmuştu[358]. Aslında sadece İngiliz parası değil onunla birlikte Amerikan parası dolar da düşmüştü. İngiltere, Amerika ve bazı Avrupa ülkelerinde paranın değer kaybetmesi bunalımın gelişimiyle ilgili daha da umutsuz bir tablonun ortaya çıkmasının nedeniydi. Bu durum dünya piyasalarında güvensizliğin artmasına neden olmuştu[359]. Bütün dünya buhrana çare bulmak için, mecburiyet olmadıkça dışarı para çıkarmamak ve aksine dışarıdan para getirmeye çalışmışlardı[360].

Bunalım karşısında İngiltere'de de tasarruf kararı alınmıştı. Ekonomik kararlar içinde en önemlilerinden bir şüphesiz İngiltere'nin kendi malını kullanmaya yönelmesiydi. Ülkede kral sarayda verilecek balolarda ve özellikle balolara katılacak hanımların kıyafetlerini İngiliz malı kumaşlardan giymeleri konusunda davetiyelere uyarılar dahi yazdırmıştı[361].

İngiltere'de iki yüz bin işsizin imzalı protestosu Parlementoya verilmişti. İngiltere'de binlerce işsiz hükümeti, işsizlik tahsisatını indirdikleri için protesto etmişti[362].

İngiltere'nin 1930 yılındaki bütçe masrafının dörtte üçünü savaş borçları, savaş malullerinin emekli maaşları gibi savaşın mirası olan masraflar ile ordu ve donanmanın yeni savaşlar için yapılan masrafları oluşturmuştu. İngiltere gibi başka devletlerin de masraflarının küçümsenemeyecek bir boyutu savaşla ilgili giderlerden kaynaklanmıştı[363].

Avrupa'nın önemli kentlerinde bunalımla birlikte hızla bankaların çöktüğü görülmüştü. Avusturya, Romanya, Yugoslavya, Fransa, Çekoslavakya bankaların çöktüğü ülkeler arasındaydı. Fransa ve Çekoslavakya ülkelerinde çöken banka örgütlerini yeniden yapılandırmaya çalışmıştır. Bankaların iflasları 1932 yılının ilkbaharında sona ermişti[364].

Bunalım döneminde Avrupa'nın Doğusu'nda durum giderek daha da kötüleşmişti. Yugoslavya, Romanya, Çekoslavakya mali bakımdan oldukça karanlık bir tablo içinde kalmışlardı. Yunanistan sefalet içine düşmüştü. Bulgarlar ise daha iyi yaşam şartları bulmak ümidiyle kafile kafile başka ülkelere giderek iş arama çabasına girmişlerdi[365].

---

[357] **Hürriyet**, 22 Eylül 1931.
[358] **A.g.g.**
[359] **Hürriyet,** 1Teşrinievvel 1931.
[360] **Hürriyet,** 22 Eylül 1931.
[361] Asım Us'un Hatıra notlarından aktaran; Mahmut Gologlu, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi II 1931-1938 Tek Partili Cumhuriyet**, Türkiye İş Bankası Kültür yay., İstanbul, 2009, s.47.
[362] **Hürriyet**, 1Teşrinievvel 1931.
[363] Muharrem Bey, "İktisadiyat siyasete hâkimdir", **Cumhuriyet**, 11 Şubat1930.
[364] Tanilli, **a.g.e**., s.88-89.
[365] "Buhranın Mesulleri"**Anadolu,** 13 Teşrinisani 1930.

B.1.a.2.a. "Panevropa" Düşüncesi

1929 ekonomik bunalımı Avrupa'lı devletleri de kendi aralarında çeşitli müzakere süreçlerine yöneltmişti. Böylece devam eden ekonomik bunalıma çözüm aranmak istenmişti. Buna bir örnek olarak da kriz döneminde Avrupa'nın tarım ülkeleri arasında çeşitli müzakereler ve bu doğrultuda faaliyetler yapılmış ve hatta bu doğrultuda Avrupa'nın kimi devletleri arasında birlik oluşturma düşünceleri yeniden gündeme gelmişti[366]. Esasında bu düşünce yani Avrupalı devletlerin kendi aralarında oluşturmayı düşündükleri birlik meselesi, 1929 bunalımından önce de gündeme gelmişti.

"Avrupa kimliğini katı kültürel unsurlara dayandıran yakşalaşımın ideolojisine karşılık gelen pan-Avrupacılık, tarih boyunca farklı anlamlarla ilişikilendirilmişse de, her dönemde, Avrupa kimliğini geçmişle bağlantılı muhafazakâr unsurlara dayandırarak Avrupalılarda aidiyet hissi yaratmaya çalışmıştı"[367].

Avrupa'yı birleştirme düşüncesinin kökenlerinin Eski Yunan'a kadar gittiği düşünülse de "Birleşik Avrupa" kavramının asıl Ortaçağ'da belirdiği kabul edilmektedir[368]. Doğu dünyasında gelişmeye başlayan İslam ve Türk İmparatorluğuyla birlikte Batı içine kapanmak zorunda kalmıştı. Avrupa üzerinde artan Türk baskısıyla dağınık Avrupa devletlerinin Roma İmparatorluğu'nun hüküm sürdüğü dönemde olduğu gibi tek Avrupa hükümeti düşüncesini hayal ettikleri anlaşılmaktadır. İşte bu hayalin Avrupa Birliği düşüncesinin çıkış noktası olduğu kabul edilmektedir[369]. Katolik Kilisesi'nin Eski Roma'yı kendi kontrolü altındaki topraklarda bu doğrultuda canlandırmaya çalışarak Avrupa'nın bu yolla güçleneceği vurgusunu yapması sözkonusu olmuştu. Avrupa Birliği sürecine giden yolda Dante ve Pierre Dubois'in düşüncelerinin önemli katkı yaptığı anlaşılmaktadır[370].

Ortaçağda'da belirmeye başlayan sonraki dönemlerde giderek şekillenmeye devam eden Avrupa Birliği düşüncesini 17. Yüzyıl'da din adamı Emeri Cruce'nin "Devletler Birliği'nin" kurulması böylece dünyada barışın sağlanması ve ticaretin geliştirilmesi düşüncesi izledi. Emeri Cruce'e göre, devletlerarası barışın korunmasında ticaretin devamlılığı önemliydi. 18. Yüzyıl boyunca da çeşitli din adamları ve düşünürler Avrupa'da ortak hareket etme iradesi oluşturacak çeşitli önerilerde bulundular. Bunlar arasında J.J.

---

[366] BCA., 030.10.166.153.16.1931.
[367] F.H. Burak Erdenir, **Avrupa Kimliği (Pan-Milliyetçilikten Post- Milliyetçiliğe)**, Ümit yay., Ankara, 2006, s.92.
[368] "Avrupa Birliği" düşüncesinin Charlemagne ve Dördüncü Henri çağlarına kadar gittiğini yazan kaynaklar vardır. Bu düşünce özellikle 1918-1939 arası dönemde yeniden ele alınmıştır. I.Dünya Savaşı'nın devletler ve toplumlar üzerindeki yıkıcı etkileri bir birlik oluşması düşüncesinde daha da etkili olmuştur. Bkz: **Genel Ekonomi Ansiklopedisi I**, Milliyet Tesislerinde basılmıştır, İstanbul, 1988, s.63.
[369] Veysel Bozkurt, **Avrupa Birliği ve Türkiye**, Uludağ Üniversitesi Güçlendirme Vakfı yay., Bursa, 2001, s.39.
[370] **A.g.e**., ss.39-40.

Rousseau, Saint-Simon vb. isimler vardı[371]. 19 Yüzyıl'da artık birlik düşüncesinin uygulamaya geçtiği görülmüş ve ilk uygulama olarak Alman Gümrük Birliği(Zolleverein) oluşturulmuştu. "Zolleverein"i ortaya atan Alman iktisatçı Friedrich List'ti. Ona göre; *"Ekonomik birlik ve siyasal birleşme, iki kardeş gibidirler, biri dünyaya gelmeden öteki doğuşa hazır olamaz*."dı. List gümrük birliğinin sınırlarını diğer Avrupa ülkelerini kapsayacak şekilde tasarlamıştı. Ancak yukarda sözü edilen Alman Gümrük Birliği'nin sınırları Alman prenslikleri dışında genişleyememişti[372].

"Pan- Avrupacılar geçmişte hiçbir zaman gerçekleşmemiş homojen bir Avrupa kimliği ütopyasını, tarihten gelen farklı kültürel unsurları ön plana çıkararak inşa etmeye çabalamışlardı"[373].

20.Yüzyıl'ın hemen başında Paris'te toplanan Siyasal Bilgiler Komitesi'nde artık Avrupa Birliği düşüncesinin bir hayal ya da insanüstü bir durum olmadığı açıkça vurgulanmıştı[374].

Avrupa tarihinde yaşanan gelişmelere bakıldığında 1922 yılında Kont Coundenhove Kalergi'nin başkanlığında yürütülen çalışmalar sayesinde "Pan-Avrupa Birliği" kurulmuştur. Kalergi; bu dönemde yaptığı açıklamalarda amaçlarının *"savaşları önlemek ve dünyanın diğer devletleri ile rekabet edebilmek için Avrupa'nın konfederasyon ya da birlik biçiminde bütünleşmesini"* savunmak olduğunu belirtmiştir[375].

Bunalım yıllarında daha sık dillendirilmeye başlanan Avrupa Birliği düşüncesi Türkiye'de takip edilmişti. Türkiye, Avrupalı devletlerin bu faaliyetlerine ve çözüm arayışlarına bakarak bunalım karşında kendi durumunu gözden geçirmiş ve tarım üretimini sanayi ürünleriyle değişim esası üzerine sanayi ülkeleriyle yapılacak antlaşmaların ne dereceye kadar olanaklı ve uygun olacağının incelenmesini gerekli görmüştü[376]. Bu doğrultuda Türkiye, Avrupa'da devam etmekte olan ekonomik bunalıma çare olmak üzere son zamanlarda çeşitli girişimler arasında Avrupa'nın güneyin doğusundaki tarım ülkelerinde gerçekleşen görüşmelerin dikkatle incelenmesini kararlaştırmıştı[377].

Bükreş'te, Romanya, Yugoslavya ve Macaristan arasında gerçekleşen ilk toplantıdan sonra Polonya Hükümeti muhtemel Tuna tarım blokunu genişletmek için Yugoslavya ve diğer merkezi Avrupa tarım ülkelerine öneride bulunmuş ve adı geçen diğer devletleri 1931 yılı Ağustos ayı sonlarında Varşova'da bir konferans imzalanmasına davet etmişti[378]. Polonya'nın bu önerisini büyük devletler aralarında uygun görmüştü. Polonya hükümeti için

---

[371] **A.g.e**., ss.42-43-44.
[372] **A.g.e**., s.44.
[373] Erdenir, **a.g.e**., s.93.
[374] Bozkurt, **a.g.e**., ss.45-46.
[375] Beril Dedeoğlu, **Adım Adım Avrupa Birliği**, Çınar yay., İstanbul, 1996, s.68.
[376] BCA., 030.10.166.153.16.1931.
[377] BCA., 030.10.166.153.16.1931.
[378] BCA., 030.10.166.153.16.1931.

yeni bir oluşum mümkün olduğu gibi, ona *"Panevropa*[379]*"* girişimini geliştirmek üzere Fransa tarafından ilham edilmiş bir hareket gözüyle de bakmak mümkündü[380]. Polonya'nın bu girişimi üzerine Yugoslavya dış işleri bakanı Romanya dış işleri bakanına bir muhtıra yollamıştı[381]. Bu muhtırada iktisadi bunalımın etkilerinin giderilmesinin yerel tarımın düzeltilmesi ve gümrük vergilerinin indirilmesiyle mümkün olmayacağı üzerinde durulmuştu. Çünkü söz konusu gümrük indiriminin Amerikan mahsulleri için de geçerli olacağından bunun Avrupa'nın zirai ülkeleri için çözüm olmayacağı anlaşılmaktaydı. O nedenle tek başına hareket etmektense özellikle zirai ülkelerin birlikte hareket etmeleri Yugoslavya'nın Polonya'ya verdiği muhtırada söz konusu edilmişti[382].

Romanya'nın Sinaya kasabasında iki devlet arasında gerçekleşen müzakereler sonucunda yukarıda anlatılan esaslara uygun bir anlaşma yapılmıştır. Söz konusu iki devlet Çekoslavakya ve diğer sanayi ülkeriyle değişim esasına göre anlaşmalar yaparak mahsullerini Rusya ve Amerika'ya karşı himaye etmeği düşünmüşlerdi[383].

Bu girişimler ve faaliyetler karşında Türkiye'nin durumunun ne olacağını ve onun da tarım ürünlerini sanayi ülkeleriyle değişim için olanak veren anlaşmalar yapması ne dereceye kadar mümkün ve uygun olduğunun araştırılmasını ve söz konusu durumun incelenmesini dış işleri bakanı gerekli görmüştü[384].

Dünyayı kasıp kavuran ekonomik bunalıma karşı alınması gereken önlemler arasında Avrupa Birliği düşüncesi 1931 yılında düşünülmeye başlayan bir çözümdü. Bir dönem Fransa başbakanlığı yapmış olan Paul Painleve konuyla ilgili Türkçe'ye de çevrilen bir

---

[379] *"1918 ile 1939 arası dönemde **Avrupa Birliği** düşüncesine ilgi artmıştı. Bu hareketin söz konusu dönemde en önemli ismi Kont Kalergi olmuştu. Kont 1922'de Bonn'da yayımladığı bir bildiri de **"Pan – Avrupa Birliği"nin** kurulmasını önermişti. 1923'de **de "Pan Avrupa"** adıyla bir kitap yayımladığı anlaşılmaktadır. Kont Kalergi; Avrupa Birliği lehine ulusal egemenlikten fedakârlıkta bulunulması gerektiğini dahi savunmuştu. Savaşların önlenmesi için Avrupa'da federal bir birliğin kurulması düşüncesi giderek Avrupa Birliğinin temellerini oluşturan düşünceye dönüştü.1927 yılında Kont Kalergi Pan Avrupa kongresinin yapılmasına öncülük etmişti. Bu ilk kongrede **"Pan Avrupa"nın** fahri başkanlığı Fransız Dış İşleri Bakanı Briand yapmıştı. 1929 yılında Briand 26 Avrupa hükümetine federal Avrupa Birliği konusunda bir memorandum sundu. Kont Kalergi'ye göre, kurulacak olan Avrupa Birliği Dünya'da Sovyet, Britanya ve Amerika gibi güçler karşında yeni bir güç olacaktı. Bu güç ise ancak Avrupa'da Almanya ve Fransa'nın iş birliği yapmasıyla olabilirdi. 1930 yılında Fransız Dış İşleri Bakanı Briand Milletler Cemiyeti bünyesinde Avrupa Devletleri arasında daha yakın iş birlikteliğini ön gören bir anlaşma yapma önerisinde bulunmuştu. Bu süreçte delegelerin çoğunun siyasal bir birlikteliktense; ekonomik birliktelikten yana bir tavır geliştirdikleri anlaşılmaktadır. Böylece 16 Eylül 1930'da Avrupa birliği inceleme komitesi kurulmuştur. Söz konusu komite Milletler Cemiyetine; **"Avrupa'daki temel sorunların özünde birlik ve ayrılığın yattığını, uzlaşmanın yolunun federasyondan geçtiğini"** anlatan bir rapor sunmuşlardı. Bunun yanı sıra 1926 yılında Avrupa'nın kimi iktisatçıları da ekonomik birlik yolunda 1926 yılında **"Avrupa Gümrük ve İktisat Birliği"** derneğini kurdular."* Bu bilgiler Veysel Bozkurt'un, **Avrupa Birliği ve Türkiye**, Uludağ Üniversitesi Güçlendirme Vakfı yay., Bursa, 2001, ss.48-49'dan derlenmiştir.

[380] BCA., 030.10.166.153.16.1931.

[381] BCA., 030.10.166.153.16.1931.

[382] BCA., 030.10.166.153.16.1931.

[383] BCA., 030.10.166.153.16.1931.

[384] BCA., 030.10.166.153.16.1931.

makale yazmıştı[385]. Avrupa devletleri arasında şiddeti gittikçe artan ekonomik bunalım karşında devletlerin birlikte hareket etmesi gerekliydi. Muhtemel bir Avrupa Birliği için Alman ve Avusturyalılar her devletle anlaşmalar yapmaya hazır olduklarını söylediler ancak buna karşın Çekoslovakya dış işleri bakanı buna yanaşmamıştı. Avrupa Birliği'nin oluşabilmesi için Doğu ve merkezi Avrupa'nın nasıl birleşebilecekleri konusu Milletler Cemiyeti'ni meşgul eden bir sorun olmuştu[386]. İktisadi bunalım sanayi ülkelerinde işsizlik, tarım ülkelerinde mahsulün satılamaması şeklinde kendini göstermişti. Dünya bozulmuş ve uluslararası hayatta çatlaklar başlamıştı. İşte bu ortamda mübadele işinin sabitlenebilmesi ve istikrar bulabilmesi için bütün milletlerin anlaşması ve birleşmesi gerekliydi. 1925 yılında henüz Tuna devletleri şimdiki gibi birleşmiş değillerdi. Aralarında güvensizlikten kaynaklanan sorunlar vardı. Ancak bunalım döneminde bu devletler birleşmiş durumdaydılar. Onlar birleştikten sonra Fransa'da onlarla birlikte hareket etmişti. İşte bu birleşmeye İngiltere, Almanya ve İtalya'nın da katılmasıyla birlikte Avrupa Birliği gayesi gerçekleşebilirdi. Paul Painleve'e göre iktisadi grupmanlar aralarındaki siyasi zıtlık ne olursa olsun devletler birleşirler ve anlaşırlarsa Avrupa Birliği amacına kendiliğinden yürümüş ve iktisadi bunalıma karşı en büyük çareyi bulmuş olacaklardı. Avrupa'ya eski huzur ve refahı sağlayacak tek çare buydu[387]. Ancak yine de 1929 dünya ekonomik bunalımının Avrupa Birliği'nin siyasal, ekonomik vb. gibi pek çok alanda işbirliği hedefinin derinlemesine gerçekleşmesini engellediği görülmektedir. 1930'lu yıllarda Avrupa Birliği düşüncesinin gelişmesine engel olacak sorunlar yaşanmıştır. Özellikle İtalya faşist, Almanya'nın Nazi hareketlerinin hedeflediği yayılmacı siyasetleri yüzünden "Avrupa Birliği" çabalarını tehlikeye sokmuştur. Avrupa Birliği'ne giden federasyon çalışmaları İkinci Dünya Savaşı sırasında devam etmiştir. Avrupa Federasyonu düşüncesi Fransa'da İkinci Dünya Savaşı esnasında gizli gizli devam ederek Nazi işgalindeki Fransa'nın direniş hareketinin bir nevi sloganı haline gelmiştir[388].

"Panevropa" (Birleşik Avrupa) düşüncesi 1929 dünya ekonomik bunalımının etkilerini azaltmak için Avrupalı kimi devletlerin ortak hareket etme eğiliminin bir yansıması olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bakımdan sonraki yıllarda ortaya çıkan Avrupa Ekonomik Topluluğunun ve giderek bugünkü Avrupa Birliği'nin sanki daha erken dönemi gibi bir izlenim bırakmaktadır[389].

Konunun Türkiye'deki etkileri, tarım ülkesi olduğu için, tarım ürünleri üzerinden yapılmaktaydı. Kuşkusuz o tarihlerde tarım sektörü, Avrupa ülkeleri için de önemliydi.

---

[385] **Son Posta**, 26 Mayıs 1931.
[386] **A.g.g.**
[387] **A.g.g.**
[388] Bozkurt, **a.g.e**., s.49.
[389] BCA., 030.10.166.153.16.1931.

Sovyetler Birliği'nin tarım politikası ve bunun başta Doğu Avrupa ülkeleri olmak üzere Batı'daki etkileri, Avrupa'nın tarım politikaları yönünden de adımlar atmalarına neden oluyordu. Türkiye ise nüfusunun yoğun biçimde tarımla uğraşmasından dolayı Avrupa'daki bu gelişmeleri yakından izlemek durumundaydı. Örneğin, Avrupa'daki bu yeni düşünceler bağlamında Türkiye'nin durumunu ele almak üzere, Türkiye'nin İktisat Vekili başvekâlete yazdığı yazısında Avrupa'da hububat satışlarına değinerek o dönemde karşılaştırmalı biçimde yapılanları ve yapılması gerekenleri ele alan noktalara değinmişti[390]. Tahıl ürünlerindeki satışlarda yavaşlama ve fiyatların pek düşük bir düzeyde kalması sonucunda, bir süreden beri dünya piyasalarında hüküm süren ekonomik bunalım, doğu Avrupa ülkelerinde en üst düzeye ulaşmıştı. Bu ülkeler için tarımsal üretim (Batı'dakilere göre daha fazla) ekonomik yaşamın normal koşullarını oluşturuyordu[391]. Bu tıkanıklığı aşmak isteyen Avrupa ülkeleri, tarım ürünlerinin dış satımında yaşanan bunalıma çözüm olmak üzere bu devletler arasında bir tarım birliği kurulmasını istiyorlardı. Bu birlik, ülkeler arasında olacaktı. Böylece Avrupa'nın daha çok sanayi ürünleri satan ülkelerinden, kendi tarım ürünleri için öncelikli tarife uygulamak çabası bulunuyordu[392]. Bu tarım ürünleri için devlet desteğinin yoğun olarak gündeme gelmesini sağlayan bir yaklaşımdı. Giderek de sonradan Avrupa Ekonomik Topluluğu ve Avrupa Birliği sürecinde önemli bir aşama olarak ortaya çıkan gelişmeydi. Bunun da nedenleri, sağlam bir mantık zinciri üzerinden gidilerek oluşturulmuş ve yeni stratejiler geliştirilmişti: Kendi aralarında bir tarım birliği oluşturmak isteyen ülkelerin sanayi üretimi; sanayi ülkelerindeki üretime göre çok daha düşüktü. Bu durumdan dolayı, sanayi üretimi düşük ülkelerle yapılacak ticari ilişkilerin sonuçları onlar açısından olumsuz olabilirdi. Bu da kimi ek önlemler almayı gerektiriyordu. Sonunda sanayi ülkelerinin kimilerinde daha çok öneriler biçiminde uygulanmakta olan tarım siyaseti nedeniyle bu girişimin sonuç vereceğine kuşkuyla bakılabilirdi[393].

Ancak tarım birliği kurmak isteyen ülkelerle, Türkiye arasında tarım ürünü satışı yönünden bir çıkar ortaklığı vardı. Bu nedenle Türkiye söz konusu ülkeler tarafından tarım ürünlerinin tarifelerini korumaya yönelik geliştirilen girişimin dışında kalmamalıydı[394]. Böylece yün, tiftik, afyon, tütün, pamuk gibi ihracat maddelerinin işlemlerinde ara sıra kayıt edilen satış düşüklüğü, bunalımın hafiflemesi için ithalatın ihracata üstün bir rakam gösteren ülkelerde yapılacak ticaret sözleşmelerine geçiçi bir süre kontenjan konulmasını gerektiriyordu. Bunun önerilmesinin hükümetçe, gerçekleştirilmekte olan dış satış karşılıklarının da bir kısmının da mal olarak ödenmesi olanaklarının gerçekleştirilmesi ticari

[390] BCA., 030.10.166.153.16.1931.
[391] BCA., 030.10.166.153.16.1931.
[392] BCA., 030.10.166.153.16.1931.
[393] BCA., 030.10.166.153.16.1931.
[394] BCA., 030.10.166.153.16.1931.

dengenin sağlanmasında faydalı olabilir diye düşünülüyor ve bunun için başbakanlığa kimi raporlar sunuluyordu[395].

1930 yılının son ayında Paris'te toplanan uluslararası Ticaret Odası Heyeti'ne katılan değişik milletlerin temsilcileri ekonomik bunalımın nedenleriyle ilgili kimi başlıklar belirlemişlerdi. Buna göre üretim dünya genelinde yaygınlaşmış ve dünya üretim kabiliyetinin çok üstüne çıkmıştı. Dünyanın bütün piyasalarında mal fiyatlarının sürekli düşmesi kaygılar yaratıyordu. Özellikle ham madde fiyatlarının birden bire hatsiz ve hesapsız bir şekilde düşmesi kaygı vericiydi. Bu ani düşüş üretim masraflarını bile korumayacak bir şekil almıştı. Mal stoklarının sürümünde meydana gelen yavaşlık esasen düşük olan fiyatların yükselmesine engel olmuştu[396].

Doğu Avrupa ülkelerinden Türkiye'nin komşusu olan Bulgaristan'da da bunalım yoğun bir şekilde hissedilmişti. Türkiye'de Bulgaristan'ın durumunu ele alan haberler basında yer almıştı. Bu haberlerden 1930 yılında Bulgarsitan'ın iktisadi durumunun oldukça ağırlaştığı anlaşılıyordu. Bulgaristan'da 1930 yılında üretim oldukça iyi olmuştu; ancak yine de bunalım bütün şiddetiyle devam etmişti. Türkiye gibi Bulgaristan da özellikle uluslararası piyasalarda hububat fiyatlarının düşmesinden son derece olumsuz etkilenmişti. Bulgaristan'da ihracata ait kısımda %58lik bir fazlalık olmasına rağmen bu eşyanın fiyatlarındaki düşüklük nedeniyle Bulgaristan'da bunalımla ilgili bir rahatlama olmamıştı[397].

Bulgaristan'da iç piyasa, sermaye yokluğu ve kredi azlığından dolayı hemen hemen yok olmuş gibiydi. Zaten % 80 çiftçi olan halkın satın alma gücünü en aşağı seviyeye indirmiş, ihracat ticareti en basit ifadesine düşmüştü. İçerde kullanılmak için 1929'da ithal olunan eşya stokları henüz tamamen harcanmadan kalmıştı. Bu nedenle 1930'da ithal olunan eşya 1929'a göre miktar bakımından %35 ve değer olarak %42 eksikti. Bulgar hükümeti ile Devlet Bankası bir taraftan büyük zorluklarla sağlanan para istikrarını korumak için ticaret bilançosunun dengesini sağlamaya mecburdu. Bunun için ithalat eşyasının gümrük vergileri %30 kadar arttırılmış ve Devlet Bankası krediyi sınırlayan siyasetinde her hangi bir başka duruma geçmekten kaçınmıştı[398].

Bulgaristan'da bunalım milli sanayiye en büyük darbeyi vurmuştu. Dericilik ve dokumacılık sanayinin çokça bulunduğu Gabrova ve İslimye taraflarında birçok fabrika kapanmıştı. Bunların dışında bazı fabrikalarda imalatlarını azaltmak durumunda kalmıştı. Aciz hale düşen ve borçlarının ertelenmesini isteyen kişiler ve kurumlar her gün daha da artmıştı. Demir sanayi üzerinde çalışanlar imalatlarını %50 oranında indirmek zorunda

[395] BCA., 030.10.166.153.16.1931.
[396] **Serbes Cumhuriyet**, 2 Kânunisani 1931.
[397] Yunus Nadi,"Komşu memleketlerde iktisadi vaziyet", **Cumhuriyet**, 24 Mart 1931.
[398] **A.g.g.**

kalmışlardı. Yine nebati yağ, kereste ve çinicilik sanayinde de durum aynıydı. Tütün sanayii ile çimento ve maden işleri ise bir dereceye kadar iyi sayılırdı[399].

Bulgaristan'da milli bankaların katılımıyla buğday ihracatını kolaylaştırmak için "varant sistemi"[400] kurulmuş olduğu gibi millet meclisi de özellikle ihracat eşyasının cinslerini ıslah edecek bir dış ticaret ofisi lahiyasını incelemişti. Böylece bunalımın etkilerinin bir nebze olsun azaltılması amaçlanmıştı[401].

Ekonomik durumun böyle açıktan açığa uygun olmayan şartlarına rağmen banka işlemlerinin bir dereceye kadar iyi görünmesi kayda değer bir şeydi. Milli iktisatın bu derece olumsuzluk içinde olması Bulgaristan'da devletin gelirlerini azaltmıştı. 1931 yılında dokuz aylık devlet gelirleri 3.911 milyon leva olmasına karşın 1929 yılının aynı dönemlerinde devletin topladığı gelir miktarı 4,873 milyondu. Arada %20lik bir azalma olmuştu. Gümrük gelirlerinde %45, vergi hâsılatında %7 ve şimendifer hâsılatında %7,7 lik bir azalma olmuştu. Bu tabloya bakarak haber yapan Frankfurt gazetesine göre; Bulgaristan'da gelecek büyük bir ümitsizliğe işaret etmekteydi[402].

Yunanistan'da bunalım yoğun biçimde kendini göstermişti. Özellikle çiftçilerinin durumu oldukça kötüydü. Yunan Çiftçiler Birliği durumlarının aldığı kötü hali anlatan bir mektubu Yunan adliye bakanına yazmışlardı. Bu mektup Yunan çiftçilerinin feryadını anlatmaktaydı. Larisa'da ortaya çıkan çiftçilerin feryadı Girit'teki üzüm üreticilerinin sıkıntılı sesleri izlemişti. Yunan çiftçilerinin durumu gazetelerde işlendi. Sadece onlar değil aynı zamanda Bulgar, Yugoslav çitfçilerin de durumları dünyanın başka yerlerinde olduğu gibi oldukça kötü haldeydi. Yunanlılar, drahminin pahalı olduğu zamanlardan kalan borçlarını drahminin düştüğü bir zamanda ödemek zorunda kalmışlardı. Bu da haliyle Yunan çiftçilerin sıkıntılarını arttırmıştı[403].

1933 yılında bunalım, Avrupa'da tartışılmaya devam ediyordu. Avrupa'nın en önemli merkezlerinden biri olan Paris'te M. Beremger yazdığı bir makalede mevcut dünya buhranının fazla nasyonalizm siyasetinden kaynaklandığını bu siyasetin serbestçe mübadeleye olanak bırakmadığı üzerinde durmuştu[404].

1932 yılında Lozan'da bir tamirat konferansı toplanmış ve iktisadi bunalımı ortadan kaldırabilmek için Londra'da bir dünya iktisadi konferansı toplanmasına karar verilmişti. Bu kararla birlikte Londra Konferansı'nda konuşulacak konuların belirlenebilmesi ve bir program hazırlanabilmesi için Cenevre'de bir komisyon toplanmıştı. Söz konusu komisyon

---

[399] **A.g.g**.
[400] Varant: Genel mağazada malları bulunan bir kimsenin bu eşyayı teslimsiz rehin ettirmesine yarayan ve kıymetli evrak niteliğinde olan bir senet, rehin senedi. Ayhan Öney, **İktisadi ve Ticari Terimler Sözlüğü**, Turhan Kitabevi, Ankara, 1978, s.342.
[401] Yunus Nadi, "Komşu memleketlerde iktisadi vaziyet", **Cumhuriyet**, 24 Mart 1931.
[402] **A.g.g.**
[403] **Halkın Sesi**, 16 Ağustos 1933.
[404] **Akşam**, 4 Kanunisani 1933.

değişik komitelere ayrılmış ve dünya bunalımın nedenleri ve çözüm önerileri hakkında ayrıntılı bir rapor hazırlanmıştı[405].

ABD'de bu konferansa savaş borçları ve gümrük tarifelerinin konuşulmaması şartıyla katıldığı halde komisyonun raporunda yine de adı geçen iki konuyla ilgili noktalara yer verilmişti[406].

Cenevre'de toplanan komisyon 1929 yılının Ekim ayından beri toptan fiyatların üçte bir oranında düştüğünü, dünyanın tarım ve ham madde stoğunun harcanmadan arttıkça arttığı ve sanayi üretiminin geniş ölçekte sınırlandırıldığı üzerinde durmuştu. Uluslararası ticaret çeşitli ülkelerin gümrük ve kambiyo sınırlandırmalarından dolayı azala azala 1932 yılının ilk üç ayında 1929 yılının ilk üç ayının ancak üçte biri oranında gerçekleşebilmişti[407].

Krizin etkisini arttıran en önemli neden olarak ülkelerin birbirlerine karşı oluşturdukları koruma duvarları görülüyordu. Koruma amaçlı bu önlemler devletlerin karşılıklı ticaretlerini olumsuz etkileyerek, gümrük, kontenjan ve kambiyo sınırlamaları yüzünden durum adeta devletlerarası bir iktisadi savaşa dönüşmüştü[408]. İşte bu durum sona erdirilmedikçe dünyanın iktisadi durumunun düzelmesi mümkün görünmemişti. Bu nedenle de Londra Konferası'nın başarısız olması durumunda her ülkenin kendi mahsulü ile yetinmek zorunda kalacak ve sonuçta genel iktisadi yapı büsbütün felce uğrayacaktı[409].

Bunalımı sona erdirebilmek için Cenevre'de toplanan Uluslararası İktisat Konferansı'nda hazırlanan programda önemli bazı kararlar alınmıştı. Bu kararlar değişik sahalar için geçerliydi. Bunlar arasında birinci sırada para işleri ve kredi siyaseti geliyordu. Birçok ülke altın mikyasını bıraktığı için uluslararası gerçek bir para mikyası bulmak gerekmişti. Altın mikyasının sukutu gibi bir duruma maruz kalmamak için Cenevre'de toplanan komisyon her hükümetin bu mikyası kabul etmesi için son derece önemli hazırlık gerektiğini ön görmüştür[410].

İkinci bir nokta ise hububat ve ham eşya fiyatlarının sukutuydu. Bu durgunluğu üretim değerleriyle fiyatlar arasında dengeyi bozmuş, borçların masrafları tahammül edilemeyecek bir noktaya gelmişti. Ticaret ve sanayiden elde edilen kar son derece azalmış ve nihayet işsizler felaket kabul edilecek bir miktara ulaşmışlardı[411].

Ekonomik bunalımın sona erebilmesi için komisyon öncelikli olarak hububat ve ham madde fiyatlarının yükselmesini gerekli görmüştü. Bunun yapılabilmesi için de para tedarikini kolaylaştırmak ve faizleri ucuzlatmak düşünülmüştü. Bundan sonra ihracatın ya da

---

[405] **Akşam**, 26 Kanunisani 1933.
[406] **A.g.g.**
[407] **A.g.g.**
[408] **A.g.g.**
[409] **A.g.g.**
[410] **A.g.g.**
[411] **A.g.g.**

üretimin tanzimini uygun görmekti. Özellikle buğday hakkında böyle bir önlem alınması gerekli görülmüştü. Bununla beraber bu önlemlerin devamlı bir iyileşme meydana getirmesi için mevcut ticari sınırların kaldırılması ve mali güvenin geri gelmesi gerekliydi[412].

Bunalımın sona ermesi için gerekli görülen bir başka nokta ise kambiyo sınırlamalarının kaldırılmasıydı. Bu konu genel iyileşmenin yakalanması için kaçınılmaz gerekli bir konuydu. Komisyon bu önlemlerin tutması için denk bütçe şartını koymuştu. Bir anlamda devlet, bütçe sistemini iktisadi sistemine uydurmalıydı. Ayrıca kısa vadeli borçlara da çare bulunması öngörülmüştü. Bu alanda başlıca hedef yabancı borç piyasalarının emniyet ve güvenini tekrar sağlamak olarak düşünülmüştü. Bu ise fiyatların gelecekteki seviyesine bağlı bir bulunuyordu[413].

Piyasalara duyulan güvenin geri gelmesi yavaş ve aşamalı bir süreç olacaktı. Bu nedenle komisyon, hükümetlerin atıl duran para kaynaklarını harekete getirmeleri ve yardıma ihtiyacı olan ülkelere verilecek kredilerin sabit müstakir olmasını tavsiye etmişti[414].

Söz konusu komisyon uluslararası ticaretin çok serbest olmasına oldukça önem göstermişti. Bunalımın manidar işaretlerinden biri de dünya ticaretinin hacim ve değer itibariyle uğramış olduğu derin sessizlikti. Bunun bir nedeni de krizi takiben bir iki yıldır dış ticarette uygulanan sınırlandırmalardı. Her ülke ithalatını sınırlıyor ve bunun karşılığı olarak o ülkenin ihracatı da azalıyordu. Bunu önlemek için komisyon kontenjan yasakları gibi buhran nedeniyle kabul edilmiş olan önlemlerin bir an önce kaldırılması ve gümrük tarifelerinin de hadlerini uygun bir hale getirilmesi ve müstakir olmasını önemle tavsiye etmişti[415].

Dönemin uzman görüşüne göre bunalımın ortadan kalkması için en önemli çare uluslararası ticari ilişiklerin devam etmesinde yatıyordu. Bunun yanı sıra bu ilişkilerin artması da gerekliydi. Ancak yer yer iktisatçıların bu görüşlerini göz ardı eden siyasiler de vardı. Bunalım ortamında yer yer eski imparatorluk dönemlerinin hayaline kapılanlar da olmuştu[416]. I.Dünya Savaşı'nın ardından gelen sıkıntı ve facialarn üstüne bir de bunalımın olumsuzlukları gelince insanlık bunalımın derin acılarıyla inlemeye başlamıştı. Cenevre'de çalışan silahları bırakma konferansı ve onun ardından gelecek olan Londra'da toplanacak olan dünya para ve iktisat konferansına bunalımdan kurtulma yolunda ortaya çıkan ortak bir toplantıydı. Dünya bunalımdan kurtulmak için bütün ümitlerini söz konusu para ve iktisat konfernasına bağlamıştı[417].

Bu konferansa konuşulan konularla ilgili Türkiye'nin tavrının da ne olacağı merak

---

[412] **A.g.g.**
[413] **A.g.g.**
[414] **A.g.g.**
[415] **A.g.g.**
[416] Cevat Nizami, " Dünya İktisat Konferansı ve biz", **Akşam**, 1 Şubat 1933.
[417] **A.g.g.**

edilmişti[418].

Londra Konferansı'nın toplanma amacı dünya ekonomisini düzeltmekti. Neredeyse tüm devletler bu konferansa gözlerini çevirmişti. Bu konferansla ilgili değerlendirme yapanlara göre; *"tarihin başladığı devirlerden beri bütün dünya sakinlerini alakadar eden böyle bir hadise ve toplantı olmamıştı. Harpler olmuş veya Kolera gibi müthiş hastalıklar zuhur etmiş kıtlıklar zuhur etmiş devam etmiş fakat bütün bu afetler bulundukları yerlerde tahribat yapmışlar, oradaki insanları endişe ve telaşe düşürmüşlerdi"*[419].

Ancak hiçbir felaket bu derece etkili olmamıştı. Konferansın genel konuları arasında para, gümrük ve üretim gibi konularda toplanmıştı. Konferansta ayrıca devletlerarasında ikili görüşmeler de olmuştu[420].

Bunalımın varacağı nokta o günün koşullarında tahmin edilememişti. Bunalımın çıkmasından sonraki süreçte onun yeni mahsul dönemiyle sona ereceği düşünenler olmuş; ancak bu düşüncelerinde yanılmışlardı[421].

B.1.a.2.b. Nazizm ve Faşizm[422]

Dünya ekonomik bunalımının etkileri uzunca bir süre devam ederken, bu durumun yalnızca iktisadi politikalarla çözümlenememesi kimi devletleri siyasal rejim değişikliklerine götürdü. Bunalım sonrasında ortaya çıkan bu yeni yönetimler dünyayı yeni bir savaş sürecine götürmüş ve bu savaşın (II. Dünya Savaşı) sonuçları, ekonomik krizin yarattığından daha büyük bir yıkımı dünyaya yaşatmıştı[423].

Bunalımdan hemen sonraki yıllarda dünyanın siyasi haritasına bakılığında ABD, İngiltere ve Dominyonları, Fransa ve kimi Kuzeybatı ya da Orta Avrupa'nın küçük ölçekli ülkeleri olan Belçika, Hollanda, İsviçre, Çekoslavakya ve İskandinav ülkeleri dışında liberal rejimin etkili olduğu yer yoktu. Ancak yine de bunalım döneminde liberalizmin devam ettiği ülkelerde de bunalımın etkisiyle faşist bazı eğilimler görülmüştü. Bu eğilimin ortaya çıktığı yerler arasında Belçika, İsviçre, Danimarka, Norveç, Finlandiya sayılmaktaydı[424].

Birinci Dünya Savaşı'nı izleyen dönemde Avrupa'da diktatörlükler kurulmaya başlamıştı. Örneğin, 1923 yılında İspanya'da General Primo de Rivera faşist bir lider olan Mussolini'den etkilenerek benzer askeri diktatörlük kurmuştu[425]. Öyleki İspanya'da 1902-1923 yılları arasında 33 hükümetin düşmesi gibi siyasal açıdan önemli süreçler yaşanmıştı[426].

---

[418] **A.g.g.**
[419] Meşveretçi Naci, "Londra Konferansı", **Halkın Sesi**, 3 Temmuz 1933.
[420] **A.g.g.**
[421] **Anadolu**, 3 Kânunuevvel 1930.
[422] Söz konusu bu sistemle ilgili bkz: M. Hanifi Macit, **Faşizm ve Nazizm**, Savaş yay., Ankara, 2006.
[423] Tekeli- İlkin, **a.g.e**., s.3-4.
[424] Tanilli, **a.g.e**., ss.126,128.
[425] **A.g.e**., ss.128-129.
[426] Hakkı Uyar, **Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi**, Boyut yay., İstanbul, 1998, s.29.

Dünyanın geçirmiş olduğu ağır iktisadi zorluk denilebilir ki o günün dünyasında hemen her yerde iktisadiyatın siyaseti belirlemesi gibi bir durum ortaya çıkarmıştı. Bunun en iyi örneği İspanya'ydı. Ülkede parlementarizmin karışık ve zayıf olduğu bir dönemde diktatörlük ortaya çıkmıştı. 1936 yılında General Franco, bir ihtilalle ülkede faşist rejimi kurmuştu. Almanya ve İtalya İspanya'daki iç savaş sürecinde komünistler karşında Franco tarafını tutmuşlardı[427]. Diktatörlüğün ortaya çıkmasında İspanya'da ekonomik durumun kötü olması oldukça etkili olmuştu. İspanya'da başka yerlerde olduğu gibi ekonomik bunalım yüzünden paranın değeri düşmüştü[428]. Faşist rejim, İspanya'da sosyal ve ekonomik yaşamda devletleştirmeleri beraberinde getirmişti. Aynı zamanda siyasi düşüncelerde özgürlükler de ortadan kaldırılmıştı[429].

Fransa'da da en şiddetli eleştiriler ekonomik sorunlar yüzünden yapılmıştı. Sosyal sigorta kanun tasarısının Tardieu kabinesi sıkıntılı anlar yaşamıştı[430]. Fransa'da parlementer sistem bunalım nedeniyle zayıflamış ülke içinde tartışmalar artmıştı. 1932-1936 seçimlerinde sol blok sağa karşı üsütünlük kazanmıştı.

Bir başka Avrupa ülkesi Portekiz'de de daha I. Dünya Savaşı öncesinde karışıklıklar yaşanmaya başlamıştı. 1910'da monarşinin yıkılmasının ardından Cumhuriyet ilan edilmişti ancak yine de 1910-1926 yılları arasında 10 Cumhurbaşkanı değişmiş ve 16 ayaklanma çıkmıştı. Daha sonra Portekiz'de General Carmona ve General Gomez da Costa Lizbon'da benzer şekilde bir diktatörlük kurmuştu. Ülkede 1928 yılında diktatörlüğün kurulmasından sonra bu defa da ekonomik bunalımların yarattığı sorunlar görüldü. Ekonomik sorunların çözülebilmesi için, Olivera Salazar Maliye Bakanlığı'na getirildi ve Salazar 1932 yılında da başbakan oldu. Salazar, tek parti yönetimi kurmuş ve ülkesini II. Dünya Savaşı'nın dışında tutmuştur[431].

Doğu Avrupa ülkelerinden Yunanistan'da 1925 yılında General Pangolas'la diktatörlük dönemi geçirmiş; Bulgaristan'da 1923-1926 yıllarında Tsankov'la benzer bir dönem yaşamıştı. Bu sürece dâhil olan yerlerden biri de Polonya'ydı. 1926 yılında Mareşal Pilsudski askeri hükümet darbesi yaptı ve iktidarı eline aldı[432]. Adı faşist olmasa da zor kullanımı tüm dünyada kol geziyordu. Bu süreçte Yunanistan ve Bulgaristan'ın yanı sıra Romanya ve Macaristan'da da, Faşizan eğilimli yönetimler etkili olmuştu. Bir anlamda ekonomik bunalım faşist eğilimlerin beslenmesine ve büyümesine katkı sağlamıştı[433].

---

[427] Köhnen, **a.g.e**., s.246.
[428] Muharrem Bey, "İktisadiyat siyasete hâkimdir", **Cumhuriyet**, 11 Şubat 1930.
[429] Köhnen, **a.g.e**., s.246.
[430] Muharrem Bey,"İktisadiyat siyasete hâkimdir", **Cumhuriyet**, 11 Şubat 1930.
[431] Uyar, **Tek Parti**..., s.31.
[432] Tanilli, **a.g.e**., ss.128-129.
[433] Çavdar, **Türkiye Ekonomisinin**..., s.229.

Ancak yukarıda saydığımız diktatörlükleri İtalya ve Almanya'da ortaya çıkanlardan ayırmak gerekir. Bunalımla beraber öğretisini ortaya koymaya başlayan Nasyonal Sosyalizm-faşist diktatörlük- liberalizmin girdiği bunalımın açık göstergesi olmuştur. Bunalımı dünyanın değişik yerlerinde diktatörlükleri ortaya çıkarmış olmasına karşın daha çok İtalya ve Almanya üzerinden anlatılmıştır[434].

Andrew Mango; ekonomik bunalımın birçok ülkede politik çalkantılar yarattığını özellikle de zayıf demokratik kurumların temelinin sarsıldığını belirtmektedir. Bunalımla birlikte Baltık kıyılarından Akdeniz'e kadar pek çok ülkede ya mevcut diktatörlükler güçlenmiş ya yukarda denildiği gibi Avrupa demokrasisinde kırılmalar ortaya çıkarmıştır. Bu kırılmalar sonucunda demokrasi Avrupa kıtasının kuzey ve Batı köşelerine hapsolmuştur. Buna karşın ilerde de görüleceği üzere Türkiye'de bunalım rejimi demokratikleştirmek için bir fırsat olarak görülecektir[435].

Almanya ve İtalya'da sosyal sorunlar ve ulusal sorunlar iç içe girmiş, parasızlık, işsizlik, sınıf çatışmaları, parasının istikrarsız oluşu genel güvensizlik durumunun ortaya çıkmasına neden olmuştu. Söz konusu güvensizlik ortamı ve bunu yaratan nedenlere karşı bir halk örgütlenişi gerçekleşmişti. İtalya'da gelişen faşizmin bir orta sınıflar hareketi olduğu anlaşılmaktadır. İlk savaş sonrasında yaşanan ekonomik sıkıntılar, işsizlik İtalya'da faşizmin gelişmesinde etkili olmuştu. Almanya'da da Nasyonal Sosyalist Parti'nin yükselmesi işsizliğin artması ve ekonomik yaşamdaki sorunlarla sıkı sıkıya bağlıydı[436].

B.1.a.2.b.1. Nazizm

Birinci Dünya Savaşı'ndan yenik çıkan Almanya'nın kayıpları oldukça fazla oldu. Bu kayıpların başında şüphesiz en önemlisi sayıları 2 milyona varan ölüler, 4,2 milyon yaralılar ve ¾ milyondan oluşan insan kayıplarıydı[437].

I.Dünya Savaşı'nın yenik devletlerinden Almanya'da ekonomi savaş sonrasında oldukça kötü bir seyir izlemeye başladı. Savaştan borçlu çıkmış olan Almanya, 28 Haziran 1919' da imzalamış olduğu Versailles Anlaşması'yla yaklaşık 56 milyar dolarlık savaş tamirat borcu ödemeyi kabul etmişti. Ancak daha sonra bu miktar Almanya'nın itirazı sonucunda 33 milyar dolara düşürüldüyse de bu bile iktisatçı John Maynard Keynes'e göre Almanya'nın ödeme kabiliyetinin neredeyse üç katı demekti[438].

---

[434] Tanilli, **a.g.e**., ss.128-129.
[435] Andrew Mango, **Atatürk- Modern Türkiye'nin Kurucusu**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2004, s.540.
[436] Tanilli, **a.g.e**., ss.128-129-130.
[437] Köhnen, **a.g.e**., s.230.
[438] Erdal İnce, "1929 Dünya Ekonomik Buhranı'nın Almanya'daki Etkisi ve Bu Etkinin İzmir Finans Piyasasına Yansıması", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, VII/16-17, 2008/ Bahar–Güz, ss.291-309, s.291,295.

O, şöyle devam ediyor: *"Birinci Dünya Savaşı sonrası Almanya'daki enflasyon, savaş öncesi ortalamasının yirmi katı kadar arttı. 1913 yılının endeksi 100 olarak kabul edildiğinde 1920 yılındaki endeks 1965'lere kadar yükseldi. Ayrıca 1923'te Alman para biriminin değeri, 1913'teki değerinin milyarda birine indi. Başka bir deyişle, bu tarihte Alman para biriminin değeri sıfır olarak geriledi"*[439].

Savaştan yenik ayrılan Almanya yine Versailles Anlaşması'na göre ayrıca sömürgelerinden de vazgeçmek zorunda kalmıştı. Almanya ile birlikte onun ortakları da birçok toprak parçasını kaybetmiş oluyorlardı. Almanya'nın kolonilerinin çoğu İngiltere ve Fransa'ya ait "himaye bölgeleri" durumuna geçtiler. Ayrıca Almanya silahsızlanmayı da kabul etmek zorunda kalmıştı[440].

Bu durum Almanya'nın büyük bir hammadde sıkıntısı içine düşmesine neden oldu[441]. Böylece Alman ekonomisinde enflasyonist baskılar oluştu ve Alman girişimcilerin kapital darlığı ile karşılaşmasına neden oldu[442].

Almanya'da Versailles Anlaşması sonrası bozulan ekonomiyi anlayabilmek için bazı tüketim maddelerinin fiyatlarının durumuna bakma gerekir: 1 yumurta 320 milyon, 1ekmek 500 milyar, 500 gr. tereyağı 2800 milyar mark'a satılmıştı[443].

Savaşın diğer yenik ülkeleri gibi Almanya da savaş sonrasında ağır sanayilerini, savaş ve ticaret filolarını, 45 milyon ton kömür gibi bazı maddeleri müttefiklere teslim etmek zorunda bırakıldılar. Halkın onaylamamasına karşın Kuzeydoğu Almanya'nın yönetiminde müttefiklerin istekleri belirleyici oldu[444].

Almanya Versailles Anlaşması'yla savaş öncesi dünya ekonomisindeki yerini ve önemini büyük ölçüde kaybederek uluslararası ekonomiden ayrılmak zorunda kaldı[445].

1918 Ateşkesinden sonra Almanya'da Sosyal Demokratların sahip çıktığı Cumhuriyet Rejimi kuruldu. Almanların ulusal meclislerinde Sosyal Demokratlar bir süre en güçlü grubu oluşturdular. Bu dönemde son derece liberal bir anayasa hazırlanarak 1919'da kabul edildi ve 1933'e kadar Sosyal Demokratlar hükümette egemen oldular[446].

Ancak yine de bu dönemde ülkedeki siyasi çalkantılar tam olarak son bulmadı. Versailles Antlaşması'na duyulan tepki, ülkenin iç ve dış politikadaki başarısızlıkları, ekonomik durumun kötü olması ve buna bağlı işsizlik genel bir huzursuzluğun yaşanmasına neden olmaktaydı. Ülkede zaman zaman işçi ayaklanmaları da gerçekleşti. Bunlara ilave

---

[439] İnce, **a.g.m.,** ss.291,295.
[440] Köhnen, **a.g.e**. , s.231.
[441] İnce, **a.g.m**., s.291.
[442] Tekeli- İlkin, **1929 Dünya Buhranında**…, s.9.
[443] Köhnen, **a.g.e**., s.234.
[444] **A.g.e**., s.231.
[445] **A.g.e**., s.231
[446] **Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından…**, s.298.

olarak 1923'te Fransa, Almanya'nın savaş tamirat borcunu ödeyememesi gerekçesiyle Ruhr Bölgesini işgal etti. Bu tablo ülkede giderek sağ akımın güçlenmesine neden oldu[447].

Gerçi 1924 yılında Almanya'nın savaş tamirat borcunu taksitlere bölen Dawes Planı'nın yürürlüğe girmesiyle birlikte Alman ekonomisinden az da olsa bir rahatlama oldu ancak yine de bu durum ülkedeki ekonomik sıkıntıları tamamen ortadan kaldırmadı. 1929 yılında Almanya'nın borcunu 59 yıl içinde taksitler halinde ödemesi esası belirlendi. 1929 yılında ortaya çıkan dünya ekonomik bunalımı Almanya'yı ekonomik olduğu kadar siyasi bakımdan da değiştirdi[448].

1918'de Münih'te Alman İşçi Partisi kurulmuş ve bu parti 1920'de Nasyonel Sosyalist İşçi Partisi ismini alarak 1930-32 arasında bunalımın etkisiyle bu parti hızlı bir şekilde güçlenmişti. Adolf Hitler 1919 yılında bu partinin üyesi olarak partinin büyümesinde son derece etkili bir görev yapmıştı. Hitler, Almanların yaşadığı sıkıntılardan ve bu sıkıntıların insanlar üzerinde yarattığı olumsuz duygularından yararlanmayı iyi bilmişti. Böylece aşırı sağcı eğilimlerin güçlenmesinde Hitler çok belirleyici olmuştu. Hitler, bir yandan işsizliğe çare bulacağını söylerken diğer yandan da Yahudi düşmanlığını körüklemişti[449]. 1930 yılında yapılan seçimleri Nazi Partisi'nin kazanmasının ardından 3 yıl geçtikten sonra Hitler, parlementodaki en güçlü partinin lideri olarak başbakan oldu. Hitler ve partisinin bu başarısı ülkede Yahudi düşmanlığının yanı sıra komünist tehlike algısının abartılmasına neden oldu. Hitler'in iktidara gelmesinden bir süre sonra yapılan seçimler sonrasında ise Nazi Partisi daha da güçlenerek çıktı ve tüm diğer partiler kapatıldı. Almanya 1926 yılında üye olduğu Milletler Cemiyeti'nden Hitler'in iktidarı yıllarında ayrıldı. 1934 yılında nihayet Hitler, Hindenburg'un ölümü üzerine devlet başkanı olarak ülkede tek adam oldu. Ama daha önemlisi Almanya'da Hitler'le değişen siyasetin bu yeni yüzü Versailles Antlaşması'nın reddedilmesi ve daha yayılmacı bir dış politikayı benimsedi[450].

Almanya savaş sonrası yeni düzende adeta Versailles'ın getirdiği yükümlülükler yüzünden başta ekonomik olmak üzere siyasal ve toplumsal açıdan zor bir durumun içine düşmüştü. İlk sırada Fransa olmak üzere İngiltere ve bunların yanı sıra kimi Avrupa devletlerine ödediği yüksek savaş tamiratı nedeniyle savaş sonrasından belki de savaşın kendisinden çok daha ağır koşullar içine düştü. Bu koşullar giderek ülkede hiperenflasyon yaşanmasına ve yüksek oranlara ulaşan işsizliğe neden oldu[451]. Ekonomik bunalım yüzünden

[447] Rifat Uçarol, **Siyasi Tarih 1789-2010**, Der yay., İstanbul, 2010, s.639.
[448] **Türk Dış Politikası**..., s.298.
[449] Uçarol, **a.g.e**., s.639.
[450] **Türk Dış Politikası**..., s.301.
[451] **A.g.e.**, s.297.

Almanya'da adeta genel bir iflas hali yaşanmıştı[452]. Almanya'da halkın alım gücü büyük ölçüde düştü[453].

Bunalımla ilgili tahmin iktisatçı J.M. Keynes tarafından yapıldı. İlk savaş sonrasında galiplerin maluplara ama özellikle Almanya'ya imzalattıkları Versailles Anlaşması'nı eleştiren ünlü iktisatçı Keynes, bu koşulların dünya ekonomisinde sarsıntı yaratacağı öngörüsünde bulunmuştu. Ortaya çıkan bunalımda Keynes'in yanılmadığının açık bir göstergesi oldu[454].

Keynes'in görüşleri şöyle sürüyordu:

"Almanya'da Birinci dünya savaşının bitimiyle başlayan mali sıkıntı, 1929'a gelindiğinde, Amerika borsasında başlayıp tüm dünyayı etkisi altına alan küresel mali sıkıntıyla birleşti. Bu birleşme Alman ekonomisinde büyük bir çöküntüye sebep oldu. Çöküntü, kısa zamanda, sektörel bazda tüm Alman ekonomi piyasalarını etkisi altına aldı. Bu durumdan kurtulmak isteyen Alman hükümeti, mali sistemlerini koruyucu ve canlandırıcı bazı politikalar üretti"[455].

1929 yılında Almanya'nın endüstri üretimi yarı yarıya düşmüş ve 15.000 ticari firma iflas etmiş sonuçta ülkede 2 milyon insan işsiz kalmıştı. Bunalımı bu derece yoğun geçiren Almanya'da yukarda ortaya çıkan iflas ve işsizlik tablosu Almanların askeri alandaki üretimlerini arttırmalarına ve böylece askeri alanın, ordunun yeni bir istihdam alanı olarak belirmesine neden olmuştu. Gerçekten de Almanya'nın askeri üretime yönelmiş olması 1935 yılında 2.1 milyon ve 1938 yılında ise 400.000'e kadar düşürmesi gibi bir durum ortaya çıkarmıştı[456].

Dünya ekonomik bunalımının dünya genelinde yarattığı işsizlik sorunu Almanya'yı da etkisi altına aldı. Ekonomik bunalım yayıldıkça Almanya'da da bütün sektörlerde etkisini gösterdi. Özellikle bankacılık sektörü bunalımı oldukça sert bir biçimde yaşadı. Bankacılığın girdiği kriz peşi sıra iflasları da getirdi. Almanya bankacılığın girdiği kriz o tarihlerde Türkiye'de bulunan kimi Alman bankaları da etkisi altına aldı[457]. Almanya'da mali durumun kötü olması ve hükümetin iflas tehlikesiyle karşı karşıya olması haberlerini gazetelerde okuyan Türk halkı, Alman bankalara başvurmuş ve bankalardaki mevduatlarını geri almak istemişlerdi[458].

Örneğin; "*İzmir'de şubesi bulunan Deutsche Orient Bank müşterileri de, Almanya'daki mali kriz nedeniyle yatırımlarının zarar görebileceği korkusuyla bankadan*

[452] Mahmut Reşat, "İktisadi Buhran", **Hürriyet**, 2 Temmuz 1931.
[453] Köhnen, **a.g.e**., s.237.
[454] Çavdar, **Türk Ekonomisinin**..., s.228.
[455] İnce, **a.g.m**., s.296.
[456] Durak, **a.g.t**., s.14.
[457] İnce, **a.g.m**., s.291.
[458] **Cumhuriyet**, 16 Temmuz 1931.

yatırımlarını çekmek istediler. Deutsche Orient Bank müşterilerinin endişeli durumu, İzmir'deki diğer banka müşterilerine de sıçradı. Bu sıçrama ile Deutsche Orient Bank'ın müşterileri gibi diğer bankaların müşterileri de yatırımlarının tamamını bankalardan almak için başvuruda bulundular. Bu durum İzmir finans piyasasında büyük bir değişime neden oldu. Bir anda alım satım durdu. Herkes kendi olanakları ile yatırımlarını muhafaza eder duruma geldi. Bu nedenle İzmir ekonomi piyasaları, büyük bir durgunluk içine girdi. İzmir'in ekonomik canlılığını tehdit eden bu durumla yerel basın da yakından ilgilendi. Basın, özellikle milli bankaların içine düştüğü durum ve esnafın satış yapamadan kepenk kapattıkları ile ilgili haberlere geniş ölçüde yer"[459] vermişti.

Almanya'daki mali bunalım bütün dünyayı tehdit eden bir noktaya kadar ulaşmıştı. Alman hükümetinin de bunalım karşında çaresizlik içine düştüğü olmuştu. Bir yandan da Almanya'daki bunalımın bir blöf olup olmadığı da sorgulanmıştı[460]. Almanya'daki bunalımın; Almanların iddia ettikleri kadar ağır olmasının Alman idaresinde değişiklik yaratacağı beklentisi de ortaya çıkmıştı. Bunalımın ağırlığı yüzünden mevcut Alman idaresi devrilirse sıkıntı içinde kalan milyonlarca insanın ya Bolşevikliği ilan ederek Ruslarla birleşeceğini veyahut bütün Avrupa'yı ateşe verecek genel bir karışıklığa neden olacağı endişesi belirmişti[461].

Aslında Rusya'dan gelen ihtilalci Marksizmin, Batı ülkelerini de etkilediği olmuştu. Örneğin Fransa ve İtalya'da sosyalist bazı hareketlenmeler de görülmüştü. Almanya da bu etkilerden nasibini almış ve I. Dünya Savaşı sonrasında komünist bazı ihtilaller dahi yaşamıştı[462].

Almanya'nın para birimi markın hızla değer kaybetmesi daha büyük sıkıntıların geleceğinin habercisi de sayılmıştı. Almanya'daki durumun kötülüğü I. Dünya Savaşı'ndan sonra yeni ve büyük bir dünya savaşının habercisi olduğu düşüncesi belirmişti[463].

Dış borç yükü, sanayi krizi, bunlara dayalı işsizlik Alman ekonomisinin dış dünya ile kuracağı ticari ilişkilerde olumsuz bir etki yaratmıştı. Bu durum, Almanya'nın ticaretini, takas ve ikili anlaşmalara dayandırmasına neden olmuştu[464].

1929 bunalımının etkileri Almanya'da çarpıcı olarak nitelendirilen bir boyutta yaşanmıştı. Alman Şansölyesi Bruning, ülkesindeki bankaların tasarruf sandıkları ile kredi kurumlarının kapatılması kararlaştırılmıştı. Söz konusu kurumlar sonra tekrar açıldıklarında, Almanya'daki tüm yabancı alacaklar dondurulmuş ve fiili bir moratoryuma tabi

---

[459] Erdal İnce, **a.g.m**., s.293.
[460] Mahmut Reşat "Almanyadaki felaket", **Hürriyet**, 17 Temmuz 1931.
[461] **A.g.g.**.
[462] Aydemir, **Tek Adam…** C. III, s.328.
[463] Mahmut Reşat, "Almanyadaki felaket", **Hürriyet**, 17 Temmuz 1931.
[464] Durak, **a.g.t**., s.14.

tutulmuşlardı[465]. Almanya'da hükümet, bunalımın en şiddetli döneminde sosyal sigortaları sınırlandırmayı, sermaye üzerine ağır vergilerin koyulmasını yeni aracı vergiler koyulmasını, memur maaşlarında düşürülmeye gitmeyi düşünmek durumunda kaldılar[466].

Almanya'da savaş sonrası yaşanan ekonomik ve sosyal sorunların nedeni olarak görülen Versailles Anlaşması'na Almanya'nın duyduğu tepki bir süre sonra *"Versailles'in zincirlerinin kırılması"* yolunda bir baskı oluşturmaya başladı. Almanya bu baskının yerine getirilmesine ancak 1930 sonrası yönelebildi. 1930 sonrasında Almanya kendini ekonomik olarak güçlü hissettikçe giderek siyaseten özellikle dış politikasında daha baskın bir ülke konuma geçti[467].

Almanya Başvekili Dr. Brüning katıldığı bir toplantıda dünyadaki ekonomik durumun düzelmesi için çok büyük çabalara ihtiyaç olduğunu ifade etmişti. O'na göre dünyanın geçirdiği bunalımın bir çırpıda bitirilmesi olanaklı değildi. Tröst oluşumu girişimlerdeki ticari yumuşaklığı öldürmüş, vaktinden önce uygulanan rasyonalizasyon üretim hayatında da gereksiz sarsıntılara neden olmuştu[468]. Dünya üretiminde çok önemli yer tutan, yeni kimyevi buluşlarla birinci plana geçen Alman sanayi, yabancı sermayeyi kolaylıkla kendisine doğru çekmişti[469].

Almanya'da halk ve hükümeti meşgul eden başlıca mesele ekonomiydi. Avrupa ve dünyanın ekonomik durumundaki söz konusu zorluğun en önemli nedeni olarak Birinci Dünya Savaşı'nın bıraktığı ağır yükler ve gelecekteki savaşlar için yapılan hazırlıkların masrafları gösterilmişti[470].

Bütün dünya bunalım karşında elinden geldiğince önlemler almaya çalışmıştı. Almanya'da bunalıma karşı alınan önlemlerin en başında devlet girişimini arttırmak ve özel teşebbüsleri özendirmek olmuştu. Böylelikle Almanya kendi kendine yeterli bir ülke olacak ve büyük işsiz kitlelere iş bulunacaktı[471].

Hitler politik alanda olduğu gibi ekonomik alanda da diktatör olarak hareket etmişti. Onun döneminde sendikalar kapatılmıştı. Ayrıca Almanya'da işçiler ile işverenler "Alman Çalışma Cephesi" isimli teşkilata katılma konusunda mecbur tutulmuşlardı. İş sektörü devletin denetimi altına alınmıştı. Bir yandan da ülkedeki yaygın işsizliğin azaltılabilmesi için önlemler alınmıştı. Almanya'nın Hitler'le birlikte yöneldiği savaş ekonomisi halkın

---

[465] Tanilli, **a.g.e**., s.88.
[466] **Son Posta**, 16 Kânunuevvel 1930.
[467] **Türk Dış Politikası**..., ss.297-298.
[468] M. Mermi, "Dünya buhranı önünde: Avrupa ne yapıyor, Biz ne yapmalıyız?", **Cumhuriyet**, 7 Mart 1931.
[469] **A.g.g.**
[470] Muharrem Bey ,"İktisadiyat siyasete hâkimdir", **Cumhuriyet**, 11 Şubat 1930.
[471] Macit, **a.g.e**. ss.117,118.

büyük kısmına iş olanağı yaratmıştı. Devlet yolları(Führer'in Autobahn"ları), barajlar devlete ait yeni ve büyük binaların yapımı işsizlerin iş bulduğu çalışma sahaları olmuştu[472].

Dünya ekonomik bunalımı içinde Almanya ve İtalya'da devletler halklarına gelişmeleri için ortam yaratma yoluna gitmişlerdi. Halklarına geçinebilmeleri için fırsat yaratan bu iki ülkede bunalım sayesinde bir anlamda toplumlar totaliter rejimlere daha da fazla bağlanmaya başladılar. Bunalım etkisi Almanya'da son derece şiddetli bir şekilde yaşandı. Büyük bir çaresizlik içine düşen Alman halkı, bu çaresizlikten kurtulabilmek için Hitler'in soy temeline dayalı Nazi Partisi'ne yöneldi. Öyleki 1933 yılında Alman Milli Meclisi "Reichstag" tüm yetkilerini Nazi hükümetine vererek dağılmıştı. Zaten 1934'te de Hitler Cumhurbaşkanı seçilmiş ve tam olarak yönetimde "Nasyonal Sosyalist Diktatörlüğü" hayata geçirmişti[473].

Hitler iktidarının ilk yıllarında ekonomide beklenenin üzerinde başarı sağlanmış ve özellikle işsizlik sorununun ortadan kaldırılmasında önemli adımlar atılmıştı. 1932 yılında Almanya'da altı milyon işsiz varken bu sayı 1936 yılına gelindiğinde bir milyonun altına inmişti. Alman sanayisi söz konusu dönemde hızla işliyordu. Hitler rejiminin ekonomideki başarısı Hitler'in kendisinden çok Alman ekonomisinden bir duayen olarak görülen Dr. Schact'a bağlıydı. Dr. Schact, olağanüstü yetkilerle Alman ekonomisinin başına getirilmişti[474].

Dr. Schact'dan sonra Georing ekonominin başına getirilmişti. 1936 yılından itibaren Hitler partisinin yıllık toplantısında ekonomide uygulanacak 4 yıllık bir plandan söz etti[475]. Hitler tarafından Nürnbergte ilan edilen dört yıllık iktisadi planın uygulanabilmesi için Hava Bakanı General Göring'e en üst düzeyde yetki veren bir emirname dahi imzalamıştı. Bu emirnameye göre General Göring bu planın gerçekleşmesi için gerekli gördüğü her türlü önlemi alabileceği gibi yeni kararnameler de hazırlama yetkisine sahip olmuştu. Bu planın başarılı olmasıyla savaş durumunda her türlü savunma iaşeyi sağlamış olacaklardı. Planda dikkati çeken noktalar arasında Almanların suni petrol ve kauçuk üretimine aynı zamanda keten ve kendir ekiminin gelişmesine son derece önem verilmiş olması gelmekteydi[476]. Plan gıda maddelerinin maddeleriyle ilgili bazı önlemler de öngörmüştü. Bu önlemler sayesinde Almanya, gıda harcamalarının %90'ını kendi kaynaklarından elde etmiş sadece tereyağ, yumurta, az miktarda meyve, balık ve kuru sebzeyi dışarıdan almışlardı. Kısa süre içinde Almanların ithalatı 4 milyardan 1 milyar Marka inmişti[477].

---

[472] Köhnen, **a.g.e**., s.247.
[473] Goloğlu, **Tek Partili Cumhuriyet**…, s.180.
[474] Macit, **a.g.e**., ss.117-118.
[475] **A.g.e**., ss.118,119.
[476] BCA., 030.10.164.146.1.1936.
[477] BCA., 030.10.164.146.1.1936.

Bu plan sayesinde Almanya da kendi hammadde kaynaklarına yönelmiş ve kendi kendine yeterli bir ülke konumuna gelmeye çalışmıştı. Almanya'da bu dönemde ithalat oldukça azaldı ve Almanya'da büyük üretim hamlesi gerçekleştiren fabrikalar ülkenin kendi kaynaklarına yöneldiler[478].

Hitler rejimi bunalıma karşı başkaca önlemler de alma yoluna gitti. Bu noktada fiyat kontrollerini, dolayısıyla fiyat artışlarının yasaklanmasını saymak gerekir. Fiyatların belirlenmesi devlet tarafından yapılmıştı. Bunun yanı sıra tarımın gelişmesi için çalışmalar yapılmış ve ayrıca eski eşyalar ile metallerin yeniden değerlendirilmesi de sağlanmıştı. Dikkati çeken bir başka nokta ise besin stoklarının kurulmasını sağlacak bir yasal düzenlemeye gidilmiş olmasıydı[479]. Almanya bunalıma karşı bütçesinin maaş ve masraf kısımlarının birçok noktasında bazen % 30'lara varan kısıtlamalar yapmıştı[480]. Ülke ekonomide yaptığı uygulamalarla savaş sürecine hazırlık yapıyordu. Maaşlarda kısıntıya gidilmiş olmasının yanı sıra devlet Almanya'da işçileri istedikleri yerlerde çalıştırabilmekteydi. Bu arada elbette özgürlükler askıya alınmıştı. Ülkede devletin yaptığı uygulamalara karşı gelenler "tecrit" kamplarına yollanıyorlardı. 1933 yılında "Yahudilere Boykot Kanunu" ve arkasından gelen başka düzenlemelerle birlikte Almanya'daki Yahudi azınlıkların hakları ellerinden alınmış oldu. Devlet söz konusu kitlenin mal ve mülklerine el koydu[481].

B.1.a.2.b.2. Faşizm

Dünya ekonomik bunalımı ekonomide yarattığı sarsıcı etki kadar siyasal liberalizim manasında demokrasilerin de rafa kalkmasına neden oldu[482].

I.Dünya Savaşı sonrasında İtalya, İspanya ve Almanya'da yönetimi ele geçiren diktatörler, burjuvazi diktatörlüklerden farklı olarak mutlak bir yönetim kurmuşlar ve "serbest ekonomik sistem yerine, güdümlü ekonomik sistem" uygulamaya koyarak bu sistem içinde milliyetçiliği bir ideal olarak ön plana almışlardı[483].

I.Dünya Savaşı sonrasında aslında İtalya savaşın galibi ülkelerin tarafındaydı. Ancak buna karşın savaşın yeniği ülkeler gibi İtalya da yorgun bir devletti. Üstelik savaş sonrası yapılan antlaşmalardan istediğini de bulamamıştı. İtalyan kamuoyunda kendi müttefiklerine tepkisel bir hava da gelişmişti. Bu hava içinde bir de savaşın maddi kayıpları yüzünden İtalya'da devlet otoritesinde zayıflama görüldü. Gerçekten de savaş hem yenik ülkelerde hem de galip ülkelerde savaş ekonomik olarak büyük yıkımlar ve sorunlar çıkarmıştı. İşsizliğin

[478] Macit, **a.g.e**., ss.118,119.
[479] Köhnen, **a.g.e**., s.248.
[480] "Bizde de İşsizler Yok mu?", **Cumhuriyet**, 25 Kânunuevvel 1930.
[481] Köhnen, **a.g.e**., s.248.
[482] Çavdar, **Türkiye Ekonomisinin**…, s.229.
[483] Köhnen, **a.g.e**., s.244.

yanı sıra ülkede asker kaçaklarının da sayısı artmıştı. İtalya'da savaş sonrası bu dönemde giderek maddi ve manevi yıkım yaşanmaya başladı. İşte bu nedenle liberalizm de sorunlar ortaya çıkarken diğer yanda sosyalizm ve komünizm gibi akımlar güçlenmeye başladı[484].

İşte yukarıda anlatılan ortam, 1919 yılında kurulmuş olan ve lideri Benito Mussolini olan Faşist Parti'nin iktidara gelmesinde etkili olmuştu. "Benito Mussolini" İtalya'da devletin işleyişini kendi düşüncelerine göre şekillendirmekte başarılı olmuştu[485]. Önceleri sosyalist olan Mussolini; kara gömlekli yandaşlarıyla Roma yürüyüşü, ardından iktidara gelmesi bu süreci başlatmış oldu. Aslında tıpkı Almanya gibi İtalya'da da daha önce de belirtildiği gibi faşizmin ortaya çıkmasında Birinci Dünya Savaşı'nın yaratmış olduğu ekonomik ve toplumsal yıkımlar ve bunlara bağlı olarak siyasal liberalizmin çözülmesi etkili olmuştu. Pek çok yazar tarafından savaş sonrası dönem felaket yılları olarak tanımlanmıştı[486]. Faşist yönetimlerin başında olan diktatörlerin en belirgin özellikleri; kamusal yaşama tamamen faşist partinin egemen olarak, onlardan bağımsız düşünmenin ve hareket etme olanağının ortadan kaldırmış olmalarıydı[487]. İtalya'da Faşist yönetim demokrasiyi rafa kaldırdığı gibi ayrıca ülkede başka ırklardan olanları zorla İtalyanlaştırmaya çalışmıştı. İçerdeki bu anlayışın dış politikadaki yansıması ise; Akdeniz çevresinde sömürge kurmak ve Akdeniz'e " Mare Nostrum", yani " Bizim Deniz" demek şeklinde oldu[488].

Faşizmin ekonomik faaliyetlerinin dayanak noktalarını tek bir sisteme bağlı olarak açıklamak olanaklı değildir. Mussolini "Liberal ve sosyalist sistemlerin canlı ve yaşayan taraflarını alarak" bir sentez oluşturmaktan söz etmiştir. Faşizm de hem sosyalist hem de kapitalist pek çok unsur olduğu görülmektedir. Faşizmde korporatizm anlayışı egemendir. Buna göre korporatizm; bireyciliğe ve kolektivizme karşı, ancak buna karşın toplumu ilgilendiren önemli ekonomik ve siyasi kararlar noktasında devlet denetimindeki kurumların ve örgütlerin etkili olduğu bir yapılanmadır[489]. Siyasal temsilde meslek örgütleri esas alınmaktadır. Faşizm sınıf mücadelesine karşıdır. Ayrıca işçi karşıtı bir hareket olarak bilinmektedir. Faşizm ortaya çıkış aşamasında işçilerin partilerini kapatmış, sendikalarını ortadan kaldırmıştı[490].

Faşizmin yukarıda sayılan özellikleri Mussolini'yle birlikte İtalya'da hayata geçmişti. Mussolini İtalya'da oluşturduğu yeni siyasi yapıyla birlikte ekonomide de düzenlemeler yaptı. İtalya'nın ekonomik bakımdan dışarı bağımlılığını engelleyebilmek istemişti. Bu doğrultuda ülkesinde grev, boykot gibi çalışma hayatını sekteye uğratacak uygulamaları

[484] Uçarol, **a.g.e**., s.637.
[485] Köhnen, **a.g.e**., ss.244-445.
[486] Çavdar, **Türkiye Ekonomisinin**…, s.229.
[487] Gerhard, **a.g.e**., s.245.
[488] Uçarol, **a.g.e**., s.637.
[489] Macit, **a.g.e**., ss.109,110,112.
[490] Tanilli, **a.g.e**., ss.131,141.

yasaklamıştı. Endüstri, ticaret ve tarım sektörlerini sendikalar haline dönüştürerek ekonomik politikada düzenlemelere gitmişti. Mussolini ekonomik reformların yanı sıra İtalya'da reformlara da yönelmişti[491]. Mussolini ülkesinin kalkınabilmesi için aslında sert önlemler alma yoluna gitmişti. Bunu yaparken aynı zamanda ülkenin silahlı gücünü de arttırmıştı. Ülkede silah yapımını hızlandırmak için yeni iş alanları oluşturulmuştu. Bunalımla birlikte toplum sıkıntıya düştükçe Mussolini, iktidarı daha da sağlamlaşmıştı. İtalya'nın bunalım sonrasında Habeşistan'ı işgali onu ekonomik sömürge yapma anlayışının bir uzantısıydı[492].

Bunalım döneminde faşist rejim davasında haklı görünmek için "kitlelerin ve orta sınıfın hıncını" sömürerek varlıklarını sürme yoluna giderler. Mussolini bu dönemde liberal kapitalizmin köhne olarak değerlendirdiği düşüncelerine şiddetle eleştirilerde bulundu[493].

İtalya'da bunalıma karşı alınan önlemler daha radikaldi. İtalya'nın aldığı önlemler arasında maaşlarda indirim, işçi ücretlerinde indirim, eşya fiyatlarında indirim gibi uygulamalar olmuştu[494].

İtalyan lider Musolini yaptığı bir konuşmada bunalımla ilgili olarak şöyle diyordu:

"24 teşrinievvel 1929'da Amerikan buhranı birden bire zuhur ederek Amerika'nın hudutsuz bir refaha malik olduğuna inandırılmış olan biz eski dünya halkını hayretler içinde bıraktı. Birçok kara günler geçirdik, esham ve tahvilat kıymetlerinden %50 ye kadar kaybetti. O zamandan beri buhran yatışmadı"[495].

Yine Musoli'nin konuşmasında İtalya'nın iktisadi durumunun Almanya ve hatta Fransa'ya göre daha iyi olduğunu belirtmiş; ancak yine de bunalıma karşı ciddi önlemlerin alınması gerektiğini vurgulamıştı[496].

1931-1933 yılları, dünya ekonomik bunalımının en zorlu yılları olmuş ve Batı Avrupa'da radikal sağ hızla güç kazanmıştı. Bir anlamda ekonomik zorluklar, geleceğin Avrupası'nı otoriter rejimlere hazırlamıştı. Sol ise aynı coğrafyada hızla güç yitirmişti. Sol düşünceler; geçim zorluklarının en üst düzeyde olduğu o toplumlarda umulan ilgiyi yeterince görmemişti. Giderek, kapitalist ülkelerdeki sol hareketin zayıflamıştı bu siyasi sahneye yansımıştı. Bunun bir göstergesi olarak Almanya'da Hitler, büyük bir seçim zaferi elde ettiğinde Alman Sosyal Demokrat Parti, bütünüyle ortadan kalkmıştı[497].

Dolayısıyla bunalımla beraber dünya ekonomisinde meydana gelen çöküş Hitler, Mussolini ve Roosevelt'i iktidar yapmıştı. Konuya bu açıdan bakıldığında bir

---

[491] Köhnen, **a.g.e**., s.445.
[492] Goloğlu, **Tek Partili Cumhuriyet**..., s.181.
[493] Tanilli, **a.g.e**., ss.109,110.
[494] "Bizde de İşsizler Yok mu?", **Cumhuriyet**, 25 Kânunuevvel 1930.
[495] **A.g.g.**
[496] **A.g.g.**
[497] İbrahim Bakırtaş-Ali Tekinşen "Dünya Savaşları ve Büyük Buhran Arasındaki Etkileşimin Ekonomi Politiği", http://www.sosyalbil.selcuk.edu.tr/sos_mak/makaleler, E.T.05.02.2012, s.95.

değerlendirmeye göre bu iktidarların ekonomik çöküşün siyasal alanda görülen etkileri olduğu savunulabilir[498].

B.2. Doğu Dünyası

"Doğu Dünyası" dönem terminolojisinde, Yakın Doğu ve Uzak Doğu gibi kavramlarla açıklanmaya çalışılan çok daha geniş bir kavram olarak kullanılıyordu. Bu dünyanın içinde, Ortadoğu'nun Kuzey Afrika'ya doğru uzanan kesimleri de ele alınmaktaydı. O günün dünyasından bakıldığında, bu kavram içine en etkili biçimde Sovyetler Birliği'nin öncülüğünü yaptığı Komünist Blok'un girdiği görülmekteydi. Bunun yanında, Arap dünyası başta olmak üzere, "Üçüncü Dünya" olarak adlandırılan geniş coğrafya da bu kavram içinde yer almaktaydı. Ayrıca, uzak doğunun bu kavram içinde irdelendiği görülmekteydi. Ancak, Kapitalizm eksenli ekonomik yapıyı en çok, Komünist Dünya'nın ilgilendirdiği ve bu dünyaya da Sovyetler Birliği'nin öncülük ettiği görülmekteydi. Türkiye ise, bu iki eksenin yani Kapitalizm ve Komünizm arasında, kendine özgü bir ekonomik yapı oluşturmaya çalışan ve buna ilişkin stratejiler geliştirmek durumunda bulunan bir ülke olarak algılanmaktaydı.

B.2.a. Sovyetler Birliği ve Komünist Blok

19. Yüzyıl'da liberal dünya ekonomisinin girdiği en büyük bunalımlardan biri 1917'de Rusya'da gerçekleşen ve adeta sosyal bir patlama olarak beliren ihtilalle oldu. İhtilal sömürge düzenine ve Avrupa'nın sanayi devi ülkelerinin neredeyse dünyanın% 80'ini yarı sömürge ya da sömürge hale getirmiş olan kapitalist düzeninin parçalanmasına neden oldu[499]. Çarlık Rusya'sı 1917 ihtilaliyle yıkılıp sona ererken onun ardından Lenin'in yönetiminde köylü, işçi ve askerlerden oluşan ve "Proleterya diktatörlüğü" olarak anılan yeni bir düzen kuruldu. Bolşevikler kanlı iç savaşın ardından ülkede yönetimi ele geçirmeyi başardılar. Bu yeni iktidar Rusya'nın ekonomik olarak ilerlemesi için ülkenin her türlü olanağını kullanmaya hazırdı. Bu amaç için ülkede tam bir irade kuruldu. Sovyetler Birliği'nin ilk lideri olan Lenin; Rusya'da ekonomiyle ilgili tüm alanları devletleştirdi[500]. Rusya'da 1917 Ekim ihtilali sonrasında uygulanmaya başlayan kollektivizim 1918-1922 arasında saf şekliyle uygulanmıştı. Bu ilk dönemde özel mülkiyet, para ve fiat mekanizması kaldırılarak bütün sanayi ve tarımsal mamuller toplanarak harcanan emek dikkate alınmadan herkesin ihtiyaçlarına göre ayni olarak dağıtılmıştı[501].

---

[498] Durak, **a.g.t**., s.15.
[499] Aydemir, **Tek Adam…,** C.III, s.345.
[500] Köhnen, **a.g.e**., s.241.
[501] Yüksel Ülken, **a.g.e**., s.145.

Esasında 1917 yılında gerçekleşen Bolşevik Devrim'le Rusya'da yeni bir siyasal süreç yaşanmaya başladı. Ekim devriminden sonra Rusya'da yaklaşık iki yıl iç çatışmalar devam etti. Nihayet iki yıl sonra Sovyetler tam olarak iktidarlarını kurabildiler. Bu yeni Rusya'da 1920'li yıllar boyunca yeni siyasal iktidara sosyalist toplum inşa süreci yaşandı[502]. Rusya'nın kolektivist sisteminin ikinci aşaması olarak 1922-1928 yılları gelmektedir. Bu dönemde NEP yani Yeni Ekonomik Politika devresi başlamıştı[503].

Lenin'in ölümünden sonra Rusya'da Stalin hem parti hem devlet başkanı olmuş ve onun döneminde 1928 yılından itibaren yeni tarımsal üretim birimleri olan "Kolhozlar" kurdurarak bütün tarım sektörü devletleştirilmişti[504]. 1928 yılı aynı zamanda Rus ekonomisinin üçüncü aşaması olarak kabul edilmektedir. 1928'den itibaren beş yıllık plan dönemi de başlar[505]. Tarımın devletleştirilmesiyle birlikte köylünün sahip oldukları sınırlandırılıyordu. Köylü tüm üretimini devlete vermek zorundaydı. Böylece ülke artık tarım ürünlerini ihraç edebilecek bir duruma gelmişti. Sovyet ekonomisini ayakta tutan şey halkın devlet emrinde adeta "esir gibi" çalışmasıydı[506].

Rusya'da yaşanan ihtilalle dünya adeta ikiye bölünmüştü. Bir yanda Sosyalist kanat diğer yanda ise sarsılmışta olsa varlığını büyük ölçüde devam ettiren sömürgecilikten beslenen kapitalist düzen yer alıyordu[507].

Liberal ekonomiyi savunan kapitalist merkezlerdeki anlayış devam ediyorsa da yine de bu sistemin de kendi içinde sorunları vardı. Bu sorunların başlıca kaynağı ise I.Dünya Savaşı'nın her yerde yarattığı büyük yıkımdı. Yıkıma bağlı olarak kapitalist sistemlerin devam ettiği yerlerde "bir mal mübadelesi ve ekonomik kalkınma ihtiyacı belirmişti. Sosyalist kanatta ise kanlı iç ve dış savaşların ardından bu coğrafyalarda sistemin ilkeleri doğrultusunda yeni bir inşa süreci başlamış ve bunun meyveleri önce Rusya'da görülecekti[508].

Rusya'da sosyalist model çerçevesinde 1929 yılından başlayarak I. Beş Yıllık Plan kendi kendine yeterli olma anlayışıyla uygulanıyor ve Sovyetler Birliği, bu buhrandan etkilenmeden gelişmesine devam ediyordu. Planlı sosyalist bir ekonominin bunalım dönemindeki başarısı sosyalist rejim için çok etkili bir propaganda aracı olmuştu[509]. Ancak bir yandan da Sovyetler ülkede ekonominin ilerlemesi için halka yaptırdıkları işlere herhangi

---

[502] Tevfik Çavdar, **Türkiye Ekonomisinin**..., s.231.
[503] Eric Hobsbawm, **Kısa 20. Yüzyıl (1914-1991 Aşırılıklar Çağı)**, (Çev.Yavuz Alogan), Everest yay., İstanbul, 2007, s.509.
[504] Köhnen, **a.g.e**., s.241.
[505] Yüksel Ülken, **a.g.e**., s.146.
[506] Köhnen, **a.g.e**., s.242.
[507] Aydemir, **Tek Adam…** C.III, s.345.
[508] **A.g.e**., s.345.
[509] Tekeli- İlkin, **1929 Dünya Buhranında**, s.15.

bir muhalefeti yasaklamışlardı[510]. Dünya ekonomik bunalımının etkisi altına aldığı kapitalist ülkeler karşısında "krize bağışıklık" geliştirebilen tek ülke Sovyet Rusya olmuştu. Sovyet Rusya'da hazırlanan kalkınma planları aracığılıyla sanayileşmede önemli adımlar atılmıştı. Veriler Sovyet Rusya'nın 1929'dan 1940'a kadar geçen sürede beş yıllık planlar sayesinde üretimin üç kat arttığını ortaya koyuyordu[511]. Sovyet döneminde Rusya'da görülen bu planlar ekonomik ve sosyal yaşamı bir bütün olarak kapsıyordu. Plan kullanılması düşünülen tüm kaynakların iktisadi olanaklarının incelenmesi üzerine inşa ediliyordu. Planların hazırlanması konusunda ekonomi uzmanları detaylı çalışmalar yapıyorlar ve sonuçta uzun vadeli dönemler için hazırlıklar oluşturuyorlardı. Ayrıca Ruslar planları her üretim dalı ve bölgesel özellikleri tüketim miktarlarını göz önüne alarak oluşturuyorlardı. Böylece üretimin miktarı tüketimin miktarı belirlenmiş oluyordu. Buna ilave olarak dışarıya satılacak miktarlar da ortaya çıkıyordu. Yapılan planların en önemli noktalarından biri de üretim alanlarında çalışacak teknik kadronun kalifiye işçilerin eğitimine detaylı olarak yer vermesinde yatıyordu. Sovyetler oluşturdukları planlara yatırım noktasında dış destek bulamayacaklarından üretimi yerli kaynaklarla finanse etme yoluna gittiler. Bunlara ilave olarak Sovyetlerin her işletmenin de kendi teknik planı oluşturduğunu, ticaretin planladıklarını görüyoruz. Ticarette ister devlet ister kooperatifler olsun plana göre alım satım işlemlerini yapmaktadırlar. Alış, satış fiyatları belirlenince buna uyma yükümlülüğü de oluşmuştu. Her ne kadar Rusya'da plan uygulamasının ilk yıllarında sorunlar yaşanmışsa da sonraki dönemlerde bu sıkıntıların büyük ölçüde azaldığını söylemek olanaklıdır. Özellikle de büyük ekonomik bunalımın yaşandığı dönemde Rusların plan deneyimi etkisini gösterecek ve başka ülkelerde özellikle bunalıma karşı ekonomik sistem oluşturma çabasında olan Türkiye'de bu plan tecrübesine başvurulacaktır[512].

Bunalım döneminde Bolşeviklerin planlı ekonomi modeli Sovyetlerin kalkınmasının en önemli aracı olmuştu. Sovyetlerin sistemi bunalım döneminde ABD'nin en güçlü rakibi olarak belirmişti. ABD'ye alternatif olan bu sistem, bunalım karşısında en az etkilenen olma özelliğini taşıyordu. Bu sistemde en önemli iki nokta olarak ortaya çıkan "plancılık ve kalkınmacılık" düşüncesi sadece Sovyet reijimiyle sınırlı kalmamıştı. Gelişmekte olan ülkelerde ve kapitalist kimi merkezlerde de uygulanmıştı[513]. Planlı ekonomi uygulaması Rusya'da işsizlik sorununu büyük ölçüde çözmüş görünmekteydi. Daha doğrusu Sovyetler Birliği'nde uygulanan ekonomideki planlama sayesinde bunalım döneminin dünyasında önemli bir sorunu olan işsizlik, fiyatlarda düşüş, vb. sıkıntılardan uzak kalınabilmişti[514].

---

[510] Köhnen, **a.g.e**., s.242.
[511] Çavdar, **Türkiye Ekonomisinin**..., s.231.
[512] Tanilli, **a.g.e**., ss.189-190-191.
[513] Durak, **a.g.t**., s.16.
[514] Tanilli, **a.g.e**., s.194.

Üstelik bu dönemde daha önce vurgulandığı gibi plan ve plancılık anlayışı başka ülkelerde de görülmeye başlandı. Bunlar arasında Belçika, Norveç, İngiltere gibi ülkeler vardı. Ayrıca bunalım sonrası yükselen ekonomilerden biri haline gelecek olan Almanya'da da Hitler 1933'te Şansölye olduktan hemen sonra "Dört yıllık Plan" uygulamasını devreye soktu[515].

Devletlerin ekonomideki etkilerinin artması gerektiği gibi Keynesci olarak tanımlanan ekonomi görüşü yaygınlaşmış ve sistemler üzerindeki etkisini göstermişti. Ekonomik kriz yer yer Keynesci ekonomiyi bir kurtarıcı gibi algılamakla birlikte bu düşünce tam olarak doğru kabul edilemezdi. *"Keynesci kuram, 1929 Buhranı'na ve Marksist eğilimlere tepki olarak, yalnızca, işsizlik ve ekonomik durgunluk sorunlarına çözüm getirmektedir"*[516]. Bunalım yıllarında ticarette kotalar, takas, kliring vb. bir çok müdahaleci, himayeci önleme başvurulmak zorunda kalınmıştı[517].

1930 yılının iktisadi hayatında tarım çok büyük bir rol oynamıştı. Bu doğal olarak siyasi yaşamda önemli güçlükler yaşanmasına neden olmuştu. Dünyayı sarsan ticari bunalımın oluşmasında yüzde elli oranında, tarım ürünlerinde yaşanan sorunlar etkili olmuştu. Diğer yüzde elli neden de sanayi üretiminden kaynaklanmıştı. Buna ilave olarak bunalım daha özelde Rusya'dan kaynaklanmıştı. Dünyanın büyük kapitalist devletleri Sovyetler Birliği'nin "Dumping grain trade"ismini verdikleri hububat ticaretine karşı bir tepki duymaktaydılar[518]. Sovyetler Birliği siyasi ve ekonomik politikalarını yerleştirip başka ülkelere ihraç etmeye çalıştıkça onun siyasi ve ekonomik anlamda düşmanları da artmıştı. Özellikle Batı ülkeleri Sovyetlerin en büyük düşmanı olmuştu[519].

I. Dünya Savaşı öncesinde bütün dünyada oldukça yerleşmiş ve uluslararası bir iktisat sistemi vardı. Bu sistemde bazı ülkeler tarım bazıları ise sanayicilerdi. Sanayici ülkeler zahmetli ve az karlı ziraat işleriyle fazla uğraşmaz ve buna gerek görmezlerdi. Bu nedenle yiyeceklerini ve ham maddelerini tarım ülkelerinden mamul eşya karşılığında alırlardı. Bu süreçte sanayi ülkelerinin refah seviyesi daha yüksekti. Tarım ülkelerinin halkı ise daha kanaatkâr olup azla yetinirlerdi. Ve tarım ülkeleri ham maddeleri karşılığında mamul ihitiyaç eşyası alırlardı. Dünya sistemi bütün bu sistemi bozmuştu[520]. Savaşın başından itibaren sanayi ülkeleri aynı zamanda kendi yiyeceklerini kısmen olsun karşılayacak kadar zirai oldular. Yine aynı şekilde tarım ülkeleri de ihtiyaç eşyası sanayini kurmak ve geliştirmek zorunluluğunu hissetti. Böylece savaştan önceki dünya iktisadi yapısı değişmiş oldu. İşte bu

---

[515] Çavdar, **Türkiye Ekonomisinin**..., s.231; Almanya'da uygulanan planla ilgili ayrıca bkz: Macit, **a.g.e**., ss.118-121.
[516] Durak, **a.g.t**., s.16.
[517] **A.g.t**., ss.15-16.
[518] **Serbes Cumhuriyet**, 7 Kânunuevvel 1930.
[519] Köhnen, **a.g.e**., s.243.
[520] **Serbes Cumhuriyet**,7 Kânunuevvel 1930.

durum da dünya ekonomik bunalımının çıkmasında etkili oldu. Bu nedenler arasında tarım ürünlerinin fazlalılığı, Sovyetler Birliğinin sınırlarını ithalata ve istismara kapaması, Hint ve Çin'in ihtilale bulanması, İngiliz İmparatorluğu'nun sarsılması, Almanya'nın doğal olmayan bir mali durumun içine sokulması ve Amerika'nın tarım alanlarında büyük bir kuraklık olması sayılmaktaydı[521].

Dünya ekonomik bunalımı yarı yarıya tarımsal nedenlerden meydana gelmiş olduğu gibi yine bunalım en büyük etkilerini de tarım ürünleri üzerinde göstermişti. Özellikle buğday fiyatı büyük ölçüde düşmüştü. I. Dünya Savaşı'ndan önce en büyük buğday ihracatçılarından biri olan Sovyetler Birliği on üç yıllık bir durgunluk döneminden sonra aniden milyonlarca kilo buğday ve arpayı hem de ucuz bir fiyatla ihraç etmeğe başlamıştı. Rusya'nın yaptığı bu damping dünyanın bütün tarım ülkelerini korkutmuş ve büyük bir heyecan yaratmıştı. Sovyetler yiyecek ekmekleri olmadığını söylerlerken bütün dünya iktisadiyatını sarsacak buğday ihracatı yapmaya başlamışlardı[522].

Sovyetlerin buğday üretiminde ortaya koydukları bu üretim fazlalılığı ve becerisi Türkiye'de çıkan kimi gazetelerde de tartışma konusu olmuştu. Hatta Türkiye ile Sovyetler karşılaştırılmıştı. Sovyetler'de arazi yapısı Türkiye gibi dağlık ve az nüfuslu, kısmen verimli kısmen çoraktı. Yine Sovyet köylülerinin durumuyla Türk köylüsünün benzerlikleri vardı. Ancak buna karşın Türkiye buğday üretiminde neden Sovyetler kadar başarılı olamamıştı? Ya da Sovyetler nasıl bu derece başarılı olmuşlardı[523]?

Sovyetlerin bu başarılarının arkasında yaptıkları incelemelerle ülkelerinin detaylı bir ziraat haritasını çıkararak bu harita doğrultusunda zirai planlarını yapmaları vardı. Bu haritaya göre bir kişinin ne kadar ziraat yapacağı hakkında yerel yönetimden açıklama isteniyordu. Örneğin Türkmenistan'da pamuk, Sibirya ve Ukrayna'da buğday vb. hububat ekmek gerekmekteydi[524]. Sovyetlerin dikkat ettikleri bir başka nokta ise; çiftçi halkın sürekli olarak iktisadi ve teknik bilgilerle donatılmasıydı. Köylü bir üreticinin kendinin dünya üzerinde iş yaptığı yeri harita üzerinde bir nokta gibi bilmekle, işini bilinçli bir şekilde yapması sağlanmıştı. Ayrıca Sovyetler mükemmel ziraat enstitüleri ve okulları açmışlar, her çiftlik adeta bir ziraat kümesi okul haline gelmişti. Her yaşta her köylü her gün yeni bir şey yeni bir görüş ve düşünüş öğrenmişti. Rusya'da köylü nüfus dünyanın iktisadi sisteminde bir makinenin bir çarkının bir dişi olduğunun bilincindeydi. İşte bu bilinçle köylü daha zevkle, tohumunu ıslah ederek, tek bir tohumunu yiyen bir böceği en büyük düşmanı bilerek hareket etmişti[525].

---

[521] **A.g.g.**
[522] **A.g.g.**
[523] **A.g.g.**
[524] **A.g.g.**
[525] **A.g.g.**

Rusya'nın başarısının ardındaki bir başka neden ise ziraatçılar arasında oluşturulan geniş birlikler olmasıydı. Köylülerin birleştirdikleri tarlalarda on binlerce dönüm toprak traktör kafileleriyle hızla sürülmekteydi. Ufak miktarda üretim yapmak karlı bir iş değildi. Ziraat eşyası mamul eşyaya oranla çok ucuz olup aradaki fark giderek artmıştı. Ziraatle kazanılacak parayla mamül eşya almak oldukça zordu. Bu nedenle ABD'de birçok ziraatçı çiftliklerini ve tarlalarını bırakarak şehirlerde bakkal ve manifatura dükkânları açmışlardı[526]. Ziraatı karlı bir iş haline getirmek için üretim masraflarını azaltmak gerekliydi. Üretim masraflarını azaltmak için de az emek ve az masrafla çok iş yapmak gerekliydi. Az emek ve az masrafla çok iş yapmak içinse makine kullanmak ve pahalı makinaları bir an olsun boş bırakmadan çalıştırmak gerekiyordu. Traktör kafileleri uçsuz bucaksız tarlaları hiç durmadan işletmesi gerekiyordu[527].

İşte Sovyetlerin başarılarının arkasında bu zahmetli çalışma süreci ve zirai kooperatifler geliyordu. Zirai kooperatiflerin kurulması Sovyetler için hiç de kolay olmamıştı. Sovyet hükümeti ziraatinin büyük bir kısımını kooperatifleştirmek için özel çıkarlarla yıllarca mücadele etmek zorunda kalmıştı. Rusya'da hükümet yıllarca halkı aydınlatmaya çalışmış ve bu uğurda oldukça para harcamıştı. Fakat Rus hükümetinin çabaları boşa gitmemişti. Sovyet birliği zirai üretiminin büyük ismini devlet çiftlikleri ve kooperatifler elde etmişlerdi. Rusya'da kooperatiflerin başarısı halk tarafından da görülmüştü[528].

Sovyet Rusya dünya ekonomik bunalımının en sarsıcı yıllarında dahi yüksek sermayelerle yatırım yaparak ekonomisini büyütmeye devam etti. Ülkenin çalışan kesimin sayısının arttığı gibi üretim sahası da hızla genişledi. Tarım başta olmak üzere üretimin her sahasında ciddi artışlar görüldü. Özellikle sanayi alanında dünyada ikinci sıraya dahi yükselmişti. Ancak bir süre sonra Almanya'nın yeni bir savaşın hazırlığını yapan silahlanmaya dayalı sanayileşme hamlesi Rusya'yı geride bıraktı. Buna karşın ikinci büyük savaşın hemen öncesinde 1939 yılında Sovyetler dünyada üçüncü büyük sanayi ülkesi olarak İngiltere ve Fransa'nın dahi önüne geçmişti. Sovyetler de giderek Almanların savaş ekonomisindeki gelişmişliklerinin yarattığı baskıyla askeri yatırımlara yönelmek durumunda kaldılar. Bu ülkede uygulanan planlı ekonomi çerçevesinde gerçekleştirilen yatırımlarla bir miktar sıkıntıya girmiş olsa bile yine bunalım dönemini olabildiğince sorunsuz atlatan ülkelerin başında yer almıştı[529].

Rusya'da uygulanan kollektivist ekonominin plan ve sanayileşme yöntemleri ve tecrübeleri bazen isteyerek bazen de zorla, İkinci Dünya Savaşı sonrasında Doğu Almanya, Çekoslavakya, Polonya, Macaristan, Romanya, Bulgaristan, Yugoslavya, Arnavutluk ve Çin

[526] **A.g.g.**
[527] **A.g.g.**
[528] **A.g.g.**
[529] Tanilli, **a.g.e**., s.194-195.

gibi ülkelerde uygulanmaya başladı. Giderek Rusya'nın sistemi farklı coğrafyalarda yayılmıştı. Yukarıda sözü geçen ülkelerin her birinde Sovyet Rusya'nın tecrübeleri farklı şekillerde uygulanmıştı[530].

B.2.b. Az Gelişmiş Ülkeler

1917'de Rusya'da gerçekleşen devrim sonrasında iki tip iktisadi rejim ortaya çıkmıştı. Sosyalist devrim beklenilmeyen bir biçimde "az gelişmiş kapitalist ülkelerde zafer kazanmıştı"[531].

Dünya ekonomik bunalımının ortaya çıktığı dönemde dünya iki ayrı kutuba ayrılmış durumdaydı. Yukarı da anlatıldığı gibi bir yanda liberal demokrasiler, tarihlerinin büyük bunalımlarından birini yaşar ve bu bunalımdan çıkmaya çalışırlarken; diğer tarafta sosyalizm yeni bir yapılanma sürecinin içinde bulunuyordu. Sosyalizmin yarattığı tecrübe başka ülkeler için de bir rol olabilirdi. Liberal sistemin görüldüğü bazı ülkelerde de totaliter rejimler görülmeye başlamıştı. Liberal düzenin girdiği bunalım onunla ilgili bir yenilenme sürecinin gündeme gelmesine neden oldu. Çünkü sosyalizm liberal düzene alternatif olma ihtimalini içinde barındırıyordu[532].

Dünya ekonomik bunalımı sadece kapitalist ülkeleri etkilemekle sınırlı kalmamıştı. Bunalımın yarattığı etki kapitalist merkezlere bağlı çevre ülkeleri yani az gelişmiş ülkelerin ekonomilerini de içine aldı[533].

İşte iki düzen arasında kalan geri kalmış ülkeler içinde kalkınmada hangi modele yönelecekleri sorununu gündeme getirmekteydi[534]. Az gelişmiş ülkeler ya tarımsal ürünlerin fiyatlarının düşmesine karşın yine de tarımsal üretimde yoğunlaşacaklar ya da Batılı ülkelerde olduğu gibi sanayi ağırlıklı gelişme modeline yöneleceklerdi[535]. Esasında az gelişmiş ülkeler için sosyalizm ya da kapitalizmden birini illaki seçmek durumunda olması doğru bir yaklaşım değildir. Özellikle bu ülkelerin kalkınması için sosyalizm ve kapitalizmin kimi yanlarını alıp eksikliklerini gidererek ortaya çıkan karma ekonomik model en ideal ve uygulanabilir bir sistemdir. Az gelişmiş ülkelerin kalkınma sürecinde karma model uygulanırken mecburen devlet bir miktar daha ön plana çıkmaktadır. Çünkü bu tip ülkelerde özel teşebbüsün yetersizliklerini gidermek için devlet daha etkin bir durumdadır[536]

Bunalımdan, tarımın ekonomide belirleyici olduğu ülkeler de nasibini aldı. Az gelişmiş bu ülkelerde bunalım döneminde ihracat oranlarında düşüşler yaşandı. Bu ülkeler dış

---

[530] Yüksel Ülken, **a.g.e**., s.147.
[531] J. M. Albertini, **Ekonomik Sistemler-Uygulamada Kapitalizm ve Sosyalizm**, (Çev: Cafer Unay), Beta yay., İstanbul, 1983, s.51.
[532] Şevket Süreyya Aydemir, **Suyu Arayan Adam**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1967, s.457.
[533] Korkut Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002**,, İmge yay., Ankara, 2005, s.65.
[534] Aydemir, **Suyu Arayan**..., s.457.
[535] Muharrem Tünay, **Siyasal Tarih**, İmge Kitabevi, Ankara, 1995, s.168.
[536] Tepekaya, **a.g.t**., s.89.

piyasalarda tarım ürünlerinin fiyatlarındaki düşüşlerin yanı sıra bir de Almanya ve İtalya gibi ülkeler de tarım üretiminin artmasına bağlı olarak sıkıntı içine düştüler. Onlar gibi başka ülkeler de benzer yanlışları yapmaktan kendilerini alamadılar. Ekonomik faaliyetleri büyük ölçüde tarıma bağlı olan ülkeler dışarı sattıkları tarım ürünü karşılığında sanayi malları alabiliyorlardı. Ancak tarım ürünlerinden elde ettikleri parayı sanayi ürünlerine harcamak istediklerinde, bunun karşılığını bir çırpıda ödemenin de güçlükleri vardı. Çünkü piyasada zaten bol miktarda bulunan ve kendilerinin de haraç mezat sattığı tarım ürününün karşılığını kolayca edinmeleri mümkün olmuyor, zamana yayıldığı için alacakları sanayi ürününün ederini ödemede güçlüklerle karşılaşıyorlardı. Dünya piyasalarında, sanayi malları tarım ürünlerine göre daha şanslı konumda bulunuyordu. Bu durum, sanayileşememiş ülkelerde kısmi bir yeni yöneliş yarattı. Bu yöneliş, ihtiyaç duydukları ancak para karşılığı da olsa elde etmekte zorlandıkları sanayi mallarını edinebilmek için bunalım yıllarında kendileri sanayi yatırımları gerçekleştirerek ihtiyaç duydukları malları kendileri üretmek arayışına girdiler. Bu durum, sanayileşme yönünde olumlu bir hamle gibi görünse de güçlükleri de vardı. Bu doğrultuda hareket eden ülkeler sanayileşmenin alt yapısını kurmaya yöneliyorlardı. Bunalım döneminde Türkiye de sanayileşme doğrultusunda arayışlara yöneldi. Üstelik bu sadece Türkiye için de geçerli değildi. Onun gibi Arjantin, Brezilya, Şili, Hindistan ve Orta Avrupa ülkelerinde de görülen bir durum olmuştu[537].

Bunalım döneminde ABD, İngiltere, Fransa vb. sanayileşmiş ülkeler karşısında Orta ve Doğu Avrupa, Asya ve Güney Amerika ülkeleri iktisadi bakımdan daha da zayıf bir konuma geldiler[538].

1929-1933 yıllarında devam eden dünya ekonomik bunalımının dünyanın hemen her yerinde bir çöküntü yarattığı bilinmektedir. Fakat diğer yandan bunalımın; sanayileşmek isteyen geri kalmış ülkeler için bir fırsat yarattığı da düşünülmüştür. Ekonomik bunalım sanayi ülkelerinde makinaların işsiz ve alıcısız kalmasına neden olurken; söz konusu ülkelerde pek çok uzman da işsiz kalmıştı. İşsiz kalan bu uzmanların içinde bulunduğu şartların olumsuzlukları onları başka ülkelerde arayışlara yöneltmişti. Bu dönemde ayrıca sanayi sektörünün ihtiyacı olan çeşitli makinaların fiyatları da bir hayli ucuzlamıştı. Makinaların fiyatları düştüğü gibi aynı zamanda ödeme kolaylıkları da ortaya çıkmıştı. Bunalım döneminin ardından yeniden yatırım sürecinin geleceğini görebilenler bunalımın sanayileşebilmek için yarattığı fırsatlardan yararlanma yoluna gittiler[539]. Aslında tarım ürünlerinin fiyatlarının düşmesine rağmen bunalım döneminde Türkiye gibi az gelişmiş ülkelerin yine de bunalımdan karlı çıktığını düşünenlerin sayısı hiçte az değildir. Bunalım

[537] Tanilli**, a.g.e**., s.98.
[538] **A.g.e**., s.93.
[539] Aydemir, **Suyu Arayan**..., s.487.

döneminde Türkiye'de sanayileşme hareketinin başlamış olması bu durumun kanıtı olarak gösterilmektedir[540].

Bu dönemde Avrupa'nın sanayileşmiş devletlerinin kapılarını çalan yerler arasında Güney Amerikalılar, Hintliler, Çinliler, Mısırlılar, yer almıştı. Daha önce Avrupa'nın hammadde kaynağı olan sömürgeleştirilmiş coğrafyalardan kimi ülkeler bunalım döneminde Avrupa'dan yoğun şekilde makina alma sürecine yönelmişlerdi. Bu aslında Türkiye için de bir fırsat olarak değerlendirilmişti[541]. Ancak temel sorun, bir fırsat gibi görülen bu süreci, ne ölçüde kendisi için yararlı bir sürece dönüştürebileceğiyle ilgiliydi. Çünkü düşünüleni gerçekleştirmek için güçlü bir sermayeye, sağlam bir planlamaya ve uzun vadeli yatırım programlarına gereksinim vardı. Bunu yapabilmek için; dünyada var olan piyasa koşulları da hiç de olumlu sinyaller vermiyordu.

Kimi yabancı yazarlar Türkiye'deki ekonomik modelin, az gelişmiş ülkeler için iktisadi kalkınmalarını gerçekleştirmede kullanabilecekleri geçerli bir model olduğu kaanatindedirler. Prof. M.Duverger'in bu konudaki düşüncelerini Ülken, şu şekilde aktarmıştır:

"*Az gelişmiş ülkelerin Moskova ve Pekin etkisinde kalmamış olanları için doğrudan doğruya ve dolaylı biçimde Kemalist sistem çok güçlü sonuçlar uyandırmıştır. Kemazlizm, Kuzey Amerika ve Batı Avrupa rejimlerinde bulunmayan nitelikleri ile Marksizmin gerçekten alternatifidir. Marksizm uygulanmasına girmek istemeyen ülkeler, Batı demokrasisi karşısında saptadıkları yetersizliklere çözüm getiren Kemalist modeli tercih edebilirler*"[542].

Görüldüğü gibi Türkiye'nin kendi koşullarından doğan ve genellikle "Kemalizm" olarak adlandırılan model Batı'nın kapitalist sistemi ile Marksizm arasında bir ara model olarak az gelişmiş ülkelere alternatif yaratabilmiştir. Bu nedenle Türkiye'nin dünya ekonomik bunalımı yıllarında yaşadığı ekonomik ve siyasi tecrübe son derece önemlidir.

Dünya ekonomik bunalımının çıkmasından kısa bir süre önce zor şartlar altında kurulan Türkiye, bunalım öncesinde ekonomisini Osmanlı'dan devraldığı yapının kalıntıları üzerinde yeniden inşa etmeye başlamıştır. Bu süreç tüm zorluklarına karşın ekonomik krizin patlak vermesinden önce belli bir yol da katetmeyi başarmıştır. Türkiye'de kriz öncesi dönemde devlet bir yandan ekonomiyi kalkındıracak önemli yatırımlar yaparken; diğer yandan da özel sektörü cesaretlendirecek adımları atmıştır. Bu dönemde Türkiye'nin Batıyla ilişkileri her ne kadar mesafeli olsa da; yönetici kadro aslında sistemini Batılı kriterleri örnek alarak oluşturmaya çalışmaktadır. Yine de ekonomik kriz meydana geldiğinde Türkiye'de yapısal olarak böylesi büyük bir krizle baş edecek bir ekonomik yapıya kavuşmuş değildir.

---

[540] Tünay, **a.g.e**., ss.167-168.
[541] Aydemir, **Suyu Arayan**..., s.487.
[542] Ülken, **a.g.e**., s.275.

Buna karşın dünya ekonomik bunalımı, Türkiye'de özellikle gelişmemiş olan sanayi sektörünün gelişmesi için bir fırsatta yaratmıştır.

Dünya ekonomik bunalımı yer yer Türkiye'yi sarsıp yeni fırsatlar ortaya çıkarmış olsa da bu krizi özellikle gelişmiş kapitalist ülkeler derinden hissetmişlerdir. Özellikle I. Dünya Savaşı'nın yarattığı yıpranmışlık ve devletler arası anlaşmazlığın tam olarak çözülememesi dünya ekonomik bunalımının ortaya çıkmasında da yer yer etkili olmuştur. Ekonomik bunalımı yaşayan kapitalist ekonomilerde bile krizden çıkmanın yolu yer yer devlet müdahalesinde görülmüştür. Bir yandan da kriz ortamında bunalan kimi ülkelerde değişik siyasi nedenlerle birlikte ekonomik kriz, demokrasilerin askıya alınarak otokratik bir kimliğe bürünmesine neden olmuştur. Dolayısıyla bu tablodan da anlaşılacağı gibi ekonomik krizler siyasetin şekillenmesinde etkili olmuştur.

Ekonomik krizden en az zarar görmüş görünümünde olan ve planlı ekonominin uygulandığı ülke Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği olmuş; ve bu ülkenin uyguladığı Marksist model sonraki yıllarda giderek yayılmaya başlamıştır. Türkiye'de her ne kadar rejim böyle bir modele benzetilmek istenemse de yer yer bu model, Türkiye'nin kriz karşında kimi uygulamalarının ortaya çıkmasında sonraki bölümlerde göreceğimiz gibi örnek olmuştur.

II- DÜNYA EKONOMİK BUNALIMININ TÜRKİYE'YE YANSIMALARI

A. BUNALIM DÖNEMİNDE TÜRKİYE'DE EKONOMİ

A.1. Bunalımın Türkiye'ye Etkileri

1929 dünya ekonomik bunalımının Türkiye'de 1930 yılından başlayarak ekonomi politikalarının belirlenmesine bir vesile olduğu kabul edilmektedir. Elbette bu dönemde ekonomi politikalarını başka şeylerle birlikte ele almak yeni sistemin nasıl belirlendiğini anlamaya yardım edecektir[543].

Esasında Türkiye 1929 yılına ekonomiden beklentisi yüksek bir ülke olarak girmişti. Bunun iki nedeninden biri 1929 yılının tarım üretiminde verimli bir yıl olacağı ve buna bağlı olarakta ithalatın azalacağı ve ihracatın artacağı düşüncesiydi. Diğer neden ise Lozan Anlaşması'nda gümrüklerle ilgili sınırlamanın dolması ve Türkiye'nin kendi gümrüklerini belirleyebilecek olmasıydı. 1929'dan sonra hükümetin kendi gümrük tarifelerini belirleyecek olması nedeniyle ülkenin gelirlerinde doğal olarak bir artış olması beklenir olmuştu. Bir yandan da hükümet yeni bir program hazırlığına başlamıştı. Ancak ekonomik bunalım hükümetin beklentilerini olumsuz yönde etkiledi[544].

Ekonomik bunalım 1929 yılının sonunda patlak verdi. Ancak onun öncesinde Türkiye'de yeni gümrük ve dış ticaret rejiminin devreye girecek olması nedeniyle ülkede mal ve döviz spekülasyonları başlamıştı. Bununla birlikte ülkeye girecek ithal mallarla ilgili bir sınırlandırma olacağı beklentisi ve yukarda da belirtildiği gibi gümrük tarifelerinin 1929 sonrasında yükselecek olması ithal ürünlerin fiyatlarını artırmada etkili olmuştu. Böylece ülkede döviz krizi çıktı ve bu da giderek Türk parasının değer kaybetmesine neden oldu. Türkiye 1929 dünya ekonomik bunalımını bu tabloda karşıladı[545].

1929 bunalımı ABD'de ortaya çıkmış ve hemen arkasından başka sanayileşmiş ülkelerde de etkili olmuştu. Aslında 1929 bunalımından Sovyetler dışında bütün büyük ülkeler etkilenmişti. Ekonomik bunalımdan Türkiye de payına düşeni almış, ekonomi gittikçe daralma sürecine girmiş gündelik yaşantıda parada ve diğer ekonomik verilerde daralmalar görülmüş ve sıkıntılar ortaya çıkmıştı. Tüm dünya gibi Türkiye de bunalım yüzünden günden güne biraz daha fazla sıkıntı içine düşmüş ve ekonomik yaşamda yokluklara katlanmak zorunda kalmıştı[546].

---

[543] Bilsay Kuruç, **Belgelerle Türkiye İktisat Politikası 1929-1932,** C.I Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi yay., Ankara, 1998, bkz. çşt .syf.

[544] İlhan Tekeli- Selim İlkin, **1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları**, Bilge Kültür Sanat yay., İstanbul, 2009, s.75.

[545] Doğan Duman, "Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti", **Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, İzmir, 1990, s.35.

[546] Janset Özen Aytemur, **Türiye'de Yönetim Düşüncesinin Erken Dönemleri Sümerbank (1930-1945)**, Libra yay., İstanbul, 2010, s., 85.

Türkiye bu büyük ekonomik krizin içine, henüz ekonomik sistemini belirginleştiremeden girdi. Osmanlı'dan kalan sorunları aşmaya çalışan Yeni Türkiye bunlara ilave olarak bunalımla karşı karşıya da kalmıştı. Bu süreçte Türkiye'de büyük ölçüde dışa bağımlı bir tarımsal yapı ve buna ilave olarak ülkedeki hemen pek çok alanda yani madencilik, sigortacılık, bankacılık, alt yapı hizmetleri ve demiryolları vb. yabancı şirketlerin egemenliğinde bir ekonomik yapı vardı[547].

1930'lara gelirken Türkiye'nin, sanayileşme çabalarına karşın ekonomisi; hala neredeyse bütünüyle tarıma ve kısmen de tarımsal nitelikli sanayiye dayanan bir ekonomiydi. Cumhuriyet'in ilk yıllarında Türkiye'ye yabancı sermaye girişi olmadığı için Batı'ya bağımlılık daha çok dış ticaret yoluyla olmuş ve bu nedenle de bunalım etkisini dış ticaret yoluyla hissettirmişti[548].

Gülten Kazgan; her toplumun toplumsal yaşamın her evresinde kapital sermaye birikimini sağlamaya çalışırken, dış ticaret borçlarını öderken ya da yabancı yatırımları millileştirme ve alt yapı hizmetlerini gerçekleştirecek yatırımları kendi kaynaklarıyla yapmaya çalışırken sıkıntılar yaşayacağını belirtmektedir. Söz konusu bu süreçleri Osmanlıdan kalan ekonomik miras nedeniyle Cumhuriyet Türkiye'si de yaşamıştı. Kazgan'a göre bu dönemde deflasyon- bunalım süreciyle birlikte Osmanlı'dan kalan ekonomi kurumları tasfiye edilmiş, kapital birikiminin hızlandırılması ve sanayileşme hayata geçmişti[549].

Bunalım döneminde Cumhuriyet ekonomisinin yeniden yapılanma sürecinin sıkıntılarına bir de dış etkenler eklenmiş, ithalat ve ihracat düzeni alt üst olmuş; dış pazarlara mal göndermek güçleşmişti. Üretimin düşüşü bunun yanında önemli bir etkendi. Bunlar ekonomik bunalımın etkisini daha da arttıran nedenlerdendi[550]. Bir önemli sorun da yaşanan kuraklıktı. Kuraklığın, tarımsal bir ekonomiyi olumsuz yönde etkileyeceği düşünüldüğünde bu kaygı Türkiye'de fazlasıyla yaşanmaktaydı. Hava koşullarının daha uygun duruma gelmesiyle ekonomideki güçlüklerde yumuşama olacağı da düşünülmüştü. 1929'da doğa şartlarının iyi gitmesiyle birlikte tarımsal üretimde önceki yıllara göre ürün fazlası olmuştu. Bu bir parça umutları arttırmış; ancak uluslararası ticarette ortaya çıkan daralmalar Türkiye'nin de ödemeler bilançosunda açıklar oluşturmuştu. Bu süreçte Türkiye hammadde

---

[547] Tekeli-İlkin, **1929 Dünya Buhranında**..., s.1; Ayrıca bkz: İlhan Tekeli, "Türkiye'de Devletçi İktisat Politikasına Geçişin Nedenleri: Devletçilik Deneyiminin Ege Bölgesinde Çeşitlenmesi" **1885-1985 Türkiye Ekonomisinin 100 Yılı ve İzmir ve İzmir Ticaret Odası Sempozyumu**, İzmir, 1985, s.192.

[548] Taner Timur, **Türk Devrimi ve Sonrası,** İmge yay., Ankara, 2001, s.134; ayrıca bkz. "Bir İntiharın Sosyo-Ekonomik Arkaplanı: Dünya Ekonomik Bunalımının İzmir Örneğinde Gündelik Yaşama Yansımaları" **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Cilt:VI, Sayı:14, Yıl: 2007/Bahar, ss.85-102.

[549] Gülten Kazgan, **Türkiye Ekonomisinde Krizler(1929-2001): Ekonomik Politik Açısından İrdeleme**, İstanbul Üniversitesi Bilgi yay., İstanbul, 2008, s.46.

[550] Kazgan, **a.g.e**., s.45.

ve tarımsal ürünlerin fiyatlarının düşmesiyle birlikte dış ticaret hadlerinde açıklar vermeye başladı. Bu açıklar Türk parasının değerini kaybetmesine neden oldu. Böylece küçük imalat yapan kesimlerde iflaslar görülmeye başladı. Paranın değerinin düşmesiyle birlikte, buna çare olarak Türk parasının değerini koruma kanunu çıkarıldı[551].

1929 yılının Kasım ayından itibaren İstanbul'da ticari bunalım, gözle görülür bir biçimde hissedilmeye başlamıştı. Bunalım, Türkiye'ye ithal eşya ile girmiş olmasına karşın yine de bankalar bunalımla karşılaşınca anlaşılmaz şekilde krediyi kesmişler böylece piyasalar bu durum karşında sıkışık bir hal almıştı[552].

Daha önce de sözü edildiği gibi 1929 yılı itibariyle Türkiye'de Lozan Anlaşması'nın getirmiş olduğu gümrük sınırlamaları değişerek yeni dış ticaret rejimi devreye girmişti. Bu sınırlamalara göre Yeni Türkiye 1916 yılı tarifelerini 1929 yılına kadar devam ettirmeyi kabul etmiş; bu nedenle de söz konusu geçiş sürecinde gümrüklerde liberal bir dış ticaret politikasına bağlı kalmıştı. Ancak söz konusu liberal anlayışı yaratan dış ticaret rejimi değişince de koruma oranlarının artması ihtimali; ithalatın bu süreçte gerektiğinin üstünde artmasına ve dolayısıyla da Türkiye'nin dış ticaret açıklarının oluşmasına neden olmuştu[553]. Bunalım, Osmanlı gümrük tarifelerinin sona erdiği 1929 yılında patlak vermişti. Gümrük tarifelerinin değişmesiyle birlikte yeni ve eski resimler arasındaki farktan yararlanmak isteyen birçok tüccar doğal ihtiyaç sınırı dışında Türkiye'ye kredi ile getirdikleri malların bedellerini bunalım ortaya çıkınca ödeme güçlüğü içine düştüler. Bunun sonucu olarak iflaslar birbirini izledi ve kısa süre içinde Türkiye, dışarıya fazla miktarda İngiliz Lirası ödemek zorunda kaldı. İşte bu nedenden ötürü Türk Parası'nın değeri de piyasada tehlikeli şekilde düşmeye başladı[554].

Avrupa'dan çok fazla mal getirilmesi yüzünden meydana gelen piyasa buhranı başka bazı sebepler yüzünden daha da artmaya başlamıştı. Önceleri sadece ithalat tüccarlarını etkileyen bunalımın, giderek etki sahasını arttırmıştı[555]. Türkiye o tarihlerde büyük ölçüde ithalata bağımlı bir ülke konumunda olduğu için ithalat ve ihracat arasındaki denge ithalat lehine büyüdü. Özellikle tarım kesimi nüfusu iyice yoksulluğun eline düştü[556]. İthalat ve ihracat arasındaki denge Türkiye'nin aleyhine dönünce bu defa da Türk Parası'nın değeri düşmeye başlamış ve bir de Osmanlı'dan kalan dış borçların taksitlerinin ödemesi süreci gelince Türkiye'de 1929 bunalımının etkileri daha da artmıştı[557].

---

[551] İsmail Yaşar Vural, "Atatürk Dönemi Maliye Politikaları: Liberal İktisattan Karma Ekonomiye", **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, sayı 20, Nisan 2008, http:// sbe.dumlupinar.edu.tr., E.T. 13.06.2011., s.95.
[552] Mehmet Asım , "Buhran İçinde", **Vakit**, 22 Teşrinisani 1929.
[553] Vural, **a.g.m**., s.100.
[554] Mehmet Asım, "İktisadi buhranın sonu", **Vakit,** 6 Haziran 1930.
[555] Mehmet Asım, "Buhran İçinde", **Vakit**, 22 Teşrinisani 1929.
[556] Tevfik Çavdar, **Türk Ekonomisinin Tarihi 1900-1960**, İmge yay., Ankara, 2003, s.225.
[557] Vural, **a.g.m**., ss.100-101.

Dünya piyasalarında yaşanan olumsuz gelişmeler, Türkiye'yi de giderek içine aldı. Üretim ve tüketimin her türlüsü bu bunalımdan etkilenmişti. Bunalımın Türkiye için getirdiği en ağır darbe, tarım üretimin dünya piyasalarında para etmemesinden kaynaklanmaktaydı. Eğer un ve buğdaya gümrük vergisi olmasa Amerika'dan kalkıp gelecek yabancı buğday Türkiye sahillerinde yerli üretimle rekabet edecekti[558]. O tarihlerde henüz büyük ölçüde tarım ülkesi olan Türkiye ekonomisi krizin etkisiyle özellikle dış ticarette önemli açıklar verdi[559]. Kazgan bu dönemde tarım dış ticaret hadlerinin sert bir şekilde Türkiye aleyhine döndüğünü içeride ise aynı fiyat trendinin, deflasyon sürecinin en büyük yükünü o dönemde nüfusun yaklaşık %80'ini oluşturan köy kesimine taşındığını vurgulamaktadır. Böylece bunalımın en şiddetli etkisi 1930-1932'yi kapsayan dönemde hissedilmişti[560]. Bu süreci olumsuzlaştıran bir etki ise 1927-1932-1935 yıllarının tarımsal üretim bakımından kötü ürün yılları olmasıydı[561].

1930 yılının Mart ayı başında Alman Dışişleri Bakanlığında görevli Müşavir Ziemke, Türkiye'nin ekonomik durumunu değerlendiren bir rapor hazırlamıştı. Raporda dikkati çeken noktalardan biri Türk parasının Alman parası karşında değer kaybetmeye başlamış olmasıydı.

1 TL= 2.10 Alman Markı (DM) iken, 1TL=1,70 ya da 1.80 Alman Markı'na kadar düşmüştü[562]. Türk parasının değer kaybetmesinin Türk hükümetini dövizle ilgili sıkı önlemler almaya yönelttiği üzerinde durulurken TL'nin yurt dışında hiçbir geçerliliğinin olmadığı da söyleniyordu[563].

Paranın değer kaybetmesinin yanı sıra ihraç mallarının fiyatlarında önemli düşüşler ve ihracat sıkıntıları ortaya çıktı[564]. Özellikle Türkiye'nin dış borcunu ödeyemiyecek durumda olduğu ve buna bağlı moratoryum bile ilan edeceğinin beklendiği bu raporda ifade ediliyordu. 1930 yılı için Türkiye'nin dış ticaret açığının büyüyeceği üzerinde duruluyordu[565].

Dolayısıyla Türkiye, dış ödemeler dengesinin sağlanması, Türk parasının Sterlin karşında değer kaybetmesinin önüne geçilmesi, dış ticaret hadlerinin Türkiye lehine düzenlenmesi, iç ticaret hadlerinde tarımsal ürünler aleyhine gelişen gelişmenin engellenmesi, tarımsal ürünlerde sanayi bitkileri aleyhine gerileyen ekim alanının arttırılması

---

[558] Yunus Nadi, "İktisadi Buhranda Mevkiimiz!", **Cumhuriyet,** 10 Şubat 1931.
[559] İsmail Yıldız, "Sanayi Planlarında ve Hükümet Programlarında Vergi Politikaları(1933-1960)" **Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi),** Ankara, 2011, s.28.
[560] Kazgan, **a.g.e**., s.46.
[561] **A.g.e**., s.46.
[562] Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939) İki Dünya Savaşı Arasındaki Dönemde Siyasal, Kültürel, Askeri ve Ekonomik İlişkiler**, TTK basımevi, Ankara, 1991, s.64.
[563] Koçak**, a.g.e**., s.64.
[564] **Türkiye Tarihi C.4: Çağdaş Türkiye 1908-1980**, (yayın yönetmeni: Sina Akşin), Cem yay., İstanbul, 2000, s.150.
[565] Koçak, **a.g.e**., s.64.

gibi sorunları çözmek zorundaydı. Bunlara ilave olarak bir de Osmanlı borçlarının ödenmesi ve nasıl ödeneceği konusunda da Yeni Türkiye'nin ciddi sıkıntıları vardı[566].

1931 yılında bütçe görüşmeleri sırasında Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde bunalımın nedenleri üzerine konuşmalar da yapılmıştı. Dönemin İktisat Vekili Şeref Bey, dünya ekonomik bunalımının değerlendirmesini yaparak; Türkiye ekonomisinin Kırım Savaşı'nda bir dönüm noktası yaşadığını belirtmiş; bu tarihten sonra Türkiye'nin Avrupa ile tam bir temasa geçtiğini ve böylece Avrupa'nın makineleşmiş sanayisinin Türkiye'deki küçük el sanayisini ezdiği ve kapitülasyonlar karşısında bunların himayesine olanak bulunmadığından ticaret dengesinin Türkiye'nin aleyhine geliştiğini vurgulamıştı[567].

Şeref Bey, Türkiye'de Cumhuriyet idaresiyle birlikte sanayi ve ticaretin millileştirilmesi yolunda önlemler alındığını ve bu yolda da bir hayli gelişme kaydedildiğini belirtmişti[568]. O, dünyada hissedilen buhranın fazla üretim, az tüketimden kaynaklanmadığını; çağdaş iktisadiyatın bünye ve uzviyetindeki eksiklikten kaynaklandığına işaret etmişti[569].

Şeref Bey, Meclis'te yaptığı bir başka konuşmasında Türkiye'nin bunalım karşında içinde bulunduğu iktisadî ve ekonomik durum hakkında değerlendirmeler yapmıştı. Onun anlattığına göre, ekonomik bunalımın yankıları birçok yönde ortaya çıkmaktaydı: Fiyat düşmeleri, mal bolluğu, satış azlığı, iş eksiği ve işsizliğin günden güne artması… Bunlar bunalım olarak tanımlanan olayın belli başlı belirtileriydi. Üstelik ekonomik bunalım giderek mali alana da yayılmıştı. Para üzerinde de derhal etkisini göstererek, devletleri de sarsmaya başlamıştı. O şöyle devam ediyordu:

"*Bugünkü iktisadî buhranın bundan evvelki iktisadî buhranlara nazaran kendisine mahsus bir hususiyeti var. O da bu buhranda ziraî mahsulât fiatmın da düşmüş olması ve miktar itibarile büyük bir bolluk göstermiş olmasıdır. İşte iktisadî buhranın bizi muztarip eden birinci ehemmiyetli tezahürü buradadır. Ziraî mahsulât ve ziraî iptidaî maddeler dünyada fazla miktarda istihsal edilmiş ve bunların fiatında büyük bir düşkünlük vücude gelmiştir. Bu fiat düşkünlüğü bilhassa bizim tediye muvazenemiz üzerinde endişe verecek bir tesir göstermiştir. Filhakika memleketimizin tediye muvazenesi çok uzun senelerden beri daima aleyhimizde bir açıkla kapanıyordu. Yalnız 1930 senesinde bir kısım talî amillerin de tesirile tediye bilançosunda bir nevi muvazene vücut bulmuştu. 1931 senesinin geçen 9 aylık ithalât ve ihracat vaziyetini tetkik ettiğimizde bu bilançonun aleyhimizde çok endişeyi mucip olacak bir şekilde yürümekte olduğunu gördük"*[570].

---

[566] İlhan Tekeli, "Türkiye'de Devletçi İktisat Politikasına Geçişin Nedenleri…", s.192.
[567] **Hürriyet**, 2 Temmuz 1931.
[568] **A.g.g.**
[569] **A.g.g.**
[570] **TBMM Zabıt Ceridesi** D/4 (2. Yasama Yılı) İ/1 C/4 (28-11-1931).

Dünya ekonomik bunalımının yarattığı sıkıntılara ek olarak Türkiye'nin iç dinamiklerinden ve kurumlarından kaynaklanan sorunlar da bunalımın etkisiyle birleşerek 1929-1933 yılları arasında Türkiye'deki tüketim göstergelerini olumsuz etkiledi. Türkiye'ye bunalım çeşitli şekillerde girdi. Türkiye'nin ihracatını yaptığı tarım ürünlerinin ve hammaddelerin fiyatları 1932-1933 arası dönemde 1925'teki düzeyinin üçte biri oranında geriledi. Dış ticarette 1932 ve 1933 yılları kayıpların en üst noktaya çıktığı görüldü. 1929,1930 ve 1931 yıllarında tarım üretimi bol olmasına karşın ihracatta bir sıçrama gerçekleşmedi. Bütün bunlara ek olarak 1932 yılı kötü bir ürün yılı oldu. Ürün fiyatlarının düşmesi köylünün satınalma gücünü düşürdü. Bu arada ithalatçıların kısa vadeli sermaye girişi ile finanse etmeye çalıştıkları borçlarının TL ile değeri büyüdüğü için, bu da bir diğer iflas nedeni oldu[571].

Atatürk şöyle diyordu:

"Dünya, hiç istisna tanımayan genel bir sıkıntı içinde idi. Her yerde ürünlerin fiyatları düşmüş olduğu halde alıcıları azalmış, ticaret dengesi bozulmuş, iş hacmi küçülmüş, en sağlam paraların değeri sarsılarak düşmüş ya da zorla düşürülmüştü. Özellikle bizim yurdumuz bu sarsıntının önünde bulunuyordu. Çünkü ticaret ve ödeme dengesi öteden beri açık bulunduğu halde tarım ürünlerindeki fiyat düşüklüğü ve yurdun geniş ölçüde işlenmiş mala olan ihtiyacı alış veriş açığını daha da çok arttıracaktı. Bu zorluklar ve ihtimaller yüzünden ülkedeki genel sıkıntının, çok ciddi mali sonuçları da olacağından, devletin hazinesi gittikçe daha çok darlığa düşme durumunda idi"[572].

Türkiye'yi sıkıntıya düşüren bir başka sorunu ise Sovyet Rusya yaratmıştı. Türkiye'nin yapacağı belli bir ihracatı da yakın komşularından sayılabilecek Rusya baltalıyordu. Türk mallarının fiyatları her ne olursa olsun Rusya, aynı malları Türkiye'den daha ucuz fiyatlarla piyasaya sürüyordu. Bu konuyla ilgili Mustafa Kemal Paşa, başbakana bir telgrafta şu uyarıda bulunmuştu:

"Bu hususta Sovyetler'le uzlaşmayı zorunlu görmekteyim. Aksi takdirde Rusların, Türk pazarından bir miktar mal satın almakla bize görünüşte sağladıkları yarar, meşru olmayan rekabetle tamamen hiçe indirilmiş olur"[573].

Türkiye'de bunalımın giriş şekli ve ekonomiye etkisini burada özetledikten sonra şimdi de bunalımın Türkiye'de çeşitli sektörleri nasıl etkilediği üzerinde detaylı olarak duracağız**.**

---

[571] Kazgan, **a.g.e**., ss.58-59.
[572] Mahmut Goloğlu, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi- II (1931-1938 Tek Partili Cumhuriyet)**, Türkiye İş Bankası Kültür yay., İstanbul, 2009, s.,35.
[573] **A.g.e**., s.36.

A.2. Bunalım Karşısında Türkiye'de Sektörlerin Durumu

Türkiye'de 1929 krizinin etkileri özellikle 1931 yılında şiddetli bir şekilde hissedilmeye başlandı. Ancak yine de kriz döneminde hazırlanan raporların üzerinde durdukları noktalardan biri bu krizin sadece dünyadan gelen etkilerden kaynaklanmadığı yönündeydi. Ekonomik bunalımın Türkiye'nin kendine özgü sorunlarından kaynaklandığını düşünenler de vardı. Bu sorunlar arasında teknik gerilik, sermaye ve girişim yokluğu, teşkilatsızlık gösterilmekteydi. Sonuç olarak bu eksiklikler Türk ekonomisini dünyada yaşanan ekonomik sıkıntılarla birlikte daha sıkıntı içine sokmuştu[574].

Bunalımın etkisini devam ettirdiği 1933 yılında İktisat Vekaleti Türkiye'yi iktisadi bölgelere ayırmak gibi bir uygulamayı tasarlamıştı. Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa ve dönemin İktisat Vekili Celal Bey'in birlikte çıktıkları ülke gezi sırasında yaptıkları incelemelerden hareketle bazı iktisadi kararlar alınarak böyle bir düşüne geliştirilmişti. Buna göre Türkiye bazı iktisadi bölgelere ayrılacak ve bundan sonra bütün idari teşkilat bu iktisadi bölgelere göre düzenlenecekti. İktisadi bölgelerin aynı zamanda birer de idari teşkilatı olacaktı. Yeni taksim ziraat, sanat ve nakil vasıtalar gibi bir çok etkenler dahilinden geçerek bir ihraç iskelesine kadar uzanacaktı. Ayrı ayrı vilayetlerin özel idareleri bu yolu ortak yapmakta zorluk çekmelerine karşın yeni düzenlemede iktisadi bölgeler bu yolu yapmakta hiçbir sıkıntı çekmeyecek olması ve bütün idari teşkilatın ve idari faaliyetin iktisadi esaslara göre yürümesi düşünülmüştü[575].

A.2.a. Tarım

A.2.a.1. Cumhuriyet Öncesi Tarımın Sorunları ve Teknik, Yapısal Dönüşüm

Cumhuriyet'in ilk döneminde tarım, ülke kaynaklarını tam kapasite kullanacak şekilde yapılmıyordu. Bunalımın çıktığı dönemde nüfusun yaklaşık yüzde seksenini oluşturan Türk köylüsü henüz sanayi hammaddesi üreten bir konumda değildi. Sadece sınırlı bir sahil kesiminde yaşayan az sayıda insan sanayi maddesi üretimi yapabiliyordu. Onun dışındaki tarım üreticilerinin çoğu ancak kendisinin ve ailesinin asgari ihtiyaçlarını karşılayacak basit bir üretim yapar durumdaydı. Tarım üretimi yaygın ve ancak kapalı bir ekonomik yapı içinde ailenin gereksinimlerini karşılayacak düzeyde bulunuyordu. Türkiye'nin toprak yapısı, iklimi, coğrafi özellikleri meyvacılık, ipek böcekciliği, kenevir ve özellikle pamukçuluk için gerekli şartları taşıdığı halde yine yeterince işlenememişti[576].

---

[574] BCA., 030.10.26.152.10,1931.
[575] **Akşam,** 1 Şubat 1933.
[576] Şevket Süreyya Aydemir, **Cihan İktisadiyatında Türkiye**, Ankara, 1931, s.11.

Türkiye'ye Osmanlı'dan kalan ekonomi büyük ölçüde tarıma dayanmasına karşın ülkede tarımsal üretime bağlı tüketim maddelerinin dahi Cumhuriyet'in ilk yıllarında sıkıntısının çekildiği görülmektedir. Cumhuriyet'in ilan edildiği tarihlerde ülkenin başlıca ithal maddesinin un olduğu görülmektedir. Ülke içindeki ulaşım araçlarının yetersiz ve pahalı oluşu yüzünden ülkenin iç bölgelerinde kalan üretim alanlarından İstanbul, İzmir gibi şehirlere getirilen bu ürünler çok pahalıya geliyordu[577]. Bunlara ilave olarak 1924-1925 yılları arasında Türkiye'de tarımın durumunu gösterecek güvenilir veriler henüz yoktu. Ancak 1927'den itibaren Türkiye'de tarımın durumunu gösteren sağlıklı verilere ulaşmak olanaklı hale geldi[578].

Tablo 3:

1924-1925 Arasında Türkiye'de Toprağın Durumu (Dönüm)		
Ekilebilir Arazi	231.500.000	%32
Orman	139.487.000	%18
Mera	269.409.000	%36
Dağ, Taş, kullanılmayan	102.234.000	%13
Bataklık	13.629.000	%1

(Kaynak: Aydemir, **Cihan İktisadiyatında…**, s.12)

Ülkenin ekilebilir arazisinin önemli bir kısmının atıl durumda olduğu anlaşılmaktadır. 1927 yılında dahi Türkiye'de ekilen arazinin tüm arazideki payı ancak % 4,8'di. Ama ayni tarihte Avrupa'da örneğin Danimarka'da arazinin %77'si, Çekoslovakya'da %42'si, Yunanistan'da %22'si İsviçre'de ise %21'i ekilmekteydi[579]. 1927'de Türkiye'de % 4,8'i oranında ekilen arazinin %89.5'i hububat, %3.9'u bakliyata ve % 6.6'sı sanayi hammaddesi olan bitkilerden oluşuyordu[580]. Türk köylüsü bu yıllarda ellerindeki arazinin tamamını işleyemiyordu. Örneğin beş kişilik bir aileye ortalama 11 hektar arazi düştüğü halde bunun ancak 2,5 hektarı işlenebilmekteydi. Bu anlamda daha büyük işletmeler ise İzmir, Aydın, Mersin, Adana gibi kıyı kesimine yakın illerde bulunmaktaydı. Araziler ya çok büyük ya da çok küçüktü. Toprağı olmayan köylülerin sayısı da oldukça fazlaydı[581].

Türkiye'de hububat merkezleri; Batı Anadolu ile İzmir, Bursa, Kocaeli, bölgeleri ve Doğu Trakya'ydı. Bakliyatın üçte birinden fazlası İzmir ve çevresinde üretilmekteydi. Yine

[577] Şevket Süreyya Aydemir, **İkinci Adamı** C.I, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1999, s.351.
[578] **A.g.e**., s.349.
[579] Aydemir, **Cihan İktisadiyatında**..., s.11.
[580] **A.g.e**., s.12.
[581] Hamit Sadi, **İktisadi Türkiye**, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul, 1932, s.68.

sanayi bitkilerinin dörtte üçü İzmir, Bursa, Kocaeli, "Türkiye Avrupası", Adana ve Mersin'de üretilmekteydi[582]. Türkiye'de tarım üretim alanlarıyla ilgili dikkati çeken önemli bir nokta doğal ve beşeri şartlar kadar üretim yapılan yerlerin dünya pazarlarına uzaklık ya da yakınlığı gibi genel ekonomik şartlar da önemliydi. İşte buna bağlı olarak Türkiye'nin kıyı kesimi tarımsal üretim bakımından da daha gelişmiş durumdaydı[583].

Türkiye'de bu dönemde tarım yapılan araziden çok kullanılabilecek boş arazi olduğu anlaşılmaktadır. İlhan Tekeli tarım kesiminin üretim azlığını topraktan çok emek ve sermayesizlikten kaynaklandığını söylemektedir. Özellikle üretim faaliyetlerinin devam etmesi için gerekli olan sermaye Türk köylüsünün en yoksunu olduğu konuydu. Nüfus yoğunluğunun az olmasından dolayı emek eksikliği de vardı; ama daha önemlisi var olan emeğin etkin şekilde kullanılamıyor olmasıydı. İşte bu nedenler Türkiye'de Cumhuriyet'in ilk yıllarında tarımsal üretimin verimini düşüren nedenlerin başında geliyordu[584]. Dönemin koşulları düşünüldüğünde Türkiye'de tarımsal üretimin büyük ölçüde coğrafi koşulların zorluklarına, hava koşullarına ve ulaşım olanaklarına bağlı olduğu görülmektedir. Teknik yetersizlikler de üretimde ortaya çıkan bu bağımlılık ilişkisinin oranını daha da arttıran bir etki yapmıştı. Gerçekten hem tarım üreticisinin nitelikli tarım yapma konusundaki bilgi ve teknik donanım eksiklikleri hem de coğrafyanın yer yer getirmiş olduğu zorluklar Cumhuriyet'in ilk yıllarında tarımın en başta gelen güçlükleri olmuştu. Özellikle iç bölgelerde ve ülkenin doğusunda yapılan üretimin, başka bölgelere ulaşmasında ciddi sorunlar vardı. Daha sonra da göreceğimiz gibi devlet, bu ulaşım sorunlarını çözmek için bu alana oldukça fazla yatırım yapmak zorunda kalacaktı. Örneğin, Muş'ta üretilen hububat büyük ölçüde yani % 80'ni Muş'un içinde kalıyor sadece %20'si çevre illere yollanabiliyordu. Dolayısıyla bu bölgelerde yapılan üretim köylünün sadece kendi ihtiyacını karşılamasına yönelik oluyordu. Türkiye'de ekilebilecek araziden yeterince yararlanılmadığı için bu bölgelerin ihracata pek fazla katkısı olmuyordu. Ülkenin iç ve doğusunda üretim, iç tüketime yönelik olunca üretici diğer ihtiyaçlarını da yaşadığı çevrenin çok fazla dışına çıkmadan sağlamaya yönelerek ticari akışkanlığın oluşmasını engellemiş oluyordu. Bu bölgelerde çorap, çamaşır hatta "kundura" dahi aile çevresince hazırlanıyordu. Ev eşyası için de benzer bir durum vardı. Kadınlar yaylaya çıktıklarında elde ettikleri keçi kılından pek çok örgü iş yapabiliyordu. Böylece ev halkının giyime yönelik ihtiyaçları da dışarıdan satın alınmadan sağlanmış oluyordu. Ama bu üretim daha önce de belirtildiği gibi dar bir alanda oluyor ve genel ticari faaliyetlere katılmıyordu[585]. Böyle olunca da iç ve doğu illerindeki

[582] Aydemir, **Cihan İktisadiyatında**..., s.14.
[583] Sadi, **a.g.e**., s.69.
[584] İlhan Tekeli-Selim İlkin, **Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu**, Bilge Kültür Sanat yay., İstanbul, 2009, s.108.
[585] İsmail Husrev Tökin, **Türkiye Köy İktisadiyatı**, İletişim yay., İstanbul, 1990, s.22.

ekonomik faaliyetler ülke ekonomisine katkı yapamıyor; adeta kapalı bir tarım ekonomisi olarak kalıyordu.

1927 yılında yapılan ziraat sayımına göre ülkedeki nüfusun yaklaşık %75'i köylerde yaşıyordu ve ilkel yöntemlerle tarım yapıyordu. Dolayısıyla sanayide çalışan nüfus ancak %2.1, ticaretle uğraşan nüfus ise % 1.9 oranındaydı. Üretim bölgelerine göre Karadeniz bölgesinin nüfusunu % 81.2'si Bursa ve çevresinin %75'i ve İzmir havalisinin %45'i çiftçi olup tarımla uğraşmaktaydılar[586].

Ülkenin içinde bulunduğu tarımsal şartların ve üretimin yeterli olmaması Cumhuriyet hükümetinin bu alana yönelik kimi girişimlerde de bulunmasını gerekli kılıyordu. Dolayısıyla bu dönemde sanayileşmeye dönük devletçilik kadar tarım kesiminde de devletin etkisini görmek mümkündü. Özellikle Ziraat Vekâleti'nin tarımda verimliliği arttırmaya dönük yoğun bir çabası olduğu anlaşılmaktadır. Ancak Türkiye Cumhuriyet'in ilk yıllarında yukarda da belirtildiği üzere, tüm alanlarda olduğu gibi tarımda da bilgi ve beceri sınırlıydı. Tarımda verimliliği arttıracak teknoliji yeterince kullanılamamıştı. Her ne kadar Osmanlı'da tarım alanında eğitim 1848'de başlamışsa da yine Cumhuriyet'in Onuncu yılında bile, Türkiye'de tarım üreticisinin tarım üretimi yeterince nitelikli yapamadığı anlaşılmaktaydı[587]. Türkiye'ye Osmanlı Devleti'nden kalan ziraat okullarında Fransız etkisinin ağırlıklı olduğu görülmekteydi. Buna karşın Cumhuriyet döneminde bu etki sadece Fransa'yla sınırlı kalmamış ve Alman esintileri de söz konusu ziraat okullarında etkili olmuştu. 1928 yılına kadar devam eden bu ikili etkiye Cumhuriyet hükümeti 1928 yılında son vererek okullarda eğitim tamamen Alman sistemlerine göre yapılmaya başlamıştı[588]. 1928 yılında açılan Ziraat Okulunda görevli olan Alman uzmanların Türkiye'nin makinalı tarıma geçmesindeki etkileri oldukça fazla olup tarımda Alman makinaları bu süreçte Türkiye'de kullanılmıştır. Öyleki Alman makine sanayi en önemli yatırımlarını Türk tarım sektöründe yapmıştı. Makinalı tarım uygulaması için Çukurova pilot bölge olarak belirlenmişti. Hem büyük hem de küçük çiftlikler yönelik makinalı tarım uygulamasında Çukurova önemli bir yerdi[589].

Cumhuriyeti kuran kadro ülke nüfusunun büyük kısmının yaşadığı ve tarım alanı olan köylerde yaşam ve üretim şartlarının yeterli düzeyde olmadığının bilincindeydi. Bu noktadan hareketle söz konusu kadro tarım alanında yapılacak sonraki çalışmalarda, ürün niteliğini yükseltmek, üretim maliyetini azaltmak, çeşitli hastalıklar ve böceklerle uğraşabilmek için teknik ve yasal önlemleri alma yoluna gitti. Bunun bir aşaması olarak 18.03.1924 tarih ve 442

[586] Aydemir, **İkinci Adam…** C.I, s.349.
[587] "Türkiye Tarımı ve Yapısal Gelişmeler 1900 1950" (Derleyen)Şevket Pamuk-Zafer Toprak, **Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000)**,Yurt yay., Ankara, 1998, s.24.
[588] **A.g.y**., s.25.
[589] Yavuz Özgüldür, **Türk-Alman İlişkileri 1923-1945**, Genel Kurmay Basımevi, Ankara, 1993, s.52.

sayılı Köy Kanunu[590] çıkarıldı. Bilinçsiz ve büyük ölçüde ilkel metotlarla yapılan verimliliğinin arttırabilmek için üretici kesimin bilinçlendirilmesi üzerinde duruldu[591].

Cumhuriyet döneminde Osmanlı'dan kalan "Bağcılık, Bahcıvanlık ve İhtimar (Mayalanma) Sanatları Mektebi, iki Ziraat Ameliyat Mektebi, Tiftik Keçisi Islah Mektebi, Sıcak İklimler Ziraat Mektebi, beş İpekböcekçiliği Mektebi, iki Sütçülük Mektebi, Köy Çiftlik Mektebi, Çiftlik Makinist Mektebi ve altı Çiftlik Mektebine" ilave olarak "9 Ameli Ziraat Mektebi, 2 Ziraat Makinist Mektebi" eklenmişti. Söz konusu okullarda teknik bilgi kadar uygulama da son derece önemli sayılmıştı [592].

Cumhuriyet'in tarım alanında önemli kabul edilen gelişmelerinden biri de 1930'larda yaşanmıştı. Bu anlamda Yüksek Ziraat Enstitüsü'nü anımsamak gerekir. 1933 yılı itibariyle Ankara'da beş fakülteden ibaret olan bu enstitü; orman ve vetenerlik alanlarında Alman eğitim sistemini uygulamıştı. Eğitmenleri Almanya'dan çağrılmıştı. Söz konusu Enstitü'nün Türkiye'de ziraatın gelişmesine önemli katkıları olduğunu belirtmek gerekir[593].

Türkiye'de Cumhuriyet döneminde üretimin arttırılması ve tarım araçlarını tekniğe uygun bir hale koymak için 7677 pulluk, 912 kalbur makinesi ile 221 traktör dağıtılmıştı [594]. Makineli ziraata yardım için toplamı 10.000.000 lirayı geçen bir yardımda bulunulmuştu. Köylünün bizzat sağlayabileceği selektör ve kalbur makineleri getirilmiş ve Türkiye'nin çeşitli yerlerine dağıtılmış olan bu makinelerden 1937'ye 13.000.000 kilo tohum temizletilmiş ve kısmen de ilaçlanmıştı[595].

Cumhuriyetin ilk yıllarında tarımsal üretimin, ıslahı, standardizasyonu kadar hayvancılık sektörünün gelişebilmesi için gerekli yem ve bitkilerin yetiştirilmesi konusunda da önemli çalışmalar yapılmıştı. Örneğin hayvancılığın gelişmesinde son derece önemli olan yulaf ekimi konusu ele alınarak söz konusu bu ürünün sadece yazlık olarak değil aynı zamanda kışlık olarak da ekilmesi üzerinde uzunca bir süre durulmuştu. Özellikle Yeşilköy ve Eskişehir Tohum Islah İstasyonları yulaf sorununa eğilmişlerdi. Hem kışlık hem de en şiddetli kışlara bile dayanabilecek çeşitler üzerinde incelemeler yapılmıştı. 1928 yılından itibaren Türkiye'de yulaf ekim alanlarının yıllar geçtikçe arttığı anlaşılmaktadır. 1928 yılında 135.200 hektar alandan 78.422 ton ürün elde edilmişken 1935 yılında ekili alan 229.119 hektara ulaşarak elde edilen ürün miktarı da 231.988 ton olmuştu. 1936 yılında bu rakamlar daha da yükselmişti[596].

---

[590] **Resmi Gazete**, (Resmi Ceride 4 Ramazan 1342 sayı.68), Sayı:68, 17.04.1924.
[591] Bülent Durgun, "Atatürk Döneminde İzmir Ekonomisi 1923-1938" **Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi)**, İzmir, 2005, ss.52-53.
[592] "Türkiye Tarımı ve Yapısal Gelişmeler 1900 1950" , s.25.
[593] **A.g.y**., s.25.
[594] BCA., 030.10.13.77.25. 1937.
[595] BCA., 030.10.13.77.25. 1937.
[596] "Türkiye Tarımı ve Yapısal Gelişmeler 1900 1950" , s.27.

Hayvan yemi bitkilerinin geliştirilmesi konusunda önemle duran Ziraat Vekaleti'nin kurak yerlerde ekilmek üzere Eskişehir Islah İstasyonu'nda nitelikli yeşil ot veren Sazova kır yoncası elde edilmişti. Ayrıca yoncaların ıslahı ve yoncalıkların zarar görmesine neden olan küsküt ile mücadele için Kayseri'de bir Yonca Deneme ve Yonca Tohumu Temizleme İstasyonu açılmış ve sonraki dönemlerde Almanya'ya yonca tohumu ihraç edilmişti[597].

Türkiye'de zeytinciliği geliştirebilmek amacıyla, zeytin ağaçlarını aşılamak için İzmir, Muğla, Balıkesir, Çanakkale'de birer tane Seyyar Zeytin Bakım Teşkilatı oluşturulmuştu[598].

Bunlara ilave olarak Kastamonu'da kendir ekiminin fenni yöntemlerle yapılmasını sağlamak için kendir ıslatma havuzları yapılmıştı. Yine Yeşilköy Islah İstasyonu'nda yüksek morfinli afyon çeşitleri denenerek yüzde 28 morfin dereceli afyon çeşitleri yaptırılmıştı[599].

Türkiye'de Cumhuriyet kadrolarının yaptığı pek çok iş yurt dışında da takip ediliyor ve kimi yabancı gazetelerde Türkiye ile ilgili yapılan işler sıralanıyordu. Bu yazılardan bir tanesi de Türkiye'de tarım alanında yapılanları göstermesi bakımından önemliydi[600]. Modern Türkiye'de köylü nüfus için oldukça önemli işler yapıldığını ifade eden bir yazar bu yapılanları şöyle sıralıyordu: Köy mektepleri açılmış, planlı tarzda modern silolar kurulmuştu. Ayrıca büyük arazinin oransız bir şekilde münferit şahısların elinde ve mülkiyetinde bulunduğu yerlerde bunlara bağlı olan küçük çiftçilere arazi verilmiş ve bu çiftçiler kendi başlarına bağımsız yapılmıştı[601].

5-6 nüfustan oluşan bir aileye ortalama 25-30 hektar arazi verilmişti. Böylece büyük çiftlikler ortadan kaldırılarak köylünün durumu iyileştirilmişti. Buğday mahsulü 1927'de 1.330.000 tondan 1933'de 2.712.000 tona yükselmiş, çavdar mahsulü aynı yıllarda 101.000 tondan 343.000 tona, arpa ise 629.000 tondan 1.609.000 tona çıkmıştı[602]. Susam, keten tohumu ve darı gibi ürünlerde aynı yıllarda dört katı artmıştı. Hollandalı uzmanlar bataklıkları kurutmaya ve nehirleri düzenlemeye çalışmışlardı. Konya civarında büyük miktarda sulama işleri yapıldığı yine bunun yanı sıra merinos koyunu yetiştirme bağcılık ve fenni ormancılık kurma gibi faaliyetlerin de düzenlendiği ifade edilmişti. İşte bu Alman yazar, Türkiye'nin bütün bu işleri sadece kendi tasarruflarıyla yaptığını başka bir sermayesinin olmadığını ve bütün bunların Türkiye tarafından başarıldığını yazmıştı[603].

Cumhuriyet döneminde ülkenin tarımsal üretimiyle ilgili incelemeler yapan Rus Prof. P.M. Jukovskiy'in Türkiyey'le ilgili tespitlerini "Tarım Türkiyesi ve Sovyetler Birliği"

[597] **A.g.y**., s.27.
[598] **A.g.y**., s.28.
[599] **A.g.y**., s.27.
[600] BCA., 030.10.231.558.2.1937. Berlin'de çıkan N.S.Landpost gazetesinin 22.01.1937 tarihli nüshasında çıkan haber "Türk Köylüsü" başlığını taşıyordu. Yazı Dr. Von Leers imzasıyla çıkmıştı.
[601] BCA., 030.10.231.558.2.1937.
[602] BCA., 030.10.231.558.2.1937.
[603] BCA., 030.10.231.558.2.1937.

başlıklı bir yazı yazarak ortaya koymuştu. Jukovskiy; Türk tarımında tütün, buğday, arpa, pamuk ve pirincin önemli bir yer tuttuğunu; susam, fındık, ayçiçeği yetiştiriciliğinin ve yağ endüstrisinin ciddi perspektiflere sahip olduğunun altını çizmişti. Özellikle anason, gül, lavanta, yasemin, süsen çiçeği rozmarin gibi eter yağlı ürünlerin yetiştirilmesinde önemli derece gelişme olanağının bulunduğunu vurgulamıştı. Yine meyvecilik özellikle de üzüm yetiştiriciliği Türkiye için önemli olarak değerlendirilmişti. Prof. P.M. Jukovskiy Türkiye'nin Tarım Bakanlığı'nın astropikal meyvecilik ve ekincilik için yeni yetiştirme alanlarını oluşturması gerektiğini zira Türkiye'nin bu konuda önemli aşamalar kaydedebilecek bir ülke olduğunu belirtmişti. Jukovskiy sözünü ettiği alanlarda Türkiye'nin faaliyetlerini yapmadan önce mutlaka ülkenin doğa tarihinin detaylı bir biçimde incelemesini önermekteydi. Jukovskiy ayrıca, Türkiye'de eksikliğini gördüğü iklim, toprak ve bitki örtüsü haritalarının mutlaka çıkarılmasını bir zorunluluk olarak belirlemişti. Türkiye'de tarımda görülen bu eksiklik hayvancılık için de geçerliydi[604]. Prof. P.M. Jukovskiy'nin ortaya koyduğu bu eksiklikler Türkiye'de tarımın ve hayvancılığın neden geri kaldığını, gelişemediğini bir anlamda göstermiş oluyordu.

Ülkenin yiyeceğini kendisinin yetiştirmesi gereğini dikkate alan Cumhuriyet'in yeni yönetim anlayışının tohum ıslah istasyonları ve nümune çiftliklerini, verim arttırıcı özellikleri olan kuruluşlar olarak görmek gerekir[605]. Eskişehir Islah İstasyonunu, onları takiben de Ankara, Adapazarı, Yeşilköy istasyonlarını kurarak öncelikle tohum ıslahı esası gerçekleşti. Bu istasyonlarda ıslah olunarak elde edilmiş olan elit tohumlar devlet çiftliklerinde üretilerek köylere dağıtılmaya başlanmış ki miktarı 1.000.000 kiloyu bulmaktaydı. Bir taraftan buğday ıslahı sağlanmış diğer taraftan da yapılan teşviklerle buğday üretimi 30.000.000 kentala çıkmış ve Türkiye herhangi bir milletin pazarı halinden çıkarak kendi buğdayı ile yaşamaya başlamış, az da olsa ihracatçı bir ülke olma konumuna gelmişti[606]. Islah istasyonları değişik buğday tipleri üzerinde çalışmıştır. Bu istasyonların içinde Yeşilköy sert ve yumuşak buğday, Eskişehir akbuğday, yayla buğdayı, sert akbuğday, Adapazarı Islah İstasyonu'nda bin tane çeşitli buğday ve Ankara Islah İstasyonu yumuşak ve sert buğday türleri geliştirilmiş ve üreticiye dağıtılmıştı[607].

Bu istasyonlara ilave olarak Antalya'da sıcak iklim Nebatatları Islah İstasyonu, Kayseri'de Yonca Deneme ve Yonca Tohumu Temizleme İstasyonu, Erzurum'da Tohum Islah ve Deneme İstasyonu, Lüleburgaz'da Devlet Örnek Üretme Çiftliği, Ordu, Konya ve

[604] Mehmet Perinçek, **Türk-Rus Diplomasisinden Gizli Sayfalar**, Kaynak yay., İstanbul,2011, ss.285-286.
[605] "Türkiye Tarımı ve Yapısal Gelişmeler…, s.26.
[606] BCA. ,030.10.13.77.25.1937.
[607] "Türkiye Tarımı ve Yapısal Gelişmeler 1900 1950", s.26.

Çorum'da "deneme tarlaları" tesis edilmişti. Ayrıca Ziraat Vekâleti'nin "Islah ve Deneme Servisi" 1929'dan itibaren çiftçiye tohum dağıtımı başlatmıştı[608].

Sadece buğday için değil aynı zamanda pamuk, pirinç vb. daha pek çok tarım ürününün ıslahı için istasyonlar oluşturulmuştu. Islah sorunu üretim maliyetlerinin de düşmesi için son derece önemliydi. Üretim maliyetlerini azaltmak için mıntıkalarda iyi bir nöbetleşe ekim, sisteminde serpme yerine mibzerin(tohum ekme aleti) kabulü, el çapası yerine çapa makinelerinin kullanılması, önerilmişti[609].

Cumhuriyet dönemine kadar Türkiye'de yenilen pirinçlerin büyük ölçüde dışarıdan geldiği anlaşılmaktadır. Cumhuriyet döneminde buğday gibi pirinç de ülkenin "öz malı" haline gelmişti. Üretim miktarı da 45 – 50 milyon kiloyu bulmaktaydı. Bu ürünün ıslahını sağlamak için mevzuatın yenileştirildiği gibi Antalya'da bir de pirinç ıslah istasyonu kurulmuştu[610].

Türkiye'de en önemli ürünlerden biri olan pamuk ıslahı yolundaki çalışmalarda da ilerlemeler olmuştu. Pamukların hem kalitesini hem de ekim sahasını çoğaltmak için Hükümet aldığı önlemler sayesinde tam faaliyetle çalışarak sanayide istediği yüksek kaliteli pamuğu yetiştirmişti. Köylüye dağıtılan yüksek kaliteli pamuk tohumu miktarı 3.161.600 kiloyu bulmuştu. Bunların hem verimi fazla ve hem de kaliteleri yüksekti. Eski pamuklara nazaran bu tohumlarla ekilen tarlalar daha fazla bir kar getirmişti. Bu pamuk tohumları Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra Adana ve Nazilli'de kurulan istasyonlar ve çiftliklerde elde edilmişti[611].

Cumhuriyet Hükümeti, yalnız iç sanayi ihracatlarının sağlanmasıyla kalmayıp dışarıya yüksek kaliteli pamuk ihraç edilmek olanaklarını da hazırlamıştı. Az yağışlı yerlerde başarıyla mahsul edebilmek yöntemlerini arayıp belirleyen ve sonuçlarından köylüyü haberdar eden Eskişehir Drayfarming (kuru ziraat) İstasyonu kurulmuştu. Bir taraftan hükümetin diğer taraftan da milli kurumların yardımıyla meydana gelen şeker sanayinin başlangıç maddesi olan pancar tarımı Türkiye'de, Cumhuriyet döneminde öğrenmişti. Yine Cumhuriyet'in ilk yıllarında ülke için birer temenni ve istek olmaktan ileri geçmeyen üç beyazlar, yani un, şeker ve pamuk meselesinde Cumhuriyet döneminde yapılan çalışmalarla önemli mesafeler alınmıştı[612]. Görüldüğü gibi tarımın gelişebilmesi için ülkede yoğun bir faaliyet ve çaba gerçekleştirilmişti.

Tarımın gelişmesi için alınan bunca önleme karşın yine de 1923-1930 arası dönemde beklenen ilerleme tam anlamıyla olmamıştı. Zaten yapılan atılımların kısa süre sonuç

[608] **A.g.e**., s.26.
[609] BCA., 030.10.162.134.1.1938.
[610] BCA., 030.10.13.77.25. 1937.
[611] BCA., 030.10.13.77.25. 1937.
[612] BCA., 030.10.13.77.25. 1937.

vermesi beklenemezdi de. Onca faaliyetin sonuç vermesi için zamana ihtiyaç vardı. Şevket Süreyya Aydemir; 1930'ların başında tarım ürünlerinin alımı, satımı, fiyatlarının korunması ve bu kanaldan köylüye elverişli bir tarım geliri sağlanması yolunda herhangi bir önlem ve teşkilatlanma olmadığını söylüyordu. Köylü ve üretimleri Aydemir'in ifadesiyle *başıboş bir pazarın ve bu pazarı ellerinde tutan bir tefeci ve eşrafın insafsız ellerinde kalmış* durumdaydı. Bu durum 1931 yılında toplanan Ziraat Kogresi'nde tarım politikalarının incelenmesiyle ortaya çıkmıştı. Zaten 1929 yılında patlak veren ekonomik bunalım Türkiye'de tarım hammaddeleriyle gıda maddelerinde büyük etkiler yaparak Türkiye'nin ihracatını da alt üst etmişti. Cumhuriyet'in ilanından bunalımın etkilerinin görüldüğü döneme kadar Şevket Süreyya Aydemir'e göre Türkiye'de tarım politikaları açısından Aşar Vergisi'nin kaldırılmasının dışında önemli bir gelişme kaydedilmemişti. Ona göre bu durumun ortaya çıkmasında İsmet Paşa iktidarının başarısızlığı vardı[613]. Ancak yine de bu durumun ortaya çıkmasını sadece İsmet Paşa Hükümeti'nde görmek doğru bir yaklaşım değildir. Çünkü yukardan beri görüldüğü üzere Cumhuriyet Hükümeti sadece siyasi yapıda yenilik demek değildi. Ülkede hemen her alanda işlevini görmeyen kurumlarda ciddi yeniliklerin yapılması ve zihniyet değişimine gidilmesi gerekiyordu. Tarım da bu alanlardan sadece bir tanesiydi. Bu alanda da sorunlu bir yapı devralan Cumhuriyet Hükümeti, bu alanda yaptığı yatırımların sonuçlarını elbette bir anda değil zaman geçtikçe görecekti.

A.2.a.2. Tarımda Bunalıma Bağlı Etkiler, Alınan Önlemler ve Birinci Ziraat Kongresi

1929 krizinin Türkiye'ye yansımasının en önemli aracı tarım sektörü oldu. Bu durum iç ticaret hadlerinin tarım kesimi aleyhine gelişmesine yol açtı. Bu nedenle İlhan Tekeli'nin de belirttiği gibi özellikle "kırsal üretim faaliyetleri" bunalımdan en olumsuz etkilenen çalışma alanları oldu[614].

Kriz yıllarında tarım ürünlerine dünyadan gelen talep miktarlarında yaşanan azalmalardan dolayı Türkiye'nin tarımsal ihracının azalmasına neden olmuş ve ülkenin dış ticaret hadlerinde ciddi düşüşler gerçekleşmişti[615]. Bu dönemde halkın tedirginlik içinde olduğu ve özellikle ihracat malları yetiştiren Karadeniz, Ege, Akdeniz gibi üretim bölgeleri bunalımın bütün şiddetiyle yaşandığı yerlerin en başında geliyordu. Fiyatların neredeyse sıfıra düşmesine rağmen alıcı bulamaması bunalımın genel bir özelliği haline gelmişti. İhraç malları yetiştiren ve geçimlerini bu ürünler üzerinden sağlayan şehir ve kasaba kesimini oluşturan orta sınıflar durumdan en çok dertli kesimdi. Yine aynı şekilde Orta ve Doğu

[613] Aydemir, **İkinci Adam…** C.I, ss.356-357-358.
[614] İlhanTekeli-Selim İlkin, **1929 Buhranın'da**…, s.186.
[615] Kazgan, **Türkiye Ekonomisinde**…, s.34.

Anadolu'nun sadece hububat yetiştirerek ve hayvancılık yaparak geçinen köylü ve şehirli insanları sahil kesime göre daha sakin görünmelerine karşın yine bitkin bir hale gelmişlerdi[616].

Bunalım yüzünden Türkiye'de üretilen tarım üretiminin para etmemesi, Türk çiftçisinin alım gücünün düşmesine neden oldu. Toplum büyük bir sıkıntı içindeydi[617]. Çiftçi yıl boyunca çalışarak ürettiği mahsulünü çok az karla satabilmiş bu parayla ihtiyaçlarını karşılayamamıştı. Bu durumda Türkiye'de ekonomik hayatın büyük bir durgunluk içine düşmesine neden oldu[618]. Tekeli, tarım kesiminin yaşadığı sıkıntılara karşın yine de doğrudan doğruya onları koruyacak ve tarım üreticisinin refahını sağlayacak önlemlerin alınmadığını belirtmektedir[619].

1920-30'lu yıllarda Türkiye'nin ihracatının en önemli payını tarım ürünleri oluşturuyordu. Bu noktadan hareketle tarımı etkisi altına alan ekonomik sıkıntılar Türkiye'nin genel ekonomik hayatında etkili olmuştu. Türkiye'nin üretim masrafları da oldukça yüksekti. Üst üste birkaç yıl üretimin fazla olması yüzünden ürün fiyatları düşünce; Türkiye'nin maliyet fiyatlarının yüksekliği iyice ortaya çıkmıştı. Örneğin arpa 4-5 kuruşa mal olmakta buna karşın piyasada satış fiyatı aynı oranda seyretmemekteydi. Bu ise üreticinin büyük zarar görmesine neden olmuştu. Yine buğday 5-6 kuruşa mal olurken; piyasada satışı üretim miktarının çok az üzerindeydi[620]. İlhan Tekeli bu dönemde devletin sadece tütünle ilgili doğrudan önlem alma yoluna gittiğini yazmaktadır. 8 Haziran 1930'da meclisten geçen *"Tütün İnhisar Kanunun"da Tekel idaresine yalnızca kendi üretimi için piyasadan yaprak tütün alması değil aynı zamanda ihraç edebilmek için tütün alması yetkisi verilmiştir"*[621].

Türkiye'nin tarım yaşamını etkileyen bunalımın nedenleri arasında uluslararası pazardan gelen yani dünya fiyat bunalımından kaynaklanan etkiler de vardı[622].

Ancak bir yandan da ülkenin tüm alanlarda olduğu gibi tarım alanında da kendi içyapısından kaynaklanan sorunları vardı. Üretimin özendirilmesine karşın; fiyatların koruyucu cephesi ile satın alma, depolama, nakil ücretleri yeterince ele alınmadığı yönünde belirlemeler dönemin sorunları olarak ortaya çıkmaktaydı. Üretimin artmasına karşın himaye görmemesi, dolayısıyla pazarda ortaya çıkan "fiyat sefaletleri" köylüyü fazla üretimden yıldırmıştı. Bu tablo büyük ölçüde Toprak Mahsulleri Ofisi'nin[623] kurulmasıyla değişecekti[624].

---

[616] Aydemir, **Tek Adam**… C.III, s.364.
[617] Goloğlu**, a.g.e**., s.35.
[618] Yunus Nadi, "İktisadi Buhranda Mevkiimiz!", **Cumhuriyet**, 10 Şubat 1931.
[619] Tekeli-İlkin, **1929 Buhranın'da**…, s.186.
[620] Yunus Nadi ,"Buhrana karşı Fevkalade Tedbirler", **Cumhuriyet**,11 Şubat 1931.
[621] Tekeli-İlkin, **1929 Buhranın'da**…, s.187.
[622] BCA., 030.10.26.152.10,1931.
[623] "*Dünya ekonomik bunalımın etkilerinin artması üzerine birçok ülke çıkardıkları yasalarla önlemler almıştır. Türkiye'de de 10.07.1932'de yürürlüğe giren, 2056 sayılı Hükümetçe Ziraat Bankasına Mübayaa*

Dünya ekonomik bunalımını Türkiye ekonomisine taşıyan etkilerin en güçlüsü tarımsal malların fiyatlarında ortaya çıkan keskin düşüşlerden ileri gelmişti. Buğday ve başka tahılların fiyatlarında 1928-29'dan 1932-33'e kadar yaklaşık %60 düşüş gerçekleştikten sonra 1930'ların sonlarına kadar ise aynı düzeyde kaldıkları görülmüştü[625]. Tahıl fiyatlarında dört yıl boyunca süren bu yoğun düşüş, 1930'ların sonuna kadar aynı seviyede kaldığından bu dönemde yaşam tarımla uğraşan kesim için son derece ağırlaşmıştı.

Tıpkı tahıl ürünleri gibi o tarihlerde Türkiye'nin en önemli ihraç mallarından sayılan tütün, kuru üzüm, fındık ve pamuğun fiyatlarında 1932-33' e kadar yaklaşık olarak % 50'lik bir gerileme görülmüş, fakat sonraki yıllarda bu düşüşlerde de bir miktar toparlanma meydana gelmişti. Söz konusu yıllar arasında tarımsal ürünlerdeki fiyat düşüşleri, mamul mallara göre daha fazla olduğundan aynı dönemde Türkiye'nin dış ticaret hadlerinde %25 lik bir gerilemeye neden olmuştu[626].

Türkiye'nin tarımsal üretiminin en önemli kollarında meydana gelen bu fiyat düşüşleri de göstermişti ki dünya ekonomik bunalımının tüm sarsıntıları özellikle tarım sektöründe açıkça ortaya çıkmıştı. Tarım ürünlerde her yerde meydana gelen bu fiyat düşüşleri yerli üreticiyi oldukça derinden sarsmıştı. Ne yazık ki bunalım yıllarında çiftçiler üretim giderlerini bile karşılayamamışlardı. Çiftçiler hem üretim giderlerini karşılayamıyorlar hem de bunalım döneminde ortaya çıkan yeni masrafların altında daha da eziliyorlardı. Üretim etkinliklerini sürdürebilmek için onlar ağır faizli kredi borçlarının altına girmişlerdi. I.Dünya Savaşı'nın yarattığı tahribat ve sonraki yıllarda ortaya çıkan kuraklık gibi sorunları henüz atlamamış olan çiftçiler bu defa da dünya ekonomik bunalımının sarsıcı, ezici etkisi altında kalmışlardı[627]. Aşağıda Fiyat Bunalımını Gösteren Tablo, durumu daha net ortaya koymaktadır.

Ettirilecek Buğday Hakkında Yasayla buğday fiyatını korumak ve düzenlemek amacıyla hükümetçe belirlenen fiyattan üreticinin buğdayının alınıp, satılması için Ziraat Bankası yetkilendirilmiş ve elde edilecek kârdan silo ve depo yapılması kararlaştırılmıştır. Alınan buğdayın korunmasında yeterli depo ve silo bulanmadığından sorunlarla karşılaşılması üzerine 22.06.1933 günlü, 2303 sayılı Silo ve Ambarlar Hakkında Yasa çıkarılmış ve Ziraat Bankasına hububat muhafaza tesisleri kurma görevi verilmiştir. Ziraat Bankasının üreticiden aldığı buğdayın destekleme alımı ile koruma tesisi yapımından doğan borçlarının karşılanması için 30.05.1934 tarihinde yürürlüğe giren Buğdayı Koruma Karşılığı Yasası ile vergi konulmuştur. Buğday üretiminin artması ve bu alandaki görevlerin çoğalması üzerine 13.07.1938 günlü Resmi Gazetede yayımlanan 3491 sayılı Toprak Mahsulleri Ofisi Yasası ile İktisadi Devlet Teşekkülü niteliğinde Toprak Mahsulleri Ofisi kurulmuştur".

Toprak Mahsülleri Ofisi (TMO) Genel Müdürlüğünün 2002, 2003, 2004 Yılları Eylem ve İşlemlerinin Araştırılıp Denetlenmesine İlişkin Rapor 22.03.2006 tarihli raporundan alınmıştır. http://www.tccb.gov.tr/ddk/ddk19.pdf , E.T.11.02.2012.

[624] Aydemir, **İkinci Adamı**… C.I, s.359.

[625] Şevket Pamuk, **Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme Seçme Eserleri-II**, **Türkiye İş Bankası** Kültür Yayınları, İstanbul, 2007, s.173.

[626] Pamuk, **a.g.e.**, s.173.

[627] BCA., 030.10.26.152.10,1931.

Tablo 4:

Bunalım Döneminde Türkiye'de Fiyatlar		
Ürün	**1929 (Kuruş)**	**1931(Kuruş)**
Buğday (Okkası)	17	3-5
Pamuk	90	30-35
Tütün	100-125	55-60
Yapağı	100	45-50

(Kaynak: BCA., 030.10.26.152.10,1931.)

Tablodan da anlaşılacağı gibi çiftçinin ürettiği ürün önceki yıllara göre 1931 yılında çok düşmüştü. Tarımsal üretimdeki bu aşırı düşüş, üreticinin yaşamını sürdürebilmesi için ihtiyaç duyduğu maddelerin ve üretim faaliyetlerinde kullandığı araçların iç piyasa fiyatlarında aynı oranda düşüşler gerçekleşmemiş ve bu durum üretici aleyhine ağır bir dengesizlik yaratmıştı[628].

Ülkenin ihracat gelirlerinin azalmasıyla birlikte, Türkiye'de hükümet dış ticaret ve kambiyo rejimi üzerinde daha geniş denetim önlemleri almaya yönelmiş bu ortamda "korumacılık" gelişmişti. Bu sürecin Lozan Antlaşması'nın gümrükler üzerinde sınırlayıcı hükümlerinin 1929'da sona ermesiyle başladığını söylemek olanaklı olmakla birlikte bunalımın yarattığı ortamda ithal mallar üzerindeki gümrük tarifelerinin artışı daha da fazlalaşmıştı. İthal mallar üzerindeki gümrük tarifelerinin oranları 1929'da % 13'den %46'ya yükselmiş ve 1930'lu yılların ortalarına gelindiğinde ise bu orandan %60'ı dahi aşmıştı. Ülkenin sıkı koruma önlemleriyle içe kapanması kimi iplik, un, cam, tuğla, deri işleme gibi küçük ve orta ölçekli imalathanelerin gelişmesine katkıda bulundu[629].

Yine Fransa'nın yumurta, Almanya ve İngiltere'nin halı ve Amerika'nın incir ithalatına karşı aldıkları kısıtlayıcı önlemler Türkiye'nin ihracatını olumsuz etkileyecek sebepler arasında yer almıştı[630].

Türkiye'de, 1929 bunalımının patlak vermesinden bir süre önce şiddetli bir kuraklık yaşanmıştı. Bu durum tarım ürünlerinin üretimini de olumsuz etkilemiş ve 1929 bunalımının etkilerinin daha da şiddetli hissedilmesine neden olmuştu. Toplumun temel besin kaynağı olan ekmek üretimine yetecek miktarda buğday bulmakta sıkıntı yaşanmıştı[631].

Bunun yanı sıra kimi bölgelerde yaşanan aşırı yağışların yarattığı felaketler de ekonomiyi olumsuz etkilemişti. Bunun en tipik örneğini bir liman kenti olması nedeniyle aynı

[628] BCA., 030.10.26.152.10,1931.
[629] Pamuk, **a.g.e**., s.174.
[630] BCA., 030.10.26.152.10,1931.
[631] Pakize Çoban ,"İzmir'de Dünya Ekonomik Bunalımı Sırasında Tüketim Kültüründe Değişmeler ve Bunalımın Fiyatlar Üzerine Etkileri", **Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, İzmir, 2008, s.135.

zamanda önemli bir ihracat noktası olma özelliği de taşıyan İzmir gösteriyordu. Tarım ürünlerinin taşınmasından doğan fiyatların yüksekliği karşısında devlet, nakliye bedellerinde indirimlere yönelmişti. Taşınma bedellleri daha çok kıyılara uzak yerlerden gelen ürünlerin getirilmesi sırasında artıyordu[632].

Bunalımın patlak verdiği yıl Türkiye'de tarım üretimi iyi olmuştu. Ancak yine de üretimin fazla olması beklenildiği gibi piyasalarda bir canlılık yaratamamıştı. Bunalımın bir nedeni dünya tarım üretiminin ihtiyaçtan fazla olmasından kaynaklanmaktaydı. Ürün fazlası her yerde fiyatların düşmesine neden olmuştu. Ürün fazlası tüm dünyada zararına fiyatlarla dahi tüketilemediği için, piyasalardaki durgunluk buna bağlı olarak sürmüştü[633].

Ürün azlığı gibi fazlalığı da bunalım nedeni olmuştu. Ancak elbette mahsul azlığından kaynaklanan bunalım daha tehlikeliydi. Çünkü ürün azlığında açlık tehlikesi gibi bir durum ortaya çıkabilirdi. Ancak ürün fazlalığında ise en azından tokluk içinde çekilecek bir sıkıntı vardı. Bütün dünya ile birlikte Türkiye'de ürün fazlasının para etmemesinden sıkıntı içine düşmüştü. Ancak yine Türkiye fazla üretime devam etmeliydi. Türkiye, er geç bunun yararını görecekti. Türkiye'de paranın değer kaybetmesinin önüne geçilmesi de Türkiye'nin refahı da yine ürün fazlalığıyla düzelecekti[634].

Tarımsal sorunlara çare olarak çiftçinin de sorunlarının çözülmesi gerekliydi. Bu doğrultuda zirai kredilerin hacim, vade ve faiz şartlarının tarım ihtiyaçlarına uygun olarak düzenlemesi en önemli konular arasında gelmekteydi. Bunalım döneminde tarım ürünlerinin fiyatlarının düşmesinden dolayı devlet tarım girdilerinin maliyetlerini düşürmek için girişimde bulundu. Devlet tarım kesimine destek olabilmek için tarımsal kredinin maliyetini düşürme yoluna gitti. Ancak burada kredi maliyetlerinin düşmesi için alınan önlem kredi faizlerinin düşürülmesinden çok kredi kurumlarının fonlarının miktarını arttırarak tefeci tüccarların pisayadaki etkilerinin azaltılmasına çalışmıştı[635]. Tarımsal kesime verilecek kredi olanakları için Ziraat Bankası Kanununda değişiklik yapılmıştı. 1930 tarih ve 1697 sayılı Kanunla Ziraat Bankası'nın sermayesi 20 milyondan 100 milyon liraya çıkarılmıştı[636].

1930 yılında Ali İktisat Meclisi tarafından hazırlanan bir raporda, *"Türkiye İktisat Ticaretinin İnkişafı"* için alınması gereken önlemler arasında tarım alanında yapılacaklara dair de öneriler getirilmişti. Bu raporda değinilen noktalardan biri de Türkiye'nin üretim hukuku meselesiydi Bu raporda ayrıca ziraatçılar, üretimi maliyet fiyatına bağlı olarak arazi vergisinin oranları üzerinde hükümetçe yapılmakta olan inceleme ve tadilatın hızla ve

---

[632] BCA., 490.01.25.122.2. 1937.
[633] Yunus Nadi, "Zirai Buhran", **Cumhuriyet**, 17 Haziran 1930.
[634] **A.g.g.**
[635] Tekeli-İlkin, **1929 Buhranın'da**…, s.188
[636] **A.g.e**., s.188.

özellikle incir ve üzüm bağlarında ve zeytinliklerde yeniden yazılması kıymet icrası ve tahrir tarzlarının ıslahı gibi konuları da gündeme getirmişlerdi. [637]

"Türkiye İktisat Ticaretinin İnkişafı" başlıklı rapordan anlaşıldığı kadarıyla Türkiye'de ziraat tekniğinin ıslahı başlığı altında görüşmeler de yapılmıştı. Buna göre; hububat üretiminde hasat ve harman yöntemlerinin ıslahı ve üretimin en masraflı olan bu kısmında mahsulü daha ucuza elde etmenin sağlanması üzerinde durulmuştu. Yine köylüye mahsulünü koruyarak iyi bir şekilde saklaması ve uygun satış piyasasını bekleyebilecek olanağın verilmesi için köy depolarının hazırlanması fikri öne sürülmüştü[638]. Köy Kanunu hükümlerinin uygulanmasıyla ilgili hükümetin konu üzerinde durması gerektiği vurgulanmış ve buna paralel olarak Ziraat Bankası'nın köylüye bekleme kredisi diye tanımlanan bir krediyi vermesi olanağının yaratılması düşünülmüştü. Tarım ürünleriyle ilgili dikkati çeken en önemli noktalarından biri bunların ıslah edilmeleriydi. Özellikle buğdayın ıslahı meselesi dikkati çekmektedir. Tarım ürünlerinin bazılarının da örneğin fındık gibi iyi korunması ve iyi bir şekilde nakledilmesi, paketlenmesi üzerinde de durulmuştu[639].

Raporun tarımla ilgili kısmında yukarıda önerilen uygulamalara bakılarak Türkiye'de 1930'lu yıllarda tarımın hala tam olarak modern yöntemlerle yapılamadığını söylemek mümkündür. Üreticilerin gerek üretim aşamasında gerekse, ürünü toplama ve pazarlama aşamasında hala geleneksel yöntemleri kullandıkları anlaşılmaktadır. Tarım arazilerini yeterince verimli kullanamama, ürün çeşitliliği sağlayamama, saklama, depolama gibi aşamalarda yaşanan sıkıntılar Türkiye'nin söz konusu yıllarda tarım üretiminden elde edeceği kazancın azlığının başlıca nedenleri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Ayrıca ürünlerin üzerinde köylü ailelerin gerekli olduğu derecede dikkat ve özen ile çalışabilmelerini sağlayabilmek için onların ancak bedeni ve nakti güçlerinin yetebilecekleri arazi üzerinde çalışmaları kararlaştırılmıştı[640].

Bunalım döneminde önemli ihraç ürünlerinin ıslahı meselesi tarımın önemli konuları arasındaydı. Örneğin Türkiye'nin önemli bir ihraç malı olan nohut ihracatı azalmıştı. İspanya ve Suriye gibi nohut yetiştiren ülkelerde nohutlar tasnif edilmiş ve temizlenmişti. Türkiye'nin de nohutlarını ihraç iskelelerinde ticaret odaları tarafından tesis edilecek antrepolarda temizlenmesi ve tasnife tabi tutması lazımdı[641]. Nohut tohumlarının da daha verimli ve kaliteli üretim için ıslah edilmesi gerekliydi.

Türkiye'de tarımda ortaya çıkan sıkıntılara çare üretmek için; tarım ürünlerinin evsafının ve tohumların ıslah edilmesi ve bunlara ek olarak toprağın daha randımanlı

[637] BCA., 030.01.84.528.1.1930.
[638] BCA., 030.01.84.528.1.1930.
[639] BCA., 030.01.84.528.1.1930.
[640] BCA., 030.01.84.528.1.1930.
[641] BCA., 030.01.84.528.1.1930.

kullanılması gerekliydi[642]. Teknik bakımdan yapılması gerekenlere ilave olarak çiftçilerin tarım üretimindeki verimliliklerini randımanını arttırmak için iş bilgilerini genişletmek en önemli konular arasındaydı. Genç yaştaki köylünün, uygulayacağı tarım yöntemleri hakkında bilgili olarak yetişebilmesi için temel iş eğitimi veren tarım okulları açmak ve bu okullara becerilerine göre uygun olanların benzer tarım yapan gelişmiş ülkelerin çiftliklerinde uygulamalı staj göstermeleri ve daha sonra bunlardan yararlanılması düşünülmüştü[643].

Bunalım döneminde köylünün sıkıntılarını azaltabilmenin bir yolu olarak, makinalaşmanın yanı sıra tarımsal girdilerin ucuzlatılmasına 1926'dan beri olduğu gibi devam edildi. 2 Haziran 1930 tarih ve 1681 sayılı Kanunla İktisat Vekâletine, pulluk ve ziraat aletleri sağlanması için Ziraat Bankasına iki milyon liralık bir sermaye kullanma yetkisi de verilmişti[644].

Türkiye'de tarımla ilgili yapılan önemli işler arasında "Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti"nin 14 Ocak 1931'de düzenlediği Birinci Ziraat Kongresini de söylemek gerekir[645]. Yine bunlara ilave olarak Ankara'da toplanan Ziraat Kongresi ve Teknik Ziraat Sergisini de saymak olanaklıdır. Kongrenin toplanmasının en önemli amaçlarından biri Türkiye'de tarımın gelişmesi için nelerin yapılması gerektiğinin konuşulmasıydı[646]. Ziraat Kongresi'nde ayrıca, üretim şartları, zirai kredi, zirai eğitim, taşıma ücretleri, standardizasyon, hayvancılık vb. tarımı ilgilendiren daha pek konu gündeme gelmişti[647]. İlhan Tekeli, bunalım döneminde tarımsal ürünlerin niteliğine göre; hükümetin farklı önlemler alma yoluna gittiğini vurgulamaktadır. Aşağıda da görüleceği gibi bunalım döneminde hükümet bazen afyonda olduğu gibi dış ticaretin tekel altına alınmasına yönelik müdahalelerde bulunmuş bazen de buğdayda olduğu gibi piyasada düzenleme alım ve satımlarla dolaylı yoldan denetim sağlamaya çalışmıştı. Yine bu çerçevede kimi ürünlerle ilgili üreticinin ve tüccarların sorunlarının görüşüldüğü; tütün, yumartacılık, fındık kongreleri de düzenlenmişti[648].

Tarımsal üretimde önemli bir başka nokta sulama konusuydu. Doğru sulama yöntemi ve sistemiyle birlikte iklim şartlarının zaman zaman getirdiği kuraklık gibi olumsuzlukların önü alınmış olacaktı. Doğru sulama yöntemi ürün verimliliği için son derece önemliydi. Bunalım döneminde Türkiye, henüz gelişmiş bir sulama sistemi oluşturamamıştı. Bunun

---

[642] BCA., 030.10.26.152.10,1931.
[643] BCA., 030.10.26.152.10,1931.
[644] Tekeli-İlkin, **1929 Buhranın'da**…, s.189.
[645] **A.g.e**., s.190.
[646] Yılmaz, "İstihsal Edelim", **Serbes Cumhuriyet**, 8 Kanunisani 1931.
[647] Tekeli-İlkin, **1929 Buhranın'da**…, s.192.
[648] Tekeli-İlkin, **Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin**…, s.118.

nedenlerinden biri teknik yetersizlikti; bir başka önemli eksiklik ise finansmandan kaynaklanıyordu[649].

Üretim konusunda ülkenin kimi eksikleri ithal ürünlerin artmasına neden oluyordu. İç tüketimde kullanılan kimi gıda maddeleri ithalat yoluyla Türkiye'ye gelmekteydi. Oysa ithal yolla Türkiye'ye gelen ürünlerin aslında Türkiye'de üretilmesine uygun iklim ve toprak şartları vardı. Bu gibi ürünlerin Türkiye içinde üretilmesi bunalımın yarattığı tarımla ilgili sorunlar için önemli bir çözüm olabilirdi[650]. Hatta Türkiye'nin şartları özellikle coğrafyanın sağlamış olduğu pozitif olanaklar düşünülerek, yeni tarım ürünlerinin Türkiye'de yetiştirilip yetiştirilemeyeceği incelenmesi gereken bir konuydu[651].

Türkiye'de tarımsal üretimde orta verimlilik sağlamak ve standardizyonun sağlanması için yeni tohum ıslah istasyonlarının açılması ve mevcut istasyonların yenilenmesi, iyileştirilmesi üzerinde durulmaktaydı. Ayrıca ihracat mahsullerinin dış piyasalarda rekabet edilebilmeleri için nakliyat tarifelerinin, ücretlerinin düzenlenmesi yönünde önlemler düşünülmüştü[652]. Taşıma konusunda fiyatların yüksekliği sorunu 1931 yılında yapılan Ziraat Kongresi'nde de dile getirilmişti. Bunalım döneminde ürün fiyatlarının sürekli düşmesine karşın, taşıma ücretleri sabit kalınca bu durum üretici için bunalımın etkisini daha da arttıran bir etki yaptı[653].

Cumhuriyet Hükümeti Türkiye'yi hububat bakımından ithalatçı bir ülke olarak devralmıştır. Rusya ve Romanya'nın buğdayları, Amerika'nın unları Türkiye piyasasını kaplamıştı. Nüfusu daha kalabalık olan sahil kesimlerinde bu durum açıkca görülüyordu ve Türk limanlarına yanaşan Amerikan vapurları durmadan un taşıyorlardı. Tarımsal üretim yönteminde gerilik olmakla beraber elde mevcut tohumların durumu da iyi olmayıp, aslını kaybetmiş, verimlerini azaltmış bulunuyordu. Yer yer iyi durumda olan buğday bulunuyordu; ancak bu doğanın o bölgeye verdiği özellik ve ayrıcalıktan kaynaklanıyordu[654].

Bunalım yıllarında Türkiye'de hükümet tarım üreticisini korumak için çeşitli önlemler de aldı. Bunlardan bir tanesi "*buğdayı kıymetlendirme ve Muhafaza"*ydı[655]. Buğday fiyatlarını korumak ve düzenlemek amacıyla uygulamaya konan 2056 sayılı kanun gereğince Hükümet, Ziraat Bankası'na 1932 yılının Ağustos ayından 1936 yılı Ağustos'una kadar dört yılda öncelikle 10 yerde, sonraları gittikçe çoğaltarak 60 yerde olmak üzere 329.601.619 kilo buğday aldırmıştı. Bunun bedeli olarak da üreticiye 12.121.111 lira ödeme yaptırmıştı[656].

---

[649] BCA., 030.10.26.152.10,1931.
[650] BCA., 030.10.26.152.10,1931.
[651] BCA., 030.10.26.152.10,1931.
[652] BCA., 030.10.26.152.10,1931.
[653] Tekeli-İlkin, **1929 Buhranın'da**…, s.196.
[654] BCA., 030.10.13.77.25.1937.
[655] BCA., 030.10.13.77.25.1937.
[656] BCA., 030.10.13.77.25.1937.

Bu süre içinde 267.652.054 kilo buğday da 12.437.967 lira karşılığında sattırılmıştı. Satınalma sayesinde buğday fiyatlarının düşmesi önlenmiş belli bir seviyede ve az dalgalanma seyri sağlanmıştı. Hükümetin üreticiden buğday satın alması buğday fiyatlarının düşmesini engellemiş (buğdayın kilosunun iki kuruşa kadar düşmesi ihtimali ortadan kalkmış) ve dünya buhranın Türkiye'de acısını daha da etkin bir şekilde hissettirmesini bir ölçüde azaltmıştı[657]. Ayrıca hükümetin elinde daima büyük miktarlarda buğday stokları bulundurulmuştu. Böylece Türkiye'nin ihtiyacı olan buğday, her hangi bir afete karşı korunmuştu. Buğdayı koruma rejimi sayesinde Türkiye'nin buğday ziraatı genişlediği gibi buğday ihracatı da çoğalmıştı. Türkiye buğday ithal eden bir ülke olmaktan çıkarak giderek ihracatçı bir ülke olmuştu[658].

Türkiye'de Hükümet, Ziraat Bankası'na yaptırdığı ihracat satışlarıyla, aslında iyi özellikleri olan buğdayları dünya piyasalarında da bu özellikleriyle tanıttırdı. Alınan buğdayın rasyonel bir şekilde saklanması, temizlenmesi ve tiplendirilmesi işlerini sağlamak için de 2303 sayılı "Silo ve Ambarlar Hakkında Kanunu[659] 11.06.1933'de kabul edilmişti. Kanunun vermiş olduğu yetkiyle 1933 yılından itibaren 46.000 ton hacminde Ankara Orman Çiftliği, Konya, Eskişehir, Sivas, Derince, Polatlı, Afyon, Yerköy' de birer silo, Çerikli, Safaatli, Yerköy, Akşehir, Denizli, Balıkesir'de birer ambar yaptırılmıştı. Bunlara sonraları yenileri de ilave edilmişti. İhracatın artmasında ve buğdayların dışarıda rağbet bulmasında en esaslı etken bu silolar olmuştu[660]. Devlet sermayesiyle 1937 yılında "Zirai Kombinalar İdaresi" kurularak bu kurumun adı 1938'de "Devlet Ziraat İşletmeleri Kurumu" na dönüşmüştü[661].

Avrupa ve Amerika gibi ülkelerde "fenni" üretim araçlarının gelişmişliği sayesinde tarımsal ve diğer iş kollarında üretim son derece üst seviyeye çıkmıştı. Bunların karşısına çıkan yeni güç ise Rusya olmuştu. Rusya, iktisadi ve sanayi donanımını geliştirmiş ve bu sayede kendi ihtiyaçlarını karşılayabilen bir iktisadi yapıya ulaşmıştı. Buna ilave olarak Rusya; ihracat da yapıyordu[662].

Rusya'yı Asya ülkeleri de takip etmişti. Çin 'de ve Hindistan'da sürekli olarak fabrikalar açılmıştı. Böylece Avrupa'dan ve Amerika'dan alınan mallar azalmaya başladı. Dünya ekonomik bunalımı üretimin aşırı artmasından ancak buna karşın tüketimin

---

[657] BCA., 030.10.13.77.25.1937.
[658] BCA., 030.10.13.77.25.1937.
[659] "Silo ve Ambarlar Hakkında Kanunun ilk iki maddesi şöyleydi:" *1-Memleket hububatının muhafaza, temizleme, ilaçlama ve ayırma işleri ve bu mallar üzerine varant muamelesi yapılabilmek üzere Ziraat bankasınca (3* ***000 000)*** *liraya kadar silo ve ambarlar inşa ettiı ilecektir. Bu silo ve ambarlara konacak hububattan alınacak ücıet tarifesi İcra Vekilleri Heyetince tesbit edilecektir. 2-Yapılacak silo ve ambarlar için sarfoluncak paranın amorti müddeti ve faizi Maliye ve Ziraat Vekâletlerile Ziraat barkası atasında birlikle kararlaştırılır…*" **Resmi Gazete**, Sayı:2432, s.2768, 22 Haziran 1933.
[660] BCA., 030.10.13.77.25.1937.
[661] Vural, **a.g.m**., s.101.
[662] Yılmaz, "İstihsal Edelim", **Serbes Cumhuriyet**, 8 Kanunisani 1931.

azalmasından kaynaklanmıştı. Bu durum Türkiye için geçerli olmamıştı. Türkiye, sanayi ve tarım üretimi istenilen düzeye ulaşmamıştı. Türkiye'de en önemli üretim kolu olan tarımsal üretim son derece basit bir düzeyde yapılıyordu. Türkiye'deki bunalımla dünyadaki bunalımın nedenlerinin birbiriyle aynı olmadığını düşünenler de vardı[663]. Yine bir görüşe göre eğer bütün ülkelerde üretim seviyesi Türkiye gibi olsaydı, Avrupa ve Amerika'da bunalım yaşanmazdı. Söz konusu sanayi ülkelerinin eski müşterileri sanayi hayatına atıldıkları ve Amerika ve Avrupa'dan sanayi ürünü almayı azalttıkları için dünya iktisat bunalımı başlamıştı[664].

Türkiye'nin bunalımdan kurtulabilmesi için tarım araçlarını ıslah etmesi ve üretimini arttırarak sanayi faaliyetlerini de geliştirmesi gerekliydi. Bunlara ilave olarak bir başka sorun olarak Türk tüccarların Avrupa pazarlarıyla doğrudan ilişki kuramamalarından kaynaklanmış gözüküyordu. 1931 yılında toplanan Birinci Ziraat Kongresi'nde bu durumun Türk tüccarların aleyhine sonuç verdikleri üzerinde durmuşlardı[665].

Türkiye'de Hükümetin her yıl bütçesinden önemli bir kısmını tarım araçlarını modernleştirmeye ayırması bir gereklilik olarak görülmüştü. Tarımın gelişmesi için hükümetin, araçlarını kendisinin satın alarak çiftçilere taksitle dağıtması gerekliydi. Örneğin Türkiye'nin komşusu Bulgaristan Almanya'dan aldığı tarım makinelerine karşılık tütün ihracı şeklinde borcunu ödemeyi kabul ettirmişti. Böylece Bulgaristan, ihracatını takviye etmiş hem de tarımsal donanımını geliştirmişti[666]. Dönemin kimi yazarlarına göre eğer Türkiye 1931 yılına gelene kadar son beş demiryolu için harcadığı paranın onda birini ziraat için harcamış olsaydı, bunalımdan daha az etkilenmiş olacaktı. Halktan alınan verginin bir kısmı da yine ziraatçılara ayrılmalıydı. Böylece Türkiye'de modern bir ziraat tesisi kurulabilirdi. Aksi halde ziraatın ilkel şekilde kalacağı düşünülmüştü[667].

A.2.a.2.a. Hububat Üretimi

Türkiye'de hububat üretimi Merkezi Anadolu'nun Batısı ile İzmir, Bursa, Kocaeli ve Türkiye Avrupası'nda yapılmaktaydı. İllere göre en başta Konya, sonra sırasıyla Manisa, Kastamonu, Ankara, Balıkesir, Sivas, Bursa, Adana, Afyon, Tekirdağ, Kocaeli'nde hububat üretilmekteydi[668].

---

663 **A.g.g.**
664 **A.g.g.**
665 Tekeli-İlkin, **1929 Buhranın'da**…, s.193.
666 Yılmaz, "İstihsal Edelim", **Serbes Cumhuriyet**, 8 Kanunisani 1931.
667 **A.g.g.**
668 Aydemir, **Cihan İktisadiyatında**..., s.14.

Tablo 5:

1927 yılı Türkiye'de Hububat Türlerinin Üretimi (Dönüm)		
Buğday	%57.2	22.383.000
Arpa	%25.8	10.103.000
Mısır	%4.4	1.749.000
Çavdar	%4.4	1.746.000
Darı	%2.8	1.119.000
Yulaf	%2.6	1.045.000

(Kaynak: Aydemir, **Cihan İktisadiyatında…**, s.15.)

A.2.a.2.a.1. Buğday

Türkiye'nin tarım ürünleri içinde önemli yere sahip olanlarından bir tanesi buğdaydı. Buğday hubabat türetimi içinde ilk sıraya sahipti. Türkiye'de sağlıklı istatistiki verilerin elde edilmeye başladığı 1927 yılı rakamlarına göre ekilen tarım arazileri içinde %89.5 hububata ayrıldığını düşünürsek bunun içinde % 57.2'sinin yani 22.383.000 dönümlük bir arazi buğday ekimine ayrılmıştı[669].

Yukarıdaki tablodan da anlaşılacağı gibi Türkiye'nin hububat ürünler içinde en büyük pay buğdaya aitti. Buğday ülkenin değişik bölgelerinde yetiştiriliyordu.

Tablo 6:

1927 Yılı İllere Göre Buğday Üretimi (Kental)	
Konya	748.000
Ankara	581.000
Manisa	549.000
Bursa	527.000
Sivas	508.000
Balıkesir	481.000
Adana	473.000
Kocaeli	461.000
Kastamonu	406.000

(Kaynak: Aydemir, **Cihan İktisadiyatında…**, s.15.)

Türkiye'nin ekonomik bunalımdan etkilenişi en çok tarım alanında kendini göstermiş, Türkiye'de en çok ekilen tarım ürünü buğday olduğu için de onun durumu üzerinden ortaya çıkan fiyat düşüklükleri daha fazla dikkat çekmekteydi. Buğday üzerinden bunalım

[669] **A.g.e**., s.14.

döneminde birçok tartışmalar dahi yapılmıştı. Ahmet Hamdi Başar, 1929'da 15 kuruşa satılan buğdayın 1930 yılında 3 kuruşa bile alıcısı olmadığını yazmaktadır. Buğdayda ortaya çıkan fiyat düşüklüğü dünya piyasalarındaki düşüklükle paralel gitmişti. Türkiye limanlarında daha önce 8 kuruşa satılan yabancı buğdayları 1930 yılında 5 kuruşa gerilemişti[670].

1930'lu yılların başında üretimi yapan hala büyük ölçüde çiftçilerden oluşuyordu. Sanayileşme henüz başlangıç aşamasındaydı. 1931 yılı resmi rakamlarına göre Türkiye'de yaklaşık olarak 1.800.000 çiftçi ailesi bulunmaktaydı. Bu ailelerinin önemli bir kısmının ektikleri arazilere bakılarak buğday ziraatçiliği yaptığı anlaşılmaktaydı. Buğday için ayrılan arazinin yaklaşık iki milyon hektar olduğu düşünüldüğünde bu Türkiye'de ekim yapılan arazinin yaklaşık yarısına denk geliyordu. Bu geniş arazi üzerinde yapılan buğday ekiminde dönemlere göre değişik sıkıntılar olmuştu[671]. Örneğin 1927-1928 yıllarındaki kuraklıklar yüzünden buğday tam randıman verememişti. 1929-1930 yılları ise öncekilere göre normale dönme eğilimi göstermişti. Buna göre Türkiye'de 1929 yılında yaklaşık olarak 27.000.000 kental[672](100 kg) civarında olan buğday üretimi 1930 yılında 30 milyona yaklaşmış ve 1931'de ise 35 milyon civarında olmuştu. Rakamlardan da anlaşılacağı gibi kuraklık dönemlerindeki buğday üretimiyle mevsim normallerinde üretilen buğday üretimi açısından önemli farklar ortaya çıkmıştı[673]. Cumhuriyet döneminde yer yer İsmet Paşa hükümeti'nin demiryolu siyaseti eleştirilmekle birlikte özellikle tarım ürünlerinin taşınmasının kolaylaşacağı düşüncesinden hareketle yeni demir yollarının yapımının umutla beklendiği durumlar da ortaya çıkmıştı[674].

Türkiye'de buğday üretiminde maliyet fiyatlarının yüksekliği dikkati çeken bir noktaydı. Üretim maliyetleri yüksek olan Türkiye; buna karşın buğday fiyatlarının dünya piyasalarında düşmesiyle birlikte oldukça sıkıntılı günler geçirmişti[675].

Buğdaydaki fiyat düşüşleri, o dönemde kamuoyunda büyük rahatsızlıklara neden olmuş; konu dönemin pek çok kalemi tarafından gündeme getirilerek, bu sıkıntılar yansıtılmıştı. Konu üzerine değinen kişiler arasında en duyarlı olanlardan biri de şüphesiz Ahmet Hamdi Başar'dı. Türkiye'nin ihraç edilen ürünleri, genellikle dünya piyasalarında fiyat düşmesi yaşanan ürünlerdi. Bu nedenle, ekonomiyi ve geniş yığınları çok daha derinden etkiliyordu. Ama buğdaydaki düşüş hemen hiç bir başka ürünle karşılaştırılmayacak kadar kötüydü. Üstelik yaygın kesimlerin, en çok bu ürünü üretmeye yöneldikleri düşünüldüğünde bu fiyat düşüşünün, toplum kesimlerinde ne ölçüde yıkıcı etkileri olduğu göz önüne

[670] Ahmet Hamdi Başar, **Atatürk'le Üç Ay ve 1930'dan Sonra Türkiye**, Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi, Ankara, 1981, s.73.
[671] BCA., 030.01.84.528.1.1930.
[672] Kental: Yüz Kilogramağırlığındaki tartı birimi, Ayhan Öney, **İktisadi ve Ticari Terimler Sözlüğü**, Turhan Kitabevi, Ankara,1978, s.178.
[673] BCA., 030.10.26.152.10,1931.
[674] BCA., 030.10.26.152.10,1931.
[675] BCA., 030.10.26.152.10,1931.

alınmalıdır. Öyleki üreticinin iyi ürün aldığı dönemde dahi bunalım yüzünden üretici tohum parasını dahi ödeyememişti. Atatürk'le katıldığı yurt gezisinde Başar; gittikleri her yerde buğday fiyatlarının düşüklüğünün yarattığı sıkıntıları görmüştü. O,*"Buğday, istihsallerimizin ve iktisadiyatımızın belkemiği. Her şey, her kıymet, ona bağlı…"*diyordu[676]. Buğday fiyatlarının bunalımla beraber sürekli olarak düşmesi çiftçiyi oldukça zor durumda bırakmıştı. Fiyat düşkünlüğünün yanı sıra aralıksız devam eden savaş yıllarının Türkiye'de yaratmış olduğu yıkımların tamir edilmeye çalışılması, üretim araçlarını yenileştirmek için alınan faizli borç yükü altına girmiş olan Türk çiftçisinin mali durumu sıkıntıya girmişti[677]. Buğday üretimi bunalım döneminde Türkiye'de önemli bir kitlenin geçim kaynağıydı. Buğday üreticisinin alım- satım, borç ödeme gibi durumlarda yaşamış olduğu sıkıntı Türkiye'de ekonominin hemen tüm alanlarına doğrudan ya da dolaylı olarak görülmüştü[678].

Buğdayda ortaya çıkan fiyat düşüklükleri pek çok kişiyi etkilediği için bu konuya "devletin el atması" dahi bunalım döneminin tartışmalarındandı. Buğday üretiminin örgütlenmesi noktasında devletin müdahil olmasını isteyen en önemli isim iktisadi devletçilik kavramıyla da anılan Ahmet Hamdi Başar'dı. CHP'nin Üçüncü Büyük Kongresi'nde parti programı tartışılırken özellikle buğdayla ilgili tartışmalar dikkat çekmektedir. Devletin buğday fiyatlarının yükselmesi için önlem alması tartışılmıştı. Hatta Ziraat Bankası'nın köylünün buğdayını piyasa koşullarından daha yüksek fiyatla alması dahi düşünülmüştü[679]. Bu doğrultuda 1931 yılında hükümet, Ziraat Bankası aracılığıyla alım yapmış ve piyasaya müdahale etmişti. Bu müdahale beklenen iyileşmeyi yaratamamıştı. 1932 yılında hasat döneminde Türkiye'de buğday üretimi ürün bolluğundan yeni bir fiyat düşüklüğü yaratmayacak seviyede olmasına karşın yine de hükümet 3.7.1932 tarihinde 2056 sayılı "Buğday Koruma Yasası"nı çıkarmıştır. Bu yasanın hazırlanması aşamasında piyasaya yansıyan haberler buğday fiyatlarında belli bir yükselmeyi de beraberinde getirmişti. Ancak yine de kanunun uygulanmasında örgütlenme yetersizliğinden sorunlar çıkarak sınırlı kaldığı anlaşılmaktadır. Buğday alımında görevli vekiller heyeti okka başına 5,5 kuruş tutarında bir fiyat belirlemişlerdi. Alımlar belirli merkezlerde yapılmıştı, ancak alım merkezlerinin olmadığı yerlerde fiyatlar 2,5 kuruşa kadar düşmüştü[680]. 11 Haziran 1933 tarih ve 2303 sayılı yasa ile Ziraat Bankası'na 3.000.000 TL ya kadar silo ve ambar yaptırma yetkisi de verilmişti. Bu doğrultuda Ziraat Bankası demiryolu güzergâhında Ankara, Sivas, Eskişehir, Konya 'da yeni silolar yaptırmıştı. Bunlara ilave olarak ayrıca kapasitesi daha az olan depolarda yapılmıştı. Hükümet tarımda yapılanmanın bir başka uygulaması olarak 28 Mayıs

[676] Başar, **Atatürk'le Üç Ay**…, s.73.
[677] BCA., 030.10.26.152.10,1931.
[678] BCA., 030.10.26.152.10,1931.
[679] Tekeli-İlkin, **Uygulamaya Geçerken**…, s.110.
[680] **A.g.e**., s.111.

1934'te 2466 sayılı "Buğdayı Koruma Kanunu" ile un ve un mamülleri üzerine getirilen vergi, buğdayın korunmasına gerekli altyapıyı geliştirmeye bir anlamda yeni bir fırsat veriyordu[681].

Avrupalı devletler, buğday tüketim pazarlarındaki amansız rekabet karşısında "zirai gümrük himaye siyasetini" uygulamışlardı. Avrupalı devletler gibi Türkiye de benzer bir yol izlemiş ve buğday üretiminin yabancı ürünlere karşı korunması için gümrük tarifelerini buğday maliyetinin yüksekliğine göre belirlemeye çalışmıştır. Bu uygulama, Türkiye'de buğday üreticisinin korunması için alınmış önemli bir önlemdi. Ancak buğdayın iç tüketimde dışardaki rekabetten korumaya yarayan gümrük himayeciliği bu ürünün iç pazardaki satış fiyatlarını çiftçilerin yüzünü güldürecek bir seviyeye yükseltmeğe başlı başına etkili olmaya yetmeyeceğinden hareketle bunalımın buğday üretim alanındaki etkilerini azaltmak için yeni önlemler de düşünülmüştü[682]. Bunalım döneminde tarım üretiminin eksikleri dikkat çekmekteydi. Türkiye, benzer şekilde başka buğday üreten ülkelerle kıyaslandığında tarımda verimliliği sağlayabilmiş değildi. Örneğin Türkiye ekilebilir bir hektar topraktan 6 kental buğday elde ederken aynı koşullarda Danimarka 33 kental buğday elde edebiliyordu. Türkiye, tarımdaki teknik sorunlar, bilgi eksikliği gibi nedenlerden, çok ekmesine karşın daha az ürün alan bir ülkeydi. Türkiye'de çiftçiliğin makinalı tarıma geçmesi, ıslah edilmiş tohum kullanarak fenni tarım yapması üretim verimliliği için bir zorunluluktu[683]. Yukarda elde ettiğimiz veriler büyük ölçüde arşiv belgelerinden sağlanmıştır. Bu belgeler çalıştığımız dönemde Türkiye'nin tarım konusundaki eksiklerini göstermesi ve bunlara karşın alınan önlemleri ve faaliyetleri göstermesi bakımından son derece önemlidir.

A.2.a.2.a.2. Arpa

Arpa Türkiye'nin hububat üretimi içinde ikinci sırada yer almaktaydı. Sağlıklı üretim verilerine ulaşılabildiği 1927 yılının rakamlarına göre Türkiye'nin arpa üretimi illere göre şöyledi:

[681] **A.g.e**., s.114.
[682] BCA., 030.10.26.152.10,1931.
[683] Aydemir, **Cihan İktisadiyatında**..., s.18.

Tablo 7:

1927 Yılı Türkiye'de Arpa Üretimi (Kental)	
Manisa	321.000
Konya	295.00
Balıkesir	243.000
Kastamonu	240.000
Urfa	213.000
Ankara	205.000
Yozgat	196.00
Afyon	192.000
Kütahya	190.000

(Kaynak: Aydemir**, Cihan İktisadiyatında…**, s.15.)

Buğday gibi Türkiye'nin önemli tarım ürünlerinden biri olan arpanın da bunalıma bağlı olarak üretim miktarlarında ve fiyatlarında dalgalanmalar ortaya çıkmıştı. Bunalımın patlak vermesinden bir yıl önce 1928'de Türkiye'nin tarım üretiminin yaklaşık olarak %21'ine karşılık gelen arpa aynı zamanda Türkiye'nin önemli ihraç ürünlerinden biri olarak kabul ediliyordu. 1929 yılında yaklaşık olarak 16.780.000 kentala ulaşmış olan Türkiye'nin arpa üretimi 1930 yılında yaklaşık olarak 15 milyon kental kadar olmuştu. Bu rekolte düşmesinin nedeni, hava koşullarıydı. İstanbul Borsa'sında yapılan işlemlerde toplama göre arpanın yıllık ortalama fiyatı 1928 yılında 12,26 kuruş olduğu halde 1929'da bu rakam 10,33 kuruşa inmişti. 1930 yılının sonuna ulaşıldığında, Aralık ayında ise 5 kuruşluk bir düşüş daha yaşayarak, sezonu kapatmıştı. Türkiye'de üretilen hububatın en önemli iki ürünü olan buğday ve arpanın fiyatlarında meydana gelen bu düşüş mısır, çavdar, gibi başka ürünlere de yansımıştı[684]. Özellikle arpada hem rekolte düşüşü hem de ona ters orantılı olarak fiyatların düşüşü, dünya piyasalarına bu ürünü satma zorluğundan kaynaklanıyordu. O dönemde, halkın çoğunluğunun tarımla uğraştığını göz önüne getirdiğimizde; yaşanan sıkıntının boyutu, bu küçük örnekte bile ortaya çıkmaktaydı.

A.2.a.2.b. Sanayi Ürünleri

Türkiye'nin sanayi bitkileri üretimi İzmir, Bursa, Kocaeli, Doğu Trakya(Türkiye Avrupası) Adana ve Mersin'de yapılmaktaydı. Üretim bölgelerine göre üretim miktarı aşağıdaki gibiydi:

[684] BCA., 030.10.26.152.10,1931.

Tablo 8:

Türkiye'de Şehirlere Göre Sanayi Ürünlerinin Üretimi (Kental)	
Adana	207.000
İzmir	150.000
Manisa	133.000
Kocaeli	112.000
Kırklareli	103.000
Bursa	71.000
Tekirdağ	68.000
Balıkesir	67.099
Mersin	63.000
Edirne	59.000
Konya	52.000

(Kaynak: Aydemir, **Cihan İktisadiyatında**…, s.14.)

A.2.a.2.b.1. Pamuk

1927 yılına göre Türkiye'de ekilebilen tarım topraklarının ancak %6.6'sı sanayi bitkilerinden oluşuyordu. Türkiye'de pamuk yetiştiriciliği, Akdeniz ve Ege bölgelerde yapılıyordu. İllere göre pamuk üretim durumu 1927'de şu şekildeydi:

Tablo 9:

İllere Göre Pamuk Üretimi	
Adana	195.144
Mersin	53.067
Aydın	29.562
Manisa	29.198
Cebelibereket	27.818
İzmir	25.701

(Kaynak: Aydemir, **Cihan İktisadiyatında…**, s.19.)

Pamuk gerek Osmanlı döneminde gerekse Cumhuriyet döneminde Türkiye'nin en önemli tarım ürünleri arasındaydı. Türkiye'nin en önemli pamuk üretimi Adana ve İzmir'de yapılmaktaydı. Savaştan önce 150.000 balya[685] olan pamuk üretiminin, 120.000 balyası

[685] Balya: Tüccar eşyası dengi, ticaret eşyasında özellikle pamuk, yün çeşitli limanifatura, tütün, kâğıt ve buna benzer diğer eşyaların büyükçe ambalajı, Ayhan Öney, **İktisadi ve Ticari Terimler Sözlüğü**, Turhan Kitabevi, Ankara,1978, s.32.

Adana'da 30.000 balyası İzmir'de üretilmekteydi[686]. 1923 yılında I.Dünya Savaşı nedeniyle 90.000 balyaya kadar düşen pamuk üretimi ancak 1926'da yeniden yükselmeye başlamıştı[687].

Cumhuriyet'in ilk yıllarında pamuk yetiştirilen sahalarda modern tarım yapılamamaktaydı. Maliyet fiyatlarının yüksekliği, üretimde standarizasyonun sağlanamamış olması ve bu alanda görülen teşkilatsızlık Türkiye'de pamuk üretimiyle ilgili ilk anda görülen sorunlardı[688]. Pamuk üretimiyle uğraşanların kredi sorunları da çözülememişti. Türkiye'nin sanayi ve ticari yönden pamuğun cinsini ıslah etmesi kadar, üretim maliyetlerinin düşürülmesi için özellikle sulama yöntemlerinin üzerinde de özenle durması şarttı. Pamuk tohumlarının üretim aşamasında belirli istasyonlardan sağlanması önemliydi[689].

İşte bu sorunların çözülmesi pamuk tarımında verimliliğin alınabilmesi için bir zorunluluktu. Pamuk tarımının ıslah edilmesiyle birlikte Türkiye'de henüz başlangıç seviyesinde olan pamuklu dokuma üretimi de gelişecek ve böylece Türkiye'nin genel ekonomisinde önemli gelişme olabilecekti[690].

Bunalımla beraber Türkiye'nin en önemli ihraç ürünlerinden biri olan pamuğun dünya piyasalarındaki fiyatı bir hayli düştüğü için bu Türkiye'nin ihracat gelirlerini de olumsuz etkiledi. Bu yıllarda bir yandan da Türkiye; pamuk ipliği ve pamuklu dokumaları ithal etmekteydi. Bunalımla birlikte Türkiye'nin, ürettiği pamuğu işleyerek pamuk ipliği ve pamuklu dokuma haline getirmesi böylece yurt dışına para kaçırmaması da düşünülmeye başladı[691]. Bu bir anlamda Türkiye'de üretilen sanayi ürünleri üzerinden Türkiye'de temel sanayi dallarının kurulması için bir fırsat yaratmış oluyordu.

Ekonomideki bunalım pamuk fiyatlarında da kendini göstermekte geçikmedi. 1928 yılında Türkiye'nin pamuk ihracatı 10.070.000 lira değerinde 14.664.000 kilo iken 1929 16.455.000 kilo ve 1930'da 32.419.000 kiloya çıkmıştı. Görüldüğü gibi üretim miktarı bahsi geçen yıllarda artmış olmasına karşın; bu artış değer bakımından fiyat durgunluğu nedeniyle aynı oranda olmamıştı. 1929'da ihracat değeri 10.954.000, 1930'da 16.653.000 lira tutmuştu. Bundan sonra 1931, 1932, 1933 yıllarında ihracat miktar ve değeri yıldan yıla düşmüş 1933 yılında 1.701.000 lira değerinde 5.097.000 kilo olmuştu. 1934, 1935 ve 1936 yıllarında Türkiye'nin ihracatı yeni bir devreye girmiş ve üç sene içinde miktar üzerindeki artmadan fazla bir oranda değerce artarak 1936 yılında 9.485.139 lira değerinde 22.784.700 kiloyu bulmuştu.Türkiye'nin genel rekoltesine gelince İstatistik Genel Müdürlüğü'nce belirlenen rakamlara göre 1928 yılında 75.473 ton tutan pamuk üretimi 1929'da 63.000, 1930'da

[686] Aydemir, **Cihan İktisadiyatında**..., s.33.
[687] Aydemir, **İkinci Adamı…** C.I, s.351.
[688] Aydemir, **Cihan İktisadiyatında**..., s.34.
[689] BCA., 030.10.26.152.10,1931.
[690] Yunus Nadi, "Gene İktisadi Program Etrafında", **Cumhuriyet**, 12 Kanunisani 1931.
[691] BCA., 030.10.26.152.10,1931.

51.000, 1931'de 61.000 ton iken 1932'de 19.000 tona düşmüş ve daha sonra yeniden yükselerek 1936-1937 mevsiminde 48.000 tona çıkmıştı[692].

Bunalımın etkisiyle fiyatların düşmesine bağlı olarak zaman zaman ve yer yer pamuk üretimi azalmış hava şartlarının da etkisiyle 1932-1933 pamuk üretim mevsiminde örneğin Adana bölgesinde pamuk üretiminde düşüşler de görülmüştü. Bu mevsimden sonra tekrar yükselmeye başlayan pamuk 1937-1938 mevsiminde 184.000 balya pamuk üretilmişti[693]. Ege Bölgesi'nde ise 1923 yılında 9.000 balya pamuk üretilmiş ve her mevsim yavaş yavaş artarak 1929'da 120.000 balyaya kadar çıkmışsa da 1936-1937 yılları arasında tekrar azalmış 60.000 balyaya gerilemişti. 1937-1938 mevsiminde 65.000 balya pamuk üretilmişti[694].

1933 yılına kadar Türkiye'nin pamuk ihracat ettiği ülkeler arasında Sovyet Rusya, İtalya, Fransa, İngiltere, Yunanistan, Almanya, İspanya, Belçika, Hollanda, Bulgaristan gibi ülkeler vardı. 1933 yılından sonra Türkiye'nin pamuk ihracatının dağılışı Sovyet Rusya, Almanya, Japonya, lehinde ve diğer ülkelerin aleyhinde bir yükseliş göstermişti.1936 yılı ihracatında ise Türkiye, Sovyet Rusya, Almanya ve Japonya yanında Çekoslovakya, İtalya, Polonya da önemli birer hisse almaktaydı. 1937 yılında 11 aylık dönemde Türkiye'nin Pamuk ihracatı 1936 yılıyla kıyaslanarak aşağıdaki şekilde verilmiştir[695].

Tablo 10:

1937 Yılında Türkiye'de Pamuk İhracatı		
1936 (11 Aylık)	17.718.867 kg	6.913.447 TL
1937 (11 Aylık)	9.609.069 kg	4.807.666 TL

1936 yılı ile 1937 yılı arasında 1936 lehine görülen ihracat farkı, daha fazla 1937-1938 mevsimine öncelik eden 8 aylık ihracatın azlığından kaynaklanmıştı. 1937 yılının son dört ayının pamuk ihracatı 1936 yılıyla kıyaslamalı olarak aşağıdaki tabloda verilmiştir[696].

[692] BCA., 030.10.162.134.1.1938.
[693] BCA., 030.10.162.134.1.1938.
[694] BCA., 030.10.162.134.1.1938.
[695] BCA., 030.10.162.134.1.1938.
[696] BCA., 030.10.162.134.1.1938.

Tablo 11:

1937 Yılı Son Dört Ayında Türkiye'de Pamuk İhracatı		
Aylar	**1937 Kg**	**1936 Kg**
8	413.355	440.372
9	1.353.866	762.678
10	661.280	1.131.271
11	990.955	3.146.072
Toplam	**3.419.456**	**5.470.393**[697]

(Kaynak: BCA.,030.10.162.134.1.1938.)

Yukarıdaki tabloda görüldüğü gibi Türkiye'nin pamuk ihracatı ilk iki ayda geçen yıla göre iyi bir durumdayken; üçüncü ve dördüncü aylarda görülen sakinlik dört aylık ihracat toplamını geçen yıldan 2.060.937 kg. kadar eksik olmasına neden olmuştu[698].

1937 yılında Türkiye'nin diğer ülkelerle yaptığı pamuk ihracat miktarı ve tutarı aşağıdaki tabloda verilmiştir[699].

Tablo 12:

Türkiye'nin 1937 Yılında Pamuk İhracatı Yaptığı Ülkeler		
Ülkeler	**KG**	**TL**
Almanya	5.863.455	2.997.013
Avusturya	85.021	22.044
Çekoslovakya	589.563	264.424
Fransa	73.113	37.731
İtalya	1.545.747	805.249
Polonya	644.850	313.161
İtalya	50	38
Sovyet Rusya	147.000	67.500
Toplam	**8947.799 Kg**	**4.507.130 TL**

(**Kaynak:** BCA., 030.10.162.134.1.1938. Bu rakamlar 1937 yılının 11. Ay ihracat raporlarından çıkarılmıştır)

Ülkenin pamuk tarımıyla ilgili görüntüsünü vermeye çalıştığımız bu bölümden de anlaşılacağı gibi Türkiye'nin bunalım yıllarında tarım ürünlerinde görülen fiyat düşüşleri kadar bu ürünlerin üretiminden kaynaklanan sorunları da vardı. ekonomik bunalım ve ülkenin ihracat gelirlerinde ortaya çıkan azalma yukarda bahsi geçen sorunların daha ciddi olarak ele alınmasına ve bu sorunların masaya yatırılmasına bir fırsatta sundu.

[697] BCA., 030.10.162.134.1.1938.
[698] BCA., 030.10.162.134.1.1938.
[699] BCA., 030.10.162.134.1.1938.

Ekonomik buhranın etkisiyle birlikte pamuk ihracatının arttırılması için pamuk ıslahı ve dokuma sanayisinin gerekliliği üzerinde durulmuştur[700]. Buna ilave olarak pamuk ıslahı için iyi cins tohum elde ederek aynı tarlaya her yıl aynı tohumun ekilmesi ve fenni önlemlerle tohumun kötüleşmesine engel olunması kararlaştırılmıştır. Pamuk borsaları talimatnamesinde yazılı hükümlere göre hileli ve kötü balyeleri hazırlayanlarla ilgili cezai işlem yapılması ve pamuk standardizasyonunda Amerika ve İngiltere pamuk borsalarında geçerli olan uluslararası standardın kabulü edilmesi düşünülmüştür[701].

A.2.a.2.b.2. Tütün

Tütün aslında Amerika kıtasından "Eski Dünya"ya gelen ürünlerdendi. "Eski Dünya" 17.Yüzyıl'a kadar tütünden haberdar değildi. Ancak tütünün Eski Dünya'ya girmesinden sonra Osmanlı Devleti için de tütün önemli tarım ürünlerinden biri olmuştu. Bu durum Cumhuriyet döneminde de kendini gösterdi. Yani tütün Türkiye'nin önemli ihraç maddelerinden biri oldu. Tütün tohumu aynı kalmasına rağmen ekildiği toprağın cinsi, iklim, yetiştirme şartları gibi durumlara göre farklılık da gösterebiliyordu. Her bölgenin tütününün farklı bir takım özellikleri ortaya çıkabiliyordu. Osmanlı Devleti'nde tütünün ilk ekildiği yerler arasında Rumeli'de Yenice ve Kırcaali, Anadolu'da Selçuk kazalarının olduğu anlaşılmaktadır[702]. Sonraki yıllarda giderek tütünün ekim alanı genişlemişti. Tütün ekim alanları içinde Karadeniz Bölgesinde; Samsun, Bafra, Trabzon, Polathane, Alaçam, Sinop gelmekteydi. İzmir ve çevresinde Seyydiköy, Gavurköy, Ödemiş, Akhisar, Kırkağaç, Soma, Foça, Urla, Çeşme, Karaburun, Söke, Milas, Muğla, Tire, Manisa, Kasaba, Bergama ve Denizli'de tütün yetiştirilmekteydi. Bunların yanı sıra tütün, Marmara Bölgesi'nde Bursa, İzmit, Hendek, Düzce, Gevye, Akhisar, Balıkesir, Trakya çevresinde yetiştirilmekteydi[703].

Osmanlı reji idaresinin kurulmasından beri tütün tarımında önemli gelişmeler görülmesine karşın, göç hareketleriyle birlikte, tütün dikimi ve üretimi de artmıştı. Ege, Marmara, Doğu Trakya ve Karadeniz ağırlıklı olmak üzere, Türkiye'nin pek çok yerinde tütün dikim ve üretimi yapılıyordu. Cumhuriyet'in ilk yılında tütün üretimi 26.000 tondu. Bu I. Dünya Savaşı öncesine göre az sayılacak bir üretim miktarıydı. Savaşın yarattığı olumsuzluklar üretim faaliyetlerini ve miktarlarını olumsuz etkilemişti. Bunun yanısıra, savaş dönemlerinde silâhaltında olan nüfusun, artık üretim süreçlerinde yer alması ve daha huzurlu bir ortamda üretim yapmanın kolaylaşması gibi etkenler de rekoltenin artmasında önemli rol oynamıştı[704]. Ancak savaş kadar mübadele de Cumhuriyet'in ilk yıllarında tarımsal üretimin

[700] BCA., 030.01.84.528.1.1930.
[701] BCA., 030.01.84.528.1.1930.
[702] Aydemir, **Cihan İktisadiyatında**..., ss.20,23.
[703] **A.g.e**., s.24.
[704] BCA., 030.10.26.152.10,1931.

düşmesinde etkili olmuştu; çünkü gidenlerin bir kısmı tarım üreticiydi. Üretim faaliyetlerinde yukarda saydığımız nedenlere bağlı düşüşler tarımsal üretimin genelinde görülen bir sorundu. Özellikle tütün de Cumhuriyet'in başlangıcında üretimin azalmasının özel nedeni "bu ürünün üretiminde uzmanlaşmış bir nüfusun" komşu ülke Yunanistan'a gitmesiydi. Tütün üretiminde uzmanlaşmış daha büyük bir kitlenin Yunanistan'a mübadeleyle gitmiş olması iki ülke arasında söz konusu ürünün dış satımında bir rekabet doğmasına da neden olmuştu[705].

1926'da tütün üretiminde gözle görülür bir artış olmuş ve yaklaşık 54.000 tona çıkmıştı[706]. Yunanistan'dan Türkiye'ye gelen göçmelerin bir kısmı Yunanistan'da tütün tarımına alışmışlardı. Onlar, Türkiye'ye geldiktikten bir süre sonra yerleştirildikleri yerlerde Türkiye'nin tütün üretimine katkı sağlamaya başlamışlardı[707].

Tablo 13:

1930 yılında Bazı İllere Göre Tütün Üretimi (Kg)	
İzmir	23.000.000
Bursa	3.000.000
Edirne	2.000.000
İstanbul, İzmit	2.000.000
Hendek	1.000.000
Düzce	15.000.000
Günan	1.000.000
Taşova mıntıkası	3.000.000
Samsun	7.000.000
Trabzon, Artvin	25.000.000

(Kaynak: Aydemir, **Cihan İktisadiyatında…**, s.24.)

1930'un hemen başından itibaren Türk tütünleri yurt dışında pazar bulma sıkıntısı içine düşmüştü. Bunun şüphesiz en önemli nedeni genel bunalım durumuydu. Bunalım Avrupa'nın başlıca tüketim pazarlarında tütün için yeni stoklar yapmak yerine daha ziyade mevcut ve biriktirilmiş tütünlerin kullanılması ve tüketimine doğru bir hareket şekli doğurmuştu. Buna ilave olarak Türk tütünlerinin Avrupa'daki pazarlarında bir daralma da meydana gelmişti[708]. Türk tütünlerinin uluslararası pazarlardaki tüketimlerinin

[705] Kemal Arı, "Mübadele ve Ulusal Ekonomi Yaratma Çabaları", **Toplumsal Tarih**, S.68 (Ağustos, 1999), s.13.
[706] Aydemir, **İkinci Adam**… C. I**,** s.351.
[707] Kemal Arı, "Türkiye'de Mübadele Dönemi Toprak Mülkiyeti ve Tarımda Değişim" **Bilânço 98: 75. Yılda Köylerden Şehirlere,** İstanbul, 1999, s.112.
[708] BCA., 030.10.26.152.10,1931.

sınırlandırılmasının çeşitli nedenleri vardı. Bunlar arasında, Yunanlıların[709] ada tütünü adıyla İzmir tütününe benzeyen tütün üretmeleri, Rusların Sohum tütünü adıyla Samsun tütününe fiyat itibariyle rekabet yaratmaları, Bulgarların Türk tütünleriyle rekabet edecek tütün fiyatları belirlemeleri gösterilebilir[710].

Tütünün üretiminde de farklı nedenlere bağlı olarak üretim miktarlarında değişimler olmuştu. Tütün üretiminde görülen en önemli güçlük ise, ürünlere musallat olan hastalıktı. Ancak yine de tütünün 1931 yılına kadar satışında büyük bir bunalım görülmemişti[711].

Bunalım sonrası dönemde iki tütün kongresi düzenlenmiştir. Bunlardan ilkinin tütün üretiminde 1932 yılında ortaya çıkan düşüşün ardından toplanmıştı. Tekeli, 1932'de toplanan bu kongrede, "tütüncülüğün tüm sorunlarına" değinildiğini belirtmektedir. Diğer tütün kongresi ise 15 Nisan 1934'de toplanmış ve bu ikinci kongre ile üretici ve tüccar arasındaki sorunların çözümüne uğraşılmıştı. 1934'de toplanan kongrede ayrıca Türkiye'nin farklı bölgelerinden değişik cinslerde üretilen tütünün alım ve satım işlerindeki farklı uygulamalara son vererek bir standardizasyon sağlamak amaçlanmıştı. Kongrede alınan kararlar 1934 yılından itibaren uygulanmak üzere 2506 sayılı "Ekiciden Tütün Alma" Kanunu[712] ile yürürlüğe girmişti[713].

A.2.a.2.b.3. Afyon

Afyon Doğu'nun eski ürünlerinden biridir. İlk vatanının Anadolu olduğu anlaşılan afyon Doğu'da keyif verici bir madde olarak yaygınlaşmış önemli bir üründü. Ancak zamanla bu ürünün kullanılmasının hemen her ülkede denetim altına alındığı görülecektir. Afyon aslında haşhaşın bir "usaresi" yani özsuyuydu. Haşhaş fidanlarının tepesinde meydana gelen kellenin çizilmesiyle bu öz su sızdırılıyordu. Afyon özsuyu sızdırılmış kozalar, ayrıca bir işleme tabi tutularak; içinden tohumları alınıyordu[714].

Türkiye, bu tarihlerde önemli oranda afyon üreten bir ülkeydi. Daha çok tıbbi bir madde olan afyon ilaç ve boya sanayiinde kullanılmakta ve dünya piyasalarında aranılan bir özelliğe sahipti. Birinci Dünya Savaşı'ndan önce afyon üretimi 10.000 sandığa kadar yükselmişken 1923'de 2200 sandığa kadar gerilemiş ve yeniden 1926 yılında yükselişe

---

[709] Yunanistan'ın yurt dışı pazarlada Türkiye ile rekabet etmesinin en önemli nedeni yukarda da açıklandığı gibi Türkiye'de tütün üretiminde uzlanmanlaşmış kalabalık bir kitlenin mübadeyle Yunanistan'a gitmesiydi. Bkz: Arı, "Mübadele ve Ulusal Ekonomi …", s.13 ve yine aynı yazarın , "Türkiye'de Mübadele Dönemi …", çşt. syf.
[710] BCA., 030.10.26.152.10,1931.
[711] BCA., 030.10.26.152.10,1931.
[712] 2506 sayılı "Ekiciden Tütün Alma Kanunu", 11.06.1934 tarihinde kabul edilmiştir. Kanunun detayları hakkında bkz. **Resmi Gazete**, Sayı:2729, 17 Haziran 1934.
[713] Tekeli-İlkin, **Uygulamaya Geçerken**..., ss.119,121.
[714] Aydemir, **Cihan İktisadiyatında**..., s.38.

geçerek 4.400 sandık olmuştu[715]. Bu azalışta, savaş yıllarının olumsuz etkisi olduğu kadar, üreticinin başta tütün ve pamuk olmak üzere, başka ürünlerin üretimine yönelmesi de etkiliydi.

Türkiye'nin afyon üretimi İzmir ve çevresinde, Amasya-Merzifon'da, Afyon Karahisar'da ve Malatya'da yapılmaktaydı. Türkiye'nin afyon üretiminde dünyada önemli bir yeri olmasına karşın onun yanı sıra Yugoslavya, İran, Mısır, Hindistan ve Çin de önemli afyon üreticisi ülkelerdendi[716].

Tablo 14:

1927 yılında İllere Göre Afyon Üretimi (Kental)	
A.Karahisar	266
Manisa	223
Kütahya	214
Burdur	102
İzmir	30
Denizli	83
Bursa	43
Kocaeli	49
Malatya	38

Tablo 15:

Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Afyon Üretimi (Kg)					
1922	**1925**	**1926**	**1927**	**1928**	**1929**
262.000	330.000	330.000	262.000	360.000	225.000

(Kaynak: Aydemir, **Cihan İktisadiyatında…**, s.39)

Türkiye'nin afyon üretiminde de yıllara göre değişiklikler ve fiyat makası arasında büyük sayılabilecek farklılıklar oluşmuştu. Ürün, dönemsel koşullara göre, hızlı bir üretim yükselişi ve düşüşü gösterebiliyordu. 1929 yılında Türkiye'de 3000 sandık afyon üretilmişken 1930 yılında bu oran bir hayli yükselerek 7000 sandığa kadar çıktı. Afyon

[715] Aydemir**, İkinci Adam…** C.I, s.351.
[716] Aydemir, **Cihan İktisadiyatında**..., s.39.

fiyatlarına bakıldığında 1930 yılının ortalarında 40 liraya kadar yükseldikten sonra, aynı yılın sonunda fiyatlar oldukça düşmüş ve 10 lira olmuştu[717]. 1933 yılı sonunda afyonun satış fiyatı 4,5 liraya kadar düşmüştü. Bu fiyat düşüşünün de afyon üreticilerini etkilememesi mümkün değildi. Dünya piyasaları için önemli olan afyonunun, istikrarlı bir şekilde üretilmesi ve bu istikrarın sürdürülmesi yönündeki çabalar, dünya piyasalarındaki olumsuzluklardan etkilenmişti[718]. Türkiye'nin dış gelirleri açısından son derece önemli olan afyonun satış fiyatının yükselebilmesi için bu ürünün satışını aşağıda göreceğimiz gibi örgütleme yoluna gitmiştir[719]. Afyonla ilgili önemli bir düzenlemeye 1932 yılında gidilmişti. Bu doğrultuda 3 Temmuz 1932 gün ve 2061 sayılı yasa ile "Türkiye'de Afyon Yetiştiriciler Satış Birliği" kurulmuştu. Yasa, bir anlamda afyon satılması konusunda Türkiye'de Afyon Yetiştiriciler Satış Birliği'ne yetki vermekteydi. Tekeli bu yasanın hazırlanmasında dışarıdan gelen etkilerin önemli olduğu üzerinde durmaktadır. Yurt dışında afyon kullanan ilaç firmalarının kendi aralarında "Convention İnrernationale des Opiases"in 1929 bunalımının yarattığı ortamdan da yararlanarak afyon alım fiyatlarının düşmesinde etkili olması Türkiye'nin afyonla ilgili yukarda sözü geçen yasayı kabul etmesinde belirleyici olmuştu. Bu süreçte Türkiye bir yandan afyon satışında dış pazarlardan gelen etkiyi ortadan kaldırmaya çabalarken diğer yandan da bu ürünün ticaretini denetim ve kontrol altına almaya çabalamıştı. Yine ekim alanlarının sınırlandırılması ve ürün kalitesinin arttırılması çabalarını da afyonla ilgili bir standardizasyon oluşturma çabası olarak görmek gerekir. Afyon ekimiyle ilgili hükümet 10 Ağustos 1933 tarih ve 14829 sayılı kararname ile 33 ilde yapılan afyon üretimini 14 ile indirmiştir. Sonradan afyon üretilecek il kapsamın üç ilin eklenmesiyle birlikte bir miktar daha genişletilmiştir[720]. Ayrıca gerek dışarıdan gelen ve gerek ülke içinde yapılan tıbbi malzemelerin yapılma ve satılma tarzları düzen altına alınmıştır. Uyuşturucu maddelerin ithali, satılması, imali, ihracı özel kanunlarına göre kontrol edilmiştir[721]. 31 Mayıs 1933 tarihinden TBMM'de kabul edilen 2253 sayılı "Uyuşturucu Maddeler İnhisarı Kanunu" ve ayrıca İktisat Vekâletine bağlı "Uyuşturucu Maddeler İnhisarı İdaresi" afyonun gerek yurt dışı satışları gerekse ülke içi üretiminde düzenlemeleri getirmekteydi[722].

A.2.a.2.c. Tiftik, Yapağı ve Diğerleri

Türkiye'nin tiftik ve yapağı ihracatından elde ettiği gelirlerde de düşüş bunalıma bağlı olarak kendini göstermişti. Türk tiftiklerinin 1929 yılındaki düşüşü 1930 yılında artarak devam etmişti. Ancak bu düşüşün gerçekleşmesinde Amerika ve Batı Afrika mallarıyla

[717] BCA., 030.10.26.152.10,1931.
[718] BCA., 030.10.26.152.10,1931.
[719] Tekeli-İlkin, **Uygulamaya Geçerken**..., s.115.
[720] A**.g.e**. ss.115,116,117.
[721] BCA., 490.01.25.122.2.1937.
[722] Tekeli-İlkin, **Uygulamaya Geçerken**..., s.118.

rekabet edilmek durumunda kalınması etkili olmuştu. Yapağı fiyatlarındaki fiyat düşüşü rakamlara şu şekilde yansımıştı: 1929 yılında ortalama 104 kuruş olan yapağı, 1930'da 72 kuruşa kadar düşmüştü[723].

Bu tarihlerde Türkiye'de modern dabbağhaneler ve deri işleme atölyeleri pek yaygın olarak bulunmuyordu. Geleneksel yöntemlerle işlenen deri ürünleri, dış ülkelere satılıyor bu mamülün döviz girdisi genel bütçede oldukça önemli bir yer tutuyordu. Bu nedenlerle Türkiye'nin dericilik sektöründe önemli atılımlar yapması gerektiği o dönemde pek çok kişi tarafından dile getiriliyordu.

A.2.a.2.c.1. Zeytincilik

Türkiye, bir Akdeniz ülkesi olarak zeytin üretiminin yoğun olduğu ülkelerden biriydi. Zeytinin anayurdu Anadolu coğrafyası kabul edilmekteydi. Cumhuriyet'in ilanından sonra tarım politikaları içinde zeytine de önemli bir yer verilerek zeytinciliğin gelişmesinin önü açılmıştır. Bu amaç doğrultusunda zeytin mahsulünün kaliteli olması, ağaçların daha verimli hale getirilmesi, yabani zeytin ağaçlarının aşılanması için; İzmir, Muğla, Balıkesir, Çanakkale illerinde birer tane "Seyyar Zeytin Bakım Teşkilatı" oluşturulmuştu[724]. Anadolu'nun bu yerli meyvesinin kullanım alanı oldukça geniş olup, zeytin ülke ekonomisi için de son derece önemliydi. Ancak aşağıdaki verilerden de anlaşılacağı gibi 1930'ların henüz başında bile Türkiye bu değerli tarım ürününün üretimi konusunda eksiklikleri olan ve üretim metotu henüz geleneksel bir ülke konumundaydı. Bu nedenle de zeytinden elde edilecek gerçek karlar ülke ekonomisine yansımıyordu.

Bunalım döneminde tarım ürünlerinde yaygın olarak görülen fiyat düşüşleri zeytinde de kendisini göstermişti. Zeytincilik, zeytinyağı ve sabun üretimi açısından özellikle önemliydi. Bunalım yıllarına bakıldığında, bu ürüne ilişkin gerek üretim rekoltelerinin ve gerekse değişen dünya fiyat dengelerinin, zeytin üreticilerini olumsuz yönde etkilediği görülüyordu. 1929 yılında 15 milyon kilo olarak hesaplanan zeytinyağı üretimi 1930 yılında 37,7 milyon kiloydu. 1928-29 yıllarının ortalaması 18 milyon olmasına karşın sonraki iki yıl içinde zeytinyağı üretiminde neredeyse 25 milyonluk bir üretim gerçekleşmişti. Ancak fiyatlar ise aynı oranda yükselmemiş ve %25-30 arasında düşüşler gerçekleşmişti. 1929 yılının Ekim ayında 64 kuruş olan birinci sınıf zeytinyağı 1930 yılının aynı döneminde 46 kuruşa kadar gerilemişti. 1929 yılının Aralık ayında 67 kuruş iken, 1930 yılının Aralık ayında ise 44 kuruşa düşmüştü. Yemeklik yağlar ise 1929 yılında 60 ile 67 kuruş iken; 1930'da 47 ile 50 kuruş arasında seyretmişti[725]. Bu yaklaşık yüzde otuz oranında bir fiyat düşmesi

[723] BCA., 030.10.26.152.10,1931.
[724] Cumhuriyet Halk Fırkası, **On Beşinci Yıl Kitabı**, s.447.
[725] BCA.,030.10.26.152.10.1931.

anlamına geliyordu. Daha çok üretime karşın, üretimdeki bu yükseliş öncesi dönemlere göre daha az para ele geçiyordu.

Üretimi etkileyen dünya piyasalarındaki fiyatlara ilişkin dengesizliklere karşın üretim tekniklerindeki ilkel yöntemler de olumsuz etkiler yapmaktaydı. O tarihlerde, zeytinler sıkma fabrikası olmayan bölgelerde sıkma işlemine kadar bekletiliyordu. Bu süreçte, olumsuz kimyasal etkilerin aza indirilmesi amacıyla ürün çuvallar halinde çukurlara konularak saklanıyordu. Bu işlem zeytinlerde asit derecesini kabul edilebilir oranın çok üzerinde artırmaktaydı. Bu da sıkma işleminden sonra, zeytinyağında yüksek asit oranına neden oluyor; piyasada az tercih edilmek ve fiyatını daha düşük tutma zorunda bulunmak gibi yığınla olumsuz etkeni de ardı sıra getiriyordu. Bu nedenle, zeytinlerin asit oranının yükselmemesi için önlemlerin alınması kararlaştırılmıştı[726]. Savunulan görüşe göre, ürünün niteliğini etkileyen bu olumsuz etkenlerin ortadan kaldırılması gerekliydi. Öncelikle yapılması gereken şey, zeytinlerin üretiminin daha sağlıklı koşullarda yapılması ve sıkılması aşamasında uygulanan yöntemlerin ıslah edilmesiydi. Zeytinyağı ticaretinde en temel belirleyici, ürünün asit düzeyiydi. Geleneksel atölyelerde ve herhangi bir işlemin yapılma zorluğu bulunan üretim tekniklerinde hızla iyileştirmeler yapılmalı, gerekiyorsa kimi uygulamalar ortadan kaldırılmalı ve modern rafineriler kurulmalıydı. Zeytin ürününün bol olarak yetiştirildiği bölgelerde, o bölgenin iklim, doğal örtü ve en verimli ürün türlerini araştırmak üzere Zeytincilik Enstitülerinin kurulması planlanmıştı. Bu enstitülerin bilimsel araştırmalar yaparak ortaya koyacakları veriler, gerek ürün kalitesini ve gerekse ürün oranını artıracak sonuçlar ortaya koyacaktı. Üretilen ve pazara indirilen zeytinlerde de Ticaret Borsaları, ürünü kontrol etmek ve asit derecelerini belirlemek üzere özenle tahliller yapmalıydı[727].

A.2.a.2.ç. Bağcılık ve Meyvecilik İşleri[728]:

Cumhuriyet döneminin en önemli sorunlarından biri kaliteli bağ ve meyve fidanı üreticiliği olmuştu. Bağcılık alanında Cumhuriyet, Meşrutiyet'ten 80 dekar büyüklüğünde Erenköy Amerika Asma Fidanlığı'nı devralmıştı[729]. Burada, fenni yönteme uygun bir biçimde fidan üretilmekteydi. Yeni dönemde, bu fidanlığın üreteceği fidanların yeterli olmadığı anlaşılmıştı. Üstelik pek çok yerde geleneksel yöntemlerle üretilen fidanlar, ülkede bağcılık ve meyve yetiştiriciliğini daha ileriki yıllara göre, etkileyecek düzeyde etki alanı yaratıyordu. Fidan üreticiliğinin ciddi bir biçimde ıslah edilmesi ve yaygınlaştırılması gerekmekteydi. Bu nedenle, İstanbul'da uygulaması yapılan fidan yetiştiriciliğinin

[726] BCA.,030.01.84.528.1.1930.
[727] BCA.,030.01.84.528.1.1930.
[728] BCA.,030.10.13.77.25.1937.
[729] "Türkiye Tarımı ve Yapısal Gelişmeler 1900 1950"…, s.27.

yaygınlaştırılması çok önemliydi. Önce Ankara, Bilecik, Halkalı, Kırklareli, Tekirdağ ve Manisa'da olmak üzere bu fidanlıkların sayısı yediye çıkarılmış ve sahası da 1.000 dönümü bulmuştu. 1924 senesinde bağcılara ancak 6.725 çubuk dağıtılırken 1937 senesinde dağıtılan çubuğun sayısı da 12.144.000 bulmuştu. Dağıtılan çubuk oranının parasal ederi de 2.500.000 liraya ulaşmıştı[730]. Ziraat Okullarıyla özel idareler ellerinde bulunan fidanlıklarda hesaba katıldığında dağıtılan çubuk miktarı 16.000.000 adete ulaşmıştı[731].

Cumhuriyet'ten önce meyve fidanlığı ismi altında hiçbir kurum yoktu. Cumhuriyet'in ilk yıllarında standarize edilmiş ve ihraç gücünü arttırmış meyve tiplerinin ülkede yayılması için Tarsus, Rize ve Gaziantep'de açılan fidanlıklara ilaveten meyve istasyonu, Kastamonu, Niğde, Erzincan ve Kütahya'da birer fidanlık kurulmuştu. 1934 yılında yalnız 24.000 meyve fidanı dağıtılmış iken 1937 yılında bu adet 365.000'e ulaşmıştı. Dağıtılan miktar 3.540.000 fidana çıkmıştı[732]. Arifiye, Aydın, İzmir, Giresun, Antalya ve Malatya'da, bunlara ilave olarak elma, armut, kayısı, vişne, badem, narenciye ve diğer meyvaları ve süs fidanları yetiştirmek üzere Kastamonu, Niğde, Ankara, Erzincan, Kütahya, Çanakkale, Alanya, Tarsus, İzmir'de birer fidanlık kurulmuştu[733].

Burada dikkati çeken bir diğer nokta da zeytin, fındık, portakal, limon gibi mahsullerinin ağaçlardan toplanmasının diğer ülkelerde olduğu gibi daha iyi ve fenni yöntemlerle yapılmasının gerekli olduğuydu. Ürünün ağaçlardan sopa ile vurarak düşürme veya dallarında sıyırma şeklinde toplamak ağaçların tahribine ve sonraki yıllarda az mahsul vermesine ve toplanan ürünün değerinin ve direncini azalmasına neden olduğundan bu yönteme karşı da önlem alınması düşünülmüştü. Ürünlerin zamanından önce toplanmasının ve buna bağlı bahçeliklerden yapılan hırsızlıkların da önünün alınması tasarlanarak bu konuda ziraat asayişi üzerinde durulmuştu. Üzüm ve incir gibi kurutulup ihraç edilecek mahsuller için mahsulü çiğ ve yağmura ve haşerata karşı koruyacak sergilerin kullanılmasının gereğine dikkat çekilmişti[734].

Kuru meyveler içinde Türkiye için üzüm ve incirin ayrı bir yeri vardı. Bu iki ürün Türkiye'nin adeta gelenekselleşmiş tarım ürünleri arasında sayılıyordu. Üzüm ve incirin gerçek vatanının Anadolu olduğu ve tarihin ilk kaydettiği zamandan itibaren üzüm ve incire rastlandığı görülmektedir. Akdeniz ikliminin sağladığı avantajlar sayesinde dünyanın en renkli, dayanıklı, en tatlı ve kokulu incirleri ve üzümleri her yerden önce Anadolu'da yetişiyordu[735].

---

[730] BCA., 030.10.13.77.25.1937.
[731] BCA., 030.10.13.77.25.1937.
[732] BCA., 030.10.13.77.25.1937.
[733] "Türkiye Tarımı ve Yapısal…", s.28.
[734] BCA., 030.01.84.528.1.1930.
[735] Aydemir, **Cihan İktisadiyatında**..., s.45.

Osmanlı Devleti döneminde de bu ürünler ihraç ürünleri içerisinde önemli bir yere sahipti. Gerek I. Dünya Savaşı'nda gerekse Kurtuluş Savaşı yıllarında kuru üzüm ve incir üretiminde düşüşler görülmüş; ancak Cumhuriyet'in ilanından sonraki dönemde üretim koşullarının giderek normalleşmesiyle bu ürünlerin üretiminde de artışlar yaşanmıştı.

Tablo 16:

İllere Göre Kuru Üzüm Elde Edilen Bağların Durumu (Dönüm)	
İzmir	425.464
Manisa	274.450
Denizli	120.292
Aydın	49.250
Muğla	18.400

(Kaynak: Aydemir, **Cihan İktisadiyatında…**, s.43.)

I.Dünya Savaşı ve 1928 arası dönemde yıllara göre kuru üzüm üretimi ise şöyleydi:

Tablo 17:

1914-1928 Arasında Türkiye'de Kuru Üzüm Üretimi (Ton)	
1914	51.000
1915	40.000
1916	34.000
1917	28.000
1918	25.000
1919	30.000
1920	18.000
1921	33.000
1922	37.000
1923	36.000
1924	49.000
1925	30.000
1926	35.000
1927	48.000
1928	35.000

(**Kaynak**: Aydemir, **Cihan İktisadiyatında…**, s.43.)

Türkiye'de incir üretiminin yapıldığı iller arasında sırasıyla başta Aydın 410.732, İzmir 54.703, Manisa 5.600, Muğla 18.870, Karasi 2.650, Çanakkale 1.420 ve Antep 7.250 dönümle yer alıyordu[736].

I.Dünya Savaşı ve 1928 arası dönemde yıllara göre kuru incir üretimi ise şöyleydi:

Tablo 18:

1914-1928 Arasında Türkiye'de Kuru İncir Üretimi (Ton)	
1914	17.600
1915	15.400
1916	16.800
1917	15.500
1918	17.600
1919	16.500
1920	20.900
1921	21.300
1922	6.200
1923	20.600
1924	29.700
1925	22.500
1926	27.200
1927	28.00
1928	32.000

(Kaynak: Aydemir, **Cihan İktisadiyatında...**, s.4)

Önemli bir ihraç ürünü olan İncir İzmir, borsasının önemli ürünlerinden biriydi aynı zamanda. İzmir borsasında incirler (hurda; naturel; paçal; elleme; süzme) isimleriyle satılmaktaydı. Hurda, naturel ve paçal incirler işlenmezlerdi. İşlenen incirler elleme ve süzme incirlerdi. Bunlar borsa satışı tasnifiydi. İhracat satışlarında (kuron yani tag) ismiyle ve numaralarla tasnif edilmişti. Mesela 9 kuronlu; 7 kuronlu, 6 kuronlu, 5 kuronlu, 4 kuronlu vb. Bunlar işleme tarzına ve bir librede kaç incir olması lazım geleceği noktasına göre iyi bir tasnifti. Bu usulün korunması gerekmekteydi. İhraç ülkelerinin aradıkları en önemli nokta temizlikti. İncir bahçelerinde incir kurtlarına karşı fenni mücadeleler yapılmalıydı. Burada en önemli nokta incirlerin kurtlarını öldürmekten çok kurtlanmasına engel olmak ve diğer incir hastalıkları ile mücadele etmekti. Türkiye'nin üzüm, incir üretiminde de 1929 yılına göre

[736] Aydemir, **Cihan İktisadiyatında**..., s.44.

1930 yılında önemli düşüşler görülmüştü. 1930 yılında üzüm rekoltesi bir önceki yılın 50 milyon kilosuna karşı 35 milyon kilo olmuştu. Fiyatlarda ise 1929 yılına göre 1930 yılında %10luk bir azalma olmuştu. İncirler 1929 yılının 30 milyon kilosuna karşılık 1930 yılında ancak 17.500.000 kiloya ulaşabilmiş ve 1929 yılının 23,5 kuruşuna karşılık 1930'da 20,5 kuruşluk bir fiyatla işlem görebilmişti[737].

Türkiye'nin fındık üretiminde de önemli bir yeri vardı. Fındık Karadenizin bir kısım sahilinde üretilmekteydi. Yer yer iç bölgelerde, güney doğudaki bazı illerde fındığın üretilmesine karşın ticari değeri en önemli olan yer Karadenizin sahil kısımı birinci sıradaydı. Fındık üretim alanına daha detaylı bakıldığında Bulancak- Giresun başta olmak üzere sırayla Tirebolu, Görele, Trabzon, geliyordu[738].

Tablo 19:

Türkiye'de Yıllara Göre Fındık Üretimi			
Yıllar	**Ordu**	**Trabzon**	**Giresun**
1921	_____	3.500.000	18.304.000
1922	_____	2.500.000	7.490.000
1923	_____	4.500.000	18.585.000
1924	3.200.000	6.000.000	7.955.000
1925	9.600.000	17.000.000	21.708.000
1926	2.240.000	3.500.000	9.594.000
1927	13.800.000	14.000.000	26.691.000
1928	4.350.000	8.400.000	8.614.000

(Kaynak: Aydemir, **Cihan İktisadiyatında…**, s.46)

Fındığın Türkiye'nin ihracatında önemli bir yeri vardı. Türkiye'ye fındığın ihracatında rakip olan iki ülke İspanya ve İtalya'ydı. Bu ülkelerde tarım daha bilimsel yöntemlerle yapıldığından bu durum fındık üretiminde de dikkati çekiyordu. Dolayısıyla Türkiye'nin daha fazla gelir elde edebileceği bir ürünün üretiminde kimi aksaklıklar olduğu anlaşılmaktadır. Türkiye'nin fındık üretimini arttırmak için modern tarımın verilerinden yararlanması Cumhuriyetin ilk yıllarında görülen eksikliklerin başında geliyordu. Fındık

[737] BCA., 030.01.84.528.1.1930.
[738] Aydemir, **Cihan İktisadiyatında**..., s.46

üretimi için üreticinin kredi olanakları sınırlıydı. Ayrıca fındık üretiminde ve satışında bir teşkilatsızlık sorunu da vardı[739].

Fındık üretiminde de 1929 yılına göre mahsule gelen hastalık nedeniyle üretim son derece olumsuz etkilenmiş, üretim neredeyse hiç noktasına gelmişti. 1930 yılında ise Türkiye'nin fındık üretimi 50 milyon kilo yani 900 bin kantardı. Fiyatlarda ise 1929 yılına göre 1930 yılında %40 ila 45 arasında bir düşüş gerçekleşmişti[740].

A.2.a.2.d. İlaçlama

Cumhuriyet'in ilk yıllarında Türkiye'nin genel ziraatı daha önceki yılların uzantısı gibi, kesintisiz bir tehlike ile karşı karşıya kalmıştı: Çekirge istilası... Büyük çekirgelerin istilasınının bu dönemde yaygın oluşunun temel nedenlerinden birisi, savaştı. Bir anlamda uzun süren savaşlar, Cumhuriyetin ilk yıllarına bu büyük tehlikeyi bir armağan gibi bırakmıştı. Çünkü savaş yıllarında, çekirge istilalarına karşı mücadele edilememiş ve ilaçlama yapılamamıştı. Türkiye'yi istila eden çekirge sürüleri, sıcak iklimlerden göç ederek geliyorlardı. Güneyden akın eden çekirgeler daima bir felaket yuvası olmuştu. Çekirge ile mücadelenin ana yöntemi, ilaçlamadan çok, geleneksel yöntemlerle çekirge avcılığıydı. Köylüler, ellerinde değişik malzemelerle çekirge avına çıkıyorlar ve istila edilmiş alanlarda çekirge öldürülüyordu. Bu yöntemlerle 1926 yılında 48.000.000 kilo çekirge ve sürfe öldürülmüştü. Bu yıl ayrıca, çekirgenin yaygın olduğu alanda 25.000 hektar çekirgeli saha sürdürüldü. Sonraki yıllarda ise sürfelerin yoğun olarak bırakıldığı alanların daraltılmasına çalışıldı. Buna karşın, çekirge istilaları bu yıllarda çok olduğundan, öldürülerek ele geçirilen çekirge ve sürfe oranlarında artış vardı[741]. 1930 yılında bile Türkiye ülkenin güneyinden gelen çekirge sürüsünün istilasıyla karşı karşıya kalmıştı[742]. Bu uygulamaların etkisi kısmen de olsa görüldü ve sonraki yıllarda daraltılan alanlarda öldürülecek çekirge ve sürfe oranı 35.000 kiloya düşmüştü[743].

Ziraat alanında zararlı olan diğer başka haşere ve hayvanlarla da mücadele edilmişti. Bunlar arasında ilk sırada domuzla mücadelenin geldiği görülmekteydi. Yaygın biçimde fare görülen 4.700.000 hektar araziden 2.600.000 hektarı tamamen temizlenmiş ve sonraki süreçte de bu yerlerdeki farelerin dağılması nedeniyle, daha az zararlı bir durum ortaya çıkmıştı. Bu mücadele sürekli devam eden bir mücadele olmuştu[744].

Meyve ağaçlarını tahrip eden iponomot böceği için muhtelif senelerde 800.000 ağaç ilaçlanmıştı. Türkiye'ye yabancı ülkelerden girmiş olan bu haşere ile de mücadele edilmiş ve

[739] **A.g.e**., s.48.
[740] BCA., 030.10.26.152.10,1931.
[741] BCA., 030.10.13.77.25.1937.
[742] **Vakit**, 3 Mayıs 1930.
[743] BCA., 030.10.13.77.25.1937.
[744] BCA., 030.10.13.77.25.1937.

4 sene içinde 800.000 kilo sürfe toplanmıştı. Mücadeleye aralıksız devam edilmişti[745]. Portakallara zarar yapan krizomfalus böceği ile de mücadele için yedi yıl içinde yarım milyonu mütecaviz ağaç ilaçlanmıştı[746].

Elmaları çürüten ve meyvelerini döken karpokapsaya böceğine karşı 1.500.000 ağaç, dut ağaçlarını kurutan ve aralıksız ipek böcekçiliğini aralıksız tehdit diyaspis böceği için 3.000.000 ağaç, incir kurduna karşı da dört sene içinde 77.000.000 kilo incir ağacı ilaçlanarak hastalıktan arındırılmıştı. Bunlardan başka fındıklıkların yeniden düzenlenmesiyle ürün alımını artırmak amacıyla da mücadele yapılmış ve özellikle Karadeniz Havzasında beş yılda yarım milyon hektar fındıklık da ıslah edilmişti[747].

Pamuk alanları için çok tehlikeli olan pembe kurt böceğinin neden olduğu ürün kaybının önüne geçilmesi için Cumhuriyet devrinde gereken önlemler alınmıştı. Adı geçen böceğin temiz yerlere bulaşmasına meydan verilmemek üzere Mersin'de adına fümigatuvar denilen zehirli gaz üretme amaçlı tesis kurulmuş; bu gazın kullanılmasıyla zararlı böceğin çoğalmasının önüne geçilmiş ve böylelikle ürün kaybına neden olan zararı en aza indirilmişti[748].

Ürünlerin hastalık ve zararlı böceklerden korunması için Türkiye'de bitki ve mahsullerde zarar yapan bütün hastalıklar zararlı hayvan ve böceklerle en kestirme ve teknik yoldan mücadele yapmak, imhaları için en iyi usulleri arayıp bulmak ve halka öğretmek üzere merkezde bir mücadele enstitüsü Ankara'da ve İzmir'de de birer mücadele istasyonu kurulmuştu[749]. İzmir ve Ankara'da Ziraatle Mücadele İstasyonları, ardından 1935'te Merkez Mücadele Enstitüsü meydana getirilmişti[750].

Burada da görüldüğü gibi erken Cumhuriyet döneminde henüz bir tarım ülkesi olan Türkiye'de tarım dahi oldukça ilkel bir düzeyde seyretmektedir. Tarım alanlarının ıslah edilmesi, ilaçlanması ve zararlı hayvanlar ve haşarelerden arındırılması için yoğun bir çaba ve para harcanmak zorunda kalınmıştır.

A.2.b. Hayvancılık

Cumhuriyet'in ilk yıllarında Türkiye'de hayvancılığı etkileyen pek çok olumsuz etken vardı. Bunların başında şüphesiz Birinci Dünya Savaşı olmak üzere bütün savaş süreçlerinde ülkenin hayvan varlığının ciddi zararlar görmesi geliyordu. Savaş, tarım alanlarını tahrip ettiği gibi, hayvan varlığına da önemli darbeler indirmişti. Bir yandan orduların ilerleme ve geri çekilmesi sırasında hayvan sürülerine el konulması; öteki yandan

[745] BCA., 030.10.13.77.25.1937.
[746] BCA., 030.10.13.77.25.1937.
[747] BCA., 030.10.13.77.25.1937.
[748] BCA., 030.10.13.77.25.1937.
[749] BCA., 030.10.13.77.25.1937.
[750] "Türkiye Tarımı ve Yapısal…", s.28.

ordunun ihtiyaç duyduğu iaşenin sağlanması için ambarlardaki ürünlere ve hayvanlara dönük olarak hükümetlerin tasarruf koyması gibi etkenler, bu ekonomik kaynağı neredeyse tükenme noktasına getirmişti. I. Dünya Savaşı sonunda toplam hayvan varlığındaki azalmanın % 58'e ulaştığı görülmektedir[751]. Pek çok yerde, savaş yıllarında savaştan sonra el konulan hayvanların para karşılığının verileceğine ilişkin makbuzlar ve başka resmi belgeler verilmesine karşın, bunların karşılığını ödeme yönünde bir uygulama uzun süre kendini göstermemişti. Kaldı ki, Yunan ordusunun el koyduğu hayvanların parasal ederini alma olasılığı, bu ordunun çekilip gitmesinden sonra zaten kalmamıştı. Bu hayvancılık alanında büyük ve yaygın bir darboğazı yanında getirmişti. Bunun bilincinde olan Cumhuriyet hükümeti, göç hareketleri sırasında, havyan varlığını bir "milli kaynak" olarak gördüğü için, özellikle göç edinilen dışardaki coğrafyadan getirmek yolunda bir politika izlemiş bu nedenle, Türkiye'ye giriş yapacak göçmenleri havyanlarını da yanlarında getirmeleri için teşvik etmişti. Bu amaçla, Türkiye'ye gemilerle getirilen hayvanların taşıma ücretleri düşük tutulmuş; dışardan başka yollarla giren hayvanlardan da gümrük vergisi almama yönünde bir uygulama söz konusu olmuştu. Göçmenlerin Türkiye'ye gelirken yanlarında birkaç parça ziynet eşyalarının yanı sıra inek, eşek, öküz, buzağı, keçi, koyun, gibi hayvanlarını getirenler olmuştu[752]. Özellikle Kurtuluş Savaşı sonrasında neredeyse Türkiye'de hayvan kalmadığı belirtilmektedir. Sadece et tüketimi açısından değil özellikle o tarihlerde Türkiye'de yapılan tarımsal üretim için de hayvancılık son derece önemliydi. Buradan hareketle hükümet hayvancılık sahasında başta aşılama ve bulaşıcı hastalıklarla ciddi bir mücadeleye başladı[753].

Bu açıdan bakıldığında, savaşların ve doğal olarak Türk Yunan Savaşı'nın da ülkedeki savaşla "hayvan servetini" kemirdiği anlaşılıyordu. 1926 yılında, 12.8 milyonu koyun olmak üzere 31.600.000 küçük ve büyük baş hayvan varlığının olduğu tesbit edilmişti. Cumhuriyet'in ilan edildiği yıla ve onu izleyen döneme ilişkin sayısal veriler olmamakla birlikte, değinilen etkenler nedeniyle bu varlığın o yıllarda çok daha düşük olduğu tahmin edilmektedir[754].

Cumhuriyet hükümetleri hayvancılığın gelişiminin Türkiye için hayati önem taşıdığının bilincinde olarak bu alanda daha yeni devletin kurulduğu ilk yıllardan itibaren hükümet eliyle faaliyetlere başladılar. Bu aşamada verim arttırılabilmesi için hayvan cinslerinin de ıslah edilmesi dikkati çeken bir noktadır. Cumhuriyeti kuran kadro daha Kurtuluş Savaşı'nın ilk yıllarından itibaren Türkiye'de hayvancılığın gelişmesini engelleyen

---

[751] Mehmet Temel, "Atatürk Dönemi Hayvancılık Politikası", **Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi(İLKE)** Sayı 24, Bahar 2010, s.203.
[752] Arı, "Türkiye'de Mübadele Dönemi…, s.105.
[753] Bülent Durgun, "Atatürk Döneminde İzmir Ekonomisi 1923-1938" , **Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi)**, İzmir, 2005, ss.94-95; Ayrıca bkz. Aydemir, **İkinci Adam**… C.I, s.351.
[754] Aydemir, **a.g.e**., s.351.

ve büyük telefatına neden olan bulaşıcı hayvan hastalıklarıyla mücadele etmeye başlamıştı. Ekonomisi büyük ölçüde tarım ve hayvancılığa dayanan Türkiye'de ekonominin gelişebilmesi için alınması gereken önlemlerin başında hayvancılığın geliştirilmesi ve buna yönelik teşvik uygulamaları gelmekteydi[755].

Kurtuluş Savaşı'nın hemen sonrasında toplanan İzmir İktisat Kongresi'nde hayvancılığın gelişmesiyle ilgili önemli karar da alınmıştı. Kongrede de belirtildiği gibi aslında Türkiye'nin coğrafi şartları ülkede her çeşit hayvanın yetiştirilmesine elverişli olduğu halde damızlık seçmek ve bunları çoğaltmak konusunda yeterli bilgi birikimi ve tecrübe olmadığında hayvancılık gelişmemişti. Bunun için İzmir İktisat Kongresi hem bu konuda önlemler almak üzerinde durmuş hem de damızlık hayvanların her ne olursa olsun kesilmemesini öneriyordu. Bu konularda özellikle köylü ve çiftçilerin eğitilmesi gerektiği yönünde kararlar da alınmıştı[756].

Cumhuriyet döneminde hayvancılığın gelişebilmesi oldukça önemli konular arasında yer almaktadır. Buradan hareketle daha İzmir İktisat Kongresi'nde alınan kararlar doğrultusunda damızlık hayvan yetiştirme konusu üzerinde Cumhuriyet hükümeti önemle durmak zorunda kalmıştır. 20 Mart 1923 tarihinde "Islah-ı Hayvanat Kanunu" çıkarılmıştır[757].

Bu kanun çerçevesinde; *"hara, inekhane, aygır depoları ve numune ağıllar kurulması, damızlık hayvanların muayene şekilleriyle tasdik ve tedavileri, yılda veya iki yılda bir illerde at yarışları ve sergiler düzenlenmesi, kurallara uygun olarak sağlıklı hayvan, safkan ve yarım kan damızlık yetiştirenlere ve bunlar için şecere ve sicil tutan hayvan sahiplerine nakdi mükâfat ve teşvik madalyası verilmesi, hayvan ıslah ve çoğaltım çalışmaları için gerekli finansmanın İktisat Vekâleti bütçesinden karşılanması, damızlık hayvan ihracının yasaklanması ve seferberlikte orduya alınmamasıyla"* konularını düzenleyen hükümlere yer verilmişti[758].

İklim ve toprak özelliklerine uygun olarak 1924'te Karacabey harasının kurulmasının yanı sıra bunu 1928, 1929 ve 1934'te Sultansuyu, Çukurova, Çifteler ve Konya haralarının kurulması izlemişti[759].

1931 yılında Ankara'da bir Tavukçuluk Enstitüsü açılmıştı. Aslında bu enstitünün açılmasına dönük ilk adım da yine İzmir İktisat Kongresi'nde belirlenmişti. Kongrede konuyla ilgili belirlenen esaslar ise şöyleydi: *" Memleketimizde fenni tavukçuluğun tamimi ve kümes hayvanatının çoğaltılması ve tavukçuluk mektepleri ve nümunelik tavuk çiftlikleri*

[755] Temel, **a.g.m**.,s.222.
[756] A. Afetinan, **İzmir İktisat Kongresi 17 Şubat- 4 Mart 1923**, TTK, Ankara , 1989, ss.27-28.
[757] Temel, **a.g.m**.,ss.222-223.
[758] **A.g.m**.,ss.222-223.
[759] "Türkiye Tarımı ve Yapısal…", s.28.

damızlık cinsi tavuklar için depolar küşadı ve tavukçuluğun terakkisi…" yönünde esaslar belirlenmişti[760].

Tavukçuluk Enstitüsü, *"Milli iktisadiyadı korumak ve inkişaf ettirme bakımından büyük önemi olan memleket tavukçuluğunun ıslahı için icap eden ilmi araştırmaları yapmak ve tavukçuluğu inkişaf ettirmek üzere"* amacıyla açılmıştı[761].

Bu enstitüyle amaçlanan şey yerli tavukçuluğun geliştirilmesi ve "Legorn ve Radayland" cinslerinin yayılmasına çalışmaktı[762]. Yerli tavukçuluğun geliştirilmesinde en önemli konu yumurta standardizasyonuna öncelik eden hazırlık devresinde tavuk ve horoz cinslerinin ıslahı, tavuk bakımının ve beslenmesinin ıslahı, follukların ıslahı, genç tavuk satışının yasaklanması gibi önlemler gelmekteydi. Dışarıdan ihraç merkezlerine yumurta nakliyatı seri ve sarsıntısız olmalıydı. İhraç merkezlerinde soğuk hava depoları tesis olunmalı ve ilgili kişilere yumurta saklama yöntemleri öğretilmeliydi[763]. Tazeliğin kontrolü için lambalama, ağırlık ve boy için halkalama yöntemi uygulanmalıydı. İhraç edilecek yumurta anbalajında kuru ot ve ince saman kullanımı engellenmeli tazelikleri korunamayacak ve sarsıntıdan bozulacak yumurtaların ak ve sarısı ayrı ayrı ihraç olunmalıydı. Yumurta boylarının belirlenmesinde İtalya örnek olabilirdi[764]. Bunalım döneminde yumurta ihracatının önemi artmış ve bu ürünün ihraç ürünleri arasında sıralaması ilk üçe kadar yükselmişti. Türkiye'den, Fransa, İtalya, İspanya ve Yunanistan'a yumurta ihraç edilmekteydi. Ancak bunalımla birlikte bu ülkelerde ortaya çıkan korumacı uygulamalar Türkiye'nin yumurta ihracatının düşmesine de neden olmuştu. 12 Şubat 1934 te yumurtacılığın gelişimi ve dünya piyasalarında tercih edilen bir ürün haline gelebilmesi için gerekli çareleri görüşmek üzere Samsun'da Yumurta Kongresi toplanmıştı. Bu kongrenin büyük ölçüde yumurta ihracatına yönelik olduğu ve yukarda da değinildiği gibi yumurtanın ambalajlanması, saklanması standardize edilmesine yönelik konuların gündeme geldiği anlaşılmaktadır[765].

Kümes hayvancılığının yanı sıra büyük ve küçükbaş hayvancılıkta Cumhuriyet döneminde önemli atılımlar yapılmıştı. Örneğin binek hayvanı olarak at ve türevlerinin sayısına baktığımızda 23 kısrak, 77 tay ve 100 baş sığır ile işe başlayan Cumhuriyet; bu miktarları kısa süre önemli sayılacak miktarda arttırmıştı. Toplam beş harada 450 kısrak,700 tay ve 1400 baş sığıra ulaşılmıştı. Yurt dışından damızlık at dahi getirilmişti. Sığır yetiştirmek için, köylere, 1151 baş devlet kuruluşlarından olmak üzere 4264 baş damızlık boğa dağıtılmıştı Yine Türkiye ilk defa 1928 yılında Macaristan'dan saf kan merinos koç ve

[760] Afetinan, **İzmir İktisat**…,s.29.
[761] Cumhuriyet Halk Fırkası, **On Beşinci Yıl Kitabı**, s.451.
[762] "Türkiye Tarımı ve Yapısal…", s.28.
[763] BCA., 030.01.84.528.1.1930.
[764] BCA., 030.01.84.528.1.1930.
[765] Tekeli- İlkin, **Uygulamaya Geçerken**…, ss.121-122.

koyun alarak bunlardan damızlık hayvan üretmişti. Bu doğrultuda damızlık merinosun sayısı ilk alımdan üç yıl sonra 1009 baş koç ve 2735 baş koyun olmak üzere 3735'e yükselmişti[766].

Türk tiftiklerinin rakibi olan güney Afrika ve Amerika gibi önemli üretim ülkeleri karşısında tiftiklerini gereksinimi için alınacak önlemler arasında, hayvan cinslerinin ıslah edilmesi, kesim usul ve tarzları değiştirilmesi düşünülmüştü. Ayrıca tiftiklerde temiz mal yetiştirilmesi, tiftiklerin vasıflarına evsaf ve uygunluğuna göre tasnif olunması görüşülmüştü[767]. Tiftik keçilerinin gelişebilmesi amacıyla biri tiftik cemiyeti tarafından olmak üzere Ankara Lalahan'da diğeri ise Ziraat Vekaleti'ince Çifteler Harası'nda iki numune ağılı açılmış ve buralarda damızlık teke yetiştirilmişti[768].

Hayvan ihracatı gelişime uygundu. Hayvan cinslerinin ıslahına teşvik ve isteklendirmeye özen gösterilmeliydi[769]. Türkiye'de yerleşmiş olan sığır vebasının kökünden kaldırılması ile yıllık ortalama on bin hayvanın ölümünden ileri gelen büyük zararların önüne geçilmiş ve bu mücadele ve imha köylünün ziraat ve hayvancılık yönünden kalkınmasının başlıca sebeplerinden birisi olmuştu. Sığır vebası olarak bilinen hastalık eski idarelerin Cumhuriyet'e bıraktığı bir hastalık olarak görülmekteydi. Bu hastalığın Türkiye'de önceden beri devam ettiği ve ortadan kaldırılamadığı anlaşılmaktadır. Ankara Hükümeti daha 1921 yılında bu hastalıkla mücadele etmeye başlamış[770] ve 3 Nisan 1924 tarihinde sığır vebası hastalığının yok edilmesi amacıyla 20 maddeden oluşan *Sığır Vebası ile Mücadele Talimatnamesi* yayımlamıştır[771].

1921 ila 1931 yılları arası dönemde bu hastalığın ortadan kaldırılabilmesi için 1.500.000 liralık bir harcama yapılarak yaklaşık 137.146 litre serum harcanmıştı[772].

Bundan başka gerek bu hastalığın kaldırılması ve gerekse antraks(dalak), şarbon ve ruam gibi diğer hastalıkların ortadan kaldırılması hedeflenmişti. Dalak ya da antraks yine önemli ve ülke ekonomisine önemli kayıplar verilmesine neden olan bir hayvan hastalığıydı. Veteriner teşkilatının almış olduğu önlemler ve hizmetler, hastalıklar yüzünden Türkiye hayvan ve hayvan maddeleri ihracatına karşı kapatılmış bulunan yabancı ülkelerin alım muamelesini ve yabancı pazarlarının Türkiye'nin hayvanlarına ve maddelerine karşı açılmasını ve bu sayı da yıllık 1.000.000 başa yakın hayvanın yabancı ülkelere çıkarılması olanağını vermişti[773].

---

[766] "Türkiye Tarımı ve Yapısal…", s.28
[767] BCA., 030.01.84.528.1.1930.
[768] "Türkiye Tarımı ve Yapısal…", s.29.
[769] BCA., 030.01.84.528.1.1930.
[770] Cumhuriyet Halk Fırkası, **On Beşinci Yıl Kitabı**, s.453.
[771] Temel, **a.g.m**.,s.213.
[772] Cumhuriyet Halk Fırkası, **On Beşinci Yıl Kitabı**, s.453.
[773] BCA., 030.10.13.77.25.1937.

Ruam ya da mankafa hastalıklarıyla mücadeleye 1934 yılında başlanmıştı[774]. Ruam hastalığı yalnız hayvanlara değil insanlara da zararı dokunan hastalıkla mücadele de hayli ilerlemiş ve (bugüne kadar) tek tırnaklı hayvanların dörtte üçü muayene edilmişti. İnsan sağlığını da tehdit eden hastalığın imhası için de gereken önlemler alınmıştı. Çiçek, verem gibi çeşitli hastalıklarla önemli bir şekilde ve sistematik olarak mücadele edilmişti. Özellikle çiçek hastalığı hayvancılık yönünden ülkenin ekonomik bünyesini kemiren bir hastalık olarak görülmekteydi. Çeşitli hastalıklar bakımından tarama yapılan hayvanların toplamı 1.768.300 ve aşılanan ve tedavi olunanların sayısı ise 9.162.980 ulaşmıştı[775].

Cumhuriyet döneminde ülkenin aşı ve serum ihtiyaçlarını karşılayabilecek şekilde geliştirilen sağlık kurumlarının hepsinde 14.548.118 dozluk aşı ve serum hazırlanmış ve bunlar parasız olarak hep köylülerin hayvanlarını kurtarmaya harcanmıştı. Cumhuriyet'ten önce hayvan ihracatı pek azdı. Bunun sebebi sınır koruma teşkilatının eksik ve hayvanların kusurlu ve hastalıklı bulunmalarıydı. Hayvanların ıslahı için önceden var olan üç kurum geliştirilmiş ve bunlardan başka 2 hara, 6 aygır deposu, 3 inekhane, 1 koyun numune ağılı ve 1 merinos yetiştirme çiftliği ile bir tiftik keçisi numune ağılı tesis olunmuştu. Bu kurumların gayesi doğrudan doğruya köylünün elindeki hayvanların ıslah edilmesi ve kendilerine fazla kazanç sağlanmasına olanak tanımaktı[776].

1923'den 1936 yılı sonuna kadar devlet aygır depolarındaki aygırlarla tabi ve suni tohumlama şeklinde 18706 baş köylü ve halk kısraklarının çekimi yaptırılmıştı. 1923'den 1936 yılının sonuna kadar halk ve köylü elinde bulunup da damızlığa elverişli olmayan 922.556 baş çeşitli türü veterinerler tarafından fenni usullerle denenerek hayvanların bu yoldan da ıslahına çalışmıştır. Böylece köylünün ekonomik ve tarımsal kalkınma hareketlerine yardım edilmiştir[777].

Türkiye'de Cumhuriyet'ten önce hayvan hastalıklarıyla mücadele etmek için Pendik ve Erzincan'da serum kurumları vardı. Bunların yanı sıra Pendik'te bir Bakteriyoloji Enstitüsü, Mardin'de bir serum kurumu, Ankara'da dört labaratuardan oluşan bir merkez ve İstanbul'da "Distofajin Darülistihzarı" vardı. Cumhuriyet döneminde bu kuruluşlara bazı yenileri eklendi[778]. Önemli bir yasa da Türkiye'de oldukça yaygın olan ve hayvanlara büyük zarar veren kelebek hastalığının distofajin veya benzeri ilaçlarla tedavisini ve diğer tufeylat hastalıklarıyla da mücadeleyi öngören *Kelebek Hastalığının Distofajin Veya Mümasili İlaçlarla İmhası Diğer Tufeylat Hastalıklarının Tedavisi Hakkında Kanun'du.* Bu kanun 1928

[774] Cumhuriyet Halk Fırkası, **On Beşinci Yıl Kitabı**, s.453.
[775] BCA., 030.10.13.77.25.1937.
[776] BCA., 030.10.13.77.25.1937.
[777] BCA., 030.10.13.77.25.1937.
[778] "Türkiye Tarımı ve Yapısal…", s.29.

yılında çıkarılmıştı. Gerçekten mecliste yapılan tartışmalardan kelebek hastalığının ülkenin "milli servetini" oluşturan hayvanlara büyük zararlar verdiği anlaşılıyordu[779].

Hayvan hastalıklarıyla mücadele yukarda adı geçen sağlık kuruluşlarının yanı sıra halkın bilinçlenmesi ve hayvancılığı sevmesi de son derece önemliydi. Bu noktada Cumhuriyet hükümetleri hayvancılığın özendirilmesi için kimi uygulamalara başvurmuştu. Bu konuda yarışların yapıldığını, sergilerin açıldığını ve bu uygulamalar sonrasında kimi ödüller verildiği olmuştu[780].

Türkiye'de veterinerler gerek salgın hayvan hastalıklarından koruma ve gerekse hayvanların ıslahı ve çoğaltılması konularında halkı ve köylüyü her fırsattan istifade ederek bilgilendirmiş ve gözlemlemişlerdi. Uygulama sahasındaki çalışmaları telkin yolu ile de genişletilmişti. Bunun bir sonucu olarak yetiştiriciler günden güne veterinerlik mesleğinin değerini takdir ederek ve Ziraat Bakanlığı'na daima başvurarak veteriner istemişlerdi[781].

Ankara'da bir Veteriner Fakültesi açılmış, İstanbul'da da Hayvan Sağlığı Memur Müessesesi kurmuştu. Mevcut nalbantları bilimsel ve uygulamaya dönük araç gereçle donatmak ve diğer taraftan da yeniden nalbant yetiştirmek için nalbantlar mektebi açmaya başlamıştı[782].

1930 yılında Ali İktisat Meclisi tarafından hazırlanan, *"Türkiye İktisat Ticaretinin İnkişafı"* isimli rapor da Türkiye'nin hayvancılık konusundaki politikalarıyla ilgili de öneriler yer de almıştı. Buna göre koyunlarda sayım vergisi koyunların yapağı ve sütünün daha fazla değerli olduğu zamanlarda her bir koyun başına (60) kuruş olarak ortaya koyulmuştu. Hem koyundan ve hem kuzusunda alınan altmışar kuruş sayım vergisi üreticiye ağır gelmekteydi. Bu verginin düşürülmesi, çift hayvanlarının sayım vergisinden muafiyeti, ihracat esnasında ve sanayi üretiminde muamele vergisinin kaldırılması gerekli görülmüştü[783].

Türkiye'nin coğrafi konumu ve topraklarının büyük kısmı esasen hayvancılık için oldukça elverişliydi. Dünya ekonomik bunalımının ortaya koymuş olduğu bir başka gerçek ise; hayvancılığın gelir getirecek bir alan olarak görülmesiydi. Bu nokta da Türkiye'nin hayvancılık alanında eksikleri olduğunu ortaya koyuyordu. Türkiye'nin hayvancılıktan iyi bir gelir elde edebilmesi için; hayvan cinslerinin ıslah edilmesi, meralarının koruma altına alınması, hayvan yetiştirme usullerinin ıslah edilmesi ve bunlara ilave olarak iaşe, idare ve satış hususlarında Türkiye'nin ihtiyacına uygun hale getirilmesi gerekliydi[784].

Yunus Nadi' ye göre Türkiye'de sadece Başvekil İsmet Paşa, hayvancılığın Türkiye için oynayacağı hayati rolü kavramış ve hayvancılık meselesini milli iktisatın en önemli

[779] Temel, **a.g.m**.,s.214.
[780] "Türkiye Tarımı ve Yapısal…", s.29.
[781] BCA., 030.10.13.77.25.1937.
[782] BCA., 030.10.13.77.25.1937.
[783] BCA., 030.01.84.528.1.1930.
[784] BCA., 030.10.26.152.10,1931.

parçası olarak ele almıştı. Ancak Yunus Nadi bu noktada İsmet Paşa'nın bu işi yalnız başına ele aldığında ve bu konunun bir programla ele alınmadıkça başarı getiremeyeceği üzerinde durmuştu. Hayvancılık gibi Türkiye için hayati önem taşıyan bir işin iktisat programının esas hatlarını teşkil etmek üzere genel ve milli bir uğraş kabul etmek gerekliydi. Hayvancılığın en alt basamağından örneğin tavukçuluktan başlayarak hayvancılığın her çeşidinin Türk milli zenginliğinin en güçlü direklerinden biri haline getirmek lazımdı. Haycancılık mutlaka ıslah edilmeliydi. Bu ıslah gerçekleşirken aslında bir yandan da hayvancılığa bağlı dericilik sanayi de gelişecekti. Hayvancılığın gelişmesi ve ıslahıyla birlikte gıda sektöründe de gelişme olacaktı Örneğin Türkiye'de peynirciliğin 1930'ların başında henüz gelişmediği anlaşılırken işte bunun dahi gelişebilmesi için, yine hayvancılığın kapsamlı olarak ele alınması gerekliydi[785].

A.2.c. Sanayi

A.2.c.1. Genel Durum

Osmanlı Devleti'nden Türkiye'ye sanayi anlamında önemli bir miras kalmamıştı. Dolayısıyla Cumhuriyet Türkiyesi'nin kurulduğu yıllarda ülkede büyük ve orta sanayinin olmadığını ancak ilkel yöntemlerle işlenilen küçük sanayinin olduğunu görüyoruz. Bunlar arasında tarım, dokuma, dericilik ve seramik gibi hafif sayılan sanayi kolları vardı[786].

Osmanlı Devleti'ne makinanın girişi esasında askeri sanayiyle birlikte olmuştu. Osmanlı Devleti sanayileşememiş hammadde yetiştiren bir yarı sömürge sanayisinden ileri gidememiş bir işleyişe sahipti. Türkiye'nin ilk sanayi istatistiği olarak 1913-1915 yıllarına ait veriler tutulabilmişti. Bu dönemde Osmanlı Devleti'nin sanayi işletmeleri İstanbul, Edirne, İzmir, Bursa gibi büyük şehirlerin olduğu sınırlı bir alanda toplanmıştı. En önemli sanayi kurumları olarak Hereke ve Feshane fabrikaları gösterilmekteydi. Türkiye'de tutulan ikinci sanayi istatistiği ise Kurtuluş Savaşı yıllarına yani 1921 yılına aitti[787]. Daha Milli Mücadele devam ederken Büyük Millet Meclisi Hükümeti kendi kontrolü altında olan bölgelerde sözü geçen (imalat) sanayi sayımını yapmıştı. Ancak işgal altında bulunan İstanbul ve Batı Anadolu mecburen bu sayımın dışında tutulmuşlardı[788].

---

[785] Yunus Nadi, "Gene İktisadi Program Etrafında", **Cumhuriyet**, 12 Kanunisani 1931.
[786] Muzaffer Tepekaya, "Atatürk'ün Devletçilik İlkesi", **Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi),** İzmir, 1993, s.153,168.
[787] Aydemir, **Cihan İktisadiyatında**…, ss.58-59-60.
[788] Tepekaya, **a.g.t**., s.154.

Tablo 20:

1921 Yılında (Türkiye'de)Milli Sınırlar İçindeki Sanayinin Durumu			
Sanayinin Cinsi	**Kurum Sayısı**	**İşçi Sayısı**	**İşçi Oranı %**
Dokuma Sanayii	20.057	35.316	46.35
Deri	5.347	17.964	23.57
Maden	3.273	8.021	10.52
Ağaç	2.067	6.007	7.17
Gıda	1.273	4.493	5.89
Toprak	704	3612	4.74
Kimya	337	803	1.16
Toplam	33.058	76.216	100

(Kaynak**:** Aydemir, **Cihan İktisadiyatında**…, s.60.)

Bu verilere bakarak Türkiye'de sanayinin modern esaslara göre yapılmadığı sanayinin son derece dar bir alana sıkıştığı ve bu haliyle ülkenin yarı sömürge olduğu söylenebilmektedir. Savaş sonrası tablo iyice kötülemişti. Ankara, Bolu, Kastamonu, Tokat, Erzincan gibi sanayi üretim becerisi olan illerdeki tezgâhlar da durmuştu. Türkiye Avrupa'nın ticari mallarının bir açık pazarıydı[789].

Osmanlıdan kalan sanayi kuruluşlarıyla ilgili şu rakamlar bir fikir vermektedir: 1913 yılında Osmanlı'nın başlıca sanayi kurumlarında çalışanların sayısı 16.975, 1915'te ise savaş nedeniyle bu sayı daha da azalarak yaklaşık 14.060 kişiye düşmüştü. 1915 yılının sanayi kurumlarında bir kuruma ortalama 81 kişi düşmekteydi[790]. Osmanlı Devleti'nin kapitülasyonlarla bağlı gümrükleri Osmanlıyı "her gelene açık bir memleket" haline getirmiş bu nedenle de esas olarak bir milli sanayiden bu dönem için söz etmek olanaksız olmuştu[791].

Cumhuriyet hükümetleri esasında sanayinin gelişimini ulusal bir sorun olarak ele almaktaydı. Lozan'dan sonraki süreçte Türkiye ekonomik geleceği için "Milli Sanayi Siyaseti" izleme yoluna gitmişti. Gerçi her ne kadar Lozan Antlaşması'nın hükümleri bir süre daha gümrüklerin belirlenmesinde hükümetin elini kısıtlasa da "Milli Sanayi" düşüncesi belleklerde yer etmişti[792].

Milli Sanayi düşüncesinin şekillenmesi ve işlerlik kazanmasında İzmir İktisat Kongresi kararları belirleyici ve yol gösterici bir nitelik taşıyordu.

---

[789] Aydemir, **Cihan İktisadiyatında** ., s.60.
[790] Aydemir, **İkinci Adam**… C.I, s.352.
[791] Aydemir, **Cihan İktisadiyatında**…, ss.58-59.
[792] **A.g.e.,** ss.58-59.

Kongre'de değişik grupların sorunları üzerinde durulurken sanayiciler de unutulmamıştı. Bu grubun sorunları ve ihtiyaçları "Sanayi Grubunun İktisat Esasları" başlığı altında oluşan farklı alt başlıklara ayrılmıştı. İlk başlık "Gümrüklerde Himaye Usulü"ydü. Bu başlıkta yerli sanayinin gelişebilmesi için Türkiye'de üretilen ticaret mallarının yurt dışından ithalinin engellenmesi, bu uygulamanın yapılması içinse gümrüklerde buna göre bir düzenleme yapılması ve ülkede bulunan hammadenin kullanımının arttırılabilmesi için yurt dışından getirilecek hammaddelere de yüksek gümrük vergisi koyulması kabul edilmişti. Ancak bunların yanı sıra ülkede sanayinin gelişimi için son derece önemli olan "makine ve makine aksamı"nın yurt dışından getirilirken vergi muafiyeti uygulanması gerekli görülmüştü[793]. Bu başlığın son kısmında *"Memlekette ne mamul ve ne gayr-ı mamul bulunmayan asar ve semerat-ı sana'atın ve bize lazım olanlarının bila resim veya hafif gümrük resmiyle ithali"* konusuna yer verilerek bunun kabulü sağlanmıştı. "Sanayi Grubunun İktisat Esasları"nın diğer başlıkları sırasıyla "Teşvik-i Sanayi Kanunu"na, "Yollar ve Vesait-i Nakliyede Hususi Tarife", "Sanayi Bankaları", "Tedrisat-ı Sınaîye" ve son olarak "Sanayi Odalarına" ayrılmıştı. Kongre Teşvik-i Sanayi Kanunu'nda düzenlendiği gibi sanayi kesimine tanınacak vergi indirimlerinin uygulanması konusunu kabul ettiği gibi ayrıca *"kadın ve erkek bilumum ahali, memurin-i mülkiye ve askeriyenin yerli mamulât ve mencusat kullanmasının"* zorunlu olması ilkesini de kabul etmişti[794]. Kongre üyeleri, ülkede yerli sanayinin gelişebilmesi için özellikle büyük şehirlere ve limanlara iç bölgelerden ulaşımı kolaylaştıracak, nakliye işlerini kolaylaştıracak yeni yolların, "şömendöfer, yoksa şoşeler" yapılmasını kabul etmişti. Yollar kadar yerli sanayinin gelişmesinde sanayi kesimine kredi olanakları sağlamakta önemliydi. İşte bu ihtiyacın giderilebilmesi için yani *"Erbab-ı sanayie kredi yapmak için behemehâl bir sanayi bankasının tesisi"* ilkesi de kabul edilmişti[795].

İzmir İktisat Kongresi ayrıca sanayi üretiminin arttırılması ve verimliliği için bu alanda çalışacakların eğitimi meselesi üzerinde de durmuştu. Bu doğrultuda *"sanayi çırak mekteplerinin açılması, usta kurslarının açılması, İhtisas için… Mekatib-i sınaiyesinden mezun olanların Avrupa'ya gönderilmesi…"* ni kabul etmişti. Kongrenin sanayi kemiyle ilgili üzerinde durduğu konulardan bir tanesi de her il ve kazada sanayi odalarının açılması, esnaf cemiyetleri ve loncalarının kurulması konusuydu. Bu doğrultuda tüm sanayi odalarının bağlı olacağı büyük bir sanayi odasının kurulması da kabul edilen ilkelerdendi[796].

Kongrenin aldığı kararlar "Milli İktisat" anlayışının bir uzantısıydı. Bu kararlardan da anlaşılacağı gibi sanayi kesimin üretim aşamasından taşınmasına kadar hemen her detay

[793] Afetinan, **İzmir İktisat**…,s.48.
[794] **A.g.e**., s.49.
[795] **A.g.e.,** ss.49-50.
[796] **A.g.e**., s.50.

üzerinde durularak Türkiye'nin kalkınmasında son derece önemli bir rol oynayacak sanayinin gelişmesi olanakları yaratılmak istenmişti.

Bunalım öncesinde sanayi yatırımlarında öncülük ederek ve ülkede milli sanayinin gelişimi teşvik etmek üzere 1925 yılında 633 sayılı kanunla "Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası" kurulmuştur. Banka yeni devlet işletmeleri kurmanın yanı sıra özellikle sanayi girişimlerine kredi olanakları sağlayacaktı. Ülkede sanayinin gelişebilmesine katlı sağlayan bir diğer adım da yine 1925 yılında 655 sayılı kanunla "Ticaret ve Sanayi Odalarının kurulmasıyla hayata geçmiş oldu. 1925 yılında çıkarılan diğer bir önemli kanunla özellikle şeker sanayisinin kurulmasında ciddi bir gelişme sağlanmış oldu. 5 Nisan 1925 tarih ve 601 sayılı Şeker Fabrikalarının İmtiyazat ve Muafiyeti Hakkında Kanunla şeker fabrikalarının kurulması devlet tarafından teşvik edilmişti. Uşak ve Alpullu şeker fabrikaları bu kanun kapsamında işletilmeye başlamış ve devletin önemli ölçüde desteğini görmüştü. Bu fabrikalar bir süre sonra ülkenin şeker ithalinin azalmasına sağlayacak ve 1933'te önce Eskişehir Şeker Fabrikası ve ardından 1934'te Turhal Şeker Fabrikasıyla Türkiye'nin şeker ithali büyük ölçüde ortadan kalkmış olacaktır[797].

Türkiye'de bunalımdan önceki dönemde sanayinin belli bir gelişim içinde olduğu söylenebilir.

Tablo 21:

1927 yılında Türkiye'de Sanayinin Durumu		
Kurumlar	**Sayısı**	**%**
1 Kişilik kurumlar	23.316	35.74
2 ve 3 kişilik	23.332	35.76
1 aile çalışan	4.914	7.53
4 ve 5 kişilik	7.633	11.78
6 ve 10 kişiilk	3.940	6,04
11 ve 20	1.188	1.82
21 ve 50	551	0.84
51 ve 100	166	0.25
100 ve daha fazla	155	0.24
Toplam	65.245	100.00

(Kaynak: Aydemir, **Cihan İktisadiyatında**… ,s.64.)

[797] Tepekaya, **a.g.t**.,ss.170-171.

1927'de Türkiye'de sanayi henüz "el sanayisi" yani küçük sanayi işletmeleri şeklindeydi. Dolayısıyla Türkiye'de sanayinin en önemli sorunu henüz yeterince makinalamamış olmasıydı. 1927 yılında 822 yeni ufak ve büyük fabrika açılmış, 1928'de 488, 1929 da 309 yeni büyüklü küçüklü fabrika kurulmuştu. Böylece üç yıl içinde toplam 1618 yeni fabrika hizmete girmişti. Bu yeni fabrikalarla Türkiye olabildiğince daha az ithalat yapmaya çalışmıştı[798]. 1927 yılı sanayi sayımlarına göre Türkiye'de bulunan 65.245 işletmenin %43.59'unun başta tarım olmak üzere evcil hayvanlar, balık ve av hayvanlarında yoğunlaştığı söylenebilir. Bunları %22.61 ile maden ve makine onarımı ve imalat sanayi izliyordu. Çalışan nüfusun yaklaşık %43.01'i tarım sanayinde %18.70'i ise dokuma sanayinde istihdam ediyordu[799].

Bunalım döneminde sanayileşme hamlesinin hayata geçebilmesi için alınan en önemli karar; sanayi- tarım ikilemi içinde sanayi kesimine ağırlık verilmesi kararıydı. Hala bir tarım ülkesi olan Türkiye'de bu kararın alınması ve uygulanması pek kolay olmamıştı[800].

Diyebiliriz ki bunalım döneminde özellikle sanayi yatırımlarında devlet kapitalizmi ön plana çıkmaktadır. Bu süreçte karşımıza çıkan yatırımlar daha çok birinci beş yıllık sanayi planı çerçevesinde ele alınmalıdır. Dolayısıyla bu plan çerçevesinde Türkiye'nin dış ticaret dengeleri ve ülkenin ham madde kaynakları ele alınarak bir sanayileşme politikası izlenmeye çalışılmış ve yatırımlar aşağıda daha detaylı görüleceği üzere büyük ölçüde Sümerbank aracılığıyla yapılacaktır. Ülkenin ihtiyaçları ve kaynakları doğrultusunda Dokuma, Kağıt, Maden, Porselen, Kimya sanayisine dönük yatırımlar I.Sanayi planı çerçevesinde gerçekleştirilmeye çalışılacaktır. Bunalım yıllarında devletin öncülük ettiği sanayileşme politikası aslında şartların zorluklarına karşın yine önemliydi. Zira bu sayede belli bir sermaye birikiminin oluşmasını sağlayarak sonraki yıllara da etki edecektir.[801].

A.2.c.2. Sanayi Yatırımları

Türkiye esas itibariyle, milli iktisatı geliştirebilmek için, sanayisine yönelik yatırımlar yapmak zorunluluğu olan bir ülkeydi. Milli sanayinin kurulabilmesi tesadüfi bir takım girişimlere bırakılamayacak kadar önemliydi. Bu nedenle sanayinin gelişimi için gerekli olan zorunlulukların gösterdiği istikametleri etkin kılmak gerekliydi. İşte bu nokta ilk akla gelen Türk sanayisinin gelişmesine yön verecek, bir sanayi programı belirlenmesi gerekliliğiydi.

---

[798] Bilsay Kuruç, **Belgelerle Türkiye İktisat Politikası 1929-1932** C.I, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi yay., Ankara, 1988, s.182.
[799] Tepekaya, **a.g.t**., s.175.
[800] İsmail Yıldız, "Sanayi Planlarında ve Hükümet Programlarında Vergi Politikaları(1933-1960)" **Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi),** Ankara, 2011, s.29.
[801] Taner Timur, **Türk Devrimi ve Sonrası**, İmge yay., Ankara, 2001, ss.152,157.

Bu nedenle bilgiye dayanmayan ve ihtiyaca cevap vermeyen girişimlerin önüne geçmek ve bu şekilde milli servetin israfını önlemek gerekli görülmüştü[802].

1929 bunalımı, Türk parasının değer kaybetmesine buna bağlı ödemeler dengesinin altüst olmasına ve günlük ihtiyacı karşılayacak lüzumlu mamul maddelerinin ithalinde zorluklar çıkmasına neden olmuştu. İşte bu nokta yöneticiler ve başta Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Paşa, en azından zorunlu ihtiyaç maddelerini giderecek yerli bir sanayi kurulması yönünde bir çabayı gerekli görmüştü[803]. Elbette sanayileşmenin gerçekleşebilmesinde öncelikle sanayi sektörünün ihtiyaç duyduğu finansmanı yaratmak ve bununla birlikte hem yatırım yapacak sınıfı geliştirmek hem de bu konuda teknik personel yetiştirmek gerekliydi[804].

A.2.c.3. Model İhtiyacı

Bunalımın hemen sonrasında Cumhuriyet'i kuran kadro devlet sermayesiyle sanayileşmeyi hızlandıracak bir ekonomik politikaya yöneldi[805]. İsmet Paşa ve devletçilik ilkesine taraftar olanlar, devletin korumacı önlemleri altında, sanayileşme hamlesine yöneldiler. Korumacı ve devletçi bir anlayışla sanayileşme süreci çağdaş dünyayı yakalamanın en vazgeçilmez unsuru olarak ortaya çıkıyordu. 1929 ekonomik bunalımı bu sürecin bir anlamda ivme kazanmasına neden olmuştu[806].

Bu politikanın oluşturulabilmesi için de bir modele gereksinim vardı. Kurgulanmış, tasarlanmış ve uygulamaya konulmuş bir modelin deneyimleri; bu deneyimler süresinde ortaya çıkan olumlu ve olumsuz etkenler, Türkiye örneğinde ve onun karşılaşacağı özel sorunlar bağlamında pek çok fikir verebilirdi. Bu fikirler, söz konusu modelin Türkiye'ye uyarlanması konusunda kalıcı uygulamalara da dönüşebilirdi.

Girişimcileri destekleyecek yeterli birikim olmadığından devlet ekonominin ve sanayinin gelişebilmesi için ya Sovyet modelinde olduğu gibi, sanayi ve ekonomi alanında tekelci bir merkezî planlama yoluyla ekonomiye yön verecekti ya da fertlerin yapamayacağı işleri yapmak amacıyla ekonomik işlere müdahale ederek, özel teşebbüsün yanı sıra bir devlet sektörü meydana getirecekti[807].

Milli sanayinin gelişebilmesi için yerli hammadde cinslerinin ıslah edilerek bunların standardizasyonun sağlanması gerekliydi. Hammaddelerin ıslahı melesi sadece yerli

---

[802] BCA., 030.10.26.152.10,1931.
[803] Serhat Butur, "Atatürk Döneminde Devletçilik Modelinin Uygulanması Evresinde Türkiye- Sovyetler Birliği İlişkileri (1934-1938)**", İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Anabilim Dalı, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)** İstanbul, 2008, s.21.
[804] Tepekaya, **a.g.t**.,s.169.
[805] Yahya S. Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi**, Tarih Vakfı Yurt yay.,İstanbul, 2002, s.167.
[806] Yıldız, **a.g.t**., s.28.
[807] Butur, **a.g.t**., s.21.

sanayinin gelişmesi için değil aynı zamanda dışarı satılan hammaddenin değerinin artması bakımdan da önemliydi. Hammaddelerinin ıslahına paralel olarak bunların piyasaya sunumları hakkında da yapılması gerekenler vardı[808].

A.2.c.4. Sanayi İşçisi

Sanayi konusuna Türkiye'nin tek sorunu plansızlık ya da hammaddenin ıslahı sorunu değildi. Sanayi sektöründe çalışacak işçinin bölgelere göre dağılımında da bir dengesizlik görülmekteydi. Buna göre kimi bölgelerde gereğinden fazla işçi varken kimi bölgelerde ise iş miktarıyla kıyaslandığında sektörde çalışacak işçi eksiği görülmekteydi. Türkiye sanayileşmeye çalışan bir ülke olarak, o zamana dek yaygın bir işçi sınıfının oluştuğu ülke görünümü vermiyordu. İşçi sınıfının ortaya çıkabilmesi için, yaygın bir sanayileşmenin olması gerekliydi. Türkiye toprakları, tarım üretimine yoğun biçimde yer verilen bir uygulamaya tanık olduğu için, bilinçsiz köylü sınıfın, sınıf bilinciyle ekonomik ve sosyal hak arayışı, bir ideolojik tavra yükselebilmiş değildi. Belki, sanayileşmeyle birlikte, kentlerde; bir parça göçlerin de desteklemesiyle, yaygın bir işçi ve emeğiyle geçinen sınıf ve katmanlar oluşabilirdi. Bunlara ilişkin sosyal haklar, çalışma yaşamına ilişkin koşullar ve bu kesimlerin, siyasi çevrelerle ve yükseltilen ideolojilerle kesişen yanları, bir anlamda sosyal olayları da destekleyebilirdi. Ancak bu kesimin; daha doğrusu bu sınıf bilincinin olmayışı, Türkiye için Sovyet Modeli denilen modele yönelik uygulamalarda büyük ölçüde temkinli olmayı gerektirecek durum yaratıyordu. Yeterli ve yaygın bir sermaye gücünün bulunmayışı; var olan sermayenin de büyük ölçüde tarımsal üretim biçimlerinden palazlanma olanağı bulabildiği; bu geleneksel yapı içinde, keskin siyasal duruşlar da ortaya çıkmadığı için; nüfus topoğrafyası, sermaye ve emek çelişkisine dayanan bir sosyal düzen arayışına olanak vermiyordu.

Öyleyse, model arayışının var olan olanaklarla uyum içinde olması gerekliydi. Bu açıdan, piyasa ekonominin ülkeye özgü koşulları, bu model belirlenmesinde de belirleyici etkiler ortaya koyacaktı. Türkiye'nin yapması gereken iş arz ve talep dengesini sağlayabilmek için, iş piyasasından başlamayı gerekli kılıyordu. İşçilerle ilgili bir başka önemli nokta işçilerin nitelikli yani belli bir eğitimden geçmiş olması gerekliliğiydi. Yeni tesislerin, sanayi kuruluşlarının inşa edilmesine paralel olarak bu yeni sanayi kollarında çalışabilecek işçilerin mesleki bilgi sahibi olmaları bir zorunluluktu. Türkiye sanayinin geri kalmış olmasında ya da Cumhuriyet'in ilk yıllarında beklenen gelişmeyi kısa süre içinde göstereremesinde alanında yetişmiş, eğitim görmüş personelin yokluğu da etkiliydi. Bu

[808] BCA., 030.10.26.152.10,1931.

durum büyük ölçüde bunalım yıllarında da böyleydi. Devlet hazırladığı raporlarda bu konun eksikliğinin giderilmesine özen göstermeye çalışmıştı[809].

Devlet, işçiler için, gece kursları açmak gibi çareler düşünmüştü. Ancak sadece bu kurslar Türkiye'nin sanayide gelişmesi için yeterli değildi. Çünkü Türkiye'nin sanayi alanında çalışacak yeterli sayıda ustası ya da fen memurları olarak tabir edilen çalışanları yoktu. Sanayi okulları vardı; ancak bunların ıslah edilerek ihtiyaca göre bu okullarda fen memurlarının yetiştirilmeleri gerekliydi[810].

Türkiye'de milli sanayi üretiminin kolaylaştırılabilmesi ve yabancı rakipleriyle rekabet edebilmesi için maliyet konusunun ele alınması gerekliydi. Maliyetin düşmesinde etkili olan etkenlerin en başında sanayide rasyonel metotların uygulanması gelmekteydi. Kuruluş aşamasında Türk sanayisinin daha ucuz ve kaliteli üretim yapabilmesi ancak milli enerjinin tasarrufuyla olabilirdi. İşte bu noktada Türkiye başarılı olabilmek için mutlaka rasyonel üretim yöntemlerini kullanmak zorundaydı. Türkiye'de sanayinin gelişmesi, üretimin artması, üretimin yabancı ülkelerle rekabet edebilmesi başka ülkelerde olduğu gibi Türkiye'nin üretim metotlarını geleneksel yöntemlerden çıkararak rasyonel metotlara çevirmesine bağlıydı[811].

A.2.c.5. Kredi Sorunu

Türk sanayisinin bunalım döneminde en önemli ihtiyaçlarından biri de uzun vadeli ve ucuz kredilerinin gerekliliğiydi. Kalkınma süreçlerine yönelmiş her ulusun, kendi öz kaynakları kuşkusuz önemliydi. Buna karşın, ucuz paranın akıllı ve verimli alanlara yatırıma dönüştürülmesi; bu süreçte izlenecek akıllı politikalar, yatırım süreçlerinin daha akıllıca kurgulanmasını sağlayabilirdi. Türkiye, sermayenin kıt olduğu bir ülke olduğu için, dışardan para getirilerek, yatırım alanlarına yöneltilmesi, önemli bir seçenek olarak ortada duruyordu. Ancak Türkiye'nin bu ihtiyacını giderecek güçlü bir kurum 1931 yılına kadar kurulabilmiş değildi. Yani, Türkiye'de ne dış para transferini kolaylaştıracak ne de var olan parayı, toplum kesimlerine özellikle de sanayi kesimine aktaracak önemli bir kurumsal yapılaşma bulunmuyordu. Aslında Sanayi ve Kredi Bankası böyle bir amaca hizmet etmek için kurulmuştu; ama söz konusu bu bankanın ne yazık ki sermayesinin sınırlı olması sanayi kredisi alanında etkin bir rol oynamasını engellemişti. Sanayi ve Madin Bankası'nın sermayesinin arttırılmasıyla bankanın sanayi kredisi verebilmesi konusunda aktif bir görev üstlenebilmesi gerçekleşebilirdi[812].

---

[809] BCA., 030.10.26.152.10,1931.
[810] BCA., 030.10.26.152.10,1931.
[811] BCA., 030.10.26.152.10,1931.
[812] BCA., 030.10.26.152.10,1931.

A.2.c.6. Vergiler

Türkiye'de devlet eliyle kimi atılımlar yapılmasına karşın yine de hükümete yönelik eleştiriler ortadan kalkmamıştı. Türkiye'nin yaptığı sanayi teşebbüslerinin dahi suni olarak yaşadığı iddia edilmişti. Bu noktada hükümetin gümrük vergilerine kimi muafiyetler getirmesine karşın sanayi tesislerinin kar edemediği yazılmıştı[813]. Sanayi kesimi bunalım döneminde özellikle dolaylı vergilerden olan muamele vergisinden sürekli şikayet etmiş ve bu verginin ülkenin sanayisinin gelişmesinde en önemli engellerden biri olduğunu savunmuştu[814].

Türkiye'de sanayinin teşvik edildiği bir dönemde ortaya çıkan ekonomik bunalım, sanayileşme hareketinin yavaşlamasına neden olmuştu. Türkiye'nin sanayi sektöründe zararı ihraç ettiği hammadde fiyatlarının dünya genelinde çok düşmesinden kaynaklanmıştı. Bu durum ise devletin, tarım üreticisini korumasının zorunlu kılmış böylelikle devlet sanayi kadar tarım alanında da koruyucu bir rol üstlenmek durumunda kalmıştı[815].

A.2.c.7. Sermaye ve Girişimci Sınıf Sorunu

Cumhuriyetin kuruluşundan 1933 yılına kadar Türkiye'de sanayileşme istenilen ölçüde gerçekleşemedi. Genel gelir seviyesinin düşüklüğü, girişimci sınıfın yetersizliği, teknik bilgi eksikliği, yabancı sermayenin menfi davranışı ve yabancı sermayeye karşı Türkiye'de duyulan güvensizlik, 1929 yılına kadar sanayinin dışa karşı korumasız durumda olması ve Teşviki Sanayi Kanunu'nun getirdiği kolaylıklara rağmen sanayileşme beklenen düzeyde gerçekleştirelemedi[816].

Türkiye'de sanayi hareketini teşvik etmek ve düzenlemek amacıyla uygulamaya geçmiş olan "Teşviki Sanayi Kanunu" Türkiye'nin ihtiyaçlarına cevap verebilmekten ve milli sanayi hareketini gelişmeye götürecek görüşleri içermekten uzak bir kanun olarak değerlendirildiği de olmuştu. Böyle bir kanun ihmal edilmez milli ihtiyaçların gerektirdiği anlamda, bir sanayi hareketini doğurmak ve takviye etmek hedefine hizmet etmeliydi. Bu noktadan hareketle Teşviki Sanayi Kanunu'nun himayesi her şeyden önce ülkenin sanayi programına dahil acil yapılması gereken konulara yöneltilmeliydi.

Söz konusu kanunun bu anlayışla incelenmesi ve bu doğrultuda değiştirilmesi yeniden düzenlenmesi gerekli görülmüştü. Teşviki Sanayi Kanu'nun hammaddelere getirdiği muafiyetlere karşın fabrikaların gümrük formalitelerinden kurtulamadıkları noktasında şikayetler görülmüştü[817]. Oysaki Türkiye'de karşılığı bulunmayan hammaddeler ile ancak

---

[813] Yılmaz, "İstihsal Edelim", **Serbes Cumhuriyet**, 8 Kanunisani 1931.
[814] Timur, **Türk Devrimi**…, s.155.
[815] Hamza Eroğlu, **Atatürk ve Devletçilik**, Olgaç Matbaası, Ankara, 1981, s.34.
[816] Eroğlu, **a.g.e**., s.39.
[817] BCA., 030.10.26.152.10,1931.

tesislerde yararlanılan makine aksamı hiçbir formaliteye tabi tutulmadan serbestçe ithal edilmeliydi. Türkiye'nin yakın komşularından Yunanistan bu bakımdan önemli bir örnekti[818].

A.2.c.8. Diğer Sorunlar

Dünya ekonomik bunalımının etkilerini arttırmasıyla birlikte Türkiye'nin ithal ettiği sanayi ürünleriyle ihraç ettiği tarım ürünleri arasında Türkiye aleyhine bir fiyat makası belirdi ve ödemeler dengesinde ciddi sorunlar çıktı. Bu tablo karşısında Türkiye'de siyasal iktidar ekonomik gelişimi sağlayabilmek için "içedönük" bir sanayileşme hamlesi uygulamak yolunda girişimde bulundu[819].

Ancak bir yandan da yukarda sözü edildiği gibi özellikle Türkiye'de üretilmeyen ancak sanayinin gelişmesi için son derece önemli olan kimi hammaddelerin ithalatında ortaya çıkan kısıtlamalar vardı. Bu kısıtlamalar ithalata giden paranın azalması gibi bir olumlu durum yaratıyormuş gibi görünse de içerde kimi sanayi kollarının hiç gelişememesi gibi olumsuz bir durum da yaratmıştı. İşte bu noktada bunalıma dönük olarak resmi makamlarca hazırlanan kimi raporlarda Teşviki Sanayi Kanu'nun yeterince başarılı olamadığı üzerinde durulmuştu[820].

Türkiye'de temel sanayilerin ve özellikle de makine sanayinin kurulmasıyla birlikte, tarımda mekanizasyonun başlatılabileceği ve iş gücü verimliliğinin arttırılacağı düşünülmüş böylece hem tarım hem de sanayinin tüm gereksinimlerinin ithal yoluyla karşılanmasının önüne geçilmek istenmişti. Döviz rezervlerinin yetersiz olduğu bir ülke olan Türkiye için kalkınma hamlesi bakımından gerekli bir uygulamaydı. Bunalım döneminde Türkiye'de evrimsel süreçte işleyen bir kalkınma hamlesi söz konusu olmaktan çok hızlı bir kalkınma süreci vardı. İşte bu süreçte sanayi öncelikli bir konu olup başarılması gereken milli bir mesele halini almıştı [821].

Sanayi politikalarında tarıma öncelik verilmesi ve kurulacak stratejik sanayilere iç pazar yaratılması gibi kararların hayata geçebilmesi için iktisadi model olarak plancılık anlayışı gündeme gelmişti[822].

1930 yılında Ali İktisat Meclisi tarafından hazırlanan, *"Türkiye İktisat Ticaretinin İnkişafı"* isimli rapor, sanayi üretiminden vergi alınmamasını önererek ihraç iskelelerinde belediyeler veya mahalli idareler tarafından ihraç mallarından ağır vergilerin kaldırılmalarını

[818] BCA., 030.10.26.152.10,1931.
[819] İlhan Keser, **Türkiyede Siyaset ve Devletçilik**, Gündoğan yay., Ankara,1993, s.96.
[820] BCA., 030.10.26.152.10,1931.
[821] Yıldız, **a.g.t**., s.29.
[822] **A.g.t**., s.30.

ve ihracat mallarından hiçbir şekilde yardım adıyla bir bedel talep ve tahsil olunmaması gerektiği üzerinde durmuştu[823].

Sanayi üretimi hakkında 1932 yılından beri yapılmakta olan son beş yıllık "Teşviki Sanayi Müesseseleri" istatistiğinin 1936 yılına ait sonuçlarını şu şekildeydi[824].

Tablo: 22

1936 Yılında Türkiye'de Sanayi Üretimi			
Yıllar	**Kurum Sayısı**	**Hammadde kıymeti** (Milyon Lira)	**Üretim Değeri** (Milyon Lira)
1932	1473	74	138
1933	1397	74	154
1934	1310	86	183
1935	1161	92	204
1936	1088	109	238

(Kaynak: BCA., 030.10.24.138.1.1937.)

Bu sonuçlara göre üretim beş yıl içinde % 72 oranında artmıştı. Aynı zamanda kurum sayısının azalmasına karşın üretimin sürekli olarak artması küçük kurumlar yerine büyük sanayi kurumlarının kurulduğunu göstermekteydi[825].

A.2.ç. Ticaret

Daha önce de yer yer belirtildiği gibi Türkiye'de Cumhuriyet'in ilk yıllarında ticaret büyük ölçüde yabancıların ve ülkenin azınlık tebaasının elindeydi. Esasında Osmanlı Devleti'nde 18. Yüzyıl'a kadar devletin bağımsız bir dış ticaret politikası izleyebildiğini ancak 18. Yüzyıl'dan başlayarak yabancılara sağlanan kapitülasyonlar yüzünden bağımsız dış ticaret politikasının uygulanamadığını görmekteyiz. Osmanlı Devleti neredeyse son yüz elli yılında adeta sanayileşmiş Batı'nın açık pazarı haline gelmişti. İttihat ve Terakki her ne kadar ülke yönetiminde olduğu yıllarda bu yapıya son vermeye çalışıp I.Dünya Savaşı'nın başında kapitülasyonları kaldırma girişiminde bulunsa da savaş sona erdiğinde Osmanlı Devleti yenildiği için bunu uygulamak mümkün olmamıştı[826].

Cumhuriyet Türkiyesi Osmanlıdan açık veren bir ticari yapı devralmıştı. Bu yapıyı büyük ölçüde 1929 yılına kadar Türkiye'nin kendi gümrüklerini dileği gibi belirleyememesi yüzünden tüccarların ülkeye istediği gibi ithal mal sokmaları beslemiş ve bu durumda Cumhuriyet'in ilk yıllarında ülke dış ticaret açığı vermeye devam etmişti. Ayrıca ülkenin

[823] BCA., 030.01.84.528.1.1930.
[824] BCA., 030.10.24.138.1.1937.
[825] BCA., 030.10.24.138.1.1937.
[826] Tepekaya, **a.g.t**., s.178.

teknolojik bakımdan yetersizlikleri de teknoloji ürünün ithalini arttırmaktaydı. Buna ilaveten savaşlar sonrasında Türkiye'den ayrılan azınlıkların ticari hayattaki yerini bu dönemde henüz doldurabilecek bir tecrübe de oluşmamıştı. Ayrıca aşağıda da görüleceği gibi ülkenin ticari yaşamını olumsuz etkileyen başka sorunları da vardı. Bu sorunlar bunalım yıllarına kadar devam etmiş ve bunalımın yarattığı sıkıntıları bu nedenle daha da artmıştı[827].

Bu sorunlar ticari faaliyetleri olumsuz etkiliyordu. Türkiye'de ticari yaşamın gelişiminin önündeki en önemli engellerden biri ülkenin her tarafında ölçü ve vezinlerin birbirine denk olmamasından kaynaklanmaktaydı. Özellikle tahılların ilk satış işlemlerinde hem üretici ve hem de tacir için bu durumun doğurduğu zararlar vardı. Aykırılık ürün fiyatlarının kesin ve sabit olarak belirlenmesini ve ifade edilebilmesine de engel olmaktaydı[828].

Ayrıca mahsulün pazara sunulmasıyla ilgili sorunlar da vardı. Bunların başında temiz ürünün sunulmaması gelmekteydi. Bu doğrultuda üreticinin ürünün pazara sunumu konusunda bilgilendirilmesi ve yönlendirilmesi gerekmekteydi. Bu dönemde faaliyet gösteren ticaret ve zahire borsaları düzenli işlemediği gibi dünya borsalarıyla da ilişkili değillerdi. Söz konusu bu borsaların fiyat belirlemedeki yerleri de tartışmalıydı. Pazar yerlerinin denetiminde alınan ücretlerde aksaklıklar görülmekteydi. Ticaret ve zahire borsalarının sınırlı sayıda ve önemli ihraç merkezlerinde olmalıydı. Ticaret borsalarının işlemleri benzer yabancı ticaret borsaları gibi işlemeli ve borsa kavramından başka kayıtlar ortadan kaldırılmalıydı. Türkiye'deki Ticaret borsalarının dünya borsa ve piyasalarıyla ilgileri ve ilişkileri takviye olunmalıydı[829].

Büyük önemli tahmil ve sevk (yükleme ve taşıma) istasyonlarında ürünün makinelerle temizlenmesi gerekmekteydi İhraç iskelelerinde tahılın ihraçtan önce temizlenmesi zorunluluğu koyulmalıydı. Türkiye'nin yararına uygun olan ekonomik sözleşmenin formüllerinin düzenlenmesi noktasında satıcı tacirlerin uyarılması ve bu önemli mesele hakkında yabancı ülkelerin Ticaret ve Sanayi Odalarıyla uluslararası Ticaret Odası huzurunda girişimleri yapılmalıydı[830].

Türkiye'nin üretimine yarayan alet ve araçlar üretimin ithalindeki kredi sigortasında ihracatla ilgisi oranında incelenmeliydi. Ürünlerin özelliklerine, standardizasyonuna, ihraç, teşkilat, düzenlenmesine; ticaret borsalarının geliştirilmesi ve güçlendirilmesi ilişkin önlemlerin sağlanmalıydı. Böylece ihraç kredisi sigortası, ihraç mallarının vasıf sigortası, üretim araç ve donanımın ithal kredi sigortası çeşitlerinin Türkiye'nin ihracat ticaretini

[827] **A.g.t**., ss.157,177.
[828] BCA., 030.01.84.528.1.1930.
[829] BCA., 030.01.84.528.1.1930.
[830] BCA., 030.01.84.528.1.1930.

gelişmesine yarayan önlemler incelenecekti. Bu noktada Ekonomi Bakanlığına ve Ticaret Odalarına görev düşmekteydi[831].

Yukarıda da belirtildiği gibi ticaret borsalarında yapılması gereken işlerin olduğu ortadaydı. Dünya ekonomik bunalımı da ilk işaretini borsada göstermişti. Bunalım, 1929'da ABD borsalarındaki çöküşle başlamış ancak ABD'deki mali bunalım sadece kendi iç meselesi olarak kalmamış ve bütün dünya borsalarını sarsmıştı. ABD'den başlayan bunalım, Avrupa'ya sıçrayarak dört yıl boyunca bütün yıkıcı etkilerini ortaya koydu. Birçok borsada işlem durmuş ve hisse senesi fiyatları düşmeye başlamıştı. Bunalım sonucunda ABD'de; paranın piyasalardan çekilmesiyle birlikte her yerde "mübadele borsaları" açılmıştı[832].

"Dünya sınai üretiminin ve ticaret hacminin büyük ölçüde azalması, tarımsal ürün talebinin durgunlaşması, Fiyat ve Borsa değerlerinin düşmesi, yoğun işsizlik ve iflaslar seklinde kendisini gösterdi"[833].

ABD'de 24 Ekim borsanın en korkunç günü olarak tanımlanmıştı. Borsada ortaya çıkan panik havası hisse senetleri ve tahvillerin esas değerlerinin çok altına düşmesiyle birlikte bir haftada yüzlerce milyoner ve hatta milyarder iflas etmişti. Sadece milyonerler değil, borsa oyuncuları ve tasarruflarını hisse senetlerine yatıran küçük sermaye sahipleri de hızla iflasa sürüklendiler[834].

ABD'de moratoryum ilanı ve bankaların kapanması olayı, her yerde büyük bir heyecan yaratmış hisse senesi fiyatları ve tahvil fiyatlarının düşmesi özellikle Paris borsasından durgunluğa neden olmuştu.

Bu durum Türkiye'yi de etkilemişti. Çünkü İstanbul borsasında işlem gören pek çok hisse senedi Paris borsası ile yakından ilgiliydi. Dolayısıyla İstanbul borsasında da bir durguluk ortaya çıkmıştı. Örneğin Rumeli ve Anadolu demiryolu tahvilleri 2 gün içinde 45 liradan 42 liraya gerilemişti. İstanbul'daki tahıl ve tarımsal ürünler borsasının sözü edilen dönem için oldukça önemli olduğu anlaşılmaktadır. Bu borsa 1925 yılında İstanbul'daki Türk Ticaret Odası tarafından kurulmuş ve 1931 yılında söz konusu borsadaki ticaret hacminin en yüksek düzeye ulaşarak Balkanlar'da Romanya Borsası'ndan sonra ikinci olmuştu. İstanbul'daki tahıl ve tarımsal ürünler borsasının o zaman için başlıca ürünleri fındık ve haşhaştı. Çağlar Keyder, sözü geçen dönem için İstanbul'un kendi bölgesinde en önemli borsa olması ihtimalinin umulduğunu yazmaktadır[835].

İstanbul borsası dünyadaki buhrandan etkilenerek dalgalanmalar yaşamıştı. Zaman zaman doların gerçek değeri belli olmadığı için dolar üzerinden yapılan işlemlerde durgunluk

---

[831] BCA., 030.01.84.528.1.1930.
[832] **Akşam**, 8 Mart 1933.
[833] Butur, **a.g.t.**, s.21.
[834] **Hizmet**, 7 Mayıs 1931.
[835] Çağlar Keyder, **Dünya Ekonomisi, İçinde Türkiye**, Tarih Vakfı Yurt yay., İstanbul, 1993, s.57.

olmuştu. Kambiyo borsasında yaşanan durgunluk piyasaları son derece olumsuz etkilemişti. İhracat yapan tüccarların bir kısmı, mallarını dolar üzerinden sattıkları için doların durgunluğu söz konusu tacirlerin sıkıntı yaşamasına neden olmuştu. İhracatla uğraşan girişimcilerden tütün tüccarları bu durumdan en çok etkilenen kesimlerdendi[836]. Daha önceleri sterlinle iş yaparlarken sterlinde yaşanan durgunlukla frank yönelmişler ve hatta florinle iş yapmak durumunda da kalmışlardı[837].

Fiyat düşüşlerinden dolayı Türkiye'nin yaşadığı sıkıntıyı borsadaki rakamlar daha iyi göstermekteydi. 1929 yılının ilk aylarında İstanbul Borsası'nda 17 kuruşa kadar satılan buğday söz konusu yılın sonlarına doğru 12 kuruş ve 1930 yılının sonlarına doğru ise 6 kuruşa kadar düşmüştü. Buğdayın çiftçilere maliyeti ortalama olarak 6 kuruşun üzerindeydi. Bu maliyet fiyatına rağmen 1931 yılında buğdayın çiftçiler tarafından 3 kuruşa dahi satılmak zorunda kalındığı zamanlar olmuştu[838].

Adana borsasında piyasa parlağı pamuk fiyatları 1928 yılını izleyen 1929-30-31-32-35 yıllarında her yıl önemli oranda düşerek 1932'de 29.04 kuruş olarak asgari noktayı bulmuş ve 1934'de yükselerek 1935'de 40.55 kuruş olduktan sonra 1936'da yeniden düşerek 36.65 kuruş olmuştu. 1936 yılının ikinci altı ayından itibaren tekrar yükselen fiyatlar 1937 yılına 40 kuruşla girmişti[839].

Bütün bu olumsuzluklar içinde dönem dönem görülen hava koşullarındaki sıkıntılı durumlar da pisayaları alt üst ediyordu. Bir tarım toplumu ekonomisi olarak Türk ekonomisi, kötü hava koşullarının etkisine açıktı. Örneğin İzmir'de 1929 ve 1930 yıllarında şiddetli yağışlar ve bunun beraberinde getirdiği sel baskınları görüldü. Özellikle 1930 yılının Nisan ayında İzmir'de görülen sağnak yağışlar kentteki ticarethanelere ve ticari emtiaya büyük zarar vermiştir. Üzüm, incir, tütün, pamuk, palamut vb. ihracat ürünleri önemli zararlar görmüşlerdi[840]. Bu durum ise tüccarın ve üretici kesimin üzerinde dünya ekonomik bunalımın etkisinin daha hissedilmesine neden oldu. Tarım ürünlerinde yaşanan ciddi fiyat düşmeleri nedeniyle, üreticilerin gelirleri zaten düşmüştü. Pazara ya da borsaya indirilen ürünler, para yapmıyor; düşük fiyatlarla da olsa, alıcı bulamıyordu. Üzüm, incir, zeytin, pamuk, tütün, buğday ve yulaf gibi ürünlerde fiyatlar neredeyse üçte bir düzeyine gerilemişti[841].

Bunalımla birlikte İzmir Borsası'nda pamuk fiyatlarında düşüşler gözlenmiş ancak burada pamuk fiyatları buhranın etkisine daha çok direnç göstermiş buhranın sonlarına doğru da Adana pamuklarına göre daha önce yükselme imkânı bulmuştu. Birinci preselerde azami nokta 1929'da asgari nokta da 1932'de kaydedilmişti. Yeni Amerika varyeteleri piyasaya

[836] **Akşam**, 8 Mart 1933.
[837] **A.g.g.**
[838] BCA., 030.10.26.152.10.1931.
[839] BCA., 030.10.162.134.1.1938.
[840] Çoban, **a.g.t**., s.123.
[841] **A.g.t**., çşt. syf.

gelinceye kadar hem İzmir hem de Adana Borsası'nda hâkim pamuk fiyatı bu iki tip pamuk fiyatı olduğundan diğer tiplerin fiyatları da bu fiyatlarla aynı düzeyde gitmişti[842].

Ali İktisat Meclisinin Haziran 1930 temenni kararında sunulduğu gibi Türkiye'de üretim, ithalat ve ihracaat kredi kooperatiflerinin oluşturulması ve geliştirilmesi hızlandırılarak bu kuruluşların ihracat işlerini dahi kendi aralarında sevk ve idare edecek birlikler ve ihracat için gerekli görülen ticaret kooperatiflerinin işleyişini kolaylaştırmak için ticaret kanununda gerekli düzenlemelerin yapılması da gerekmekteydi[843]. Ülkenin bu gibi sorunlarının yanı sıra dünya ekonomik bunalımı da ülkede ticari yaşamı etkilemekteydi.

Türkiye'de 1929 krizi sonrasında ticaret sermayesi krize girdi. Dönem üzerine çalışan araştırmacı tüccarların, kent ve kasabalarda, köylüler ve yabancı firmalar arasında faaliyet gösteren aracılar olduğunu ve bu nedenle de krizin hem kurbanı hem de taşıyıcısı olduklarını söylemektedir. Tüccarlardan önemli bir kesim üretim faaliyetlerinin devam etmesini sağlayacak kredi olanaklarının azalması ve dış pazarlarda artan rekabet nedeniyle oralara uygun koşullarda mal satamadıklarından dolayı iflas ettiler[844].

Türkiye'nin iki önemli ticaret merkezi olan İstanbul ve İzmir'deki verilere bakıldığında ticari yaşamda beliren krizin, kendiğinden ortaya çıkmadığı anlaşılmaktadır. Bu iki merkez de kriz sonrasında pek çok şirket iflas etmiş, ayrıca pek çok işçi de işsiz kalmıştı. Türkiye'deki ithalat ve ihracat ekonomik kriz öncesine göre bir hayli gerileme kaydetti[845]. Ticari yaşamı zorlaştıran etkenlerin başında taşıma ücretlerinin yüksek olması geliyordu. Demiryolu taşımacılığı ve liman tekeli yüksek bulunuyordu. Özellikle dış pazarlara yönelik ticaretin son derece gelişmiş olduğu İzmir ve çevresinde taşıma sırasında ortaya çıkan maliyet fiyatlara yansıyor; böylece bu fiyat yapısı üzerinde ciddi eleştiriler ortaya çıkıyordu. İzmir ve çevresinde ticaret yapanlar kadar İstanbul'un pazarlarına Edirne ve çevresinden ürün götüren başka tüccarlar da İstanbul'a taşımacılık yapmanın pahalı olmasından dert yanıyorlardı[846].

İş yalnız ulaşım ve taşımacılık ücretlerinin yüksekliğiyle de sınırlı değildi. Sonuçta üretilen ya da dışarıdan gelen bir malın, piyasalarda ne kadarlık bir katma değerle tüketiciye ulaştığı ve tüketicinin de kendi gelir indekslerine göre, ne ölçüde bu malı karşıladığı son derece önemliydi. Bu açıdan, alışverişin yoğun biçimde yaşandığı pazarlar akla gelmekteydi. Bir ülkenin ya da bir bölgenin durumu en iyi bu pazarlardaki alışveriş yoğunluğu ve düzeyinden anlaşılabiliyordu. Örneğin İstanbul'da halkın yoğun uğrak yerlerinin başında hareketli bir ticari ortama dönüşmüş olan Sandal Bedesteni ve Kapalıçarşı geliyordu. Bu

[842] BCA., 030.10.162.134.1.1938.
[843] BCA., 030.01.84.528.1.1930.
[844] Cem Emrence, **Serbest Cumhuriyet Fırkası, 99 Günlük Muhalefet**, İletişim yay., İstanbul, 2006, s.64.
[845] Keyder, **Türkiye'de Devlet**…, s.129.
[846] Emrence, **Serbest Cumhuriyet**..., 65.

mekânlardaki pazarlarda, büyük ekonomik bunalımın etkileri derhal görülebiliyordu. Eşya fiyatları alabildiğine düşüktü. Buna karşın; ücreti düşen malı ya da her hangi bir eşyayı alan ve bunun ederini ödeyebilen kişi sayısında da yoğun bir düşüş vardı. Yani hem arz, hem de talep düşmüştü. Ancak talebi düşüren şey, tasarruf ya da buna benzer bir ekonomik etken değil, doğrudan gelir endekslerinin düşüklüğü alım gücünün azlığı ve sıkı para darlığıydı. Bunalım döneminde özellikle mücevher satışlarında ciddi bir düşüş olmuştu. Çeşitli icra ve kredi kurumlarına borç karşılığında rehin bırakılmış eşya dahi bunalım döneminde alıcı bulamamıştı. Ekonomik bunalımın etkisiyle zümrüt ve inci fiyatlarında düşüklük %70-80, elmas ve pırlantalarda %20'yi bulmaktaydı. Zümrüt ve inci daha önce İngiltere ve ABD tarafından alınırken bunalım döneminde bu iki ülke zümrüt ve inci almadığı bunların fiyatlarındaki düşüş daha fazla olmuştu [847].

Fiyatlardaki düşüşler, kredi olanaklarının azalması devlet tekelleri nedeniyle ülkedeki tüccarlar ticari yaşamdaki sıkıntılarını dünya ekonomik bunalımına bağlamak yerine hükümetin mali politikalarına eleştiriler şeklinde tepkilerini gösterdiler[848].

Ticari yaşamı ve küçük esnafı sıkıntıya sokan nedenlerden bir tanesi de vergilerdi. Bunalımla birlikte özellikle İzmir'de vergi tahsilâtında azalma olmuştu. Vergi tahsilâtının düşmesinin ana nedeni, vergi verecek kesimlerin gelir düzeylerinde gözle görülen düşmelerdi. Halk vergi vermekte zorlanılıyordu. İzmir'in ticari yaşamı kadar gündelik yaşamını da sıkıntıya sokan nedenlerin başında vergiler geliyordu. Tüccarı olumsuz etkiyen vergilerin başında Musakkafat Vergisi ve Kazanç Vergisi geliyordu. Bunalım döneminde binaların değerleri düşmüş ancak vergileri yüksekliğini korumuştu. Emrence'nin dikkat çektiği gibi; iflas kanununa göre tüccarları yılın önceki dönemine ait vergi borçlarını ödemekle yükümlü tutulmasından dolayı tüccarlar zorda kalmaktaydı[849].

Bunalım döneminde ticari yaşamda görülen bir diğer sıkıntı da demiryoluyla yapılan nakliye ücretlerinin, gerek üretcilere gerekse tacirlere ciddi bir maliyet getirmesinden kaynaklanmıştı. Zaten bu sorun, yukarıda da belirttiği gibi ekonominin her sektöründe yakınılan bir konuydu. Aslında bu sürecin içinde bir birine bağlı birden fazla sorun görünmekteydi. Nakliye bedellerinin yüksek görünmesi kadar o tarihlerde vagonsuzluk, istasyonlarda vagon kantarı olmaması v.b başka sıkıntılar da vardı. Ahmet Hamdi Başar dönemin tanığı bir isim olarak demiryolu taşımacılığın nakliye masraflarının ticari hayat içinde yer alanlara yüksek gelmesinin bir nedeni de bunalım döneminde mahsul ve eşya fiyatlarının düşmesinden kaynaklandığını yazmıştır[850]. Daha önce yani ürün bedellerinin bunalım döneminde olduğu gibi düşük olmadığı zamanlarda nakliye masrafları dikkat

[847] **Son Posta**,14 Kanunisani 1932.
[848] Emrence, **Serbest Cumhuriyet**…, ss.64-65.
[849] **A.g.e**., s.71.
[850] Başar, **Atatürk'le Üç Ay**…, s.39.

çekmezken taşınan ürünün değeri düşünce haklı olarak nakliye ücretleri yüksek kalmıştı. Yine Başar, demiryolunun diğer bazı başka ulaşım olanaklarıyla karşılatırıldığında ücreti gerçektende yüksek kaldığını ve bunun sadece yoğun biçimde basına yansıyan Samsun'daki sıkıntılarla ilgili olmadığını; demiryolu güzergahının geçtiği başka yerlerde de bu sorunun görüldüğünü gözlemlemişti. Örneğin, Samsun'dan demiryolu geçen yerlere develer, arabalar ve kamyonlarlarla taşımacılık yapmak demiryoluna göre daha az maliyetliydi. Bu durum karşında önlemler olarak demiryolunun olduğu yerlerde kamyon, otobüs işletmesinin yasaklanması dahi düşünülmüştü[851]. Samsun gibi Ege Bölgesi'nde İzmir'i hinterlandına bağlayan demiryolu ücretlerinin yüksek olması bunalım döneminde söz konusu bölgede tüccarı sıkıntıya sokmuştu[852]. Hükümetin onca yatırım yaptığı demiryolunun kullanılmaması bir anlamda bu politikanın boşa gitmesi demek olacaktı.

A.2.d. Dış Ticaret

1929 yılından itibaren Türkiye'de ticari yaşamda ciddi sorunlar ortaya çıktı. Esasında bunun izleri daha 1926 yılında başlamıştı. Türkiye'de bunalım öncesinde ekonominin sağlıklı işleyebilmesi büyük ölçüde dış ticarete bağlıydı. Bunalım öncesinde bu dış ticaretteki bağımlılıktan kaynaklanan krizler, iflaslar ve kredi buhranları yaşanmıştı[853].

1929 bunalımı tarım ürünlerinin fiyatlarını düşürünce Türkiye'de ihracat gelirlerinde hızlı düşüşler yaşandı. Bunalım dönemi Türkiye'de "kuruş hesabını" yapmayı zorunlu kılıyordu. Osmanlı borçlarını ödeme sürecinin 1929'dan sonra devreye girmesi Türkiye'de ekonomoyi daha da sıkıntıya soktu. Bu arada 1929 sonrası gümrük vergilerinin yürürlüğe girmesi ve buradan alınacak vergilerin artması beklentisi tüccarları büyük ithal malları stoku yapmaya yöneltti. Bu tüccarlar için ekonomik buhranın da etkisiyle fiyatlarda düşüşler gerçekleşince özel girişimciler arasında iflaslar yaşandı[854].

"Türkiye'nin ihraç mallarının fiyatları hızla düştüğü gibi, tarımda ticarete yönelik üretimi besleyen ve ödemeler dengesini kısa dönemli açıkları kapayan ticari krediler de artık gelmez olmuştu. Sonuçta döviz krizi ortaya çıktı. Türk lirasının değerinin düşmesi ithalatçıların borç yükünün artmasına yol açtı ve ticaret sektöründe iflaslar yaygınlaştı"[855].

Türkiye'nin dış ticaret hadlerinin 1920'li yıllar boyunca açık verdiği ve Türk Lirası'nın Sterlin ve diğer dövizler karşında sürekli düştüğü belirlenmişti[856]. Bu doğrultuda

---

[851] **A.g.e**., s.39.
[852] Emrence, **a.g.e**., s.65.
[853] Keyder, **Türkiye'de Devlet …**, ss.122-123.
[854] Gülten Kazgan, **Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi**, İstanbul Üniversitesi Bilgi yay., İstanbul, 2006, s.57.
[855] Keyder, **Türkiye'de Devlet**..., s.123.
[856] Kazgan, **Türkiye Ekonomisinde**…, s.51.

hükümet dış ticareti sıkı bir biçimde kontrol ederek kontenjanman usulünü yapmaya yönelmişti[857].

Bir tarım ve hammadde ülkesi olan Türkiye'nin; dünya ekonomik bunalımında ve dünyanın 1930'lardaki ekonomik görünütüsü içindeki yeri, uluslararası ekonomik şartlara bağlı olarak değişiklik göstermişti. Türkiye'de ekonominin söz konusu dönemde genel biçimi fiyat düşüşünden ve ihracatın daralmasından ortaya çıkan sıkıntılara bağlı olarak değişmişti[858].

Dünya ekonomik bunalımın etkilerinin Türkiye'de de görülmesinin ardından Türkiye'de özellikle ihracatı arttırmak için neler yapılacağı hangi önlemlerin alınacağını konuşan komisyonlar oluşturuldu. Ali İktisat Meclisi de bunalım karşında ticaretin canlandırılması için 1930 yılında bir rapor hazırladı. Raporun hazırlanabilmesi için çeşitli bölgeler gezilmiş, tutulan gözlemler sonrasında alınması gereken önlemler üzerinde durulmuştu[859].

Ali İktisat Meclisi tarafından hazırlanan rapora göre, *"Türkiye İktisat Ticaretinin İnkişafı[860]"*nı, yani ülkede ekonominin gelişimini sağlamak için yoğun çaba harcamaktaydı[861]. Komisyon Türkiye'nin ihracatını arttırmak için yaklaşık dört sayfalık bir plan hazırlamıştı. Bu dört sayfalık planda sırasıyla üretim aşamasından satışa kadar ortaya çıkan sorunlar üzerinde durulmuştu[862].

1929 ekonomik bunalımı öncesinde 1926 yılındaki fiyat düşüşü Türkiye'nin ihracatında dikkate değer bir değişim yaratmıştı. 1926 yılında Türkiye'nin ihracatı, bir yıl öncesine göre nicelik itibariyle yüzde 14,2 oranında artmış olmasına rağmen değeri, nicelik artışıyla uygun olarak beklenen orandan yüzde yirmi azalmıştı. 1927 yılında ihracat hem nicelik hem de kıymetçe gerilemeye devam etmiş, 1928 yılı ihracatı ise özellikle tütün ve kuru meyve ihracatındaki artma sonucunda gerek nicelik ve gerek kıymet olarak bir yıl öncesine göre iyileşmişti. Fakat fiyat düşüşü, ihracat değerlerindeki kronik azalma oranlarını gösteren yukarıdaki rakamlardan görüldüğü gibi iyi bir ihracat yılı sayılan 1928'de ve onu takip eden diğer iki yılda devam etmiş ve düşüşün Türkiye'nin ihracatındaki yansımaları gittikçe artan bir önem kazanmıştı. Bunu Türkiye'nin başlıca ihracat emtiasının 1927 ile 1930 yılları arasındaki dört yıllık seyrinin miktarlarından ve değerlerinden de gözlemlemek mümkündü[863].

---

[857] Timur, **Türk Devrimi…**, s.136.
[858] BCA., 030.10.26.152.9.1931.
[859] BCA., 030.01.84.528.1.1930.
[860] BCA., 030.01.84.528.1.1930
[861] BCA., 030.01.84.528.1.1930.
[862] BCA., 030.01.84.528.1.1930.
[863] BCA., 030.10.26.152.9.1931.

Tablo 23:

1927-1930 Arasında Türkiye'de Belli Başlı Ürünlerin Durumu								
Ürünler	**1927**		**1928**		**1929**		**1930**	
	Değeri	**Miktarı**	**Değeri**	**Miktarı**	**Değeri**	**Miktarı**	**Değeri**	**Miktarı**
Tütün	44	29,4	54	9,8	40,9	32,8	43,1	2,9
Kuru Meyva	25,5	13,8	4,3	18,4	3,9	00,7	7,3	04,5
Yapağı yün	17	9,9	18,5	11,5	15,8	10,3	8,8	7,5
Pamuk	10,6	16,2	10,3	14,8	11,2	16,6	16,8	32,5
Afyon, Palamut vs.	9,8	6,9	10,6	7,3	3,2	62,8	7,9	57,4

(Kaynak: BCA.,030.10.26.152.9.1931.),(değer kısmı milyon olarak hesaplanmıştır.)

Bunalımın hemen sonrasındaki yıllarda fiyat bunalımı dalgasından şiddetle etkilenmiş olan Türk ihracatının; kambiyo gelirinin daralması da Türkiye'nin geçirmekte olduğu sıkıntıyı ifade etmekteydi. Türkiye'nin 1925 yılından 1930 yılına kadar ihracatı, istikrar bulmuş kambiyo olarak, geliri şu şekildeydi[864].

Tablo 24:

1925-1930 Arasında Türkiye'de İhracatın Durumu		
Yıllar	**İhracatın Değeri Milyon TL**	**İhracatın Sabit Sterlin olarak kıymeti**
1925	193,1	21,7
1926	187,7	20,2
1927	158,4	16,8
1928	173,5	18,-
1929	155,2	15,5
1930	151,4	14,7

(Kaynak: BCA., 030.10.26.152.9.1931.)

Bunalıma bağlı olarak tarım ürünlerine duyulan talep azalınca fiyatlarda büyük düşüşler gerçekleşmiş ve Türkiye'nin de ihracat gelirlerinde büyük gerilemeler olmuştu. Bunalım uluslararası ticaret dengelerin de altüst etmiş ve dünya piyasalarında ticaret hacimlerinde büyük daralmalar olmuştu. Batılı devletler krizin önünü alabilmek için "komşuyu fakirleştirme" politikalarına yönelmişler ve dış ticareti takasa bağlamışlardı[865].

[864] BCA., 030.10.26.152.9.1931.
[865] Vural, **a.g.m**., s.100.

Dünya ekonomik bunalımı Türkiye'de genel fiyat seviyelerini düşürdüğü için bütçe gelirlerinde de azalmalara neden olmuştu. 1929'da 224 milyon Lira olarak hesaplanan bütçe gelirleri 1933'te 205 milyona kadar gerilemişti. Yine gümrük vergilerinde 1929'dan sonra yeniden düzenlemeler yapılmasına karşın 1930'da 55 milyon olan gümrük vergileri 1934'te 33 milyona kadar gerilemişti. Bunalımın en sancılı yıllarında ithalat ve ihracat oranları da ciddi şekilde etkilenmişti. Örneğin ithalat 1929'da 256 milyonken 1933'te 74 milyona kadar gerilemiş yine aynı dönemde 155 milyonluk ihracatta 96 milyon liraya düşmüştü. Bu dönemde ithal edilen ürünler daha çok şehirliler tarafından tüketilmekteydi. Dolayısıyla ülkede bu yıllarda şehirleşme oranının çok düşük olduğu göz öne alındığında bu sınırlı sayıda insan için yapılan ithal ürünlerin bedeli ülkenin tüm toprak ürünlerinin dışa satılmasıyla dahi karşılanamaktaydı[866].

1930'lu yıllarda Türkiye'de dış ticaretin 1920'lerden farklı bir mecraya girerek 1920'lerin serbesti anlayışının mecburen ortadan kalktığını söylemek mümkündür. Kambiyo kontrolünün yanı sıra bunalımdan dolayı korumacı bir gümrük siyaseti ortaya çıkmıştır. Bu ortamda devlet arasında mübadeleye dayanan bir ticari ilişki ortaya çıkmıştı[867].

Ekonomik bunalım döneminde, ticari yaşamı tıkanıklıktan kurtarmak için başvurulan önlemler arasında en önemlisi kliring[868] yöntemi olmuştu. Başka bir çare bulunamadığından ötürü kliring anlaşmalarıyla Türk dış ticareti işlerliğini devam ettirebilmişti. Kliring anlaşmaları dış ticarette nispeten büyümeye de yol açmıştı. Ancak aşağıda daha detaylı görüleceği gibi özellikle 1933'ten sonra Türk dış ticaretinde giderek artan oranlarda Nazi Almanyası'na bağımlılık ortaya çıkacaktı[869]. Türkiye'nin ürünlerini satamadığı bir dönemde ve buna bağlı olarak ihtiyaçlarını karşılayacak dövizi bulamayan Türkiye için, kliring anlaşmaları son derece önemlidir[870].

Dünya ekonomik bunalımının Türkiye ekonomisine yansımasıyla birlikte 1930-1933 yılları arasında ithalatta hızlı ve kapsamlı bir daralma görülmüştü. 1929 yılındaki spekülatif ithalatın etkileri bunalımının Türkiye ekonomisi üstündeki etkileri ile birleşti. Kısa bir süre sonra, Türkiye'deki ithalatçıların yararlandığı yabancı tüccar ve banka kredileri; buhran

---

[866] Timur, **Türk Devrimi…**, s.137.
[867] Çavdar, **Türkiye Ekonomisinin**…, s.285.
[868] Kliring: İkili ticaret anlaşması çerçevesinde ülkeler arasında dışalım ve dışsatımdan doğan alacak ve borçların döviz kullanılmadan karşılıklı olarak denkleştirilmesine dayalı dış ticaret biçimiydi.
[869] Taner Timur Almanya ile Türkiye arasında gelişmeye başlayan ticaretle ilgili kitabında yabancı bir kaynaktan şu bilgileri de aktarmaktadır: " *Almanya ile ticari ilişkiler Weimar Cumhuriyeti ile 1927'de imzalanan anlaşma ile başlamıştır. 1929 yılında Tevfik Rüştü Aras'ın Almanya'yı ziyaretinden sonra iki ülke arasında 1930'da bir ticaret anlaşması daha imzalanmıştır. 1928-1933 arası dönemde iki ülke arasındaki ticaret Türkiye lehine gelişmiştir. Örneğin 1930 yılında Almanya'ya 69 milyon marklık ihracata karşılık oradan 48,3 milyon marklık ithalat yapılmıştır. 1933'ten sonra ise iki ülke arasında yapılan ticari anlaşmalarla ticari ilişkiler daha da yoğunluk kazanmıştır".* Bkz. Timur**, a.g.e.,** s.136.
[870] İsmet İnönü, **Hatıralar,** Bilgi yay., Ankara, 2006, s.535.

nedeni ile ani olarak daraldı[871].

Dünya ekonomik bunalımı genç Türkiye Cumhuriyeti'ni sarsarak büyük ölçüde ithalata bağımlı yaşayan ülkede; fiyatlar genel düzeyinin artmasına ithal- ihraç malları arasındaki fiyat makasını ithal malları lehine önemli ölçüde açılarak; tarım kesimindeki nüfusu giderek daha da yoksullaşmasına ve "*bin bir yamalı"* giysilerine yeni yamalar eklenmesine neden oldu[872].

Türkiye bir yandan denk bütçe oluşturmaya çalışırken diğer yandan da dış borçsuz bir ülke olmaya çalışıyordu. Ekonomik bunalımın en önemli sonucu ise; Türkiye'nin özellikle de ticaret bölgelerinde sosyal sorunların bir çığ gibi büyümesine neden olmasıydı[873]. Uluslararası pazarlarda hammadde fiyatlarının düşmesi, Türk ihraç mallarının fiyatlarına, oradan da giderek iç pazardaki fiyatlara yansırken; aracılar kendi karlarını korumakta direnerek fiyatlardaki düşüşün bütün yükü üreticinin sırtına bindi[874].

1929 yılına kadar dış satımdaki açıklarla kapanan Türkiye'nin dış ticaret bilançosu alınan önlemlerle 1932 senesinde 15.317.332 lira farkla lehte kapanmıştı. 1928-1932 arası yılların ihracat ve ithalat tablosunda Türkiye'nin dış ticaretten doğan kar-zarar dengesi açık olarak görülmektedir[875].

Tablo 25:

1928-1932 Arasında Türkiye'de İthalat -İhracat			
Yıl	**İthalat(TL)**	**İhracat**	**Fark**
1928	223.531.775	173.537.489	-49.994.286
1929	256.296.379	155.214.071	-101.082.388
1930	147.553.703	151.454.371	+3.900.668
1931	186.659.892	127.274.807	+614.914[876]
1932	85.983.723	101.301.355	+15.317.632

(Kaynak: BCA,030.10.160.126.18.1933.)

Yukardaki tablonun verileri 1932 yılında Türkiye'nin ihracatının da ithalatının da azaldığı görülmektedir. Bu azalmanın başlıca nedeni ekonomik bunalımın bütün dünyada piyasalarında meydana getirdiği fiyat düşüklüğü aşağıdaki tablodan anlaşılmaktadır[877].

---

[871] Alev Gözcü, "Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın Siyasal Söylemleri Işığında İktidar Muhalefet İlişkileri ve Kamuoyu" **Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi),** İzmir, 2006, çşt. syf.

[872] Çavdar, **Türkiye Ekonomisi'nin**..., s.225., ayrıca bkz, Alev Gözcü, "Bir İntiharın Sosyo-Ekonomik Arka planı: Dünya Ekonomik Bunalımının İzmir Örneğinde Gündelik Yaşama Yansımaları" **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi,** Cilt:VI, Sayı:14, Yıl: 2007/Bahar, çşt,syf.

[873] Emrence, **Serbest Cumhuriyet**..., s.51.

[874] Stefanos Yerasimos, **Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye,** (C.III) Belge yay., İstanbul, 1992, s. 120. Bkz. Gözcü, **a.g.m.,** çşt. syf.

[875] BCA, 030.10.160.126.18.1933.

[876] BCA, 030.10.160.126.18.1933.

Tablo 26:

1931-1932 Arasında Türkiye'de İhracat			
Miktar	**1932**	**1931**	**Aradaki Fark**
Kilo	654.170.148	666.973.065	-12.802.915
Ton	423.350	216.248	+207.102
Baş	774.607	806.831	-32224
Adet	15.409	26.356	-10.947
Kıymet	101.301.355	127.274.807	-25.973.452

(Kaynak: BCA,030.10.160.126.18.1933.)

Tabloda da görüldüğü gibi 1932 yılında Türkiye'nin ihracatında miktar olarak cüzi bir fark olmasına karşın değer olarak % 20 lik bir azalma görülmektedir.

Tablo 27:

Türkiye'nin 1932 Yılında İhracat Ve İthalatı[878]			
Aylar	**İthalat**	**İhracat**	**Fark**
Ocak	5.323.132	10.346.877	+5.023.745
Şubat	4.544.986	7.735.321	+3.190.335
Mart	6.927.006	7.716.445	+789.439
Nisan	5.606.116	6.841.212	+1.235.096
Mayıs	11.477.682	6.800.072	-4.677.510
Haziran	5.728.742	4.023.490	-1.705.252
Temmuz	7.832.693	4.257.895	-3.574.798
Ağustos	10.490.924	4.681.434	-5.809.490
Eylül	6.895.439	11.188.092	+4.292.653
Ekim	6.311.099	13.847.102	+7.536.003
Kasım	6.368.185	11.412.074	+5.043.889
Aralık	8.477.719	12.251.341	+3.973.622
Toplam	85.983.723	101.301.335	+15.317.632

(Kaynak: BCA, 030.10.160.126.18.1933.)

[877] BCA, 030.10.160.126.18.1933.
[878] BCA.,030.10.160.126.18.1933.

Tablodan anlaşılacağı gibi Türkiye'nin ithalatı 1932 yılının Mayıs, Haziran, Temmuz ve Ağustos aylarında ihracat oranlarına göre artmıştır. Mayıs ayındaki ithalat rakamlarının ihracat aleyhine artmasında; 1931 yılının Kasım ayından önce sipariş edilip 27 Mart 1932 tarihine kadar döviz karşılığında Türkiye'ye giren eşyanın söz konusu kontenjana dahil olmayacağı hakkındaki karar etkili olmuştu. Ülkede ithal edilecek eşya tahmin edildiğinden fazla olmuştu. İhracata yönelen kurumlar 1 Hazirandan itibaren işlem vergisinin 6'dan 10'a çıkarıldığını dikkate alarak, buna uygun yöntemlerle ihraç malını bu yükselen vergiye takılmamak için, daha erken bir zamanda gümrüklerden geçirmek istemişlerdi. Bunun olumsuz sonuçları derhal kendini gösterdi. İthalat, ihract karşısında artışa geçti ve Mayıs ayındaki ithalat gözle görülür biçimde arttı. Bu kararı izleyen aylarda da etkisini göstermeyi sürdürdü[879].

Tablo 28:

	1931-1932 Yılı Türkiye'de Ülkeler Bazında İthalat ve İhracat							
	İthalat (*TL*)				**İhracat (*TL*)**			
Ülkeler	**1932**		**1931**		**1932**		**1931**	
Almanya	19.982.621	24.8	27.048.541	21.4	13.722.374	13.5	13.649.033	10.7
Avusturya	1.670.092	1.8	2.849.029	2.2	1.557.673	1.5	1.099.810	0.8
Belçika	6.175.381	7.1	8.123.010	6.4	3.458.525	3.4	3.624.618	2.8
Çekoslavakya	3.734.558	4.2	5.952.271	4.7	1.251.151	1.2	3.063.359	2.3
Fransa	7.189.840	8.3	12.787.611	10.-	7.820.185	7.8	12.156.188	9.5
Hollanda	1.699.575	1.9	2.869.970	2.2	4.272.849	4.2	5.010.130	3.9
İngiltere	10.640.466	12.2	14.361.400	11.4	9.974.613	9.8	10.850.161	8.5
İspanya	211.277	0.2	278.918	0.2	3.828.627	3.8	2.325.244	1.8
İtalya	11.074.200	12.7	18.450.042	14.6	160.358.814	16.2	30.752.262	24.1
Romanya	914.920	?	1.447.260	1.2	815.048	0.8	1.082.986	0.8
Rusya	5.942.269	6.8	7.243.236	5.7	5.437.163	5.4	4.688.045	3.6
Yunanistan	279.306	0.3	277.515	0.2	5.071.035	4.9	10.059.771	7.9
Suriye	1.304.078	1.4	1.330.000	1.1	4.004.805	3.9	4.638.664	3.6
Mısır	1.409.803	1.5	2.665.061	2.1	3.020.829	2.9	4.520.980	3.5
Amerika	2.266.546	2.6	4.117.612	3.2	12.092.927	12.-	12.678.299	9.9
Danimarka	11.488.791	13.2	16.849.416	13.4	8.614.737	8.6	7.075.257	6.3
Toplam	85.983.723	13.2	126.659.893	00%	101.301.355	00%	127.274.807	00%

(Kaynak: BCA., 030.10.160.126.18.1933.)

Yukardaki istatistik 1932 yılında Türkiye'nin en fazla ihracat yaptığı ülkelerin başında İtalya sonra sırasıyla Almanya, Amerika, İngiltere, Fransa, Rusya ve Yunanistan'ın

[879] BCA.,030.10.160.126.18.1933.

geldiğini göstermektedir. İthalata gelince ise 1932 yılında Türkiye'nin en fazla ithalat yaptığı ülkeler Almanya, İtalya, İngiltere, Fransa, Belçika, Rusya ve Yunanistandır[880].

İtalya 1933 yılına kadar Türkiye'nin ihracatında ilk sırada olup Türkiye'nin dış ticaretinde Almanya'nın etkisinin artmasıyla ikinci sıraya düşmüştür. İlhan Tekeli, Türkiye'nin ürettiği tarımsal ürünleri üreten Türkiye'ye benzer bir Akdeniz ülkesi olan İtalya'nın, Türkiye'nin ihracatında sözü geçen dönemde ilk sırada olmasını beklenilmeyecek bir olgu olarak değerlendirmekte ve bunun ortaya çıkmasını Kurtuluş Savaşı sonrasında Türkiye'den ayrılan azınlık tüccarların, İtalya'nın kimi liman şehirlerine yerleşerek Türkiye'nin dış ticaretini denetlemelerine bağlamaktadır. Türkiye'den Triyes'te gibi serbest limanlara yapılan ihracat buralardan tekrar Avrupa'ya ihraç edilmekteydi. Buralarda yaşayan Türkiye'den giden bu tüccarlar Türkiye'nin hem ihracatını hem de ithalatını denetlemekteydiler[881].

Türkiye, Kurtuluş Savaşı'nda karşı karşıya geldiği komşusu Yunanistan'la da savaşın hemen sonrasında ticari ilişkiler kurmuştu. Bu iki ülke arasında gelişen ticari ilişkiler hakkında Yunan basınında iktisadi içerikli haber de yer almıştı. Yunanistan'ın en büyük iktisadi gazetesi olan "**İkonomologos Atinon"da (Atina İktisatçısı"nda)** Türkiye'nin Ticaret Ataşesi Halil Mithat Bey'in "Yunanistan ve Türkiye" başlıklı bir yazısı çıkmıştı[882].

Yazının girişinde Halil Mithat Bey Türk- Yunan toplumları arasındaki tanışıklığın eskiliğine gönderme yapmış, zaman zaman iki toplum arasında kimi sorunlar olsa da artık bu sorunların geride bırakıldığını vurgulamış ve sonra, Türkiye ve Yunanistan arasındaki ticari ilişkileri değerlendirmişti. Aşağıdaki tablo Türkiye ile Yunanistan arasında Kurtuluş Savaşı sonrası dış ticaret ilişkilerini göstermektedir[883].

Tablo 29:

Türkiye ve Yunanistan arasındaki 1923-1928 İhracat- İthalat		
Yıl	**İhracat (TL)**	**İthalat(TL)**
1923	927.000	2.881.000
1924	1236.000	8.319.000
1925	1274.000	8.568.000
1926	1163.000	8.401.000
1927	783.000	9.980.000
1928	968.000	11.585.000

(Kaynak: BCA., 030.10.255.719.1.1934.)

[880] BCA., 030.10.160.126.18.1933.
[881] Tekeli-İlkin, **Uygulamaya Geçerken** ..., s.39.
[882] BCA., 030.10.255.719.1.1934.
[883] BCA., 030.10.255.719.1.1934.

Rakamlardan anlaşıldığı gibi ithalat ile ihracat arasında büyük bir fark yoktu. Yükselişe karşın, ihracatın ithalatı karşılama oranı, ve % 15'i geçmemişti. 1925'te fark % 14.9 du. 1928'den sonra ise aradaki fark değişmiş olup bu da çeşitli nedenlerden ileri gelmişti.

Bu nedenlerin başlıcaları şunlardı:

1914 - 1922 arasında devam eden savaş nedeniyle Türkiye'deki stok mallar hemen hemen tükenmişti. Bunun sonucu olarak dışarıdan birçok mallar gelmiş, dış ticaret oransız bir şekilde yürümüştü. 1929'da Türkiye'ye toplam 256.295.379 lira değerinde eşya girmiş ve buna karşın yalnız 155.214.000 liralık eşya ihraç olunmuştu. Dikkat edilmesi geren bir nokta ki Türkiye'ye, Yunanistan'dan ithal edilen eşyanın bir kısmı ve mesela sigara kâğıdı, kok kömürü gibi şeyler başka ülkelerden geliyordu[884].

Yalnız bu temel ürünler değil, bunlar gibi pek çok gerekli malların da yurt dışından, ithalat yöntemiyle geldiği görülmekteydi. Ancak Türkiye'de sanayi geliştikçe ve üretilen malların türü ve oranında yükselmeler oldukça, dışarıdan ithal edilen pek çok malın da ithal edilmesine gerek kalmamıştı[885]. Yunan ürünleri son zamanlarda benzer yabancı mallarının şiddetli rekabetine maruz kalmıştı. Bunun sonucunda Yunan malları yavaş yavaş piyasadan çekilmişti. Örneğin dokuma, çeşitli iplikler, cam ürünleri bu türdendi[886]. Yunanistan'ın bu alanlarda rekabet gücü azaldıkça; bu alana değişik ülkelerin ürünleri sızıyor; Türkiye'de hem kendi elindeki pazar alanlarını yitirmemek hem de başkalarının çekildiği alanlara gücü etkisinde girmek istiyordu. Örneğin bu tarihlerde Türkiye'de cam ve cam ürünlerine yapılan yatırımlarla üretim artmış; dış satım uygululamaları kendini göstermeye başlamıştı. Bu da Türkiye'nin ihracatı için kısmi de olsa kimi rahatlamalar getiriyordu.

Buhran yalnız Türkiye'nin değil bütün ülkelerin ticaretinde durgunluk meydana getirmiş, halkın satın alma gücünü son derecede zayıflamıştı. 1932 yılında Türkiye'nin genel ithalatı yalnız 85.000.000 liradan ibaret olmuştu[887]. Bunalım yüzünden hemen bütün devletler, milli paralarının sanayinin ve dış ticaretlerinin himayesi için korumacı önlemlere başvurmuşlardı. Türkiye'nin de eşya sınırlamalarını uygulaması ve Türk Parasının himayesi için diğer bazı önlemler alması doğaldı. Bunun sonucu olarak bütün ithalat eşyası toplamında Yunan'dan gelen eşyalar da azalmıştı[888].

1932 yılında Türkiye'nin ihracatı birçok maddede miktar olarak bir yıl öncesine göre fazla olmuş fakat fiyat düşüklüğü nedeniyle ülkeye giren para az olmuştu. Türkiye'nin ihracat

[884] BCA., 030.10.255.719.1.1934.
[885] BCA., 030.10.255.719.1.1934.
[886] BCA., 030.10.255.719.1.1934.
[887] BCA., 030.10.255.719.1.1934.
[888] BCA., 030.10.255.719.1.1934.

ürünlerinin 1932 yılında 1931 yılına oranla miktar ve değer itibariyle fazlalık görülen başlıca maddeler maden kömürü ve tiftikti. Tütün, kuru üzüm, yumurta, iç fındık ve palamut ihracatında miktar olarak çoğalmıştı. Canlı haycanlar, kuru incir, arpa, pamuk, kereste, afyon ve halı ihracatın da ise azalma görülmüştü. Yani Türkiye'nin ihracat maddelerinin takasa tabi tutulması bunların ihracatında hareket meydana getirilmişti[889].

Bunalımla birlikte giderek Türkiye'nin takas anlaşmalarına yöneldiği ülke sayısı artmaya başladı. 1932 yılında Fransa ile başlayan kliring anlaşmalı ticaret, kısa sürede için başka ülkelerle de kapsamaya başladı. Takas da yapıldı[890].

Bunalımın hemen ertesinde Türkiye'nin dış ticaretinde İngiltere, Fransa ve İtalya'nın payları, 1924-1929 arası dönemdeki oranlarına göre 1930-1939 arası önemli miktarda azaldı[891]. Özellikle Almanya kliringle ticarette, ön plana çıktı ve giderek Almanya'nın ihracattaki payı arttı. Buna göre 1925'te %14.4 iken, 1933'te %19'a, 1938'de %43'e çıktı. Diğer Avrupa ülkelerinden İtalya'nın payı, sırasıyla 1925'te %26.5'dan 1933'te %13.5 ve nihayet 1938'de %10'a kadar düştü. Bu tabloda Fransa'nınki oranlarına baktığımızda yıllara göre sırasıyla %12.5'dan, %6.4 ve %3.3'e kadar geriledi[892]. İngiltere'nin ise Türkiye'nin dış ticaretindeki toplam payı 1924-1929 aralığında %13'ten 1930-1939 aralığında %8'e düştü. ABD''nin her iki dönemdeki toplam payı %9 oranındaydı. Türkiye, ABD'ye 1930 yılında kibrit ithalatını bırakmıştı. Bu noktada Amerikalı bir şirket Türk hükümetine 10 milyon dolarlık bir kredi sağlamıştı[893].

Almanya gibi bunalım sonrası dönemde Türkiye'nin dış ticaretinde Sovyetler Birliği'nin de payı artmıştı. Sovyetler Birliği 1924-1929 arasında Türk dış ticaretindeki payı %3 iken 1930'larda %5'e çıkmıştı. Bu nokta Türkiye'nin Sovyetlerden alınan kredilerle devletçi sanayileşme programının dış desteğinin sağladığını ve Sovyetlerden Türkiye'nin makina, araç gereç aldığını belirtmek gerekir[894].

Ülkelerin ihracattadaki paylarının değişmesi yurt dışına gönderilen ülkerinde oranlarında farklılıklar yarattı. Örneğin tütünün payı 1926'da %36'dan 1932'de %27'ye, 1936'da %21'e; kuru üzüm ve incirin payı da sırasıyla,%19'dan %14'e ve %12'ye kadar düştü. Söz konusu ihracat ürünlerinin yurt dışına yollanma oranlarında meydana gelen değişme, bu ürünlerin ana üretim merkezi olan Ege Bölgesi'ni de etkiledi[895]. Gülten Kazgan bu durumu bir araştırmasında şöyle açıklamaktaydı:

---

[889] BCA., 030.10.160.126.18.1933.
[890] Kazgan, **Türkiye Ekonomisinde**…, ss.61-62.
[891] Tezel, **Cumhuriyet Döneminin**…, s.179.
[892] Kazgan, **Türkiye Ekonomisinde**…, ss.61-62.
[893] Tezel, **Cumhuriyet Döneminin**…, ss.177-179.
[894] **A.g.e**., s.179.
[895] Kazgan, **Türkiye Ekonomisinde**..., ss.61-62.

"1926-1931 döneminde yılda ortalama 23 bin ton olan tütün üretimi,1932-1936 arasında 12.5 bin tona indi; üzüm, incir, pamuk üretiminde artış olmadı. İhracatın yapısındaki değişme dünya bunalımının etkisinde ek olarak özellikle Ege Bölgesi'ni olumsuz yönde etkiledi. 1930'dan sonra ihracatta gözlenen artışın nedeni hububat, krom gibi birim değerine oranla ağırlığı yüksek olan ürünlerin öneminin artması oldu. Ayrıca pamuk da ihracatta ön plana çıkmıştı: dokuma hammaddeleri (pamuk, yün), 1923-1929 arasında ihracatın %14'ü, 1932'de % 8'i ve 1936'da % 24'ünü oluşturuyordu"[896] .

1936'da Doktor Esat Sabit tarafından Merkez Bankası adına hazırlanan bir raporda 1929'da ortaya çıkan dünya ekonomik bunalımın Türk dış ticaretinde yarattığı düşüşleri yıllara göre verdiği rakamlarla gösteriyordu. Dünya ticareti 1929 yılından 1934 yılına kadar değerinden yaklaşık üç misli değer kaybetmişti. Bu tarihlerde dünya ticaretindeki durum verilen tabloya göre şöyleydi[897]:

Tablo 30:

1929-1933 Arası Dünya Ticareti (milyar lira)	
Yıl	**Miktar**
1929	142,5
1930	114,4
1931	81,9
1932	54,9
1933	49,5

(Kaynak: BCA., 030.10.166.155.5.1936)

Türk dış ticaretinde meydana gelen düşüşü gösteren

Tablo 31:

1929-1932 Arası Türk Dış Ticareti	
Yıl	**Miktar (Milyon Lira)**
1929	411
1930	293
1931	253
1932	187

(Kaynak: BCA., 030.10.166.155.5.1936)

[896] **A.g.e.**, ss.61-62.
[897] BCA., 030.10.166.155.5.1936.; ayrıca bkz. Gözcü, **a.g.m.**, çşt.syf.

Dünya ticaretinde ve Türk dış ticaretinde ciddi bir düşüş olmasına karşın yine de bu rapor Türk ekonomik yaşamının dünyada yaşanan ekonomik bunalımdan çok fazla etkilenmediği ve Türkiye'nin fazla zarar görmeden bunalımı atlattığını ileri sürülüyordu. Özellikle dış basının Türkiye'nin ekonomik yapısıyla ilgili olumsuzlukları abarttığı dile getirilmişti[898]. Ancak raporun tersine bunalım dönemindeki göstergeler Türkiye'nin 1929 ekonomik bunalımından önemli ölçüde etkilendiğini göstermekteydi.

Tablo 32:

Türkiye'nin 1928-1934 arası dönemde İthalat ve İhracat durumu		
Yıl	**İthalat**	**İhracat**
1928	223.531.775 TL	173.537.489
1929	256.296.370	155.244.071
1930	147.553.703	151.454.371
1931	126.659.613	127.974.807
1932	85.983.723	101.301.355
1933	74.676.000	96.162.000
1934	86.790.000	92.149.000

(Kaynak: Yorgaki Effimianidis, **Cihan İktisad Buhranı Önünde Türkiye**, İstanbul Kaadçılık ve Matbaacılık Anonim Şirketi, 1936, s.264.)

Yukarıdaki tablodan Türkiye'nin özellikle son üç yılda ihracatının ithalatından fazla olduğu görülmektedir. Ancak yine de ihracattan gelen paranın bu dönemde Türkiye'nin döviz ihtiyacanı tam olarak karşıladığını söylemek mümkün değildir[899].

Bunalım dönemine rastlayan yıllar içinde Türkiye'de ekonomide kalkınma hedeflerine ulaşabilmek için, ihracatın artırılması yönünde eksikliklerin giderilmesine de çalışıldığı anlaşılmaktadır. İhracat, hem ihracat uygulamasında bir sistem yaratmayı ve hem de pazar bulmayı zorunlu kıldığından bu doğrultuda adımlar atılmasına da uğraşılmıştı. Örneğin pazarlara ihraç edilecek malların sağlıklı ortamlarda ulaştırılması yönünde uygulamalar bu sözü geçen dönemde başlatılmıştı. Taşımacılığı kolaylaştıracak limanların, demiryollarının ve diğer ulaşım olanaklarının yaratılması ve bunların yanısıra, ihraç edilecek malların ambalajlanmasına dikkat ve özen göstermek ve kimi ürünler için kasalar, kimisinde

[898] BCA., 030.10.166.155.5.1936.
[899] Yorgaki Effimianidis, **Cihan İktisad Buhranı Önünde Türkiye,** 2. Kitap, İstanbul Kaadçılık ve Matbaacılık Anonim Şirketi, 1936, s.264.

çuvallar; kimisinde de çok daha sağlıklı ambalajlarla yapılması yönünde önlemler alınmaktaydı[900].

Türkiye'de ekonomiye yeni bir yön vermeye çalışan kadro; dış ticarette Türk mallarının korunaklı biçimde ambalajlanması sorununda, eskiye göre tam bir ıslahat yapılması zorunluluğunu görmüştü. Bunun yanı sıra, gümrüklerdeki işlemlerin de karmaşıklıktan kurtarılarak boşa zaman harcanmasının önüne de geçilmeliydi. Yabancı ihracat limanlarında, ihraç edilecek mallar çok fazla bekletilmeden nasıl ki hızla pazara kadar ulaştırılıyorsa Türkiye de tıpkı oradaki gibi, ihraç ürünlerine bu tür kolaylıkların gösterilmesi arayışı bulunuyordu[901].

1930'lu yıllarda yukarıda sayılan ticari yaşamdaki sıkıntılar göz önüne alınarak hükümet dış ticaret politikasında önemli uygulamalara imza attı. 1930 yılında tarım ürünlerinin ihracatında karşılaşılan bozuk, hileli, dış pazarların standartlarına uymayan ve Türkiye'nin dış ticaretini olumsuz etkileyecek faaliyetleri önlemek amacıyla tüccarların denetlenmesi yönünde kararlar aldı[902].

Bunalım yıllarında Türkiye dış ticaretle ilgili önemli kanunlar da yaptı. Bunlardan biri 2 Temmuz 1932 tarih 2054 sayılı çay, şeker ve kahve ithalinin bir elden yapılması hakkındaki kanundu[903]. Bu dönemde dış ticarete yönelik bir başka kanun ise ihracatın kontrolünü arttıran ve ihracatçılığı İktisat Bakanlığı'nın ruhsat sistemine dayandıran kanundu. Buna göre ihracat yapmak isteyenler söz konusu bakanlıktan üç yıl geçerli olan bir ruhsat almak durumundaydılar[904]

İhraç mallarında denetimin yapılması ve standardizasyonun sağlanmasının yanı sıra ihraç edilecek ürünlerin dış pazarlarda tanıtılması amacıyla 1934 yılında Türkofis kuruldu. Türkofis dış piyasalar hakkında istihabarat toplayarak Türk ihraç ürünlerinin üretimden pazarlamaya kadar olan aşamalarıyla ilgili standart koşulları belirliyordu. Ayrıca Türkofis sergiler düzenliyor Türk ihraç ürünlerinin tanıtılmasını sağlıyor; buna ek olarak değişik araştırmalar yaparak, bu verileri ihracat süreçlerindeki zorlukların aşılabilmesi için sorumlu ve ilgili kurum ya da kişilerle paylaşıyordu. Bu noktada İzmir'de başlatılan panayırın

---

[900] BCA., 030.01.84.528.1.1930.
[901] BCA., 030.01.84.528.1.1930.
[902] BCA., 030.01.84.528.1.1930.
[903] **Resmi Gazete**, Sayı 2143, 6 Temmuz 1932, ss.1691-1692. Söz konusu kanunun ilgili maddeleri şöyledi: *"Halen mevcut vergi ve resimlere ilâveten malî bir menfaat gayesi takıp edilmemek şartile Hükümet çay, şeker ve kahvenin memlekete ithali işlerini bir elden idare ettirmeğe mezundur. Ancak işbu maddeleri memlekete ithal etmek istiyenlere, ithal edecekleri maddelerin kıymetine muadil olarak Hükümet tarafından tayin edilecek Türk malı çıkarmak şartile mezuniyet verilebilir. "*
[904] Timur, **a.g.e**., s.137.

uluslararası bir fuara[905] dönüştürerek Türk dış ticaretine önemli katkılar sağladığını belirtmek gerekir[906].

A.2.d.1. Almanya'nın Türk Ticaretine Etkisi

Birinci Dünya Savaşı'ından yenik ayrılan Almanya düşmanlarına karşı yeniden savaş hazırlıklarına başladığı andan itibaren Türkiye'nin jeopolitik önemi de artmaya başlamıştı. Bu önemi arttıran neden Almanya'nın Türkiye'nin de içinde bulunduğu Orta Doğu'ya inmesinden kaynaklanıyordu[907].

Almanya ve Türkiye arasındaki ekonomik ilişkiler İmparatorluk döneminde önemli bir gelişme göstermişti. Alman sermayesi Osmanlı İmparatorluğu'unda özellikle İmparatorluğun son dönemlerinde oldukça artmıştı[908]. I. Dünya Savaşı sonrasında iki ülke arasında ilişkiler Osmanlı Devleti'nin, 30 Ekim 1918'de imzalamış olduğu Mondros Mütarekkesi'nin 23. maddesi gereğince bir süre kesintiye uğramıştı[909]. Ancak 24 Temmuz 1923 tarihli Lozan Antlaşması'na göre Mondros Mütarekesi'nin hükümleri geçersiz olduğundan iki ülke arasında 3 Mart 1924 tarihinde yapılan dostluk anlaşmasının ardından ilişkiler yeniden başlamıştı[910]. Almanya'nın I. Dünya Savaşı'ndan önce olduğu gibi savaş sonrasında hammadde gereksinimi ve pazar arayışında Türkiye oldukça cazip bir ülke konumundaydı[911].

Türkiye ve Almanya arasındaki ilişkilerde en dikkati çeken nokta şüphesiz ekonomik ilişkilerdi. Almanya'nın Dawes Planı çerçevesinden yakaladığı kısmi ekonomik rahatlama ile ülkeye dış krediler girmiş ve ihracatı 1927 yılına gelindiğinde savaş öncesi ivmesini yakalayabilmişti[912]. Alman toplumu, yeniden kalkınma istencinde, etkili biçimde kamçılanmıştı. Almanya'nın ekonomik alanlardaki birikiminin, geçmiş ilişkilerin hatıraları ışığında, Türk ekonomisine yeni bilgi ve deneyimler aktaracağına inanılıyordu. Savaş sonrasındaki sıkıntılı dönemlerinin ardından, artık yavaş yavaş kendini rahat hissetmeye başlayan ve ekonomisinde toparlanmalar görülen Almanya'da da dışa açılmak gibi bir heves

---

[905] Umur Sönmezdağ, **İzmir tarihinde sergi,panayır,fuarlar ve kültürpark**, İzmir Atatürk Ormanı Kurma ve Koruma Derneği yay., no:6, İzmir, 1978.
[906] Tezel, **Cumhuriyet Döneminin**…, s.177.
[907] Yerasimos, **a.g.e**, s.143.
[908] Lothar Rathmann, **Berlin Bağdat Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi**, Belge yay., İstanbul,1982.
[909] Mondoros Mütarekesi'nin 23. Maddesi: Türkiye bakımından Merkez Devletleri (Almanya, Avusturya) ile tüm ilişkilerin kesilmesi zorunluluğu İsmail Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları C.I. (1920-1945)**, TTK, Ankara, 2000, s.14.
[910] Sezen Kılıç, "Türk Basını'nda Hitler Almanyası (1933-1945)" **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi)**, Ankara, 2009, s.26.
[911] Sezai Kılıç, **Türk-Alman İlişkileri ve Türkiye'deki Alman Okulları (1852'den 1945'e Kadar)**, Atatürk Araştırma Merkezi yay., Ankara, 2005, s.122.
[912] **Türk Dış Politikası Kurutluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar C.I 1919-1980** (Ed. Baskın Oran), İletişim yay., 2009, s.300.

oluşuyordu. Bu karşılıklı hava içinde, Türkiye ve Almanya 12 Ocak 1927'de ticari ilişkilerde bir zemin oluşturacak "İkamet Anlaşması" imzaladılar. Bu anlaşmayla iki devlet birbirini en ayrıcalıklı ülke kabul ediyor ve böylece iki ülkenin ticari faaliyetlerde bulunması kolaylaşmış oluyordu. 1924 ila 1930 arasında Türkiye'de faaliyete geçen 14 Türk şirketinde Alman sermayesinin katkısı vardı. Söz konusu bu sermaye Türkiye'de çimento, elektirik, hava gazı, madencilik, inşaat ve ticaret alanlarında yatırım yapmıştı[913].

Tablo 33:

1924-1932 Yıllarında Türk-Alman Ticareti						
Yıllar	**Türkiye'nin Almanya'ya ihracatı RM: Alman İmparatorluk Parası**	**Türkiye'nin Toplam İhracatında Almanya'nın payı**	**Türkiye'nin Almanya'dan İthalatı RM: Alman İmparatorluk Parası**	**Türkiye'nin Toplam İthalatında Almanya'nın Payı %**	**Almanya'nın Toplam İhracatında Türkiye'nin Payı %**	**Almanyanın Toplam İthalatında Türkiye'nin Payı**
1924	59,6	12,9	49,2	9,9	0,7	0,7
1925	69,1	14,3	65,2	11,3	0,7	0,7
1926	54,7	12,6	75,4	13,8	0,7	0,7
1927	63,0	9,3	67,5	14,2	0,6	0,6
1928	72,0	12,8	65,9	14,2	0,6	0,5
1929	75,6	13,3	72,5	15,3	0,5	0,6
1930	69,0	13,1	48,3	18,6	0,4	0,7
1931	52,6	10,7	47,4	21,2	0,5	0,8
1932	40,1	13,9	31,0	23,3	0,5	0,8

(Kaynak: Osman Zeki Torgay, "Son 10 yıl İçinde Türkiye-Almanya Ticareti", **10.Yıl Almanya'da Türk Ticaret Odası**, Berlin, 1938, 66-108'den aktaran: Sezen Kılıç, **Türk-Alman İlişkileri ve Türkiye'deki Alman Okulları (1852'den 1945'e Kadar)**, AKDTY, Atatürk Araştırma Merkezi yay., Ankara, 2005, s.126.)

İki ülke arasında gerçekleşen en önemli iktisadi bağlantıların ilki olarak karşımıza Kayseri'de kurulacak bir uçak fabrikası için 1925 yılında Junkers firmasıyla imzalanmış bir anlaşma çıkmaktadır. Almanya'nın Versailles Antlaşması gereğince silah üretimi kısıtlanmıştı. Bu nedenle Alman hükümeti silahlanmayla ilgili araştırmaların ülkesi dışında yapılması noktasında söz konusu firmayı desteklemiştir. Böylece Türk- Alman ortaklığı olan "Tayyare ve Motor Türk Anonim Şirketi adıyla TOMTAŞ- TOMTASCH" ortaya çıkmıştır.

[913] Kılıç, **Türk-Alman İlişkileri**..., ss.122,124.

Almanlar, buna ilave olarak Türkiye'deki hava ulaşım sistemini kurmak yönünde de girişimde bulundular[914].

Bu açılım, Hitler iktidarıyla birlikte yeni bir döneme girdi. Hitler, güçlü bir Almanya yaratmak istiyor; bu isteği de ister istemez çevre ülkelere açılımı gerekli kılıyordu. Yeniden toparlanan ekonomisinin hammadde ve pazara ihtiyacı olduğundan bu imkânları elde edeceği ülkelere yeni bir siyaset anlayışı ile yönelmenin yararlı olacağını biliyordu. Hitler Almanyası iktidarını güvenceye aldıktan sonra hammadde ve tarımsal ürün bakımından verimli Avrupa ve Balkan ülkelerine yönelerek Dr. Schact'ın yönlendirdiği dış ticaret siyasetine göre Doğu ve Güneydoğu Avrupa ülkeleriyle ticarete başlamıştır. Bu doğrultuda Almanya sözü edilen coğrafyadaki ülkelerden hammadde alırken karşılığında mamul malları satmıştır. Ticari ilişkilerin yoğunlaştığı ve mal mübadelesinin hız kazandığı bu dönemde, bu ülkenin Türkiye'ye yönelik bakışında önemli gelişmelere tanık olunmuştur[915].

Türkiye'nin ekonominin işleyişinde Birinci Dünya Savaşı sonrasında suçlu ilan edilmiş bir ülkeye yeniden yönelişi onun diğer ülkelerle ticari ortaklık ilişkilerinden bütünüyle farklılıklar taşıyordu. Almanya'nın Balkanlar ve Orta Doğu'daki ekonomik gelişmesi bakımından Türkiye önemli bir yere sahipti. Üstelik Türkiye ile Almanya'nın ortak tarihlerinde birbirlerini tanıma yönünde büyük deneyimleri vardı. En azından Almanya, bulunduğu jeopolitik özelliklerinden dolayı Türkiye'nin ne denli önemli olduğunu görüyor; bundan da öte yer altı ve yer üstü zenginlikleri hakkında bilgi sahibi bulunuyordu. Bu nedenle, bu yeni yakınlaşma döneminde iki ülke arasındaki ticari yoğunluk hızla arttı. Nazi Almanya'sı 1930'ların sonlarına doğru Türkiye'nin ticaretinin neredeyse yarısını kanalize etmekteydi[916].

1933 yılından itibaren Almanya ile Türkiye arasında yapılan kliring antlaşmaları yoluyla iki ülke arasındaki ticaret hacmi önemli miktarda artmaya başlamıştı. Türkiye'nin dış pazarlara sunduğu mallara, Almanya daha fazla para veriyordu. Aslında Almanya Orta Doğu politikası çerçevesinde Türkiye'nin ürünlerini yüksek fiyatla satın alarak Türkiye'yi söz konusu anlaşmalarla ekonomik olarak kendisine bağlıyordu. Üstelik savaş sonrasında bitme derecesine gelmiş Türk Alman ilişkileri, birinin ötekine bağlılığı biçiminde geliştiğinden Almanya Türkiye üzerinden önemli ölçüde bir etki alanı yaratmış da oluyordu. Ayrıca Almanya Türkiye'de uygulanan 2. Beş Yıllık Kalkınma Planında da, Türkiye'ye fabrikaların kurulabilmesi için makine ve sanayi malzemesi sağlayarak da katkıda bulunmuş oldu[917].

Türkiye ve Almanya arasında ekonomik ilişkilerin gelişebilmesi yönünde önce 12 Ocak 1927'de, daha sonra da 1930 yılında iki ticaret sözleşmesi imzalandı. İki ülke yaptıkları

[914] **Türk Dış Politikası**..., s.300
[915] Sezen Kılıç, "Türk Basını'nda…", s.124.
[916] Tezel, **Cumhuriyet Döneminin**..., s.177.
[917] Yerasimos**, a.g.e**., s.143.

anlaşmada birbirlerini "en çok kayrılan ülke" statüsünde kabul ederek gümrüklerde birbirlerine indirim yapmayı öngörüyolardı. İki ülke arasında ekonomik ilişikler gün geçtikte artan bir hacme ulaştı. 1923 yılında Türkiye'nin toplam ithalatında Almanya'nın payı % 6.3 iken 1932'de bu oran %23.2'ye yükselmişti. Almanya'nın ihracattaki payına gelince; 1923'te % 9 olan bu oran 1932'de %13.9'a kadar artmıştı[918]. 1930-1945 arası dönemde iki ülke arasındaki ticari ilişiklerin zaman zaman iniş çıkışlar gösterdiğini söylemek olanaklıdır. 1931 yılında Almanya'nın; Türkiye'nin toplam ihracatındaki payı %10,7 ithalatındaki payı ise %21,3'dü. Ancak aradan geçen 5 yılda Almanya'nın Türk dış ticaretindeki oranı giderek artmıştı. 1936 yılında Türkiye'nin toplam ihracatının %51 Almanya'ya yapılmaktaydı. İthalattaki oranda ihracatı aratmayacak düzeyde olup %45,1'e ulaşmıştı[919].

Cemil Koçak, Türk-Alman ticari ilişkilerinde Türkiye'nin Almanya'ya tarım ürünleri ve sanayi hammmadesi satan ülke olduğunu Almanya'nın ise; Türkiye'ye sanayi malları satan ülke konumunda olduğunu vurgulamaktadır[920].

Türkiye ile Almanya'nın dış ticaret ilişkilerinin artmasına paralel olarak Türk dış ticaretinde diğer ülkelerin oranı azaldı. Bunalım sonrasında sadece ABD ve Sovyetler Birliği'nin paylarında büyük değişikler olmadı[921].

1932 yılında Almanya'da Berlin büyükelçisi olarak görev yapan Kemalettin Sami Paşa, Türkiye'ye başvekâlet makamına malların takası için oluşturulmuş komisyon tarafından hazırlanmış olan bir raporu Türkiye'ye yolladı. Bununla Alman Hükümeti'nce oluşturulmuş iktisadi kuruluşlar hakkında da bilgi veriyordu. Bu rapor; yeni ekonomik ilişkiler döneminde Türkiye'nin kendi ortağının, yani Almanya'nın ekonomik potansiyelini, işleyişini ve bu işleyişteki temel mantığı görmesi açısından önemli ayrıntıları ortaya koymaktaydı. Kemalettin Sami Paşa'nın gönderdiği bu komisyon raporunun ayrıntılarında, şu hususlar öne çıkmaktaydı[922]:

Almanya'da büyük bir sanayi ve ticaret erbabı olarak görülen Ottowolff grubu Türkiye'ye uzun vadeli ve yüksek miktarda bir kliring kredisi açmayı planlamıştı. Sözü edilen bu kredi iki kısmı ihtiva etmekteydi:

Kredi, şimendüfer, liman inşası ve Gazi köprüsü gibi özellikle demir sanayisini ilgilendiren yatırımlar için verilecekti. Kısmen de ülkedeki işçi veya yerli malzemeye harcanmak için nakdi sermayeye ihtiyaç gösteren alanlarda bu kredi kullanılabilecekti. Bunun dışında gelişigüzel ve her tür eşya ve malzeme alımı için Türkiye'ye on yıllık kredi öneriliyordu. Bu kredi karşılığı Türk Hükümeti hazine bonusu verecekti. Bu bonolar yıllara

---

[918] **Türk Dış Politikası** ..., s.300.
[919] Edward Weisband, **2.Dünya Savaşı ve Türkiye**,(çev:M.A.Kayabağ –Örgen Uğurlu) Örgün yay., İstanbul, 2002, ss.82-83.
[920] Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri 1923-1939**, TTK, Ankara, 1991, s.86.
[921] Tekeli- İlkin, **Uygulamaya Geçerken**..., s.40.
[922] BCA., 030.10.231.554.5.1932.

bölünmekteydi. Kredinin geri ödemesi ise, yalnız Türk ihraç malları ile yapılacaktı. İhtiyaca göre, Türkiye'nin Almanya'dan veya Almanya'nın Türkiye'den başlangıçta fazla mal alması bunun karşılığında borçlanması da söz konusu olabilirdi. Aynı zamanda, örneğin 10 yıllık zaman için verilen hazine bonoları içeriklerinin daha kısa bir zamanda ödenmesi de mümkündü. Almanya, nakit para olarak verdiğinin karşılığını Türk malı olarak ve hatta faizini de Türk malı olarak kabul ediyordu. Türkiye'nin Berlin Büyükelçisinin belirttiğine göre Alman uzmanlar bu şartlarda Türkiye ile antlaşma yapmak için uzman göndermeye hazır bulundular. Buna ek olarak büyükelçi bir an önce Ankara'nın karar vermesini istemiş, çünkü Almanya'dan gelecek komisyonun başka ülkelerle örneğin Yugoslavya ve Bulgaristanla aynı işleri yapmak doğrultusunda temaslarda bulunacakları belirtilmişti. Bundan dolayı Türkiye'nin hızlı hareket etmesi tavsiye edilmişti[923].

Gerçekten de Türkiye ile Almanya arasındaki ekonomik ilişkiler gün geçtikçe gelişme göstermişti. Almanya dış ticarette Türkiye'ye ayrı bir önem vermekteydi. Almanya özellikle sanayisinin gelişebilmesi için gerekli hammadde kaynaklarına sahip ülkeleri tercih ediyordu ki işte bu nedenle de Türkiye'ye ayrı bir önem vermesi de normaldi. Yine Almanya özellikle 1929 sonrasında yaptığı takas anlaşmalarıyla Doğu ve Güneydoğu Avrupa ülkelerine yönelmişti. Türkiye'nin adeta Almanya'ya hammadde satan bir ülke haline geldiğini söylemek gerekir[924].

Almanya ticaretin artan hacmi nedeniyle Türkiye'nin bu ülkeden kolaylıkla kullanamadığı alacaklarının birikmesi, Türkiye'nin dış ekonomik ilişkilerinin yapısında değişikler gerçekleştirmiş ve Almanya'yı dış ticarette ilk sıraya taşımıştı. Aslında Almanya daha önce belirtildiği gibi bu politikayı Balkan devletlerde de uygulamış ve onların ekonomisinde de Türkiye gibi egemenlik kurmuştu[925]. Nazi Almanya'sında ticaret örgütleri Türkiye'nin ihraç stoklarını dünya piyasasındaki fiyatların çok üstünde rakamlarla almıştı. Bu noktada yapılan kliring anlaşmasına göre Almanya Türkiye'yi Almanya'dan daha fazla ithalat yapmaya yönlendiriyordu. Almanya'nın Türkiye'nin ürünlerini yüksek fiyatlarla almasından dolayı Türkiye'nin dış ticaretinde Almanya'nın etkisi giderek artmıştı[926].

Almanya'nın Türkiye'nin ihracatınını cari değerindeki oranı 1932'de %15'ten 1934'te %39'a çıkmış; 1935-1938 arasındaki dönem ise ortalama % 44'e ulaşmıştı. Türkiye'nin ithalatında Almanya'nın etkisine bakıldığında ise ithaların cari değeri içindeki payı 1932 yılında %25 iken 1934'te %36'ya yükselerek 1935-1938 arasında ortalama %46 olmuştu[927].

---

[923] BCA., 030.10.231.554.5.1932.
[924] **Türk Dış Politikası**..., s.304.
[925] Korkut Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002***,* İmge yay., Ankara, 2005, s.69.
[926] Tezel, **Cumhuriyet Döneminin**..., s.178.
[927] **A.g.e**., s.177.

Türkiye'nin Toplam İhracatında Almanya'nın Payı (Türk İstatistiklere Göre)

Tablo 34:

1933-1937 Arasında Almanya İle İhracatın Durumu	
Yıllar	**%**
1933	19,0
1934	37,3
1935	40,9
1936	51,0
1937	36,8

(Kaynak: Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri 1923-1939**,TTK, Ankara, 1991, s.243.)

Türkiye ile Almanya arasında ekonomik iş birlikteliğinin arttığı dönem aynı zamanda Türkiye'nin devletçilik uygulamasına geçtiği dönemdi. Türkiye'nin devlet eliyle giriştiği sanayileşme hamlesi için Türkiye'nin en önemli eksiği sermaye ve teknolijydi. İşte Türkiye'nin bu eksiğini kapatmaya ise Alman sermayesi ve tekniği yardımcı olacaktı. Almanya bir yandan Türkiye'ye yatırmı yapıyor diğer yandan ise kredi olanakları sunuyordu[928].

1934 yılında Almanya Türkiye'ye 20.000.000 lira karşılığı uzun vadeli kredi açtı. Bunun yanı sıra İzmit'teki kağıt fabrikasının makineleri Almanya'dan gelmiş ayrıca bunlara ilave olarak Alman elektirikli aletler sanayisinin yeni yatırımları ve Samsun ve İskenderun limanlarının yapımında yer almıştı. Türkiye'de İkinci Dünya Savaşı'nın başlama arifesine kadar yaklaşık 2000 Alman uzman gelmişti[929].

Almanya Türkiye'den daha fazla mal alarak Türkiye'nin diğer ülkelerde kullanamayacağı kliring hesabı bakiyeleri oluşturarak adeta Türkiye'nin tüm ithalatını Almanya'yla yapmasının önünü açmıştı. Ancak gidirek ticari bağımlılık ilişkisine dönüşen alış verişten Ankara Hükümeti rahatsızlık duymaya başlamıştı. Ankara hükümeti kadar 1937 yılına gelindiğinde İngiltere de Almanya'nın Türk dış ticaretinde bu derece egemen olmasından rahatsızlık hissetmişti. İngiltere'nin bu durumdan rahatsızlığı onun Orta Doğu'daki çıkarlarının zedeleneceği endişesinden kaynaklanmaktaydı. Bu doğrultuda İngiltere Almanya'nın Türkiye üzerindeki ticari etkisini azaltabilmek için Türkiye'ye yanaşmaya başladı. 1936 ve 1938 yıllarında yapılan anlaşmalarla İngiltere Türkiye'ye İngiltere'den yapılacak sanayi makine ve araç gerekçleri ile silah alımında kullanılmak ve karşığının Türk mallarıyla ödenebilmesi için Türkiye'ye 118 milyon tutarında kredi açtı. Ancak yine de İkinci Dünya Savaşı başladığında da Türkiye'nin dış ticaretinden Almanya en

[928] **Türk Dış Politikası**..., s.304.
[929] **A.g.y**., s.304.

büyük etkiye sahip ülke konumundaydı. Yahya S.Tezel'in verdiği rakamlara göre 1939 yılında Almanya'nın Türkiye'nin ithalatının cari değerindeki oranı %51, ihracatındaki cari değerindeki oranı ise %37'ydi[930].

A.2.e. Madencilik

Türkiye'deki maden arama ve işletmeyle ilgili mevzuatın kaynağı kesin olarak bilinmediği, ancak genel anlayışa göre madenlerin önceden beri "devlet malı telakki" edildiği görülmektedir. Osmanlı devleti zamanında devlet malı olarak görülen madenlerin işletmeleri Padişah adına yapılmaktaydı. Ancak özellikle Osmanlı Devleti'nin ilk dış borçlanmaya yöneldiği Kırım Savaşı sonrasında, devletin Batılı devletlerle özellikle ticari, mali ilişkileri artmıştı. Bu doğrultuda gelişen ilişkilerle birlikte, özellikle yabancıların Osmanlı topraklarında demiryolu yapım imtiyazlarını almalarına paralel olarak ülkedeki madenlerin de yabancı sermaye tarafından kurulan kimi firmalarca işletilmesine olanak verilmiştir. Bu dönemde yabancıların Osmanlı topraklarında maden işletmelerinde kısa vadeli kar elde etmeyi amaçladıklarından ötürü, yer altı kaynakları ne yazık ki sistematik olarak işletilememiş bu nedenle de kaynakların israf edildiği dahi olmuştu[931].

Bu yıllarda Türkiye'nin önemli madenleri arasında krom, manganez, simli kurşun, bakır, kömür ve petrol sayılmaktadır. Bu madenlerden özellikle kömür ve kromun önemi bir hayli fazladır. Özellikle Batı ve Güney Anadolu'da krom yatakları bulunmaktadır. Madenler bakımından bir diğer önemli yer altı zenginliği de olan kömürün en önemli havzası Karadenizdir. Ereğli – Zonguldak havzasında kömür, Osmanlı Devleti döneminde ilk defa II. Mahmut'un saltanatı yıllarında Tiran köyü civarında bulunmuştu. Daha sonra Sultan Abdülmecit döneminde devletin tersanelerinde ve fabrikalarında gerekli kömürün kullanabilmesi için Ereğli'ye bir heyet yollanmış ve bu heyette gerekli kömürün ihraç ve imalini bir şirkete vermişti. Bu faaliyetler sırasında bölgede yeni kömür damarları da bulunmuştu[932]. Sonraki yıllarda söz konusu kömür madeninin işletilmesinde ve mülkiyetinde değişiklikler olmuş bir ara iltizam ve ihale yöntemine dahi geçilmişti. 1892'den sonra Ereğli Şirketi Osmaniyesi'nin kurulmasıyla bölgeye ilk defa yabancı sermaye girmiş oldu. Bu şirket bölgede liman inşa etmiş ve doğrudan maden imalatı yapmıştır. Şirketin bölgede faaliyet göstermesiyle birlikte üretilen kömür miktarında öncekine göre bir artış olmuştu. Şirketin faaliyetinden önce bölgede 15.000 ton kömür çıkarılırken, şirketin faaliyetiyle birlikte bu miktar 611.000 tona yükselmişti. Sonraki yıllarda da yer yer bu artış devam etmekle birlikte

---

[930] Tezel, **Cumhuriyet Döneminin**…, s.178; ayrıca bkz: Yerasimos, **a.g.e**., s.145..
[931] Avni Zakolu, "1929/30 Dünya Ekonomik Krizi Karşısında Türk Ekonomisi ve Alınan Krizle Mücadele Tedbirleri" **Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi yay., Ankara, 1982, s.98.
[932] Aydemir, **Cihan İktisadiyatında**…, ss.75-76.

I.Dünya Savaşı sırasında kömür üretiminde azalma olduğu anlaşılmaktadır. Savaş sırasında bu bölgede Alman uzmanlar da incelemeler yapmış ve bölgenin kömür potansiyelini ortaya koymaya çalışmışlardı. Üretimin normal seviyelere yükselmesi ancak 1923'den sonra olabilmiştir[933]. Aşağıdaki tablo bu artışı göstermektedir.

Tablo 35:

Ereğli Havzası'nda yıllara göre kömür üretimi			
Yıllar	**Üretilen kömür miktarı (Ton)**	**Yıllar**	**Üretilen kömür miktarı(Ton)**
1898	212.240	1914	651.240
1899	257.500	1915	420.317
1900	387.500	1916	408.203
1901	340.800	1917	146.000
1902	388.100	1918	186.000
1903	453.700	1919	380.000
1904	518.400	1920	569.000
1905	590.099	1921	342.000
1906	610.956	1922	410.000
1907	736.760	1923	597.499
1908	697.689	1924	769.073
1909	794.300	1925	769.073
1910	746.300	1926	910.377
1911	903.739	1927	896.074
1912	810.681	1928	918.040
1913	826.829		

(Kaynak: Aydemir, **Cihan İktisadiyatında**…, s.76)

Tablodaki verilerden de anlaşılacağı gibi özellikle savaşın devam ettiği yıllarda önemli bir düşüş yaşanmış ancak savaş sonrasında kademe kademe üretim artmıştır.

Ereğli havzasında en önemli kömür üreticisi başlangıçta "Ereğli Fransız Şirketiydi". Bunun yanı sıra "Bender-Ereğli İtalyan Şirketi"ni de anımsamak gerekir. Ancak Cumhuriyet Türkiyesi'nde Türkiye İş Bankası ocakları bölgede üretim yapmaya başlamıştı. Daha sonra görüleceği gibi Cumhuriyet kadrosu bu bölgede kömür üretiminde de millileştirmelere gitmiştir[934]. Cumhuriyet öncesinde kömürde olduğu gibi esasında diğer madenlerde de üretim tümüyle yabancıların elindeydi. Bu şirketler fiyatların belirlenmesinde de etkiliydiler. Her ne kadar Lozan Antlaşması milli iktisat vurgusunu ortaya koymuş olsa da yine de o tarihlerde Türkiye'de faaliyet gösteren yabancı sermayenin haklarının güvence altına alınmış olması

[933] **A.g.e**., ss.75-76-77.
[934] Aydemir, **Cihan İktisadiyatında**…, s.76.

madencilik alanında da bir süre daha yabancıların etkinliğini devam ettirmelerine neden oldu. Ancak zaman içinde yaşanan gelişmeler yabancıların etkinliklerinin azalmasına neden oldu[935].

Ülkenin gelişmesinde sadece tarım yeterli olamayacağından; Cumhuriyet Türkiyesi bu prensipten hareketle sanayiye ve buna bağlı olarak madenciliğe yönelmeyi bir zorunluluk olarak kabul etti[936]. Cumhuriyet döneminde hemen her alanda olduğu gibi Osmanlı Devleti'nden kalan acı tecrübeler nedeniyle ülkeyi kurtaran yeni yönetici kadro, maden işletmelerinde devlete ait bulunmuş madenlerin ya devlet tarafından ya Türk ortaklıkları ile birlikte işletilmesi, ya da Devletin kara katılması şartıyla sermayenin %51'i Türk uyruklu kişilere ait ortaklara ihale edilmesi anlayışında olmuştu. Bu anlayış aynı zamanda "milli iktisat"ın bir zorunluluğu olarak kabul edilmişti[937].

Cumhuriyet Türkiyesi'nin "Milli İktisat" anlayışının esaslarının belirlendiği İzmir İktisat Kongresi kararları arasında "maden meseleleri" önemli bir yer işgal ediyordu. Kongrede alınan kararlara göre madenlerin olabildiğince fen adamları tarafından incelenmesi, madenlerin gruplandırılması ve bu incelemeler sonucunda bir an önce haritalarının çıkarılması üzerinde durulmuştur. Ayrıca bu incelemeler sonrasında ortaya çıkan bilgiler doğrultusunda düzenli istatistiklerin yayınlanması da kararlaştırılmıştı[938]. Kongrede maden çeşitleriyle ilgili en çok üzerinde durulan zımpara madeni ve kömür olmuştu. Türkiye'de çıkarılan zımpara madeni dış pazarlarda önemli miktarda ihtiyacı giderebilecek durumdaydı. Ancak savaş yıllarında bu üretimde azalma olmuştu. Hatta yer yer Türkiye'den doğan bu boşluğu Yunanistan dahi doldurmaya çalışmıştı. İşte bu derece önemli bir ticari değere sahip zımpara madeni üretiminin yeniden canlandırılması ülke ekonomisi açısından son derece önemli olacaktı. Zımpara kadar bir de özellikle kömür madeninden söz edilmişti. Zonguldak, Soma ve diğer kömür havzalarının ıslahı meselesi üzerinde durulmuştu[939].

Madenlerin araştırılması ve incelenmesi daha önce de belirtildiği gibi Türkiye'nin Milli iktisat anlayışının en önemli noktalarından biriydi. Ülkenin maden serveti açısından zengin bir ülke olmasına karşın; Türkiye'nin maden araştırmalarında ve üretiminde sıkıntılar vardı. Maden araştırmalarında bilimsel yöntemler kullanılamamaktaydı. Aslında maden araştırması maden işletmesinin zorunlu ve öncelikli bir şartıydı[940]. Ancak madencilikle ilgili eksiklikler de bir anda ortadan kalkmadı. 1930'ların başın bile henüz Türkiye'nin maden zenginliğiyle ilgili yeterince araştırma yapılmadığı ve mevcut madenlerin işletilmelerinde ise

---

[935] Murat Turan, "Madenciliğimizin Tarihsel Gelişimi", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi** C.V, İletişim yay., İstanbul, s.1338.
[936] BCA., 030.01.84.528.1.1930.
[937] Zakolu, **a.g.e**., s.98.
[938] Afetinan, **İzmir İktisat…**, s.34.
[939] **A.g.e**., s.35.
[940] BCA., 030.01.84.528.1.1930.

rasyonel yöntemlerin kullanılmadığı anlaşılmaktadır. Türkiye'nin henüz bu tarihlerde teknik ve sosyal şartları yeterli olmadığından ülkedeki maden kaynaklarının potansiyellerinin çok altında üretim yapılmıştır[941]. Ülkede madencilikle ilgili araştırma ve incelemelerin yapılamamasının en önemli nedenlerinden biri şüphesiz teknik eleman eksikliğiydi. Türkiye'de Cumhuriyet'in ilan edildiği yıl ülkede toplam sekiz maden mühendisi bulunmaktaydı[942].

Tablo 36:

Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Maden Üretimi						
Madenin Cinsi	**1923**	**1924**	**1925**	**1926**	**1927**	**1928**
Kömür	601.000	700.700	769.700	910.900	896.000	918.000
Liğnit	253	-	4.610	6.812	10.555	3.769
Bakır	188	830	451	845	-	-
Zımpara	6.895	6.108	7.500	4.575	6.620	11.134
Simli Kurşun	-	8.400	1.455	5.508	6.630	9.094
Bakırlı Simli K.	-	-	-	130	-	-
Antimuvan	-	-	74	-	25	97
Krom	-	3.400	7.506	6.670	18.318	1.846
Manganez	-	-	97	77	-	60
Borasit	-	11.000	16.051	15.573	17.881	14.943
Civa	6	226	100	161	-	88
Lületaşı	1.588	1.779	-	323	512	41

(Kaynak: Aydemir, **Cihan İktisadiyatında**…, s.79.)

Yukarıdaki tablodan anlaşılacağı gibi Türkiye'nin maden üretimi Cumhuriyet'in ilk yıllarında yeterli düzeyde değildir. Bunun da en önemli nedeni daha önce de belirtildiği teknik bilgi eksiliği ve rasyonel yöntemlerin bu alanda henüz kullanılamamış olmasıydı.

Cumhuriyet'in bu alandaki önemli adımlarından biri 19 Nisan 1925 tarihinde 633 sayılı yasa ile kurulan Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası ile olmuştu. Bankanın kuruluş kanununda kuruluş gerekçesi olarak; *"Müessesatı sınaîye tesisine hizmet ve buna müteferri bilcümle muamelatı tüccariye ve itibariyeyi icra eylemek üzere..."* yazılmıştı[943].

Banka hem Osmanlı'dan kalan kurumları geçici olarak yönetecek hem de yenilerini kuracaktı. Bu banka; kendisine devredilmiş olan sanayi kuruluşlarını yönetmenin yanı sıra,

[941] Aydemir, **Cihan İktisadiyatında**…, s.73.
[942] Mert Öreroğlu, **Cumhuriyet Döneminde Türk Sanayiinin Kuruluşu ve Nazilli Basma Fabrikası**, Teknoed yayınları, Ankara, 2004, s.62.
[943] Effimianidis, **Cihan İktisad**... 2. kitap, s.131.

iştirak suretiyle yeni sanayi kuruluşları kuracaktı. Bunlara ilave olarak bankanın sadece kendisi tarafından kurulup işletilecek sanayi kuruluşlarının olması da planmıştı. Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası'nın bir görevi de kendisinin ya da ortaklıklar yoluyla maden imtiyazı almakta vardı[944].

Sanayi ve Maadin Bankası'nın sermayesi arasında; hükümetin devrettiği fabrikalar ve bunlara ait döner sermayeler ile Ticaret Bakanlığı'nın kurduğu ya da iştirak ettiği şirketlere ait hisse senetleri ve teşviki sanayi ödenekleri vardı[945].

Cumhuriyet tarihinin liberal dönemi olarak tanımlanan 1923-33 döneminde Cumhuriyet hükümetlerinin kimi çabalarına karşın yine de madencilik sektöründe çok önemli bir başarı yakalanamamıştı. 1929'da patlak veren dünya ekonomik bunalımı nedeniyle de Türkiye'de de madencilik sektörüne yatırım yapacak yeni yabancı sermaye bulunamadı ve böylece ülkede madencilikte tam bir durgunluk dönemi yaşandı. Bu dönem krom hariç diğer tüm maden üretiminde ciddi bir düşüş yaşandı[946]. Türkiye'de krom üretimi bu dönem nisbeten iyi durumda olmasına karşın asıl II. Dünya Savaşı'nın yaklaşması sürecinde üretimi ve önemi daha da artacak bir maden çeşidi olarak belirecektir. Türk dış ticaretinde 1933'ten sonra giderek çok önemli bir ülke konumuna gelen Almanya'nın Türkiye'den en çok aldığı hammadde arasında krom ilk sıralara yükselecektir.

Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası beklenen başarıyı gösteremeyince 1932 yılında elindeki fabrikaları Devlet Sanayi Ofisi adında yeni bir kuruluşa devrederek ortadan kalkmıştı[947]. Devlet Sanayi Ofisi 2058 sayılı kanunla 10 Temmuz 1932 tarihinde kurulmuştu.

Devlet Sanayi Ofisi'nin görevleri arasında; *"Sanayi devlet girişimlerinin, fabrikaların doğrudan doğruya veya dolaylı olarak kurulmasına proje hazırlamak, projeyi uygulayarak yardım etmek, devlet sermayesiyle kurulmuş ve kurulacak bütün fabrikaları yönetmek, ham maddelerin imal ve sürümünü arttıracak girişimlerde bulunmak, İktisat Bakanlığı'nın istediği doğrultusunda istenen konularda incelemeler yapmak ve görüşlerde bulunmak, yönetimiyle sorumlu olduğu kurumların program ve bütçelerini hazırlamak"* vardı[948].

İzmir İktisat Kongresi'nde madenlerin araştırılması ve incelenmesi üzerinde durulmasına, Cumhuriyet'in ilk yıllarında Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası gibi kimi girişimlere rağmen yine devletin madencilik alanındaki asıl yatırımları ve bu alanda aktif bir

---

[944] Yüksel Ülken, **Atatürk ve İktisat**, ürkiye İş Bankası Kültür yay., Ankara, 1981, ss.88-89.
[945] Hakan Kaya, "Atatürk Döneminde Devletçilik Modelinin Hazırlık ve Başlangıç Evresinde Türkiye ve Sovyetler Birliği İlişkileri (1930-1945)", **İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Anabilim Dalı**, **(Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)** İstanbul, 2008, s.34.
[946] Murat Turan, **a.g.m**., s.1339.
[947] Yüksel Ülken, **a.g.e**., ss.88-89.
[948] Kaya, **a.g.t**., s.108.

rol oynaması 1935 yılından itibaren net bir şekilde görülecektir. Bu noktada Maden Tetkik Arama Enstitüsü, Elektrik İşleri Etüt İdaresi ve Etibank görev alacak yeni kurumlardı[949].

Etibank, Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası yeterince gelişme sağlamadığı için 14.6.1935 tarihinde 2805 sayılı kanunla kuruldu. Etibank, Türkiye'de devlet eliyle maden cevherleri ve yatakları üzerinde çalışmak bunları işletmek, ayrıca petrol aramak, elektrifikasyon işleriyle uğraşmak ve her türlü banka işleri yapmak amacıyla kurulmuştu[950]. Banka aynı zamanda 1929 bunalımı sonrasında devletin, maden sektöründe merkezi bir kamu kurumuna duyduğu ihtiyacın ve Türkiye'de devletçi uygulamaların göstergesi de kabul edilmiştir. Etibank'ın sermayesi 20 milyon olarak belirlenmişti. Banka bir yandan madencilik sektörünü destekleyecekti; diğer yandan da ülkede faaliyet gösteren yerli ve yabancı şirketlerin devletleştirilmesi işini yapacaktı. Bunlara ilave olarak Etibank madencilik sektöründe yeni yatırımlar da yapacaktı[951]. Etibank'ın gerçekten de önemli görevleri vardı.

Madencilikle ilgili, *"Doğu kromları, Ergani Bakır İşletmeleri, Kuvarshan ve Murgul Bakır Madenleri, diğer metal işletmeleri ile Ereğli-Zonguldak kömür havzası ıslahı, Kütahya Değirmisaz Linyitleri, Zonguldak'ta Çatalağzı, Kütahya'da Tunç Bilek Mıntıka Santralleri, Çatalağzı limanı ve diğer bazı işlerle",* Etibank ilgilenecekti[952]. Ancak burada dikkati çeken noktalardan biri *"taş kömürü ve bakır gibi kimi madenler millileştirilerek Etibank'a devredilirken tamamı ihraç edilen ve dünya pazarlarını elinde tutan yabancı tekellerin ürettiği boraks, krom ve manganezede tam anlamıyla millileştirmelerin olmadığı ve sadece küçük yerli krom işletmelerinin devletleştirilmesiydi. Ayrıca İş Bankası ve Sümerbank'ın ortaklığıyla kurulan Keçiborlu Kükürt İşletmeleri de Etibank tarafından alınmamış"* olmasıydı[953].

Etibank'ın yıllar içinde çalışma alanı oldukça genişlemişti. Bu durum bankanın çalışma alanı da yeniden düzenleme yapmayı gerekli kılmıştır. Buna göre bankanın demir işletmeciliği görevi *"Karabük Demir ve Çelik İşletmeleri Kurumu'na, Kömür İşletmeciliği Türkiye Kömür İşletmeciliği Kurumu'na ve elektirik işletmeciliği ise Türkiye Elektirik Kurumu'na devredilmiştir"*[954].

Etibank'ın elde edeceği maden ve elektrik üretimi, nakil ve dağıtım imtiyaz ve ruhsatnamelerini kendisine bağlı kurumlara devrediyordu. Bu kurumlar hükümetin önerisi ve Etibank Genel Kurulunun kararıyla şirket haline de getirilebiliyordu. Bu halde, hisse senetleri isme yazılmış ve hissedarlar Türk olacaktı. Etibank avans ve kredi işlemlerini ancak kendi kurduğu veya iştirak ettiği kurumlara yapabilirdi. Etibankla ilgili oluşturulan bu mevzuata

[949] Zakolu, **a.g.m**., s.98.
[950] Aydemir, **İkinci Adam**… C.I, ss.438-439.
[951] Murat Turan, **a.g.m**., s.1336.
[952] Aydemir, **İkinci Adam**… C.I, s.419.
[953] Murat Turan, **a.g.m**., s.1339.
[954] **A.g.m**., s.1332.

bakarak Boratav, devletçiliğin en yoğun bir aşamasında 1935 yılının ortasında devlet işletmelerinin şirket haline getirilerek özel kişilere devredilmesinin bir kanun hükmü olarak karşımıza çıktığını söyleyerek, bunu devletçiliğin çelişik unsurlar içerdiğini gösteren bir örnek olarak değerlendirmiştir[955].

Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü ise 1935 yılında 2804 sayılı kanunla kuruldu. Kanun gerekçesine göre Türkiye'de maden araştırmalarının eksikliğinden hareketle büyük sermayenin bu alana yatırım yapmadığı ve madenciliğin güvenilir bir yatırım sahası olabilmesi için devletin maden arama riskini üzerine alması gerektiği üzerinde durulmuştu[956]. Böylece "Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü" nün (MTAE) öncelikli görevi işletilmeye elverişli madenlerin araştırılması, işlenir mevcut madenlerin daha bilimsel yöntemlerle üretime devam etmeleri ve bu alanda çalışacak teknik eleman yetiştirilmesi olarak belirlenmişti. MTAE ayrıca özel kişilerin işletmesinde olan maden ve taş ocaklarına fenni, jeolojik araştırmalar yapmaya da yetkiliydi. Söz konusu bu özel işletmelerin sahipleri MTAE'nın işlerin kolaylaştırmak zorundaydılar[957]. MTEA bir yandan maden çıkarma işini daha verimli bir hale getirirken diğer yandan da maden arama işine ve kimyasal analizlere yardımcı olacak bazı dökümanların hazırlanmasını da yapacaktı. Bu dökümanlar arasında çeşitli haritalar, planlar vardı. MTEA'nın kurulmasından sonraki süreçte bu kurumun Etibank'la iş birliği yapması sonucunda dağınık ve yeterince bilimsel yöntemlerle işletilmeyen maden yataklarının durumlarında iyileşmeler olmuştur[958].

Elektirik işleri Etüt idaresine gelince; kurum Türkiye'nin sahip olduğu su enerjisi ve diğer kaynaklarını inceleyerek bunlar içinde elektrik üretimine uygun olanları belirleyecekti. Yine bu kurumun yapacağı işler arasında kent, kasaba, sanayi tesisleri, madenler, demiryolları ve çiftliklere en ucuz şekilde elektrik enerjisini sağlayacak incelemelerde bulunmak ta vardı. Elektrik işleri Etüt idaresine ayrıca elektrik santrallerinin olabilecek maliyetlerini hesaplayarak bunlardan daha yüksek verim alınabilmesi noktasında hükümetin alacağı çareleri de araştıracaktı. Gerek Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü'nün ve gerekse Elektrik işleri Etüt idaresinin teşebbüslerini finanse etme işi ise Etibank'a aitti[959].

1932-1939 arasında kimi yabancı şirketlerin maden arama imtiyazlarının ve tesisleri ya da bunların yerli şirketlerdeki hisseleri millileştirilmiş yani devletleştirilmişti. Örneğin Ergani Bakır T.A.Ş'de Alman sermayesine ait olan nominal 1500.000 liralık hisse senedinin 850.000 liraya alınarak Etibank'a devrolunmuştur. Bu sözleşme 11.6.1936 tarih ve 3034 sayılı bir kanun gereğince yapılmıştı. Yine benzer şekilde Fransızlara ait olan Ereğli Şirketi

[955] Korkut Boratav,**Türkiye'de Devletçilik**, İmge yay., Ankara, 2006, s.283.
[956] **A.g.e**., s.281.
[957] **A.g.e**., s.282.
[958] Murat Turan, **a.g.m**., s.1332.
[959] Avni Zakolu, **a.g.m**., s.99.

de millileştirilmişti. Böylece Ereğli Şirketi'ne ait olan Ereğli Limanı, Zonguldak- Çatalağzı demiryolu ve kömür madeni işletmeleri 3.500.000 lira bedel ödenerek millileştirilmişti[960].

14 Haziran 1935 tarih ve 2818 kanunla da Maadin Nizamnamesi ve 608 sayılı kanunun bazı hükümleri değişmişti. Bununla beraber aynı gün kabul edilen 2818 sayılı kanuna göre ise özel madenciler aleyhine yeni ve sıkı sınırlamalar getirilmişti[961]. Hak sahiplerinin işletme hakları yeniden düzenlenmiş ve işletme sahiplerinin bu düzenlemelere bağlı kalması yönünde adımlar atılmıştı. Burada dikkati çeken en önemli nokta hak sahiplerinin işletmelerini başka şahıslara kiralamaları durumunda devletin bu işletmelere el koymasıydı[962]. Celal Bayar, İktisat Encümenine özel madencilik aleyhinde bir konuşma yapmıştı. Bunu yaparken birkaç tekil olumsuz örnekten hareket etmişti. Celal Bey'in aleyhte konuşmasının gerekçesi arkasında özel teşebbüsün elindeki madenlerin ıslaha muhtaç olması vardı[963]. 2818 sayılı kanuna göre ayrıca maden araştırma ruhsatnamelerinin süresini uzatılmamak üzere iki yıla indirmektedir. Ruhsatnamenin bir başka şahsa devredilmesi ise resmi izne bağlı olmuş, ruhsatı devralacak kişinin asıl ruhsatname sahibinde araştırılan ve varlığı tespit olunmuş şartları taşıması gerekiyordu[964]. Ayrıca maden mültezimleri madenleri hangi şartlarda işleteceklerin anlatan bir fen raporu hazırlayarak İktisat Vekâletine vermek zorundaydılar. Maden işletecek olan mültezim söz konusu rapordaki taahütlerini yerine getirmek zorundaydı. Mültezim raporu gerçekleştiremezse madenle ilişiği kesilebilirdi[965]. Söz konusu bu kanunun detaylarına bakıldığında madencilik alanında devlet denetiminin ve devlet ait işletmelerin kapsamının bir hayli genişlediği yorumu yapılabilmektedir[966].

Gerek birinci ve gerekse ikinci sanayi planlarında madenciliğe yer ayrılmıştı. Bu alanda önemli yatırımların yapılması hedeflenmişti. Sanayinin gelişmesinde madencilik sektöründe yaşanacak gelişmeler şüphesiz son derece etkili olacaktı. Birinci sanayi planına göre madencilik alanında yapılacak yatırımların girişimcisi Sümerbank'tı. İkinci sanayi planında ise madencilikle ilgili yatırımlarda Etibank görevlendirilmişti. Zaten Etibank'ta ikinci sanayi planını madencilik ve elektirik enerjisi alanında yapılacak işleri yapmak için kurulmuştu[967].

Ekonomi Bakanı Celal Bayar; 1936 yılında Sanayi Kongresi'nin açılışında ikinci sanayi planının değerlendirmesini yaparken madenciliğe ayrı bir yer ayırmıştı. Bakan *"ikinci beş yıllık planımızda maden ve elektirk sanayisine ve şimdiye kadar kurduğumuz sanayin mütemmim veya anneks bıranşlarına ve umumi ekonomik bünyemizin istilzam ettiği yeni bir*

[960] Boratav, **a.g.e**., s.280.
[961] **A.g.e**., ss.283-284.
[962] Murat Turan, **a.g.m**., s.1332.
[963] Boratav, **a.g.e**., s.284.
[964] **A.g.e**., s.284.
[965] **A.g.e**., s.285.
[966] Boratav, **a.g.e**., s.284.
[967] Murat Turan, **a.g.m**., s.1332.

kısım sanatlara" ayrı bir önem verileceğini belirtmişti[968]. Celal Bayar bu konuşmasında devletin önceden çok etkin olamadığı üzerinde de durmaktaydı. Madenlerle ilgili*,"Devletin rolü, isteyenlere maden ruhsatname ve imtiyaznamesi vermek ve bunların harcını alıp tescil etmekten"* ileri gitmiyordu[969]. Celal Bey; ülkenin her yerinde aslında son derece önemli maden kaynakları olmasına karşın, bu konuda önceden "milli bir politikamız ve bu politikayı takip ve tahakkuk ettirecek bir devlet teşekkülü" nün yokluğundan ve bu nedenle de madenlerin ya yabancıların işletmelerinde olduğundan ya da "kifayetsiz" insanların ellerinde kalarak tahrip edildiğinden söz etmekteydi. Celal Bey'in sözünü ettiği bu durumlar artık geride kalmıştı. Bu yeni dönemde devletin madenlerle ilgili izlediği politika artık değişmişti. Türkiye'nin dış ticaret ilişkilerinde de madenlerden elde edilecek gelir artık önemli bir kaynak olarak görülmeye başlamıştı. Celal Bayar'ın konuşmasından da anlaşılacağı gibi Türkiye'de ikinci sanayi planının hazırlanması aşamasında artık madenciliğin ülke ekonomisi için ne derece önemli olduğu kavranmış durumdaydı. Bayar, madenciliğin hem rasyonel yöntemlerle hem de milli ekonominin gereklerine göre ele alınan bir konu olduğunu göstermekteydi[970].

Birinci sanayi planında demir sanayi üzerinde durulmuştu. Keçiborlu'da kükürt, Zonguldak'ta semikok, Karabük'te demir sanayii görüşülmüştü. Yine Birinci sanayi planında Bakırla ilgili de detaylar üzerinde durulmuştu. İlk planın detaylarında anlaşıldığı üzere demirle ilgili 1925 yılında Profesör Dr. Granigg uzman olarak gelmiş ve Türkiye'de demir cevherinin olup olmadığıyla ilgili incelemeler yapmıştı. Türkiye'de sanayinin gelişmesinde son derece etkili olacak demir madeniyle ilgili hem sanayi planında hem bu plan öncesinde çeşitli incelemeler yapılmış olduğu anlaşılmaktadır[971].

İkinci sanayi planı her bakımdan ilkine göre daha kapsamlıdır. Bu durum maden sanayine de yansımıştır. İkinci sanayi planında maden ve maden kömürü ocakları üzerinde durulmuştur. Bu planın madencilikle ilgili detaylarına bakıldığında milli ekonominin gelişmesinde madenciliğin önemli bir kaynak olduğu vurgusu görülmektedir. Özellikle dış ticarete madenciliğin ülke ekonomisine büyük katkı yapacağı beklentisi vardır. İkinci sanayi planı, madenciliğin ön safında krom, bakır, antimon, molibden, simli kurşun, çinko ve demir cevherlerinin işletilmesine dayanmaktadır. Türkiye özellikle krom üretiminde dünyada önemli bir yere sahip ülke konumundadır. Ancak plan kromu sadece ham olarak değil aynı zamanda ferrokrom halinde değerlendirerek piyasaya çıkarılmasını da düşünmüştür[972]. Bunların yanı sıra madencilik başlığı altında Guleman ve Sorudağındaki şark kromlarıyla,

---

[968] A. Afetinan, **Türkiye Cumhuriyetinin İkinci Sanayi Planı 1936***,* TTK*,* Ankara, 1989, ss.16-17.
[969] **A.g.e**., ss.16-17.
[970] **A.g.e**., s.16-17.
[971] A. Afetinan, **Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyetinin Birinci Sanayi Planı 1933**, TTK, Ankara, 1972, bkz. çşt. syf.
[972] Afetinan, **Türkiye Cumhuriyetinin İkinci Sanayi Planı 1936**, TTK*,* Ankara, 1989, ss.4-5.

Ergani ve Murgul Cansul bakır madenlerinin, simli-kurşun ve çinko kompleks cevherleriyle, molibden, antimon, cıva, mağnezit ve demir cevherlerinin işletilmesi ve Kütahya'da bir ferrokrom sanayi tesisi de vardır[973].

Ayrıca planda ülkenin enerji ve yakacak ihtiyacını çözmek içinde düşünülen tesisler vardı. Bunlar arasında Ereğli-Zonguldak taşkömürü ve Kütahya linyit havzalarının rasyonel bir şekilde ve büyük ölçekte işletilmeleriyle Zonguldak'ta taşkömürü ve Kütahya'da linyit yakacak olan iki büyük mıntıka elektirik santralinin tesisinin yapılması teklif edilmişti[974].

Önemli yer altı zenginliklerinden bir de şüphesiz petroldü. Cumhuriyet hükümeti 1926 yılında 725 sayılı kanunla Türkiye dahilinde petrol alım satımını serbest bırakmış ancak buna karşın Türkiye'ye petrol ve benzin ithalini hükümetin inhisarı olarak kabul etmişti. 1934 yılında ilk petrol sondajı Petrol arama ve işletme idaresi tarafından Mardin'e bağlı Baskirim civarında yapılmış bundan sonraki dönemlerde de petrol arama faaliyetleri MTAE tarafından devam ettirilmişti[975].

A.2.f. Maliye

Yeni Türkiye kendini "devletçi" ve "halkçı" bir devlet olarak tanımlıyordu. Bu politikanın özünde olabildiği kadar, ticari açık vermeden, düzgün bir mali sistem yaratmak vardı. Osmanlı Devleti'nin çöküşünde, mali sıkıntıların oynadığı rol, geçmişin acı bir tecrübesi olarak Cumhuriyeti kuran kadronun hafızasında canlı bir şekilde bulunuyordu. Mustafa Kemal Atatürk, devletin kurucusu ve rejimin öncüsü olarak *"Memleketin vaziyet-i maliyesi intizam, emniyet ve inzibat üzerine müessestir. Devletçi ve halkçı olan bir idare ve ekonomi hayatında hazinenin kudret ve intizamı başlıca mesnettir"* diyordu. Bu söz yeni yönetimin devletçi ve halkçı ilkeler doğrultusunda hedeflerine ulaşabilmesi için, düzen ve güvenlik içinde yükselmesi gerektiğini anlatıyordu. Hazine güçlü olmasa, ortaya konulan hedeflere ulaşılması zaten mümkün olamazdı. Cumhuriyet Türkiye'sinin maliyesi denilince ülke gereksinimlerini, ülke ekonomisini koruyarak ve zamanında, kolaylıkla, tam bağımsız bir varlık anımsanıyordu[976]. Yeni Türkiye'ye göre eski dönemlerde maliye, günü kurtarmaya çalışan, geleceği düşünmeden hareket eden, düzensiz bir kurum ve uğraşıydı. Cumhuriyet'in milli hükümetleri bu yapıyı "hastalıklı" olarak değerlendirmiş ve işte bu hastalıklı yapı Cumhuriyet'e miras kalmıştı. Bu kötü yapının temel özelliği bütçe açıkları, borçlar ve bakış açılarındaki kısırllıktı. Cumhuriyet öncesi hükümetler kendisini başka ekonomilerin etkisine açık bir durumda bırakmıştı. Ülkenin bu mali yapıyla sınırlı gereksinimleri bile dışarıdan

[973] **A.g.e**., s.5.
[974] **A.g.e**., s.5.
[975] **A.g.e.,** s.5
[976] BCA., 490.01.1449.1.6.1938.

yardım almadan sağlayabileceğine ne içte ne de dışta inanan yoktu[977]. Cumhuriyet kuşağı ise önceki dönemden farklı olarak, Cumhuriyet maliyesinin daha güçlendiğini, her alanda gereksinimlere büyük bir hızla yetişmeye çalıştığını görüyordu. Artık Türkiye eski Osmanlı'dan ayrı olarak, kendi ölçüsünde de olsa hatırı sayılır bir ülkeydi. Bu durum Cumhuriyet döneminin ilkelerinin planlı, sürekli çalışmalarla gerçekçilik temeline oturtulmasıyla oluşmuştu[978].

Cumhuriyet bütçelerinin hazırlanmasında gerçek bütçe dengesi ilkesi geçerliydi. Buna göre hazırlanan bütçeler doğru hesap, zorunlu gereksinim, ileriyi göz önünde bulundurarak yapılan gerçekçi incelemelerin ürünü haline dönüşmüştü. Bu sonuçlarda denk bütçe oluşturmak temel amaçtı. Denk bütçeden amaç, ülke gereksinimlerini ülke kaynakları ile ve bu kaynakların verimini arttırarak karşılamayı sağlamaya çalışmaktı[979].

Meşrutiyet dönemine bakıldığında ise bütün bütçelerin büyük açıklarla hazırlanabildiğini ve o dönem bütçe içinde tasarruf da yapılamadığı anlaşılmaktadır. Dönemin maliyecileri, açık bütçelerin uygulanabilir bütçe olduğu kanısını taşımışlar ve denk bütçenin bir anlamda hayal olduğunu düşünmüşlerdi. Bir ülkede büyük işler yapabilmek için o ülkenin maliyesinin güçlü olması gerekirdi. Çok çalışmak ve çok harcamak zorunda olan ve bozuk bir maliye devralan Cumhuriyet, az zaman içinde bütçelerini rejimin amacına hızla ulaştırmaya çalıştı[980].

Cumhuriyetin ilk yıllarında yönetici kesimin en büyük kaygılarından biri de denk bütçe oluşturmaktır. Yine buna paralel olarak enflasyona karşı da yüksek derecede bir duyarlılık söz konusuydu. Özellikle Atatürk'ün bu konudaki hassasiyeti bilinen bir durum olup, *"denilebilir ki, para basmayı kendine yakıştıramamıştır"*. Osmanlı devletinin dış borçlanmaya gittiği yıllardan Cumhuriyet Türkiye'sine kalan miras "*mali itibarsızlık*"tı[981].

Cumhuriyet'in bir başka değişle "Milli Hükümetin" bütçe prensiplerini; 1-denk bütçe, 2-"İktisadi tesisat maksatları haricinde"borçlanmadan kaçınma, 3- bütçedeki denklik ilkesinin dış ticaret dengelerinde gösterilmesi, 4- milli sermayenin artmasını ve dışarıdan gelen ve Türkiye'de yatırım yapmak isteyen sermayeye de kazanç elde etmesini sağlamak", şeklinde belirlenmişti[982].

Ülken'in Cumhuriyet dönemi bütçe verileri şu şekildedir: Yeni Türkiye'nin ilk resmi bütçesi; "*1 Mart 1924 tarihinde devreye girmiş olup bu tarihten 1938 yılına kadar geçen 15 bütçenin 11'i denk (gelir =gider), 3'ü bütçe fazlası vermekteydi"*[983].

---

[977] BCA., 490.01.1449.1.6.1938.
[978] BCA., 490.01.1449.1.6.1938.
[979] BCA., 490.01.1449.1.6.1938.
[980] BCA., 490.01.1449.1.6.1938.
[981] Ülken**, a.g.e**., s.39,41.
[982] Aydemir, **Cihan İktisadiyatında**..., s.156.
[983] Yüksel Ülken, **a.g.e.**, s.41.

1924 bütçesinde, gelir 129,2 milyon; masraf 140,4 milyon liraydı. Cumhuriyetin ikinci bütçesi 1925 yılında hazırlanmıştı. Bunda gelir 191,3 milyon, masraf 215,4 milyon lira olarak tahmin edilmişti[984]. Her iki yıl bütçesi de açıkla hazırlanabilmişti. Cumhuriyet'in ilk yıllarına ait ve hemen savaşı izleyen dönemde hazırlanan bu bütçelerden, birincisindeki açık ciddi tasarruflarla önlenmiş ve ikincisinde de sırf Aşarın kaldırılmasından doğan açık da sonraki yılların gelir fazlalarıyla kapatılmıştı. Bunlar için ne ülke içinden ne de dışından borçlanma yapılmamıştı[985]. Ancak bütçedeki dengelerin tutturulabilmesi için iç ve dış borçlanma yapılmadığından ve yabancı sermayeye bir takım imtiyaz alım satımlarına olanak verilmediğinden ülkenin kendi kaynaklarından yararlanılma yoluna gidilerek halka yeni mükellefiyetler getirildi. Bu doğrultuda hükümet yeni vergiler ve yeni tekeller yapma yoluna gitti[986].

1926 yılından Cumhuriyet'in on beşinci yılı olan 1938'e kadar düzenlenen bütün bütçelere denk bütçe ilkesi bütünüyle egemen olmuştu. 1927-1928 bütçesi Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde kabul edilen ilk denk bütçe olmuştu[987]. 1924'ten başlayarak, 1930 yılına kadar ve 1930 yılı dahil, bütçe rakamları sürekli olarak gelişme göstermişti[988].

Tablo 37:

Lozan Antlaşması Sonrasında Bütçenin Seyri			
Yıllar	**Gelir**	**Masraf**	**Fark**
1924-1925	129.214.610	176.993.800	-47.676.190 Lira
1925-1926	153.046.854	246.495.491	-93.199.641
1926-1927	190.158.854	193.557.769	-3.398.915
1927-1928	194.580.554	194.454.616	+121.438
1928-1929	207.173.199	207.169.888	+3.311
1929-1930	220.546.000	220.408.481	+137.519

(Kaynak: Aydemir, **Cihan İktisadiyatında…**, s.157.)

[984] BCA., 490.01.1449.1.6.1938. Cumhuriyet'in ilk yıllarıyla ilgili bütçelerin gelir gider dengesini Arşiv belgesi yukarıdaki şekilde vermektedir. Ancak dönemin önemli tanıklarından bir olan Şevket Süreyya Aydemir, gerek **Tek Adam…** C.III, s.348 ve gerekse **İkinci Adam…,**C.I, s.345'te gider kısmını farklı vermiştir. Aydemir; 1924 bütçesinin 129.214.610 liralık gelire karşın 176.993.800 liralık gider olarak gerçekleştiğini adı geçen her iki eserinde de belirtmektedir. Arşiv belgesi ise aynı bütçe ile ilgili olarak geliri Aydemir'in verdiği gibi 129,2 milyon lira vermesine karşın gideri 140,4 milyon vermektedir. 1925 yılı bütçesini de yine dönem ait arşiv belgesi gelir 191,3 milyon, masraf 215,4 milyon lira tahmin etmiş olmasına karşın Şevket Süreyya ise geliri 153.046.854 masrafı ise 246.465.491 lira vermiştir. Görüldüğü gibi bu iki kaynak arasında bütçe gelirleri ve giderleri arasında fark vardır.

[985] BCA., 490.01.1449.1.6.1938.

[986] Aydemir, **Cihan İktisadiyatında**..., s.157.

[987] **A.g.e**., s.157

[988] BCA., 490.01.1449.1.6.1938.

1929-1930 yılında 220.546.000 lira gelir ve 220.408.481 lira gider hesabıyla bütçe sembolikte olsa bir fazlalılık vermişti[989]. Ancak bu sembolik fazlalık Türkiye'de ekonomik dengenin tutturulduğu anlamına da gelmiyordu. Çünkü dünya ekonomik bunalımından sonra hükümetin gelir kaynakları da hızla azalmaya başlamıştı. Ekonomik bunalımın son yılı olarak kabul edilen 1933 yılında bütçenin gelir kalemi 170.477.000 liraya kadar düşmüştü[990].

Tablo 38:

1928 -1934 Yılları Arası Bütçenin Seyri		
Yıllar	**Gelirler Kâğıt Para TL**	**Masraflar Kâğıt Para TL**
1928-29	207.029.206	207.173.00
1929-30	220.500.000	220.400.000
1930-31	222.782.000	222.646.523
1931-32	186.705.549	186.582.005
1932-33	169.354.800	169.146.747
1933-34	170.477.000	170.474.794
1934-35	184.081.00	184.075.636

(Kaynak: Yorgaki Effimianidis, **Cihan İktisad Buhranı Önünde Türkiye**, 2. Kitap, Kaadçılık Matbaacılık Anomim Şirketi, İstanbul,1936, s.263.)

Amerika Birleşik Devletleri'nde başlayarak bütün dünyaya yayılan büyük ekonomik bunalımın etkileri, 1930'den sonra Türkiye'de de duyulmuş; bu yıldan sonra 1932'ye kadar bütçelerde önemli tasarruflar yapılmıştı[991].

"*Denk bütçe ve emisyon üzerindeki duyarlılık, ulusal paranın iç değerini korumayı vazgeçilmez koşul olarak görmekten doğmaktadır. 1929 dünya iktisadi bunalımı duyarlılığı arttırmıştır"*[992].

Bunalım döneminde Türkiye'de başlangıçta uygulanan liberal politikalar yerine devlet, fiyat istikrarını sağlamak, dış ödemeler dengesinde açık vermemek, ayrıca ekonomik büyüme ve kalkınmayı gerçekleştirmek gibi işlevsel olarak tanımlanan maliye politikalarını benimsemişti. Bu yaklaşıma göre aslında özel sektörden tamamen vazgeçilmiyor aksine özel

[989] Aydemir, 1929-1930 yılına ait bütçenin gelirini 220.546.000 lira giderini ise 220.408.481 lira olarak vermektedir. Aynı yıllara ait bütçe bilgilerini ise Yorgaki Effimianidis ise ufak bazı farklarla şu şekilde vermiştir: 1929-30 gelir 220.500.00 gider 220.400.000 Lira.
[990] Aydemir, **Tek Adam…**C.III, ss.348-349.
[991] BCA., 490.01.1449.1.6.1938.
[992] Yüksel Ülken, **a.g.e**., s.41.

teşebbüs ekonomik faaliyetlerini gerçekleştirmeye devam ediyordu. Ancak, yeni anlayışa göre devlet özel teşebbüsün başarısız olduğu alanlarda faaliyet gösterecekti. Devlet özel teşebbüsü ortadan kaldırmıyor yeri geldikçe onu destekliyordu. Devletin özel girişime rakip olmasından çok ona bir destek unsur olması planlanmıştı. Devlet özellikle serbest girişime bilgi, sermaye, teknoloji, gibi konularda yani serbest girişim eksik kaldığı noktalarda tamamlayıcı olacaktı[993].

İsmet Paşa'nın sıkı sıkıya bağlı kaldığı bütçe dengelerini tutturmak bunalım döneminde gerçekten de oldukça zor olmuştu. Bunalım derinleştikçe köylülerin ödeme dengeleri alt üst olmuştu. Daha önce de yer yer belirtildiği gibi bu dönemde devletin tam da yeni yatırımları başlamıştı. Cumhuriyet'in ilk yıllarından beri özen gösterilmeye çalışılan demiryolları inşa etme ve satın alma işi bunalım döneminde de hızla devam ettiği için bu bütçenin sırtına oldukça büyük bir yük olmuştu. Buna ilave olarak devlet eliyle sanayileşme süreci de bu dönemde görülen en önemli faaliyetlerden biriydi[994].

1933'ten sonra bunalımın etkileri azalmış ve bütçe yeniden büyümeye başlamıştı. 1936 bütçesi, 1930 bütçesine artık yaklaşmış bulunuyordu. 1930'da 222 milyon liraya ulaşmış olan bütçe; 1936'da 212 milyon liraya gelmiş ve böylece 1930 bütçesine 10 milyon lira yaklaşmıştı. 1937 yılına gelindiğinde artık krizin etkileri iyice azalmış ve bütçe 231 milyon olarak 1930 yılı bütçesini 9 milyon lira geçmişti. Cumhuriyetin 15. Yıl bütçesi olan 1938 bütçesi, 250 milyonla bağlanmıştı. Buna göre bu bütçe Cumhuriyet bütçelerinin en yükseği olmuştu. 1938 bütçesinin 1924 bütçesine göre artma oranı % 78,75; 1930 bütçesine göre %12,19 ve 1937 bütçesine göre % 8,19 olarak gerçekleşmişti[995]. Bu oranlar eskiden genel bütçeye dahildi. 1930 bütçesine dahil olmayan ve boşa çıkmış bütçelerle idare edilmekte olan servislerin de 1938 bütçe rakamlarına eklenmesi ile hesaplanmıştı. Ancak 1938 bütçesindeki 250 milyon liralık ödenekten başka bu yıl içinde Milli Savunma ile "müsmir[996]" işler nedeniyle 57.918.000 liralık ödenek alındığı ortadaydı. Ayrıca sanayi, maden ve su işleri için de devlet garantisi ile ulusal kurumlarca sağlanacak 36.448.234 liralık bir kredinin, ulusal ekonominin gelişmesine ayrılmıştı. Bütçelerde özellikle sonraki yıllarda yer yer görülen artışlar, yeni gereksinimlerin, yeni vergilerle sağlanması anlayışından çok mevcut gelir kaynaklarındaki verimin çoğaltılmasının da ürünü olarak değerlendirilmiştir[997].

Bütçelerin denk olarak hazırlanmasını uygulamadıkça mali düzenin oluşması mümkün olamazdı. Cumhuriyet bütçeleri denk olarak hazırlandığı gibi açık vermeden de uygulanmıştı. Her ne kadar dünya ekonomik bunalımının etkisi altında kalan yıllarda kimi

---

[993] Vural**, a.g.m**., s.98.
[994] Aydemir, **İkinci Adam**… C.I, s.433.
[995] BCA., 490.01.1449.1.6.1938.
[996] Faydalı, hayırlı .
[997] BCA., 490.01.1449.1.6.1938.

bütçeler açık vermişse de bu bütçe açıklarını izleyen bütçelerin gelir fazlalarıyla kapatılmıştı[998].

Cumhuriyetin ilk 15 yılı Türkiye'nin pek çok alanda hızlı gelişme gösterdiği bir dönem olmuştu. Sağlık, kültür, bayındırlık, ekonomi alanları bu gelişme gösterilen alanlardandı. Türk ordusu da aynı hızla güçlenmekteydi. Bu alanlarda gösterilen gelişmelere Cumhuriyet hükümetleri az da olsa bir bütçe ayırmış ve dar olanaklar içinde yapılan tasarruflarla yatırımlar gerçekleştirilmişti. Bir yandan ekonominin kalkınması için kaynak yaratılmaya çalışılırken diğer yandan da Milli savunma için olanak yaratılmak istenmişti. Cumhuriyet hükümetleri bütçe hesaplarının tutturulması kadar ülkenin diğer ihtiyaçları için de kaynak ayırma konusunda oldukça önemli bir çaba içine girmişlerdi[999].

Cumhuriyetin 1924 ve 1936 bütçesinde sağlık, kültür, ekonomi, ziraat, bayındırlık, iç ve dış güvenlik için yapılan masrafların ve bunların genel masraflar içindeki konumunu ile 1938 bütçesinde yukarda adı geçen alanlara ayrılan masrafları karşılaştırılması yapıldığında bu alanlara ayrılan miktardaki artış kendiliğinden ortaya çıkacaktır. Buna göre sözü geçen bu önemli alanlarda, bütün masraf toplamlarına göre, 1924'de %57,8, 1936'da %67,27 ve 1938'de de %68,89 oranında yer verilmişti. 1936 ve 1938'deki olağanüstü tahsisatlar da masraf toplamlarına eklenmişti. Bu işlere 1924'de 75.145.404 lira harcanmış ve 1938'de ise bu işlere harcanmak üzere alınan adi ve olağanüstü tahsisat (212.115.046) ile devlet garantisi ile temin edilecek krediler 36.448.294 lira toplamı 248.353.046 liraya ulaşmıştı[1000]. Verilen bu rakamlar daha öncekilerle kıyaslandığında anlam kazanabilirdi. 1903 yılına ait "sal muhasebesi" ile 1910 yılı "sal muhasebesi" hesaplarına göre; yukarda adı geçen alanlar için ayrılan para, 1903'te 46,5 milyon lira, 1910'da da 96,4 milyon liraydı. Ayrıca yapılan sarfiyat, genel masraf toplamına göre 1903'de %44,6; 1910'da %51 gibi Cumhuriyet dönemi bütçelerinin gerisinde kalmıştı[1001].

Uzun ve zor bir savaş sonrasında kurulan Türkiye'de, her alanda ilk dikkati çeken nokta yıpranmışlıktı. Ülkede her şeyin yeniden kurulması, yeniden yapılması gerekiyordu. Memurların aylıklarını bile zamanında ve tam olarak veremeyen, milli kaynakların yabancıların elinde bulunan Cumhuriyet öncesi dönemlerde ülke ekonomisini canlandıracak ve ülke ekonomisinin kalkınmasına yarayacak gerçek anlamda hiçbir şey yapılmamıştı. Cumhuriyet öncesinde devlet, demiryolu yapamaz ve işletemez, banka, fabrika kuramaz deniliyordu. İşte bu nedenle ülkede milli demiryolu, milli banka, milli sanayi yoktu. 15 yıl gibi kısa bir zamanda ülkenin kalkınması ve milli kaynakların güçlenmesi için büyük bir emek ve çaba harcanmıştı. Cumhuriyet'in kurucuları bütün bu yapılanları bütçeleri

[998] BCA., 490.01.1449.1.6.1938.
[999] BCA., 490.01.1449.1.6.1938.
[1000] BCA., 490.01.1449.1.6.1938.
[1001] BCA., 490.01.1449.1.6.1938.

"koruyucu, kurucu" bir hale getirmekle ve verimli işlere her defasında daha fazla pay ayırmakla sağlayabilmişlerdi[1002]. Cumhuriyet bütçeleri ile 15 yıl içinde demiryolları, devlet inhisarları, sanayileşme, deniz işleri, liman ve gemi kurtarma ve diğer teşebbüslere sermaye mahiyetinde yaptığı harcamaların (aynen ve nakten) ve kredilerin toplamı 485.554.881 lira olmuştu[1003]. Cumhuriyet hükümeti özellikle demiryolu siyasetine ve yeni demiryolu yapımına büyük önem vermişti. Bu siyaset her türlü yokluğa rağmen devam ettirilmişti[1004].

Cumhuriyet ödemeler konusunda aylıkların peşin, istihkakların düzenli ve tam ödemek, iç ve dış taahhütleri düzenli yerine getirmek ilkesi üzerinde durmuştu[1005].

Ekonomik bunalımın etkisinin en şiddetli bir şekilde hissedildiği dönemde devletin denk bütçe tutturabilmesi; eğer bu dönemde yeni bazı vergiler alınmış olmasaydı, diğer alanlarda olduğu gibi bu alanda da önemli bir başarı sağlanmış kabul edilebilirdi[1006].

Cumhuriyet döneminde görülen bu ödeme prensibi önceki dönemlerde gerçekleşmeyecek bir ideal olarak görülüyordu. Devlet memurları aylar geçmesine karşın maaşlarını alamaz, istihkak sahipleri alacaklarını bir türlü tahsil edemez, devlet alacaklılarına para yerine senet vererek bu senetler "kırıcı" denilen bir grup az bir para karşılığında kırdırılırdı. Ödeme bozukluğunun ülke hayatı üzerinde yaptığı olumsuz etkinin anlaşılması için aşağıdaki tablodaki rakamlara bakmak gerekir[1007].

Tablo 39:

1903 Sal Muhasebesi			
	Maaş ve Masraflardan Ödenmesi Gereken	**Maaş ve Masraflardan Ödenebilen**	**Ödeme Nispeti %**
Hazine-i Hassa	577.442	591.018	102,3
Ticaret, Orman	262.580	147.999	56,4
Maarif	112.559	94.395	83,8
Adliye	448.846	362.735	80,8
Milli Müdafaa	8.794.775	5.192.642	59
Jandarma	1.137.676	786.073	69
Emniyet	260.962	191.769	73,5
Sıhhiye	161.477	135.218	83,7
Düyunu Muntazama	5.827.091	5.827.091	100
Düyunu Gayri Muntazama	1.432.892	491.182	34,3

(Kaynak: BCA., 490.01.1449.1.6.1938.)

[1002] BCA., 490.01.1449.1.6.1938.
[1003] BCA., 490.01.1449.1.6.1938.
[1004] Aydemir, **Tek Adam…** C. III, s.349.
[1005] BCA., 490.01.1449.1.6.1938.
[1006] Effimianidis, **Cihan İktisad Buhranı…**2.Kitap, s.265.
[1007] BCA., 490.01.1449.1.6.1938.

Bu tabloda da görüldüğü gibi Saray harcamaları, son derece yüksektir. Bunun yanı sıra, yabancılar tarafından yönetilen dış borç ödeme işi, sağlıklı yürütülmüş; yani dış ülkelere verilmesi gereken paralar düzenli ödenmiştir. Ancak, milli savunma için gerekli olan paranın yarısına yakın bir kısmı, gelecek yıla bırakılmıştır. Bir anlamda borç batağı içinde çırpınan Osmanlı yönetimi, kendi savunması için gerekli bütçeyi bile oluşturmaktan uzak görünmektedir. Gereksinimleri sağlamaktan uzak görünen diğer hizmetler için yeterli paranın önemli bir kısmı da ödenememiştir[1008].

Cumhuriyet Dönemi, önceki dönemle karşılaştırıldığında, mali ödemeler sisteminde, önemli bir atılım yapıldığı göze çarpmaktadır. Bir anlamda Osmanlı Bütçesi'nin ödeme sistemindeki "yamalı bohça" bir yana atılmış; yeni bir mali ödemeler sistemi oluşturulmuştur. Alacaklar konusunda devlet son derece düzenli ve dikkatli davranmış; Devlet ile alacaklı kesimler arasında, ödeme sistemini elinde tutan bir ara sınıf, Cumhuriyet yönetimi tarafından ortadan kaldırılmış; bir belgedeki ifadeye göre, bu işlevi gören bir sınıf bir yana, tek bir şahıs bile kalmamıştı[1009]. Devlet bütçesinde muhasebe sistemi, doğrudan Maliye Vekâletine bağlanmıştır. Bu şekilde bütçe uygulanma sonuçlarının toplanması, kontrol edilmesi kolaylaştırılmış ve devlet parasının ihtiyaçlara göre kullanılması sağlanmıştı[1010].

Bu yeni mali sistemde göze çarpan özellikler şunlardır: Gerek devlet masraflarına, gerek vergilere ait mali kanunlar, Cumhuriyet devrinde, ülke ihtiyaçlarına ve yeni prensiplere uygun olarak tamamen yeniden düzenlenmiştir. İyi kanunların ancak iyi memur ve iyi kontrol ile uygulanabilirliği mümkün olduğundan bu hedefe ulaşmak için mali teşkilatta da ihtiyaçlara göre düzenlemeler yapılmıştır. Bu düzenlemelerin en kapsamlısını 2996 nolu 5 Haziran 1936 tarihli, " Maliye Vekâleti Teşkilat ve Vazifeleri Hakkında Kanun"du[1011].

Maliye Teşkilat Kanunu'na göre maliye hizmetine başlayacaklar için en az öğrenim şartı, lise mezunu olarak belirlenmiş; daha aşağı düzeyde eğitim görmüş kişiler, bu yapı içinde düşünülmemişti. Ancak, ikinci derecede önemli olan hizmetler için, lise mezunu bulunamaması durumunda ortaokul mezunlarının sınavla alınması karara bağlanmıştır. Yüksek öğrenimi olmayan memurların tayin edileceği makam sınırlandırılmıştır[1012].

Dönemin Maliye Bakanlığı yüksek öğrenim görmüş memurların sayısını hızlı bir biçimde arttırabilmek için Siyasal Bilgiler Okulu'nda, bütün masrafları kendine ait olmak üzere, her yıl yüz öğrenci okutma yoluna gitmişti. Diğer yandan yine her yıl düzenli bir biçimde çeşitli Avrupa ülkelerine stajyer memur ve öğrenci gönderilerek uzmanlık öğrenimi

[1008] BCA., 490.01.1449.1.6.1938.
[1009] BCA., 490.01.1449.1.6.1938.
[1010] BCA., 490.01.1449.1.6.1938.
[1011] BCA., 490.01.1449.1.6.1938; Ayrıca bkz: **Resmi Gazete,** Sayı:3322, 5 Haziran 1936.
[1012] BCA., 490.01.1449.1.6.1938.

gören memur sayısı çoğaltılmıştı. Yüksek öğrenimi olmayan memurların, sınavla Maliye Meslek Okullarına alınmış, iki yıllık öğrenim ve staj ile seviyeleri yükseltilmişti[1013].

Maliye Teşkilat Kanunu hizmetler; muhasebe, varidat ve tahsilât başlıkları altında üç uzmanlık alanı belirlenmiş; bu hizmetlerden birine giren memur, diğerine geçebilmek için belli şartlara tabi tutulmuştu. Sözü geçen bu kanunla, denetime önem verilmiş ve bütün vilayetlerde defterdarlara bağlı, mahalli bir kontrol teşkilatı meydana getirilmişti[1014].

A.2.f.1. Bankacılık

Türkiye'de Batılılaşma çabası içinde, Türk modernleşmesinin öncüsü olan pek çok kişi, Avrupa ülkelerinde gördüğü bankacılık sisteminin ülkeye getirilmesi konusunda düşüncelerini dile getirmişlerdi. Bunların içinde, Türk çağdaşlaşma hareketinde "hürriyet şairi" olarak bilinen Namık Kemal de vardı. O ve onun gibi düşünenler, ülkede milli bir banka kurulması gerektiğini ileri sürüyorlardı. Özellikle yabancı bankaların, Osmanlı maliyesini bütünüyle etkileri altına aldığı dönemlerde bu görüşler sık sık dile getirildi. Osmanlı devletinde varlığını sürdüren yabancı bankaların hemen hepsi uygulanan ayrıcalıklar nedeniyle bir sömürü aracı olmuşlardı. Bu nedenle, yabancı bankaların yanında, Osmanlı sermayesi ile kurulması amacıyla kimi çalışmalar yapılmış; ilk ulusal banka olarak da "İtibar-ı Milli" bankası kurulmuştu[1015]. Bu bankanın adından da anlaşıldığı gibi, bankacılık düzenindeki eksiklikler, ulusal saygınlıkta bir eksiklik olarak görülmüş; bankanın kurulmasıyla, bu saygınlığın geri kazanılmasında önemli bir adım atıldığı görüşü dillendirilmiştir. II. Meşrutiyet Dönemi'ndeki kimi çabalara karşın, ulusal banka kurma ve ulusal bir bankacılık sistemi yaratma konusunda ne yazık ki gerekli adımlar atılamamıştı.

Cumhuriyet döneminde hükümet, ulusal ekonominin ve ulusal sanayinin kurulması ve genişlemesi için yıllar geçtikçe arttırılan devamlı ve programlı çalışmalarla, "Milli Mali Müesseselerin" kurulmasını ve çoğalmasını sağlamıştı. Milli Mali Müesseselerin" en önemlileri bizzat devlet tarafından kurulmuş veya devlet tarafından finanse edilmişti[1016].

Ulusal nitelikli bir banka kurma düşüncesi Cumhuriyet döneminde de devam etti. Ancak Cumhuriyet'i kuran kadro yeni rejimin ilanından hemen sonra bir ulusal banka kurma yoluna da gitmemişti. Mustafa Kemal Paşa'nın yönlendirmesi ve kendisinin de sermaye sağlamasıyla, 1924 yılında İş Bankası kuruldu[1017]. Bankanın ortaklarını siyaset adamları, üst düzey bürükratlar ve önde gelen tüccar ve sanayiciler oluşturdu[1018]. Ardından başka bankalar

[1013] BCA., 490.01.1449.1.6.1938.
[1014] BCA., 490.01.1449.1.6.1938.
[1015] Tevfik Çavdar, **Türkiye'de Liberalizm 1860-1990**, İmge Kitabevi, Ankara,1992, ss.206-207.
[1016] BCA., 490.01.1449.1.6.1938.
[1017] İlhan Tekeli-Selim İlkin "TC Merkez Bankası", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi** C.I, İletişim yay., İstanbul ,1983, s.148.
[1018] Çavdar, **Türkiye'de Liberalizm**…, ss.206-207.

da kuruldu. Bu bankaların hemen hepsinde devlet katılımcı ve sermayeye ortak olarak bulunuyordu. Örneğin, İş Bankası'na devlet 580.230 liralık bir sermaye ile ortak olmuştu[1019]. İş Bankası'nın Cumhuriyet ekonomisinde önemli yeri vardı. Banka bir yandan özel girişimi desteklerken diğer yandan da sanayi yatırımlarına kaynak oluşturmuştu. Banka destek verdiği yatırım alanlarıyla serbest ekonomi yanlısı bir kesimin Türkiye'de oluşmasına önemli katkı vermiş oldu. Bu grubun başının İş Bankası'nın kurucu genel müdürü daha sonra da Türk siyaset tarihinde önemli bir yer edinmiş olan Celal Bayar'dı[1020].

Bunun yanısıra gene Adapazarı Türk Ticaret Bankası'nda 250.000, Akhisar Tütüncüler Bankası'nda da 1400.000 liralık ortaklık hissesi bulunuyordu[1021]. Ekonominin pek çok alanında olduğu gibi bankacılık alanında da devlet, bir öncü rolü oynamaktaydı. Bu yeni atılımlarla birlikte, ulusal bankacılığın yaratılmasında önemli bir adım atılmıştı. Ayrıca, her birine ayrı ayrı misyonlar yüklenmiş olan Emlak Bankası, Sümer Bank, Etibank, Denizbank, kurularak, ekonomik işleyiş içinde yer almaları sağlandı.

1929 yılına kadar Türkiye'de hem ulusal bankalar hem de yerel pek çok banka da kurulmuştu. Ancak bunalımla birlikte Türkiye'deki para hareketlerini kontrol edecek bir banka ihtiyacı belirmişti. Bu aşamada Osmanlı Bankası'nın imtiyazının uzatılması sorunu ortaya çıktı. Osmanlı Bankası'nın imtiyaz süresi 1935 yılına kadar uzatılmakla birlikte hükümet; söz konusu bankayla yaptığı yeni anlaşma uyarınca gerektiğinde banknot ihraç edebilecek bir devlet bankası kurma yolunu açık bırakmıştı[1022]. Böylece Cumhuriyet Merkez Bankası kurularak, para politikasında önemli bir karar mekanizmasının odağı haline getirildi.

Türkiye'nin ulusal bankacılık ilkesinin en önemli ürünü Türkiye Cumhuriyeti Merkez bankası kabul edilmektedir. Cumhuriyet Merkez Bankası 1930 yılında kabul edilen bir kanunla kurulmuştu. Banka; iskonto fiyatını ve para piyasasını ve tedavülünü düzenlemek, hazine işlemlerini yapmak, hükümetle birlikte Türk kağıt parasının kıymetindeki istikrarı sağlamak için gerekli bütün önlemleri almak görevini üstlenmişti. Devlet bankanın 15 milyon sermayesinin %70'ini üstlenmişti. Bankada hükümetin her biri 100 lira değerinde, hisse miktarı 35.976 adetti. Banka Ekim 1931'de işe başlamıştı[1023].

TC. Merkez Bankası'nın kurulmasıyla birlikte Türkiye; ekonomik egemenliği bakımından en önemli adımı atmış oldu. Böylece ulusal finans sistemi kurulmuş ve sanayi politikası açısından da temel taşı görevini gören bir atılım ortaya çıkmıştı[1024].

Türkiye'de kurulan önemli bankalardan biri de Emlak Bankası'ydı. Ülkenin imarına yardım etmek için bina üzerine ve bina yapılacak arsa sahiplerine borç vermek üzere bu

[1019] BCA., 490.01.1449.1.6.1938.
[1020] Çavdar, **Türkiye'de Liberalizm**…, s.207.
[1021] BCA., 490.01.1449.1.6.1938.
[1022] Tekeli-İlkin "TC Merkez Bankası", s.148.
[1023] BCA., 490.01.1449.1.6.1938.
[1024] Çavdar, **Türkiye'de Liberalizm**…, ss.207-208.

banka 03.06.1926'da kabul edilen 844 nolu kanunla kurulmuştu[1025]. Bankanın sermayesi 20 milyondu ve yarısı hazineye ait emlakın devri şeklinde devletçe sağlanmıştı. Hazinece bankaya 1937 hesap devresi sonuna kadar 7 küsur milyon liralık gayrimenkul devredilmiş ve bunlardan 5.891.268 liralığı bankaca satılmıştı. Ülkenin imarına yardım görevini başarıyla yapan bu bankanın sermayesi devredilecek emlak ile tamamlanacaktı[1026]. Emlak Bankası gibi özel bir amaca hizmet eden bir başkası da Sümerbank'tı. *"1933 yılında Devlet Sanayi Ofisi ile Türkiye Kredi Bankası'nın"* kaldırılması üzerine bunların yerine kurulmuştu. Sümerbank'ın en kurulmasının en önemli amacı ise; serbest girişimciye kredi olanakları sunmak ve bununla beraber de sanayi planının uygulanmasını sağlamaktı[1027].

1933'de kabul edilen bir kanunla bu bankanın görevi, özel olarak kanunlarla verilen göreve dayanarak yapılacak fabrikalar dışında kalan devlet sermayesiyle kurulmuş ve kurulacak bütün fabrikaları işletmek sanayi planlarını realize etmek için yeni fabrikalar kurmaktı[1028]. Kimi bakımlardan yetersiz görülen Türkiye Sınai ve Maadin Bankası'nın işletmecilik görevi Devlet Sanayi Ofisi'ne bırakılırken, söz konusu bankanın bankacılık hizmetleri ise Türkiye Sanayi ve Kredi bankasına devredilerek 1933 yılında Sümerbank'ın kurulmasıyla birlikte adı geçen kuruluşlar Sümerbank'a aktarılmıştı[1029]. Sanayileşme için önemli bir aşama olan Birinci Beş Yıllık Sanayi Planının uygulanma süreci ve bu plan doğrultusunda yapılacak yatırımların sağlıklı bir şekilde yürütülmesi Sümerbank ve İş Bankası tarafından hayata geçmişti[1030].

Sümerbank'ın kuruluşunda 20 milyon lira olan bankanın sermayesi artırılmış 1937 hesap devresinin sonunda nominal sermaye miktarı, 80.500.000 liraya çıkarılmıştı. Bu sermayenin 35.836.108 lirası ödenmişti. Banka 1938 yılı içinde beş yıllık sanayi programını başarıyla ikmal edecek ve bunun içinde 90 milyon lira harcanmış olacaktı. Bankanın sermayesi ve bankaya açılan dış krediler tamamen devlet tarafından taahhüt ve temin edilmişti[1031].

Ülkede madenciliğin gelişimini sağlamak için ve maden cevherlerini işletmek üzere 1935'de kabul edilen bir kanunla kurulan Etibank'ın da sermayesi 20 milyon liraydı. Bu sermayenin tamamı devletçe sağlanmıştı. 1937 hesap devresi sonunda sermayenin ödenen miktarı 15.839.596 liraya ulaşmıştı. Etibank, hükümetin maden programını realize etmek işini de üzerine almıştı. Denizbank ise 1937 yılında kabul edilen bir kanunla deniz, göl nehir ve limanların kıyılarında deniz ticareti, sanayi ve inşaatı yapmak, denizcilik işlerine kredi

---

[1025] **Resmi Gazete(ResmiCeride)**, Sayı:389, 3 Haziran 1926.
[1026] BCA., 490.01.1449.1.6.1938.
[1027] Yıldız, **a.g.t**., s.47.
[1028] BCA., 490.01.1449.1.6.1938.
[1029] Vural, **a.g.m.**, s.101.
[1030] Yıldız, **a.g.t**., s.46.
[1031] BCA., 490.01.1449.1.6.1938.

açmak, deniz sıhhi ve içtimai yardım teşkilatı kurmak ve işletmek, elhasıl denizciliğe ait yapılması gereken işlemleri yapmak üzere kurulan bu bankanın sermayesi 50 milyon liraydı. Bu para devlete ait deniz ve göl araçlarının devlete ait bazı hisselerin bankaya devredilmesi ve hükümetçe verilecek tahsisat ve kıymetleri de ilavesiyle sağlanmıştı. Deniz bank bu iş için faaliyete başlamıştı[1032].

Deniz araçlarının satın alınması için 10 milyon liralık taahhüdata girişilmesine mezuniyet veren bir kanunla bedeli dört yılda devletçe ödenmek üzere 9.956.190 lira değerinde 12 vapur satın alınmıştı. Bunların bedellerinin 886.445 lirası 1936'da, 4.669.673 lirası 1937'de ödenmiş, geriye kalan miktar ise 1938'de tamamlanmıştır. 1938 yılı içinde devlete geçen fenerler idaresi de Denizbank kanunu ile bu bankaya devredilmişti[1033].

O dönemde tarımla uğraşan nüfusun fazlalığı nedeniyle, bu kitleleri ilgilendiren en önemli banka hiç şüphesiz Ziraat Bankası'ydı. Osmanlı Dönemi'nde kurulan ve bu tarihlerde yaklaşık 50 yıllık bir tarihi olan Ziraat Bankası da Cumhuriyet devrinde, ülkenin tarımını finanse edecek bir hale getirilmişti. II. Abdülhamit döneminde ve I. Dünya Savaşı içinde bankanın varlığı devlet tarafından kullanıldığı için banka Cumhuriyet dönemine, kasaları boşalmış bir şekilde geldi[1034].

Cumhuriyet döneminde; bankanın sermayesini oluşturmaya yarayan arazi vergisi tahsilâtından ayrılan %6 gelir payı verilmesine devam edilmekle beraber ayrıca 1923'de kabul edilen iki kanunla, İstanbul hükümetinin borçlanmaları hesabına kaydedilerek 2.900.000 lira ödenmişti. 1924'de kabul edilen bir kanunla da II. Meşrutiyet'ten önceki zamana ait borçlar karşılığında bankaya sekiz yıl içinde 4.447.062 lira ödenmesi taahhüt edilmişti. Her yıl bütçesine konulan paralarla bu borcun 3.690.911 lirası nakden ödenmiş ve bankaya ayrıca devredilen hazine senetlerinden de, 1937'ye kadar bankaca 205.670 lira tahsilât yapılmıştı. Bundan başka bankaya 1936 mali yılından itibaren ayrıca, olağanüstü "ihtiyat akçesi" (olağanüstü kredi) olarak bir milyon lira verilmeğe başlanılmıştı[1035]. Gelir hisselerinden 1923'den beri bankaya verilen toplam 12.094.966 liraya ulaşmıştı. 1937'de kabul edilen yeni "Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası" kanunu, bankanın sermayesini 100 milyon liraya çıkarmış ve bu sermayenin arttırılan kısmının (70 milyon lira) 1938 mali yılından itibaren her sene genel bütçe toplamı %1/2'si oranında ödenecek paralarla ve ayrıca devletçe verilecek olağanüstü tahsisatlarla tamamlanması gerçekleştirilmişti. 1938 mali yılı bütçesine Ziraat Bankasına verilmek üzere konulan tahsisatın toplamı 2.231.000 liraydı[1036].

[1032] BCA., 490.01.1449.1.6.1938.
[1033] BCA., 490.01.1449.1.6.1938.
[1034] BCA., 490.01.1449.1.6.1938.
[1035] BCA., 490.01.1449.1.6.1938.
[1036] BCA., 490.01.1449.1.6.1938.

Bankanın 1937 hesap devresi sonu itibariyle ödenen sermaye miktarı 32.072.800 liraya ulaşmıştı[1037].

Cumhuriyet döneminde Ziraat Bankası, bankacılık alanı dışında tarımın gelişmesine dönük bazı başka görevleri de üstlenmiş durumdaydı. Bu görevler arasında tarımda makineleşmeyi sağlamak için 1923'te tarım araçlarının Ziraat Bankası eliyle ithal edilerek üreticiye gümrüksüz verilmesi uygulaması da vardı. Bankanın ayrıca devlet adına buğday alım satımı yapması da mümkündü. Banka ihtiyaç sahiplerine yemeklik ve tohumluk buğday da dağıtmaktaydı[1038]. Toplum için temel ihtiyaçlara yanıt verdiği için, Ziraat Bankası hızla büyüdü. Benzer gelişmeyi İş Bankası göstermişti. Bu büyüme, aynı oranda olmasa da öteki bankalar için de geçerliydi. Bu alınan önlem ve yeni kurulan bankalarla bankacılık sektörü hızlı bir büyüme dönemine girdi. 1933 yılında Türkiye'nin yabancı bankalar ve birçok milli bankalarda biriken tasarrufları 6 milyon liradan 40 milyon liraya çıkmıştı[1039]. Bu dönemde, millileşme hareketinin hızla yol almasına karşın; yabancı bankalar Türk ekonomisi üzerinde hala etkilerini yine de sürdürüyorlardı. Bu bankalar daha çok ithalat merkezlerindeki büyük mağazalarda mevcut ithalat emtiası ile ihraç iskelelerinde toplanmış üretim maddelerine göre değer alıyorlardı. Ancak, gelecek için daha çok Türk bankalarının önü açıktı. Bu durum, o dönemin bürokrasisinde ve kamuoyunda dikkat çekici bir konu olarak görülüyor[1040] Bu nedenle de ulusal bankacılıkta alınan önemli mesafe övgüyle dile getiriliyordu.

Türkiye'de 1930'lu yıllarda bankacılık sektöründe göze çarpan sorunların başında özellikle küçük tüccar ve hatta ziraat ticaretiyle uğraşan kasaba ve şehir esnafının kredi bakımından yeterince tatmin edilememesi gelmekteydi. Bu sınıfın kredi ihtiyacını sağlayacak bankasının olması son derece önemliydi. Zira daha önce de belirtildiği gibi Türkiye'deki yabancı bankaların büyük kısmı büyük işletmelere kredi olanakları sağlamakla meşguldu[1041]. Aslında o tarihlerde Türkiye'nin komşusu bütün ülkelerde sağlam bünyeli ve belli bir seviyeye kadar ufak bankalar olmasına karşın Türkiye'de bunun eksikliği eleştiri konusu olmuştu. Bunlar ekonomik yapının zorunlu ve mecburi birer kuruluşları olarak nitelendirilmişti[1042].

Büyük bankaların yanında yerel bankalar da vardı. Büyük bankalar kredilerini ülkenin her kesimine ulaştırmak istediklerinde yerel ölçekli bankalar, bir gövdenin ayrılmaz parçaları olarak nitelendirilmekteydi[1043]. Ekonomik bunalım, bütün dünyada etkisini

[1037] BCA., 490.01.1449.1.6.1938.
[1038] "Türkiye Tarımı ve Yapısal…", s.24.
[1039] BCA. 030.10.166.154.5.1933.
[1040] **Hizmet**, 31 Mart 1930.
[1041] **A.g.g.**
[1042] **A.g.g.**
[1043] **A.g.g.**

gösterirken, bunun dalgalarından en çok etkilenen sektörlerin başında bankacılık sektörü gelmekteydi. Bankaların aldığı ağır dalgalar, büyük bir endişenin doğmasına neden oldu[1044].

"İzmir ve diğer illerdeki birçok milli bankanın kontrollü harcama, denk bütçe vb. tedbirleri almaları ile buhranın, Türk bankacılık sektöründe diğer ülkelere göre, nispeten daha az hissedilmesini sağladı"[1045].

A.2.f.2. Para Politikası

Cumhuriyet Hükümetleri devletin para birimi olan Türk Lirası'nın değerini korumayı, ülkenin kalkınması ve ulusal çıkarların korunmasıyla eşdeğer görmüştü. Büyük bir dikkatle realize edilen bu prensip, kuvvetli bir mali sistemi ve uygulamayı gerektirmekteydi. Gittikçe yükselen güçlü ve milli ekonomiye dayanan Türk Parası'nın; Cumhuriyet'in 15. yılında dünya paralarının içinde en çok güvenilen paralar arasına girmişti[1046].

1923 yılında Türkiye'de tedavülde 158.748.563 kağıt lira karşılığında ancak 500.000 altın lirak bir kıymetle, 116.497.925 Fransız frangından meydana gelmiş bir fonla karşılaşmıştı. Ülkedeki altın ve gümüş gibi değerli madenlerin önemli bir bölümü Osmanlı'dan ayrılan devletlerde kalmıştı. Görüldüğü gibi Cumhuriyet hükümeti, Osmanlı Devleti'nden karşılığı olmayan bir "altın para sistemi" devralmıştı. 1923 yılında dış ödemeler dengesinden İngiliz Lirası kullanılıyordu. Bu tarihte 1 ingiliz lirası 763 kuruşa denk gelmekteydi[1047].

Yeni rejim, Türk parasında dengeyi sağlamak için önlemler alma zorunluluğu duyuyordu. Bu durum, paranın geçmişten o günlere uzanan seyrine bakıldığında çok daha iyi anlaşılabiliyordu[1048].

II. Meşrutiyet Döneminde önemli ıslahat hareketleri yapılmış Türk Parasını kıymetlendirme yolunda adımlar atılmıştı. Türk Parasını değerli tutacak en önemli nokta hiç şüphesiz denk bütçe uygulamaları ve sağlıklı işleyen bir ekonomik yapıydı. Ancak ardı ardına gelen büyük olaylar ve yanlış uygulamalar nedeniyle, bu düşünceler pek gerçekleştirilemedi. I.Dünya Savaşı'na girildikten sonra, mali sıkıntıyı önlemek ve savaş masraflarını karşılamak karşılıksız yeni kağıt paralar çıkarılmıştı. Bu tarihten önce de piyasaya kağıt paralar çıkmış bulunuyordu. II. Abdülhamit döneminde iki kez karşılıksız kâğıt para basılmış bu paraların piyasa sürülmesinde ve değeri dolunca da imha aşamasında yapılan yolsuzluklar nedeniyle ekonomi ağır darbeler almıştı. Sırf ekonominin işleyişinden değil, suistimallerden

---

[1044] Erdal İnce, "1929 Dünya Ekonomik Buhranı'nın Almanya'daki Etkisi ve Bu Etkinin İzmir Finans Piyasasına Yansıması", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, VII/16-17, 2008/ Bahar – Güz, s.293.
[1045] İnce, **a.g.m**., s.293.
[1046] BCA., 490.01.1449.1.6.1938.
[1047] Aydemir, **İkinci Adam** …C.I, ss.366-367.
[1048] BCA., 490.01.1449.1.6.1938.

kaynaklanan bu kaçaklar, ülke ekonomisi üzerinde olumsuz görüşler oluşmasına yetmiş ve artmıştı. Daha da ötesi, yolsuzluklar ekonominin büyük bir kamburu olarak sistem üzerine binmişti[1049].

30 Mart 1915'de ilk olarak 6,5 milyon liralık kağıt para çıkarılmış ve karşılığı Almanya ve Avusturya tarafından Düyunu Umumiye İdaresi adına, Almanya ve Avusturya bankalarına, altın olarak yatırılmıştı. Savaş ihtiyacı, bununla önlenememiş ve bunu diğer düzenlemeler izlemiş 1914-1918 yılları arasında, yedi düzenlenmeyle, çıkarılan kâğıt paralardan piyasada 158.748.563 liralık kâğıt para kalmıştı. Birinci düzenlemeden sonra çıkarılan kâğıt paralara karşılık Alman hazine tahvilleri temin edilebilmişti[1050]. Kağıt para ile altın arasında, daha ilk zamanlardan hasıl olan farklar, Osmanlı hükümetinin aldığı birçok zorlayıcı önlemlere rağmen yıllar geçtikçe çoğalmış; hatta kağıt para tedavülü bütün ülkede yürütülememişti. Ülkenin bazı kısımlarında yapılan askeri alımları hükümet, altınla ödemek zorunda kalmış ve kağıt para karşılığı olan 6,5 milyon altından bir milyon küsuru bu satın almalarla harcanmıştı[1051]. Aslında hiçbir zaman bilfiil Osmanlı'ya teslim edilmemiş olan bu altınların Mütarekede Viyana'da ve Berlin'de İtilaf devletlerinin eline geçmesinden ve kurtarılmasına da imkân bulunamamasından dolayı kağıt paranın bu kısmı da güvence altına alınamamıştı[1052].

Cumhuriyet Dönemi'nde istikrarlı bir para politikası oluşturma çabaları sürerken, belleklerde hala geçmişin kötü örnekleri vardı. Bu kötü örneklerden çıkarılan dersler, büyük zararlara yol açacak kötü uygulamaların ve kararların daha ciddi biçimde gözden geçirilmesi zorunluluğunu doğuruyordu. Yapılması gereken şey belliydi: Piyasaya kağıt para sürülecekse, mutlaka bunun bir karşılığı olması gerekliydi. Karşılıksız olarak piyasaya sürülecek para, geçici bir rahatlama sağlamasına karşın, uzun süreli bakıldığında piyasada büyük yıkımlara neden olabilirdi[1053].

Cumhuriyetin ilk yıllarında piyasada bulunan kağıt paralar Meşrutiyet döneminden kalmıştı. Bunlar karşılıksız paralardı. Bu deneyimlerin etkisiyle, Cumhuriyet hükümetleri, bu ilk uygulamalarında Meşrutiyet'te piyasaya sürülen ve karşılığı olmayan bu paralar için bir teminat oluşturmak gerektiğini düşündüler. Bu yapılmadan paranın değer hareketlerinin kontrol edilmesi olanaklı görünmüyordu[1054]. Cumhuriyet yönetimi bir yandan eskinin alışkanlıklarını bir kenara koyarken; diğer yandan da Lozan görüşmeleri sırasında belirlenen ve kendi payına düşen borçları ödemeyi kabul ederek dış dünyaya güven verdi[1055]. 1925'de

[1049] BCA., 490.01.1449.1.6.1938.
[1050] BCA., 490.01.1449.1.6.1938.
[1051] BCA., 490.01.1449.1.6.1938.
[1052] BCA., 490.01.1449.1.6.1938.
[1053] BCA., 490.01.1449.1.6.1938.
[1054] BCA., 490.01.1449.1.6.1938.
[1055] Aydemir, **İkinci Adam** …C.I, s.367.

hükümete verilen kanuni bir yetkiyle 1927 ve 1928 yıllarında, ayni miktarda, kağıt paralarla değiştirilmiş; 1930'da kabul edilen bir kanunla da, Cumhuriyet Merkez Bankası kurularak, Türkiye'de banknot ihracı yetkisi bu bankaya verilmişti. Ayrıca devletin çıkardığı kağıt paraların sorumluluğu da bu bankaya devredilmişti. Devlet devrettiği kağıt paraların miktarınca bankaya 158.748.563 lira borçlanmıştı. Cumhuriyet Merkez Bankası, devraldığı kağıt para miktarını arttıramayacak ancak bütün dolaşım bankalarınca kabul edilmiş olan esaslar dahilinde emisyon yapabilecekti[1056].

Türk dış ticaretinde ödemeler dengesi başlangıçta açıklar verdiği için bu tablo Türk parasının dışarıdaki değerini düşürüyordu. Bunun yanı sıra dış ticarette ödemeler dengesinin İngiliz Lirasına göre yürümesi yüzünden Türk parasında dalgalanmalar oluyordu[1057]. 1929 sonlarında, çeşitli nedenlerle ve araya spekülasyonun da girmesiyle, Türk Parasının değerinde bazı dalgalanmalar olmuştu. Bu durumun ortaya çıkmasında, gümrük tarifelerini 1929 yılında değişecek olması da etkiliydi. 1929 yılının Ekim ayından sonra "gümrük istiklaline kavuşulacağı" için piyasanın eski tarife üzerinde aşırı ithalatı Türk parasının değer kaybetmesinde etkili olmuştu. 1929 yılı içinde özellikle spekülasyona engel olmak üzere, gereken bütün önlemler alınmış yasal yönden olmasa da fiili alanda Türk parasının değeri önce dolaylı olarak sonra da doğrudan altına göre belirlenmişti[1058]. 1929 yılının başında 944 kuruşa alınan bir İngiliz Lirası aynı yılın Mayıs ayında 1000, Kasım'ında 1063 ve t Aralık ayında ise 1115 kuruşa kadar yükseldi[1059]. Türk Parası İngiliz parası karşında değer kaybederken önce 27 Mayıs 1929'da "Menkul Kıymetler ve Kambiyo Borsası Kanunu" çıkararak kambiyo ve para alım satımının, hangi ihtiyaçlara dayanılarak yapılacağını belirledikten sonra hükümet yaşanan bu gelişmeler karşısında 25 Şubat 1930'da "Türk Parası Kıymetini Koruma Kanunu" çıkardı. Hükümet kambiyo piyasasına doğrudan müdahale etti. Ayrıca yapılan bir düzenleme ile kambiyo işlerinin bir elden düzenlenebilmesi için "Kambiyo Murakabe Teşkilatı" kuruldu. Bu teşkilata yabancı bankalar da iştirak ettiler ve adı geçen bu teşkilat Merkez Bankası kurulana kadar döviz arz ve talebini düzenledi[1060].

Türk parasının değeri, 1930 yılı içinde 1030 lira etrafında dönmeye başladı. İsmet Paşa Hükümeti 28.08.1930'da Türk Parasını, İngiliz Lirasına sonra İngiliz Lirası'nın düşmesi üzerine 22. 10. 1931'de ise o dönem için daha sağlam bir para kabul edilen Fransız frangına ve Fransız Frangının da değerinde dalgalanmalar görülünce yine serbest piyasalardaki altın satışlarına göre ayarlanmıştı[1061]. Bu arada 3 Ekim 1931'de Cumhuriyet Merkez Bankası faaliyete geçmiş ve banka ülkede tedavül hareketlerini izlemek, bunları düzenlemekle

[1056] BCA., 490.01.1449.1.6.1938.
[1057] Aydemir**, İkinci Adam** …C.I, s.367.
[1058] BCA, 490.01.1449.1.6.1938.
[1059] Aydemir, **İkinci Adam** …C.I, s.369
[1060] **A.g.e**., s.369.
[1061] BCA, 490.01.1449.1.6.1938.

görevlendirilmişti. 1931 yılında bankanın 6.127 kilogram altın olan ihtiyatı 1938 yılında 26.107 kilograma ulaşmıştı[1062]. Bu süreçte denk bütçe ve sağlam para ilkesine sadık kalınarak Türk Lirası'nın diğer para birimleri karşısındaki değerinin yükseltilmesi sağlanmıştı[1063].

Bunalımla birlikte, paranın üzerine önemli bir yük daha binmişti. Bunalımın olumsuz etkilerinin para piyasasını alt üst etmesi ve paranın değer seyrine önemli darbeler indirmesi kaçınılmazdı. Bu kritik dönemde şimdi, hem yeni yasal düzenlemelerle hem de para ile ilgili yeni bir sistem yaratarak; paranın piyasanın allak bullak olmaması için düzenli bir seyrinin sağlanması için çaba harcanması gerekiyordu.

Cumhuriyet yönetimi, karşılıksız kâğıt paraları, bir taraftan borçlarını ödemek, ona karşılıklar oluşturmak, diğer taraftan yaptığı antlaşmalarla dış ödemeleri bir dengeye bağlamak ve kontrol altına almak gibi gerekli bütün önlemleri almış ve bu şekilde paranın gerek ülke içindeki gerek dışındaki değerinde tam bir istikrar sağlaması için çaba harcamıştı[1064]. İsmet Paşa hükümetin başında kaldığı süre boyunca açık veren ticaret ve ödemeler dengesini tutturmaya çalışırken parayı da olabildiğince istikrarlı tutma konusunda ısrarlı oldu. "Para istikrarı ve denk bütçe" İsmet Paşa'nın ekonomi politikasının ana hareket noktası kabul edilmektedir[1065].

Ekonomik bunalımda, bankacılık sektörüyle birlikte en çok etkilenen kurum, kuşkusuz para sistemidir. Bunalımdan etkilenen paranın, değer yitirmesi ve kademeli olarak bunun enflasyona, bütçe açıklarına, yatırımlara ve hizmet sektörüne yansıması doğal olarak kabul edilmelidir. Üstelik değer yitirmeler ve dengeye oturtulamayan bütçe rakamlarıyla, yeterli yatırımlar yapılması olanağı da azalabilmektedir. Bundan da öte, topluma düşen refah payı, önemli bir sorun olarak ortada durmaktadır. Bütün bu olumsuzlukların temelinde ise, paranın değer yitirişi, önemli bir rol oynamaktadır. Ancak yine de bunalımı içine alan 1930-1938 yılları arasında İsmet Paşa hükümetinin aldığı önlemler sayesinde Türk parasının değerinde ancak %17'lik bir gerileme olmuştu[1066]. Bu dönemde hem dış ticaret dengelerine hem de bütçe dengelerine olabildiğince bağlı kalınmaya çalışılmıştı.

A.2.f.3. Borçlanmalar

Devlet ve diğer kamu tüzel kişileri zaman zaman gereksinim duydukları paraları piyasadan ya da vatandaşlardan borç almak şeklinde sağlayabilir. Klasik maliye teorisine göre, borçlanma devletlerin doğal finansman kaynakları sayılmamaktadır. Yine aynı teoriye göre normal kamu gelirlerinin kamu hizmetlerini karşılamakta yetersiz kalması durumunda

[1062] Aydemir, **İkinci Adam** …C.I, s.369.
[1063] Şevket Pamuk, **Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme Seçme Eserleri-II**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2007, s.181.
[1064] BCA., 490.01.1449.1.6.1938.
[1065] Aydemir, **İkinci Adam** …C.I, s.369.
[1066] **A.g.e**., s.432.

örneğin köprü, baraj, demiryolları yapımı gibi sonraki nesillerin de faydalanacağı hizmetlerle savaş ve benzeri olağanüstü hallerde borçlanma yapılabilmektedir. Ancak yine de çoğu devletin günümüzde bile önemli yatırımlar ya da olağan dönemlerdeki bütçe açıklarını bile kapatmak için borçlanmalara yöneldikleri görülmektedir. Günümüzde devletler topluma sunacakları büyük hizmetlerin finansmanını sağlamak ve artan gereksinimleri karşılayabilmek için iç ve dış borçlanmaya gidebilmektedirler. Cumhuriyet öncesi dönemde yani Osmanlı Devleti'nde görülen borçlanmalar daha çok dış borçlanma şeklinde gerçekleşmişti. Yani Osmanlı Devleti'nin ilk dış borcu aldığı tarih olan 1854'den 1914'e kadar devletin yaptığı borçlanmaların tamamı dış borç şeklinde gerçekleşmişti.[1067].

İşte Osmanlı Devleti'nden Cumhuriyet'e kalan ekonomik mirasın içinde en önemli kısmı yabancı devletlerden alınan borçlar oluşturuyordu. Osmanlı Devleti'nin yıkılışında en önemli etkenlerden biri de aşırı borçlanmaydı. Önceki dönemlerin "mali tarihinde kara bir leke oluşturan mali kapitülasyonlar", devlet maliyesinin yabancı etki ve egemenliğine girmesinde rol oynamıştı. Borçlanma sürecinde bir sistem kurulamaması ve devletin ödeme kapasitesinin çok üstünde borç stoklarına ulaşılmış olması Osmanlı Devleti'ni büyük sıkıntılar içine sokmuştu[1068].

Zamanı gelince ödenemeyen borçlar, ülke maliyesini kronikleşmiş bir hastalığa dönüştürmüştü. Her borç, genel olarak yeni bir borçlanma ile ödenmişti. Bu borçlar Lozan'da Osmanlı Devleti'nden geride kalan ülkeler arasında paylaştırılmış olmasına karşın, Cumhuriyet Türkiyesi Osmanlı'dan 161 milyon TL karşılıksız kâğıt para devralmıştır. 1925 yılında Osmanlıdan kalan kağıt paranın 8 milyon TL'si değiştirme işlemiyle imha edilmiş ve Osmanlı'dan kalan para miktarı 153 milyon TL'ye düşmüştü[1069]. Ancak karşılığı olmayan paranın piyasada oluşu, mali dengelerin tutturulmasında en büyük güçlüğü oluşturuyordu.

Daha önce de belirtildiği gibi Osmanlı Devleti, ilk borçlanmayı 1854'de Kırım Savaşı sırasında yapmış ve borçlanmalar genellikle başka bir ülkeden yani dış borç olarak yapılmıştı. 1854'den itibaren hemen her yıl yeni borçlanma anlaşması girişiminde bulunan ve her yıl borç yükünü, artıran imparatorluk, borçlanmanın yüklediği güçlüklere dayanamayarak 1875'de borç alımını durdurmuş ve 1881'de de "Düyunu Umumiye İdaresi" adı altında ülke yabancıların kontrolüne girmişti. Bu süreçte imzalanan ve ikisi sonuçsuz kalan 19 borçlanma anlaşmasıyla, 244.273.158 altın lira borçlanılmış ancak buna karşılık devlet 128.079.151 lira elde edebilmişti[1070]. Net borçlanmalardaki bu düşüş, faizden kaynaklanıyordu. Ödeme güçlükleri kendini gösterdiğinde devlet, borçlu olduğu devletlerle antlaşma yoluna gitti.

[1067]Cihan Kanlıgöz, "Kamu Borçlanma (İstikraz) Sözleşmeleri, s.339- 344, http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/42/480/5581.pdf , E.T.12.02.2012.
[1068] BCA., 490.01.1449.1.6.1938.
[1069] Gülten Kazgan, **Türkiye Ekonomisinde Krizler(1929-2001): Ekonomik Politik Açısından İrdeleme**, İstanbul Üniversitesi Bilgi yay., İstanbul, 2008, s.46.
[1070] BCA., 490.01.1449.1.6.1938.

1881'de alacaklılarla yapılan anlaşma ile (Muharrem Kararnamesi) genel borç toplamında %32,4 oranında bir indirim yapıldı. Ancak bu yeterli olmadı. Ekonomideki mali dengesizlik ve gelirin gideri karşılamadaki yetersizliğine bir de dış borç yükünün baskıları binince, bütün ödemelerinin faizini bile karşılamaktan aciz kalmış devlet, ister istemez yeni arayışlara yöneldi. Muharrem Kararnamesi'nin imzalanmasından beş yıl sonra 1886'da, tekrar borçlanmalara başlandı. 1908'e kadar yeni 18 borçlanma anlaşması daha yapıldı. Bu dönemde yapılan anlaşmalarla borçlanılan miktar, 120.314.473 altın lira ve ele geçen miktar da 107.858.796 altın liraydı. Bu borçlanmalardan bazıları ile yapılan borç değiştirme ve birleştirmeler de dikkate alındığında borçlanılan miktar 51.480.200 ve ele geçen miktar da 45.135.145 altın liraydı[1071].

Meşrutiyet'ten önceki dönemde yapılan borçlanma yöntemi, Meşrutiyetle başlayan yeni dönemde de hiç değiştirilmemiş ve 1908'den 1914'e kadar sekiz borçlanma daha yapılmıştı. Bu devrede 45.767.412 altın lira borçlanılmış ve buna karşılık hazineye 39.002.486 altın lira girmişti[1072]. İmparatorluğun yaptığı bu borçlanmaların, hemen hepsi, sıradan hizmetlerin karşılığı olarak ve borç faizlerini ödemek için kullanılıyordu. Aydemir, bu dönemde Osmanlı Devleti'nin yaptığı dış borçlanmaların; çok lüzumsuz saray masraflarında kullanıldığını ve padişahların borç senetlerini gözleri kapalı kabullendikleri Sarayın çevresinde "yerli ve yabancı yağmacılara" borçlardan pay dağıtıldığını belirtmektedir[1073].

Osmanlı Devleti için borçlanma, giderek alışkın olunan bir uygulama biçimine dönüşmuş ve her mali bunalımda, doğal olarak başvurulan bir çözüm yolu gibi uygulanmıştı. Borçlanmalar genellikle paranın dünyadaki piyasasına göre, yüksek faizle para alma biçiminde yapılıyordu. Ardı ardına gelen borçlanmalar, borç yükünün sürekli ağırlaşmasına neden olmuş; bu nedenle de devlet gelirleri içinde en verimli alanlara yönlendirilebilecek olanlar da daha tahsil edilme aşamasında yatırım yapmak bir yana, yapılan borçların karşılığı olarak sayılmıştı. Osmanlı Devleti'nden Batılı ülkelerin alacağı olan paraları tahsil etmek üzere, yabancı bir yönetim olarak ayrıcalıklı bir konuma yükselmiş Düyun-u Umumiye, alacaklı ülkeler adına devletin gelir kaynaklarına istediği gibi el koymuştu. Devletin vergi gelirlerine bile el koyan bu yönetim, sanki devlet içinde devlet olmuş ve ülkenin egemenlik alanını parçalamıştı. Borçlanma dönemi kapitülasyonların para boyutunda yeni bir evre olarak görülmekteydi. Devlet kendi egemenliğine istediği gibi müdahele eden bu kuruluşun egemenliğine bırakılmıştı[1074].

[1071] BCA., 490.01.1449.1.6.1938.
[1072] BCA., 490.01.1449.1.6.1938.
[1073] Aydemir, **İkinci Adam** …C.I, s.348.
[1074] BCA., 490.01.1449.1.6.1938.

Cumhuriyeti kuran kadrolar Osmanlı Devleti'nin yabancılardan aldığı bu dış borçları ödemek zorundaydılar. Buna ilave olarak bu borçlanma konusunda geçmişin hatalarına düşmemek için de yoğun çaba harcanacaktı. Osmanlı Devleti'inden Cumhuriyet Türkiye'sine kalan borçlara baktığımızda bunları iki ayrı evreye ayırmak mümkündür:

1854'de başlayan ve I. Dünya Savaşı başlayıncaya kadar aralıksız devam eden dış borçlardan Osmanlı İmparatorluğu yıkıldığı zaman 161 küsur milyon altın liralık bir bakiye kalmıştı.

Lozan Antlaşması'na göre *"Osmanlı Devlet Borcu (Düyun-u Umumiye-i Osmaniye), Türkiye ile Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılmış Asya toprakları üzerinde yeni kurulmuş ya da ondan kendilerine toprak katılmış Devletlerarasında belirtilen şartlar içinde, bölüşülmesi"* esası kabul edilmişti[1075]. Böylece borcun eski Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde kurulan devletlerle Türkiye arasında paylaştırılması sağlanmış ve Türkiye'ye düşen borç hissesi 107.528.461 altın liraya indirilmişti[1076].

Cumhuriyet döneminde, iki antlaşma ile bu borç taksitleri ve toplamı üzerinde önemli bazı değişiklikler yapılmıştı[1077]. 1928 yılında borçlar konusunda Lozan'da saptanmış esasların uygulamaya geçirilmesini ön gören bir sözleşme yapıldı. Bilsay Kuruç bu sözleşmenin Türkiye için avantajlı yönleri kadar olumsuzlukları da barındırdığını belirtmektedir. Kuruç, avantajı Cumhuriyet rejimine koyulan ekonomik ambargonun hafiflemesi olarak değerlendirmiştir[1078]. Lozan Antlaşması'yla tespit edilen borçların ödeme tarzı kararlaştırılmış; borç toplamında değişiklik yapılmamakla birlikte yıllık taksitler, önemli miktarda hafifletilmişti. Buna göre ilk iki yıl için 1.600.000; devam eden beş sene için 2.000.000 bunu takip eden altı sene için 2.380.000 ve bundan sonra gelen beş sene için 2.780.000 altın Türk lirası taksit verilecekti. Böylece borcun tamamıyla ödenmesine kadar da 3.400.000 altın Türk lirası borç ödenmiş olacaktı[1079].

Türkiye, her ne kadar Lozan Barış Antlaşması'nı izleyen yıllarda, dış borçlanmadan kaçınsa da ve çok az bütçe açıklarıyla yıllarını tamamlamayı planlamış olsa da; Osmanlı Devleti'nden gelen dış borç ödemeleri, bir yük olarak devlet hazinesinin üzerine binmişti. Dolayısıyla, dış borçlanmaların hemen hemen hiç olmadığı ilk yıllarda; devletin yine de en büyük sıkıntılarından biri, Osmanlı Devleti'nden kalan dış borç yüküydü. Ülkenin sınırlı kaynakları, zorunlu harcamalarını karşılamak yanında, bu alana da aktarılıyor; böylece yoksul ülke, bütün bu zorluklar ortasında kendine bir yol çizmek zorunda bulunuyordu. Bu durum ilk yıllarda türlü zorluklara karşın, yine de sürdürülebilir bir boyuttayken sonradan

[1075] Rifat Uçarol, **Siyasi Tarih (1789-2010)**, Der yay, İstanbul, 2010, s.711.
[1076] BCA., 490.01.1449.1.6.1938.
[1077] BCA., 490.01.1449.1.6.1938.
[1078] Bilsay Kuruç, **Belgelerle Türkiye İktisat Politikası (1933-1935)** C.II, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi yay., Ankara, 1993, s.XCVII.
[1079] BCA., 490.01.1449.1.6.1938.

büsbütün mali tablo üzerindeki baskılarını hissettirdi. Dünya Ekonomik bunalımının ağır etkileri, her yerde olduğu gibi Türkiye'de de hissedilince, devlet dış borç ödemeleriyle ilgili ister istemez yeni arayışlara yönelmek zorunda kaldı[1080].

Şüphesiz para ve yatırım piyasasını etkileyecek önemli bir konulardan biriydi borçlanma… Kaldı ki borçlanma, aynı zamanda ülkenin genel borç yüküyle ilgili temel bir etki yaratabilecek konuydu. Osmanlı Devleti, karşılığı olmadan yaptığı borçlanmalarla büyük bir mali çöküş yaşamıştı.

Cumhuriyet şimdi; yeni bir borçlanma sistemi oluşturmalı, bunu bir dengeye ve mali disipline bağlamalıydı. Borçlanmada takip edilen prensip, ülkenin ihtiyaçlarını, gelir kaynaklarının verimini çoğaltarak, denk bütçe çerçevesi içinde karşılamaktı. Ancak önemli ve verimli hizmetler için normal şartlarla ve mümkün olduğu kadar milli kaynaklardan yararlanarak borçlanmak; devlet itibarını korumaktı. Bu prensip "milli hükümetin" kurulduğundan beri mali politikaya hâkim olmuştu. Cumhuriyet Dönemi'nin en önemli mali sorunlarından biri de istikrarlı bir para politikası oluşturmaktı. Bunun için yapılması gereken şey belliydi: Piyasaya kağıt para sürülecekse, mutlaka bunun bir karşılığı olması gerekliydi. Karşılıksız olarak piyasaya sürülecek para, geçici bir rahatlama sağlamasına karşın, uzun süreli bakıldığında piyasada büyük tahribatlara neden olabilirdi[1081].

1933 yılında, borçlanmanın genel sorunlarını karşılayacak kararlar alındı. Bu antlaşma ile alacaklılara karşı olan borçları temsil etmek üzere %7,5 faizle ve "1933 yeni Türk borcu tahvilleri" adıyla bir çeşit tahvil çıkarılması kararlaştırıldı. Osmanlı Devleti'nden Cumhuriyet hükümetlerine kalan borç miktarının Fransız Frangı olarak karşılığı hesaplandı. Bu rakam 962.636.000 Fransız frangı olarak belirlendi. Bu saptama yapıldıktan sonra, borç miktarı sabit bir rakama bağlanmış oldu[1082]. Ardından, bu borçların ödenmesi için nasıl bir yöntem izlenmesi gerektiğine ilişkin kararlar verildi. Devlet büçtesinin diğer dengelerinin bozulmaması için, yıllık dış borç ödeme taksitinin her yıl için, 700 bin altın Türk Lirası olarak yapılması kararlaştırıldı. Bundan başka taksitlerin aynen altın olarak değil, karşılığı Fransız Frangı olarak ödenmesi ve Düyunu Umumiye Meclisinin bir defayla sınırlı olmak üzere, diğer bir yabancı parasını ödeme akçesi olarak seçme yetkisi bulunduğu kabul edilmişti. Bunu izleyen yıllarda, birçok paralarda olduğu gibi Fransız frangında da önemli değer düşüklüğü olmuş ve Fransa frangı devalüe etmek zorunluluğunda kalmıştı. Devalüasyondan doğan bu yeni durum karşısında Düyunu Umumiye Meclisince ikinci ödeme akçesi olarak dolar seçilmişti. Hükümet, 1933 sözleşmesinin hükümlerine dayanılarak değeri düşürülmüş olan Fransız frangı veya dolardan hangisi seçilirse o türden para ile taksitlerin

[1080] BCA., 490.01.1449.1.6.1938.
[1081] BCA., 490.01.1449.1.6.1938.
[1082] BCA., 490.01.1449.1.6.1938.

ödenmesi gerektiğini söylüyordu. Bu tez Türk hükümetince de kabul edildi. Bunun sonucu olarak, dolar değer yitirdikçe, Türkiye'nın borç yükünde de kendiliğinden değer yitirişi oldu. Bir hesaba göre, doların değer yitirişi karşısında Türkiye'nin dış borç yükü %40 oranında azalmıştı[1083].

Türk borcu tahvillerinin dayanmakta olduğu paralardaki kıymet dalgalanmalarının, bu tahvillerin değerlerinde de dalgalanmalar yarattığı görülüyordu. Bu doğal bir durumdu. Hükümet, Türk tahvil sattığı alacaklı kesimi bu dalgalanmalar karşısında korumak için bunalımın etkilerinin artık bittiği dönemlerde; örneğin 1938 yılı içinde yeni önlemler aldı. Alacaklılara ellerindeki tahvilleri Türk parasına dayanan, değerleri sabit, emin ve sağlam bir gelir kaynağı olan dahili borçlanma tahvilleriyle değiştirme imkanını sağlamıştı[1084]. Böylece, dış borçlar, iç borçların üzerine bindiriliyor Türkiye'nin nispeten daha istikrarlı olan para hareketi, alacaklıların dünya ekonomik bunalımından korunması gibi bir çözüme kavuşturuluyordu.

İç borçlardaki duruma gelince:

İmparatorluğun dış borçlanmalardan başka halka sunulan ve ödemesi yapılamayan, ancak zaman zaman vadesi uzatılan iç borçları da Cumhuriyet Hükümetleri'ne kalmıştı. İç borçların yıllık faizi %5'ti. Toplam borç, 18. milyon lirayı buluyordu. Alacaklılar ekonomi dalgalandıkça, bir panik halinde alacaklarının tahsiline yönelmesini önlemek ve ekonomik kazanımlarını korumak amacıyla, ödenecek olan para için altın güvencesi de getirilmişti. Yani Türk parasının aşırı değer kaybetmesi durumunda alacaklıların parası, altın liranın ederi üzerinden ödenecekti. İlk faizlerinin altın olarak ödenmesinden sonra bu uygulamayı sürdürmek olanaklı olmadı. Hükümet alacaklılar karşısında ağır bir borç yüküne girdiğinden, bir süre sonra bu uygulamadan vaz geçildi. Tahvillerin değerinde önemli bir düşüş yaşandı. Giderek bu kayıp, % 19 düzeylerine kadar çıktı. Buna karşın, Türk Hükümeti'nin olanakları ölçüsünde, bunalım karşısında iç borçlanmaya destek veren kesimleri korumak için çabaları sürdü. Buna karşın, her kesimin bunalımdan etkilendiği gibi, devlet tahvillerine para yatıranlar da yatırdıklarının bir kısmını alamama durumuyla karşı karşıya geldiler. İç borçlanmanın kontrol altına alınabilmesi ve dağınıklıktan kurtarmak için, 1938 yılında yeni tahvillere bağlanma yoluna gidildi. 1938 yılı Mayısından itibaren bu tahviller %5 faizli ve ikramiyeli Ergani tahvilleri vasfını haiz tahvillerle değiştirildi. Cumhuriyet, önceki dönemlerde olduğu gibi, bütçe açıklarını kapatmak ve sıradan hizmetleri karşılamak için hiç bir borçlanma yapmamaya özen gösteren bir mali politika izledi. Kurtuluş Savaşı'nda bile, savaş masraflarını karşılamak üzere, borçlanmaya gidilmemişti. Cumhuriyet hükümeti

[1083] BCA., 490.01.1449.1.6.1938.
[1084] BCA., 490.01.1449.1.6.1938.

"yararlı ve olağanüstü işler" için borçlanmaya yöneldi[1085]. Buna göre Cumhuriyet döneminde, genel bütçeden ödenmek üzere, biri dış ve ikisi iç olmak üzere, üç borçlanma imzalanmıştı. Bunlar şöyleydi:

a)Kibrit İstikrazı[1086]: Bu konuda Cumhuriyet Hükümeti 2 Haziran 1929 tarih ve 1503 sayılı kanunla Kibrit ve Çakmak İnhisarı kabul edilmişti. Daha önce Belçikalılara kibrit imal etme yetkisi 1925 yılında verilmişti. Ancak Belçikalılara bu yetki verilirken bir kibrit fabrikası kurması koşulu da getirilmişti. Fakat söz konusu şirket kibrit fabrikası yapamayınca bu defa da hükümet 1929 yılında bu konuda insar çıkarmaya yöneldi. Hükümetin 1929 yılında çıkardığı Kibrit ve Çakmak İnhisarı Kanunu 15 Haziran 1930 tarih ve 1725 sayılı yasayal kabul edildi[1087]. Böylece kibrit ve çakmakla ilgili ekonomik ayrıcalıkları "The American Turkish Investment Corporation" şirketine verildi. Bunun karşılığında 10 milyon dolarlık kredi alınmıştı[1088]. Ayrıca şirket Türkiye'ye her yıl 1.750.000 lira ödeme de yapmıştır. Bu şirketle hükümet arasında yapılan anlaşma gereğince Amerikalı şirket İstanbul'da bir kibrit fabrikasının yapımını tamamladı. Hükümet, eline geçen parayı ülkenin demiryolları inşasında kullanılmıştı[1089].

b)İkramiyeli Ergani İstikrazı: 1933 yılında, 2094 numaralı kanunla yapılan 12 milyon liralık bu iç borçlanma Ergani demiryolunun inşasına ayrılmıştı[1090].

c)Sivas-Erzurum İstikrazı: 1934 yılında, 2463 numaralı kanunla azami 30 milyon liralık borçlanma anlaşması için Maliye Vekiline yetki verilmişti. Bu tahviller karşılığında 15 milyon liralık değer aktarımı yapılmıştı. Bu gelirin, zaman içinde demir yollarının yapımına harcandığı olmuştu[1091]. İç borçlanmaların her aşaması, fazla taleplerle kapanmış ve bu talepler devlet maliyesine karşı gösterilen güveni açık tarzda ifade ettiği kabul edilmekteydi. Genel bütçeden ödenecek borçların tamamı, Cumhuriyete ait değildi. Bunların önemli bir kısmı Osmanlı İmparatorluğundan kalmıştı.

[1085] BCA., 490.01.1449.1.6.1938.

[1086] "*Türkiye Cumhuriyeti ilk defa olarak 14 Haziran 1930 tarihinde "İktisadi Cihazlanma" amacıyla dış borç almıştır. Bunun için ABD'de bulunan bir yatırım şirketinden 10 milyon Dolar borç istenmiştir, yatırım şirketi ise, 10 milyon yerine 20 milyon Dolarlık kredi vermeyi kabul etmiş, buna karşılık Türkiye'de bir kibrit fabrikası kurulmasında ısrar etmiştir. Sonuç olarak, 25 yıl vadeli %6.5 faizli 10 milyon Dolar kredi alınması kararlaştırılmış ve karşılığında 25 yıl süreyle "Kibrit Çakmak İnhisarı" bir kibrit fabrikası kurmak şartıyla yatırımcı şirkete verilmiştir."* Tülay Evgin, "Dünden Bugüne Dış Borçlarımız", Haziran, 2000, http://www.econturk.org/hazine1.pdf, E.T.14.02.2012, s.31. Bu konuyla ilgili **Kibrit ve çakmak inhisarı işletmesinin devrine ve on milyon dolarlık istikraz aktine dair 1722 sayılı kanun 15.06.1930 tarihinde kabul edilmiştir. Kanunu ilk maddesi şöyleydi.** *"Kibrit inhisarı işletmesinin merbut 14 Haziran 1930 tarihli mukavelename mucibince Amerika Müttehit Hükümetlerine tâbi Delaver Hükümeti kanunlarına tevfikan müteşekkil ve mevcut (Di Ameriken Türkiş investment Korpreşön) şirketine devrine ve bu şirketten mezkûr mukavelenamedeki şartlarla on milyon dolarlık bir istikraz aktine mezuniyet verilmiştir."* **Resmi Gazete,** Sayı.1533, 30 Haziran 1930, s.9165.

[1087] Tepekaya, **a.g.t**.,s.222.

[1088] Kuruç, **Belgelerle Türkiye İktisat Politikası**…, C.I**,** s.92.

[1089] BCA.,490.01.1449.1.6.1938.

[1090] BCA.,490.01.1449.1.6.1938.

[1091] BCA.,490.01.1449.1.6.1938.

Tablo 40:

Konsolide Borçlar	
a) Osmanlı İmparatorluğu'ndan kalan borçlar: (Lira)	
1- Dış Borçlar:	32.568.960
2- İç Borçlar:	9.891.846
TOPLAM	**42.460.806**
b)Cumhuriyet Devrindeki Borçlar:	
1-Dış Borçlar:	10.684.679
2-İç Borçlar:	26.425.553
TOPLAM	**37.110.232**
Konsolide Borçların Toplamı:	**79.571.038**[1092]

Tablo 41:

Dalgalı Borçlar	**(Lira)**
a) Osmanlı İmparatorluğundan Kalan borçlar:	**950.756**
b)Cumhuriyetin Dalgalı Borçları:	**168.168.584**
Dalgalı Borçların Toplamı:	**169.119.340**
Konsolide ve dalgalı borçların toplamı:	**248.690.378**[1093].

Aktarılan ve özel bütçelerden ödenmesi gereken borçlar; demiryolları, rıhtım ve limanlar gibi yabancı ellerde bulunan ve ülkenin ulusal ve ekonomik yaşamında önemi olan kurumların devletleştirilmesinden oluşmaktaydı.

[1092] BCA.,490.01.1449.1.6.1938. Borç durumu Mayıs-1938 sonu itibariyle tespit edilmiştir.

[1093] BCA.,490.01.1449.1.6.1938. Tedavülde bulunan kağıt paraların Cumhuriyet Merkez Bankasına devredilmesi dolayısıyla devlet, bankaya 158.748.563 lira borçlanmıştı. Ancak bu borcun ödenmesi, hususi ve mülhak bütçeleri de alakadar eden hususi bir ödeme tarzına bağlanmış olduğundan bunlar, umumi borçlar meyanına ithal edilmemiştir. Bu borç miktarı 1938 yılı başında 144.376.286 liraya inmiştir.

Bu borçların miktarı şöyleydi:

Tablo 42:

Borçların Miktarı	
Anadolu Hattı	35.630.738
Mersin- Tarsus- Adana	131.075
İzmir- Kasaba	5.572.945
Aydın	11.218.984
Şark Demiryolları	5.773.878
Demiryolları Toplamı:	**58.327.620**[1094]
İzmir Rıhtımı	351.872
İstanbul Rıhtımı	1.085.992
Rıhtımlar toplamı: 1.437.864	
Haydarpaşa Limanı	2.437.921
Ereğli Şirketi	3.412.500
Demiryolları, Rıhtımlar Haydarpaşa limanı ve Ereğli Şirketinin Toplamı	**65.615.905**
Anadolu, Mersin- Tarsus hatları ile Haydarpaşa limanı mümessili senetleri	**14.003.463**
Genel borç Toplamı: 79.619.368[1095]	

Ülkenin siyasi ve ekonomik hayatında önemli bir yere sahip olan ve bu bakımdan tamamen birer kamu servisi durumunda olan demiryolları, rıhtım ve limanlar, Cumhuriyet öncesinde yabancı sermayedarların elindeydi. Devlet, bu kuruluşlara hem para hem de birçok imtiyazlar veriyor; fakat buna karşılık bu kuruluşların ülkenin yararına uygun bir tarzda işletilmesini sağlayamıyordu. Cumhuriyet rejimi, yabancıların ellerinde olan bu kuruluşları ülke ihtiyaçlarına uygun şekilde işletmek üzere satın almıştı[1096].

A.2.f.4. Vergiler

Bir devletin ayakta kalabilmesinde şüphesiz vergi gelirleri son derece önemlidir. Bu doğrultuda Ankara'da yeni bir devlet kurmak üzere açılan BMM'nin yaptığı 24.02.1920 tarihli ilk kanun Ağnam resmiyle ilgili olmuştu. Bu kanunla ilgili Osmanlı Mebusan

[1094] BCA.,490.01.1449.1.6.1938.
[1095] BCA.,490.01.1449.1.6.1938.
[1096] BCA.,490.01.1449.1.6.1938.

Meclisi'nde yarım kalan noktalara açıklık getirildikten sonra verginin önceden olduğu gibi toplanması kabul edildi. Esasında Cumhuriyet idaresi 1926 yılına kadar Osmanlı dönemine ait vergileri toplamakla ve bunlara bazı zamlar yapmakla yetinmişti. Ancak 1925 yılında aşarın kaldırılmasından sonra yeni vergi sistemi oluşturmakla ilgili düzenlemeler de başlayacaktı. Bu düzenleme hem Osmanlı borçlarının geri ödenmesi için hem de Osmanlı vergi sistemi tek taraflı olarak özellikle tarıma yüklendiği için bu durumun ortadan kaldırılması için gerekliydi[1097].

Cumhuriyet döneminde vergilerin oluşturulmasında ve vergi yükünü belirlemede izlenen prensip, mükelleflerin ödeme güçlerini sürekli göz önünde bulundurmaktı. Buna göre yapılan yeniliklerle vergilerin, ülke ihtiyaçlarını karşılayacak verimli bir kaynak haline getirilmesine çalışılmıştı[1098]. Yeni Türkiye'nin kurulması ve Cumhuriyet'in ilanından sonra Türkiye hemen her alanda köklü değişiklikler yapılmıştı. Bir "Devrim" sonucu kurulan yeni Türk Devleti'nin; siyasal, sosyal, kültürel, alanda yaptığı değişimler devletin mali yapısına da yansımış ve özellikle vergi sisteminde de yeni bir anlayış ortaya çıkmıştı. Böylece bu yeni dönemde Osmanlı Devleti döneminden kalan pek çok uygulamada doğal olarak değişiklik yapılmıştı.

Vergiler konusunda Atatürk; *"Herhangi bir mali karar alınırken, ilk göz önüne getireceğimiz şey, milli faaliyet ve milli istihsal, yeni verginin bizzat ana menbaı üzerine yapacağı tesirler olmalıdır."* demişti[1099].

Osmanlı Devleti'nde Cumhuriyet'e miras kalan vergilerin başında daha önceki bölümlerde de yer belirtildiği gibi Aşar vardı. Aşarın kaldırılması mali reformun Türkiye'de başlangıcı kabul edilmektedir[1100]. Devletin özellikle o tarihte en önemli üretici grup olan köylülerden aldığı vergiler eskiyle kıyaslandığında bir azalma yapıldığını söylemekte olanaklı görünüyordu. Daha önce alınan aşar ve ağnam vergileri yoluyla köylüden doğrudan doğruya alınan vergi miktarı bütçedeki gelirin yüzde kırkına ulaşırken, bu sefer onların yerine koyulan arazi ve sayım vergileri bütçe gelirinin ancak yüzde on birini tutuyordu[1101]. TBMM'de 17 Şubat 1925 Salı günü 58. İçtimada 552 sayılı kanunla aşarın kaldırılmasına oy birliği ile karar verilmişti[1102]. Aşarın kaldırılması, kamu gelirlerinde önemli bir boşluk yaratmıştı. Bu nedenle yeni bazı başka vergiler uygulanmaya konmuştur[1103]. Aşarın kaldırılmasından sonra onun yerine toprak mahsullerinin demiryolu veya denizyolu ile pazarlanan kısmı üzerinden vasıtalı yeni bir vergi alınması öngörülmüştü. Bu süreçte ağnam

[1097] Kenan Bulutoğlu, **Türk Vergi Sistemi**, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1970, ss. 4-5.
[1098] BCA., 490.01.1449.1.6.1938.
[1099] BCA., 490.01.1449.1.6.1938.
[1100] Bulutoğlu, **Türk Vergi**…,s.5.
[1101] Hasan Rıza Soyak, **Atatürk'ten Hatıralar**, YKY, İstanbul, 2004**,** s.388.
[1102] Kenan Kırkpınar, "Aşar Vergi Sisteminin Kaldırılışı", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Cilt/ I S:2 Yıl: 1992, İzmir, s.117.
[1103] Murat Sever, **Ahmet Hamdi Başar ve İstanbul Tüccar Derneği**, Libra yay., İstanbul, 2009, s.130.

vergisinin oranından da önceden alınan miktara göre bir artış olmuş daha sonra da bu vergi "Sayım Vergisi" olarak yeniden düzenlenmişti. Bu süreçte Arazi ve Bina Vergisi ile Yol Vergisinede zam yapılarak köylüden aşar yoluyla alınan vergi miktarı diğer vergilere yansıtılmıştı[1104].

Türkiye, 1929 ekonomik bunalımının etkileri hissedinceye kadar içerde önemli sayılacak dönüşümleri yapmıştı. Bunlar arasında mübadele sürecinin yarattığı yer değiştirmeden kaynaklanan sosyal, ekonomik sorunları anımsamak gerekir. Bu süreç gerçekten de pek kolay bir süreç olmamıştı. Mübadele süreci özellikle devletin sırtına mali bakımdan önemli yükümlülükler getirmişti. Bu yük yer yer yeni vergilerin ortaya çıkmasına neden olacaktı.

Buna ek olarak Cumhuriyet'in ilk yıllarında her ne kadar liberal bir iktisadi politika izlenmeye çalışmışsa da bu durum yer yer devletin kalkınma hamlesine öncelik vermesinden ötürü tam olarak gerçekleşemezdi. Bu aslında bir çeşit zorunluluğun göstergesiydi. Tütün rejisi tarafından Bağdat Demiryolu satın alınmış savaş sırasında zarar gören demiryolu onarılmış ve o günlerde demiryolunun Sivas'a varan kısım da dahil olmak üzere yeniden 1800 kilometrelik demiryolu inşa edilmişti[1105].

Yine bu dönemde devlet, yerli buğdayı himaye ederek üretimin ülkenin ihtiyacını karşılayacak bir miktara gelmesini sağlamıştı. İki tane şeker fabrikası yine devlet tarafından kurulmuş, Ankara civarında kurulan mühimmat fabrikalarının temelleri atılmıştı. Dokuma sanayisinin kurulması, gelişmesi yönünde hazırlıklar yapılmıştı. Sağlık alanında devlet eliyle önemli yatırımlar yapılmış pek çok salgın ve bulaşıcı hastalığının önü alınmıştı. Bunlara ilave olarak Türkiye ticaret filosunun tonajının arttırmak için de yoğun bir çaba içine girmişti. Bankacılık alanında önemli yatırımlar da söz konusuydu. Bütün bu işler ekonomi politikalarında liberal bir anlayışını sürdüğü söylenen yıllarda devlet eliyle yapılmıştı. Ancak devletin elindeki kaynakta sınırlıydı. Devlet bir yandan yukarda adı geçen alanlarda yatırım yapmaya çalışırken öte yandan kendi kaynaklarını da arttırmaya çalışmaktaydı. Devlet bütün bu işleri yaparken gelirini arttırmak için zaten mevcut olan tütün inhisarlarının yanında yeniden yahut şekilleri değişmek suretiyle- tuz, içki, barut, kibrit, inhisarları gibi tekel idareleri ve bazı yeni vergiler koymaya mecbur kalmıştı[1106]. Görüldüğü üzere Türkiye bu dönemde bir yandan devlet eliyle altyapı hizmetlerini gerçekleştirmeye çalışırken; diğer yandan da devlet eliyle sanayileşmeye yönelmişti. Devlet her yıl giderek daha fazla yatırım yapma yoluna gitmişti. Ayrıca Cumhuriyet hükümetlerinin Osmanlı'dan kalan borçları ödemesi de gerekiyordu. Bunun yanı sıra İsmet Paşa hükümetleri yabancıların elindeki

[1104] Bulutoğlu, **Türk Vergi**…,s.5.
[1105] Soyak, **a.g.e**., s.387.
[1106] **A.g.e**., s.388.

şirketleri satın alarak "millileştirme" politikasını izliyorlardı. Bütün bunlar denk bütçe siyaseti izleyen Cumhuriyet hükümetlerine yeni kaynak yaratma yeni vergiler koyma zorunluluğu getirmişti[1107].

Cumhuriyet kadroları yukarıdaki işleri başarabilmek için vergi gelirlerini arttırmaya, kısa ve uzun dönemli iç ve dış borçlanmaya ve son olarak devletin emlak, inhisarlar ve sanayi gelirlerini arttırma yoluna gitti[1108]. Bu dönemde aşarın kaldırılmasından sonra miktarları arttırılan ya da uygulamaya konan yeni vergiler daha çok kentlerde yaşayan ve gelirini tarım dışındaki alanlardan sağlayan kesimlere yönelikti. Örneğin Temettü Vergisi ticari kazançtan alınmaktaydı. Temettü yerine daha fazla gelir getirecek Kazanç Vergisi 1926 yılında koyulmuştu. Aşarın kaldırılmasından sonra 1926'da kabul edilen bir diğer vergi de "Umumi İstihlak Vergisi"ydi. Bu vergiyi tamamlayan bir diğer vergi ise "Hususi İstihlak ve Eğlence Vergisi" olmuştu. Cumhuriyet'in ilk yıllarında yapılan bu vergi düzenlemeleri ve yeni koyulan vergiler için daha önce de belirtildiği gibi tarım kesiminde olan toplumun vergi yükünü sanayi ve ticaret kesimine kaydırdığı söylenebilir[1109].

1930-1940 yılları arası dönemde yaşanan ekonomik bunalım yüzünden olağanüstü harcamalara gereksinim duyan devlet, bu ihtiyaçlara kaynak yaratabilmek için yeni vergiler koyma yoluna gitti. Bunlar arasında İktisadi Buhran Vergisi, Muamele Vergisi, hayvanlar vergisi düzenlenmişti[1110]. Ayrıca Kazanç Vergisi'nde de yeniden düzenleme yapılmış ve hatta bunalım döneminde ücretli kesimin kazanç vergisinde arttırma da yapılmıştı. Muamele Vergisi de 1931'de "Umumi İstihlak Vergisi"nin adı altında alınan genel vasıtalı verginin sadece imalattan alınması şekline dönüşmüş haliydi. Muamele vergisi dışında bazı mamuller üzerine bir istihlak vergisi de konmuştu[1111].

1931 yılından başlayarak bütçedeki vergilerden "servet ve irat" üzerine konulanları vasıtasız vergiler olarakta isimlendirilmektedir. Bu vergiler arasında Arazi Vergisi, Hususi Ormanlar Rüsumu, Maadin Rüsumu, Veraset ve İntikal Vergisi, İktisadi Buhran Vergisi ve Muvazene Vergileri vardı[1112].

Bunlara ilave olarak "Yol Vergisi, Askerlik Mükellefiyeti, Tayyare Resmi ve Buğdayı Koruma Vergisi" gibi vergiler de alınmıştı[1113]. Aslında hükümet "Buğdayı Koruma

---

[1107] Tekeli-İlkin, **Uygulamaya Geçerken**..., s.264.
[1108] **A.g.e**., s.264.
[1109] Bulutoğlu, **Türk Vergi**…,ss.5-6.
[1110] Sever, **a.g.e**., s.130.
[1111] Bulutoğlu, **Türk Vergi**…,s.7.
[1112] Tekeli-İlkin, **Uygulamaya Geçerken**..., s.264
[1113] Doğan Duman, "Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti", **Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi),** İzmir, 1990, s.36.

Vergisi" ni köylüyü korumak için almıştı[1114]. 1936 yılında "Hava Kuvvetlerine Yardım Vergisi" olarak yeni vergi de alınmıştı[1115].

Bunalım döneminde halkın ödeme güçlüğü çektiği yol vergisi daha Cumhuriyet öncesinde de alınan bir vergiydi. 1921 yılında ilk defa 102 sayılı "Tarik Bedeli Nakdiyesi Hakkında Kanun"la vergi uygulamaya girmişti. Verginin esası yol yapımında ya dört iş günü çalışmak ya da dört işçi yevmiyesini vermekle ödeniyordu. Adı geçen vergi ergin erkek nüfustan alınacak bir çeşit baş vergisi olarak ta tanımlanabilir. Ancak 1925 yılında hükümet bu uygulamayı kaldırmış ve yerine 542 sayılı "Yol Mükellefiyeti Kanunu" getirmiştir. Bu yeni vergi düzenlemesiyle yol yapım mükellefiyeti altı güne de çıkarılmıştır. 1929 yılında "Şose ve Köprüler Kanunu" çerçevesinde yol vergisinde de yeni düzenlemeye gidildi ve en yüksek sınırı mahalli idarelerde 12 güne çıkarılmak koşuluyla mükellefiyet yılda 10 gün belirlendi[1116].

"Yol Vergisi" on sekiz ile altmış yaş arasında tüm yetişkin erkeklerden yıllık on üç Türk lirası ya da on gün yol yapımında zorunlu çalışmak şeklinde alınmıştı. Bunalım döneminde yol vergisi, köylülerin büyük bir kısmı tarafından ödenemeyince bu kimseler yol yapımında çalışmayı seçmek zorunda kaldılar[1117]. İzmir'de de 5000 kişinin yol vergisi ödeyemediği için mükellefiyetlerini bedenen yerine getirmek zorunda kalması halkın gelir düzeyinin düşüklüğünü gözler önüne sermişti[1118]. Bu vergi işsizler, köylüler, fakir işçiler üzerinde çok ağır bir yüktü. Vergi mükellefiyetini yerine getiremeyenler için borçluyu hapis cezasına kadar götürebiliyordu. Ancak bunalım döneminde yol vergisinde ödeme güçlükleri yaşanınca bu vergide bir miktar indirim yapılması yoluna da gidilmişti. Bu vergiden askerde olanlarla, beş çocuğu olanlar ve malüller muaf sayılmaktaydı[1119].

Yukarıda adı geçen diğer vergilerin detaylarına gelince:

Arazi Vergisi: Bu vergi Cumhuriyet döneminde tahrir değerleri üzerinden alınmıştır. 27 Haziran 1931 tarih ve 1833 sayılı kanunla bu vergi yeniden düzenlenmişti. Bu haliyle bunalım koşullarına uyum sağlamıştı. Öşür[1120]ün kaldırılmasından sonra öşür alınan araziden arazilerin vergisini sekiz defa arttıran bir uygulama yapılmıştı. Bu uygulamaya 18 Mayıs 1929 tarih ve 1454 sayılı yasa ile son verilmiş ve arazi kapsamı genişletilmişti. Tarıma elverişili olsun ya da olmasın arazilerden ve bunların yanı sıra belediye sınırları içinde gelir getirmeyen arsalardan aynı oranda vergi alınmasına gidilmişti. Bunalım döneminde vergi gelirlerinde düşüşler olunca adı geçen bu vergide daha önce de belirtildiği gibi 1833 sayılı

[1114] Bulutoğlu, **Türk Vergi**…,s.7.
[1115] Yıldız, **a.g.t**., s.75.
[1116] Bulutoğlu, **Türk Vergi**…,s.21.
[1117] Emrence, **a.g.e**, s.54.
[1118] Çoban, **a.g.t**, s.74.
[1119] Bulutoğlu, **Türk Vergi**…,ss.21-22.
[1120] Öşür; *Osmanlı Devleti'nde tarım gelirleri dolayısıyla köylüler üzerinden kaba ürün üzerinden alınan onda bir oranında vergiydi*. Bkz. Bulutoğlu, **a.g.e**., s.19.

yeni arazi kanunuyla düzenleme yapılmıştı. Bunalım döneminde köylünün geliri düşerken, arazi vergisinin alınma miktarında değişiklik olmaması köylünün yaşadığı sıkıntının boyutlarını daha da arttıran bir etkendi. Bu vergi bunalım döneminde yapılan düzenlemeyle arazinin hasılatına göre vergi alınacak yeni bir şekle kavuşturulmuştu[1121]. Yeni yasa ile yapılan değişilikle birlikte tarıma uygun olmayan taşlık, bataklık, kozalık, çorak arazinin teklif dışında bırakılması; yeniden vücuda getirilecek meyvelikler, incir bahçeleri, fındıklıklar, zeytinlikler**,** ormanlıklar için uzun,(8-12 sene gibi) geçici muafiyetler oluşturulması, mahsulleri; sel, dolu, kuraklık, haşarat veya bulaşıcı hastalıklar gibi olağanüstü arızalar yüzünden zarar gören arazinin zarar derecesine göre**,** vergilerin belirlenmesi arazi vergisini bir "mükellefiyet" vergisinden kurtararak onu bir "hasılat" vergisi şekline getirmişti. Verginin bu vasfını, iki tahrir devresi içinde sabit kalacak olan arazi değerlerine, meydana gelecek düşüşlerin dikkate alınarak vergi matrahlarının indirileceğine dair konulan hükümler de takviye etmekteydi[1122].

Bina Vergisi: 4 Temmuz 1931 tarih ve 1837 sayılı yasa ile değiştirilmişti. Önceki yasada şehirsel arsalar, musakkafat vergisine dahildi. Yeni yasayla sadece binalar bu vergi kapsamına alınmıştı. Bina vergisini, "musakkafat" vergisinden ayıran en önemli vasıf, yeni verginin "safi irat" üzerine mevzu oluşuydu. *Vergi, tahrir ile tespit edilen yıllık gayri safi irattan, itfa ve idame masrafları karşılığı olarak %20 indirim yapıldıktan sonra kalan safi irat üzerinde tahakkuk ettirilmektedir*[1123]. Burada dikkati çeken noktalardan biri tarımla uğraşanların binaları ve tarımsal üretimde kullanılan yerlerin vergi kapsamı dışında bırakılmış olmasıydı. Yeni kanunla birlikte üretimi ve özellikle köylüyü koruyan muafiyetlerin getirilmesi kararlaştırılmıştı. Vergi kapsamı dışında kalacak yerlere baktığımızda köylünün tarım üretiminde kullandığı alet depoları, hububat ambarları, samanlıklar, ağıllar, kümesler, fırınların olduğu görülmektedir. Köy misafir odaları, balıkçıların kullandıkları aletlere özgü depolar, kayıkhaneler ve denize gönderdikleri işçi ve balıkçı kulübeleri ile sahiplerinin ikametine mahsus ve yıllık kazancı 25 liradan aşağı olan binalar da vergiden muaftı. Geliri 60 liraya kadar olanların da 25 lirasına muafiyet getirilmişti[1124].

Kazanç Vergisi: 1859'dan itibaren, ticari ve sanayi girişimleriyle "hizmet erbabı" kazançlarından "temettü vergisi" adıyla vergi alınmaya başlanmıştı. Birçok değişikliklere uğradıktan sonra Cumhuriyet dönemine miras kalan "temettü vergisi", 1926'da ortadan kaldırılmış ve yerine mali rejime uygun bir kazanç vergisi oluşturulmuştu. Kazanç vergisi

[1121] Tekeli-İlkin, **Uygulamaya Geçerken**…, s.265.
[1122] BCA., 490.01.1449.1.6.1938.
[1123] BCA., 490.01.1449.1.6.1938.
[1124] BCA., 490.01.1449.1.6.1938.

kanunu, beyanname usulüne göre safi kazanç üzerinden vergi alınması prensibini getirmişti[1125].

Kazanç vergisinde Cumhuriyet döneminde önce 775 sayılı ve 27 Kasım 1926 tarihli Kazanç Vergisi Kanunu ile 21 Mayıs 1927 tarih ve 1038 sayılı yasayla değiştirilmişti. Ancak yine kazanç vergisinden şikâyetler olunca bu defa Ticaret Odalarının da görüşleri alınarak kazanç vergisinde yeni bir düzenleme yapılmıştı. 1931 yılında değişik yapılması gündeme gelen bu vergide bir hayli görüşmeler yapıldıktan sonra ancak 22 Mart 1934 tarihinde 2395 sayılı yeni kazanç vergisi yasası kabul edilmişti[1126].

Bunalım döneminde basında hükümetin vergilerin toplum üzerinde ağır bir yük oluşturduğunu görmezken geldiği eleştirileri de vardı. Özelikle kazanç vergisi tepkilere neden olan vergilerin başında geliyordu. Kazanç vergisi hâsılatı yıldan yıla azalma eğilimi içine girmişti. Türkiye'de en büyük kurumlar bilançolarını zararsız kapattıkları zaman bile kar etmiyorlar ve daha küçük kurumlar ise kazanç vergisi vermeye devam ediyorladı. Burada bilançodan çok icar bedeline bakılarak vergi mükellefiyetlerine karar veriliyordu. Kazanç vergisinin azalması aslında toplumun fakirleşmesinin de bir göstergesiydi[1127].

Kazanç ve müsakkafat vergilerinin ağırlığından gazeteler de şikâyetçiydi. Halkın üzerinde başlıca yükün bu vergilerden kaynaklandığı görüşü bunalım döneminde yaygınlık kazanmıştı. Müsakkafat değerlerinin düşmesine karşın vergi oranları buna karşın yüksek kalmıştı. Eski müsakkafatın değerlerinin düşmesine karşın bu oranda neden vergiden indirim yapılmadığı basın tarafından da sorgulanan önemli bir sorundu[1128].

Hayvanlar Vergisi: Bu vergi, aşar kadar eskiydi ve çeşitli şekiller alarak Cumhuriyet dönemine kadar gelmiştir. Cumhuriyet öncesinde vergiye tabi hayvanlar, devlet memurları tarafından sayılır, bu sayımı yoklama işlemleri izler ve hayvan sahiplerine birçok yük getirir, haksızlıklar ve yolsuzluklara meydan verilirdi. Cumhuriyet döneminde bu vergide düzenleme yapılmış, mükelleflerin beyanına dayandırılmış damızlık hayvanlar vergiden hariç tutulmuş yoklama işlemlerindeki zorluklar ortadan kaldırılmış ve verginin hayvanlardan elde edilen gelire göre bir miktarda belirlenmesine çalışılmıştı[1129]. Bu vergide 6 Temmuz 1931 tarih ve 1839 sayılı kanunla yeni bir düzenleme yapılmıştı. Bu düzenlemede dikkati çeken nokta Cumhuriyet'in ilk yıllarında 22 Haziran 1927 tarih ve 1130 sayılı kanuna göre, hayvan başına alınan vergide yüzde 20 oranında bir indirime gidilmişti. Ayrıca vergi kaçakçılığına da daha fazla ceza getirilmişti[1130]. Mali rejimin hedefi, bu vergiyi yavaş yavaş tamamen ortadan kaldırmaktı. Özellikle, 1938 yılında bu vergide önemli indirimler yapılmış ve vergiye tabi

[1125] BCA., 490.01.1449.1.6.1938.
[1126] Tekeli-İlkin, **Uygulamaya Geçerken**…, s.266.
[1127] **Yeni Asır**, 3Eylül 1930.
[1128] **Hizmet**, 23 Teşrinievvel 1930.
[1129] BCA., 490.01.1449.1.6.1938.
[1130] Tekeli-İlkin, **Uygulamaya Geçerken**…, s.265.

olan hayvanlardan önemli bir kısmının vergileri, tarımın gelişimini, köylünün kalkınmasını sağlamak için, tamamen kaldırılmıştı[1131].

Veraset ve İntikal Vergisi: Eskiden gayrimenkul intikalleri "intikal harcı"na tabiydi; fakat hibelerle menkul intikallerinden bir harç alınmazdı. Yani mali rejim, intikal üzerinden alınan bir harcı 1926'da kaldırarak yerine hibe ve intikaller üzerine mevzu, müterakki bir vergi getirmişti. Veraset ve hibe yoluyla kazanılan haklara, devletin katılımı çok tabii olduğundan bu vergi ile mükellefiyet, bahsinde büyük bir boşluk doldurulmuştu[1132].Bu vergi 1931 yılından itibaren vasıtasız vergiler arasına alınmıştı. Bu vergide 12 Temmuz 1931 tarih ve 1836 sayılı kanunla yapılan değişikliğin ardından istisnaları çoğaltılmıştı[1133].

İktisadi Buhran Vergisi: Ekonomik bunalım bir yandan mevcut vergiler üzerinde değişiklikler yapmayı gerektirirken diğer yandan da yeni buhran ve muvazene vergileri konulmasını sağlamıştı. İlk buhran vergisi 30 Kasım 1931 de çıkarılan 1890 sayılı yasa ile kabul edilmişti. Bu vergi meclise önce "milli iktisadı koruma" vergisi olarak gelmiş ancak meclisteki müzakereler sırasında "buhran vergisi" adını almıştı. Vergi kapsamında, maaşlar, tahsisat, ücret hakkı huzur ve ikramiye bu vergiye tabi olacaktı. Vergi hesaplanırken aylık geliri 30 lirası, Ankara'da oturanlar için ilk 60 lirası vergiden muaf sayılacaktı[1134].

Bunalım döneminin en önemli vergilerinden "İktisadi Buhran Vergisi" Kanun tasarısının gerekçesinde şöyle denilmişti:

"Dünya büyük bir ekonomik bunalım geçirmektedir. Bu bunalım, genel bir görünüşe sahip olduğu gibi her ülkenin yaşantısında da son derece etkili olarak kendisini göstermektedir… Hükümet, dünya ekonomisinin geçirmekte olduğu sarsıntı karşısında gerek ulusal paramızı, gerek ulusal ekonomimizi korumak için gereken bütün tedbirleri almak zorundadır… Bu tedbirlerden biri olarak ulusal ekonomiyi koruma amacı ile geçici nitelikte bir vergi konması düşünülmüştür. Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde çalışan herkes bu vergiye bağlanmıştır. Devlet örgütlerindeki en yüksek makamlardan en küçüğüne kadar istisnasız herkes bu vergiyi vereceği gibi, devlet örgütleri dışında kalan gerçek ve tüzel kişiler yanında ya da onlara bağlı olarak çalışanlar da aynı surette ve aynı oranda vergi vereceklerdir… "[1135].

Vasıtasız vergilerin yanı sıra vasıtalı vergiler de vardı.

Diğer gruptaki vergiler ise, vasıtalı vergiler olan "muamele ve istihlak üzerine konan vergiler"di.

[1131] BCA., 490.01.1449.1.6.1938.
[1132] BCA., 490.01.1449.1.6.1938.
[1133] Tekeli-İlkin, **Uygulamaya Geçerken**..., s.267.
[1134] **A.g.e**., s.267.
[1135] Goloğlu, **a.g.e**., s.38.

Muamele ve İstihlak (Tüketim) Vergileri: Muamele vergisi öşürün kaldırılmasından sonra ortaya çıkan vergi açığını kapatmak için koyulmuştu. Vergilerde izlenen prensiplerden biri de kaynaklarından vergi yükünün kaldırılması, harcamaları sınırlandırmayacak bir miktarda istihlak üzerine dağıtılmasıdır. Bunu gerçekleştirmek için tarım üretim kaynaklarına konu olan vergilerden önemli olanları tamamen kaldırmış, sanayi kurumlarının vergileri de - teşviki sanayi muafiyetleri- terkine tabi tutulmuştur. Ülkede, üretimi teşvik ve koruma için önlemler alınmıştı. Bu önlemlerle (gümrük himaye ve muafiyetleri, ihraç edilen mamul maddelere ait muamele ve üretim vergilerinin reddi) ekonomik ve sanayi bir kalkınma başlamıştı. Her ne kadar yapılan vergi düzenlemeleriyle vatandaşların ödeme güçlerini sarsmayacak ve hayat pahalılığına sebebiyet vermeyecek bir seviyede muamele vergisi alınmasına çalışılmışsa da yer yer tartışmalar gündeme gelmişti[1136]. 1931 yılında diğer bazı vergilerde olduğu gibi muamele vergisinde de değişikler yapılmıştı. Vergi hem ithalat ve ihracatı hem de sanayi üretimini ilgilendirdiğinden bunalım döneminde bu vergide düzenlemeler yapılması yönünde tartışmalar olmuştu. Nihayetinde vergide kimi düzenlemeler gerçekleşmişti. Vergi, ithalat bankacılık ve sigortacılık kesimlerinde değişmiyordu. Ancak verginin uygulanmasında indirimler ihracat ve sanayi de uygulanacaktı. İhracat üzerinden de alınan bu vergi 1931 de yapılan bu değişikliğin ardından tamamen kaldırılmıştı. Sanayiden alınacak muamele vergisinde kimi indirimlere de gidilebilmesine karşın devlet gelir bulmakta sıkıntı yaşadığı için 10 Mayıs 1934 tarihinde kabul edilen 2430 sayılı kanunla muamele vergisinin sanayi kesiminden aldığı gelirde arttırmaya gidilmişti[1137].

İstihlak yani tüketim vergisine gelince:

Bu verginin uygulanmasında da bunalım döneminde yer yer yıllara göre değişiklik olmuştu. Vergi; şeker, glikoz, ham petrol ve müştaklarından alınmaktaydı. İstihlak vergisinin kapsadığı maddelerin sayısında bütçeye gelir sağlamak için artış olmuştu. 1934 yılında 2458 sayılı kanunla bu vergi kapsamına giren maddelerin sayısı arttırılırken; 5 Temmuz 1934 tarih ve 2458 sayılı yasa ve 15 Temmuz 1934 tarih 2583 sayılı yasa ile daha da genişletilmişti. Böylece kakao, kakao yağı, çay, kahve, kauçuk ve mamulatı, lastik boru, pencere camı, kağıt ve mukavva, deriler mamulatı, pamuk ipliği, pamuklu mensucat, yün ve yünlü mamulat, bakır ve halitası da istihlak vergisi kapsamına alınmıştı. Tüketim vergileri içinde Buğday Koruma Vergisi" ni söylemek gerekir[1138].

1929 yılında Türkiye'de gümrük tarifelerinin değişecek olması tüccarlar içinde bir hareketlilik yaratmıştı. Tüccar tarifenin değişecek olmasına bağlı olarak, gerekli gereksiz

[1136] BCA., 490.01.1449.1.6.1938.
[1137] Tekeli-İlkin, **Uygulamaya Geçerken**…, ss.272-273.
[1138] **A.g.e**., ss.275-276.

eşyayı gümrüklere getirmişti. Yığın yığın getirilen eşya hem tüccara için hem de Türkiye için zarara dönüşmüştü. Gümrüklerde meydana gelecek tarife değişikliği sonrasında ithal mallardan alınacak vergilerin yükseleceği kaygısı tüccarların ithal malı arttırmalarına neden olmuştu[1139].

Dünya ekonomik bunalımı vatandaşların vergilerini ödemeleri noktasında en büyük engel olmuştu. Bunalım döneminde İzmir Belediyesi de vergilerinin bazılarını tahsil edememişti. Tahsil edilemeyen borçlar yüzünden belediyeye borçlanma oldukça yüksek rakamlara ulaşmıştı. Erkan Serçe'nin çalışmasında ayrıntılı olarak verdiği bilgilere göre; 1933 yılında İzmir'de Belediyenin tahsil edemediği "*tanzifat, tenvirat, levha, tente, işgal, merakibi berriye ve bahriye gibi rüsumlardan alacağı 726.361 lirayı"* bulmuştu[1140].

Fiyatların düşmesi devletin gelir kaynaklarının azalmasında etkiliydi. Bunalımdan önce devletin gelirini yükselten şey köylünün karlı satışlar yapabilmesiydi. Ancak bunalım döneminde bu tablo tersine dönmüştü. Örneğin 1929 yılında okkası iki buçuk lira eden tiftik bunalım döneminde otuz kuruşa kadar gerilemişti. Öyle ki, köylü vergisini verebilmek için hayvanın mahsulü yerine hayvanın kendisini satmak zorunda kaldı[1141]. Vergisini ödeyemeyenlerin bazılarının ise evi tarlası dahi satılmıştı[1142].

Cumhuriyet kadroları, kimi noktalarda toplumsal kesimlerin vergi yükünde azaltmaya çalışsa da, yine de bunalım yıllarında vergilerin ağırlığı ve yapılan iktisadi işlerle ilgili toplumda sıkıntılar, şikayetlerde belirmişti[1143]. Bunların bir kısmı her çeşit verginin ağırlığından dert yanarak bunların halkın ödeme gücünün son derece üstünde olduğunu ifade ediyorlardı. Bu durumun Türkiye'de enflasyon yarattığı hatta buna ilave olarak Türkiye'de hayata geçen kimi teşebbüslerin zamansız ve yersiz olduğu eleştirisi dahi yapılıyordu. Buna ilave olarak Türkiye'de yürütülen siyasetin genel olarak tam verimli olamadığından, alınan sonuçların harcanan para ve fedakârlıklarla kıyaslandığında yeterli olmadığı üzerinde duranlar olmuştu[1144].

1930 yılında ekonomik bunalım en şiddetli dönemindeydi. Türk Devrimi, pek çok yeniliği hayata geçirmişti. Ancak yine de toplumun sıkıntıları tam anlamıyla çözülememişti. *"Halkın ızdırabı"* ne yazıkki giderilememişti. Özellikle bu dönemde vergiler, toplum her kesiminin başlıca sıkıntısıydı. Vergilerin *"mükelleflere dehşet verdiği"* anlaşılmaktadır. Özellikle *"köylünün sırtında giyecek, boğazına sokacak bir şey bulamayacakı"* kadar kötü

[1139] **Milliyet**, 25 Eylül, 1929.
[1140] Erkan Serçe, **Tanzimat'tan Cumhuriye'e İzmir'de Belediye (1868-1945)**, Dokuz Eylül yay., İzmir, 1998, s.241.
[1141] İsmail HusrevTökin, **Türkiye Köy İktisadiyatı**, İletişim yay.,İstanbul, 1990, s.145.
[1142] Başar, **Atatürk'le Üç**..., s.41.
[1143] Soyak, **a.g.e**., s.388.
[1144] **A.g.e**., s.388.

durumdaydı[1145]. Halk her yerde vergilerden ama özellikle de vergilerin alınma şeklinin kötülüğünden şikayet ediyordu. Vergisini ödeyemeyenlerin çoğunlukla evini barkını sattıklarını ve pek çok yerde *"hayat faciaları"*nın yaşandığından ve onları dinleyenlerinde vicdanlarında acı akisler meydana getirmekteydi[1146]. Kimse vergi borcunu da tam olarak ödeyememişti. Hemen her hemen hiç bir yerde "hacizsiz ve hatta hapissiz vergi tahsili" yapılamamıştı. Oysaki o günün koşullarında devletin yapacağı işler için de aslında alınan vergiler dahi azdı. Devletin her türlü vergiden, inhisarladan ve sairden 200 milyon liradan biraz fazla para almasına karşın bu kadar az vergi ile devletten beklenen büyük işleri yapmanın olanaksızlığı da ortadaydı. Halk ise devletin yapacağı büyük işler için zaten az olan vergiyi bile veremeyecek durumda olduğundan bundan bile şikâyet ediyordu. Çünkü gerçekten ülkede yaygın bir fakirlik ve yoksulluk yaşanmaktaydı. Ülkenin içinde bulunduğu durum gerçekten oldukça zordu. Kimilerine göre ise vergilerle ilgili yaşanan sıkıntının temel nedeni Türkiye'de uygulanan vergi sisteminin Türkiye'ye uygun olmamasından kaynaklanıyordu. Dolayısıyla Türkiye'nin kendi şartlarına göre yeni bir vergi planlaması yapması gerekiyordu[1147].

Hükümet halkın ödeme güçlüğü çektiği yüksek vergilerle bütçe açıklarını kapatmak zorunda kalmıştı. Bir örnek verelim: Vergi borçları yüzünden dükkânlarını kapatmak zorunda kalan pek çok kişiden yalnızca bir tanesi olan İbrahim Hayri Efendi de Çulluoğlu Han'da dükkân işleten bir esnaftı. Yirmi dokuz liralık kazanç vergisini ödeyemeyince hapse girmemek için dükkânında var olan mallarını satarak vergi borcunu ödemişti[1148].

Bunalım döneminde uygulamada olan vergiler toplumun her kesiminin en önemli sıkıntısı olmuştu. Vergilerin yüksekliği ve ödeme güçlükleri yukarıdaki örnekte de olduğu gibi üzücü olayların yaşanmasına neden olmuştu.

A.2.g. Ulaşım Politikası

Türkiye, Cumhuriyet ilan edildiğinde ulaşım ağı yönünden son derece yetersiz durumdaydı. Ülkede neredeyse on yıl aralıksız devam eden savaşlar yüzünden ekonominin tüm alanlarında görülen tahribat ülkenin ulaşımını da olumsuz etkilemişti. Üstelik bir çok köy ve şehir yakılmış, yıkılmıştı. Bir çok aile açıkta kalmıştı.Cumhuriyet'in bu manzara karşısında imar işlerini yapacak kaynağı da yeterli teknik birikimi de sınırlıydı. Üstelik Osmanlı Devleti'nden kalan ulaşım ağı demiryolları, liman tesisleri, belediye işletmeleri ve ithalat- ihracatı elinde tutan ticari şirketler yabancıların elindeydi[1149].

[1145] Başar, **Atatürk'le Üç Ay**…, ss.27-28.
[1146] **A.g.e**., s.41.
[1147] **A.g.e**., ss.64, 70.
[1148] Emrence, **a.g.e**, s.72.
[1149] Tepekaya, **a.g.t**., s.158.

Ülkedeki ulaşım ağı yabancıların elinde olmasının yanı sıra yetersizdi de. Örneğin imtiyazı yabancılara ait olan demiryoluyla ülkenin çok az yerine gidilmekteydi. Zaten uzun süren savaşlar bunların işletilmesinde de sorunlar yaratmıştı. Demiryolları gibi deniz işletmeleri de yabancıların elindeydi. Örneğin İstanbul, Haydarpaşa, İzmir, Zonguldak ve Bandırma limanları yabancılar tarafından yapılmış ve işletmeleri de onlara aitti[1150].

İstanbul ve İzmir limanlarıyla denizden yapılan taşımacılık, büyük limanlara bağlanmış olan demiryollarıyla gerçekleştirmeye çalışıyordu. Bunun dışında, iç bölgelerden taşımacılık geleneksel yöntemlerle, deve kervanlarıyla yapılmaktaydı. Deve kervanları sadece iç bölgeler arasında değil aynı zamanda iç bölgeleri limanlara da ulaştıran önemli vasıtlardı. 20. Yüzyıla girerken, dünyada da en az gelişmiş durumda olan motorlu kara taşımacılığı, Türkiye'de de hemen hemen hiç yok gibiydi. Bu koşullar altında, kalkınan bir ekonominin, sistem arayışları sürecinde, yol sorununu çözmesi bir zorunluluktu. Bu nedenle hükümet programlarında ve başta Büyük Millet Meclisi'nin açılışı olmak üzere önemli konuşmalarda ulaşım politikalarına yer veriliyor; özellikle liman, denizyolları ve demiryolculuğu gibi yatırım gerektiren işletmelerden ve uygulamalardan söz ediliyordu.

Yeni Türkiye'nin ekonomi politikalarının belirlendiği İzmir İktisat Kongresi'nde de ülkenin ulaşımla ilgili sorunlarına değinilmiş ve alınması gereken önlemler üzerinde durulmuştu. Kongre'nin açılışında bir konuşma yapan dönemin İktisat Vekili Mahmut Esat Bey hem kongrenin toplanma amacını açıklıyor hem bu konuşmadan ülkenin ulaşım konusuda ne derece geri kaldığının ipucunu vermiş oluyordu:

"İktisat Kongresi'ni toplamaktan amaç, Türkiye'nin her tarafı bir olduğu halde, mesafenin uzaklığından ve yolların kötülüğünden, üzülerek söylemeliyiz ki İstanbul'daki tüccarlarımız Avrupa'nın uzak memleketlerindeki tüccarları, İstanbul'daki çiftçilerimiz, uzak memleketlerdeki çiftçileri tanıdıkları halde, Erzurum'u, Diyarbakır'ı, Bitlis'ı tanıyamayacak kadar kötü durumdadırlar"[1151].

Mahmut Esat Bey'in konuşması gösteriyordu ki kongrenin toplandığı tarihlerde Türkiye'de yol yok denecek kadar az gelişmiş bir haldeydi. Yeri geldiğinde bir kişinin Türkiye'den kalkıp Avrupa'ya, Amerika'ya gitmesi Erzurum'a, Bitlis'e, Diyarbakır'a gidip gelmesinden daha kolay görünüyordu. Aslında bu manzara Türkiye'nin geri kalmışlığının en açık göstergelerinden biriydi. Göreceli olarak, liman kentleri daha şanslı sayılabilise de yine de Türkiye'nin liman kentleri dış dünya ile bağlantılarında, başka ülkelerle kıyaslandığında

[1150] **A.g.t**., s.158

[1151] A. Gündüz Ökçün, **Türkiye İktisat Kongresi 1923 - İzmir**, Ankara, 1981, ss.8, 13. Ayrıca bkz. Kemal Arı, **Türkiye'de Kabotaj "Haklar, Kazanımlar, Bayramlar"** İMEAK Deniz Ticaret Odası İzmir Şubesi yay., İzmir, 2009.

onların gerisinde kalmıştı[1152]. Bu nedenle Cumhuriyet döneminde ulaşım politikasına önem vermek ülkenin ekonomik olarak kalkınabilmesi için bir zorunluluktu.

Atatürk, Yeni Türkiye'nin ulaşım siyaseti üzerinde hassasiyetle durmaktaydı. Tıpkı Yerli Malı Haftası kutlamaları ya da sergilerde olduğu gibi; deniz ve demiryolu ulaştırmacılığında da ülkede toplumla kaynaşık şenlikler yapılıyor, başta deniz şenlikleri olmak üzere, demiryollarının geçtiği ağlar da dâhil olmak üzere, halkın katılımıyla eğlenceler düzenleniyordu. Örneğin demiryolu yapımı sürdükçe demiryollarının ulaştığı yerlerde, günler süren eğlenceler düzenlenmekteydi. Yine yeni limanların açılışı ya da yeni gemilerin satın alınışlarında bu eğlence ve şenliklere önem veriliyor; doğrudan Cumhurbaşkanı Atatürk, neredeyse gelenekselleşmiş olan deniz şenliklerine, başbakan ve milletvekilleriyle birlikte katılıyordu. O dönemde adı çok ünlenmiş olan yatlarda (Ertuğrul yatı gibi) deniz şenliklerini izleniyordu. Bu şenliklerde yarışlar düzenleniyor, yarışları kazanan kişi ve kulüplere, o yılın şenlikleri anısına hatıra şiltleri ve ödüller veriliyordu[1153].

Ulaşım politikalarında çağdaş ölçülere gelebilmek, ulusal ekonomi yaratabilmek için son derece gerekli görülmekteydi. Ekonomi yalnız üretmek değil; aynı zamanda üretilen malları pazara indirmek ve orada satışa sunmak ondan da öte limanlar ve demiryolları aracılığıyla, başka ülkelere taşıyabilmekti. Ancak, hem demiryolları hem de deniz ulaşımı, geçmiş dönemde bütünüyle yabancı tekeline girmişti. Bu tekeller ve ayrıcalıklar, bir zincir gibi Türk ulusal ekonomisini boğmuştu. Bu zincirleri kırarak ulaşıma bütünüyle ulusal bir görüntü verebilmek için bu işletmelerin satın alınması, oralarda gerçekleştirilen hizmetlerin millileştirilmesi ve yeni yapılanların da milli sermaye ile hayata geçmesi Cumhuriyet'i kuran kadro için bir gereklilikti.

Ulaşım politikaları, milli ekonominin ayrılmaz bir parçası olarak ele alınmıştı. O açıdan özellikle o tarihlerde pek çoğu yabancıların elinde olan ulaşım yollarının millileştirilmesi son derece önemli bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Atatürk, *"Demiryolu, limanlar ve benzerleri gibi, çok gereksinme duyduğumuz büyük işletmelerin, yeniden yapım ve işletilmelerindeki politikamız yasalarımızın bugünkü ve gelecekteki değişimlerine ve bu konuda benimsediğimiz ulusal ilkelere uygun olmak koşuluyla, başvuracak yabancı sermayeleri hoşnutlukla kabul etmektir"*[1154]demişti. Özellikle demiryolu, yol ve soşe yapımı gerçekleşmeden ülkenin geri kalmışlıktan kurtulamayacağı anlayışı bu döneme damgasını vurmuştur.

[1152] **A.g.e**.,s.31.
[1153] **A.g.e**., ss.347-348.
[1154] Yüksel Ülken, **a.g.e**., s.47.

A.2.g.1. Demiryolları[1155]

Yeni Türkiye'nin en önemli sorunlarından biri şüphesiz ulaşımdı. Bu konu hem insanların bir yerden başka bir yere gidişi açısından hem de özellikle ekonominin gelişmesi bakımından son derece önemliydi. Özellikle iç bögelerde üretilen ekonomiye artı değer kazandıracak tarımsal ürünleri, hayvanların taşınması çözümlenemeden ülke gelişmiş bir ekonomiye sahip olamazdı.

O günün koşulları ve tekonolojisi bakımından sanayi çağının şüphesiz en önemli göstergesi olan demiryolları; Türkiye açısından en önemli ulaşım aracıydı. Ancak Cumhuriyet'in ilk yılları için demiryolları yeterince gelişmiş olmadığı gibi bir de önemli bir kısmı yabancıların elindeydi. O nedenle Cumhuriyeti kuran kadronun en önemli yatırım noktalarından biri demiryolları oldu.

Daha İzmir İktisat Kongresi'nden başlamak üzere hükümete yeni yollar, demiryolları, liman kanalları yapımı konusunda büyük bir iş ve sorumluluk verilmekteydi. Ülkenin iç bölgelerini limanlara, köyleri kentlere bağlayacak yolların yapımı için mühendis ve kondoktörlere ihtiyaç ihtiyaç vardı. Ülkenin genelini ilgilendiren yolların yapımıyla Nafia ve İktisat Vekâletlerine büyük görev düşmekteydi. Kongrede ulaşımın her noktasındaki eksiklere ve yapılması gerekenlere değinilse de bu dönem bilindiği üzere demiryolları daha fazla ön plana çıkacaktır[1156].

Pek çok kaynaktan anlaşılacağı gibi 1923-1930 arası dönemde "devlet inşacılığının büyük hamlesi demiryolculukta" kendisini göstermişti. Milli Mücadele dönemi liderlerinin en çok sıkıntı yaşadıkları konulardan biri de demiryolsuzluktu. Bu dönemde mevcut demiryolları yabancıların elinde ve Mondros Mütarekesi'ne göre de İtilaf devletlerince işgal altındaydı. Savaşan kadro için Kafkas sınırından Yunan cephesine askeri birliklerin yollanması son derece zahmetli bir iş olmuştu. Kurtuluş Savaşı'nın en zor günlerinden Ankara hükümeti'nin elinde Polatlı'yı Ankara'ya bağlayan 70 kilometrelik o da lokomotiflerinde yakacak kömürü olmayan bir demiryolu ağından başka bir şey yoktu. Sakarya Savaşı'nda bu yokluk savaşan askerin işini daha da zorlaştırmıştı. İşte bu yaşanan tecrübeler savaşan lider kadronunu sonraki yıllarda acı tecrübeleri olarak hep anımsandı. Bu tecrübeler yeni Türk Devleti'nin en önemli yatırımı demiryoluna yapmasında başlıca etkenlerden biri oldu. İsmet Paşa bir konuşmasında demiryolunu *"memleketin, tüfekten, toptan daha mühim bir emniyet silahı"* olarak tanımlamıştı. Atatürk döneminde ufak kesintiler dışında uzun süre başbakan olan İsmet Paşa'nın demiryoluyla ilgili politikası iki temele dayanmaktaydı: Yeni demiryolları yapmak ve yabancıların elindeki demiryollarını

[1155] Detaylı Bilgi için bkz. Alev Gözcü, "Geçmişten Günümüze Demiryolu Ulaşımı Politikalarına Genel Bir Bakış ve İzmir Örneği", **İzmir Ulaşım Sempozyumu**, İzmir 8-9 Aralık 2009; Bu konuyla ilgili bkz: Tekeli- İlkin, **Uygulamaya Geçerken ...**, ss.256-259.
[1156] Afetinan, **İzmir İktisat**…, ss.25-26.

satın almak yani "millileştirmek"ti. İsmet Paşa konuşmalarında da beyan ettiği gibi o demiryolu işinde öncelikle yeni demiryolu yapma hedefindeydi. Sivas Nutku sırasında İsmet Paşa bu hedefini şöyle ifade etmişti:

"Bence şimendifer politikası, her şeyden evvel, yeni inşaat politikası idi"[1157]. *"Çok ivedi olarak muhtaç bulunduğumuz demiryolları için hemen her girişime ve eyleme başlanacaktır."* Bu açıklama 1923 yılında Nisan ayında seçimlere gidilirken Atatürk tarafından kaleme alındığı bilinen "9 Umde" başlığıyla açıklanan bildiride yer alıyordu[1158].

Gerçekten Cumhuriyet'in daha ilk yıllarından başlayan demiryolu yapımı aslında son derece mütevazı bütçelere sahip yeni devlet için ağır bir yüktü. Ancak bu ulaşım ağı kurulmadan da ülkenin kalkınması, hatta güvenliğinin sağlanması tam olarak gerçekleşemezdi. Özellikle Türkiye'nin coğrafi şartları düşünüldüğünde iç bölgelerin mutlaka kıyılara bağlanma gerekliliği demiryolunu bir öncelik haline getiriyordu.

Türkiye'de kıyı ticareti dışında nehir vb. suyolları iç ticaretin gelişimi açısından son derece yetersiz ve engebeli olduğu için dönemin teknolojik olanaklarıyla demiryolu tek ulaşım ağı olarak son derece önemliydi. Benzer şekilde örneğin Fransa'da da Anadolu'da olduğu gibi demiryolu çağ açan bir ulaşım ağı olmuştu. Cumhuriyet kadroları da bu bilinçle hareket etmişler ve o nedenle Cumhuriyetin ilk yılları "milli şömendifer siyaseti"nin egemen olduğu bir dönemdir[1159].

Sanayinin gelişebilmesi de demiryolunun gelişimine bağlıydı. Türkiye'de Cumhuriyet'i kuran kadro demiryolları ve sanayi meselelerini iki ayrı mesele olarak ele almayıp konuyu milli sanayinin gelişimi için bir bütün olarak değerlendirmişlerdi. Demiryolu köyün ürettiği hammadeyi şehre ve şehrin ürettiği mamul maddeyi de köye taşıyacak en önemli ulaşım aracıydı[1160]. Bu anlamda Yeni Türkiye için demiryolları hayati bir önem taşıyordu. Yeni açılan her demiryolu hattı adeta ülkeye yeni bağlanan can damarları gibi değerlendiriliyordu. Ekonomi ve ilerlemenin "müjdecisi olan şimendiferlerin" gelişmesi ve yaygınlaşması Cumhuriyet döneminin "milli hükümetiyle" oldu. Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa ve başvekil İsmet Paşa Türkiye'yi canlandıracağı düşünülen demiryollarına büyük önem vererek; ulaşımda Türkiye'nin demirağlarla örülmesi politikasını izlemişlerdi. Yeni demiryolu hatları "Türk işçisinin azmiyle" hızla Türkiye'nin her yerine yayılmıştı[1161].

Türkiye, Lozan Konferansı'ndan çıktığı sırada ona kalan yerlerde 4072 kilometrelik demiryolu hattı vardı. Bu hatlar yabancı şirketlere aitti.

[1157] Aydemir, **İkinci Adam**…, C.I, ss.362-363.
[1158] Bkz çşt.s.: Gözcü, "Geçmişten Günümüze Demiryolu…**";** Şerafettin Turan, **Türk Devrim Tarihi III Yeni Türkiye'nin Oluşumu 1923-1938***,* Bilgi yay, Ankara, 1995, s.271.
[1159] "Türkiye Tarımı ve Yapısal Gelişmeler …, ss.20-21.
[1160] Aydemir*,* **Cihan İktisadiyatında**…, s.136.
[1161] **Cumhuriyet**, 9 Eylül 1929.

Tablo 43:

Cumhuriyetin İlk Yılında Yabancı Sermayeye Ait Demiryolu Oranları		
Sermayenin ait olduğu ülke	**Demiryollarındaki Oranı**	**Miktarı Sterling**
Alman	% 67.5	26.5 Mil.
Fransız	%15.3	6.0
İngiliz	%11.7	4.5
Diğer sermayeler	%5.5	2.0

(Kaynak: Aydemir,**Cihan İktisadiyatında**…, s.140)

Demiryolu yapımı Cumhuriyet hükümetinin en övündüğü projeleri arasındaydı. İki çelik bağ ucunda yeni hayata doğan şehirler ve köyler yarını hazırlamak için artan bir gayretle çalışılmıştı. Çelikten gelecek yolunda ve çelikten bir irade ile demirağlar yapılıyordu. Türkiye'nin her yerinde hummalı çalışmalarla yeni hatların yapımına devam etmişti[1162].

Cumhuriyeti kuranlar ulus devleti Anadolu'da yaratırlarken en önemli politikaları ülkeyi demir ağlarla örmekti[1163]. Cumhuriyet'in ilk hükümetleri Türkiye'de ulaşım alanında daha tasarruflu olan bunun yanı sıra haberleşme, ülke savunması, yük ve yolcu taşımacılığında da daha avantajlı bir sistem olan demiryollarına öncelik verilmesi sözü geçen gereklerden ileri gelmekteydi[1164].

Yeni demiryollarının yapımı sırasında bu alanda çalışacak nitelikli personele ihtiyaç oluşmuştu. Cumhuriyet'in ilk yıllarında, yoğunlaşan demiryolu çalışmalarında ihtiyaç duyulan elemanların temini için çeşitli yöntemlere başvurulmuştu. Yurt içindeki okullarda eleman yetiştirmek, yurt dışına öğrenci göndermek ve yabancı uzman istihdam etmek şeklinde çözüm üretilmeye çalışılmıştı. Bunun için ilk defa 11 Haziran 1923'te Konya'da "Şimendifer Mektebi" adıyla bir okul açılmış ve yeterli sayıdaki alt kademe personel ihtiyacı sağlandıktan sonra kapatılmıştı. Ancak sonraki yıllarda da ihtiyaç duyuldukça yeni okullar ya da kurslar açmak şeklinde demiryolu sisteminde istihdam edilecek personel yetiştirilmesi yoluna gidilmişti[1165].

"22 Mart 1924'de TBMM'de kabul edilen iki ayrı yasa ile Diyarbakır-Ergani, Samsun- Sivas ve Ankara- Musaköy arasında demiryolu yapılmasına karar verilmişti"[1166]. Düzenli demiryolu işletmeciliği 1924 yılında başlamış, 22 Nisan 1924 tarihinde Anadolu ve Bağdat Demiryolları İşletme Umum Müdürlüğü, 1925 yılında Demiryolları İnşaat ve İşletme

[1162] **A.g.g.**
[1163] İlhan Tekeli-Selim İlkin, **Cumhuriyetin Harcı -Modernitenin Altyapısı Oluşurken-**,İstanbul Bilgi yay., İstanbul, 2004, s.271.
[1164] Şerafettin Turan, **Türk Devrim…III**, s.270.
[1165] **A.g.y.**
[1166] Bkz çşt.syf.: Gözcü, "Geçmişten Günümüze Demiryolu…"; Turan, **a.g.e**., s.271.

Müdüriyeti Umumiyesi ve 1927 yılında Devlet Demiryolları ve Limanları Müdüriyet-i Umumiyesi kurulmuştu[1167].

İlhan Tekeli, Cumhuriyet'in ilk yıllarında demiryolu ihalelerinin tümünün yetişmiş teknik eleman eksikliği ve büyük yerli müteahhidlerin olmaması ve yabancı firmaların sağladıkları finansman kolaylıkları nedeniyle yabancı müteahhidler tarafından alındığına işaret etmektedir. Bu dönemde yapılan hatların dağılımı şöyleydi[1168]:

" Samsun-Sivas- Ankara – Sivas hattı Belçika grubu S.T.T'çe, Fevzi Paşa- Diyarbakır ve Irmak-Filyos hatları, İsveç ve Danimarka sermayelerinden oluşan Nohap grubunca, Kütahya-Balıkesir, Ulukışla-Boğazköprü hatları bir Alman firması olan Jülyüs Berger'ce, Kayseri istasyon binaları ve daha sonraki bir tarihte Sivas'ta bakım atölyesi, Amerikan Fox şirketince" yapılmıştı. Kayseri- Sivas hattı gibi sınırlı bir alanı bu dönemde devlet yapmıştı[1169].

Cumhuriyet'in Onuncu yılı Türkiye'de büyük coşkuyla kutlanmıştı. Ülkeyi yönetenler on yıl içinde Cumhuriyet yönetiminin neleri başardığını pek çok etkinlikle halka anlatma ihtiyacı içindeydi. Cumhuriyet'in Onuncu yaşının kutlandığı 1933 yılı aynı zamana Türkiye'de yeni demiryollarının yapımına başlandığı yıldı.

Bu çerçevede Fevzi Paşa-Diyarbakır hattı tamamlanmış, demiryolu Erganiye ulaştırılmasının yanı sıra Sivas- Erzurum, Malatya-Divriği ve Filyos –Ereğli hattı yapımı yeni başlayan hatlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Devlet bu hatlarının yapında yabancı müteahhitlerin etkisini azaltmak için bazı yeni uygulamalara yöneldi. Örneğin Ergani ile Sivas- Erzurum hattı için hazine tahvilleri çıkarıldı. Hükümetin bu girişimiyle Sivas-Erzurum hattının ihalesi bir Türk müteahhit firmaya kalmıştı. İlhan Tekeli bu durumu demiryolu yapımında bir dönüm noktası olarak değerlendirmektedir. Artık bu yeni dönemle birlikte demiryolu yapımında hem yerli sermaye hem de yerli işçi ön plana çıkacaktır[1170].

Böylece 1925-1933 yılları arasında Türkiye'de 2048 kilometre demiryolu yapılarak Sivas, Malatya, Samsun ve Kütahya'dan, Balıkesir'e kadar gidilebilmiş; aynı şekilde 1933-1938 yılları 963 kilometre daha demiryolu yapılmış ve Cumhuriyetin 15. yılında devletin işletmekte olduğu demiryolu uzunluğu 6719 kilometre olmuştur[1171].

Zaman zaman Cumhuriyet'in demiryolu politikası eleştiri konusu haline de gelmişti. Demiryolu yapımı politikasını destekleyenler bu politikanın yararlarının sonraki nesillere kadar devam edeceğini savunarak eleştirilere cevap verdiler. Demiryolu yapımı için devletin vergi toplamasını eleştirenler vergi yerine "istikrazla" bu masrafın karşılanmasının daha adil

[1167] Gözcü, **a.g.m**., Seyfi Yıldırım, "Türkiye Demiryollarında İstihdam Edilen Yabancı Uzmanlar (1925-1950)", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Sayı:67-68-69, Cilt:XXIII, Mart-Temmuz-Kasım 2007.
[1168] Tekeli-İlkin, **Uygulamaya Geçerken**..., s.256.
[1169] **A.g.e**., s.256.
[1170] **A.g.e**., ss.256-257.
[1171] Afetinan, **İzmir İktisat**..., s.14.

olacağını savunmuşlardı[1172]. Demiryolu politikalarına itiraz edenlerin Türkiye'nin ana demiryollarının yapılmasına bile itiraz ettikleri görülmüştü. Samsun'u Mersin'e, Karadeniz'i Akdeniz'e, İzmir'i Erzurum'a bağlayan bu demiryolları Türkiye'nin simasını değiştirmiş ve onun ekonomik varlığına milli yaşayışına yeni bir ivme vererek hareket getirmişti[1173].

1930 yılında Dünya Ekonomik Bunalımının yarattığı ekonomik güçlüklere ve o dönem kurulan Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın muhalefetine rağmen demiryolu yapımı devam etmişti. Muhalefet biraz da köylünün malını pazara taşıması için yol yokken, demiryolu yapımına para harcanmasından kaynaklanmıştı[1174]. Sadece Serbest Cumhuriyet Fırka'sı değil aynı zamanda muhalif basında İsmet Paşa hükümetinin demiryolu yapım siyasetini inceden inceye eleştirmekten geri kalmıyordu. Fevzi Paşa - Diyabakır hattı üzerinde işleyen ilk trenin açılışıyla ilgili haberi Yarın Gazetesi, *"Aç Millete boş tren lazım değildir!.."* başlığıyla vermişti[1175]. Gazete bu yeni tren hattının açılışını *"Kel başa şimşir tarak"* olarak değerlendirmişti[1176].

Demiryolu siyasetiyle ilgili eleştirilerden biri de şöyleydi:

"Keşke çok zengin olsak ta memleketin her köşesiniden bir demiryolu geçirebilsek! Bu şimendüfer bahsi üzerinde çok şeyler şöylenmiştir ve daha çok şeyler söylenecektir. Demiryolu medeniyet ve refah getiren, Devlete kuvvet veren bir amil olduğunu inkar edecek akılsızlara zamanımızda tesadüf edilemez. Semereleri tedricen toplanacak olan demiryolu siyasetinin fedakârlıklarını da millete, tedricen tahmil etmenin çaresini bulmaktadır" [1177].

Dönemin önemli isimlerinden ve tanıklarından Şevket Süreyya Aydemir, İsmet Paşa'nın demiryolu politikasını övmesine karşın yine bu alanda gösterilen başarıların başka alanlarda gösterilemediğini vurgulamaktadır. O gözlemlerini şöyle aktarıyordu:

"*Demiryolu siyaseti, İsmet Paşayı ve iktidarını taçlandırmıştır. Bu siyaseti izlerken insan, devletin inşa azmi, inşa gücü ve milli iş kuvvetini harekete getirmek kudreti bir araya gelirse, neler başarabileceğini, heyecanla görebiliyor. Aynı azim, enerji ve düzenlemenin, mesela ziraat ve köy işlerinde, mesela Doğuyu ilk çağ öncesi hayattan kurtarmak ve kalkındırmak gibi alanlarda yürütülemediğini, insan derinden derine kendine soruyor…"*[1178].

1930 yılında Bayındırlık yani o günlerin ifadesiyle Nafia Vekili olan Hilmi Uran anılarında, göreve başladığı günlerde ekonomik krizin devam eden etkisinden dolayı demiryolu inşası programının "mutat seyrinin" yavaşladığını yazmaktadır. İsmet Paşa'nın ülkenin her yanını demir ağlarla örmek konusunda şiddetli bir azim içinde olduğunu söyleyen

---

[1172] **Cumhuriyet Devrinde**…, s.7.
[1173] **A.g.e**., s.8.
[1174] Lord Kinross, **Bir Milletin Yeniden Doğuşu: Atatürk**, İstanbul, 1967, s.518.
[1175] **Yarın**, 3 Kanunuevvel 1930.
[1176] **A.g.g.**
[1177] **Serbes Cumhuriyet**, 2 Kânunuevvel 1931.
[1178] Aydemir, **İkinci Adam**…, C.I, s.366.

Hilmi Uran; dönemin Maliye Bakanı Abdülhalik Renda'nın da her iştense özellikle demiryolu inşasına daha fazla para ayırma düşüncesinde olduğunu belirtmektedir. Hilmi Uran'dan sonra da Bayındırlık Bakanlığı'na getirilen yeni bakanlar döneminde de demiryolu inşası hiç durmadan devam etmişti[1179].

Demiryolu genişleyen yeni hatların yapılmasının yanı sıra, yabancıların elindeki işletmeler de bu dönemde satın alınarak millileştirilmiştir[1180]. Yabancıların elinde bulunan demir yolu işletmeleri de Cumhuriyet Türkiye'si tarafından satın alınarak millileştirilmesi bağımsız bir devlet olma politikasının en önemli yansımasıydı.

Devlet bu konuya oldukça özen göstererek özellikle demiryolu yapımına önemli bütçeler ayırmak şeklinde bir ulaşım politikası belirledi. Demiryolu yapımı hükümet programına girmişti. Yeni demiryolları inşa ederek bütünleşmiş bir iç pazar oluşturmaya yönelik politikası aynı zamanda devletçi ekonomik politikaların en önemli öğelerinden biri oluyordu. Başvekil İsmet Paşa'nın hassasiyetle ilgilendiği işlerden biri olan demiryolları onun sözlerine şu şekilde yansımıştı: *"Memleketi demir ağlarla öreceğiz"*[1181]. Bir slogan halini alan ülkeyi demirağlarla örme işi Kemalist kadroların en çok övündükleri konulardan biri haline geldi[1182]. Dönemin basınında yer alan karikatürlere baktığımızda İsmet Paşa'nın demiryolu siyasetine verdiği önem net olarak görülüyordu. Ve daha da önemlisi özellikle Sivas demiryolunun açılması Yunanlılara karşı kazanılan askeri zaferle eş tutulmuştu. Sivas demiryolu, o dönem için önemli bir saygınlık konusu olmuştu. Başvekil İsmet Paşa'nın da söylediği gibi, bu demiryolu hattının açılışı, Cumhuriyet'in bir nimeti olarak yorumlanıyordu[1183].

İsmet Paşa demiryolu politikasının esasını *"bir karış fazla şimendifer"* olarak tanımlarken aslında bu konuya ne kadar önem verdiğini açıkça göstermişti. Gerek dönemin basınında muhalif gazeteciler gerekse 1930 yılında kurulan Serbest Cumhuriyet Fırkası başkanı Fethi Bey, İsmet Paşa'yı eleştirmekten geri kalmasa da İsmet Paşa bu konuda ödün vermemişti[1184].

Gerçekten de savaş yıllarında edinilen tecrübe demiryolu ulaşımının önemini ortaya koymuştu. Bu sebeple demiryolu yapımına getirilecek en ufak bir eleştiriye hükümeti temsil eden milli mücadele kadrolarının tahammülleri yoktu.

Cumhuriyet'i kuran kadro demiryolunu hem ülke savunmasının bir aracı hem de ülke ekonomisini geliştirecek en önemli araç olarak görmekteydiler. Ancak demiryolunun

---

[1179] Hilmi Uran, **Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım (1908-1950)**, Türkiye İş Bankası Kültür yay., İstanbul, 2007, s.207.
[1180] Boratav, **Türkiye'de Devletçilik**…., s.267.
[1181] Afetinan, **İzmir İktisat**…, s.14.
[1182] Tezel, **a.g.e.**, s.128.
[1183] **Yeni Asır**, 1 Eylül 1930; Gözcü, **a.g.t.**, çşt. syf.
[1184] Aydemir, **İkinci Adam**… C.I, s.364.

özellikle ekonominin gelişmesinde katkısı olacağı anlayışı 1934 yılından sonra üzerinde ağırlıkla durulan bir konu haline gelmişti. 1934 yılının yaz aylarından itibaren yeni tarife siyaseti uygulanmaya başlamıştı. Böylece yabancıların elindeki demiryollarının devletleştirilmesinde bir gerekçe olarak belirmişti. 1934 yılı içinde önce madenlerin taşınmasında sonra yolcu ve yük taşımasında kimi indirimlere gidilmişti[1185].

Bunalımın etkisini şiddetle hissettirdiği yıllarda halk ve üreticiler demiryolu taşımacılığının pahalılığından dert yanmaktaydı. Dönemin basının da ve o döneme ait anılarda halkın bu şikayetlerine tanık olmak mümkündür. Dolayısıyla hükümetin demiryolu tariflerini yeniden düzenleyerek indirime yönelmesi son derece yerinde bir uygulama olmuştu.

Ekonomik bunalım öncesinde başlanan demiryolu faaliyetleri 1930-1939 arası dönemde de hız kesmeden devam etmişti. Bu dönemde daha önce yapımına başlanan demir yolu hatlarından Fevzi Paşa- Malatya 1931'de, Kütahya- Balıkesir 1932'de işletmeye açılmıştı. 15 Aralık 1932'de ise demiryolu Sivas'tan Samsun'a ulaştı. 27 Nisan 1933'de Adana ve Fevzi Paşa hattı satın alınmıştı. Demiryoluyla ilgili hükümetin faaliyetleri sadece bunlarla da sınırlı değildi. 1933 yılının yaz aylarında Sivas- Erzurum hattının yapımı başladı. Aynı yılın sonbaharında ise Kayseri-Ulukışla birbirine bağlanmış böylece İç Anadolu hatları Toroslar'a ulaşmıştı. 1934 yılının Mayıs ayında demiryolu Elazığ'a varmıştı. Bunların devamı niteliğinde 1935 yılında Aydın demiryolunun satın alınmasıyla ilgili sözleşme mecliste onaylanmıştı. Demiryolu faaliyetleri bunlarla da tamamlanmadı ve hızla devam etti. Örneğin 30 Ekim 1935'de Ergani'den demiryolu ile Diyarbakır'a gidilebildi. Şevket Süreyya Aydemir'in değimiyle *"demiryolu dinamizmi"* 1936'da Afyonkarahisar-Karakuyu ve Bozanönü-Isparta hatlarının işletmeye açılmalarıyla ve yine aynı yıl Filyos- Çatalağzı arasında demiryolunun işlemeye başlamasıyla devam etmişti. Trakya Şark yolları 1937'de satın alınmış aynı yıl Fevzipaşa-Meydanı Ekber demiryolu işletmeye başlamış, yine aynı yıl Hekimhan-Çetinkaya demiryolu da açılmıştı[1186].

1923 yılından beri 6900 kilometre yolun esaslı tamiri yapılmış, yeniden 6200 kilometrelik şose ve 10700 kilometrelik toprak yol açılmıştı[1187]. Doğu ve Güneydoğu Anadolu, birer hatla da olsa, Ankara'ya ve kıyı kentlerine bağlanmıştı. Demiryollarındaki yük taşımacılığı 1923 yılında kişi başına 20ton/kilometreden 1938'de 79 ve 1950'de 147 ton/ kilometreye yükselmişti[1188].

Avrupa'da demiryollarının yaygınlaştığı tarih, 1840'lı yıllar olarak kabul edilirse 83 yıl içinde imparatorluk tarafından yabancılara oldukça ağır şartlar altında 4138 kilometre

[1185] Tekeli-İlkin, **Uygulamaya Geçerken**..., ss.257-258.
[1186] Aydemir, **İkinci Adam**…**,** C.I, s.430.
[1187] **Cumhuriyet Devrinde**..., s.10.
[1188] Tezel, **Cumhuriyet Döneminin**…, s.128.

demiryolu yaptırılmasına karşın, Yeni Türkiye 23 yılda 3543 kilometre yol yapmıştı[1189]. Ayrıca yabancılar tarafından yapılan demiryollarını satın almak için de faiziyle birlikte 93.512.751 lira ödenmiş ve sonraki dönemlerde de bu ödeme devam etmişti[1190].

İsmet Paşa dönemin tüm eleştirilerine rağmen gerçektende ülkeyi demirağlarla örmeyi başarmıştı. Anadolu bozkırında, adım adım, doğu Batıya, kuzeye, güneye durmadan azimle ve kararlılıkla demiryolu döşenmişti. Demiryolu projesi Cumhuriyet'in ve İsmet Paşa'nın en önemli yatırım ve faaliyet alanlarından biri olarak söz konusu olan döneme damgasını vurmuştu.

A.2.g.2. Diğer Yol ve Ulaştırma Sorunları

Yukarıda da görüldüğü gibi Atatürk döneminde Cumhuriyet hükümetleri ulaşımda daha çok demiryoluna yönelmişlerdi. Bu sayede Türkiye'de oldukça uzun ve ülkenin uzak yerlerine ulaşacak bir boyutta büyük bir demiryolu ağı oluşturulmuştu. Ancak buna karşın karayollarına benzer şekilde yatırım yapılmadığı için bu yollar uzunca bir süre yetersiz bir düzeyde kalmışlardı. Bu durum demiryolları ve onların bağlantılarını tamamlayacak karayolları olanakları yaratamadığı için ulaşımın ekonomiye beklenen katkısı yeterli olamamıştı. Esasen devletin karayollarına yatırım yapamamasının en önemli nedeni şüphesiz kaynak sıkıntısıydı. Eldeki dar olanaklar demiryollarına ayrıldığında karayollarının gelişme olanağı azalmış oldu.

Cumhuriyet hükümetleri eldeki olanakların kıtlığına karşın sınırlı da olsa bir gelişme kaydebilmişlerdi. Osmanlı Devleti'nden Cumhuriyet Türkiyesi'ne kalan karayolu yaklaşık olarak 18335 kilometre kadardı. Bunun 4450 kilometresi toprak yol, 13885 kilometresi kırma taştan yapılmış şose halindeydi. Ancak sözü geçen bu kırma taştan yollar bakımsızlık yüzünden büyük ölçüde harap olmuş durumdaydı. Yine bunun yanı sıra ahşaptan yapılmış köprülerin menfezlerinin çoğu çürümüş ve kullanılamaz duruma gelmişti. Cumhuriyet'in kurumsallaştığı bu ilk dönemde karayoluyla ilgili eskiden kalmış bozulmuş yolların onarılması, yıkılmak üzere olan köprülerin yeniden inşa edilmesi, önceki dönemlerden kalan karayollarının dar ve tehlikeli yerlerinin genişletilmesi, dar virajların ve dik meyillerin düzenlenmesi böylece ulaşıma daha uygun hale getirilmesi ve son olarak bazı yol güzergâhlarında değişiklik politikası izlenmiştir[1191]. Bu dönemde hükümet daha önceki dönemlerde ihmal edildiğini düşündüğü Doğu'da Tunceli bölgesine yeni yol inşasına başlamış ve bu çerçevede örneğin Elazığ Plür, Pertek Mameki yollarını yapmıştı. 1930'lu yıllarda özellikle başkent Ankara etrafındaki yollar asfaltla kaplanmış, yine İstanbul ve

[1189] **Cumhuriyet Devrinde**..., s.10.
[1190] **A.g.e**., s.10.
[1191] Cumhuriyet Halk Partisi, **On Beşinci Yıl Kitabı,** s.260.

çevresindeki yollar da asfalt kaplanmıştı. Bunlara ilave olarak asfatlama uygulaması Yalova yolu, Bursa ve İzmir çevresinde yapılan bir uygulama olmuştu. Bu dönemde asfaltlama işleminin genellike büyük şehirler etrafında olduğu görülmektedir. Bu uygulamanın bu dönem için yaygınlaşamamasının en önemli nedeni asfaltlama işleminin maliyetinin yüksek olmasıydı[1192].

Cumhuriyet'in erken döneminde yapılan karayollarıyla ilgili verilere bakıldığında 1923'te 18.300 km. olan karayolları 1933 yılında 37.400 çıkmış olsa da bu veriler içinde 21.200 km.'sini işlemediğini ve çoğunun toprak yollar olduğu anlaşılmaktadır[1193]. Karayolu ulaşımı da Cumhuriyet Türkiye'sinin olanakları doğrultusunda ele alınmıştı. Cumhuriyetin ilk 15 yılında 84 köprünün uzunluğu 6465 metredir. Bu köprülerin devlete maliyetinin toplamı ise yaklaşık 4.807.912 lira olmuştu[1194].

Bu dönemde ulaşımın önemli ayaklarından biri de denizcilikti. Cumhuriyet'in ilk on beş yıllık periyodunda denizyolları da nisbeten demiryollarıyla paralel gelişme göstermişti. Üç tarafı denizlerle çevrili, içerde de suyoluyla taşıma yapma olanağı bulunan bir ülke olarak Türkiye'nin bu olanaktan uzak kalmaması gerekirdi.

Yeni Türkiye'nin sahil uzunlığu 4000 kilometreydi. Bu sahillerin dağılımına baktığımızda ise tablo şu şekildeydi: Karadeniz Sahilinin uzunluğu; 1300, Marmara Denizinin 500, Adalar Denizi'nin 1100, Akdenizin 1100 kilometreydi. Türkiye'nin en önemli ekonomik alanları bu sahillerin çevresinde gelişmişti. Türkiye'nin dış ticarete yönelik en önemli ürünleri bu sahiller etrafında yetiştirilmekteydi. Bu ürünler arasında tütün, pamuk, üzüm, incir, zeytin, fındık… vb ilk akla gelenlerdendi. Yine sahil çevresinde yetişen bu ürünlerin etrafında önemli ticaret kurumlarının ve makinalı sanayinin de geliştiğini unutmamak gerekir[1195]. Ayrıca deniz yolları Türkiye'nin iç havzalarını birbirine bağlamanın yanı sıra özellikle ülke üretimini dış pazarlara da bağlayan en önemli ulaşım yoluydu[1196].

Esasında denizcilik ve denizyolları politikasında II. Meşrutiyet'ten itibaren yapılan bazı yatırımlar görülmektedir. Özellikle İttihat ve Terakki'nin girişimleri ve Almanların katkılarıyla birlikte deniz ticaret filosunun 130 bin tona ulaştığı anlaşılmaktadır[1197]. İttihat ve Terakki döneminin maliye bakanı Cavit Bey yaptığı bir konuşmada *"Biz bugün ziraat memleketiyiz*" diyerek özellikle ülkenin tarımsal üretiminin pazara ulaşmasını sağlayacak demiryolu, kara yolu ve liman gibi bayındırlık işlerine önem verilmesi gerektiğini savunmuştu. Onun bu konuşması İttihatçıların ulaşım politikasını göstermesi bakımdan

---

[1192] **A.g.e**., s.263.
[1193] Eftal As, "Cumhuriyet Dönemi Ulaşım Politikaları (1923-1960)", **Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi),** İzmir, 2006, ss.82-83.
[1194] Afetinan, **İzmir İktisat** …, s.14.
[1195] Aydemir, **Cihan İktisadiyatında** ..., s.145.
[1196] **A.g.y.**, s.145.
[1197] As, **a.g.t**., s.87.

önemliydi. İttihatçılar ayrıca daha 1911 yılında partinin kongresinde alınan bir kararla kapitülasyonların kaldırılması için çalışılacağını da gündemlerine almışlardı[1198]. Ancak yine de bunlar yeterli düzeyde değildi. Bu nedenle yeni dönemde denizcilik politikasında da eskiye göre bir ivme meydana gelecekti.

Cumhuriyet yönetimi, ulaşım politikasına verdiği önemi bu alanla ilgili işleri bir bakanlık düzeyinde ele alarak gösterdi. Böylece denizcilik işlerinin yürütülmesini sağlayacak bir bakanlık kuruldu. Deniz ticaretinin, dünyada nasıl bir ivme kazandığı herkesin gözünün önündeydi. Kalkınmanın temel taşlarından biri, Türkiye'nin coğrafya özelliklerinden yararlanarak özellikle denizciliğin gelişmesi ve deniz ticaretinde saklıydı. Denizcilik Bakanlığı deniz ticaretiyle ilgili süreçleri izleyip, planlayacak ve Türk denizciliğine ve deniz ticaretine bir yol çizecekti.

Denizcilik Bakanlığı'nın kurulması Cumhuriyet'in üçüncü kabinesi olan Fethi (Okyar) Bey'in Başbakanlığı sırasında gündeme gelmişti. 27 Aralık 1924'te Fethi Bey'in okuduğu kabinenin programında bir yenilik olarak Deniz Bakanlığı vardı. Denizcilik Bakanlığı'nın 1927 yılında Milli Savunma Bakanlığı'na bağlanması gündeme gelmiştir[1199].

Türkiye'de Mondros Mütarekesi döneminde her alanda olduğu gibi denizcilik için de ağır şartların geçtiği bir dönem olmuştu. Ancak 1922'den sonra ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında Türkiye'de gemicilikte görece bir ilerleme yaşandı. Bunun nedeni 1922 yılında tüm dünyada gemi piyasasında görülen fiyat düşüklüğüydü. Aynı yıl İstanbul'da çok sayıda Rus gemi satılığa çıkarılmıştı[1200].

Cumhuriyet'in ilk yıllarında Türkiye'e deniz ticaret filosunun gelişebilmesi için önemli adımlar atılmıştı. Örneğin; *"devletin gemi inşa ve işletme faaliyetini elinde bulunduran Osmanlı Seyrisefain İdaresi'nin 1923 yılında 597 sayılı kanunla Türkiye Seyrisefain İdaresi"* olarak yeniden yapılandırılmış ve olanakları arttırılmıştı. Ayrıca *Teşvik-i Sanayi Kanunu içinde yer alan bazı hükümler ile Türk armatörlerine hazineden avans ve kredi kolaylıkları, vergi ve gümrük muafiyetleri* gibi olanaklar getirilmişti[1201].

Lozan Anlaşması'na göre Türk Limanları arasında yük ve yolcu taşıma hakkı birden Türklere geçememişti. Bu hak ancak 1 Temmuz 1926'da Türkler tarafından kullanılabildi. 815 tarihli Kabotaj Kanuyla Türkiye Büyük Millet Meclisi bu durumu kabul etmiştir. Böylece Türk limanlarında gemi işletme hakkı Türklere geçmiş oldu[1202]. Esasında Kabotaj hakkıyla ilgili daha İzmir İktisat Kongresi'nde kararlar alınmaya başlamıştı. Konferasan'ta

---

[1198] Özlem Yıldız, "II.Meşrutiyet'ten I.Dünya Savaşı'na Osmanlı Devleti'nde Deniz Ticareti (1908-1914)" **Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi)**, İzmir, 2012, ss.14, 19.
[1199] Şerafettin Turan, **Türk Devrim Tarihi III**, ss.100, 288.
[1200] Aydemir, **Cihan İktisadiyatında**..., ss.146-147.
[1201] As, **a.g.t**., ss.87-88.
[1202] Aydemir, **İkinci Adam…,** C.I, s.347.

"Ticaret-i Bahriye Me'sellesi" başlığı altında ilk konuşulan madde; *"Kendi limanlarımızda kendi bayrağımızdan maadasının ticaret yapmaması ve (Kabotaj) da hakk-ı istiklalimizin tamamen istimal edilmesi"* konusu tüm delegelerce müştereken kabul edilmiş bir ilkeydi[1203]. İzmir İktisat Kongresi'nde Ticaret-i Bahriye Me'sellesi başlığı altında sadece Kabotaj konusunda değil aynı zamanda Türkiye'de denizciliğin gelişmesine yarayacak ve ülkenin denizcilik politikalarının belirlenmesinde önemli katkısı olacak pek çok mesele de ele alınmıştı. Bunlar arasında armatörlere sermaye sağlamada yardımcı olacak deniz ticareti bankalarının oluşturulmasından, deniz ticaretinin himayesinden hükümetin bu konuda yapacaklarına, yeni limanların yapılmasına, deniz ticareti okullarının açılmasına, balıkçılığın gelişmesi ve bu konuda himaye görmesine kadar denizcilikle ilgili hemen her detay yer almıştı[1204].

Sonraki dönemde Kabotaj Kanunu'nun bir yansıması olarak Yeni Türkiye'de deniz ulaşımı konusunda da bir millileşme kendini göstermektedir. Bu çevrede yabancıların elinde olan liman işletmelerinin satın alındığı görülmektedir. Haydarpaşa liman işletmesi(1928), İstanbul rıhtım işletmesi (1933), Ereğli liman işletmeleri satın alınmıştı[1205].

1923 yılında Seyrisefain İdaresi'nin gemi tonajı 26.000 iken 1926'da 52.000'e çıkmıştı. 1926'da bütün Türk ticaret filosunun tonajı toplamı 72.000'i buharlı ve motörlü, 112.000'i yelkenli ve 52.000'i bunlardan başka sefaine ait olmak üzere 238.000 tonu geçmişti. 1927 yılında sadece İstanbul, İzmir, Samsun ve Mersin limanlarına mensup buharlı ve motörlü gemilerin tonajı toplam 84.000'i buldu. Ancak 1927'den sonra gemicilikte bir duraklama dönemi yaşanmıştı[1206].

Kaynaklar sınırlı olduğundan 1930 yılına kadar dahi Türk Ticaret Filosunda beklenen gelişme istenilen düzeyde olamadı. 1930 yılında ticaret filosu buharlı ve motorlu olmak üzere 90.000 ton safi tonilato gücündeydi[1207]. Türkiye'nin taşıma filosu, kendi ekseninde bir büyüme süreci yaşarken, Akdeniz ülkeleriyle, özellikle de Avrupa'yla kıyaslandığında, istenilen seviyeyi ne yazık ki yakalayamadı. Bu tek yanlı bir konu değildi çünkü Türkiye'nin ekonominin diğer alanlarında yaşadığı sıkıntı ve bunalımlar, sektörü etkiliyordu. Devlet tıpkı sanayi alanında olduğu gibi denizcilik alanında yeterli bir düzeye ulaşabilmek için korumacılık görevini üstlendi. Bu dönem yaklaşık olarak 1926-1932 yılları arasında devam etti. Bu süreçte deniz taşımacılığında devlet işletmeciliği yaşanmıştır. Bu korumacı devlet politikasının bir uzantısıdır[1208]. Aslında Cumhuriyet'in kurulmasından 1933 yılına kadar geçen dönemde denizcilik faaliyetlerinde kullanılmak üzere gemi alımına yönelinmişti.

[1203] Afetinan, **İzmir İktisat**…, s.37.
[1204] **A.g.e**., ss.37-38-39.
[1205] Afetinan, **İzmir İktisat**…, s.15.
[1206] Aydemir, **Cihan İktisadiyatında**..., s.147.
[1207] Aydemir, **İkinci Adam**…, C.I, s.347.
[1208] Tekeli-İlkin, **Uygulamaya Geçerken**..., s.250.

Ancak satın alınan gemilerin oldukça yaşlı olduğu ve bunların iç limanların dışında hareket becerilerinin son derece azalmış olması gibi sorunlar vardı. Hatta pek çok ülke yaşları fazla olan bu gemilerin kendi limanlarına girişlerine dahi izin vermiyordu. Bunalımın yaşandığı yıllarda krizin yaratmış olduğu sıkıntı yüzüden iş hacmi oldukça azalmış ve bu gemilerin de iş yapma oranları giderek düşmüştü. Üstelik bu dönemde yoğun faaliyet içinde olunan demiryolları nedeniyle deniz taşımacılığı ortaya çıkan rekabet yüzünden fiyatları oldukça düşürmüştü. İşte bu tabloda devlet, Seyrisefain İdaresi'de önemli açıklar yaşamıştı. Hükümet bu kurumun açık vererek devletin sırtına kambur olmasının önüne geçmek için rekabeti denetleyerek fiyatların bir miktarda olsa yükselmesini sağladı. Bunun yanı sıra 9 Temmuz 1932 tarihinde 2068 sayılı yasayla "Türkiye İskele ve Limanları Arasında Posta Seferleri Hizmetleri Devlet İdaresine Alınmasına Dair Kanun" yasalaştı. Bu kanun dönemin devletçilik politikalarının denizcilik alanındaki yansımasıydı. Böylece Türk limanları arasındaki posta seferleri devlet tekeline alınmış oldu. Yine Türk limanları arasında düzenli posta seferlerinin yanı sıra yolcu, hayvan, eşya taşıma işleri devlet tekeline alınmıştı Yasa armatörlere son derece sınırlı bir çalışma alanı bırakmaktaydı. Ancak bu koşullarda çalışmak istemeyen armatörlerin ise isterlerse gemilerini devlet alacaktı. Ancak 2068 sayılı kanuna yöneltilen eleştiriler nedeniyle Celal Bayar'ın Ekonomi Bakanı olmasından sonra değişikliğe gidilmiştir. Onun yerine 1933 tarihli 2239 sayılı yasa getirilmiş ve bu yeni kanunla deniz taşımacılığında özel sektöre daha fazla yer ayıracak bir çözüm getirilmiş oluyordu. Aslında kanun devletin bu alandaki faaliyetlerine devam etmesine de olanak vermekteydi. Bu alandaki devlet tekeli Denizyolları İşletme Müdürlüğü tarafından yürütülecekti. 2239 sayılı yasanın yayımlanmasından sonra 21 vapurdan oluşan 10.700 safi rüsum tonluk "Vapurluk Türk Anonim Şirketi" de kurulmuştu. Bu şirketin faaliyeti çok uzun devam etmemiştir[1209].

Deniz ticaret hizmetlerinde hatırlanması gereken bir başka düzenleme de 18 Mayıs 1934 tarih ve 2521 sayılı "Liman İşlerinin Hükümetçe İdaresine Dair Kanun"du[1210].Esasında Türkiye için denizcilikte yaşanacak gelişme son derece önemliydi. Özellikle deniz ticaretinin gelişebilmesi için bu alanda alt yapı eksikliklerinin giderilmesi gerekliydi. Türkiye'nin deniz ticaretinin gelişmesi ele aldığımız dönemde ekonominin gelişmesi için en az demiryolu politikası kadar önemliydi. Öyleki aslında denizcilik ticari önemi bakımından kara yolu politikasının önünde yer almalıydı. Özellikle taşıma maliyetlerinin düşürülebilmesi için denizciliğin gelişmesi mutlaka gerekliydi. Uzak demiryolu seferlerinde bile bazen bir ürünün taşımasından doğan maliyet genel maliyeti yükselten en önemli etken olabiliyordu. Oysaki deniz seferlerinde bu uzakalık nakliye masraflarını diğer taşıma araçlarında olduğu kadar yükseltmiyordu. O tarihler için verilecek bir örnek konuya açıklık kazandıracaktır. İstanbul'a

[1209] **A.g.e**., ss.251,252-253.
[1210] **A.g.e**., s.254.

150 km. olan Adapazarı'ndan karayolu ile gelen patates Marsilya'dan gelen patatesten daha pahalı olabilmiş ve gene aynı nedenle Samsun 'da Hindi Çini pirinciyle Merzifon pirinci rahatlıkla rekabet edebilmişti[1211].

Denizcilik alanında faaliyet göstermesi beklenen kuruluşlardan bir tanesi de Denizbank'tı. Sümerbank'ın sanayileşme sürecindeki rolünü bir anlamda Denizbank denizcilik alanında gerçekleştirecekti.

Denizbank 1937 yılında 3292 sayılı kanunla kurulmuştu. Bankanın çalışma alanı içinde *"devlet inhisarı altına alınmış olan yolcu taşımacılığı ve yük nakliyatı dışında, gemi inşa ve bakımı yapan tershane ve havuzlar, limanlar, kurtarma ve yardım, kılavuzluk, şehir hatları ve Van Gölü taşımacılığı"* yer alıyordu. Ayrıca 1935 yılında çalışmalarını durduran Türk Vapurculuk Şirketi de bu banka tarafından devralınmıştı. Bankanın ömrü fazla sürmemiş ve yaklaşık 1,5 yıl sürdükten sonra 1939 yılında 3633 sayılı kanunla kaldırılarak onun yerine "Devlet Denizyolları ve Limanları İşletme Umum Müdürlüğü ve Devlet Limanları İşletme Umum Müdürlüğü" kurulmuştu[1212].

Zaman içinde, Türk gemilerinin yabancı limanlara yük taşımaya başlaması, Türk denizciliğinin önemli bir dönüm noktasını oluşturdu. Dünya limanlarına açılan Türk gemileri, Türk bayrağını uluslararası denizlerde dalgalandırıyorlardı. 1937 yılı içinde, Türk şileplerinin, Türk limanları arasında taşıdığı yük miktarı 1.240.000 tona ulaştı. Ülkeler arasında çalışarak, yabancı bir limandan bir yabancı ülkeye ait malı, yine yabancı bir limana taşıma oranı ise 322.000 tona yükseldi. 1937 yılında, Türkiye'de üç milli banka, tek bir şirket kurarak, üç yeni gemi aldı. Bu tarihe gelindiğinde, artık, Türk ticaret filosu 250.000 tonilatoya ulaştı. Bu oranın kısa zamanda 500.000 tonilatoya çıkarılması düşünülüyordu[1213].

Cumhuriyet'in ilanından bunalım yıllarının sonuna kadar devlet, denizcilik sahasına olabildiğince yarıtım yapmış hatta bunalım döneminin devletçilik anlayışı bu alana da yansımıştı. Ancak yine II. Dünya Savaşı öncesine Türkiye'de denizcilik istenilen bir seviyede değildi[1214].

Bir diğer ulaşım aracı havacılıkta ise gelişme denizciliğin oldukça gerisindeydi.

Cumhuriyet'in bu ilk döneminde havacılık ise ülkenin ulaşım politikasında en geç gelişmeye başlayan ulaşım ağını oluşturmaktaydı. Havacılıkla ilgili ilk çalışmaların 1911 yılında askeri alanda yapılan faaliyetlerle ortaya çıkmıştır[1215]. Cumhuriyet'in ilk yıllarında havacılığın öncelikle bir savaş aleti olarak kullanılması anlayışının devam ettiğini söylemek mümkündür. Türkiye'de Cumhuriyet'in kurulduğu yıllarda havacılığın gelişimini sağlayacak

---

[1211] Aydemir, **Cihan İktisadiyatında**..., s.148.
[1212] As, **a.g.t**., s.89.
[1213] Kemal Arı, Müfid Necdet Deniz'in radyo konuşmasından: "Türk Denizciliği:1 Temmuz", **Deniz**, S.37 (1 Temmuz 1938).
[1214] As, **a.g.t**., s.89.
[1215] Türkiye'de ulaşımla ilgili önemli araştırmalardan biri Eftal As, **a.g.t**., ss.90-91.

yeterli uçak olmadığı bilinmektedir. Özellikle sivil havacılık ve yolcu uçağı anlamında Cumhuriyet dönemine kadar herhangi bir gelişme söz konusu değildi[1216].

Halka havacılıkla ilgili gelişmelerin anlatılabilmesi için 1925 yılında "Türk Tayyare Cemiyeti" kurulmuştu. Bu kurumun adı daha sonra Türk Hava Kurumu olarak değiştirilmiş ve her il merkezinde kurumun birer şubesi açılmıştı. Bu kuruma gelir oluşturabilmek doğrultusunda "Tayyare Piyangosu" dahi düzenlenmişti. Havacılığın gelişebilmesi için yapılan işlerden biri de Kayseri'de bir "Tayyare Mektebi"nin açılmasıydı. Bu okul havacılık alanında istihdam edilecek elemanları yetiştirecekti[1217].

Cumhuriyet'in ilk yıllarında hava yolu ulaşımıyla ilgili çok fazla gelişme olduğunu söylemek mümkündür. Bülent Durgun'un konuyla ilgili verdiği detaylara baktığımızda; 1924 yılında Alman "Junker" firmasının İstanbul- Ankara arasında birkaç hava posta servisi olduğunu görüyoruz. Buna ilave olarak "Societe Franco-Romaine" isimli bir başka firmanında "Junker" firmasına benzer bir hizmet verdikten sonra da bu faaliyetlerin uzunca bir süre durduğu anlaşılmaktadır[1218].

Kayseri'de açılan "Tayyare Mektebi"nin yanı sıra bir de uçakların bakım, onarımlarını yapacak bir uçak fabrikası da 1926 yılında açılmıştır. Bu kuruluş hem askeri hem de sivil amaçlıydı[1219].

20 Mayıs 1933 tarih ve 2186 sayılı kanunla Türkiye'de Hava yoluyla ulaşım için "Havayolları Devlet İşletme İdaresi" kurulmuştu. Bu kurum hem hava yolu ulaşımını gerçekleştirecek hem de havayolları yapacaktı. Havayolları Devlet İşletme İdaresi Milli Savunma Bakanlığına bağlı olacak ancak işletmesi bakanlar kurulu tarafından belirlenen sivil bir idare tarafından yapılacaktı[1220]. Bu kurumla ilk defa Ankara- Eskişehir- İstanbul arasında düzenli seferlere başlanmıştı. "Havayolları Devlet İşletme İdaresi"nin sonraki adı "Türk Hava Yolları" olmuştu[1221].

Cumhuriyet'in onuncu yılında sivil havacılıkta ilk yıllara göre ilerleme kaydedilmişti. Buna göre Türkiye genelinde Türk Hava Yolları 1933 yılında toplam 52 yolcu taşırken bu rakam 1939 yılında 2900 kişiye ulaşmıştır[1222].

Bunların yanı sıra uçak sanayinin kurulması yönünde 1936 yılında müteahhit Nuri Demirağ'ın önemli bir adım attığını söylemek gerekir. Demirağ önce Beşiktaş'ta, Hayreddin İskelesi yanında bir binada faaliyetine başladı. Burası etüt atölyesi olacaktı. Buna ilave olarak Divriği'de "Uçak Fabrikası ve Gök Okulu" kurulacaktı. Beşiktaş'daki fabrikasında Demirağ

[1216] **On Beşinci Yıl Kitabı**, s.278.
[1217] Turan, **Türk Devrim Tarihi …**C.III, s.274.
[1218] Bülent Durgun "Atatürk Döneminde İzmir Ekonomisi 1923-1938", **Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi)**, İzmir, 2005, s.184.
[1219] Şerafettin Turan**, a.g.e.** C.III, s.274.
[1220] Tepekaya, **a.g.t**., s.243.
[1221] Şerafettin Turan**, a.g.e.** C.III, s.274.
[1222] Durgun, **a.g.t**., s.184.

1937-1938 yıllarında ürünlerini vermeye başlamıştı. Burası Türk Hava Kurumu adına da 10 okul uçağı ve 65 de planör imal etmişti[1223].

A.2.ğ. Sağlık

Yeni Türkiye'nin üzerinde durduğu en önemli konulardan biri de sağlıktı. Ülkenin gelişmesi ve kalkınmasında sağlık alanında yapılacak atılımlar ve toplum sağlığı son derece önemliydi. Sağlık koşullarının yetersizliği toplum sağlığını olumsuz etkilemekteydi. Geçmişin olumsuz koşullarının yarattığı etkiler sağlık sektöründe de etkisini göstermekteydi.

Ülke sağlık kurumları açısından Cumhuriyet'in ilk yıllarında son derece yetersiz bir düzeydeydi. Osmanlı Devleti'nde modern anlamda tıp eğitimi ancak 19. Yüzyıl'da o da öncelikli olarak askeri doktorların yetişmesi şeklinde gelmişti. Cumhuriyet'ten önceki dönemde sadece birkaç ilde devlet ya da numune hastaneleri vardı[1224].

Anadolu için Kurtuluş Savaşı tıpkı I.Dünya Savaşı gibi zor dönemlerden biri olmuştu. I.Dünya Savaşı'nda yenilen Osmanlı Devleti, Mondros Mütarekesi'ni imzalamasının ardından işgallerle karşılaşmış; ordusu dağıtılarak, dışarıdan gelen tehlikelere karşı kendisini savunamaz bir duruma getirilmişti. Ülke genelinde çok yaygın bir ekonomik gerilik vardı. Eğitim seviyesi son derece düşüktü. Bilgisizlik, yoksulluk ve yanlış kanaatler yüzünden, doğal etkiler karşısında kendini koruma imkânlarından uzak bir toplum yapısı mevcuttu. İşte bu süreçte görülen en önemli toplumsal afetlerden birisi de salgın hastalıklardı. Sıtma, frengi, verem, trohom gibi rahatsızlıklar, nüfusun genelinde çok sıklıkla görülen hastalık türleriydi. Örneğin, sıtma yaygınlığı, tarladaki ekinlerin toplanamamasına ve cephede savaşan askere un ya da ekmek gönderilememesine neden olmaktaydı[1225].

Cumhuriyet öncesinde ülkenin yaygın bir sağlık teşkilatı ve bunun içinde görev yapacak yetişmiş personeli de yoktu[1226]. Birinci Meclis'in açılışını izleyen günlerde kurulan hükümette Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti (Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı) adı altında Osmanlı devlet örgütlenmesinde yer almayan bir bakanlık kurulmuştu[1227]. Söz konusu bu vekâletin adı daha sonra biraz daha sadeleştirilerek (Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı) Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâletini adı dönüştürülmüştü[1228]. 3 Mayıs 1920 tarihli Meclis oturumunda gerçekleşen seçimle birlikte Dr. Adnan (Adıvar) Bey söz konusu

---

[1223] Mert Öreroğlu, **Cumhuriyet Döneminde Türk Sanayiinin Kuruluşu ve Nazilli Basma Fabrikası**, Teknoed yayınları, Ankara, 2004, ss.77-78.
[1224] Çavdar, **Türkiye Ekonomisinin**…, s.196.
[1225] Recep Akdur, "Sıtma ve Sıtma Salgınları Tarihi",…s.6, www.recepakdur.com, E.T.03.02.2012.
[1226] Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Yayınları, *"***Dr. Refik Saydam 1881-1942***"* Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Sağlık Propagandası ve Tıbbi İstatistik Genel Müdürlüğü Ankara, 1982, s.23.
[1227] Melih Tınal, **"**Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Döneminde Doktor Milletvekilleri", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi The Journal of International Social Research** Volume 2/6 Winter 2009, s.618.
[1228] BCA., 490.01.25.122.2.1937; ayrıca bkz: **Tarih IV Kemalist Eğitimin Tarih Dersleri**, Kaynak yay., İstanbul, 2004, s.332.

bu bakanlığın başına getirilmişti. 9 Mayıs 1920'de Dr. Rıza Nur Bey tarafından okunan Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin programında, ülke genelindeki sağlık sorunlarının çözülebilmesi için eldeki kaynakların tasarruflu kullanılması önerilmiş; ilâç ithali için çaba sarf edileceği, sıtma ve frengiye karşı önlem alınacağı ifade edilmişti[1229].

Yeni Türkiye'nin sağlık ve toplumsal yardımlaşmayla ilgili genel siyasetinin ne olacağı Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın anlatımında *"Milletimizin sağlığını korumak ve güçlendirmek, ölümü azaltmak, nüfusu çoğaltmak, bulaşıcı ve salgın hastalıkların tahribine karşı koymak ve bu suretle millet fertlerinin dinç ve çalışmaya kabiliyetli, sağlıklı vücutlar halinde yetişmesini sağlamak"*[1230] olarak tanımlanmıştı.

Lozan Anlaşması'ndan sonra yapılan en önemli işlerin başında sağlık kapitülasyonunu temsil eden ve uygulayan "Milletlerarası Sahil Sağlık İdaresi'nin" varlığına son vermek gelmişti[1231].

Cumhuriyet'in sağlık alanındaki politikasının özünde; sağlık idaresinin gelişmesini sağlamak ve toplum sağlığına "diş ve pençe geçirmiş hastalıklara karşı" mücadele etmek vardı. Ancak bunun hayata geçmesinde ciddi zorluklar vardı. Cumhuriyet ilan edildiğinde sağlık işlerinin Osmanlı Devleti'nden devralınan sağlık teşkilatından arta kalanlarla yürütülmesi gerekliydi. Oysa Osmanlı Devleti'nin sağlık teşkilatının taşra yapılanması son derece eksik ve bozuktu. Çalışma ve iş görme araçlarının yokluğu nedeniyle sağlık müdürlerinin, doktorların görev yapamadıkları görülmekteydi[1232].

"Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti'nin" oluşturulmasından sonra vekâletin yapacağı işlerle ilgili bir program hazırlanmıştı. Bu programda, Devletin Sağlık Teşkilatını genişletmek, çok sayıda doktor yetiştirmek, ebelerin sayısını köylere yetişecek kadar çoğaltmak, küçük sağlık memurlarının bilgilerini ve sayılarını arttırmak, ülkenin çeşitli yerlerinde Numune hastaneleri açmak, anneleri ve çocukları korumak için doğum ve çocuk bakım evleri açmak, verem sanatoryumlarını çoğaltmak, sıtma, frengi ve trahom vb. hastalıklarla savaşmak, sıhhi-içtimai kanun, düzenlemeler ve talimatnameler yapmak esasları yer alıyordu. Bunlara ilave olarak Ankara'da bir "Türkiye Cumhuriyeti Merkez Hıfzıssıhha Kurumu" kurmak ve Devlet sağlık teşkilatına, toplumun hayat ve sağlığına etkili olacak esasları telkin edecek "Hıfzıssıhha Mektebi" açmak ta vardı[1233].

"Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti" başlangıçta oldukça büyük güçlüklerle karşılaşmıştı. Bakanlığın en önemli sorunu bütçesinin sınırlı olmasıyıdı. Oysa Türkiye'de yaygın şekilde görülen salgın hastalıklarla mücadele edilebilmesi için bakanlığın büyük

---

[1229] Tınal, **a.g.m**., s.618.
[1230] **Tarih IV**, s.332.
[1231] **A.g.e**., s.332.
[1232] **A.g.e**., s.333.
[1233] **On Beşinci Yıl Kitabı**, ss.334-335.

bütçelere ihtiyacı vardı. Bir başka sorun ise yukarda da söylendiği gibi sağlık alanında çalışacak yetişmiş eleman sayısının yeterli olmamasıydı. Genel sağlık ihtiyaçlarını sağlayacak kurumların oluşturulması ve Türkiye'nin her yerinde tedavi merkezlerinin arttırılması Cumhuriyet hükümetlerinin en önemli uğraş konularından biri haline gelmişti. Söz konusu sağlık kuruluşlarını sadece şehir merkezlerinde değil köylere kadar ulaştırılmasına gayret edilmişti[1234].

Bu dönemde sadece yeni sağlık kuruluşlarının oluşturulması bunların yaygınlaştırması ve çeşitli hastalıkların tedavisi ve bu hastalıkların azaltılması üzerinde durulmamış aynı zamanda *"10 yılda 15 milyon genç yaratmak"* projesinin bir gereği olarak doğum sayısının arttırılması ve tabii ölüm oranlarının azaltılması için de oldukça yoğun bir çaba gösterilmişti[1235].

Cumhuriyetin ilk yıllarında yukardan beri anlaşılacağı üzere Türkiye'nin, doktor sayısı yeterli değildi. Bu eksikliğin giderilmesi için ilk zamanlarda liselerden çıkan öğrenci sayısı ikinci bir Tıp Fakültesini idare edecek miktarda olmadığından tıp öğrencisini arttırmak için İstanbul'da leyli(yatılı) bir tıp öğrenci yurdu açılmış ve buradan çıkan doktorlar belli bir süre için zorunlu Devlet hizmetine tabi tutulmuştu[1236].

Gencay Gürsoy Cumhuriyet'in ilk yıllarında Türkiye'de 554 doktor, 69 eczacı, 4 hemşire, 560 sağlık personeli ve 136 ebe bulunduğunu söylemektedir. Bunların yanında ise örneğin özel eğitim görmüş diş doktoru neredeyse hiç yoktu[1237]. Sağlık personelinin yetişmesi için gerekli atılımların yapılmasının yanı sıra doktor, diş hekimi, hastabakıcı, hemşire, ebelerin küçük sağlık memurlarının yetiştirilmesi için özel kanunlar düzenlenmiştir[1238].

Özellikle köy sağlık hizmetlerinde büyük yardımları olan sağlık memurları yetiştirmek için Anadolu'da yatılı bir okul açılmış, İstanbul'da mevcut olan sağlık memurları okullarının sayısı arttırılmıştır. Liselerde yeterli miktarda öğrenci yetişmeye başladığı için Ankara'da ikinci bir Tıp Fakültesi açılması kararlaştırılmıştır. Yine Kızılay Cemiyeti[1239] tarafından İstanbul'da bir hasta bakıcı hemşire okulu açılarak buna bir de ziyaretçi hemşire kısmı eklenmiştir[1240].

[1234] BCA., 490.01.25.122.2.1937.
[1235] BCA., 490.01.25.122.2.1937.
[1236] BCA., 490.01.25.122.2.1937.
[1237] Gencay Gürsoy, "Sağlık", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopesidi** C.VI-VII, İletişim yay., İstanbul, 1983, s.1721
[1238] BCA., 490.01.25.122.2.1937.
[1239] Kızılay Cemiyeti; Kurtuluş Savaşı'nda da önemli hizmetleri bulunan "Osmanlı Hilaliahmer Cemiyeti"nin bir devamıydı. "Osmanlı Hilaliahmer Cemiyeti"nin adı Cumhuriyet'in ilanından sonra "Türkiye Hilaliahmer Cemiyeti" şeklinde değiştirilmiş daha sonra 1935 yılında Atatürk'ün önerisiyle "Türkiye Kızılay Cemiyetine" ve 19472de de Türkiye Kızılay Derneği" adını almıştır. Bkz.Gencay Gürsoy, "Sağlık", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopesidi** VI-VII, İletişim yay., İstanbul, 1983, s.1721.
[1240] BCA., 490.01.25.122.2.1937.

Doktorlar ve hemşire sayısının arttırılması kadar ebe sayısının da arttırılması için İstanbul'da bir de yatılı ebe yurdu açılmıştı. Köyler için yeterli miktarda ebe yetiştirilinceye ve okulsuz ebeler kadın hastalıkları servisi bulunana kadar hastanelerde muayyen (belirli) zamanlı staja tabi tutularak; bunların okullu ebe olmayan yerlerde doğum yardımları yapmalarına izin edilmiştir. 1937 mali yılı içinde özellikle köy ebeleri yetiştirmek için özel okullar açılmasına başlanılmıştı. Ayrıca Ankara'da devlet hizmetinde bulunan hekimlik ve şubeleri sanatları mensupları ile serbest doktorların zaman ile azalan bilgilerini arttırmak için ve sosyal koruyucu hekimlik mesleğindeki yenikleri öğretmek için Hıfzıssıhha Okulu açılmıştı[1241].

Ülke dâhilindeki serbest eczaneler, tıbbi laboratuarlar, ziraatta ve sanayide kullanılan zehirli maddeleri satan ticarethaneler, özel hastaneler özel kanunlar ve nizamname ve talimatnameleri gereğince düzenlenerek halk sağlığıyla yakından ilgili kurumlar sürekli kontrol altında tutulmuştu. Daha önce de belirtildiği gibi dışarıdan gelen ya da ülke içinde yapılan tıbbi malzemelerin yapılma ve satılma tarzları düzen altına alınmıştı[1242].

Doğum yardımlarını kolaylaştırmak için bunlardan başka bakanlığa bağlı numune hastaneleriyle vilayet ve belediyelerin büyükçe olan hastanelerinde de birer doğum servisi oluşturulmuştu[1243].

Bunların yanı sıra malul çocukların yetiştirilerek hayatlarını kazanmaları için 1924 yılında İzmir'de bir sağır, dilsiz, körler kurumu açılmıştı. Bu kurum yıllardan beri birçok malul çocuklara hayatlarını sağlayacak sanatlar öğretmişti. 1937 yılında bu kurumda 120 öğrenci vardır. Yine Cumhuriyet öncesinde özellikle süt okul çocuklarının sağlık ve hastalık işleriyle uğraşacak hiçbir kurum yokken, Cumhuriyet döneminde İstanbul'da üç ayrı semtte (süt ve mektep çocukları bakım evleri) açılmıştı. Bu çerçevede genel Hıfzıssıhha Kanunu[1244] ve Belediye Kanunu[1245] hükümlerine göre bütçeleri uygun olan belediyeler, darülacezeler, süt çocukları muayene ve danışma evleri, süt damlaları açmakla görevlendirilmişti. 1937 yılına kadar ancak, Samsun, Edirne, Diyarbakır, Aydın, Tarsus, Mersin'de olmak üzere Süt çocuğu muayene ve danışma evleri açılmış, İstanbul Darülacezesi kadrosu büyütülmüş, Bursa, İzmir, Adana'da birer darülaceze ve çocuk yuvası açılmıştı. Özel bütçeleri olmayan vilayetlerin kazalarında doğum yardımlarında bulunmak ve köylerde gebe kadınlar ile süt çocuklarının

[1241] BCA., 490.01.25.122.2.1937.
[1242] BCA., 490.01.25.122.2.1937.
[1243] BCA., 490.01.25.122.2.1937.
[1244] Hıfzıssıhha Kanunu'na aşağıda daha detaylı olarak değinilecektir.
[1245] 1580 sayılı Belediye Kanunu da Hıfzıssıhha Kanunu gibi 1930 yılında kabul edilmiştir. *Belediye Kanunu'yla "modern şehirciliğin gereği olan tüm alt yapı, kişiye ve çevresine yönelik koruyucu ve acil sağlık hizmetleri ile sosyal tesisler yapılması ve korunması belediyelere"* verilmiştir. Bkz. Orhan Özkan, "Atatürk Döneminde Sağlık Politikası", **Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi yay**., Ankara, 1982, s.200.

sağlıklarını korumak için birer "içtimai hıfzıssıhha dispanseri" açılması düşünülerek böyle bir kurumun ilk örneği kurulmuştu[1246].

Cumhuriyeti kuran kadrolar özellikle sağlıklı bir nesil yetiştirmek ve halk sağlığının korunması için son derece yoğun bir çaba göstermişlerdi. Cumhuriyet'in erken döneminde uzunca bir süre Sağlık Bakanlığı görevini yapan Dr. Refik Saydam'ın sağlık işlerinin iyi ve doğru bir şekilde işlemesi için göstermiş olduğu çaba, onun titiz kişiliği ve çalışkanlığıyla ün kazanmasına neden olmuştu[1247].

Dr. Refik Saydam hızla İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi, Haydarpaşa Askeri Hastanesi ve İstanbul Yüksek Dişçilik ve Eczacılık Mektebi'nde tıp öğreniminin yeniden yapılandırılması işine başlamıştı. Yine sözü geçen eğitim kurumlarının yanı sıra Sağlık işlerinin yönetildiği Sağlık Bakanlığı binası da yenilenmiş ve günün koşullarına göre modern bir hale getirilmişti[1248].

Cumhuriyet hükümetlerinin aldığı sağlık önlemleri arasında hastane, cankurtaran ve sanatoryum gibi sağlık hizmetleri verecek yerlerin arttırıldığı görülmektedir. Buna göre 1926 ile 1936 arasında sağlık kuruluşu sayısı 56'dan 110'a yatak sayısı ise 3610'dan 8200'e yükseltilmiş bunlara ilave olarak 60 tane özel hastane açılmıştır. Açılan hastanelerden bir tanesinin başında Dr. Ömer Vasfi Aybar'ın bulunduğu Ankara Numune Hastanesi'dir. Bu hastanenin dönemin Avrupa hastaneleri arasında en gelişmişlerinden biri olduğu, üst düzeyde doktorların yanı sıra, Alman ve Avusturyalı rahibelerin iyi yetişmiş sağlık elemanlarının görev yaptığı 270 yataklı hastane, en gelişmiş tıp araçlarıyla donatılmıştır. Çocuk ve işçi hastanelerinin yanı sıra Elazığ ve Manisa'da akıl hastaneleri açılmıştır. 1926- 1934 arası dönemde il merkezlerinde halkın hizmetine sunulan beş yataklı cankurtaranlarda 18.200 hastanın tedavi edildiği belirlenmiştir[1249].

Doktorlar mesleki birlikleri oluşturmuşlar ve bu amaçla dokuz ayrı il merkezinde oluşturulmuş merkez yönetimlerini birleştirmişlerdir. Bu çerçevede Yüksek Sağlık Şurası özel sorunları incelemekte ve tıpla ilgili sorunları konuşarak ve yasa tasarıları hakkında görüş bildirebilmiştir[1250].

Cumhuriyetin ilk 15 yılında çok sayıda öksüz yurdu, bir tane sağır dilsizler yurdu, akıl hastaları için bakım evleri, felaketler için ivedi yardım kuruluşlarının yanı sıra doğumevleri, çocuk yurtları, ana ve çocuk sağlığı kurumları, aş evleri kurulmuştur. Çocuk Esirgeme Kurumu (Himaye-i Etfal Cemiyeti) il merkezlerinde ve taşra kabul edilen yerlerde 500'ü aşkın, şube açmış ve bunun yanı sıra "Çocuk Bayramı Haftası" etkinleri ve halk

[1246] BCA., 490.01.25.122.2.1937.
[1247] Von Kral, **a.g.e**., s.193.
[1248] **A.g.e.**, s.194.
[1249] **A.g.e**., ss.196-197.
[1250] **A.g.e**., s.197.

eğitimine yönelik konferanslar düzenlenmiş ve yoksul çocuklara çeşitli yardımlar yapılmıştır[1251].

Tablo 44:

Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'nın Genel Bütçedeki Payları			
Yıllar	**Genel Bütçe milyon TL**	**SSYB Bütçesi milyon TL**	**SSYB'niGenel Bütçede Payı %**
1923	137.3	3.0	2.21
1925	184.0	4.9	2.64
1930	222.7	4.5	2.02
1935	190.0	4.8	2.42

(Kaynak: Gencay Gürsoy, "Sağlık", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopesidi** VI-VII, İletişim yay., İstanbul, 1983, ss.1716-1735, s.1720.)

Genel halk sağlığını korumak amaçlı Cumhuriyet hükümetleri pek çok önlem almıştı.

Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti'nin görevi, ülkenin sağlık şartlarını iyileştirmek, Milletin sağlığına zarar veren bütün hastalıklar ve benzeri etkenlerle mücadele etmek, *"müstakbel neslin"* sağlıklı olarak yetişmesini sağlamak, halka tıbbi ve sosyal yardımların ulaşmasını sağlamak olarak tanımlanmıştı[1252].

Cumhuriyet döneminin sağlık alanında çıkardığı en önemli kanunlardan biri hiç şüphesiz 1593 sayılı "Umumi Hıfzısıhha Kanunu'ydu". Kanun 24.04.1930 tarihinde kabul edilmişti. Kanunun ilk maddesinde; *"Memleketin sıhhî şartlarını ıslah ve milletin sıhhatine zarar veren bütün hastalıklar veya sair muzır amillerle mücadele etmek ve müstakbel neslin sıhhatli olarak yetişmesini temin ve halkı tıbbî ve içtimaî muavenete mazhar eylemek umumî Devlet hizmetlerindendir"* denilerek sağlığın en önemli toplumsal hizmet olduğu da vurgulanmıştı. Söz konusu bu kanunu 309 maddeden oluşan oldukça kapsamlı ve detaylı olup ülkenin sağlıkla ilgili hemen her türlü mevzuatını oluşturuyordu[1253]. Kanunda *"koruyucu ve tedavi edici sağlık hizmetleri ayrı ayrı ele alınmış ve koruyucu hizmetlere ağırlık"* verilmişti[1254]

Cumhuriyet'in ilk döneminde görülen toplum sağlığını tehdit eden başta sıtma, verem, trahom gibi hastalıklar olmak üzere her türlü yaygın ve bulaşıcı salgın hastalıklarla mücadeleden, çocuk ve gıda sağlığına, sağlık kurumlarının teşkilatlanmasına kadar olan çeşitli detaylara kanunda yer verilmişti. Bu nedenle Umumi Hıfzısıhha Kanunu erken

[1251] **A.g.e**., s.197.
[1252] BCA., 490.01.25.122.2.1937.
[1253] **Resmi Gazete,** Sayı:1489, s.8895, 6 Mayıs 1930.
[1254] Özkan**, a.g.m**., s.200.

Cumhuriyet döneminin en önemli düzenlemesi olup sağlık alanında hükümetlerin yaptığı pek çok iş bu kanuna dayandırılmaktaydı[1255].

A.2.ğ.1. Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele

Cumhuriyet döneminin üzerinde durduğu ve hükümetleri en çok uğraştıran konulardan biri de salgın hastalıklarla mücadele etmek olmuştu. Osmanlı hükümeti tarafından ihmal edilmiş olan sıtma, frengi, trahom, verem gibi halk ve özellikle köylünün sağlığını ve hayatını kemiren hastalıklara karşı yoğun bir mücadele verilmişti[1256]. Aydemir, Birinci Büyük Millet Meclisi'nde "Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele Kanunu" çıkarılmak istendiğinde kimi hoca ve şeyhlerin hastalığın Allahtan geldiğini dolayısıyla insandan insana geçmediğini savunarak söz konusu kanunu getiren Operatör Emin Beyi Meclis ortasında kıyasıya dövdüklerini aktarmaktadır. Ülkede yaygın bir şekilde görülen salgın hastalığı ortadan kaldırmak için; Cumhuriyet hükümetleri oldukça fazla mesai harcamak zorundaydılar[1257].

Fethi Bey başkanlığındaki İcra Vekilleri Heyeti'nin Programının "Sıhhiye ve Muaveneti İçtimaiye" kısmında sıtmaya ayrı bir yer ayrılmıştı.

Ülkenin salgın hstalıklarıyla ilgili olarak; *"memleketimizde en çok tahribat yapan hastalıkların verem ve frengi olduğu zannı yanlış olarak taammüm etmiştir. Hâlbuki bizde en mühim sıhhi tahribatı yapan malarya'dır. Bu hastalık yurdumuzun, milletimizin karabelasıdır, en vahim derdi içtimaimizdir. Sıhhiye Vekâleti en büyük gayretini bu hususa sarfedecektir. Fakat bu derdin devası milyonlarla masrafa muhtaçtır"* denilmekteydi[1258].

Cumhuriyeti kuran kadronun nüfusla ilgili sorunlarının içinde şüphesiz en önemlisi sıtmayala mücadeleydi. Neredeyse toplumun yüzde 50'si sıtmalıydı. Bu oran Türkiye'nin güney ve güneydoğusunda % 70'lere kadar ulaşmaktaydı[1259]. Sıtma hastalığı Ankara'da önceden beri pek çok kişinin ölmesine neden olmuştu. Antik Çağlardan beri Ankara'nın en büyük şanssızlığı sıtma olmuştu[1260]. Sıtmaya karşı mücadele 1924 yılında Ankara'da başlamış her yıl sahası genişlemek üzere 28 vilayete hızla devam edilmişti. Mücadele merkezleri, Ankara, Eskişehir, Samsun, Kocaeli, Bursa, İstanbul, Edirne, Manisa, Aydın, Konya, Antalya, Adana, olmak üzere 12 bölgeye ayrılmış olup pek çok şehir merkezinin yanı sıra, çeşitli kasabalar ile 3575 köyde yapılmıştı. Mücadele yerlerinde birer dispanser olduğu gibi mıntıka merkezlerinde laboratuar ve köyler için özel teşkilat oluşturulmuştu[1261].

[1255] **Resmi Gazete,** Sayı:1489, s.8895, 6 Mayıs 1930.
[1256] BCA., 490.01.25.122.2.1937.
[1257] Aydemir, **İkinci Adam…** C.I, s.354.
[1258] İsmail Arar, **Hükümet Programları 1920-1965**, Burçak yayınevi, İstanbul, 1971, s.34.
[1259] Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Yayınları, *"***Dr. Refik Saydam 1881-1942***"*, s.,23.
[1260] Von Kral, **a.g.e**., s.195.
[1261] BCA., 490.01.25.122.2.1937.

Bu işin çözümlenebilmesi için oluşturan Sıtma Komisyonu bu doğrultuda 5 Ekim 1924'de bir raporda hazırlamış ve bu işin neden öncelikli olduğunun gerekçelerini ortaya koymaya çalışmıştı. *"Memleketin nüfus ihtiyacı bütün ihtiyaçlarının fevkindedir. Binaenaleyh Türkiye pek faal bir nüfus siyaseti takibine mecburdur. Bu hususta karşısına çıkacak en büyük engeller arasında sıtma birinci mevkii işgal eder…"*[1262]. Bu komisyon sıtmayla mücadele için neler yapılması gerektiği üzerinde de durmuştu. Cumhuriyet döneminde idareciler sadece bu raporun hazırlanmasıyla sınırlı kalmamışlar ve dönemin Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti'nce ülkenin sıtma haritası da hazırlanmıştı. Sıtmayla mücadele konusunda en önemli adımlardan biri 839 sayılı Sıtma Mücadelesi Kanunu olmuş ve bu kanun 1926 yılında TBMM'den geçmişti[1263]. Sıtmanın azalması için, sivrisinek ve larvaların yuvaları yok edilerek, bataklıklar kurutulmuş, halkın bu doğrultuda bilgilendirilmesi ve bilinçlendirilmesine çalışılmıştı[1264]. Sıtma kanunu hükümlerine göre köylerde uygulanan küçük mesai ile 929.281 metre kanal açılmış ve 298.188.145 metre kare bataklık arazi kurutulmuştur[1265]. Sıtma mücadelesine dahil olmayan yerlerdeki sıtmalılar için bakanlık tarafından vilayetlere ücretsiz kinin gönderildiği gibi bakanlık tarafından hazırlanarak ucuz fiyatla satılmak üzere devlet kinini dahi gönderilmiştir[1266]. Türkiye'de halk sağlığına ve ekonomiye büyük zarar veren nüfusun kırıp geçiren sıtma ile 15 yıl içinde yapılan mücadelede olumlu sonuçlar alınmıştı[1267].

1925'den 1937 Şubat ayı sonuna kadar genel mıntıkalarda doktorlar 15.187.526 kişi muayene etmişler ve bunlardan 3,744.235 sıtmalı tedavi altına alınmıştı. Bunun dışında 277.376 kişiye de koruyucu olarak sıtma ilacı verilmişti. Bu süre içinde harcanan kinin miktarı 53.466 kilo olmuştu. Çocuklar için harcanan tatlı kinin, ağır hastaların tedavisinde kullanılan kinin ampulleri ve hafif sıtmalıların tedavisi için verilen kuvvet hapları dâhil değildi. Sadece 1936 yılında 2.167.999 kişi muayene, 719.774 sıtmalı tedavi edilmiş ve 8.061 kilo kinin harcanmıştı.

Türkiye'de Cumhuriyet'in ilk yıllarında görülen bir başka hastalık ise trahomdu. Aslında bu hastalığın Mısır'dan geldiği sanılmaktadır. Trahom hastalığı sağlık koşullarının son derece kötü olduğu I.Dünya Savaşı yıllarında Türkiye'nin Güney ve Güneydoğusu'nda nispeten daha az görülürken göçmenlerle birlikte trahom İç Anadolu'ya kadar yayılma olanağı bulmuştu. 1920 yılında ülkedeki trahomlu sayısı 3 milyondu. Bu rakamın büyük kısmı ise yani yaklaşık %70'i Güney ve Güneydoğu'daydı. Salgın bir halde ve gittikçe

---

[1262] Tekeli-İlkin, **Cumhuriyetin Harcı Köktenci Modernitenin Ekonomik Politikasının Gelişimi**, İstanbul Bilgi Üniversitesi yay.,İstanbul, 2004, ss.110-111.
[1263] **A.g.e**., ss.135-136.
[1264] Von Kral, **a.g.e**., s.195.
[1265] BCA., 490.01.25.122.2.1937.
[1266] BCA., 490.01.25.122.2.1937.
[1267] **On Beşinci Yıl Kitabı**, s.334.

genişleme kapasitesi olan ve birçok kişiyi kör ve malul olmasına neden olan trahom hastalığı ile konusunda Cumhuriyet hükümetlerince 1925 yılından itibaren yoğun bir mücadele yapılmıştır. Bu konuda ilk defa 1925 yılında "Körler Memleketi" olarak bilinen Adıyaman'da ve Malatya'da birer trahom hastanesi ve dispanseri açılmıştı[1268].

Trahomla mücadele edebilmek için; Adıyaman ve Malatya'nın yanı sıra Adana, Maraş, Gaziantep, Kilis, Urfa, Siverek, Mardin, Siirt şehirlerinde birer tane 10-20 yataklı birer Trahom hastanesiyle her birinde birer trahom dispanseri oluşturulmuştu. Gaziantep, Kilis, Malatya, Besni, Adıyaman, Urfa, Siverek, köylerinde trahomluları tedavi etmek için de seyyar teşkilat da oluşturulmuştu. Mücadeleye dahil köylerin sayısı 426'yı bulmuştu. Trahom hastalığının tedavisine, düzenli devam edildiği durumda bile uzun süren kronik bir hastalık olduğu gibi teşkilatta çalışan doktorlar ve sağlık memurları özel olarak yetiştirilmiş uzmanlardan ibaret olduğu için az zamanda mücadeleyi genişleterek trahomlu mıntıkaların her tarafına yaymak olanaklı olmamıştı. Trahomla mücadele edilen yerlerde devlet, ücretsiz tedavi hizmeti vermişti. Mücadeleye dahil olan yerlerde 1925-1937 yıllarında dispanserlerde tedavi edilen trahomlu adedi 591.542 olup bu hastalara 10.280.597 kere ilaçlanmıştır. Bu süre içinde 13.368 trahomlu hastanelere yatırılmıştı[1269]. Trahom hastalığına karşı yapılan mücadele olumlu sonuç vermiş ve 1935 yılında ülkedi trahomlu sayısında %2'ye varan bir azalma olmuştu[1270]. Trahomun hastalığının önlenmesiyle ilgili olarak Cumhuriyet öncesinde dikkate değer hiçbir çalışma görülmemiştir[1271].

Frengi hastalığı bütün dünyada olduğu gibi Türkiye'de de mevcut olmakla beraber sıklığı Türkiye'nin her yerin aynı olmayıp halkın dışarıyla olan ilişkilerine göre bazı mıntıkalarda daha fazla görülmekteydi. Aslında Ankara hükümetinin frengiyle mücadelesi daha Kurtuluş Savaşı devam ederken başlamıştı. Frengiyle mücadele için Büyük Millet Meclisi'ne 28.12.1921 tarihinde gelen "Frenginin men'i ve tahdidi sirayeti" kanun tasarısının mecliste konuşulmasında bile önemli sıkıntılar yaşanmıştı. Gelecek kuşakları salgın bir hastalık olarak tehdit eden frengi hastalığına karşı evlenirken muayene olma maddesine mecliste karşı çıkanlar olmuştu. Karşı çıkanların gerekçeleri ise kızların muayene edilecek olmasına duyulan tepkiden kaynaklanıyordu. Bu muayene sırasında sadece ağızdan plak müköz bakılması şeklinde kabul edilmişti[1272].

Bu hastalığa karşı birisi özel teşkilatlı diğeri genel teşkilatlı tarafından yapılmak üzere iki şekilde mücadele yapılmıştır**.** Uzman doktorlar ve sağlık memurları tarafından mücadeleye dâhil olan yerlerde mecburi genel muayenelerle gereken kan muayenelerinin

[1268] Özkan, **a.g.m**., s.195.
[1269] BCA., 490.01.25.122.2.1937.
[1270] Özkan, **a.g.m**., s.195.
[1271] **On Beşinci Yıl Kitabı**, s.335.
[1272] Özkan, **a.g.m**., s.196.

yapılması frengili hastalara tedaviye tabi tutulmuştu. 1925 -1937 arası dönemde Sivas, Hafik, Şarkışla, Yıldızeli, Reşadiye, Tokat, Orhaneli, Düzce, Çarşamba, Ordu, Fatsa, Ünye, İnebolu, Cide, Zonguldak, Devrek, kazalarının merkez köylerinde frengiyle mücadeleler yapılmış ve bunlardan Sivas, Hafik, Orhaneli, Düzce, Çarşamba, Ordu, Fatsa, Ünye, merkez ve köylerinin bütün frengili hastaları tedavi edilmişti[1273].

Cumhuriyetin ilk 14 yılında bütün mücadele sahalarında 823.737 kişi yatarak ve laboratuar muayenelerine tabi tutularak bunlardan 42.756 kişi frengili bulunmuş ve tedaviye alınmıştı. Bu hesaba göre en çok frengili olan bu mıntıkalarda frengi oranı %5,1 bulunmuştu. Her kasaba ve köylerinde mevcut frengililer kaza hükümet doktorları, dispanser, hastanesi tarafından hükümet doktorlarına dispanserlerin frengi ilaçları dönemin Sağlık Bakanlığı tarafından sağlanmıştı. Özel idarelerde kendi bütçelerine koydukları tahsisatla bu ilaçlara yardım etmişlerdi. Bütün hükümet doktorları ve dispanserler tarafından tedavi edilmekte olan frengili sayısı 133.237'yi bulmuştu. Frengi mücadelesi için ayrıca Ankara ve İzmir'de bakanlığa bağlı bir dispanser ile Ankara'da bir hastane de oluşturulmuştur. Bütün devlet kurumlarında frengililer ücretsiz olarak tedavi edilmişti[1274].

Verem ile mücadele için Cumhuriyet öncesinde çok fazla bir olanak olmadığı anlaşılmaktadır. 20 Nisan 1918'de "Veremle Mücadele Osmanlı Cemiyeti" adında yarı resmi bir sağlık örgütü hayata geçmişti. Ancak adı geçen bu dernek I.Dünya Savaşı sonrasında İstanbul işgal edilince faaliyetlerini devam ettirememişti. Cumhuriyet'in ilanından sonra 1923 yılında İzmir'de "Veremle Mücadele Cemiyet-i Hayriyesi" ve 1927'de de İstanbul'da "İstanbul Veremle Mücadele Cemiyeti"nin kurulması izlemişti[1275]. Veremle mücadelede ayrıca Heybeliada'da 160 yataklı bir verem sanatoryumu ile Ankara, Bursa, Trabzon'da birer verem dispanseri açılmıştı Buralarda görev yapan ziyaretçi hemşirelerin bu dönemde veremli hastaların ailelerinini ziyaret ederek bu hastalıkla ilgili kimi gerekli öğütler verdikleri anlaşılmaktadır. Kızılay Cemiyeti'nin Eren Köy'de bir de verem hastanesi vardır. Vilayet hastanelerinin bir kısmında ayrıca verem kısmı bulunduğu gibi İstanbul, İzmir, şehirlerinde verem mücadele cemiyetlerinin dispanserleri açılmıştı.[1276].

Bulaşıcı ve salgın hastalıkların ortaya çıkmasıyla birlikte en kısa sürede ortadan kaldırılması için önlemler alındığı gibi bazı bulaşıcı hastalıkların gelişmesine meydan vermemek için hastalığı yaratan nedenlerin ortadan kaldırılmasına da uğraşılmıştı. Böylece 1929'dan itibaren veba vakası görülmemişti. Oysa Akdeniz'in önemli limanlarında veba

[1273] BCA., 490.01.25.122.2.1937.
[1274] BCA., 490.01.25.122.2.1937.
[1275] Gürsoy, **a.g.m.,** s.1721.
[1276] BCA., 490.01.25.122.2.1937.

vakaları ara sıra görülmekte ve bazı limanlarda bulunmaktaydı. Bu hastalık Cumhuriyet'in ilanından önce İstanbul, İzmir ve Antalya'da yer yer görülmekteydi[1277].

Salgın ve bulaşıcı hastalıklarla mücadelelerde kullanılan aşılar ve serumlar Ankara merkez Hıfzıssıhha Müessesesi'nde yapılmıştı. Cumhuriyet hükümetleri Türkiye'nin hemen her yerinde görülen çiçek, kızıl, difteri, karahumma gibi hastalıkların şehir ve köylerde büyük salgınlar yapmasına imkân vermemek için yoğun çaba harcamıştı. Salgın ve bulaşıcı hastalıklardan bazıları ve bu salgınlar karşısında yapılan mücadele şöyleydi: Çiçek hastalığıyla ilgili olarak bu hastalığı görüldüğü yerlerde halka aşı uygulanmıştı. 1925 yılından beri devlet tarafından yapılan çiçek aşısı miktarı 1937 yılında 16.137.821'i ulaşmıştı. Yine Kızıl hastalığıyla mücadelede ilgili bakanlığın aldığı önlemler sayesinde bu hastalık Türkiye'de salgın durumunu kaybetmişti[1278]. Difteri hastalığında en önemli çözüm olarak serum görülemekteydi. 1930 yılından itibaren gerekli yerlerde bakanlıkça aşı uygulanmıştı Bu hastalıkla mücadele de giderek sonuç vermişti ve görülen vakalar azalmıştı. Hastalığın görüldüğü şehir ve köylerde derhal şiddetle mücadele yapılmıştı. Devletin mücadele ettiği bir başka hastalık ise karahummaydı**.** Daha önceleri Türkiye'de büyük salgınlar yapmış ancak alınana önlemler sayesinde Cumhuriyet döneminde bu hastalığın büyük salgınlar yapmasına meydan verilmemişti. Bunun için de aşıdan yararlanılmıştır. Bu hastalık, suların sağlık şartlarına uygun olmamasından dolayı köylerde daha fazla üremeye eğilimliydi. Cumhuriyet'in bu ilk döneminde mücadele edilen hastalıklar arasında ankilostom[1279] da vardı. Bu hastalık özellikle köylü ve toplu çalışan işçilerde görülüyor ve kolaylıkla da yayılıyordu. Türkiye'de Çoruh Vilayetinde (eski Rize Vilayeti) köylüler arasında oldukça yaygın olan bu hastalık için özel teşkilat yapılarak 150.340 kişi tedavi edilmişti[1280]. Sağlık Bakanlığı'nın mücadele ettiği hastalıklar arasında sarı beyin humması da vardı. Bu hastalık 1927'den beri (yaklaşık 10 yıl boyunca) bütün Avrupa'da şiddetini arttırmış ve Türkiye'de de çeşitli mıntıkalarda ortaya çıkmıştı. Köy ve şehirlerde görülen bu hastalıkla en şiddetli mücadeleler yapılmış ve hastalığın büyük salgın yapmasının önüne geçilmişti. Bu çerçevede serumlar ve aşılar uygulanmıştı. 1931 yılından itibaren 1937'ye kadar bu hastalığın önlenmesi için 156.494 kişi aşılanmıştı. Kuduz hastalığına gelince: Cumhuriyet öncesinde İstanbul'da bir kuduz tedavi kurumu olduğu anlaşılmaktadır. Türkiye'nin her tarafından kuduz hayvanlar tarafından ısırılmış olanlar İstanbul'a sevk edilmeğe çalışılır ve bunlardan bir kısmı daha İstanbul'a ulaşamadan hastalığın "vahim akıbetine kurban" gittikleri olmuştu.

[1277] BCA., 490.01.25.122.2.1937.
[1278] Cumhuriyet Arşivinden edindiğimiz bu belgede Kızıl hastalığının yukarıda yazıldığı gibi bir aşısı olduğundan söz edilmektedir. Ancak bu konuyla ilgili konuştuğumuz Tıp doktorları kızılın bir aşısı olmadığını belirtmişlerdir. Bu bölümle ilgili kısım arşiv belgesinde olduğu gibi bırakılmıştır. BCA., 490.01.25.122.2.1937.
[1279] Çengelli kurt denilen ve ince barsakların on iki parmak barsağı dedikleri kısmında görülen hastalık.
[1280] BCA., 490.01.25.122.2.1937.

Ancak Cumhuriyet hükümetleri bu hastalığın tedavisinde önemli adımlar atmaya yönelmişti. Cumhuriyet döneminde kuduz hastalığıyla mücadele edecek kurumların sayısı önemli ölçüde artmıştı. Sivas, Erzurum, Diyarbakır, Konya ve İzmir söz konusu hastalıkla mücadele için yeni kurumların açıldığı illerdi. Ankara Hıfzıssıhha Enstitüsü açıldıktan sonra bu kurumda hazırlanan kuduz aşıları vilayet hastanelerine gönderilerek mahallinde uygulanmaya başlanmıştı. Ankara, İstanbul, Erzurum, Sivas, Diyarbakır, Konya ve İzmir Kuduz Müesseselerinden başka Trabzon Kastamonu, Van, Balıkesir, Bursa, Edirne, Erzincan, Rize, Çanakkale, Çankırı, Çorum, Elazığ, Kars, Kırşehir, Tokat, Siirt, Samsun, Maraş, Malatya, Muğla, Kırklareli, Kayseri, Yozgat, Gaziantep, Eskişehir, Ordu, Giresun, Niğde, Kocaeli, vilayet merkezilerinde birer aşı uygulanmasına başlanmıştı. Bundan dolayı hastalık azalmış ve ender hale gelmişti[1281].

Genel Hıfzıssıhha Kanununa göre 6 ve daha fazla çocuklu annelere devlet tarafından nakit ödül verilmesi gerektiğinden 1931 yılından itibaren 1937'ye kadar Sağlık bütçesine konan ödenek ile 949 annenin her birine ellişer lira verilmişti. Bunların yanı sıra; hastalıklarla ilgili broşürler köylere kadar dağıtılmış, çeşitli vilayetlerin sağlık coğrafyaları hazırlanmış bunlardan bazıları bastırılmış, halk ve köylü için çıkan çeşitli gazete ve mecmualara özellikle köy sağlığına dair yazılar yazılmış, çeşitli konulara dair satın alınan sağlık filmleri, sineması olan yerlerde gösterilmişti. Ayrıca halka konferanslar verilmiş, bu amaç doğrultusunda Ankara'da 1935 yılında bir "Sağlık Sergisi" açılmıştı. Ayrıca özel idarelere ait olmak üzere Trabzon, Bursa, Urfa, Ordu, Konya ve Giresun şehirlerinde de birer daimi sağlık müzesi açılmıştı[1282].

Cumhuriyet'in her alanda kurumsallaşmaya çalıştığı yıllarda sağlık alanında da bir yandan sağlık işlerinin hukuki alt yapısı hazırlanmış; diğer yandan da sağlık hizmetlerinin halka en iyi ve en hızlı şekilde ulaşabilmesi için yoğun bir çalışma içine girilmiştir. Yukarda da görüldüğü gibi, hemen her evde en az bir sıtmalının olduğu, veremin, frenginin, trahomun son derece yaygın olduğu Türkiye'de hükümetin belki de en fazla mesai harcağıdı alanların başında sağlık gelmiştir.

Cumhuriyet'in sağlık politikasını vermeye çalıştığımız bu bölümün verilerini sağlayan arşiv belgesi hemen her alanda olduğu gibi sağlık alanında yapılan işlerde de " bir heyecan ve millilik duygusunu" yansıtmaktadır. Bu dönemin sağlık politikalarının şüphesiz en önemli noktası "halk sağlığının korunması" ve halkın sağlık hizmetlerinden ücretsiz yararlanabilmesi için hükümetin yoğun bir çaba içinde olmasıdır. Bu yoğun çaba boşa gitmemiş ve erken Cumhuriyet Hükümetleri ülkedeki yaygın şekilde görülen salgın

[1281] BCA., 490.01.25.122.2.1937.
[1282] BCA., 490.01.25.122.2.1937.

hastalıklara mücadele gerçekten önemli bir başarı elde etmişlerdir. Bu etkin mücadele Cumhuriyeti kuran kadronun özverili mücadelesinin açık bir göstergesidir.

Bu bölümde görüldüğü gibi bunalım yıllarında ekonomiyi ilgilendiren hemen her alanda ciddi sorunlar bulunmaktadır. Bir yandan Osmanlı Devleti'nden kalan kimi kurumların dönüştürülmesi, ihtiyaca cevap verir hale getirilmesi, diğer yandan da dünya ekonomik bunalımının getirdiği olumsuz etkiler bu dönem ekonomisinin şekillenmesinde belirleyici olmuştur. Ülkedeki teknik birikim, sermaye birikimi, yetişmiş uzman sayısı yeterli olmadığından devlet, pek atılımın gerek ekonomik sahada gerekse toplumsal yaşamı ilgilendiren diğer alanlarda öncü olmak zorunda kalmıştır. Elbette bu dönemin çabasının ürünleri sonraki dönemler için önemli bir kazanım olmuştur.

B. TÜRKİYE'DE BUNALIMA KARŞI ALINAN ÖNLEMLER

Bunalım şüphesiz Türkiye'nin ekonomik politikalarında değişiklik meydana getirmişti. Türk parasının değerinin stabilize edilmesinin yanı sıra bunalım öncesinde başlayan ekonominin kurumsallaşma sürecinin bunalım döneminde de devam ettiği ve hızla yeni ekonomik kurumların hayata geçtiği görülmektedir[1283].

Bunalım karşında Türkiye'de alınması gereken önlemler başta TBMM olmak üzere kamuoyunda da sıkça tartışılmıştı. Dünyada da pek çok devlet bunalıma karşı çeşitli önlemler almıştı. Ancak bunalımı aşabilmek için Türkiye'nin alması gereken önlemlerin daha fazla olması gerekliydi. Bunu Meclis'teki milletvekilleri de dile getirmişti[1284].

B.1. Ekonomiye İlişkin Çeşitli Raporlar ve İktisadi Program (1930)

Ekonomide bunalım öncesi ve sonrası görüntüye ilişkin, Türkiye'de değişik birimler ve kişilerce pek çok rapor hazırlanarak, gelişmekte olan büyük tehlikeye karşı alınması gereken önlemlere ilişkin düşünceler belirtildi. Bunun yanısıra kimi kurumsallaşma çabaları da ortaya çıktı. Türkiye'de ekonominin kurumsallaşmasının bir göstergesi olan Ali İktisat Meclisi'nin bu dönemdeki çalışmaları, genel olarak o döneme ilişkin yaklaşımın ne olduğunu ortaya koyan önemli kararlar aldı. Bu meclisin ilk toplantısı henüz bunalım öncesinde yani 1929 yılının Haziran ayında gerçekleşmişti. Bu dönemde İktisat Vekili Şakir Kesebir başkanlığında Türkiye'nin İktisadi programını hazırlanması için bir komisyon oluşturuldu. Bu komisyon ülkenin farklı bölgelerinde incelemeler yapacaktı. Ancak söz konusu komisyonun çalışması Ali İktisat Meclisi'nin Kasım 1929'daki toplantısına yetişmemişti. Bu durum göz önüne alınarak söz konusu komisyonun görevini bu defa İktisat Vekâleti

[1283] Tekeli-İlkin, **1929 Dünya Buhranında**..., ss.92-93.
[1284] Bilsay Kuruç, **a.g.e.,** C.I, s.184.

üstlenmişti[1285]. İktisat Vekili Şakir Kesebir başkanlığındaki kurul tarafından hazırlanan rapor; "İktisadi Vaziyetimize Dair Rapor" olarak yayımlanmıştı[1286].

İlhan Tekeli; dönemin gazetelerinden **Hâkimiyet-i Milliye**'nin, Şakir Kesebir'in çalışmasını öneminin yeterince ortaya koymadığını ve daha sonra İsmet Paşa ve arkadaşlarının hazırladığı "İktisadi Programın" birincisinin bir uzantısı şeklinde kamuoyuna verdiğini yazmaktadır[1287].

Aslında gelmekte olan bunalım, net biçimde görülüyordu. Bunun belirtileri ortaya çıktıkça Türkiye'de hükümet 1930 yılının hemen başından itibaren büyük bir faaliyetle iktisadi program hazırlığına girişmişti. İktisadi dengenin oluşturulması için böyle bir program gerekli görülmüştü. Hükümet yeni bir iktisadi programla birlikte dışarıdan Türkiye'ye gelen mallar arasında bir denge kurulmasını hedefliyordu. Bu dengenin kurulamamasının en önemli nedeni ise Türkiye'de yürürlükte olan kapitülasyonlardı[1288]. Bunalımın etkileri görüldükçe hükümet kimi önlemler alma yoluna gidiyordu. Bu doğrultuda özellikle dış ticarette ortaya çıkan anlayış şu şekilde ifade edilmektedir: *"Malımızı alanın malını almak"* bu anlayışın doğal bir uzantısı da çeşitli vesilelerle ifade edildiği gibi ihracatı olabildiğince arttırarak onun yerine ithalatı eksiltme politikası izlenmişdir[1289].

Yeni iktisadi program Cumhuriyet Halk Fırkası'nın iktisadi devlet programı olarak da tanımlanmıştı. Söz konusu program bir anda ortaya çıkmış da değildi. Milli Mücadele sonrasında başlayan iktisadi faaliyetlerin verdiği deneyimler, Mustafa Kemal Paşa'nın yurt gezilerinde elde ettiği izlenimler, hükümetin bu konu üzerine yaptığı detaylı incelemeler yeni iktisadi programı ortaya çıkarmıştı. Yeni programlar Cumhuriyet Halk Fırkası devlet idaresinde tamamiyle çağdaş manada yepyeni bir kavramı ifade ederek onu kendisine maletmişti[1290].

Yeni iktisadi program hazırlıkları etrafında çeşitli tartışmalar da yapılmıştı. Bu tartışmalar aynı zamanda nasıl bir iktisadi program olması gerektiği konusunda beklentileri de gösteriyordu. Yeni iktisadi program hazırlıkları genel olarak olumlu karşılanmakla birlikte hükümet, üreticinin yerinin almaması konusunda da uyarılmıştı[1291]. Hükümet, üretimi arttırmak için öncelikle çiftçiyi değişik şekillerde himaye etmeliydi. Böylece çiftçiler fazla üretim yapacak ve zengileşecekler işte ancak o zaman "memleketin efendisi" olacaklardı. Aksi halde hükümetin geliri arttırmak için kendisinin üretici konumuna geçmesi ve bütçelerden zorluklarla tasarruf ettiği parayı da daha çok bizzat fabrika açmak, orman işletme

[1285] Tekeli - İlkin, **1929 Dünya Buhranında**…, ss.98-99-100.
[1286] Özlem Yıldırır Kocabaş, **Türkiye'de Tarımsal Kooperatifçilik Düşüncesinin Gelişimi**, Libra yay., İstanbul, 2010, s.125.
[1287] Tekeli-İlkin, **1929 Dünya Buhranında**..., s.101.
[1288] Mehmet Asım "İktisadi program", **Vakit,** 19 Kanununisani 1930.
[1289] Duman, **a.g.t**., s.36.
[1290] Yunus Nadi, "İktisadi program", **Cumhuriyet,** 17 Nisan 1930.
[1291] Orhan Galip, "İktisadi Program", **Cumhuriyet,** 10 Mart 1930.

gibi tarım ve sanayi girişimlerine harcaması üretimi arttırmak ve milletin genelini oluşturan çiftçileri zengin yapmak için yapılması zorunlu olan bazı önlemlerin yapılamaması anlamına gelirdi[1292]. Bu nedenle planlanan iktisadi programın genel çerçevesi Türkiye'deki üreticilerin hükümet tarafından çeşitli, şekillerde teşvik ve himaye, yardım görerek üretimin arttırılması ve bu sayede milletin zengin olması beklentisini karşılıyor olması umulmuştu. Yoksa hükümetin kaynak arttırmak için bizzat üretici mevkiine geçerek zengin olmaya çalışması yanlış bir hareket olarak değerlendirilmişti[1293].

Böylece bunalımın yarattığı zor koşullarda bir program hazırlığı başlamış oldu. Bu çalışmalar ortada çözüm bekleyen pek çok ekonomik sorun olduğundan ilgiyle karşılanmıştı. Söz konusu bakanlık programı hazırlarken; ülke içinde yetişen ürünlere karşı gümrükleri kapatarak bunların en iyi şekilde Türkiye'de yetişmesini sağlamak ve dışarıdan zorunlu olarak getirilecek ithal mala karşı olabildiğince fazla ihracat yapmak hedeflenmişti. Bu hedeflerden de anlaşıldığı gibi programla Türkiye'de ithalat ve ihracat dengesi kurularak "İthal ikamesi" programı oluşturulmuştu[1294].

Hazırlanan iktisat programı İsmet Paşa'nın bu alanda yapılacak icraat silsilesinin sadece bir başlangıcı olarak görüldü. İsmet Paşa tarafından hazırlanan programın mahiyeti kısaca "*devlet ve devlete merbut her türlü vasıtaları ve teşkilatları memleketin iktisadi istihsalini artıracak, fertlerin emeklerini daha müsmir bir hale getirecek, hülasa halkın refahını imkân nispetinde temin edecek bir hale getirmek…"* olarak tanımlanmıştı[1295].

Yeni iktisadi program sayesinde devlet, Türkiye'deki kredi bunalımına çare bulacak ve üreticilerin "şömendöfer nakliyatı"sorununu çözecekti. Milli sanayi ve ticaretin gelişimi önünde önemli birer engel olan vergilerin indirilmesine ya da bazılarının kaldırılmasına gidilecekti[1296].

İktisadi programın en önemli esaslarından biri Türkiye'nin tarım sahasındaki kredi ihtiyaçlarını geniş ölçüde tatmin edebilmekti. Yine iş hayatında herkese kredi imkanı sağlamak düşünülmekteydi. Özellikle tarım üreticisini korumak en önemli amaçlardan biriydi. Bu nedenle yeni iktisadi programla Ziraat Bankası'nın 1930 yılı itibariyle 30 milyon olan sermayesini 100 milyon liralık bir kredi kurumu haline getirmek amaçlanmıştı[1297]. Türkiye'de bunalımın ilk yıllarında en pahalı şey kredi olarak görülmekteydi. İstanbul, İzmir, Eskişehir gibi küçük ya da büyük bankaların olduğu kentlerde halk tefecilerin eline düşmüştü. Tefeciler bazen verdikleri paradan %100 faiz almaktaydı. Şehirlerde kredinin pahalılığı köylerde çiftçilerin durumları hakkında fikir vermeye yeterliydi. Oysaki Türkiye'de

[1292] **A.g.g.**
[1293] **A.g.g.**
[1294] Tekeli - İlkin, **1929 Dünya Buhranında**..., ss.98-99-100.
[1295] Mehmet Asım, "İktisadi Devlet", **Vakit**, 13 Nisan 1930.
[1296] **A.g.g.**
[1297] Mehmet Asım, "İktisadi Program ve kredi", **Vakit**, 17 Nisan 1930.

nüfusun büyük bir kısmını köylüler ve çiftçiler oluşturduğu için en çok onlar krediye muhtaç durumdaydılar. Zaten şehirlerdeki iktisadi buhranın en önemli nedenleri arasında tefecilerin elinde sıkıntıya düşen çiftçilerin satın alma güçlerinin azalması, aracı esnafa borçlarını ödeyememeleri, köylerde ve küçük kasabalardaki alacaklarını alamıyarak büyük tacirlerin de zorunlu olarak sıkıntıya düşmeleri gösteriliyordu[1298]. Eğer Ziraat Bankası'nın sermayesi her sınıf çiftçinin tefecinin elinden kurtulacak kadar arttırılırsa böylece çiftçi üreticilere refah verilir ve doğal olarak şehirler de iktisadi gelişme olurdu. Köyleri "iktisadi ıstırap" içinde olan bir ülkenin şehirleri de refah ve mutluluk içinde olamazdı. Ziraat Bankası'nın sermayesi arttırılınca çiftçiler sıkıntıdan kurtulacak ve böylece şehirler için ekonomik refah gelebilecekti[1299].

Ziraat Bankası'nın sermayesini arttırmak için de hükümet her yıl bankaya 20 ya da 25 şer milyon lira bulup verebilirse üç dört yl içinde bankanın sermayesi 100 milyon olacaktı. Ayrıca hükümetin bankanın kredi verme yöntemlerini kolaylaştırılması gerekirdi. Ziraat Bankası'ndan sadece usul zorluklarından dolayı yararlanamayan küçük çiftçiler de böylece kredi kullanabileceklerdi[1300].

Söz konusu iktisat programıyla birlikte; iktisadi ihtiyaçlara karşılık gelecek tesisler oluşturulacak böylece ihtiyaç oranında "yeni tesisat" oluşturulduğu için de gereksiz ve öldürücü rekabetler de ortadan kalkmış olacaktı. Bu iki şart hayata geçince de piyasada büyük bir güven oluşacaktı. Böylece bankaların sanayi tesisleri için açtıkları kredi hacmi genişleyecek ve kredi şartları iyileşmiş olacaktı[1301]. Bu noktada Türkiye'de planlı ve güvenli bir "tesisat" siyasetini gören yabancıların sermayelerinin Türkiye'ye daha güvenle geleceği düşünülmüştü[1302].

İktisadi programa göre; Türkiye'de demiryolu ve liman gibi genel ticaret hareketine araç olan tesislerin zaman ve olanağın uygun olduğu ölçüde devlet idaresine geçmesi tesislerin hepsinin kar kaynakları şeklinde değil, gereğinde zararına da olsa ülkenin üretimini ve ihracatını arttırmak için fedakarlık yapabilecek şekilde idare edilmesi üzerinde durulmuştu. Bunun için iktisadi programda devlet, demiryollarının taşıma ücretlerini esaslı şekilde indirmeği planlamıştı. Böylece sırf nakliye ücretlerinin fazlalığından dolayı yabancı mahsullerle rekabet etmekte zorlanan bir kısım Türk mahsulünün korunması hedeflemekteydi. Nakliye meselesi milli iktisat için en önemli rolü oynamaktaydı. İktisadi

[1298] **A.g.g.**
[1299] **A.g.g.**
[1300] **A.g.g**.
[1301] "Planlı İktisat" **Milliyet**, 26 Mayıs 1930.
[1302] **A.g.g.**

pogramla devlet, demiryolu taşıma tarifelerinin milli ekonomiye en üst düzeyde hizmet edecek bir şekle konması amacını taşımıştı[1303].

Demiryolu, kara nakliyesini ucuzlatmak kadar deniz nakliyesiyle de hükümetin ilgilenmesi gerekirdi. Limanlardaki yükleme ve boşaltma işlerinin de ıslaha ihtiyaç vardı. Örneğin Zonguldak maden kömürleri Pire'de İstanbul'dan daha ucuza satılmaktaydı. Ancak Zonguldak ile İstanbul arasındaki mesafe Zonguldak ve Pire arasındaki mesefaye göre üçte bir derecesinde daha azdı. Onun için Türk üretimi olan kömürleri yabancı vapurları İstanbul'dan alacak yerde Pire limanından almayı tercih etmekteydiler. İşte iktisadi programın uygulanmasıyla birlikte milli menfaatleri tehlikeye sokan bu durumlar ortadan kalkacaktı[1304].

İktisadi bir devlet, nasıl demiryolu, liman yaparken bu araçlarla ülkenini iktisadi refahını ve gelişimini sağlamak isterse yeni bir vergi koyarken de genel hizmetin yerine gelmesi amacından başka mükelleflerin dışarıyla rekabetinde onları himayesini de düşünmek zorundaydı. İşte yeni iktisat programı bu prensibi ilk defa olarak Türkiye'de bir kanun halinde tesbit edecekti[1305].

Hükümet bir yandan iktisadi programla meşgul olurken yukarda da değinildiği gibi aynı süreçle paralel olarak bir yandan da Türkiye'ye davet edilen yabancı uzmanlarca iktisadi raporlar yapılıyordu. Bu çerçevede Kesebir Planının yanı sıra Karl Müller ve Hjalmar Schacht raporları da bunalım öncesinde hazırlanmaya başlanmış ve bunalımın etkilerinin görüldüğü dönemde raporları tamamlanmıştı. Raporlar, hükümetin ihtiyaçlarına tam olarak cevap veremediği için, hükümet bunları benimsememişti. Bu raporların yeniden gündeme gelmesi Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kurulmasıyla birlikte olmuştu. Serbest Fırka, Hükümetin politikalarını eleştirirken adı geçen bu raporları eleştirilerine dayanak olarak görmüştü[1306]. 1929 yılının başlarında Türkiye'de kurulması düşünülen "Merkezi Bir Tedavül Bankası'nın" olanaklarını incelemek üzere "Reichsbank Reisi Hjalmar Schacht'ı" ülkeye davet etmişti. Türkiye bu dönemde, Birinci Dünya Savaşı'ında karşı karşıya kaldığı iki önemli ülke olan İngiltere ya da Fransa gibi ülkelere yönelmektense eski müttefiki Almanya'ya yönelmişti. Ancak Schacht; Türkiye'ye gelememiş onun yerine çalışma arkadaşlarından Karl Müller gelmişti. Müller'den Türkiye'de Merkez Bankası kurulması için ön koşullar olup olmadığının yanı sıra bu koşulların olmaması durumunda atılması gereken adımlarla ilgili neler yapılması gerektiğini de araştıracak ve bu doğrultuda bir rapor hazırlayacaktı. Müller Türkiye'de bir süre kaldıktan sonra ülkesine döndü ve Türkiye'de elde

[1303] Mehmet Asım,"İktisadi Program ve nakliyat", **Vakit**, 18 Nisan 1930.
[1304] **A.g.g.**
[1305] Mehmet Asım,"İktisadi Program ve Vergiler", **Vakit**, 19 Nisan 1930.
[1306] Tekeli - İlkin, **1929 Dünya Buhranında**..., s.110.

ettiği bulgulardan bir rapor hazırlayarak Schacht'a verdi[1307]. Alman maliyecisi K. Müller Türkiye'nin mali durumunu incelemiş ve ödeme dengesinde açığın nedenlerini araştırmıştı. Ayrıca onun hazırladığı raporda Türkiye'nin mali durumu kadar bütçe üzerinde de durulmuştu. Bütçenin belirlenmesine yarayacak devletin gelir ve giderleri hakkında rakamların doğru belirlenemediği üzerinde durmuştu[1308]. Müller raporunda ayrıca ihracat rakamları Türkiye'de tarımın durumu ve vergiler üzerinde de durulmuştu. Raporda Türkiye'nin ihracatında 1927'deki düşüş üzerinde durulmuştu. Türkiye'de hayat pahalılığına da dikkat çekilmişti[1309]. Schacht da Müller'in raporundaki verilerden hareketle kendi önerilerinden oluşan ikinci bir raporu dönemin Maliye Vekili Şükrü Saraçoğlu'na sundu[1310].

Bu dönemde yabancılar tarafından hazırlanan raporlardan bir tanesi de Charles Rist'e aitti. Bu rapor Osmanlı borçlarının ödenmesiyle ilgili sürecin sonucunda çıkmıştı. Türkiye, Lozan Anlaşması'nda üstlendiği Osmanlı borçlarını nasıl ödeyeceğini belirten bir sözleşme imzalamıştı[1311].

"Bu sözleşme gereğince, 19. yüzyılda kurulan ilk Düyunu Umumiye Meclisi yerine, alacaklıları temsil ve çıkarlarını korumak için "Düyunu Umumiye Meclisi" ve "Alacaklılar Meclisi" olmak üzere iki meclis kurulmuştur. Türkiye, 1912 öncesindeki Osmanlı borçlarının % 62'sini, daha sonra alınan borçların ise % 73'ünü ödemeyi üstlenmiştir. Böylece 82.456.377 lirası anapara, kalanı faiz olan 107.528.461 altın lira borcun, 1 Haziran 1929'dan başlayarak, yıllık taksitlerle ödenmesi, yıllık taksitlerin de iki eşit miktara bölünmesi öngörülmüştür. 1929'da yürürlüğe giren sözleşmeye göre, 25 Kasım 1929 ve 25 Mayıs 1930'da Osmanlı borçlarının iki taksiti zamanında ödenmiştir"[1312].

Ancak bunalım yüzünden borçların ödenmesinde aksilikler yaşanmış ve daha sonra taraflar 1933'de yeni bir anlaşma yapmıştır. Böylece Türkiye'nin toplam borçları 80 milyon

---

[1307] **A.g.e.,** ss.110-111.
[1308] **Cumhuriyet**, 3 Ağustos 1930.
[1309] **Cumhuriyet**, 4 Ağustos 1930.
[1310] Tekeli-İlkin, **1929 Dünya Buhranında**…, ss.110-111.
[1311] *"Lozan Antlaşması uygulamaya girdiği tarihte Osmanlı borçları 129.4 milyon lira olarak kabul edilmiş ve bu borçlar Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılan devletlere paylaştırılmıştı. Böylece Türkiye Cumhuriyeti'ne 84.6 milyon lira toplam ve yıllık 5.8 milyonluk taksitler düşmüştü. Osmanlı'dan Türkiye'ye kalan borçların büyük kısmı Fransa'ya ödenecekti. Fransa'nın Osmanlı Devleti'ne yaptığı yatırımlar diğer alacaklılara göre daha fazlaydı. Böylece 13 Haziran 1928'de Paris'te Türkiye temsilcileriyle Osmanlı Duyün-u Umiyesi adına hareket eden kişiler arasında bir anlaşma yapıldı ve böylece Türk Hükümeti 1929 yılından itibaren 15 yıl içinde borçlarını ödemesi kararlaştırıldı*." Bkz. Muzaffer Tepekaya, "Atatürk'ün Devletçilik İlkesi", **Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi**, İzmir, 1993, s.141.
[1312] Nuray Ertürk Keskin, "1930: Muhalefet ve Belediyeler Yılı" **AçıklamalıYönetim Zamandizini1929 – 1939** ,(Editör) Birgül A. Güler, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Kamu Yönetimi Araştırma ve Uygulama Merkezi: 2 Türkiye Cumhuriyeti İdare Tarihi Araştırması, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 2007, s.111

kağıt lira ve yıllık ödemesi 700.000 altın lira olarak kabul edilmiş ve Türkiye 1933 yılından itibaren ödemeye başlamış ve borçların ödenmesi 1954'te sona ermiştir[1313].

Ancak yukarda da belirtildiği gibi ekonomik bunalım etkisini göstermeye başladığı bir dönemde Türkiye'nin yukarıdaki sözleşmede kendisine düşen borcu ödeyemeyeceğine dair yurt dışında spekülasyonlar ortaya çıktı. Hatta Türkiye'nin bu dış borçlarını ödeyemiyeceğinden ötürü Moratoryum ilan edileceği dahi konuşulmuştu. Bu spekülasyonlar üzerine Dayinler Meclisi(Borçlar) Meclisi durumu Türkiye'de bir telgrafla sorunca tarafların karşılıklı görüşmelerine karar verildi. Böylece söz konusu Meclisin temsilcileri Ankara'ya geldiler. Borçlar Meclisi üyeleriyle Türk tarafının yaptığı görüşmelerin sonucunda Türkiye'nin mali ve ekonomik durumunun bir yabancı uzman tarafından incelenmesi kararlaştırıldı[1314]. Türkiye'nin mali durumunu Dayinler(Borçlar) Vekilleri adına inceleyen. Fransız iktisatçı Charles Rist 1 Haziran 1930 da Ankara'ya gelerek incelemelerine başlamış ve "Mali Durum ve Ödemeler Dengesi Üzerine Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti'ne Rapor" başlıklı incelemesi 15 Eylül 1930'da yayımlanmıştı. Raporda üzerinde dikkat çekilen noktalar arasında yabancı sermayenin ve dış kredi sağlanması gereği vardı.[1315] Rist'in raporunun ilginç sayılan yerlerinden biri de "kamu yükümlülüklerinin azaltılması" olarak göze çarpmaktaydı. Dönemin en tartışmalı devlet yatırımlarından biri olan demiryollarıyla ilgili kimi detaylar raporda yer almıştı. Rist'in raparundan çıkarılan sounçlardan biri onun demiryolları ve limanların millileştirilmesiyle ilgili Türkiye'de uygulanan politikaları başarız olduğu yönündedir. Bir başka nokta ise bu raporda Türkiye için önerilen bazı uygulamaların ülkeyi mali, ekonomik açılardan dışa bağımlılığa götürmesidir[1316].

Bu raporlar dışında Ticaret Odaları Kongrelerine verilen raporlar da olmuştu[1317].

B.2. Türk Parasının Değerini Koruma ve Merkez Bankası'nın Kurulması

Krizin hemen ardından hükümet ekonomik hayatın sıkıntılarını ortadan kaldırabilmek için önlemler almaya başladı. Burada hükümetin özellikle üzerinde durduğu nokta ekonominin dışa bağımlılığını en alt seviyeye indirmekti. Krizden hemen önce başlayan Türk parasının değer kaybetmesinden kaynaklanan sıkıntılar hükümeti yeni arayışlara yöneltti[1318]. Türk parasının değerini korumak için yapılan ilk yasal düzenlemelerden bir tanesi "30 Mayıs 1929 tarihli ve 1447 sayılı Menkul Kıymetler ve Kambiyo Borsaları Kanunu"ydu. Böylece bu yasal düzenlemeyle spekülasyon yasaklanmış ayrıca gerekli olmadıkça kişilerin ya da kurumların döviz almalarının ya da satmalarının önüne geçilmek istenmişti. Buna göre döviz

[1313] Tepekaya, **a.g.t**., s.141.
[1314] Tekeli- İlkin**, 1929 Dünya Buhranında**..., s.141.
[1315] Keskin**, a.g.e**., s.111
[1316] Tekeli-İlkin, **1929 Dünya Buhranında**..., s153.
[1317] Kocabaş, **a.g.e**., s.125.
[1318] Çağlar Keyder, **Türkiye'de Devlet ve Sınıflar**,İletişim yay., İstanbul, 2009, ss.124-125.

ihtiyaçları da önceden liste halinde belirlenecekti. Bu kanuna ilave olarak hükümet "20 Şubat 1930 tarihli 1567 sayılı Türk Parasının Kıymetini Koruma Hakkında Kanun" da çıkardı[1319].

Ekonomik bunalımın etkilediği Türkiye'de; Türk parasının değerinde kayıplar ortaya çıktı. Türk parasının değer kaybetmesi Türkiye'nin dışarıdan az para gelmesine karşın dışarıya çok para vermiş olmaktan kaynaklanmıştı. Türk parasının değer kaybetmesi hayatı pahalı kılan nedenlerdendi. Paranın değerinin düşmesini engellemek için, ticaret ve ödeme dengesini düzenlemek gerekliydi. Dışarıdan mal almak yerine ihtiyaçları olabildiğince içerdeki üretimden sağlamak, dışarı para kaçırmamak için alınması gereken bir önlemdi. Bunun için de Türkiye'deki sanayinin geliştirilmesi ve yenilerinin oluşturulması şarttı[1320]. Türk Parasının değerinin korunmasının yanı sıra dış ödemeler dengesinin sağlanarak açık vermeyen bir bütçe oluşturulmaya çalışıldı[1321]. Türkiye'nin yeni düzeninde bu en önemli rollerin gerçekleşmesine tek araç, bütçe olarak görülmüştü. Türkiye'nin bütçesi ise 1929'dan sonra bir buhran bütçesi görüntüsünü arz etmişti. Türkiye'de söz konusu dönemde devlet bütçenin genel ihtiyaçlar ölçüsünde zenginleşmesini de öncelikli görevleri arasına almıştı. Çünkü iktisadi konularda işlerin gerçekleşmesi sağlam bir bütçeye bağlıydı[1322]. Bunalım nedeniyle Türk Parası da adeta ölüme doğru gidiyordu. Bu gidişatı durdurabilmek için hükümet *"bankalar konsorsiyumu" kurulmasından, Türk Parasını Koruma Kanununa ve nihayet Merkez Bankası'nın* kurulmasına kadar giden bir dizi önlemle para politikasını yönetecek güçlü araçlar yaratmış oldu. Türkiye'nin aldığı önlemlerle Türk Parası'nın bu kötü gidişatı durdurabildi[1323]. Böylece paranın değeri stabilize edilerek 1930 yılında Türk Parasının değerinde bir istikrar yakalanabildi[1324].

1929 bunalımıyla birlikte ödemeler dengesinin güçlendirilmesi için, başka ülkelerin aksine, kur politikası kullanılmamıştır Kimi ülkeler devalüasyona yönelmişler buna karşın Türkiye, Türk lirasının altın karşısındaki paritesini korumuş, böylece lira 1931 ile 1934 arasında dolar ve sterlin karşısında %40 oranında değer kazanmış ve bu düzey 30'lu yılların sonuna kadar korunabilmişti[1325].

Türkiye'de bunalımın nedeni Türk parasına karşı spekülasyon yapan tüccarlarla; rezervlerini döviz olarak tutan yabancı bankalar olarak görülmüştü[1326]. Bunalım karşısında

---

[1319] Tekeli-İlkin, **1929 Dünya Buhranında**..., ss.115-116.
[1320] **Cumhuriyet,** 4 Kânunuevvel 1929.
[1321] İlhan Tekeli, "Türkiye'de Devletçi İktisat Politikasına Geçişin Nedenleri: Devletçilik Deneyiminin Ege Bölgesinde Çeşitlenmesi" **1885-1985 Türkiye Ekonomisinin 100 Yılı ve İzmir ve İzmir Ticaret Odası Sempozyumu,** İzmir, 1985, s.192.
[1322] BCA., 030.10.26.152.9.1931.
[1323] Tekeli, **a.g.m**., s.192.
[1324] **Serbes Cumhuriyet**, 2 Kânunuevvel 1931.
[1325] Pamuk**, a.g.e**., s.174.
[1326] Keyder, **Türkiye'de Devlet**…, s.125.

düşünülen çarelerin başında üretimi ve ihracatı arttırmak geliyordu. Buna karşılık ithalatı ise olabildiğince azaltmak gerekli görüldü[1327].

Türk parasının değer kaybetmesinden yaşanan sıkıntılar Türkiye'de döviz kontrolü yapacak ve gerektiğinde piyasaya para sürüp çekecek bir kurumun eksikliğini ortaya koymuştu. Türkiye'de faaliyet gösteren Osmanlı Bankası para basma tekeline sahip olup aslında Fransız-İngiliz ortaklığıydı. Para basma ayrıcalığı olmasından ötürü de Türkiye'deki en önemli banka olma özelliğine sahipti. Bunalımla birlikte hükümet 1930 yılında döviz işlemlerini kontrol edebilmek için Merkez Bankası'nı kurma yoluna gitti[1328]. Değişik ülkelerin merkez bankasıyla ilgili yasaları incelendikten sonra "1715 sayılı kanun tasarısı 11 Haziran 1930 tarihinde" TBMM'de kabul edildi. Böylece Türkiye'de Merkez Bankası, 3 Ekim 1931 tarihinde göreve başladı[1329].

B.3. "Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti" ve Sanayi Kongresi

Türkiye'de görülen "Milli İktisat" düşüncesinin II. Meşrutiyet yıllarına kadar uzanan bir arka plan vardı. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra ortaya çıkan siyasi özgürlük havasının yarattığı ortamda devletin içinde bulunduğu ekonomik sorunlara karşı da bir çözüm arayışı kendini göstermişti. Bu çözüm arayışlarının içinde ortak olan nokta giderek "ulusal burjuvazi" yaratma olarak belirginlik kazandı. Her ne kadar ekonomiye çözüm arayışı içinde olanlardan bazıları liberal düşüncelerin etkisiyle kalkınma arayışları içinde olsalar da yine bu süreçten itibaren "milli iktisat düşüncesi" giderek önem kazanmaya başladı. Bu düşünce özellikle İttihatçılar tarafından savunulmuş ve Ziya Gökalp bu düşüncenin ideologu olmuştu[1330]. Bu çerçevede konuya baktığımızda Cumhuriyet'in ilanından önce de Türkiye'de yerli malı kullanmak ya da yerli malı kullanımını sağlamak amacıyla 1921 yılında "İstihlak-ı umumi-yi tensik ve Menafi-i Milliye-yi İktisadiye-yi Müdafaa Cemiyeti" kurulmuştu. Ancak Doğan Duman'ın da belirttiği gibi bu dönemde Osmanlı Devleti içinde yerli sanayi kuruluşlarının ülkenin tüketimini karşılayacak düzeyde olmadığı görülmektedir. Ancak yine de "İstihlak-ı umumi-yi tensik ve Menafi-i Milliye-yi İktisadiye-yi Müdafaa Cemiyeti" Cumhuriyet'in ilanından sonra kurulacak olan "Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti"ne bir anlamda öncülük etmiş olacaktı[1331].

Birinci Dünya Savaşı'nın bitimiyle birlikte Osmanlı Devleti yıkılırken aynı süreçte Ankara'da yeni bir devletin kurulması süreci başlamış oluyordu. Yeni Devlet de daha kuruluş

[1327] **Cumhuriyet**, 4 Kânunuevvel, 1929.
[1328] Keyder, **Türkiye'de Devlet**..., ss.124-125.
[1329] Aslan Şendoğdu- Yunus Emre Öztürk, "Küresel Krizin Büyüyen Etkisi ve 1929 Dünya Ekonomik Buhranı Bağlantıları Işığında Türk Bankacılık Sektörü", **Journal of Azerbaijani Studies**, http://jas-khazar.org/ E.T. 22.07.2011, s. 426.
[1330] Duman, **a.g.t**., ss.7-8.
[1331] **A.g.t**., s.15.

aşamasından itibaren ülkenin kurtuluş mücadelesi vermesi ve eldeki olanakların kısıtlı olması nedeniyle tasarruf yapmak zorundaydı. Kurtuluş Savaşı günlerinde yeni bir devlet kuran TBMM tasarrufla ilgili bazı kararlar dahi almıştı. Örneğin düğünlerde fazla masraf yapılmaması yönünde 25 Kasım 1920 tarih ve 55 sayılı "Düğünlerde Men'i israfat kanunu" çıkarılmıştı. Mecliste ayrıca memurların, belediye başkan ve üyeleri ile genel meclis üyelerinin, okullarda öğretmenler ve öğrencilerin dahi yerli kumaşlardan yapılmış elbiseler giymeleri konusu tartışılmıştı[1332].

1929 bunalımından çok önce Türkiye'de tasaruf düşüncesini ortaya çıkaracak olaylar ve gelişmeler yaşanmıştı. Bu olaylar ve gelişmelerin üzerine bir de dünya ekonomik bunalımı gelince devlet tasarrufla ilgili daha fazla çalışma yapma yoluna gitti. 1929 yılının sonlarından itibaren hükümet iktisadi dengeyi bulmak için esaslı bir tasarruf siyaseti izlemeye başlamıştı[1333]. İktisadi dengenin sağlanabilmesi için düşünülen tasarruf düşüncesini hayata geçiren kurum; "Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti" oldu[1334].

Bu kurum geniş halk kitlelerini tasarruf konusunda yönlendirebilecek bir görevle oluşturulmuştu[1335]. Bu açıdan da"Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti"nin kurulması daha çok "geniş halk kitlelerini etkilemeye dönük bir sosyal hareket" olarak yorumlanmıştır[1336].

Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti bir anlamda bunalım karşında alınacak önlemlerin yönünü de belirlemiş oldu. Cemiyet tasarruf bilincini arttırmak, yerli mallarının üretimini ve tüketimini özendirmek son olarak ithal malların kullanımını olabildiğince azaltmak için kurulmuştu[1337]. Cemiyet halka tasarruf düşüncesinin önemini anlatmaya çalışırken halkı bu konuda bilinçlendirerek ülke ekonomisinin kalkınmasına katkı da bulunmuş oluyordu. Doğan Duman, cemiyetin halka tasarrufları arttırma yönündeki çabalarının başarılı olduğunu ve bunu göstergesi olarakta Türkiye'de bankalardaki tasarruf mevduatının 1929 yılında 27 milyon iken, 1938 yılında 335 milyon liraya ulaştığını tespit etmiştir[1338].

Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti tasarruf konusunda halkı bilinçlendirmesinin yanı sıra yerli malı kullanılması konusunda da yoğun faaliyetler yapmıştır. Cemiyetin, yerli malı kullanımı yönündeki faaliyetleri ve propagandası aslında hükümetin de ekonomi politikasının bir yansımasıydı. Çünkü bunalım tüm dünyada ithal ürünlerin tüketimini azaltmıştı. Hatta

---

[1332] **A.g.t**., ss.18-20.
[1333] Mehmet Asım, "İktisadi program", **Vakit,** 19 Kanununisani 1930.
[1334] Duman, **a.g.t**., s.164.
[1335] Tekeli - İlkin, **1929 Dünya Buhranında**..., s.92.
[1336] Duman, **a.g.t**., s.36.
[1337] Keyder, **Türkiye'de Devlet**…, s.125.
[1338] Duman, **a.g.t**., s.4. Duman bankalardaki tasaruf mevduatının arttığına dair bilgileri "Ulusal Ekonomi ve Arttırma Kurumu 11. Ve 12. Hesap Devresine ait Çalışma, Hesap Raporu ve Bilanço, 1940., s.6'dan aktarmıştır.

bunalıma karşı alınan en önemli önlem olarak ithal malın ülkeye girişini sınırlandırmak vardı. Cemiyetin faaliyetleri kapsamında Türkiye'de yerli malı kullanımında bir artış olmuştu[1339].

Milli Tasarruf Cemiyeti, arzulanan yönde çalışmalara başladı. Cemiyetin İstanbul ve İzmir gibi ekonomik potansiyeli yüksek liman kentlerinin yanı sıra Türkiye'nin başka yerlerinde de şubeleri açılmıştı. Hükümet, bu cemiyet üzerinden halka tasarruf düşüncesini aşılıyor üretim ve tüketim arasındaki ilişki, bu genel ilke çerçevesinde düzenleniyordu. Söz konusu Cemiyet, ekonomik sorunlar karşında halkın bu sorunların çözümüne katılmasını istemişti[1340]. Halkın katılımıyla, bu düşüncenin eyleme çok daha kolay biçimde yerleşeceğine inanılıyordu. Cemiyetin amacı tasarruf yapma konusunda halkı teşvik ederek, halkı yerli malı kullanma konusunda özendirmenin yanı sıra kendi kendine yetebilme düşüncesini geliştirebilmekti. Cemiyet Meclis Başkanı Kazım Paşa'nın başkanlığında kurularak bütün milletvekillerinin üye olması sağlanmıştı.

1930 yılı Türkiye'de düşüncelere yeni bir iktisadi cephe, yeni bir iktisadi yön vermişti. Devlet merkezinden kopan ve ortaya çıkan bu düşünceler kısa sürede devletin her yerine dağılmıştı. Hemen her yerde, şehirde, köyde *"öz düşünce"* olarak tanımlanan tasarruf ve iktisat, ya da biriktirme ve ekonomi düşüncesi yayılmıştı[1341]. Tasarruf düşüncesi dönemin hükümet programlarında da açıkça görülmekteydi. 2 Ekim 1930 tarihli Dördüncü İnönü Hükümeti'nde dikkati çeken noktalardan biri "Milli İktisattı." Milli İktisat anlayışı 9 Mayıs 1931 tarihli Beşinci İnönü Hükümeti'nde tasarrufla tamamlanmış gibiydi. Şöyle denilmişti:

"Düşünüyoruz ki bu sayede iktisadi ve mali hayatımızı ciddi sarsıntıya maruz kılmadan yeni inkişaf safhalarına ve yeni imar programlarına geçebileceğiz. Ve başladığımız işleri tevakkuftan vikaye edebileceğiz. Bu sebeple en büyük tedbir olarak bütçede tasarrufatı, tasavvuru geçen bir azami dereceye çıkardık"[1342].

İsmet Paşa'nın hükümet programlarına giren tasarruf düşüncesi aslında ekonomik bunalım yıllarına bunalımla başa çıkmanın en önemli resmi söylemi de olmuştu. İsmet Paşa bir konuşmasında şöyle diyordu: *"Milli tasarruf ve iktisat mücadelesi bizim memleketimizde büyük buhranın karşılığı ve cevabı olarak ifade edilmiştir"*[1343].

Milli İktisat kavramı adeta "milli bir mefkûre", yani ulusal bir ülkü olarak tanımlanmıştı. Milli iktisata hizmeti milli bir mefkure halinde yaşatmak adeta bir gereklilik olarak görülüyordu[1344]. Bir gazete, konuyu şöyle tanımlamaktaydı: *"Tasarruf mücadelesi,*

[1339] Duman, **a.g.t.,** s.4.
[1340] Kocabaş**, a.g.e.,** s.125; ayrıca bkz: Duman, **a.g.t**., s.52.
[1341] **Cumhuriyet,** 14 Şubat 1930.
[1342] İsmail Arar, **Hükümet Programları 1920-1965**, Burçak yay. İstanbul, 1968, s.61.
[1343] Kuruç, **Belgelerle Türkiye İktisat, Politikası**… C.I, s.312.
[1344] Hasene Nalan, "Milli İktisat", **Anadolu**, 15 Kânunuevvel 1930.

isitiklal mücadelesi kadar mühimdir, onun kadar güçtür, onun kadar fedakarlık ve feragat ister!"[1345].

Tasarruf hareketine Gazi de katılmıştı. Basın bu konuya önemli bir yer ayırmıştı. *"Gazi Hz. Yerli mal giymekte bize rehberlik ediyor. Kostüm ve paltolarının yerli kumaştan imalini emir buyurdular"*[1346].

Türk ekonomisinin hak ettiği noktaya gelebilmesi için, alınan önlemleri yakından izleyen Gazi Hazretleri Hereke fabrikası kumaşlarını incelemiş ve beğenmişti. Gazi, kendi kostüm ve paltolarının bu kumaştan yapılmasını istemişti[1347]. Mustafa Kemal Paşa'nın yerli malından elbise yaptırmasıyla basın bir hayli ilgilenmişti. Aslında sadece Gazi değil aynı zamanda dönemin İçişleri Vekili Şükrü Kaya ve hükümet erkanı da yerli malı kumaşlardan giyinmek için siparişte bulunmuşlardı[1348].

Bu süreç "İktisadi Seferberlik" olarak tanımlanmıştı. Gazetelerde Gazi'nin yerli kumaştan yapılmış elbiselerle resimleri yer almıştı[1349]. Söz konusu iktisadi seferberlik aslında 1929 yılında başlamıştı. Bu süreç 1930 yılında daha da hızlanarak devam etmişti. Yerli mallarının kullanılmasının devam etmesiyle birlikte, Türkiye'nin iktisadi alanda ilerleyeceğine inanılmıştı[1350].

Türkiye'nin milli üretimini arttırmak sadece halka tasarruf nasihatlarıyla mümkün değildi. Bir kısım iş alanında hükümet tarafından maddi yardımlar yapılmalı halk tarafından başarılamayacak bazı işler için hükümetin müteşebbüs durumuna geçmesi, faaliyete girişmesi zorunlu olarak görülüyordu. Bu büyük para masrafı ise işte hükümet tarafından hazırlanan yeni iktisadi programla bulunacaktı[1351].

İsmet Paşa hükümetinin hazırladığı tasarruf ve üretim mücadelesi ülkedeki refahı arttıracağı için aynı zamanda bir fazilet ve ahlak mücadelesi olarak da değerlendirilmişti. Bu aynı zamanda yeni bir milli mücadeleydi. Bu yeni mücadeleye herkesin elinden geldiğince yardım etmesi gerekli görülmüştü[1352].

Devlet ve milletin hayat ve refahının şartını servet kanunlarının otoritesini kendi elinde bulundurmakla sağlanabilir servet kanunları ise; milli iktisat kanunlarına ve toplum bu kanunlara bağlı olmasıyla sağlanabilirdi[1353]. İşte bu noktada Milli tasarruf ve iktisat cemiyetinin önemli bir konumu olmuştu.

[1345] **Cumhuriyet**, 26 Kânunuevvel 1929.
[1346] **Milliyet**, 11 Kânunuevvel 1929.
[1347] **A.g.g.**
[1348] **A.g.g.**
[1349] **A.g.g.**
[1350] **Milliyet**, 1 Kanunisani, 1930.
[1351] Mehmet Asım, "İktisadi program", **Vakit**, 19 Kanununisani 1930.
[1352] Mehmet Asım, " İktisat ve ahlak", **Vakit**, 24 Kanunisani 1930.
[1353] Hasene Nalan,"Milli İktisat", **Anadolu**, 15 Kânunuevvel 1930.

Milli Tasarruf Cemiyeti kadar, bu teşkilatın etrafındaki zümrenin de söz konusu cemiyetin faaliyetlerine katılması gerekiyordu. Bu faaliyetlere katılmak milli, vatani bir görev olarak tanımlanmıştı. Bu noktada yerli malı kullanmak bu vatani görevi tamamlamış olacaktı[1354].

"Milli iktisadımıza hizmet etmek bizim için tabii bir vazife olmak noktasından zaruri" görülmüştü"[1355].

"İşten artmaz, dişten artar!"

Bu söz, o dönemde sözkonusu amacı anlatmak için kamuoyunda tasarruf sorununu anlatmak için dillendirilen en güzel örneklerdendi. Türkiyenin ihracatı artıramaması durumunda Türkiye'ye daha az para gelmesi Türk parasının değerini düşürmekteydi. Türk parasının değerinin artması ya da en azından düşmemesi için, ihracatı kesinlikle arttırmak gerekiyordu[1356].

Çünkü 1930 yılı aynı zamanda tasarruf yılı olarak kabul edilmişti. Gazeteler yeni yılı "tasarruf ve iktisat yılı" olarak kabul etmişlerdi. Ulusal basında bir gazete Birinci Dünya Savaşı'nın bittiği 1918 yılından itibaren her yıla bir isim vermişti. 1918 yılı inhidam (çökme) yılı, 1919 facia yılı, 1920 mücahade (çalışma, gayret, savaşma) yılı, 1921 ümit yılı, 1922 zafer ve halas (kurtuluş) yılı, 1923 sulh ve Cumhuriyet yılı, 1924 inkılâp yılı, 1925 sükun yılı, 1926 çalışma yılı, 1927 şimendifer yılı, 1928 harf inkılabı yılı, 1929 milleti okutma yılı olmuştu. 1930 yılı ise tasarruf ve iktisadi mücadele yılı olarak kabul edilmişti[1357].

Bunalım yıllarında tasarruf her fırsatta dile getirilen bir konuydu. Örneğin 1930 yılında Darülfünun konferans salonunda kadınlar bir toplantı yaparak tasarruf mücadelesini ve bu konunun önemini ele almışlardı[1358]. Ancak bir yandan da Darülfünun salonunda yapılan konferansın yetersizliğini anlatmaya çalışan çevreler de olmuştu. "*Darülfünun salonunda yaldızlı cümlelerle açlığa çare bulmak isteyenlerin sözlerini okuyunuz!.."* Diyerek bir anlamda açlık ve sefalete ilacın yaldızlı nutuklar olamayacağı anlatılmak isteniyordu[1359].

Konferansta, her yıl gereksiz harcamalar yüzünden yurt dışına 50 milyon liranın gittiği ancak tasarruf sayesinde bu paranın dışarı çıkmayacağı vurgulanmıştı. İthalat, milli iktisat dengesini bozmaktaydı[1360].

Bu noktada ithalatın en çok da kadın eşyasından oluştuğu görülüyor ve örneğin ipekli çorapların hizmetçi kadınlara kadar sirayet ettiği, parfüm denilen mevat yüzünden her yıl milyonların yurt dışına gitmesi yer yer önemli bir eleştiri konusu olmuştu. Yine süs ve ziynet

---

[1354] **Anadolu,** 15 Kânunuevvel 1930.
[1355] **A.g.g.**
[1356] **Cumhuriyet,** 17 Kânunuevvel 1929.
[1357] **Cumhuriyet**, 1 Kanunisani 1930.
[1358] Mehmet Asım " Kadınlarımız ve tasarruf*",* **Vakit**,12 Kanunisani 1930.
[1359] **Yarın**, 13 Kânunuevvel,1930.
[1360] Mehmet Asım, "Kadınlarımız ve tasarruf*",* **Vakit**,12 Kanunisani 1930.

eşyalarına giden para da bir milli iktisat dengesinin bozulmasına neden oluyor noktasından eleştirilmişti[1361]. Ama tabii sadece Türk kadının tasarruf etmesiyle tasarruf mücadelesi görevi tamamlanmış olmazdı. Bu mücadelenin başarılı olması için aynı zamanda ailelerin de bu sürecin içine çekilmesi gerekliydi. Aile bütçeleri milli iktisat anlayışı çerçevesinde yapılmalı gerekirse bu konuda ailelere çeşitli eğitimler dahi verilmeliydi. Aile bütçesi nasıl yapılır? Aile bütçesinde tasarruf yolları nelerdir? Bu konularda gerekirse çok sayıda konferanslar verilmeliydi[1362].

Tasarruf konusunda basın özellikle kadınların dikkatini çekmeye çalışmıştı. Kurtuluş Savaşında saf tutan Türk kadını yeni büyük bir ekonomik savaşın mücadelesini vermek üzere basın tarafından davet edilmişti. Türk annesi her şeyden önce Türk aile bütçesini düşünecek ve ekonomi yapmayı bilecekti[1363].

Gazeteler tasarrufla ilgili yazı dizileri yayımlıyorlardı. Hatta milli iktisat ve tasarruftan Türkiye'nin ne anladığı tartışılmıştı. Uzman kişilerin görüşlerine başvurularak konunun önemi hakkında halk daha da bilgilendirilmek isteniyordu. Ancak enterasan şekilde tasarruf meselesiyle ilgili olarak beklenti kadınlara yönelikti. Ve yine masrafların büyük bir kısmının kadınların harcamalarından kaynaklandığı vurgulanmıştı. Kambiyo borsası meclisi idaresi müdürü Fehmi İsmail Bey milli iktisadı kişisel iktisat anlamında ele almıştı. Kişi ekonomi ederse Millet denilen ve kişilerden oluşan kütle de ekonomi yapmış olacaktı. Fehmi Bey kendi kişisel hayatında da tasarrufu içselleştirdiğini anlatarak örneğin 100 liralık kazancının mutlaka 1 lirasını dahi olsa tasarruf ettiğini belirtmişti[1364].

Milli iktisatın bir gereği tasarruf yapmaksa bir diğer gereği de yerli malı kullanmaktı. Yerli malı kullanmak vatandaşın vatana karşı en önemli görevi olarak tanımlanıyordu. Bu iktisadi zaferin en önemli anahtarıydı. Örneğin yerli kumaşlar sağlamlığına ve güzelliğine rağmen Avrupa kumaşlarından yarı yarıya daha ucuzdu. Avrupa kumaşı kullanmak için hiçbir sebep yoktu[1365]. Daha önce de belirtildiği gibi daha II. Meşrutiyet yıllarında Türkiye'de yerli malı kullanımıyla ilgili düşünceler belirmişti. Ancak o dönemin şartları içinde Osmanlı Devleti'nin yarı sömürge bir devlet olduğu ve gümrüklerini kapitülasyonlar nedeniyle istediği ölçüde belirleyemediği düşünüldüğünde, ayrıca ülkenin yerli üretiminin ihtiyaçları karşılayamaması nedeniyle; yerli malı kullanma düşüncesi hayata geçememişti. Ancak Yeni Türkiye "9 Aralık 1925'te Yerli Malı Kullanıma" ilişkin bir kanun kabul etmişti. Dünya

[1361] **A.g.g.**
[1362] **A.g.g.**
[1363] **Milliyet**, 6 Kânunusani 1930.
[1364] **Milliyet,**9 Kânunusani 1930.
[1365] **Vakit**, 13 Kânunuevvel 1929.

ekonomik bunalımı Türkiye'yi etkisi altına alınca bu kanun ön gördüğü yerli malı kullanımıyla ilgili uygulamalar da bir canlanma ortaya çıktı[1366].

Yerli kumaş kullanımını teşvik etmek için; *" Bugün ütüsüz, fakat yerli kumaştan pantolon giymeye razı olamazsak yarın memleketimizde ütü tutar kumaş fabrikaları yapamayız. Ya bugünkü zevkimizden fedakarlık yapacağız yahut yarınki varlığımızı feda edeceğiz"*[1367].

Bu dönemde tasarruf bazı gıdaların tüketimine de yansımıştı. Örneğin basında Ankara'da yer alan bazı gazino ve pastanelerde ıhlamur içenlerin sayısının çoğaldığı haberi yazılmıştı. Birçok yerde çay ve kahve yerine misafirlere ıhlamur ikram edilmesinin giderek bir alışkanlığa döndüğü görülmüştü. Çay o yıllarda Türkiye'de üretilmiyor, dışardan gelen bir madde olduğu için, kahve ile birlikte dışardan gelen bu tüketim maddesi yerine, ıhlamur ve ada çayı gibi maddelerin tüketilmesi vurgusu yapılıyordu. Bu konuda Gazi Mustafa Kemal ve başvekil İsmet Paşa da topluma örnek oluyordu. Ankara dışında Türkiye'nin değişik yerlerinde de ıhlamur tüketimi çay yerine tercih edilmeye başlamıştı. *"Türkün çayı ıhlamur olacaktır"* sloganı gazete sayfalarını süslemişti. Ihlamur yerli üretim bir ürün olup Türk mamulatının bir timsaliydi ki çay yerine ıhlamur içilmesi en önemsiz sarfiyatta bile milli tasarrufa uyma zorunluluğunu gösteriyordu[1368].

Çay, kahve ya da ipekli türünden maddelerin sarfiyatı ne tutarki bunlarla iktisadi denge mi bulacağız diyenlerin düşüncelerinin tamamen hatalı olduğu söyleniyor ve bunlara " damlaya damlaya göl olur" atasözü anımsatılıyordu. Bu gibi basit harcamalarda dahi tasarruf çok önemliydi. Tasarruf milli para mücadelesinde ilk hareket noktasıydı[1369].

Basın halkı tasarrufa davet eden yayınlar yapıyordu. Bunlardan bir tanesi şöyleydi: *"Vatandaş! Benim içeceğim bir fincan kahveden, benim giyeceğim üç metro kumaştan, benim sarfedeceğim beş on liradan, benim israfımdan ne çıkar? Deme. Sen demek on üç milyon demektir. Herkes ferdi düşünmez de günde bir kuruşu tasarruf edilmiş olur... Tasarrufta yalnız kendini değil, vatanını ve vatandaşını da düşün..."*[1370].

Gerçekte tasarruf meselesi artık bir milli mesele gibi algılanmaya başlamıştı. En güçlü devletler en çok biriktirebilenlerden oluşmaktaydı. Sadece Türkiye için değil bunalım döneminde dünyada da bütün devletlerde tasarruf düşüncesi bir çare olarak belirmişti. Özellikle Birinci Dünya Savaşı sonrasında devletlerde tasarrufa hızlı bir yöneliş vardı. Başta ABD, Sovyet Rusya, Avusturalya vb. ülkelerde para biriktirme bir alışkanlık halini almıştı. Şevket Süreyya'ya göre Türkiye de bu biriktirme hareketinin içine girmeliydi ve mutlaka

---

[1366] Duman, **a.g.t**., s.37.
[1367] **Vakit,** 31 Kânunuevvel 1929.
[1368] Mehmet Asım, "Tasarruf", **Vakit,** 22 Kânunuevvel 1929.
[1369] **A.g.g.**
[1370] **Milliyet,** 10 Kânunusani 1930.

tasarruf yapmalıydı. Süreyya Türkiye'nin yalnız kötü gramofon plaklarıyla yabancı içkilere ve lüks mensucat emtiasına verilen paraların tasarruf edilmesiyle bile tasarrufunu bir hayli artırabileceğini yazmıştı[1371].

Tasarrufla ilgili yorumlar sosyal yaşamdaki bazı alışkanlıkların da değiştirilmesi yönünde telkinlere kadar yönelmişti. Herkesin kendi masrafını kendisinin ödemesinin artık doğal kabul edilmesi gerektiği yönünde yorumlar dahi yapılmıştı. İkinci, üçüncü mevkilerde seyahati, temiz ve sağlıklı fakat lüks olmayan bir otelde oturmayı, tiyatroda, sinemada ucuz mevkilerde oturmayı küçüklük saymamak gerektiğini anlatan içerikte tasarruf konusunu işleyen onlarca yazı bunalım dönemi Türkiye'sinde basından takip edilmekteydi[1372]. Tasarrufla ilgili yapılması gerekenler sadece bunlarla da sınırlı değildi. İnsanın yiyeceği, içeceği şeyleri bizzat kendisinin alması gerektiği, bir odacıya ya da bir hizmetçiye bunları aldırmasının sağlık ve zevk açısından bir hata olduğu, taşınacak en ufak bir paket için bile hamal arandığını ancak insan gücünün yettiği kadar eşyayı kendisinin taşıması gerekirdi. Kısa mesafeler için otomobil arayışına girmek yerine yolun yürünmesi şeklinde pek çok farklı konuyla ilgili tasarruf yapılması gerektiği işlenir olmuştu. Küçük paraların biriktirilmesiyle servet sahibi olunacağı ise; tasarruf meselenin özünü oluştuyordu[1373].

1931 yılında dahiliye vekili Şükrü Kaya Bey, tasarruf haftasıyla ilgili bir beyanatta bulunmuştu. Bütün dünyayı tehdit eden buhran karşısında Türkiye'nin kendisini bu buhrandan kurtarabilmesi için; hatta geleceğini koruyabilmesi için tasarruf son derece gerekliydi[1374].

Bu girişimleriyle Türkiye, yeni iktisadi politikalar oluştururken, ekonomide tasarrufu en önemli konulardan biri görüyordu. "Yerli Malı Millet Malı, Herkes Onu Kullanmalı" gibi sloganlarla, halkın bu düşünceye desteği isteniyor; bu yönde atılacak adımlar, milli bir duygu temelinde geliştiriliyordu. Bir ekonominin toplumun gereksinimlerine yanıt verebilmesi için yalnız yeni yatırımlar, yoğun üretim süreçleri yetmediği, aynı zamanda tasarruf düşüncesinin ve yerli mal kullanımının yaygınlaştırılmasının da bunun temelinde olması gerektiğine inanılıyordu.

1931 yılında TBMM'de İktisat Vekâleti bütçe görüşmeleri sırasında Bursa Milletvekili Rüştü Bey, Türkiye'nin bunalım karşında alması gereken önlemleriyle ilgili olarak tasarrufun zorunluluk haline getirilmesini önermişti. Rüştü Bey, örneğin sinemaların ve bazı işletmelerin geç saatlere kadar açık olması ve bu nedenle halkın oralarda vaktini tembellikle boşa geçirmesinin engellenmesini istemişti. Rüştü Bey ayrıca gereksiz gördüğü

[1371] Şevket Süreyya,"Cihan biriktiyor", **Cumhuriyet,**12 Kânunuevvel 1930.
[1372] "Tasarruf yolları", **Cumhuriyet,** 13 Kânunuevvel 1930.
[1373] **A.g.g.**
[1374] **Halkın Sesi**, 20 Kanunievvel 1931.

kimi ithal ürünlerin Türkiye'ye getirilmesini de eleştirmişti. Rüştü Bey bu eleştirisini şöyle dile getirmişti[1375]:

"*Ak akçe kara gün içindir. Köylü bu milletin sıkıntılı devirlerinde hayvanlarını sattı geçindi, buğdayı para etmedi, afyonu 40 liradan 5 liraya düştü, her meta ucuzladı buna rağmen hayvanlarını satarak ihracat yaptı ve geçindi vergisini verdi. Hâlbuki bizim tuttuğumuz yol; memlekete mütemadiyen otomobil ithal etmek oldu"*[1376].

Rüştü Bey, Türkiye'nin demiryollu ulaşımı varken bir yandan da otomobil ithal etmesini Avrupa'ya boşa giden para olarak değerlendirmişti. Rüştü Bey'in önerisi otomobiller için fazladan vergi koyulması ve böylece ithal otomobilin sınırlandırılmasıydı[1377].

Aslında bu dönemde gerek Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Paşa, gerek Başvekil İsmet Paşa ve kabinesinin diğer üyeleri her fırsatta tasarruf düşüncesine yöneltmeye çalışmışlardı. Bunlardan bir tanesi de 1932 yılında ekonomi bakanlığına atanan İş Bankası Genel Müdürü Mahmut Celal Bey'di. O 14 Aralık 1932'de Yerli Malı ve Tasarruf Haftasını açış söylevinde bu vesileyle tasarrufun bu anlayışın en önemli göstergesi olarak yerli malı kullanımının Türkiye için önemine değinmişti. Konuşmasında şu noktalara da değinmişti:

"Milli Tasarruf Cemiyeti bize, bayram münasebetiyle yerli mallara karşı rağbetin vazife olduğunu hatırlatıyor. Bu mühüm hareketin yalnız bir haftaya mahsus moda değil, bütün hayatımızda milli bir düstur olması lazımdır"[1378].

Celal Bey tasarrufu ülkenin kalkınmasında en önemli araç olarak görüyordu. Bu aynı zamanda yeni yatırımlara fırsat verecekti. Bu anlayışın ilk uygulamalarına Celal Bey, İş Bankası Genel Müdürü'yken başlamıştı. 1928 yılından itibaren banka toplumda tasarruf düşüncesini harekete geçirecek uygulamalara yönelmişti tasarruf düşüncesine bir araç olarak kumbaralar kullanılmıştı. İş bankası'nın 1928'den 1932 yılına kadar vatandaşlara açtığı cari hesaplar ve dağıttığı kumbara sayısı elli bini geçmişti. Aslında tasarruf hareketi sadece İş Bankası'yla da sınırlı kalmamıştı. Gerek Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti'nin çalışmaları gerekse İş Bankası ve diğer bazı başka bankaların tasarruf düşüncesini benimsemelerinin sonucu olarak; Türkiye'nin *"milli piyasasının kredi ve iş hacmine bugün (1932) takriben kırk milyon Türk Lirası ilave"* olmuştu[1379].

"Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti" aracılığıyla yerli sanayi ürünlerini ve eserlerini halka tanıtmak, yerli malı sergileri kurmak, Yerli Malı ve Tasarruf haftaları düzenlemek,

---

[1375] Kuruç, **a.g.e**., s.184.
[1376] **A.g.e.,** s.184.
[1377] **A.g.e**., s.184.
[1378] **Celal Bayar'ın Söylev ve Demeçleri –Ekonomik Konulara Dair 1921-1938**, (Derleyen Özel Şahingiray), Türkiye İş Bankası Kültür yay., İstanbul,1999, s.56; Celal Bayar'ın bu konuşmasını Şahin Giray 16 Aralık 1932 tarihli **Hakimiyeti Milliye** Gazetesi'nden almıştır.
[1379] **A.g.e**., s.56.

Yabancı ülkelerin sergilerine yerli ürünlerin sunumunu yapmak, milli sanayi ve ziraat kongreleri düzenlemek, milli iktisat ve tasarrufla ilgili yayın yapmak hedeflenmişti[1380]. Bu doğrultuda Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti'nin kurulmasından kısa bir süre sonra yani 21 Nisan 1930 tarihinde Ankara'da "Milli Sanayi Numune Sergisi" açılmıştı. Bu sergi "Sanayi Kongresi"ne hazırlık niteliğini taşımıştı. Söz konusu sergi ve kongrenin yapılmasıyla Türkiye'de milli sanayinin gelişiminin amaçlandığı anlaşılıyordu. Bu doğrultuda halk bir yandan yerli malı kullanmaya teşvik edilirken diğer yandan o malı Türkiye'de üretmek hedeflenmişti. Yani Sanayi Kongresi halka ucuz ve kaliteli mal üretebilmek için bu alanda yapılması gerekenlere dair çalışmalar yapacaktı. Sanayi Kongresine iş adamlarının yanı sıra teknisyenler de katılmışlardı[1381].

"Birinci Sanayi Kongresi"nin toplanma nedeni ülkede sanayi kesiminin gereksinimlerini belirleyerek Türkiye'de çağdaş bir sanayi oluşturmaktı. Kongrenin hedefleri arasında sanayi alanında yapılacaklarla ilgili bir program geliştirmek ve sanayicilerin örgütlenmesini sağlayacak kimi adımların atılması vardı[1382].

Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti sanayi kongresini ülkedeki yerli malı miktarını ve onların kalitesini artırmak için böyle bir kongre düzenlemişti. Ülkede sanayi üretimi kaliteli bir şekilde gerçekleşir ve artarsa fiyatlar ucuzlayacağından halk yerli malı kullanmaya yönelecekti. İşte bu doğrultuda cemiyet, "iş adamları ile temasa" geçmişti.

"Fakat Türkiye'deki bütün iş adamları ile birer birer temas etmek ne kabil, ne de faydalıdır. Hiç şüphesiz ki en kestirme ve en makul yol, muhtelif sanayi gruplarının mümessillerini bir araya toplıyarak müştereken ihtiyaçları tesbit etmek ve bu gayelerin tahakkuku için lazım gelen esasları hazırlamaktır." Sanayi kongresi bu zorunluluktan doğmuştu. Kongre de *"Sanayi kongresi Türkiye sanayi âleminde toplu ve müşterek faaliyetin anası olacaktır"* denilmişti[1383]. Kongrede değinilen konu başlıkları arasında hammadde, sermaye ve kredi, vergiler ve rüsum, Teşviki Sanayi kanunu ve uygulaması, standart meseleleri, rasyonalizasyon meseleleri, Ticaret ve Sanayi Odalarında sanayicilerin temsili, sanayi eğitimi ve nakliye tarifeleri gibi noktalar vardı[1384].

"Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti"yerli malı kullanımını arttırmak için ülke içinde düzenlediği sergi ve kongrelerin yanı sıra dış pazarlarda da faaliyetlerde bulunmuştu. Bu faaliyetleri arasında Cemiyetin Budapeşte ve Leipzig'de düzenlenen uluslararası sergilerde

---

[1380] Şavkılı, **a.g.t**., s.171.
[1381] Tekeli - İlkin, **1929 Dünya Buhranında**…, ss.120-121-122.
[1382] Duman, **a.g.t**., s,127.
[1383] **1930 Sanayi Kongresi Raporlar Zabıtlar,** yayımlayan Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti Umum Merkezi, Ankara, 1930, bkz.çşt. syf.
[1384] **A.g.e**., bkz.çşt. syf.

Türkiye'nin ihraç ürünlerini tanıttığını ve yeni pazar arayışlarına da yöneldiğini görmekteyiz[1385].

B.4. Ekonomiyi Millileştirme Çabaları

Millileştirme; yani ekonomik işletmeleri ve temel kurumları milli parayla satın alarak, onları milletin malı haline getirme yaklaşımı, bu dönemde yaygın olarak kullanılmaktaydı. Bu da Osmanlı Devleti'nde ekonomik örgütlenmenin, milli niteliklerden daha çok, uluslararası sermayeye açık olarak gerçekleştirilmesi üzerine yoğunlaştırılan bir gözlem ve eleştiri kültürüne dayandırılıyordu. Bu nedenle, Dünya Ekonomik Bunalımı öncesinde başlayan bu uygulama, bunalım yıllarında da bütün hızıyla sürdü.

Türkiye Milli burjuvazi yaratmak için 1920'li yıllar boyunca imkânlarını bu doğrultuda kullanmaya çalıştı. Milli varlık; yabancılar karşısında bağımsız olan ekonominin milli anlayışı egemen kılan, ülke işlerini sadece millet yararına yürütmekte hiçbir engel tanımayan bir kuruluş olarak tanımlanmaktaydı. İmparatorluk Türkiyesi, son yüz yıllarda bu özelliklerini kaybetmişti. Dış politikası, yabancıların baskısı altındaydı. Ülkedeki yabancılar imtiyazlıydı. İstedikleri okulları açabilme hakkına sahiptiler[1386]. Osmanlı Devletinde yabancı devletlere ve onların vatandaşlarına sağlanan ayrıcalıklar devletin ekonomik bağımsızlığını yitirmesine neden olduğu gibi yer yer bu tür ayrıcalıklara Türkiye'de tepki gösterenler de olmuştu[1387].

"Düyunu Umumiye" devlet borçlarını ödetmek için devletin bazı gelirlerine el koymuştu[1388] Milli ekonominin esaslı bir dayanağı olan gümrük resminin arttırılmasının önündeki en önemli engel yabancılar olup gümrük vergilerinin Osmanlı tarafından arttırılmasına adeta izin vermiyorlardı. Demiryollarını, liman ve rıhtımları yabancılar kurarlar, onlar işletirlerdi[1389].

"*1920-30 yılları arasında Türkiye'de kurulan 210 anonim şirketin yaklaşık olarak üçte biri yabancı sermayeliydi. Bu sermaye; hükümetin ve belediyelerin verdiği imtiyazlarda şirketlerin %51'ine sahipti ve çoğunlukla bankacılık ve Türkiye'den hammadde satın alma ve Türkiye'ye işlenmiş mal satma üzerine yoğunlaşmıştı… 1920-30 arası dönemde Türkiye'de sanayi şirketlerine yapılan yatırımlarda yabancı sermayenin payı, Türklerinkinin 2 katıydı"*[1390].

"Milli Mücadele" süreci, imparatorluğun enkazı üstünde yep yeni bir milli varlık kurarken bu özellik, bütün etkileriyle ekonomik süreçte de arzulanmaktaydı. İttihat ve

---

[1385] Duman, **a.g.t**., s,71.
[1386] **Cumhuriyet Devrinde**…, s.3-4.
[1387] Eroğlu**, a.g.e**., s.25.
[1388] **Cumhuriyet Devrinde**…, s.3-4.
[1389] **A.g.e**., s.3-4.
[1390] **Türk Dış Politikası Kurtuluş** ..., s.244.

Terakki döneminden gelen eğilimin de etkisi olsa gerek; ekonomiyi millileştirme çabaları, Cumhuriyetin ilk yıllarına damgasını vurdu. Ekonomik alanda, geçmişten gelen kötü etkiler, bu isteği kamçılıyordu. Örneğin Kapitülasyonlar Lozan Barış Antlaşmasıyla kaldırıldıktan sonra; Duyun-u Umumiye'nin de varlığı sona erdi. Bu önemli gelişme, Cumhuriyet döneminde ekonominin millileştirilmesi yönünde ilk önemli adım olarak ortaya çıktı[1391].

Ayrıca uzun yıllardan beri Türkiye'nin ekonomik alanda ellerine ayaklarına demir zincire vuran mali ve iktisadi kapitülasyonlar kaldırılmış, ulusal ekonomiyi olabildiğince koruyabilmek için bu anlayışa uygun bir gümrük tarifesi meydana getirilmişti[1392].

Daha önce de belirtildiği gibi; İş Bankası'nın 250.000 lira sermaye ile ulusal kaynaklarla kuruluşu, ekonominin para ve sermaye yönünde milli karakter almasında önemli bir katkı olmuştur[1393]. Gerçekte İş Bankası, İttihat ve Terakki tarafından kurulmuş olan İtibarı Milli bankasının da sermayesini kendi bünyesine almıştı[1394]. Böylece ulusal sermaye birikimi gerçekleşecek ve mevduat gelişecekti.

Türkiye ekonomideki yabancılaşmanın önlenebilmesi için ayrıcalıklı yabancı şirketler elinde bulundurulan demiryolları ve limanlar, maden işletmeleri ile büyük kentlerin su elektrik, hava gazı, haberleşme ve taşıma ihtiyacını gideren işletmeler yabancılardan devlet tarafından satın alınarak millileştirilmiştir[1395].

Milli Ekonominin gelişmesi belirli aşamalarda olmuştu. Yabancıların baskısı nedeniyle Türk ekonomisi dış alış verişte tam serbestliğe gidemez bir durumdaydı. Aşırı olmayan gümrük vergileriyle milli üretimi korumak ve geliştirmek gerekliydi. Ancak; yabancılara önceden verilen imtiyazlar nedeniyle Türkiye önceden gümrük vergisi, milli üretimi koruma gibi önemli konularını kendi isteğiyle düzenlemekten uzak kalmıştı[1396]. Gümrük resmi, dışarıdan gelen yabancı malının kıymeti üzerinden yüzde sekiz oranında alınırdı. Bu oranı %11'e çıkarmak için oldukça çaba harcanmıştı. Bu yüzden ülkenin ne tarımı ne de sanayisi korunabilmiştir. Asıl uğraşısı tarım ürünleri yetiştiriciliği olan Türkiye'ye Fransa'dan, Rusya'dan ve Amerika'dan buğday gelirdi. Hatta Kuzey Anadolu'nun tahıl ekimine elverişli olmayan yerlerine Rusya'dan hayvan yemi gelirdi[1397]. Türkiye'nin birçok yiyecek ve giyecek ihtiyaçları yabancı ülkelerden sağlanırdı. Yabancı ülkelerle alışverişte oranda ve ederde bir denge oluşturma olanağı yoktu. Bu süreçler hep Türkiye'nin aleyhinde işlerdi. Lozan'dan sonra yabancı ülkelerin ve işletmelerin ayrıcalığından sıyrılan Türk ekonomisi, ulusal bir nitelik almaya başladıkça, bu göstergelerde

[1391] **Cumhuriyet Devrinde**…, s.3-4.
[1392] Mehmet Asım ,"İktisadi Devlet", **Vakit**, 13 Nisan 1930.
[1393] Kipal-Uyanık, **a.g.e**., s.63.
[1394] İsmail Yıldız, **a.g.t**., s.52.
[1395] Eroğlu, **a.g.e**., s.40.
[1396] **Cumhuriyet Devrinde**…, ss.3-4.
[1397] **A.g.e**., ss.3-4.

de değişmeler gözlendi. Türkiye'nin gümrük tarifeleri iktisadi amaçlara göre hızla gözden geçirilerek yeniden düzenlendi. Tarım üretimini korumak ve ülkenin yeteneklerine uygun derecede sanayi oluşturma çabalarına ağırlık verildi[1398].

Geçmiş yıllardan gelen ekonomik hareketsizlik, girişim ruhunu da öldürmüştü. Böylece toplumda ekonomik anlamda girişimci olmak, üretmek ve üretilenin ticaretini yapmak yönünde bir eğilim yoktu. Öte yandan yerli sermayeye dayanan işletmeler de oldukça azdı. Bu durum karşısında ülkenin tarım ekonomisinin yanında zorunlu olduğu ölçüde bir sanayi ekonomisi kurulması, giyecek, şeker, cam, çimento, bazı genel ihtiyaç maddelerinin ülke içinde imal edilmesi için hükümetin yardım etmesi zorunluluğu vardı. Bir anlamda devletin görevlerinden biri de ekonomik işleyişte, halka klavuzluk yapabilmesiydi. Hükümetin iktisadi teşebbüslere girişmesini ifade eden müdahalecilik, devletin iktisatla olan ilişkisinde, bir ideolojiye bağlanmaktan çok böyle bir zorunluluktan doğmuştu[1399].

Türkiye'de 1930 yılından itibaren millileştirme politikalarının ağırlık kazandığı görülmektedir. Özellikle Lozan Antlaşması'yla yabancı şirketlerin ayrıcalıkları sona ermiş bunun da sağladığı avantajla Türkiye'de millileştirme yönündeki hava etkisini arttırmıştı. Bu doğrultuda Mudanya- Bursa Demiryolu Türk Anonim Şirketi, İstanbul Türk Anonim Su Şirketi, İzmir Rıhtım Şirketi, İzmir- Afyon ve Manisa-Bandırma Hattı ve İstanbul Rıhtım, Dok ve Antrepo Türk Anonim Şirketleri millileştirilmişti[1400]. Bunalım döneminde ekonomik alanda yapılan uygulamalar arasında dışa bağımlılığın ortadan kaldırılmaya çalışılması olmuştu. Cumhuriyet hükümeti milli ekonominin gelişmesi için ilk olarak dış ve iç güveni sağlamış ve aynı zamanda iktisatın gelişimin en önemli aracı olan demiryolları siyasetine başlamış ve devlet idaresi altına 300 milyon liralık geniş bir şebeke toplanmıştı[1401]. Özellikle bunalımın ilk yıllarının denk geldiği III. TBMM döneminde (1927-1931) başta demiryolları olmak üzere pek çok şirket millileştirilmişti. Bu çerçevede yerli malı kullanımı ön plana çıktı[1402].

Bu durumun sadece Türkiye'nin mali durumunu güçlendirmekle kalmayıp aynı zamanda ferdi ve milli hayatta geniş bir refah sağlayacağı ve iktisadi bunalımlar içinde kıvranan Türk köylüsü ve büyük şehirlerin bu çalışmalarla sıkıntıdan kurtulacakları umut edilmişti. Türkiye'deki, birçok ticaret ve sanayi işletmeleri gelişecek, yükselecekti. Üreticiler işlerinde bir rahatlama hissedeceklerdi. Hükümetin mali ıslah için almış olduğu bu kararlar Tük milleti için büyük bir iktisadi inkılâp olarak değerlendirilmişti[1403].

[1398] **A.g.e**., ss.3-4.
[1399] **A.g.e**., ss.3-4.
[1400] Cengiz Şavkılı, "Atatürk Döneminde Parlemento Faaliyetleri (1920-1938)", **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).**, **Ankara, 2011,** s.215.
[1401] Mehmet Asım ,"İktisadi Devlet", **Vakit**, 13 Nisan 1930.
[1402] Şavkılı, **a.g.t**., ss.167-168.
[1403] Mehmet Asım, "İktisadi inkılâp", **Vakit,** 12 Kânunuevvel 1929.

Hükümetin söz konusu refahı sağlamak için yapacağı en önemli uygulama ithalatla yurt dışına giden 50, 60 milyon liranın içerde tutulmasının sağlanmasıydı. Böylece hükümetin ödeme dengesinde oluşan açık kapanmış olacaktı. Söz konusu 50, 60 milyon lira Türkiye içinde kalınca bu para Türk sanayisi, ticaret ve ziraat kesimi arasında dağıtılacaktı[1404].

Türkiye; ekonomik bunalımın yarattığı sorunlarla başa çıkmanın yanı sıra bir yandan da gelecek için hedefler belirleme yoluna gitmiştir. En önemli hedef Türkiye'yi bağımsız ve iktisaden tam teşekküllü bir birlik haline getirmekti. Türkiye, iktisatını geliştirmek, kalkındırmak ve bağımsız bir birlik haline getirebilmek için sanayini bizzat kuracak ve Milli sanayinin kökleşebilmesi, yaşayabilmesi için vatandaşının bu girişimlerde ilgisinin artmasını bir şart olarak görmüştür[1405].

Sanayinin gelişmesi için olduğu kadar yaşaması için de ilk şart olan bu ilgi Türk vatandaşının; Türk sanayisini korumasında, Türk malını sevmesinde ve benimsemesinde kendisini göstereceği ifade edilmişti. Cumhuriyet kadroları için yukarda sayılan noktaların hayata geçirilmesi bir zorunluluk olarak görülmüştür. Yöneticiler bunu "Milli Kurtuluş İktisadiyatı" olarak tanımlamışlardır. İktisadi bağımsızlık için ise toplum normal üstü bir gayretle hareket etmeliydi. Bu çabanın adı "milli gayret"ti[1406].

B.5. Planlı Uygulama ve Sanayileşme

Bunalım karşında Türkiye'de devletin çıkış noktalarından bir tanesi sanayi alanına dönük yatırımlardı. Bu bağlamda da birinci ve ikinci sanayi planları öne çıkmaktaydı. 1929 krizinin yoksullaştırıcı etkisine karşı Türkiye planlı ekonomi yoluyla ekonomisini dışa kapatarak krize karşı önlem alma yoluna gitmişti. Bu yöntemi *"rasyonel bir bir davranış"* olarak tanımlayan Kazgan, bütün ülkelerin bu yaklaşımı uygulayarak ekonomilerini koruma yoluna gittiklerini belirtmiştir[1407]. Cumhuriyetin kurulduğu yıllarda Türkiye'de yeterince sermaye birikimi olmaması, buna ilave olarak 1929 buhranının etkileri Türkiye'yi çözüm için hızla sanayileşme hamlesinin yapılmasına yöneltmişti. Böylelikle *"sanayileşmek 1930'lu yıllardaki yeniden kalkınma düşüncesinin ana eksenini oluşturmuştur"*[1408].

Türkiye, mevcut ekonomik düzeyi ve sermaye olanaklarıyla, bu yarıştan başarılı çıkabilmek için planlı bir ekonomik model arayışına yöneldi. Bu doğrultuda mevcut kaynakların son derece verimli kullanılması gerekliydi. Ülkenin bütün olanaklarını devreye sokacak bir seferberliği gerekli kılıyordu. Bütçede görülen küçülmelere, mal alım ve

---

[1404] **A.g.g.**
[1405] BCA., 030.10.26.152.9.1931.
[1406] BCA., 030.10.26.152.9.1931.
[1407] Kazgan, **Türkiye Ekonomisinde**…, s.39.
[1408] Janset Özen Aytemur, **Türkiye'de Yönetim Düşüncesinin Erken Dönemleri Sümerbank (1930-1945)**, Libra yay., İstanbul, 2010, s.85.

satımındaki daralmalara ve ülkeye giren sermaye akışındaki kesintilere karşın yine de kalkınma için gerekli yatırımlar yapılmalı, istihdam olanakları yaratılmalı; ülkenin refah düzeyi yükseltilmeliydi[1409].

Bunalıma karşı düşünülen plancılık ve sanayileşmeyle ilgili sonraki bölümlerde detaylı bilgi verilecektir.

B.6. Kooperatifçilik[1410]

Kooperatifçilik bunalım döneminde tartışılan konulardan biridir. Ekonomik buhranın önlenebilmesinde düşünülen başlıca çareler arasında kooperatifçilik gösterilmiştir. Özellikle bunalımın tarım alanındaki yansımaları ve köylülerin zor duruma düşmeleri, başlangıçta kooperatiflerin kurulmasını bunalıma karşı bir çare olarak ortaya koymuştur.

Ekonomik yaşamda "elbirliği"[1411] olarak görülen kooperatif meselesi üzerine Mustafa Kemal Paşa da değinmişti. Avrupa'da kooperatifçiliğin güzel örnekleri görülmüş ve bu alan bir hayli gelişmişti. Türkiye de kooperatifleşme düşüncesini ekonomik hayatına dahil edebilmek için çaba harcadı. Bu düşüncenin Türkiye'de gelişebilmesi için halkın bu konuda bilgilendirilmesine çalışılmıştı[1412].

Mustafa Kemal Paşa kadar Başvekil İsmet Paşa da kooperatif konusu üzerinde durmuştu. İsmet Paşa bunalıma karşı Türkiye'nin ayakta kalabilmesinin yolunu kazanılan paradan daha fazla harcamamak, idareli davranarak sürekli yatırım ve gelişme çarelerini aramak şeklinde belirlemişti. Bu anlayış dönemin ekonomi politikalarının ana hatlarını oluşturmuştu. Toplumca yapılan bu fedakarlıklar bir plan çerçevesinde bunalımdan daha kolay bir şekilde çıkılmasının yolu olacaktı. Bu noktada başta Atatürk olmak üzere, İsmet Paşa da özellikle tarım ihtiyaçlarının karşılanabilmesi için kooperatifleşmeyi ve kooperatif düzenlerini köylünün ürününü daha iyi değerlendirebilmesi için topluma anlatma çabası içine girmişlerdi[1413].

1931 yılında Kooperatifçilik Halk Fırkası'nın programında da yer almıştı. Programın Üçüncü kısmında; *"Çiftçimizi kredi ve istihsal kooperatifleri gibi iktisadi teşekkülere mazhar etmek ve bu teşekküleri terakki ve tekâmül ettirmek gayedir"* denilmekteydi[1414]. Halk

---

[1409] Bkz çşt. syf.; Alev Gözcü, "1929 Ekonomik Bunalımı Sonrasında Dünyada "Yeni Türkiye" Algısı Ve Türkiye'nin Ekonomik Arayışlarına İlişkin Saptamalar", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Cilt:VII, Sayı:16-17, Yıl:2008/Bahar-Güz.

[1410] Burada kooperatifçiliğin Türkiye'deki tarihsel gelişimine ve oluşumuna fazlaca girilmeyecektir. Bu konuyla ilgili konun tüm boyutlarını ele alan akademik düzeyde yapılmış çalışmalara müracaat edilebilir. Detaylı bilgi için bkz: Özlem Yıldırır Kocabaş, "Türkiye'de Kooperatifçilik Düşüncesinin Evrimi ve Tarımsal Kooperatifçilik", **Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, (Doktora Tezi)**, İzmir, 2002.

[1411] Kocabaş, **Türkiye'de Tarımsal**…, ss.116,118.

[1412] Yunus Nadi, "Halas Çaresi: Kooperatif teşkilatı", **Cumhuriyet,** 29 Mart,1931.

[1413] İnönü, **a.g.e**., ss.534-535.

[1414] **CHF Nizamnamesi ve Programı**, TBMM Matbası, Ankara, 1931, s.677.

Fırkası'nın kongresinin toplanmasından kısa bir süre sonra da 20 Mayıs 1931'de Türk Kooperatifçilik Kurumu kurulmuştu[1415].

Ziraat Bankası kredi kooperatifleri teşkilinde halka yardım etsin diye 1929'da 1470 sayılı Zirai Kredi Kooperatifleri Kanunu[1416] çıkarmıştı. Bu kanun uygulanması özellikle İzmir çevresinde başarılı olmuştu[1417].

Milli iktisadı gerek üretim, satış ve gerek tüketim alanlarında teşkilatlandırmak için yapılacak iş kooperatifçilikti. Bu konuda özellikle Darülfünun hocalarının da katılımıyla çalışmaların devam etmesi üzerinde durulmuştu. Darülfününda açılacak serbest kooperatif kürsüsünde konu üzerine derslerin verilmesi bu süreçte öne çıkan önerilerden olmuştu[1418].

Kooperatifçilik düşüncesini savunan önemli isimlerden biri de Ahmet Hamdi Başar olmuştu. Ona göre kooperatifçilik Türkiye'nin diriliş ve kurtuluş tılsımı olabilirdi. Başar 1929 dünya ekonomik bunalımını Avrupa'nın buhranı olarak görüyor ve bunalım yıllarında Türkiye'nin yaşadığı ekonomik sıkıntıları ülkenin yeterince gelişmiş bir ekonomik ve ticari örgütlenmesinin olmamasına bağlıyordu. Türkiye'nin eksiklikleri bireysel çabalarla giderilemeyeceği için de hem üreticilerin hem de tüketicilerin kooperatifler halinde örgütlenmesi gerekiyordu[1419].

Bunalım döneminde Türkiye'de koperatifçilik özellikle tüccar karşında zor duruma düşen üretici için önemli bir destek olarak karşımıza çıkmaktadır. Üreticinin ürününün pazarlanmasında, kısmen kredi sorununa çözüm üretmesiyle, hatta üreticinin işine yarayacak temel bilgi beceri ve tekniklerin benimsenmesinde kooperatifçilik son derece önemlidir[1420].

Örneğin İzmir ekonomisinin gelişebilmesi için kooperatif meselesine alaka göstermesi ve bu konuyla ilgili bir "dimağ merkezi" olması gerektiği düşünülmüştü. Böylece İzmir'de oluşturulacak kooperatifler sayesinde toplanan mahsüller işlenecek ve uluslar arası pazarlara bu ürünler daha iyi bir şekilde iletilecekti[1421].

B.7. Devlet Müdahalesi, Korumacılık

1929 bunalımı sonrasında 1930'lu yıllar dünya ekonomik bunalımının yarattığı sıkıntılar karşısında Türkiye'de devletin ekonomiye yeni bir yön vermesine neden olmuştu[1422]. 1929 krizinin Türkiye'nin *"ekonomik bağımsızlaşması, ulus ve ulus-devletin oluşması bağlamında olduğu; halkın gelişmesini ve ekonominin kalkınmasını sağlayacak*

[1415] Tekeli, "Türkiye'de Devletçi İktisat Politikasına…", s.192.
[1416] **Resmi Gazete,** Sayı:1208, 5 Haziran 1929.
[1417] Yunus Nadi, "Halas Çaresi: Kooperatif teşkilatı", **Cumhuriyet,** 29 Mart,1931.
[1418] **A.g.g.**
[1419] M.Bülent Varlık, "Ahmet Hamdi Başar ve Kooperatif Aylık İktisat Mecmuası", (Basım yeri yok) 1981, s.89.
[1420] "Türkiye Tarımı ve Yapısal…", s.24.
[1421] Kemal, Turan, "İzmir iktisadiyatı", **Fikirler**, Sayı 53, s.32, 1 Haziran 1930.
[1422] Eroğlu, **a.g.e**., s.42.

kurumsal altyapıyı oluşturduğu" tespiti yapılmıştır[1423]. Devrim Türkiye'si çetin olarak gördüğü bu davaları çözmekle uğraşmaktaydı. Devrimin hareket noktası bağımsızlık olmuştu. Amacı yine bağımsızlıktı. Türkiye 1930'larda da amacını yine bağımsızlık olarak belirlemiş, geleceğe yürümek için bundan başka çare olmadığını saptamıştı[1424]. Türkiye bu dönemde ekonomik kalkınmayı gerçekleştirebilmek için hızla hareket etmek durumunda kalmış bu nedenle de devletin sanayi ve iktisadi faaliyet alanı yaygınlaşmıştı[1425].

Boratav'a göre de Türkiye'de 1930-1939 arası dönem ikitisadi politikaların özellikleri bakımından "Korumacı ve Devletçi" olarak tanımlanmaktadır. Bu dönemde aynı zamanda ilk sanayileşme dönemi olarak da nitelendirilmiştir. Bu dönemde kapitalist dünya ekonomisi büyük bir buhrana sürüklenirken Türkiye'de de ekonomi dışa kapanarak ama bu arada devlet eliyle kalkınmanın yapılacağı milli sanayileşme evresine girdi. Genel olarak başarılı kabul edilen bu dönem, korumacı-devletçi sanayileşme dönemi olarak tanımlanmıştır[1426].

Dünya ekonomilerini etkisi altına alan 1929 ekonomik buhranı, büyük oranlarda talep, üretim ve fiyat düşüklüklerine yol açmış olduğundan, Keynes'in teorilerinin de etkisiyle hükümetlerin ekonomilere müdahale yönünde eğilimleri artmıştı[1427]. Şevket Pamuk 1930'larda oluşturulmaya çalışılan modelin- Keynesci olmamakla birlikte rejimin siyasal tercihlerine uygun olduğunu söylemektedir. Böylece korumacılık ve devletçilik yoluyla kendi içine kapalı ve daha merkezileşmiş bir ekonomik yapı yaratılmıştı. 1930'lu yıllarda oluşturulan devletçi ithal ikamasi stratejisi, daha sonraları belirli değişiklikler göstermiş olmasına karşın, yarım yüzyıl Türkiye ekonomisinin temel gelişme modeli olarak kalmıştır[1428].

Ekonomik bunalımın yarattığı güçlükler, işletmelerin içine düştüğü zorluklar, bankaların iflasları, işsizliğin oldukça yüksek rakamlara ulaşması hükümetleri duruma müdahale etmeye yöneltti. Daha önceki bunalımlarda genellikle bozulan mali yapının kendiliğinden düzelmesi beklenirken bu defa devletlerin giderek bozulan mali yapıya etkin bir şekilde müdahale etmesi söz konusu oldu. Hemen her ülkede bu durum görülmüştü. Devlet karşında yer alan, devlet karşındaki bağımsızlıklarını koruyan üreticiler bunalımla birlikte, devletin korunmasını istedi[1429]. Ülkelerin siyasal farklılıkları ne kadar çok olursa olsun sadece kapitalizmi kurtarmak için değil aynı zamanda bunalımın yarattığı

[1423] Kazgan, **Türkiye Ekonomisinde**…, s.21.
[1424] BCA., 030.10.26.152.9.1931.
[1425] Eroğlu, **a.g.e**., s.42.
[1426] Boratav, **Türkiye İktisat**..., s.59.
[1427] Ahmet M. Gökçen, "Türkiye'de İktisat Politikaları ve Ekonomik Gelişme", http://www.ahmetgokcen.org, s.5.
[1428] Pamuk, **a.g.e**., s.181.
[1429] Server Tanilli, **Yüzyılların Gerçeği ve Mirası, (20. Yüzyıl: Yeni Bir Dünyanın Arayışında** VI**,** Adam yay., İstanbul, 1999, s.91.

olumsuzlukları ortadan kaldırabilmek için hemen her yerde bir korumacı önlem ortaya çıktı. 30'lu yıllarda devlet etkinliğinin arttığı görüldü[1430].

1929 krizi dünyanın kapitalist sistemlerini derinden sarsarak, Türkiye içerisinde de ticaret serbestîsine ve bununla beraber liberal ekonomik politikalara karşı duyulan güvenin büyük ölçüde ortadan kalkmasına neden oldu. 1929 ekonomik krizi, kapitalizmin ihraç ettiği bir felaket ve liberal politikaların yarattığı bir tablo olarak yorumlanmıştır[1431].

1930'lu yılların başında ekonomik bunalıma karşı alınan başka önlemler de olmuştu. Bu dönemde korumacı bir politika ile sanayide hammaddesi Türkiye'de üretilen ürünlere öncelik verilmiş, böylece başta tarıma dayalı sanayilerin teşvikine giden bir ekonomik yapılanma benimsenmişti. 1930 yılının 1593 numaralı Umumi Hıfzısıhha Kanunu[1432]'nun gıda maddeleriyle ilgili maddeleri, tarım ürünlerinin işlenerek değerlendirilmesini içermektedir. Bu yıllarda Türkiye buğday ithal etmemiş ve buğdayda kendi kendine yeten bir üretim seviyesini yakalamıştı[1433]. Bu dönemde devlet, dış ticaret ve kambiyo denetimi yaparak iç ticaret ve piyasalar üzerinde etkin bir şekilde rol alarak müdahaleci bir yapıya büründü. Bunun yanı sıra kriz döneminde devlet sanayi alanında yatırımlara yönelerek doğrudan doğruya üreticilik görevini üstlendi. Böylece devlet daha önce çıkarmış olduğu Teşvik-i Sanayi Kanunu'nda da amaçlandığı gibi sanayiyi ilerletmeyi ve geliştirmeyi hedeflemişti. 1929-1934 arası dönemde devlet ekonomide birinci aktör olup gerek doğrudan gerekse dolaylı müdahalesi görülmektedir[1434]. Krizin etkisinin yansıdığı diğer ülkeler gibi Türkiye'de bu sıkıntıya devlet eliyle çare aramaya başladı. Ancak Türkiye ne Batı gibi tam bir kapitalist modeli benimsemişti; ne de Sovyet Rusya ile aynı ekonomik tercihteydi. Türkiye, kolektivist bir ekonomik modeli esas almamakla birlikte; en azından, bu zor dönemde planlı kalkınma çabalarıyla, kaynakların verimli kullanılmasını sağlayabilirdi[1435]. Ekonomik buhran, dünyayı kasıp kavururken, Türkiye kendine özgü bir ekonomik tercihe yöneldi.

Dünya ekonomisinin büyük bir bunalım geçirdiği süreçte Türkiye, bunalımın etkisini azaltabilmek için dışa kapanarak dış deflasyonist şoklardan korunma ve devlet eliyle milli

---

[1430] **A.g.e**., ss.91-92.
[1431] Boratav, **Türkiye'de Devletçilik**…, s.143.
[1432] Umumi Hıfzısıhha Kanunu 24.04.1930 tarihinde kabul edilmiştir. Kanunun 181 ila 199. Maddeleri yenilecek ve içilecek şeyler ile kullanılacak bazı maddelere ayrılmıştır. 181. Madde ise şöyledir: *"Bütün gıda maddelerile umumî sıhhate taallûk edip 182 inci maddede envai zikredilen eşya ve levazım, Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Vekâletinin teftiş ve murakabesine tâbidir. Belediye teşekkül etmiş olan mahallerde bu murakabe vekâletin bu kanun dairesinde ıstar edeceği nizamnamelerle talimatlara tevfikan belediye tarafından ve belediyelerin bulunmadığı yerlerde vekâlet sıhhî teşkilâtına mensup memurlar tarafından icra edilir"*şeklindeydi. Detayı bilgi için bkz. **Resmi Gazete,** Sayı 1489, 6 Mayıs 1930, s.8904.
[1433] Kocabaş, **a.g.e**., s.126.
[1434] Murat Koraltürk, **Ahmet Hamdi Başar'ın Hatıraları Meşrutiyet, Cumhuriyet ve Tek Parti Dönemi**, yayına hazırlayan, İstanbul Bilgi Üniversitesi yay., İstanbul,2007, s.30-31.
[1435] Gözcü, **a.g.t.,** bkz. çşt. s.

sanayi kurma yolunu seçmiştir. Buna ilave olarak söz konusu dönemin sonlarında özel girişimi özendirici politikalara da ağırlık vermeye başlamıştı[1436].

1933 yılında halen dünya ekonomik bunalımının etkileri sürmekteydi. Hükümetin bunalımı ortadan kaldırmak için çareler aldığı malumdur. Ancak bunun yanı sıra bunalımın sona ermesi için zaman zaman bireysel çabalar da olmuştu. Bunlardan bir tanesi de "Himmetzade Hüsnü Bey" tarafından hazırlanan "beynelmilel iktisadi buhran ve ameli çareleri" adlı detaylı rapordu. Rapor doğrudan Başvekâlet Makamına yazılmıştı[1437].

Himmetzade Hüsnü Bey imzasıyla hazırlanan rapor iktisat vekili aracılığıyla başvekâlete ulaştırılmıştı. İktisat vekâleti tarafından incelenen rapor, buhranın gerek sebepleri, gerek gelişimi, seyri ve son olarak buhranı ortadan kaldırma çareleri bakımından amatörce olarak değerlendirilmişti[1438]. Yaklaşık 15 sayfalık raporda buhrana sebep olarak "üreticiler " ismi altında tasnif edilen sanayici merkezlerin "tüketiciler" ismi altında yer alan ziraatçi ve ham maddeci ülkeleri sürekli olarak daha fazla istismar etmeleri ve bunlarda alım gücünün kalmaması gösterilmişti[1439]. Çözüm olarak ise üretimin bir plan dahilinde olması için devletlerarasında 3 – 5 yıllığına üretim kontenjanlarının paylaştırılması gerektiği önerisi yapılmıştı[1440].

Himmetzade Hüsnü Bey imzasıyla hazırlanan rapor da ayrıca Londra'da toplanacağı konuşulan uluslararası iktisat konferansından da söz edilmişti. Bu konferansın siyasi hadiseler ve gelecekte devletler ilişkilerinde çok önemli bir rol oynayacağı tahmin ediliyor düşüncesi vardı[1441]. Himmetzade Hüsnü Bey imzasıyla hazırlanan raporda değinilen bir başka noktada ise büyük devletleri, kronikleşen iktisadi buhran ve sebeplerinin çeşitli şekillerini konuşuyor gözükerek bunun arkasına sığınarak kendi çıkarları doğrultusunda bazı siyasi ve istilai programlarını toplanması beklenen Londra Konferansı'nda ve iktisadi araçlarla hayata geçireceği üzerine duruluyordu[1442]. Ancak yine de söz konusu raporda Londra'da iktisadi buhrana uluslararası bulunacak çarelerin esas ve şekillerinin görüşüleceği düşünüldüğü için Türkiye'yi de çok yakından ilgilendiren bir ortamın olacağına vurgu yapılmıştı.

1933 yılının Mayıs ayında Himmetzade Hüsnü Bey imzasıyla başvekâlete yazılan bu rapor; her ne kadar dönemin iktisat vekilince acemice bulunsa da, Türkiye'de buhranın yarattığı sıkıntılara karşı çeşitli çevrelerden gelen çözüm arayışlarına önemli bir örnektir. Dünya ekonomik buhranı karşısında bunalan Türkiye'de sadece hükümet katında değil başka

[1436] Ramazan Taş, "Türk Mali Sisteminin Uzun Dönem (1923-1980) Gelişiminin Yapısal ve Oransal Analiz Yöntemleriyle Değerlendirilmesi" bkz.çşt. syf., **dergiler.ankara.edu.tr/dergiler.**
[1437] BCA., 030.10.133.959.9.1933.
[1438] BCA., 030.10.133.959.9.1933.
[1439] BCA., 030.10.133.959.9.1933.
[1440] BCA., 030.10.133.959.9.1933.
[1441] BCA., 030.10.133.959.9.1933.
[1442] BCA., 030.10.133.959.9.1933.

inisiyatiflerin de çare arayışlarının, krizin büyüklüğünün ve farklı çevrelerce tartışıldığının bir göstergesi gibi algılanmalıdır.

Bunalımın etkisinin yoğun olarak hissedildiği yıllarda bunalıma karşı halkın devlet ve çeşitli kuruluşlarla ortaklaşa hareket etmesi yönünde bir kamuoyu oluştuğunu görüyoruz[1443]. 1929 ekonomik bunalımının Türkiye'de yarattığı bir başka "*alışkanlık ise içeride herkesin çok düşük bir tüketim düzeyinde yaşamayı"* benimsemesi olmuştu[1444].

Büyük ekonomik bunalım Türkiye dışında, Türkiye'yle benzer durumda olan pek çok az gelişmiş ülkeyi örneğin Latin Amerika ülkelerini olumsuz etkiledi. Türkiye ve sözü geçen az gelişmiş ülkelerin ekonomik yapılarına bakıldığında bu ülkeler, dünya ekonomisine hammadde ihracatçısı ve sanayi ürünleri çoğunlukla tüketim malı ithalatçısı ve serbest ticaret rejimleri içinde olan ülkelerdi. Dünya ekonomik bunalımı hammaddelerin fiyatlarını sanayi ürünlerine göre daha çok düşürdü[1445].

Bunalım karşısında hemen bütün ülkelerin benzer önlemler alma yoluna gittiğini görmek mümkün oldu. Ancak yer yer de Türkiye'de olduğu gibi krizin sanayileşmek için bir fırsat olduğu da ortaya çıktı. Türkiye krizle başa çıkabilmek için sanayileşme hamlesinin yanı sıra ekonomideki devlet müdahalesini arttırdı. Devlet himayesinde ülkede temel sanayi kolları gelişmeye ve faaliyet göstermeye başladılar. Bu sanayileşme hamlesi, o tarihlerde henüz bir tarım ülkesi olan Türkiye için özellikle sonraki yıllarda değeri anlaşılacak önemli bir tecrübe oldu.

[1443] **Halkın Sesi**, 17 Kanunu Evvel 1931.
[1444] Kazgan, **Türkiye Ekonomisinde**…, s.41.
[1445] Korkut Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002**, İmge yay., Ankara, 2005, s.59.

III- BUNALIM VE TÜRKİYE'DE SOSYAL YAŞAM

A. BUNALIM VE TOPLUMSAL SINIFLAR

Türkiye, 1929 buhranında dünyada yaşanan ekonomik sıkıntıya ilave olarak kendi bünyesinde siyaset ve sosyo-ekonomik yapıdaki köklü değişimin yarattığı sıkıntıları da yaşıyordu.

Bunalım yıllarında Mustafa Kemal Paşa, yurt gezilerinden birinin ardından hislerini yanında bulunanlara şöyle dile getirmişti:

"Bunalıyorum çocuk, büyük ıstırap içinde bunalıyorum. Görüyorsun ya, her gittiğimiz yerde, mütemadiyen dert ve şikâyet dinliyoruz. Her taraf, derin bir yoksulluk, maddi manevi perişanlık içinde, ferahlatıcı pek az şeye rastlıyoruz. Memleketin hakiki durumu ne yazık ki bu!"[1446].

Ülkenin her tarafından ekonomik durumun alt üst olduğuna, ticari iflasların arttığına, geçim zorlukları nedeniyle ailelerin dağıldığına ve intihar olaylarının arttığına vurgu yapan, en azından bu yargıyı doğrulayan bilgiler gazetelerin manşetlerine yansıyordu[1447].

Bunalım derinleştikçe, toplumsal kesimler de doğal olarak bundan etkileniyor ve gündelik yaşamlarında ve bu alanı ilgilendiren her etkinlikte bu etkiler görülüyordu. Bütün Türkiye'de yaygın biçimde geçim darlığından yakınılıyor; üretilen ürünlerin para etmemesi, alıcı bulamaması, borsalarda yeterince değerinin verilememesi giderek de yönetme mevkiinde olanların bu sorunlara çare bulmaları gerektiği söyleniyordu. Türkiye o dönemde bir de siyasal açılımlar yaşamakta olduğundan, bu açılım rüzgarlarında, iktidarın karşısında yer alan siyasal oluşumlarda, bu sorunlar politikanın temel argümanı yapılıyordu. Dünya ekonomik bunalımında başta köylüler, kentliler ve kentlerde de geniş halk kesimleri ile sermayeyi elinde bulunduran kesimlerin ve burjuvazinin yakınmaları, temel konularda birleşse de kendilerine ilişkin ayrıntılarda farklılıklar görülebiliyordu. Her kesim, kendi bulunduğu pencereden olaylara bakıyor, yaşananları o gözle değerlendiriyordu. Bunun yanısıra, Türkiye'nin bunalım nedeniyle suç coğrafyasında hızlı bir değişme de olmuştu[1448]. Yoğunlaşan suç olayları ve tanık olunan intiharlar, genel olarak paranın değerinin düşmesi ve alım gücünün zayıflamasından, ödenemeyen borçlardan, genel ahlak çöküntüsünden ve bu tür etkenlerle suça eğilimin artmasından kaynaklanıyordu.

Sosyal yapıda görülen bu etkileri daha yakından görebilmek için, her bir toplum kesiminin, bunalım yıllarındaki durumlarına daha yakından bakmak yararlı olacaktır:

[1446] Hasan Rıza Soyak, **Atatürk'ten Hatıralar**, YKY, İstanbul, 2008, s.389.

[1447] Alev Gözcü "Bir İntiharın Sosyo-Ekonomik Arka planı: Dünya Ekonomik Bunalımının İzmir Örneğinde Gündelik Yaşama Yansımaları" **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Cilt:VI, Sayı:14, Yıl:2007/Bahar, bkz. çşt., syf.

[1448] Emel Göksu, **1929 Dünya Ekonomik Buhranı Yıllarında İzmir ve Suç Coğrafyası**, İzmir Büyük Şehir Belediyesi Kültür Yayını, İzmir, 2003. bkz. çşt. sfy.

A.1. Köylüler

1929 kriziyle birlikte Türkiye'de dış ticaret hadlerinde yaşanan düşüşlere bağlı olarak, ürünlerin fiyat düşüşlerinin olması, özellikle tarım alanında çalışanları oldukça olumsuz etkilemişti. 1929 krizinin devam ettiği dönemde köylerde ve özellikle üretimleri ihraç ürünlerine dayalı yerlerde ciddi fakirleşme yaşanmıştı. Benzer şekilde bu süreç ithalat kapasitelerini de daraltmaktaydı. Türkiye'de sabit yatırımların daralmasına neden olmuştu[1449].

Köylünün ürününün pazarda değer ettiği dönemlerde köylünün yaşam standardı nisbeten daha iyiydi. Bu dönemlerde köylünün yeme içmesi, giyim harcaması ve eğlence harcamalarında bir rahatlama görülürken, ekonomik krizle birlikte bu tablo haliyle değişmeye başladı. Köylünün piyasadaki harcamaları azalınca ekonomideki daralmalarla birlikte bunalımın etkisini daha da şiddetlendirdi[1450].

Bunalım döneminde buğday fiyatları dünyada yaşanan gelişmelere paralel olarak düşmüş, Türkiye'deki küçük ve orta köylüler kesiminin pazardan aldığı kimi ürünlere gümrük ve satış vergileri koyulmuştu. Buna ilave olarak, bu dönemde tarım sektörüne yeni vergiler de getirildi. Ancak buna karşın tarımsal fiyatlar bunalım öncesi dönemin oldukça gerisine, düşünce eski vergilerin köylüye getirdiği yük iyice artmış oldu. Köylüler alacaklarını ödeyemez duruma düştüler; borçlarını, vergilerini ödeyebilmek için de bu defa topraklarından ayrılarak hayvanlarını satmak zorunda kaldılar[1451].

"Anadolu köylüsü ekonomik krizi vergiler, borçlar ve kredi yokluğundan dolayı tefeci sermayesine artan bağımlılık olarak yaşadı"[1452].

Bunalımın etkisi başta ihracatın yapıldığı liman kentleri olmak üzere iç kesimlere kadar giderek yayılmıştı. Dünya piyasalarında özellikle tarım ürünlerinin fiyatlarında görülen büyük düşüşler, Türk köylüsüne, bu dönemde büyük sıkıntılar getirdi. Üretim giderlerinin artmasına karşın köylünün ürettiği ürünlerin ticari değerinin buhranla birlikte giderek azalması ve bunalımı yaratan fiyat düşüşlerinin etkisiyle giderek gündelik yaşam daha fazla sıkıntılı hale geldi[1453].

O günlerin canlı tanıklarından ve yaşanan sıkıntıların bire bir gözlemcilerinden Ahmet Hamdi Başar, şunları demektedir:

[1449] Gülten Kazgan, **Ekonomisinde Krizler(1929-2001): Ekonomik Politik Açısından İrdeleme**, İstanbul Üniversitesi Bilgi yay.,İstanbul, 2008, ss.40-41.

[1450] Avni Zakolu, "1929/30 Dünya Ekonomik Krizi Karşısında Türk Ekonomisi ve Alınan Krizle Mücadele Tedbirleri" **Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi**,Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, yay., Ankara, 1982, s.91.

[1451] Çağlar Keyder, **Türkiye'de Devlet ve Sınıflar**, İletişim yay., İstanbul, 2009, s.129.

[1452] Cem Emrence, **Serbest Cumhuriyet Fırkası (99 Günlük Muhalefet)**, İletişim yay., İstanbul, 2006, s.73.

[1453] Gözcü, "Bir İntiharın Sosyo-Ekonomik …", bkz.çşt. syf.

"*Buğday müstahsili olan köylüler, bereketli olan bir mahsul senesinde hatta tohum paralarını çıkaramazlarsa, nasıl vergi versinler; nasıl bankaya borç ödesinler; nasıl piyasaya borçlarını ödeyip yeniden mal alsınlar? Köylüler elleri böğürlerinde, çıkan hesaplar karşısında akılları durmuş ne yapacaklarını, kime başvuracaklarını bilmiyorlar"*[1454].

Buhran, küçük üreticiyi etkisi altına almıştı. Bunlar arasında köylü, küçük üretici ve esnaf grupları yer almıştı. Buhran, işlerin azalmasında etkili olmuş, buna bağlı şikâyetler artmıştı[1455].

Cumhuriyet döneminde aşarın kaldırılması, tarım üreticileri açısından oldukça olumlu bir düzenlemeydi. Ancak, tarım kesiminde üretici olan köylü nüfus için yeni vergi yükümlülükleri ortaya çıkmıştı. Köylünün ödediği vergiler arasında arazi, hayvan vergisine ilave olarak yol mükellefiyeti ve köy sandığı gibi vergiler de vardı[1456]. Bunca vergi çeşidinin büyük çoğunluğunu nakit olarak ödemek zorunda olan köylüler; bunu karşıyabilmek için daha fazla tarımsal ürünü daha düşük fiyatla pazara sürmek durumunda kalıyordu[1457]. Köylüler içine düştüğü nakit bunalımından kurtulabilmek için çeşitli yollara başvurmak zorunda kalmıştı. Banka kredisi almak aranan çözüm yollarından sadece bir tanesiydi. Ziraat Bankası 1930 yılında 40 milyon Türk lirası civarında tarımsal kredi dağıtmasına karşın yine de köylünün sorunlarına tam anlamıyla çözüm olamadı ve bu defa da ülkenin ticari merkezlerinde yerel bankaların faaliyetleri ön plana çıktı[1458]. Sabit matrahlar üzerinden toplanan vergilerin yanı sıra, önceki dönemlerden gelen borçların faizleriyle beraber altından kalkılmaz bir yük oldu. Köylünün ödeyemediği borçları, onu tefecilerin eline düşürdü[1459]. Köylü küçük bir miktar dahi üretim sermayesi sağlayabilmek adına ipotekli teminat karşılığında yüksek faiz oranlarını ödemeyi dahi kabul etti. Bu oran % 70 lere varabiliyordu. Ancak aynı tarihlerde dünyada köylüye % 4 ten fazla faiz vermiyordu[1460].

Buhran dönemine köylünün en önemli sorunlarından biri fakirlikti. Köyler gittikçe fakirleşmiş, yaşanamayacak hale gelmiştiler. Buhranla birlikte özellikle buğday fiyatlarında meydana gelen düşüşler büyük bir panik havası yarattı. Köylü mahsulünü satarak, tohum masraflarını dahi ödeyememişti. Köylü, vergiler, banka faizleri ve borçlarının baskısı

[1454] Ahmet Hamdi Başar, **Atatürk'le Üç Ay ve 1930'dan Sonra Türkiye**, Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi yay., Ankara, 1981, s.73.
[1455] Korkut Boratav, **Türkiye'de Devletçilik**, İmge Kitabevi, Ankara,2006, s.146.
[1456] Pakize Çoban, "İzmir'de Dünya Ekonomik Bunalımı Sırasında Tüketim Kültüründe Değişmeler ve Bunalımın Fiyatlar Üzerine Etkileri*"*, **Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi),** İzmir, 2008, s. 72.
[1457] Emrence, **a.g.e**., s.55.
[1458] **A.g.e**, ss.55–60.
[1459] Boratav, **Türkiye'de Devletçilik**..., *s.*146.
[1460] **Serbes Cumhuriyet**, 8 Kânunuevvel 1930.

altındaydı[1461]. Yine bir başka önemli mesele ise köylünün tohumluğa olan ihtiyacıydı. Ziraat Bankası aslında bu konuyla ilgilenmekteydi ancak yine de yer yer sorunlar çıkmıştı. Ziraat Bankası'nın köylünün sorunlarını çözmekte geç kaldığı ve bu durumun ortadan kaldırılması talepleri de görülmüştü[1462].

Bunalım döneminde kendini bile geçindirmekten aciz duruma düşen ve sefalet içinde kalan köylülerin bulundukları yerlerden başka yerlere göç etmek zorunda kaldıkları dahi olmuştu. Köylüler kimi yerlerde işletmelerini öylece bırakarak başka iş arayışlarına yönelmek durumunda da kalmışlardı. Kimi köylü ailelerin erkek üyeleri başta demiryolu inşaatında çalışmak, ya da kentlerde ve kasabalarda rastgele bir iş bulabilmek için göç etmişlerdi[1463].

Bulundukları yerlerden göç etmek zorunda kalan insanların, ailelerin zaruret içinde oldukları aşikâr bir durumdu[1464]. Özellikle bir ihracat limanı olan İzmir kenti çevresinde görülen bu durum endişe verici bir halde Salihli, Alaşehir vb. Ege Bölgesi'nin değişik mıntıkalarında da görülmüştü. Köylüler yer yer üretim yaptıkları çift hayvanlarını dahi satmak zorunda kalmışlardı. Böyle yapmakla köylüler bir nevi geleceklerini satarak gün geçirmeye çalışmışlardı[1465].

Dönemin kimi gazeteleri köylünün içine düştüğü durumu ayrıntılı olarak irdeleyen yazılar yazmıştı. Köylünün içinde bulunduğu acıklı durumun gerekçesi elbette genel bunalımdı… Bunalımın dış etkenlerden kaynaklandığı düşünüldüğü için, ona karşı alınan önlemlerin hemen hepsi varsayılan dış etkenlere müdahale biçiminde gelişmişti. Takas ve kontenjen bu noktada güçlü birer örnekti. Ancak işte bu görüşte hata olduğunu düşünen gazeteciler de vardı. Bunlara göre Türkiye'deki buhranın dünyadaki bunalımla ilgisi devede kulak kadardı[1466].

Şehirlerde günden güne artan fakirlik ve ıstırap köylerdeki durumun "bir aksül amel"iydi. Türkiye'de buhran döneminde genel bir fakirleşme süreci yaşanmıştı. İşte bu noktada Türkiye'deki bu genel fakirleşmeyi dünyanın yaşadığı iktisadi buhrana bağlayanlar olduğu gibi bir yandan da Türkiye'deki sıkıntının tek nedenin söz konusu genel iktisat buhranı olmadığını savunan çevreler de vardı. Türkiye'deki buhranın genel bunalımla çok fazla ilişkilendirmeyenlere göre, dünya buhranı vasıtaların bolluğundan, üretimin artmasından kaynaklanırken Türkiye'de ise bunun tamamen aksi bir durum olarak vasıtaların azlığı ve azalması, üretimin azalması buhrana neden olmuştu[1467]. Yine buhranın Türkiye'nin kendi koşullarından kaynaklandığını düşünenlere göre Türkiye'nin ithalatı ve ihracatı

[1461] Başar, **Atatürk'le Üç Ay**..., 1981, s.21.
[1462] Yılmaz, "Sefalet umumidir.", **Serbes Cumhuriyet**, 8 Kânunuevvel 1930.
[1463] Zakolu, **a.g.e**., s.96.
[1464] Yılmaz, "Sefalet umumidir.", **Serbes Cumhuriyet**, 8 Kânunuevvel 1930.
[1465] **A.g.g**.
[1466] Meşveretçi Naci, "Kurtuluş Yolu", **Halkın Sesi**, 11 Teşrinievvel 1932.
[1467] Yılmaz, "Sefalet umumidir.", **Serbes Cumhuriyet**, 8 Kânunuevvel 1930.

arasındaki denklik, halkta para olmadığından dışarıdan gelen mallardan sadece yiyeceğe ait şeylere para verebilmesine bağlanmıştı. İthalat mallarının gıda dışında kalanlarının satışlarında % 70'lik bir düşme olmuştu. Ancak halkta para olsa esnaf malını satabilecek ve sıkıntı da kalmayacaktı. Böylece alacaklı da alacağını alacak ve ortada buhran kalmayacaktı[1468].

Türkiye'deki buhranın doğrudan doğruya köylüden kaynaklandığı düşüncesi çokça tartışılmıştı. Bu nokta üzerinden düşünenler, özellikle buhranın dışarıdan kaynaklandığını söyleyenler, Türkiye'deki köylünün durumunun dikkatlice incelenmesini öneriyorlardı. Buhranın dışarıdan kaynaklandığını düşünenlerin dışarıya karşı aldıkları önlemler, köylünün derdine bir çözüm olamamıştı. Bu nedenle buhranı kaldırmak ve Türkiye'yi iktisadi bakımdan iyi bir duruma getirmek için öncelikle Türk köylüsünün durumunu düzeltmek gerekli görülmüştü. Köylünün sıkıntı içinde olmadığını söylemek bir çeşit gerçeklere göz yummak olarak görülmüştü[1469]. Köylünün sıkıntısının nedeni üretimini yaptığı ürünlerin para etmemesiydi. Köylü çalıştığı oranda kazanamıyordu. Buna karşın vergisini vaktinde ödemek zorundaydı. Köylü mahsulünü yüksek fiyatla sattığı zaman bile yaptığı borçların ezici baskısı altındaydı. Mahsulü ne kadar fiyat ederse etsin yine de içinde bulunduğu sıkıntıdan kurtulamayacak bir durumda bulunuyordu. İşte köylünün içine düştüğü bu borç batağından kurtulabilmesi için esaslı yardımlar yapılması gerekli görülmüştü. Köylünün borçlarının affedilmesi bile çare değildi. Köylü yiyeceğini, bağını ve tarlasını nasıl işleyeceğinin derdine düşmüştü[1470].

Köylünün düştüğü sıkıntılı durumu anlatan bir yazının başlığı şöyleydi:

"Bir Okka Pekmeze Yüz Dirhem Gaz!"[1471].

Sıkıntı içinde olan köylü iki şişe pekmeze karşılık ancak yüz dirhem gaz alabilmişti. Büyük güçlükle ve emekle ürettiği pekmezi yemek yerine akşamları evini aydınlatabilmek için gazla takas etmişti. Yiyeceği pekmezle gazı takas etmesi köylünün parasızlığından kaynaklanmıştı. Köylünün onca emekle ürettiği mahsulü para etmediğinden yiyeceğini satarak, evini çocukları için aydınlatmak zorunda kalmıştı. Pek çok yerde köylü ihtiyaç içinde günlerini geçirmeğe çalışmış; parasızlık ve teşkilatsızlık yüzünden iş alanları da giderek daha da azalmıştı[1472].

Köylünün durumu kötü olup sağlıklı şekilde tarım faaliyetleri devam ettirilemediği için işçilerin de durumu kötüleşmişti. Çünkü işçilerin bir kısmı içinde tarlalar önemli birer iş

[1468] Meşveretçi Naci, "Kurtuluş Yolu", **Halkın Sesi**, 11 Teşrinievvel 1932.
[1469] **A.g.g.**
[1470] **A.g.g.**
[1471] Meşveretci Naci,"Bir Okka Pekmeze Yüz Dirhem Gaz!", **Halkın Sesi**, 19 Teşrinievvel 1932.
[1472] **A.g.g**.

sahasıydı. Sadece köylüler için değil aynı zamanda ihracatın artması için köylünün sorunlarının çözülmesi gerekliydi[1473].

Köylünün sorunlarının tartışıldığı bir ortamda dönemin Milli Eğitim Bakanı Reşit Galip Bey de verdiği konferansta köylülerin durumlarıyla ilgili olarak şunu söylemişti:

"Köylünün ayağımıza gelmesini beklemeyeceğiz, biz köylünün ayağına gideceğiz, biz köylünün ayağının tozuna yüzümüzü süreceğiz"[1474]. Yani *"köylü ve yetiştirici yaşarsa ayakta durabiliriz, onlar sevinirse bizim gülmeye hakkımız olabilir"*[1475].

Köylülerin içinde bulundukları sıkıntıdan kurtulabilmeleri için, köylünün resmi ve özel borçları on sene süreyle verilmek üzere on taksitle raptedilip; kooperatif, Ziraat Bankası ve gerekirse diğer milli bankalar tarafından bonolar tanzim edilerek alacaklılara verilmeli ve bu bonolar nakit makamında bankalar tarafından kabul edilmeliydi. Bu şekilde ülkede para toplanmış olacaktı[1476].

Ziraatçıların durumu tesbit edildikten sonra yıllık üretim masraflarıyla iaşesinin yüzde yetmiş beşi kooperatifler tarafından gayet basit şekillerde ve işlemlerle uygun taksitlerle verilmeli ve her sene üretim yapacağı her çeşit mahsullerin kooperatiflere teslim etmek ve satışı kooperatifler aracılığıyla yapmak esasının kabul edilmesi üzerinde durulmuştu. Böylece mahsulün satış bedelinden ziraatçıların bonolara ait taksiti ve yapılan yardım miktarı alınacaktı[1477].

Bu noktada ziraatçılara verilecek yardım parasının bulunabilmesi için ise genel hasılattan yüzde beşten ona kadar bir kısım ayrılmasının yeterli olacağı düşünülmüştü. Örneğin hasılat geneli yüz milyon lira olduğunda ve her yıl beş veya on milyon lira elde edildiğinde bu kaynağa karşılık gösterilmesi için on yılda ödenecek biçimde borçlanmak da göze alınmalıydı. Bu noktada yardım için öncelik verilecek yerler tarım alanlarının olduğu şehirlerdi. Örneğin Adana, Mersin. Trabzon, Ordu, Samsun, Giresun birinci derecede önem verilmesi gereken yerlerdendi. Çok az bir para ile bu yerlerdeki ziraatçıların durumları düzelebilirdi. Böylece felce uğrayan ticari hayat canlanabilecekti. Sahillerdeki kentler, buralardaki ziraatçılar canlanır, köylülerin durumları buralarda iyileşirse, iç bölgelerdeki köyler de düzelecek diye umulmuştu. Çünkü iç bölgelerden sahillerdeki kentlere çalışmak için gelen on binlerce işçi vardı[1478].

Türk köylüsünün içinde bulunduğu durumdan kurtulabilmesi için önerilen çözümler arasında köylünün sürekli üretici konumda olması gerektiği ve bunun hükümetin işi olduğu savunulmuştu. Hükümet köylüye tohumluk sağlamalı ve köylünün çift hayvanını satmasını

[1473] **A.g.g.**
[1474] Mehmet Sırrı, "Hükümete Kendi Teşkilatı Yardım Etmezse", **Halkın Sesi**, 26 Teşrinievvel1932.
[1475] **A.g.g.**
[1476] Meşveretçi Naci,"İktisat Vekili Celal Beyefendiye", **Halkın Sesi**, 8 Şubat 1933.
[1477] **A.g.g.**
[1478] **A.g.g**.

engellemeliydi. Köylüye yardım ederek vasıta sağlamalıydı[1479]. Hükümet mali siyasetini değiştirmeli özellikle vergileri indirmeli böylece köylü vergi baskısından kurtulmalıydı. İktisadi buhranın çareleri bazı çevrelerde hükümetten aranması istenen bir konu olmasına karşın, bu hükümetin iktisada müdahalesi anlamında da değildi[1480].

Buhran döneminde köylünün içinde bulunduğu sıkıntılı duruma bakarak özellikle Ziraat Bankası'nı eleştirenler de olmuştu. Asıl görevi çiftçiye yardım etmek olan Ziraat Bankası'nın, bir hayli uygunsuz işlemler yaparak çiftçiyi mağdur ettiği dahi iddia edilmişti. Bankanın kimi keyfi uygulamalar yaparak köylünün daha da sıkınıtıya girmesine neden olduğu iddia edilmişti. Köylü vergisini ödeyemeğince, Ziraat Bankası'na yönelerek malını ipotek etmiş, karşılığında alacağı parayla vergisini ödemeye çalışmıştı. Ancak işte bu noktada Ziraat Bankası'nı eleştirenler bankanın malların değerinin çok altında değer biçerek karşılığında köylüye nakit yerine emtia ticariye verilmesi uygulaması üzerinde durmuşlardı. Örneğin sattığı bir mal karşılığında para bekleyen köylüye, hiç de ihtiyacı olmayabilecekken bez verilebiyordu. Bu kez onun alması gereken para karşılığı olarak verilen balyalar halindeki bezleri satmak için, günlerce uğraşması gerekiyordu. Bu her zaman alınan bez tomarlarının satılabileceği anlamına da gelmiyordu. Satılamadığında, alacağının karşılığı elinde bez tomarları olarak kalıyor ya da çok az eder karşılığında alıcı bulabiliyordu. Böylece elindeki bez külçesini satmak için günlerce tellallık ettikten sonra, cebinde bir şekilde kalabilmiş parasını da bu uğurda harcayıp bitiriyor, büsbütün parasız biçimde kalabiliyordu. Köylü işte bu uygulama yüzünden eli eve boş dönmüş, vergisini de ödeyememişti[1481].

Ahmet Hamdi Başar, Atatürk'le birlikte çıktığı yurt gezinde yaptığı gözlemler arasında köylünün özellikle Ziraat Bankası'ndan oldukça fazla şikayet ettiğine tanıklık edenlerdendi. Başar; işe köylü açısından bakıldığında Ziraat Bankası'nın köylüye borç para vermeyen; çiftçiyi zorda ve eli böğründe banka kapılarında dolaşmasına ve nihayet çiftçinin tarlasını rehin etmesine neden olan bir banka imajı çizildiğini söylemektedir. Fakat aynı Ziraat Bankası köylüye kredi vermezken örneğin tüccarlara bu olanağı sağlamıştı. Tüccarlar da yer yer bankadan aldıkları bu parayı köylüye borç olarak veriyorlardı. Elbette köylü her durumda bu işten zarar gördüğü için Ziraat Bankası'nın uygulamalarından şikayet ediyordu[1482]. Ama bir de işin öteki boyutu vardı. Ziraat Bankası da köylüye borç para verdiğinde köylüden bu parayı alamıyordu. Köylü borcunu ödemek istese bile bunalım döneminde köylünün ödeme gücü kalmadığı için borcunun ödeyememişti. Bunalımdan az

[1479] Yılmaz, "Sefalet umumidir.", **Serbes Cumhuriyet**, 8 Kânunuevvel 1930.
[1480] **A.g.g.**
[1481] **Yarın**, 1 Kânunuevvel, 1930.
[1482] Başar, **Atatürk'le Üç**…, ss.39-40.

önce Ziraat Bankası'ndan sekiz yüz kilo tohumluk alıp yüz lira borçlanan köylü; bunalım yüzünden aldığı tohumluk borcunu bile ödeyemeyecek kadar aciz bir duruma düşmüştü[1483].

Ekonomik bunalımın ortadan kalkması için önce köylüyü, üreticiyi bunalım karşısında korumanın gereği sıkça tekrar edilmekteydi. Bu sağlandıktan sonra fabrikaların ve makine sanayinin gelişmesini sağlanabilirdi[1484].

Buğdayın fiyatı 1929'dan 1932'ye %68 düştü. Ancak köylünün ise bankalardan, tefecilerden ve devleten aldığı borçları buğday fiyatlarının bu derece düşmediği önceki dönemin yüksek fiyat koşullarında belirlenmişti. Buğday fiyatlarının bu derece düşmesine karşın çiftçinin yüksek faizli borçları söz konusu dönemde, onları büyük bir huzursuzluğa ve sıkıntıya sürükledi[1485].

Köylü I.Dünya Savaşı'ndan önce bir okka buğdayla bir arşın basma, iki iki buçuk okka buğdayla bir okka şeker, bir okka gazyağı alabilirken bunalım döneminde bu durum ortadan kalkmıştı[1486]. Bunalım sürecinde bir arşın basma için sekiz on kilo buğday ve bir kilo şeker için on altı on sekiz kilo buğday ve bir kilo gazyağı için yedi sekiz kilo buğday vermek durumunda kalmıştı. Ürünün para etmemesi yüzünden, köylünün satın alma gücü oldukça düşmüştü. Bu yüzden köylü şeker yememek, gazyağı yakmamak, entarisi üzerine seksen yama vurarak idare etmek zorunda kalmıştı. Bunalım döneminde toprak mahsullerinin fiyatlarının bu derece düşmesine karşın sanayi ürünlerinin fiyatları ise 1914 yılına göre giderek yükselmişti[1487].

Buğday gibi bir başka tarım ürünü olan çavdar da Türkiye bunalımın boyutlarını göstermek bakımdan çok önemliydi. Bu dönemle ilgili anılarını paylaşan Ahmet Hamdi'nin verdiği rakamlar son derece çarpıcıydı:

"Köylülerle dertleşirken hesaplarını tutmağa çalışıyorum. Hadisenin rakamlarla ifadesi insanı korkutuyor: 360 okka çavdar ekmiş, 44 lira tohum parası vermiş. 3140 okka hasılatı 2 kuruş on paradan satmış; eline 70 lira geçmiş. Halbuki adamcağız orakçıya 42 lira vermiş; daha 25 lira masrafı var. Bunlar da eklenirse sade masraf 111 lira, hasılat 70 lira. Şimdi bu köylüden ayrıca 12 lira yol vergisi, 15 lira da arazi vergisi isteniyor. 2 buçuk lira da ev için verecek. Tarlada üç kişi çalışmış; bir karısı, bir kızı, bir de kendi. İki öküzü var. Bunların çiftini evvelsi sene 360 liraya almış. Bunları satmağa mecbur; fakat birine 20 lira, ötekine 10 liradan fazla veren yok!"[1488].

[1483] **A.g.e**., s.40.
[1484] **Yılmaz Gazetesi**, 12 Kanunisani 1931.
[1485] Korkut Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002**, İmge yay., Ankara, 2005, ss.67-68.
[1486] Yorgaki Effimianidis, **Cihan İktisad Buhranı Önünde Türkiye,** 2.Kitap İstanbul Kaadçılık ve Matbaacılık Anonim Şirketi, 1936, s.185.
[1487] **A.g.e**., s.185.
[1488] Başar, **Atatürk'le Üç Ay**..., ss.86-87.

Üretici nüfusun çok büyük bir kısmını oluşturan köylüler gerçekten de bunalımın ağır şartları altında ezilmişlerdi. Söz konusu dönemde onca çalışma, uğraşamaya karşın çoğu zaman kendi yaşamlarının idame ettirecek parayı kazanamamışlardı. Köylü büyük bir zarar görmüştü. Ekonomik bunalımın belirlediği piyasa şartları köylünün elinde ne varsa satmasına neden olmuştu. Köylü varını yoğunu satmış, sadece en basit yaşam koşullarına razı olmuştu. Ama gene de bu onların kötü durumuna çare olamamıştı. Bu dönemde özellikle buğday fiyatlarının düşüşündeki aşırılıklar hayret vericiydi. Üretici köylülerin içinde, özellikle buğday ve hububat üreticisinin çektiği sıkıntı diğerlerinden daha fazlaydı. En fazla, buğday üreticisinin emeği para etmiyordu. Bu şartlar ne yazıkki köylünün tefecilerin eline düşmesine neden olacak kadar dramatikleşmişti. Giderek köylü tefecinin ya da borç aldığı tüccarın kölesi durumuna düşmüştü[1489]. Köylünün borçlanması her yerde farklı şekillerde ve farklı faiz oranlarıyla olmuştu. Örneğin Konya'da; köylünün aldığı borç para için tefecilere ödediği para yılda % 30-120'ye kadar çıkmışken; Giresun'da borcunu ödeyemeyen üreticilerin bazıları fındık bahçelerini dahi tefecilere vermek durumunda kalmışlardı. Bunalım döneminde Türkiye'de sık sık görülen tefecilerden borçlanma meselesi Birinci Ziraat Kongresi'nde konu olmuştu[1490].

Kadroculuk hareketinin içinde yer alan ve özellikle köy ekonomisi üzerine incelemeleri olan bunalım dönemin en önemli tanıklıklarından biri de şüphesiz İsmail Husrev Tökin'di. Tökin, bu dönemle ilgili tarım üreticisinin büyük bir yoksulluğun içinde olduğunu, köylülerin yorganlarını sırtlarına alarak[1491] köylerini kasabalarını terk ederek şehirlere gelmek zorunda kaldıklarını yazmaktadır. Ancak işin kötüsü şehirlerde de köylüler yaşamlarını en alt düzeyde bile olsa devam ettirecek uygun koşulları bulamayacaklardır. Çünkü kentlerin durumu şehir ve kasabalardan daha iç açıcı değildir. Şehirlere iş bulacakları ümidiyle gelen köylüler bu beklentilerinin acı da olsa karşılanmadığını göreceklerdir. Çünkü bu dönemde zaten Türkiye'de kentlerde de iş olanaklarının geliştiğini söylemek olanaklı değildir. Köyünden çıkan köylünün bulabildiği tek şey "kara sefalet" olmuştur.[1492].

İşte Serbest Fırka'nın kapanmasından sonra yurt gezisine çıkan Gazi Mustafa Kemal Paşa, *"iktisadi ve mali"* alanda bir devrim yapmak gerektiği düşüncesine varmıştı[1493].

Türk köylüsü ile ilgili Almanya'da Berlin'de çıkan bir haber önemli görülerek Başvekâlet makamına bildirilmişti. Berlin'de çıkan N.S.Landpost gazetesinin 22.01.1937 tarihli nüshasında çıkan haber "Türk Köylüsü" başlığını taşıyordu. Yazı Dr. Von Leers

---

[1489] **A.g.e**., s.40.
[1490] İsmail Husrev Tökin, **Türkiye Köy İktisadiyatı**, İletişim yay.,İstanbul,1990, s.146-147.
[1491] Ahmet Hamdi Başar; vergisini ödeyemeyen köylünün yatağını yorganı sattığına tanıklık ettiğini *"***Atatürk'le Üç Ay** ... *"* isimli hatıratında anlatmaktadır. s.67.
[1492] Tökin, **a.g.e**., s.144.
[1493] Başar, **Atatürk'le Üç Ay**…, ss.27-28.

imzasıyla çıkmıştı[1494]. Bu yazı aynen tercüme edilerek başvekâlete sunulmuştu. Saltanat döneminde Türk köylüsünün, hayatını sultanlarına "büyük devlet " mevkine gelebilmek için kanlı fedakârlıklara vakfettiği bunun gibi I.Dünya Savaşı'ndan sonra da Kemal Atatürk'ün idaresi altında bağımsızlık mücadelesini başarmış, bu nedenle de Türk köylüsü uzun bağımsızlık savaşı yıllarında köyünü, çift ve çubuğunu çok defa terk etmek zorunda kalmıştı. *Kemal Atatürk'ün ortaya attığı "köylü, Türkiye'nin efendisidir."* Sözü çok haklı ve yerinde olarak değerlendirilmişti[1495].

Dr. Von Leers göre Türk köylüsü endişeli bir buhran içindeydi. Ancak Dr. Von Leers'e göre buhran; eski Müslümanlık ananesinin terk edilmiş olmasından kaynaklanmamıştı. Zaten kendi çift ve çubuğu ile meşgul olan köylü, örneğin Hasan ve Ali'nin camilerde okunan Kuran'dan anladıkları yoktu. Onların kendilerine has fıtri bir köylü bilinci vardı. Dr. Von Leers'ın yorumuna göre köylü çalışmayan, üretmeyen sırf çalışmamak ya da askerlik yapmamak için hoca olmuş kimi kişilere karşı olumsuz bir bakış açısı geliştirmişti[1496]. Dr. Von Leers, köylünün bu zümreye duyduğu tepkiden dolayı, sarığın kaldırılmasını ve medreselerin ilgasını hiç yadırgamadığı kanısındaydı[1497].

A.2. Çalışan Kesim

Cumhuriyet döneminde memur aylıklarıyla ilgili düzenlemeler yapılmıştı. Devlet memurlarının aylıkları, 40 liradan 600 liraya kadar değişen bir aralıkta seyrediyordu. Aylıkların belirlenmesinde özellikle az aylıklı memurlara daha geniş zamlar yapılmıştı. Devlet memurlarının aylıkları peşin ödenmeye başlanmıştı. Devlet memurluğuna girişte, yüksek öğrenim görenlere fazla aylık verilmesi sağlanmıştı. Ortaokul ve lise mezunları en fazla 60 lira ile hizmete alındıkları halde yükseköğrenimi olanların 84 lira, ayrıca bir yabancı dil bilenlerin 98 lira, yabancı bir ülkede uzmanlık öğrenimi görenlere de 108 lira ile hizmete girmeleri sağlanmıştı. Terfiler ehliyetle birlikte kıdeme de dayanarak ve üç yılda bir yükseköğrenimi olanlarda terfi esas kabul edilmişti. Memurların hastalanması halinde kendilerinin hastane, doktor ve ilaç masraflarını devlet ödemekteydi. 165 liraya kadar maaş alan memur çocukları için yatılı devlet okullarında ödenecek pansiyon ücretlerinden %10 indirim yapılmaktaydı[1498].

Bunalım döneminde işçiler gibi çalışan kesim içinde memurların da maaşlarında indirim yapılması gündeme gelmişti. Cumhuriyet gazetesinin verdiği habere göre

[1494] BCA., 030.10.231.558.2.1937.
[1495] BCA., 030.10.231.558.2.1937.
[1496] BCA., 030.10.231.558.2.1937.
[1497] BCA., 030.10.231.558.2.1937.
[1498] BCA.,490.01.1449.1.6.1938.

"Memurların işten çıkarılması yerine aldıkları maaşların indirilmesi düşünülmüştü[1499]. "Ankara İmalatı Harbiye" fabrikaları memur ve işçileri kurumun genel müdürlüğüne başvurarak fabrikadan çıkarılması düşünülen 200 den fazla arkadaşlarının maaşlarının kendi maaş ve ücretlerinden kesilerek ödenmesini ve böylece kimsenin işten çıkarılmamasını önermişlerdi. Hazine masraflarını kısmak için tasarrufu memur kadrolarını azaltmak yerine ücretlerini azaltmak düşüncesi bütçe encümenince de düşünülen bir çare olmuştu[1500].

Konu memur ve işçilerin maaşlarında indirim yapılması düşüncesi basında ele alınmıştı. Konuyla ilgili dönemin önemli simalarından biri olan Yunus Nadi de yazılar yazarak maaşlarda indirim konusuna değinmişti. Dünyada ekonomik bunalımın görüldüğü hemen her yerde kamu çalışanlarının ücretlerinde indirimler yapılması görülen bir uygulama olmuştu. Buhranın atlatılabilmesi için memurların da katkısı beklenmekteydi. Buhrandan az ya da çok pek çok insan etkilenmişti. Yeni işsizler oluşmasındansa, memurlar arasında yeni işsizlerin çıkmasına izin vermektense onların maaşlarında indirim yapmak daha uygun bir çözümdü. Yunus Nadi yazısının devamında şöyle diyordu:

"Ankara'da İmalatı Harbiye fabrikalarında çalışan amele birkaç yüz arkadaşlarının açıkta kalması ihtimaline karşı meseleyi yevmiyelerinden tenzilat icrası suretile halletmişlerdir. Yevmiye yüz kuruşla yaşıyan, biraz zorlukla da olsa, yetmiş beş seksen kuruşla da yaşıyabilir. Fakat tamamen açıkta kalanın hali yaman olur. Eğer buhrana elbirliğile ve umumi bir tesanütle karşı koyacaksak onun çıkar yolu budur"[1501].

Hilmi Uran 1930 yılında Nafia Vekâletinde göreve başladığı sırada mebus maaşlarının ayda beş yüz lira, vekil maaşlarının da dörder yüz lira olduğunu söylemektedir. Vekillere her ay partiden de ayrıca dört yüz lira veriliyormuş. Dolayısıyla bir vekilin eline ayda toplam bin üç lira geçiyordu[1502].

Bunalıma karşı bir yandan memurların maaşlarının indirilmesi konuşulurken bir yandan da işin ehli memurun istihdam edilmesi gündeme gelmişti. Ehil memurun yapacağı bir görevi on tane yarım memurun yapamayacağını tartışan Yunus Nadi'ye göre zaman içinde bu konuda bir düzenleme yapmakta gerekliydi[1503].

Bunalım İzmir'de kimi memurların işten çıkarılmalarına neden oldu. Yeni mali yılda Posta ve Telgraf Başmüdürlüğü kadrosundan azaltma yapılmış ve buna göre 70 memur açığa çıkarılmıştı. Yeni kadroya göre Baş Müdürlüğün kadrosunda 743 kişi kalmıştı. Posta ve Telgraf Genel Müdürlüğünden İzmir Başmüdürlüğüne gelen telgrafta mümkün olduğunca az memurla çalışılması ve bu şekilde memurlardan tasarruf yapılması istenmişti. Ancak İzmir'in

[1499] **Cumhuriyet,** 5 Haziran 1931.
[1500] **A.g.g.**
[1501] Yunus Nadi, " Memurların Azaltılması yerine Maaşların indirilmesi"**Cumhuriyet,** 5 Haziran 1931.
[1502] Hilmi Uran, **Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım(1908-1950),** İş Bankası Kültür yay., İstanbul,2007, ss.206-207.
[1503] Yunus Nadi, "Memur, Kadro Maaş!" **Cumhuriyet,** 6 Haziran 1931.

verdiği cevapta ise 70 tane memurun işten çıkarılmasının işleri yavaşlatacağı ve aksatacağı ihtimali belirtilerek Genel Müdürlüğün isteği reddedilmişti[1504].

Benzer şekilde İzmir Belediyesi'nde çalışan 25 memurun da işten çıkarılması tartışılmıştı. Belediyenin de mali durumu iyi olmayıp iflasa gittiği yazılıyordu[1505].

Ekonomik bunalım döneminde üretimin büyük kısmını gerçekleştiren köylü nüfusun durumu zincirleme olarak tüccarları etkilemişti. Köylü ve tüccarların krizin etkisi altına girmesiyle birlikte ülkedeki iş organizasyonları bozulduğu için işçiler de bu olumsuzlukların içine yuvarlanan kesimlerden biri oldular[1506].

1927 yılının verilerine göre Türkiye'de işçi sınıfına dahil olan çalışan nüfusun çok büyük bir kısmı Batı Anadolu ve İstanbul'da istihdam edilmekteydi. Liman kentlerinde akan ticari yaşam işçi sınıfın kıyılarda istihdam edilmesinin nedeniydi. İşçiler, 1920'li yıllarda özellikle ulaştırma sektörü, madencilik, tütün rejisi gibi sektörlerde çalışmayı tercih etmeye başlamışlardı[1507].

Ticaretin geliştiği İzmir'de bunalım döneminde işçilerin durumunu gösteren çeşitli örnekler görmek mümkündü. İzmir'de yaşayan bir Levantene ait incir işletmesinde yaklaşık beş yüz kadın işçi günlük 18 saat çalışma karşılığında 110-140 kuruş ücret almaktaydılar. Ancak bunalıma bağlı olarak söz konusu işletmede ücretlerin yarı yarıya düşmesi gündeme gelmişti[1508].

Ekonomik bunalım yıllarında orta tabakanın en önemli kısmı kabul edilen küçük esnaf ve ufak gelir sahipleriyle devlet memurlarının ve aylıkla geçinmek zorunda kalan halk kesimlerinin alım güçleri gün geçtikçe azalmıştı[1509].

Bunalım döneminde ücretli kesiminin yaşam şartlarının bir hayli zorlaştığı aşağıdaki rakamlara bakıldığında kendiliğinden anlaşılıyordu. I. Dünya Savaşı'nın çıktığı 1914 yılında maaşı ya da kazancı 1000 kuruş olan bir kişi 1934-1935 arası dönemde ihtiyaçları aynı olmak koşuluyla eşya fiyatları değişmemiş ve vergilerin artmamış olması durumunda 1934-1935 arasında 1914 yıllarının hayat seviyesini yakalayabilmek için 9400 kuruşluk bir gelire sahip olmalıydı[1510].

İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası 1929- 1935 arası dönem için bir geçinme endeksi hazırlamıştı. 1914 yılında geçinme endeksi için karşılık olarak 100 altın kabul edilerek şu rakamlar çıkmıştı:

[1504] **Hizmet,** 29 Mayıs 1931.
[1505] **Hizmet**, 4 Haziran 1931.
[1506] Emrence, **a.g.e**., s.66.
[1507] **A.g.e.**, s.66.
[1508] **A.g.e**., s.68.
[1509] Effimianidis, **Cihan İktisad Buhranı…,** 2. kitap, s.182.
[1510] **A.g.e**., s.183.

Tablo 45:

1929- 1935 arası dönem için bir geçinme endeksi	
1929	158,2
1930	138,3
1931	130,8
1932	126,2
1933	113,3
1934	111,4
1935	103,3

(Kaynak: Effimianidis, **Cihan İktisad Buhranı…**, ss.183-184.)

Yukarıdaki rakamlara bakınca 1929 yılında 1914 yılına göre bir buçuk katından biraz fazla olan hayat pahalılığı, 1935 yılında öncekilerinde 100'e karşı 103,3 gibi az bir farkla 1914 yılının geçinme seviyesine yaklaşmış görünüyor. Ancak, Effimianidis gerçeğin buna uymadığını söyleyerek sanayi mamulâtının yüklendiği gümrük vergilerini, bunların en önemlisini oluşturan giyim eşyasının fiyatlarını adı geçen endekste gösterilen %99 derecesine indirecek durumda olmadığını endekste gösterildiği gibi kabul edilse bile gelirlerin eksildiğini belirtmiştir. Buna ilave olarak vergilerin eskiye göre fazlalılığı, halkın bunalımın çıktığı andan itibaren hayat pahalılığı yüzünden varlığını tükettiği ve hayat endekslerinde yer almayan bazı masrafların var olması gibi durumlar söz konusu olduğunda orta sınıfın durumu ve tüketim gücünün düşüklüğü kendiliğinden anlaşılmaktadır[1511].

Bunalım yıllarında özellikle işçilerin de yaşam koşullarının kötüleştiği anlaşılmaktadır. İşsizliğin artmasının yanı sıra işçilerin söz konusu dönemde henüz yasal güvencelerinin olmaması çalışma koşullarını daha da ağırlaştıran bir durum yaratmıştır. İşsizliğin artmasının yanı sıra bir de çalışma koşullarının kötülüğü toplumun işçi kesiminde de huzursuzluğun artmasının nedeni olmuştur. Özellikle bunalımın en şiddetli şekilde hissedildiği 1930 yılında işçilerin bu huzursuzluğu göze çarpmaktadır. Hatta 1930 yılında kurulan Serbest Cumhuriyet Fırkası ve Fethi Bey'e işçilerin yer yer şikâyetleri dahi olmuştur[1512].

[1511] **A.g.e**., ss.183-184.
[1512] Özcan Şabudak, **Unutulmuş Bir Devletçi İktisat Vekili: Mustafa Şeref Özkan**, Libra yay.,İstanbul, 2009, s.121.

A.3. Tüccarlar ve Sanayi Kesimi

Dünya ekonomik bunalımı, Türkiye'ye kredi olarak giren ve ülkede üretimin faaliyetlerinin canlanmasına ve yürütülmesine katkısı olan paranın ortadan çekilmesine neden olarak Türkiye'de para darlığı yaşanmasına neden oldu. İşte bu para darlığı durumu Türkiye'de ticari yaşamı dolayısıyla tüccar kesimi iş yapamaz ve adeta kımıldayamaz bir hale soktu. Ticaretin her kolunca tüccarların iş hacmi düşmüş ve böylece tüccarlar günlük ihtiyaçlarını dahi karşılayamaz duruma düşmüşlerdi. Bu durum giderek tüketicileri de alarak tüm topluma salgın bir hastalık gibi yayılmıştı. Tüketici kesim bunalım döneminde parası olmadığı için ihtiyaçlarını kısma yoluna giderek hükümetin tasarruf politikasına zorunlu olarak katılmıştı[1513].

Fiyat düşüşleri, karsız satışlar ilk aşamada üreticiyle dünya piyasası arasında aracı rolünü yapan ihracatçı tüccarı da etkisi altına almıştı[1514].

Tüccarlar buhran yıllarında vergilerin ağırlığından yakınıyorlardı. İzmir örneğinde bunu görmek mümkündü. İzmir'de serbest meslek sahipleri yaşadıkları sıkıntıyı biraz da bu ödemesi ağır vergi yükümlülüklerine bağlamışlardı. Ticaretle uğraşanlar kazanç vergisinin yükünden zarara uğruyorlardı[1515].

Türkiye'de tüccarların büyük bir bölümü bunalım döneminde kazancını değil, sermayesini yiyerek geçinmeye başlamış, böylece giderek fakirleşen bir kesim haline gelmişti[1516].

Kazanç vergisinin bu etkisi sadece tüccar kesiminde değil; tüm toplum kesimlerinde görülüyordu[1517]. Dünyada yaşanan ekonomik bunalım, Türk ekonomisine ve ticaretle uğraşan kesime olumsuzluklar getirmişti. Türkiye ekonomisinin azalan ihracat gelirleri, artan ticaret açıkları, ortaya çıkan ödemeler dengesi sorunları Türkiye için ekonomik bunalımın farklı boyutlarını gösteriyordu[1518].

Ekonomik bunalımın şüphesiz en olumsuz etkiledeği kesimlerden biri tüccarlardı. Dönemin basınında Türkiye'yi de içine alan buhrana çarelerle ilgili kimi araştırmalar yer almıştı. Ticaretle ilgisi olan çevrelere **Serbes Cumhuriyet** gazetesi te şu soruyu yöneltmişti: *"İktisadi işlerden memnun değilsiniz ve memnun olmayanlar da çoktur. Eğer siz İktisat Vekili olsaydınız, vaziyetin ıslahı için ne yapardınız?"*[1519]

Galata'da Danüp hanında tüccar Nadir Bey bu soruya şu yanıtı vermişti:

[1513] Effimianidis, **a.g.e**., 2.Kitap s.179.
[1514] Tökin, **a.g.e**., s.144.
[1515] Emrence, **a.g.e**., s.50.
[1516] **Yeni Asır**, 3 Eylül 1930.
[1517] Emrence, **a.g.e.**, s.71.
[1518] **A.g.e**., s.50.
[1519] **Serbes Cumhuriyet**, 5 Kanunuisani 1931.

"Memlekette büyük sermaye yoktur. Her şeyden evvel küçük sermayelerin birleştirilmesine bakılmalıdır. Küçük sermayeler birleştikten sonra bunların şahsiyeti maneviyelerine göre milli bankaların yardım etmesi lazımdır. Hulasa memlekette küçük sanayin inkişafı için gerek müessesatı maliye, gerek müessesatı resmiye elden geldiği kadar yardım etmelidir. Memlekette iktisadi vaziyete nazım olacak banka lazımdır. Bunun için Devlet Bankasının biran evvel teşkil edilmesi icap eder"[1520].

Galata'da bir başka tüccar Emin Bey'e göre ise; Türkiye'de küçük sanayi için kredi zorluğu yüzünden iş yapma olanağı olmuyordu. Bankalar bir sanayi mevcudiyetine ve girişimine karşı zorluk çıkarmamalı ve kredi olanağı sağlamalıydı. Hatta bankalar garantili sanayi girişimlerine ortak olmalıydılar[1521].

Ahmet Hamdi Başar; İstanbul'da yaptığı kimi gözlemlerde sanayicileri de incelemişti. Ona göre Türkiye'deki sanayi kesimi aslında pek çok avantaja sahipti. Türkiye 1929'la birlikte uygulamaya giren gümük tarifelerini bahane eden sanayicilerin bu gerekçeyle dünya fiyatlarından birkaç kat yüksek miktara sanayi eşyası sattıklarını; bunların basit ve şımarık yeni türeyen bir zümre olduklarını anlatıyordu. Ayrıca sanayiciler devlet tarafından himaye gören bir zümreydi. Örneğin Teşvik-i Sanayi Kanununun sanayiciler için yarattığı vergi muafiyetleri, kolaylıklar vardı. Ancak yine sanayiciler de bunca teşvike ve korumaya karşın bunalımdan etkilenmiş durumdaydılar. Tüm toplum kesimleri gibi sanayiciler de hükümet dertlerine çare bulsun istiyordu. Çünkü sanayiciler de alacaklarını piyasadan toplayamamışlar ve bunun karşılığında bu borcu ya hükümetin üstlenmesini ya da bankaların sanayicileri sıkıştırmaması konusunda hükümetin bankaları uyarmasını bekliyorlardı. Türkiye'nin yaşadığı iktisadi ve mali bunalım ülkede herkesi hoşnutsuz etmekteydi. Tüccarlar sanayicilere borcunu ödeyemiyor, halk devlete vergi borcunu ödeyemiyordu. Bu durumda başta köylüler olmak üzere en çok himaye edilen kesim durumunda olan sanayiciler de devlettin, borçlarınını takip etmemesini istiyorlardı[1522].

Sanayi kesimin sorunlarının çözülmesi için Sanayi ve Maadin Bankası'nın sermayesinin arttırılması da getirilen öneriler arasındaydı. Bankanın Türkiye'deki bütün sanayi sahasındaki girişimlerle ilgilenmesi ve bu alanda girişimcilere faydalı olacak bir durum içinde yer alması da konuşulmaktaydı. Bu doğrultuda büyük sanayi kadar hatta ondan daha fazla küçük sanayiye de önem verilmeliydi[1523].

Bunalım döneminde tüccarların en çok yakındığı sorun kredi yokluğuydu. Kredi yokluğu tüccarlar için adeta bir yangın ortamı yaratmıştı[1524].

[1520] **A.g.g.**
[1521] **A.g.g.**
[1522] Başar, **Atatürk'le Üç Ay**…, s.71.
[1523] **Serbes Cumhuriyet**, 5 Kanunuisani 1931.
[1524] **A.g.g.**

Para ve kredi darlığı yüzünden bunalım döneminde tefecilik artmış, tüccarlar da bu yıllarda köylüden ürünlerin alış fiyatlarında indirimlere gitmişlerdi[1525].

Bunalımın ortadan kalkması için yapılan bir ankete cevap veren İttihat Değirmenleri Türk Anonim Şirketi'nden Hasan Ali Bey'e göre uluslararası bunalımla mücadele etmek için tarımı ve üretimi geliştirmek gerekliydi. Nüfusun üçte ikisini oluşturan köylü üreticinin durumunun iyileştirilmesi buhranla başa çıkmanın en önemli yoluydu. Hasan Ali Bey, fazla üretimin ve üretimin sınırlandırılmasına taraftar olanlardan değildi. Üretimi fazlalaştırarak üretimin artacağı, ithalat ve ihracat arasında bir denge oluşabilirdi. İktisadi buhrana karşı koyabilmenin en etkili yolu ithalat ve ihracat arasında bir denge kurabilmekten geçiyordu[1526].

Türkiye'nin milli ekonomisini geliştirmek için tarımın ve üretimin dolayısıyla ihracatını geliştirmesine bağlıydı. Örneğin Yunanistan Türkiye'nin zirai ürünleri ve ham maddesi için iyi bir alıcı olarak görülmüştü. Türkiye, Bulgaristan, Romanya ve Yugoslavya zeytin, zeytinyağı, maden kömürü, hayvanat balık satabilirdi[1527].

B. BUNALIMIN TÜRKİYE'DE GÜNDELİK YAŞAMA ETKİLERİ VE SOSYAL SORUNLAR

B.1. Kentlerin Durumu

Bunalımın etkisiyle başta kentler olmak üzere kırsal alanlarda yoksulluk en önemli sorun halini aldı. Toplumda bunalımın yarattığı şikâyetler kendini göstermeye başladı. Toplumdaki huzursuzluk giderek arttı. "*Ülke patlamaya hazır bir buhar kazanı"* gibiydi[1528].

Bunalım döneminde Ege Bölgesi'nin en önemli liman kentlerinden biri olan İzmir de sıkıntı içindeydi. İzmir hem ihracat limanı hem de ithalat limanıydı. Örneğin Konya'nın buğdayları eskiden İzmir limanından dışarıya yollanıyordu. Konya, Kayseri ve merkezi Anadolu'nun hemen hepsi ithalat eşyasını daima İzmir'den sağlardı. İzmir, başta manifatura olduğu halde eskiden bütün ithalat eşyasının zengin bir ambarıydı. İhracat dönemlerinde ise, Anadolu'nun ürünleri İzmir rıhtımını baştanbaşa kaplıyordu. Yine İzmir civarında Turgutlu ve Aydın demiryolu ambarları da aynı şekilde ihracat malları ile dolmaktaydı[1529].

Anadolu tüccarları daha önceleri daha ucuz mal buldukları için hep İzmir'den alışveriş yaparlarken; artık İzmir yerine İstanbul'u tercih etmeye başlamışlardı. Çünkü İstanbul'daki tüccarlar ithal malı İzmir tüccarına göre daha ucuza mal ediyorlardı. Bunun bir nedeni olarak ta İstanbul tüccarının ithal ettikleri malı gümrükten daha düşük vergilerle

---

[1525] Açalya Temel, "Dünya Ekonomik Buhra'nından İkinci Dünya Savaşı'na Türkiye'de İktidarın İktisada Bakışı", **Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi),** İzmir, 2009, s.113.
[1526] **Yılmaz Gazetesi**, 12 Kanunisani 1931.
[1527] **A.g.g.**
[1528] Tevfik Çavdar, **Türk Ekonomisinin Tarihi 1900-1960***,* İmge yay., Ankara, 2003, s.226.
[1529] "İzmir Usulca Sönüyor", **Halkın Sesi,** 13Teşrinievvel 1932.

geçirebildikleri iddia edilmişti. İstanbul tüccarı gümrük vergisi yüksek bazı malları gümrük vergileri daha düşük olan malların tarifesinden gösterdikleri için böyle bir durum ortaya çıktığı söyleniyordu. İşte gümrüklerden doğan vergi farkı İzmir tüccarı için olumsuz bir etki yapmıştı. Bu duruma göre gümrük tarifesi, uygulamada çeşitli hüküm ve kanatlara yol açacak belirsizlikte olduğunda Türkiye'deki ithal eşya piyasasında istikrarsızlık meydana gelmişti[1530]. Bunalım yıllarında ortaya çıkan bu iddialar da İzmir kent yaşamında canlılığın kaybolmasına neden olan gelişmelerden bir tanesi olmuştu.

Ekonomik bunalım yüzünden İzmir'in kazalarında sefalet manzaralarına tanıklık edilmekteydi. Örneğin Urla, Kemalpaşa gibi kazalarda "kitlevi yoksulluk" belirmişti. Bunalım özellikle belirli ticaret ürünlerinin yetiştirildiği ve kazancını birkaç ürüne bağlamış olan üretim bölgelerinde yoksulluk yaratmıştı. Çünkü bu bölgelerde, örneğin tütün gibi yetiştirilen kimi ürünlerin pazarlarındaki satış fiyatları düştükçe geçimlerini bunlara bağlamış insanların yaşamında ciddi sıkıntılar görüldü. Bu süreçte Tire merkez, İzmir'in Değirmendere nahiyesinde, Bulgurca köyünce yoksulluk başlamıştı[1531].

İzmir'in kimi kazalarında bunalıma bağlı gelişen yoksulluk olayı basının da dikkatinden kaçmamıştı. Bu sefalet "iktisadi buhranın akisi" olarak yorumlanırken bunun nedeni olarak mahsül azlığı gösterilmişti[1532]. Sefalet yüzünden ortaya çıkan sıkıntılar Ankara'da hükümete kadar ulaşmış ve bu doğrultuda Urla'ya Kızılay heyeti inceleme yapmaya gitmişti. İlçenin kaymakamı başta olmak üzere kazanın ileri gelenleri halkın içine düştüğü felaketli durumu izah etmişlerdi. Yaklaşık 920 kişinin ekmeğe muhtaç bir durumda oldukları ve ihtiyaç içinde sürüklenenlerden bazılarının ülkenin zenginlerinden ve fırınlarından ekmek dilendiklerini söylemişlerdi. Urla'da sefaletin ortaya çıktığı yıl yağmur ve hastalık yüzünden ürünler düşük olmuş bu nedenle de bunalımın etkisi ürün azlığına da bağlı olarak daha şiddetli hissedilmişti[1533].

İzmir, Urla gibi Aydın'da da kent yaşamı ekonomik bunalımdan nasibini almıştı. Ekonomik hayatın başlıca dayanak noktası kabul edilen mahsülün 1931 yılında para etmemesi Aydın'lı üreticileri oldukça olumsuz etkilemişti[1534]. Zeytin, pamuk, meyan kökü, incir, fiyatlarında çok büyük düşüşler olmuştu. Örneğin pamukçuluk büyük bir felaketin içine düşmüştü. 1930 yılında kozanın okkası 16-20 kuruş iken 1931 yılında kozanın okkası 4-5 kuruşa kadar düşmüştü[1535].

[1530] **A.g.g.**
[1531] Tökin, **a.g.e**., s.143.
[1532] **Son Posta**, 9 Kanunisani 1932.
[1533] **A.g.g.** Kızılayın 1932 yılında yoksullukla ilgili Urla ve çevresinde yaptığı incelemeleri İsmail Husrev Tekin; **Türkiye Köy İktisadiyatı** isimli çalışmasında dönemin Hilaliahmer Merkezi Reisi Sezai Bey'le konuştuğunu ve onun da söz konusu yerde bu yoksulluk haberlerini doğruladığını söylemektedir. Tökin, **Türkiye Köy İktisadiyatı**, İletişim yay., İstanbul, 1990, ss.143-144.
[1534] **Hizmet,** 9 Nisan 1931.
[1535] **A.g.g.**

Ekonomik sıkıntılar enterasan olayların yaşanmasına da neden olmuştu. Bunalımın ortaya çıkardığı tasarruf düşüncesi, sıkıntıların üstesinden gelebilmenin en önemli aracı sayılmıştı. Tasarruf yapabilmenin bir yolu da gençlerin evlenmesiydi. Bir gazete konuyu şu şekilde işlemişti: *"Buhran Garbi Anadoluda Evlenmeleri Arttırıyor"*[1536].İzmir'in Belediye Evlenme Dairesi Müdürü Ubeydullah Efendi Hakkı Bey evlenmelerle ilgili basına açıklama da vermişti. Ona göre; *"buhranın evlenmekle, aile kurmakla bir ilgisi yoktu. Esasen bizde çiftler saman evini kendilerine saray yapıyorlar. Halkımız kanaatkârdır."*

Ekonomik bunalımdan etkilenen İzmir'de evlenenlerin sayısında artış olmuştu. 1929 yılında İzmir'de 854 çift evlenmişken, 1930'da bu sayı 1061'e çıkmış 1931 yılı içinde ise 1333 çift evlenmişti. Böylece bir nevi toplum bunalımın üstesinden yeni aileler kurmak yoluyla el birliği yaparak gelmiş oluyordu[1537].

Bunalım döneminde evlenmelerle ilgili enterasan bir gelişme de yurt dışında yaşanmıştı. Buna göre *"Evlenme artarken İşsizlik de azalıyor"* denilmekteydi. Almanya'da Maliye Bakanı M. Rehinhardt evlenmeleri kolaylaştıran kanunu yaptıktan sonra 1933 yılı içinde evlenmek isteyen 65000 çifte ödünç para verilmesini sağlamıştı. Almanya'da hükümet yılda 250.000 kişiye bu şekilde borç verme kararı almıştı. Böylece Almanya'da iç piyasada yaklaşık 200.000 işsizin piyasaya geri döndüğü görülmüştü. Hatta bu sayının daha da artacağı anlaşılmıştı. Çünkü ev eşyası ve hırdavatçılık sanayinde çalışanların miktarı evlenmek isteyenlere ev eşyası ve bunun gibi şeyler almak noktasında gösterilen kolaylıklardan dolayı artmıştı. Böylece gün geçtikçe evlenenlerin sayısı arttıkça onların ihtiyaçlarını karşılayacak sektörlerde çalışmak üzere mevcut işsizlerin de sayısı azalacaktı. Alman hükümeti evlenecek çiftlere verdiği borçlarla hem işsizlerin istihdam edilmesini sağlamış oluyor hem de piyasaya bir hareket getirmiş oluyordu[1538].

Sadece İzmir değil benzer konumda İstanbul'da da sıkıntılar vardı. İstanbul Ticaret Odası geçinme cetveli yayımlayarak üç kişilik bir ailenin geçinme durumunu açıklamıştı. Bu cetvele göre geçinmek için bir ay içinde yiyecek ve içecek maddeleri için 52237 kuruş, yakma, aydınlatma, temizletme maddeleri için 1258 kuruş, giyecek ve ev eşyası için 3382 kuruş, ev kirası için 2500 kuruş, sigorta, bütün ulaşım masrafları olarak 1375 kuruş, çeşitli başka masraflar için de 757 kuruş olmak üzere 145 lira 80 kuruş harcamak gerekliydi. 1931 yılında 145 lira 80 kuruş ile sağlanabilecek ihtiyaçlar 1914 yılında 11 lira 61 kuruş ile

[1536] **Son Posta**, 9 Kanunisani 1932.
[1537] **A.g.g.**
[1538] **Anadolu**, 12 Teşrinisani 1933.

sağlanabilmekteydi[1539]. Bu rakamlar 1931 yılında I.Dünya Savaşı öncesine göre hayatın yaklaşık on iki buçuk defa pahalı olduğunu gösteriyordu[1540].

Bunalımın etkisinin devam ettiği dönemde toplum tüketimini olumsuz etkileyen unsurlardan biri de et fiyatlarında meydana gelen artıştı. Özellikle İstanbul'da halk, eti pahalılığı nedeniyle tüketemiyordu. İstanbul dışında bir sığırın fiyatı 20, bir koyunun fiyatı 3-4 liraydı. Ancak kesilen hayvanın eti, satış noktalarına ulaştığında kilosu 80-100 kuruşu buluyordu[1541]. Bir anlamda, hayvanı üreten üretici hayvanını elinden çıkarırken tam karşılığını alamıyor; tüketici de arada yüklenen ek fiyat farklarıyla, eti pahalı olarak tüketiyordu. Özellikle İstanbul'da et fiyatlarının bu derece artmasının nedeni olarak nakliye ücretlerinin yüksekliği gösterilmekteydi. Nakliye ücretlerinin yüksekliği kadar etin büyük kombinelerde bozulmadan saklanması, korunması da önemli bir sorun oluşturmaktaydı. Saklanamayan etin, taze olarak tüketiciye ulaştırılması büyük bir sorun yumağıydı. İstanbul'un et ihtiyacını Doğudaki iller, Rumeli ve Karadeniz sahilleri sağlamaktaydı. Bu hayvanların, üretildikleri bölgeden alınıp bindirme yerlerindeki iskeleye ulaştırılması pek öyle masraflı değildi; ancak hayvanların vapurlara yüklenmesinden sonra masraflar başlıyordu. Bu noktadan sonra kayıkçılar ve mavnacıların, komisyoncuların aldıkları ücretlerle; çeşitli resim, harç gibi masraflar yüzünden et fiyatları İstanbul'da yüksek oluyordu[1542].

O dönemde İstanbul gibi İzmir'de de et tüketiminde azalma olduğu anlaşılmaktadır[1543].

Et gibi fiyat yüksekliğinden şikâyet edilen temel tüketim maddelerinden biri de ekmekti. Türkiye'nin değişik yerlerinde ekmek fiyatlarından doğan şikâyetler gazetelerde görülmekteydi. Başta İstanbul olmak üzere Edirne, İzmir, Salihli Manisa, Dörtyol, Mersin… vb. pek çok yerde ekmek fiyatları halk tarafından yüksek bulunuyordu. Söz konusu bu şehirlerde ekmeğin fiyatı 9 ila 14.5 kuruş arasında değişebiliyordu[1544].

1931 yılında İzmir Ticaret ve Sanayi Odasının 1930 yılının Aralık ayına göre bir geçinme cetveli hazırlamıştı. Bu cetvel biri 1,5, diğeri 3 ve birisi de 15 yaşında üç çocuklu bir aileye göre hazırlanmıştı. Bu cetvele göre 1914'te böyle bir aile ortalama 9 lira 63 kuruşla geçinebildiği halde 1930 yılının Birincikanun'da (Aralık) aynı ailenin 136 lira 32 kuruşla ancak geçinebiliyordu[1545]. Bu cetvele göre bu ailenin ihtiyaçları için aylık gerekli olan

---

[1539] **Milliyet,** 3 Kanunisani 1931.
[1540] **A.g.g.,** Konuyla ilgili Cem Emrence, **a.g.e**., s.69. şu bilgileri vermektedir: *" Hayat pahalılığının 1914 ile 1929 arasında 13.8 kat arttığı ülkede; İstanbul'da bir ailenin geçimi savaş öncesinde 11 liradan 1930 yılında 145 liraya fırlamıştı."*
[1541] **Son Posta**, 12 Kanunisani 1932.
[1542] **A.g.g.**
[1543] Göksu, **a.g.e**., s.38.
[1544] Emrence, **a.g.e**., s.70.
[1545] **Hizmet**, 12 Kanunisani 1931.

maddelerin miktarları şöyleydi: Sadeyağı 3,5, zeytinyağı 4,5, pirinç 6, makarna 5, kurufasulya 6, nohut 2, et 12, şeker 6,5 süt, 23, balık 3, taze sebze 30 kilo olduğuna göre bunca şeyi 40-50 lira maaşla çalışanların aldıkları parayla yukarda sayılı temel tüketim maddelerini yeterli miktarda alması mümkün olmadığından açlığa mahkûm olmaları kaçınılmaz görülüyordu[1546].

İzmir'de bunalım döneminde ticari yaşam da olumsuz etkilendi. Kentin önemli ihraç ürünlerinde ciddi fiyat düşüşleri yaşandı. Fiyatların düşmesine bağlı olarak üretici çiftçilerin kazançları düştü. Bunalım döneminde fiyat düşüşlerine bakıldığında incir 5,1 kuruştan 2,6'ya, üzüm 4,7 kuruştan 3 kuruşa, zeytin 8,9 kuruştan 4,9'a, tütün 62,3'ten 33,1 kuruşa düşmüştü[1547]. Ürün fiyatlarındaki düşüşler ticaretin duraksaması, İzmir Limanı'na giren çıkan gemi, yelkenli sayısını da olumsuz etkilemişti. Kentin ticari yaşmında bunalımla birlikte ortaya çıkan olumsuz tablo liman hareketlerinden de kolayca izlenebilmektedir[1548].

Tablo 46:

İzmir Liman Hareketi[1549]	
Yıllar	**Bin Tonilato**
1926	1.941
1927	1.879
1928	2.103
1929	2.040
1930	1.895
1931	1.817
1932	1.780

(Kaynak: Ahmet Samsunlu, "İzmir Ticaret Odasının 100 Yılı", **1885-1982 Türkiye Ekonomisinin 100 Yılı ve İzmir ve İzmir Ticaret Odası Sempozyumu**, İzmir Ticaret Odası yay., İzmir, 1985, ss.218-230, s.223.)

Bunalım döneminde ellerinde birikimi olan bazı kimseler bunalımdan nisbeten daha az etkilendikleri için bunalıma rağmen yatırım yapmışlardı. Bunlar arasında İzmir'de yaşayan Museviler dikkati çekmektedir. Ayrıca ellerinde parası olan kimi Museviler de yüksek faizlerle, üretici ve tüccar kesime ipotek karşılığında borç vermişti. Ancak yüksek faizle

[1546] **A.g.g.**
[1547] Bülent Durgun, "Atatürk Döneminde İzmir Ekonomisi 1923-1938", **Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, İzmir, 2005, s.55.
[1548] Ahmet Samsunlu, "İzmir Ticaret Odasının 100 Yılı", **1885-1982 Türkiye Ekonomisinin 100 Yılı ve İzmir ve İzmir Ticaret Odası Sempozyumu**, İzmir Ticaret Odası yay., İzmir, 1985,ss.218-230., s.223.
[1549] Samsunlu, **a.g.m**., s.223.

borçlananlar bu borçları bunalımın yarattığı olumsuz ekonomik koşullardan dolayı ödeyemedikleri için ipoteklerine hacizler koyulmuştu[1550].

Bunalım döneminde İzmir'i olumsuz etkileyen bunalım kaynaklı pek çok sıkıntıya tesadüf etmek mümkündür. Bunlar arasında hayat pahalılığını, işsizliği, üreticinin ürünlerini satamamasını, vergilerin ödenememesini önemli sosyal sorunlar olarak sayılabiliriz. İzmir'de bunalım döneminde hayat pahalılığına bir çözüm üretebilmek amacıyla kentin değişik yerlerinde pazarların kurulması gündeme gelmişti[1551]. İhraç ürününü satamayan üreteciler köy kent kaynaşması ve iç Pazar oluşturarak bütünleşmenin örneğini vermişti. Ancak yine de bunalım insanların tüketim alışkanlıklarını olumsuz etkilemiştir. Savaş dönemlerinin ve zor zamanların türedi tipleri ekonomik bunalım döneminde de devreye girerek piyasadaki kimi ürünlerin satışlarında yasal olmayan kazançlar elde etmişlerdi. Özellikle kahve, şeker fiyatlarında vurgunculuk yapılan tüketim maddeleri olmuştu[1552].

İzmir'de yaşamı ucuzlatmak ve ekonomik alanda yeni bir hareketlilik yaratabilmek için 1931'de başlayan pazarcılık hareketi panayır ile gelişmişti. İzmir'de büyük yangın sonrasında eski canlılığını kaybeden sosyal yaşam, panayır sayesinde yeniden bir canlanma sürecine girmişti. İstanbul'dan yapılan başvurular arasında varyete, tiyatro, oyun grupları, Komik Naşit Bey ile meddah Sururi Bey de yer almıştı. Panayırı düzenleyen komite değişik spor müsabakaları da düzenlemişti. İzmir'de yapılan panayır düzenlemesinde dönemin İzmir Belediye Başkanı Dr. Behçet Bey'in Avrupa'da bulunduğu esnada yaptığı gözlemlerin, incelemelerin önemli katkıları olmuştu. 9 Eylül Panayırı İzmir'in kurtuluş günü açıldı. Panayır esnasında kente 23 yabancı firma 130 yerli firma ayrıca 20 Ticaret ve Sanayi Odası ve banka katılmıştı. Bu bakımdan gerçekten de panayır İzmir'in sosyal ve iktisadi yaşamı için yeni bir nefes olmuştu. Ayrıca bu panayır Türk- Yunan dostluk ilişkilerinin gelişmesine de bir vesile olmuştu[1553]. 9 Eylül Panayırı'na Avrupa ülkelerinin ilgi gösterdiği ve özellikle Almanya'dan ve Fransa'dan bazı firmaların deri sanayisi hakkında panayır komitesine sorular sorduğu da olmuştu[1554].

Panayır ve sergi uygulaması İzmir Fuarı'nın başlangıcı kabul edilmektedir. İzmir Fuarı açıldığı günden bugüne canlılığını koruyan bir özellik taşımıştır. Aslında sadece İzmir için değil aynı zamanda Türkiye için de İzmir Fuarı'nın önemi oldukça büyük olmuştur. Yangın yerinde harabelerin işgal ettiği alan üzerinde yükselen Fuar, aynı zamanda İzmir için

---

[1550] Durgun, **a.g.t**., s.261.
[1551] **A.g.t**., ss.282-283.
[1552] **A.g.t**., s.282-283.
[1553] Umur Sönmezdağ, **İzmir Tarihinde Sergi, Panayır, Fuarlar Ve Kültürpark**, İzmir Atatürk Ormanı Kurma ve Koruma Derneği yay., no:6, İzmir, 1978, ss.36,38,39.
[1554] Esra Polat, "Uluslararası İzmir Fuarı'nın Kuruluşu ve İlk Sergiler", **Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, İzmir, 2008, s.95.

yeni bir dönemin de habercisi olmuştu. Fuar dönemin iktidarının ekonomik anlayışını göstermesi bakımından da önemli bir uygulamaydı[1555].

Yukarda da belirtildiği gibi bunalım döneminde İstanbul, İzmir, Samsun gibi ticaretin önemli olduğu liman kentlerinde işsizlik alabildiğine arttı. Ticaretin geliştiği liman kentleri üzerinden bunalımın etkisini görmek daha kolaydı[1556].

Toplumun bir araya gelmesine önemli bir vesile olan dini bayramlardan Kurban Bayramı da ekonomik bunalımdan nasibini almıştı. *"Kurban Bayramı bariz bir neşesizlik içinde uçup gitmişti"*[1557]. Parasızlık ne yazık ki bayramın tüm neşesini sevincini kaçırmıştı. Bayramlarda alışılagelen manzaralar bunalım yüzünden kaybolmuştu. Örneğin çocukların yeni elbise alma sevinçleri, cıvıltıları her yerde derin bir durgunluğa dönüşmüştü. Başka bayramlarda dolup taşan sinemalar bomboş kalmıştı. Bunalım izleri bayram günlerinde açıkça ortaya çıkmıştı. Önceden para harcamanın bir aracı olan bayramlar bunalım döneminde bu özelliklerini kaybetmiştir. İnsanlar elindeki parayı tutabilmek şeklinde yeni davranışlara yönelmişlerdi. Bolluk zamanlarında küçükler kadar büyüklerin de beklediği bayramlarda insanlar birkaç gün tatil yaparak gezip tozmaktaydılar. Ancak bunalımın yarattığı geçim zorluğu, bayramın gelişiyle birlikte insanları düşündüren bir unsura dönüşmüştü[1558].

Ekonomik bunalım İzmir Belediyesi'ni de etkilemişti. 1929-1930 yılları tüm dünyada olduğu gibi İzmir Belediyesi açısından da talihsiz yıllar olarak kabul edilmektedir. Bunalım Belediye'nin hesaplarını alt üst etmiş ve belediye bütçesinde bu durum kendini göstermişti. 1929 yılı için ön görülen bütçe 2.272.891 liraydı. Ancak yıl sonunda beklenen olmamış ve Belediye'nin gelirleri 1.185.609 lira olarak gerçekleşebilmişti. Belediye bütçesi neredeyse yüzde elli açık vermişti. Benzer şekilde 1930 yılı bütçesinde de eksiklikler meydana gelmiş, bu durum İzmir'de Belediye hizmetlerine yansımıştı[1559].

1930 yılında İzmir'in yerel gazetelerinden Hizmet; "*Belediye gidiyor! İflasa doğru mu?" ş*eklinde bir başlık atarak Belediyenin mali durumunun günden güne kötüleştiğini okuyucularına duyurmuştu[1560].

Bunalım Mersin limanında da kendisini gösterdi. Mersin, zaman içerisinde, dış ticaretin İstanbul ve İzmir ile birlikte önemli bir merkezi haline gelmiştir. Dolayısıyla büyük

---

[1555] Tülay Alim Baran, **Bir Kentin Yeniden Yapılanması İzmir 1923-1938**, Arma yay., İstanbul,2003, s.91.
[1556] Çağlar Keyder, "İktisadi Gelişmenin Evreleri", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi IV**, İletişim yay.,İstanbul, 1985,ss.1065-1074, s.1068.
[1557] **Hizmet,**1 Mayıs 1931.
[1558] **A.g.g.**
[1559] Erkan Serçe, **Tanzimat'tan Cumhuriye'e İzmir'de Belediye (1868-1945***),* Dokuz Eylül yay., İzmir, 1998, ss.234-235.
[1560] **Hizmet**, 4 Haziran 1931.

çöküş olarak da adlandırılan 1929 dünya ekonomik buhranı, Türkiye'yi olduğu gibi ticari yaşamın yoğun olarak işlediği Mersin'i ve limanı da derinden etkilemişti[1561].

Pamuk üretiminin önemli bir merkezi olan Adana da bunalımdan payını almıştı. "Adana'nın iktisadi vaziyeti fena" başlıklı[1562] haberler kentin bozulmuş ekonomisini anlatıyordu. Önceden Adana'da zenginleri servetleri ile ölçerken bunalımla birlikte bu durum değişmiş ve insanlar borçlarıyla ölçülmeye başlamışlardı. Kentte hemen herkes borçlanmıştı. 1928-1930 yıllarında buğday üretimi beklenilen düzeyde gerçekleşmediği gibi buğday tohumu dışarıdan satın alınmıştı. 1930 yılında pamuk üretiminde de beklenen üretim gerçekleşmemişti. Borçların çoğunu kredi borçları oluşturuyordu. Hükümet bankalara talimat vererek çiftçinin malının haczedilmemesi yönünde karar almıştı. En az üç yıllık bir tecil gösterilmesi istenmişti[1563].

Bunalımın döneminde gündelik yaşama yansıyan ilginç gelişmeler de olmuştu. Bunlardan bir tanesi Sivas'ta yaşanmıştı. Sivas Vilayet Meclisi Sivas'ta düğünlerde yapılan fazla masrafların kaldırılması yönünde bazı kararlar almıştı. Akşam gazatesine konu olan bu gelişme şu başlıkla haber yapılmıştı: *"Düğünlerde fazla masraf yasak[1564]"*. Genellikle Sivas'ta aileler gelenek ve göreneklere göre düğünlerde çok para harcamalarına karşın *"darlık zamanı"* olarak değerlendirilen buhranla birlikte aile bütçelerinde büyük açıklar oluşturduğu düşünülen düğün harcamalarından kesinti kararı alınmıştı[1565]. Bu dönemde Sivas'ta halkın davranışlarında değişmeler meydana geldiği anlaşılıyor. Ahmet Hamdi Başar, Atatürk'le beraber gittiği yurt gezisinde Sivas'ta kaldıkları sırada halkın durumunu gözlemlemişti. Onun gözlemlerinden öğrendiğimiz kadarıyla Sivas pazarında açık bir şekilde soygunculuk yapılmaktaydı[1566]. Bunalımla birlikte piyasalarda ortaya çıkan soygunculuk faaliyetleri Sivas pazarında da ortaya çıkmıştı.

"Pazar bir düzenbazlık yeri; kim kimi aldatırsa o kazanıyor. Köylü bile hileye ve aldatmağa başlamış. Yağının, afyonunun, yününün içine bir şeyler sokarak alıcısını aldatmak yolunda… Sanayici ameleyi, halkı ve devleti soymakla meşgul…"[1567].

Türkiye'de bunalım döneminde yasal düzenlemeleri saymazsak ekonomik ve sosyal dönüşümü birlikte götürecek bir toplumsal dönüşüm programı ya akıllarda yoktur ya da varsa da dönemin yarattığı koşullardan ötürü hayata geçememiştir. Devletçilik döneminde sosyal

---

[1561] Selçuk Durak, "1929 Dünya Ekonomik Buhranı'nın Mersin Limanı Üzerine Etkileri", **Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi),** Mersin,2006, s.61.
[1562] **Son Posta**, 14 Kânunuevvel 1930.
[1563] **A.g.g.**
[1564] **Akşam,** 8 Nisan 1933.
[1565] **A.g.g.**
[1566] Başar, **Atatürk'le Üç ay**..., *s.*61.
[1567] **A.g.e**., s.61.

politikanın yürütülmesinde gönüllülüğe ya da vakıflara ve sivil toplum gibi oluşumlara bırakıldığı anlaşılmaktadır[1568].

B.2. İşsizlik

Bunalımın çok açık şekilde görünen bir yüzü vardı ki oda işsizlikti

Dünyadaki işsizlerin sayısı 1929 yılında yalnız 5 milyon tahmin edilirken, bu rakam 1931 yılında 22 milyona ulaşmıştı[1569]. Kuzey Amerika'da 7,5 milyon insan ve Avrupa'da ise 21 milyon kişi işsizlikten kıvranmıştı. Bu işsizlerin her birinin ortalama 4 kişilik bir ailesinin olduğu düşünüldüğünde yaklaşık olarak 84 milyon kişi aç kalmış sayılmaktaydı[1570].

Bunalımın hemen ertesinde özellikle iflasların artması buna karşın yatırımların azalması işsizliği tetikleyerek tüketim düzeyini ciddi miktarda düşürdü. Zaten devlet de harcamalarla ilgili sürekli olarak tasarruf alışkanlığını yaygınlaştırmaya çalışıyordu. Bu durum, iflasların daha da artmasına ve yatırımların daha da azalmasına yol açtı[1571].

Dünyanın geçirmekte olduğu buhrandan Türkiye'nin, Avrupa'ya göre daha az zarar gördüğü yorumu yapılmıştı. Bu yorum Avrupa'da sayısı 21 milyonu bulan işsiz nüfus göz önüne alınarak yapılmıştı. İşsizlik özellikle sanayide gelişmiş ülkelerde bu derece büyük rakamlara ulaşmıştı. Ancak elbette Avrupa'nın sanayi ülkeleri kadar olmasa da Türkiye'de buhran etkisini göstererek büyük tahribat yaratmıştı[1572].

Fiyatların seyrinde en çok dikkat çeken nokta, hammadde ve ürün fiyatları arasındaki artan düzensizlikti. Pazar dengesinin bozulmasında çok etkili olmuş olan bu ahenksizlik; kazançsızlık, ümitsizlik ve kötümserliğe neden olmuştu. Dünya çapındaki psikolojik depresyon da sonuçta güvensizliği doğurmuştu[1573]. Bu sonuç; başlı başına, buhranın mali safhadaki sonuçlarını oluşturdu. Bütün dünyadan kredilerin çekilmesi, borçlu ülkelerdeki ödeme güçlüğü evrensel ve uluslararası bankalar buhranını ortaya çıkarmıştı[1574].

Türkiye'de Cumhuriyet'in ilk yıllarında ülkeden azınlıkların ayrılması ve ticaretin geliştiği dönemde kentlerde işçi kıtlığı yaşanmıştı. Ancak bu durum 1929 kriziyle birlikte ortadan kalktı. Köylerde yaşanan bunalım kentlere de sirayet etti. Vergilerini, diğer borçlarını ödeyemerek toprağını, üretim aracı olan hayvanlarını satmak zorunda kalan köylüler kentlere göç etmeye başladılar. Bu ise kentlerde yaşanan işsizliğin, ticarethanelerinin iflas etmesine bağlı işsizlik dışında ikinci önemli nedeni oldu. 1931 yılında yayımlanan dönemin kimi gazetelerinde İstanbul'un o zamanki nüfusu yaklaşık 800.000 olarak veriliyor bunun ise

---

[1568] Temel, **a.g.t**., s.116.
[1569] BCA., 030.10.26.152.9.1931.
[1570] Yunus Nadi, "İktisadi Buhranda Mevkiimiz!", **Cumhuriyet,** 10 Şubat 1931.
[1571] Durak, **a.g.t**., s.12.
[1572] Yunus Nadi, "İktisadi Buhranda Mevkiimiz!", **Cumhuriyet,** 10 Şubat 1931.
[1573] BCA., 030.10.26.152.9.1931.
[1574] BCA., 030.10.26.152.9.1931.

100.000'inin işsiz olduğu iddia ediliyordu. İşsizliğin ortaya çıkmasıyla birlikte çalışan işçi kesimi için de sık sık ücret indirme girişimleri yaşanmıştı[1575]. Ahmet Hamdi Başar İstanbul'un önemli bir sorunu haline gelmiş olan işsizlikle ilgili olarak şunları söylüyordu:

"Her tarafta işsiz insana rastlanıyor. Hele buğday ve mahsulü fiyatlarının çok düşük olması köylüyü iş ve para bulmak üzere İstanbul'a dökmüştü. Bir yerde en ufak ve basit bir iş için binlerce talip çıkıyordu; her tarafa ancak kuvvetli iltimaslılar yerleştirilebiliyordu"[1576].

Son Posta 1931 yılındaki bir nüshasında bir vatandaşın elinde yorganlı fotoğrafını yayımlayarak "Bir İşsizlik Lavhası" başlığını atmıştı[1577]. Haberin detayında *" bu bedbaht vatandaş, işsizlikten, yoksulluktan yatağını yorganını sokakta satıyor..."* denilmekteydi. İşsizliğin yarattığı sorunlar karşısında alınması gereken en önemli çözüm; **Son Posta** gazetesine göre "İş bulma evlerinin" oluşturulması olacaktı[1578].

İşsizlikle ilgili dikkat çeken bir haberi de İzmir'de **Hizmet** gazetesi yapmıştı. Haberin başlığı şu şekildeydi: *"Türkler açtır. Beri tarafta Türk olmıyanlar yaşıyor."* Haber ticari yaşamda faaliyet gösteren Türk olmayan çevrelerin eleştirisini yapıyordu. Türkiye'de ticari yaşamda Türk olanların himaye edilmediği, ancak buna karşın Müslüman olmayanların afiyette oldukları ve hiçbir Yahudinin bir Türk genci istihdam etmediği aslında Türklerin hiç yerde himaye görmedikleri yazılmıştı[1579].

"Ticarethanesi kordonda olan bir Yahudi evine dönerken yol üzerinde Türklerle alış veriş etmemek için Havra sokağına gidecek kadar titizlik gösterirken, umumi harpten sonra bütün dünya milletleri bütün işleri evvela kendilerine tahsis etmişlerken bizim memleketimizde Türk olmayanlar para kazanıyorlar, Türk gençleri de işsiz ve aç dolaşıyorlar... Memlekette buhran var, işsizlik var, parasızlık var. Hal böyle iken tekmil ekmek kapılarını yabancılar elde bulunduruyorlar. Bu hal yazıktır, günahtır, gayritabiîdir"[1580].

Yazının devamından benzer ifadeler devam ederek halkın kendisinin bu duruma çare olması gerektiği vurgulanıyordu. Bunalım döneminde ticaretle uğraşan, sermayesi olan Türk vatandaşı azınlıklara bakışın, yerel ölçekte gösteren bir yazıydı bu[1581].

Bunalımla birlikte Türkiye'de de görülen işsizlikle ilgili muhalif çevreler bu sorunun kaynağı olarak hükümetin izlediği mali ve iktisadi siyaseti sorumlu görmüşlerdi. Özellikle İsmet Paşa'nın Sivas Nutku'nda her şeyin iyi gittiğini, Türkiye'nin refaha kavuştuğunu ve kimsenin bir şeyden şikayet etmemesi gerektiğini ifade etmiş olması hükümete muhaliflerin

---

[1575] Keyder, **Türkiye'de Devlet**…, s.133.
[1576] Başar, **Atatürk'le Üç**..., s.92.
[1577] **Son Posta**, 24 Şubat 1931.
[1578] **A.g.g.**
[1579] Hüseyin Hulki, *"Türkler Açtır..."* **Hizmet**, 4Ağustos 1931.
[1580] **A.g.g**.
[1581] **A.g.g.**

eleştirisine neden olmuştu. Başvekil İsmet Paşa'nın bu konuşması *"başvekil ya bilmiyor; bu halde istihbar vasıtıları çok fenadır yahut bildiği halde siyaset icabı, bundan bahse lüzum görmemiştir; bu da fena bir siyasettir."* denilerek eleştirilmişti. İsmet Paşa şehirlerde ve köylerde devamlı olarak işsizlik, parasızlık, ümitsizlik gibi halkın genelinin yaşadığı sorunlara kayıtsız kalmakla eleştirilmişti[1582].

İstanbul'da 1931 yılında artan işsizlik için hamallığa başvuranların sayısındaki fazlalık misal gösteriliyordu. Hamal işleriyle ilgilenen Belediyenin iktisat müdürlüğüne hergün yüzlerce hamal başvurusu oluyordu. Öyleki iş bulabilen hamallar da Birinci Dünya Savaşı ve mütareke yıllarında dahi daha fazla kazanabilirken, bunalımla birlikte onların da kazançları azalmıştı[1583].

Ekonomik krizin sürdüğü 1932 yılında Türkiye'de işsizlik devam ediyordu. İşsizliği bir nebze olsun azaltacak bir yeni kanun düzenlemesi işsizler için ümit olmuştu. Bu kanuna göre yurt dışına yollanacak tütünlerin İzmir'de işletilmesi öngörülmüştü[1584]. Hükümet Türkiye'de üretilen tütünlerin Türkiye'de işlenmesini bir zorunluluk olarak getiriyordu. Hükümetin bu düzenlemeyi tasarlama aşamasında daha bu kanun hazırlığı olumlu karşılanmıştı. Aslında böyle bir önlem alınması için daha önceleri hükümete başvurular da olmuştu. Hatta yüzlerce işçi imza toplayıp İktisat Vekaletine telgraf dahi çekmişlerdi. Kimi milletvekillerine ricalarda bulunulmuş, Halk Fırkası'na çeşitli müracaatlar yapılmıştı. Ankara'ya bu konuyla ilgili heyetler gitmişti. Ancak yine Türkiye'de binlerce işçiye iş olanağı sağlayacağı düşünülen bir uygulama hayata geçememişti. İşte 1932 yılında İktisat Vekaleti bu durumu değiştirmek için düğmeye bastı. İhraç olan tütünler, Triyeste'de veya bunun gibi başka yerlerde işlendikten sonra piyasaya çıkarılıyordu. Böylece Türk işçisine ait olması gereken bir hak başka ülkelerdeki işçilere verilmiş oluyordu[1585].

Daha önce depo kiralarının fazlalığı, işçi yevmiyelerinin yüksekliği, maliyecilerin işiçilerle işveren kurumlara çıkardıkları zorluklar, Türkiye'de üretilen mahsulün yurt içinde işlendikten sonra ihraç edilmesine engel olmuştu. İşte bu gibi sıkıntılar aşıldığı için işçiler yurt dışına yollanacak mahsulü işleyebileceklerdi[1586].

Bir gazeteci bu kanunun çıkarılması hakkında şu yorumu yapmıştı:

"Evet, işsizlere iş bulmak, Türkiye mukadderatının bütün mesuliyetini görülmemiş bir kıskançlıkla omuzlarına yüklenen İsmet Paşa hükümetinden, iktisat ve ticaret kanunlarını

[1582] **Yeni Asır** 3 Eylül 1930.
[1583] **Son Posta**, 26 Şubat 1931.
[1584] Mehmet Sırrı,"İşsizlere İş Bulmak İçin…" **Halkın Sesi**, 8 Teşrinisani 1932.
[1585] **Halkın Sesi**, 6 Teşrinisani 1932.
[1586] Mehmet Sırrı, "İşsizlere İş Bulmak İçin…", **Halkın Sesi**, 8 Teşrinisani 1932.

nazarı dikkate almak şartıile, işsizlere iş çıkartacak böyle bir kanunun biran evvel yapılmasını talep etmek sarih bir hakkımız olsa gerektir"[1587].

Ekonomik kriz sadece Türkiye'de değil Türkiye'nin ticari ilişkilerde bulunduğu Akdeniz'e kıyısı olan pek çok ülkede kendini göstermişti. Bunlardan bir tanesi de İtalya olmuştu. Roma'da bulunan Türk Büyükelçisi'nin 1931 yılında Türkiye'ye yolladığı raporda ekonomik bunalım nedeniyle İtalya'da işsizliğin gün geçtikçe arttığı anlatılmıştı[1588]. Yine aynı raporda, *"Sanayideki buhran azimdir… Hükümetin yerli buğdayını istimal hususunda aldığı tedabire rağmen bu sene hariciden ithalatın geçen seneden pek fazla olacağı söylenmektedir"*[1589] denilerek; ekonomik buhran karşında İtalya'nın faaliyet alanları hakkında bilgi verilmekteydi.

Kıbrıs Adası'nda da işsizlik ve açlık yüzünden haydutluk, cinayetlerin günden güne arttığı anlaşılmaktaydı. Adada halk işsizlikten çaresiz kalmış ve ne yapacağını şaşırmıştı. İşsiz ve aç kalanlar birer silah temin ederek, yol kesmeye ve haydutluk yapmaya başlamışlardı. Yollar kesiliyor, yolculardan zorla para alınmaya çalışılıyordu[1590].

1933 yılında Dünya iktisadının gittiği durumu değerlendirmek ve buhrana çare bulabilmek için toplanan Londra Konferansı'nda işsizlik konusunda da ortaya çıkan çarpıcı rakamlar olmuştu. Londra Konferansı dünyadaki işsizlerin yirmi beş milyon ve açlığa mahkum olanların sayılarının yüz milyon olduğu tahmininde bulunmuştu. Dünyanın nüfusunun yaklaşık olarak 1,5 milyar olduğu düşünüldüğünde işsizlerin ve açların bu nüfusa oranı % 12'yi oluşturuyordu[1591]. Londra Konferansı neredeyse 125 milyon kişinin aç olduğu saptamasını yapmış ancak buna karşın yine de insanlar için dünya için bir umut olamamıştı. Çözüm için ülkelerin birbirleriyle karşılıklı anlaşmaları ve belki de ikili anlaşmalar imzalamalıydılar[1592].

Türkiye'de hükümetin işsizliği önlemesi ve iş alanlarını genişletmesi için bütün inhisarlar üzerinde inceleme yapması ya inhisarlarda işsizlere iş bulması ya da inhisarları kaldırması beklentisi oluşmuştu[1593].

B.3. Açlık

Buhran yıllarında Türkiye'de özellikle Ege Bölgesi'nde açlık sorunu belirmişti. Önemli bir üretim bölgesi olan Ege bölgesi, de krizi derinden hissetmişti. Bu nedenle de

[1587] **A.g.g.**
[1588] BCA. 030.10.237.599.7,1931.
[1589] BCA. 030.10.237.599.7,1931.
[1590] **Halkın Sesi**, 23 Kanunievvel 1933.
[1591] Meşveretçi Naci, "İşsizler Ve Açlık" **Halkın Sesi**, 2 Ağustos 1933.
[1592] **A.g.g.**
[1593] **A.g.g.**

özellikle İzmir basınında sosyal sorunları yansıtan haberlere rastlanıyordu. Bunu yansıtan haberlerden bir tanesi şöyleydi:

"*Sefalet umumidir. Köylüler fakrü zaruret içindedirler- istihsalatı artırmak ve tanzim etmek ihtiyacı bakidir"*[1594].

Ege bölgesinde köylülerin içinde bulunduğu sıkıntılı durumun gazetelerin tartıştığı bir hale dönüştüğünü gösteren yazılardan birinin başlığı bu şekilde atılmıştı. İzmir'in bilindik gazetelerinden Yeni Asır köylülerin sorunları arasında açlığı ele almış ve hatta konu dönemin İzmir Valisi Kazım (Dirik)'e kadar ulaşmış; Vali bey konuyla ilgili bir beyanat vermek durumunda kalmıştı. Kazım Bey sorumlu bir yönetici olarak konumu gereği bu konuyla ilgili itinalı bir açıklama yapmış ve endişeleri teskin etmeye çalışmıştı. Kazım Paşa, muzdarip köylerde halkın ahlat ve turpotu ile beslenmelerini açlığa değil, köylünün eski alışkanlıklarına bağlamıştı[1595].

Bu konuyu işleyen gazetelerden bir tanesi de yine hükümete muhalif olarak nitelendirilebilecek **Yarın** gazetesiydi. "*Ne Yazık; köylü ekmek yerine ot yiyor!"*[1596] diyerek bu konuyu okuyucularına duyurmuştu. Yine **Yarın** gazetesi bir başka sayısında İzmir köylerinin durumlarından söz ederek şu çarpıcı başlığı atmıştı: *"İzmir köylerindeki "ahlat" fecaati"*[1597]*...*

Yarın gazetesi bu haberi **Yeni Asır** gazetesine dayanarak duyurmuştu. **Yeni Asır** gazetesi bu haberi yaptığı için gazeteye dava bile açılmıştı. Konuyla ilgili tanıklık eden kişilerin şahitliklerini **Yarın** gazetesi kendi sayfalarında olduğu gibi yayımlamıştı[1598].

"İzmir'in yanı başında ıstırap çeken bazı köyler halkının feci vaziyetlerini gösteren neşriyatımızdan dolayı gazetemiz müdürü mesulü Abdürrahman Şeref Bey aleyhine iddia makamı tarafından tahrik edilen davanın üçüncü istintak dairesinde tahkikatına devam edilmektedir… Fotoğrafçı Ali Bey istintak dairesine celbedilmiş ve istiçvap olunmuştur… Yeni Asır gazetesi muharrilerinden Sait Kemal Bey ile birlikte İzmir'e çok yakın olan bazı köylere gittiklerini, değirmendere bakkal Hakkı Efendininin dükkanında mumaileyh muhtar ve sair köylerle temas edildiğini, köylülerin tütünlerini satamadıklarından parasız bulunduklarından, tohum verilmediğinden, tarlanın nadas halinde kaldığından bahsettiklerini, diğer köylerin de ayni minval üzere vaziyetlerinden müşteki bulunduklarını ve bu vaziyetin devamı halinde maişetlerinin temini zımnında iş aramak üzere başka mahallere gitmek mecburiyetinde kalacaklarını ve Ahmetbeyli köyünde ahlat yiyen çocuklara rast

[1594] Yılmaz, "Sefalet umumidir.", **Serbes Cumhuriyet**, 8 Kânunuevvel 1930.
[1595] **A.g.g.**
[1596] **Yarın,** 13 Kânunuevvel 1930.
[1597] **A.g.g.**
[1598] **A.g.g.**

geldiklerini, bunların fotoğraflarını çıkardıklarını, köylülerin kendilerine dert dökerken çok müteessir olduklarını söylemişti"[1599].

İzmir'in kimi basın çevrelerinde köylünün açlıktan ahlat yemek zorunda kaldığı işlenirken hükümet kanadı, başvekil İsmet Paşa aracılığıyla bu iddaları ulusal basında yalanlamıştı. Cumhuriyet gazetesi İsmet Paşa'nın konuyla ilgili açıklamasını okuyucularına yansıtmıştı[1600]. İsmet Paşa *"En fakir evlerde bile ahlat yiyen yoktur... Maişet darlığı olan yerlerde Ziraat Bankası halka yardım etmiştir."* diyerek konuya açıklık getirmişti[1601].

"Buğdayın dört kuruşa satıldığı bir memlekette açlık ve en çok muzdarip olanların da buğday yetiştirenler arasında bulunmuş ne feci bir haldır"[1602].

1930 yılının sonlarına doğru o dönemin İktisat Vekâletine 11.12. 1930 tarihli Türkiye Büyük Millet Meclisinden bir tezkere gelmişti. Tezkere, açlık ve sefalet içinde kalan İzmir çevresindeki bazı köylerin durumuyla ilgili Gümüşhane Milletvekili Ali Fethi Bey'in bu durumun gerçek olup olmadığını araştırımasını istemişti[1603].

Gümüşhane mebusu Fethi Bey'in meclise verdiği soru önergesine İsmet Paşa mecliste cevap vererek şunları ifade etmişti:

"Sual takririnde sarahat bulmuyoruz. Fakat Fethi Beyin sual takririndeki ifadesine göre İzmir'de bazı gazeteler Değirmendere nahiyesindeki Ahmetbeyli'deki havadis gazetelere intişar eder etmez Vilayet tahkike tevessül etmiş, heyet Değirmendere nahiyesinin Ahmetbeyli köyüne gitmiş, orada heyeti ihtiyariye ile beraber hal ve vaktleri en fakir addolunan bazı aileler nezdinde tahkikat yapmışlar, tahkikata göre bu köyde fakir ailelerin münhasıran ahlat veya otla kendilerini beslediklerine dair malumat bulunmamış, her evde un ve ekmek, zeytin, zeytinyağı, gibi asli gıda mevadı tesbit olunmuş, heyet açlık ve sefaletten bazı köylerin hicret ettiklerine dair olan havadisi de tahkik etmiş, köylülerden bazıları çiftlik sahiplerile mukavele yaparak Ödemiş ve havalisine daha çok kazanmak için çalışmağa gitmişler"[1604].

Başvekil İsmet Paşa İzmir köylerinde ahlat yendiğine dair habere ayrıntılı olarak uzun bir cevap vermiş, hatta o bölgedeki değişik köylerin durumunu, köylünün geçim şartlarını da ele almıştı. Nihayet İzmir çevresinde köylünün açlık ve sefalet içinde ahlat yiyerek hayatlarını geçirmek zorunda oldukları haberlerinin gerçeği yansıtmadığını vurgulamıştı. İsmet Paşa'nın konuyla ilgili detaylı açıklamasının ardından soru önergesi veren Fethi Bey, söz almış ve İsmet Paşa'nın açıklamasının tatminkâr olduğunu, kendisinin ve meclisin bu açıklamadan memnuniyet duyduğunu ifade etmişti[1605].

[1599] **Yarın**, 20 Kânunuevvel 1930.
[1600] **Cumhuriyet,** 21 Kânunuevvel 1930.
[1601] **A.g.g.**
[1602] Meşveretçi Naci, "İşsizler Ve Açlık", **Halkın Sesi**, 2 Ağustos 1933.
[1603] BCA, 030.10.8.48.8,1930.
[1604] **Cumhuriyet**, 21 Kânunuevvel 1930.
[1605] **A.g.g.**

Bir başka gazetenin haberine göre ise İzmir'de bir vatandaş Hükümet Konağında açlıktan bayılmıştı. Hükümet dairesine valiyi görmek üzere giden bir vatandaş aniden bayılmıştı. Vatandaşı hastaneye götürmek isteyenler olunca da, o hasta olmadığını 48 saatten beri 5 nüfuslu ailesiyle bilikte aç olduğunu ifade etmişti. Mehmet Çavuş isimli bu vatandaşın önceden Havagazı şirketinde çalışırken; işsiz kaldığı ve iş bulabilmek için valiyi ziyaret ettiği anlaşılmıştı[1606].

Buhrana bağlı olarak ortaya çıkan ekonomik sıkıntılar siyasiler ve basın çevreleri arasında da polemik konusu olmuştu. Dönemin İzmir'inde özellikle ekonomik politikalar noktasında hükümete muhalif olan ciddi bir çevre vardı. Hükümetin ekonomik politikalarının giderek devletçiliğe kaymasından rahatsız olan bu gazeteci grubu, buhranın sıkıntılarının aşılması için liberal politikaları savunmuşlardı.

"Buhran ve Açlık nasıl bitebilir?" şeklinde dünya basınından alıntıyla **Akşam** gazetesi haber yapmıştı. Buna göre Amerika ayan meclisi hariciye encümeni reisi M. Borah önemli bir konuşma yapmış ve buhranın nasıl sonuçlanacağıyla ilgili yorumda bulunmuştu. Savaştan sonra ortaya çıkan barış anlaşmalarının yarattığı olumsuz tablonun buhranın ortaya çıkmasında en önemli neden olduğu savunuluyordu. Ve bu tablodan ancak el birliği ile çıkılacağı üzerinde durularak, *"medeniyeti kurtarmak üzere bütün devletlerin pazarları açmaları ve ticaretin serbestçe inkişafına imkan bırakmaları"* sayesinde buhran ve onun sonucu olan açlığın ortadan kalkacağına vurgu yapılmıştı[1607].

Cumhuriyet gazetesine yansıyan haber oldukça ilginçti: "*Hem garip, hem de hazin"*[1608] "*Açım, iş bulamıyorum, kışı rahat geçirmek için hapishaneye girmek istiyorum…*" *d*iyen bir adam kışı rahat geçirebilmek ve karnını doyurmak için hırsızlık yapmıştı. Sıcak yemek bulacağı ve soğukta kalmayacağı için suç işleyip ceza almayı göze almıştı[1609].

B.4. İntiharlar

Ekonomik bunalım yıllarında piyasada gittikçe dalgalı ve hareketli bir seyir izleyen fiyatlar nedeniyle; ticari şirketler, sanayiciler, çiftçiler üretimi arttırmak için almış oldukları kredi borçlarını ödeyemediler. Alım gücü azalmış tüketici, piyasada talebi kısmak zorunda kalmış; ticaret yavaşlamış; piyasada para dönmemeğe başlamış ve sonuçta bu ticari durgunluk iflaslara neden olmuştu[1610]. Bu durum sosyal çöküntü anlarında en yaygın şekilde görülen intiharlara neden oldu. Ekonomik bunalım yıllarında, çöküntünün toplumlar üzerinde yarattığı depresyon; yer yer dünyanın farklı yerlerinde intiharların yaşanmasına neden oldu.

[1606] **Hizmet,** 3 Haziran 1931.
[1607] **Akşam**, 28 Kânunuevvel 1932.
[1608] **Cumhuriyet**, 13 Teşrinisani 1930.
[1609] **A.g.g.**
[1610] Abdülhamit Avşar, **Bir Partinin Kapanmasında Basının Rolü Serbest Cumhuriyet Fırkası**, Kitabevi yay., İstanbul, 1998, s.43.

Bu coğrafyaların başında gelen yerlerden bir tanesi de dünyanın o dönemde en zengin ülkesi kabul edilen Amerika'ydı. Türkiye'de basın; başta ABD olmak üzere dünyanın farklı yerlerinde ve Türkiye de yaşanan intihar olaylarına dikkat çekmişti[1611]

Dünyadan gelen intihar haberleri arasında Amerika'lı "Kibrit Kralı"'nın intiharı Türkiye'de de yankı uyandıran bir haber niteliğindeydi. 14 Mart 1932'de **Anadolu** Gazetesi'nde şu haber görülmüştü: *"Kibrit Kralı Paris'te Feci Surette İntihar Etti"*[1612].

ABD'li "Kibrit Kralının" intihar nedeni iflas etmiş olmasıydı. Amerika'dan Paris'e gelmiş olan Kibrit Kralı dünyanın en zengin adamlarından biri olarak görülüyordu. Kreuger, odasında kalbi rüverger kurşunu ile delinmiş olarak ölü bulunmuştu. Rüverger yanı başında bulunmuştu. Kreuger, bir takım işler hakkında görüşmek üzere bazı İngiliz, Fransız ve Amerikan bankerlerine randevu vermişti. Kreuger'in başında bulunduğu şirketin ikinci temsilcisi ile dostları kendisinin randevu yerine gelmediğini görerek apartmanına gitmişler ve Kreuger'i giyinmiş olduğu halde yatağında yatar vaziyette bulmuşlardı. Ölümü ani şekilde gerçekleşmişti. Kreuger'in dostları kendisini ölü olarak buldukları zaman naşı henüz soğumamıştı. Masanın üzerinde üç mektup bırakan Kreuger, bunlardan birincisini hemşiresine ikincisi şirketinin ikinci başkanına ve üçüncüsü de müteveffanın Stokholm'da oturmakta olan şahsi bir dostuna hitaben yazılmıştı. Kreuger, bu mektuplarda hayattan yorulmuş ve birkaç aydan beri içinde bulunmakta olduğu sıkıntıdan bıkmış usanmış olduğunu açıklıyordu. Kreuger'in ölümü mali mahfilde ve iş âleminde büyük bir heyecan ortaya çıkarmıştı. Gazeteler Kreuger'in milyonlarca borç bırakmış olduğunu istihbaratlarına atfen yazmışlardı[1613].

ABD'de yaygınlaşan intiharlara karşı ülkede enteresan çözümler bulunmuştu. Dünyanın en zengin ülkesi kabul edilen ABD'de 1930 yılında intihar sigortası uygulaması ortaya çıkmıştı. Buna göre iki yıl süreyle herkesi sigorta etmeyi taahhüt ediyordu. Bu sigorta faaliyetinin amacı, intiharı durdurmaktı. İki yıl süreyle intihar etmemeyi kabul edip sigorta olanlara 30.000 dolar verilecekti[1614]. Amerika dışında bunalıma bağlı olarak dünyada özellikle Almanya ve Japonya'da intiharlar görülmekteydi. Hatta basından anlaşıldığı kadarıyla bu iki ülkede sadece bireysel değil ailelerin topluca intihara yöneldiği anlaşılıyordu[1615].

Almanya'da ekonomik bunalım yüzünden yaşanan iflaslar ülkenin muhtelif yerlerinde intiharların yaşanmasının en önde gelen nedeniydi. Başta Berlin'deki korkunç intiharlar olmak üzere çeşitli Alman devletlerinde ve özellikle Saksonya'da yüz binde kırk

[1611] **Vakit**, 3 Nisan 1931.
[1612] **Anadolu**, 14 Mart 1932.
[1613] **A.g.g.**
[1614] **Vakit**, 3 Nisan 1931.
[1615] **A.g.g.**

oranında intihar vakası görülmüştü[1616].

Japonya'da 1930 yılında kendilerini öldürenlerin sayısının 12.000'e ulaştığı anlaşılmaktadır. Bu insanların geneli ailece intihar etmişler ve bunların içinde çocuklar ve kadınlar da bulunmuştu[1617].Yine intiharların yaygın şekilde görüldüğü yerleden biri de Macaristan'dı. Burada da intiharlar oldukça dramatik bir hal almıştı. Örneğin bir tramvay vatmanı, arabasını idare ederken intihar etmeyi düşünmüş ve tabancasıyla hayatına son vermişti. Söz konusu bu tramvay işçisi intihar ederken üzerinde hala üniforması vardı[1618]. Server Tanilli umutsuzluğa direnemeyen insanların çareyi canlarına kıymakta bulduklarını ve özellikle Macaristan'da 1933'te intihar eden işçi sayısının, 1929 yılının üç katı olduğunu yazmaktadır[1619]. Dünyanın farklı yerlerinde görülen bu intihar dalgası İngiltere'de de yaşanmıştı. 1929 yılında intihar edenlerin sayısı 3480 erkek ve 1504 kadındı[1620].

Yaygın şekilde görülen intiharlar üzerine konferanslar da verilmişti. İngiltere'de tıp cemiyetinde yapılan bir konferansta Doktor Crichton Miller intiharları ortaya çıkaran nedenler üzerine bilgilendirme yapmıştı. Doktor Miller'e göre intiharı düşünen bir kişinin bunu mutlaka bir korku etkisi altında yaptığını, bu korkunun da bazı dayanaklarının olduğunu söylemişti. 1. "Tazyik edilmiş korkular" Bunlar kişinin kendi içinden gelen açlık, susuzluktan korkmak… vb. olarak tanımlanmıştı. 2.Sürüden kovulmak korkusu: Bir insanın içinde yaşadığı sürünün sözlerinden, dedikodusundan, mukabelesinden, intikamından korkması şeklinde tanımlanmıştı. 3. Ahret korkusu: bir çok kişi kendini öldürmekle "ademe sürüklenip ahret hayatından kurtulacaklarına inanırlar ve onun için ademe atılırlar" diyerek anlatılmıştı. Doktor Miller aşk halinin de intiharın nedeni olduğu üzerinde duruyordu. Ancak dünya genelinde 1929-1933 yılları arasında yaygın şekilde görülen intiharların en ciddi gerekçesinin; ekonomik bunalımının insan psikolojisinde yarattığı baskı olduğu anlaşılmaktadır[1621].

Ekonomik bunalım döneminde dünyada yaşanan bu intihar dalgası elbette Türkiye'de de görülmüştü. Bunalım Türkiye'de toplumun hemen tümünü etkilediği için ortaya çıkan intihar olayları da farklı gelir gruplarında kendini gösterebilmişti.

Bunalım döneminde sadece iflas eden yani ticaretle uğraşanlar değil, aynı zamanda işçiler ve memurlar gibi farklı toplum kesimlerinden de intihar edenler olmuştu. Örneğin

---

[1616] "Alman Buhranı", **Hizmet**, 30 Temmuz 1931.
[1617] **Vakit**, 3 Nisan 1931.
[1618] **A.g.g.**
[1619] Server Tanilli, **Yüzyılların Gerçeği ve Mirası** C: VI, Adam yay., İstanbul,1999, s.107. Tanilli aynı yer bunalım döneminde sadece intiharlara dikkat çekmez. Aynı zamanda bu dönemde dilencilik, fuhuş, karaborsanında geçim aracı olduğu üzerinde durmaktadır. Ekonomik bunalım sosyal sorunların artmasına neden olmuştur. Bir başka yazar Emel Göksu ise bunalım döneminde Ege Bölgesi'nin önemli yerleşim yerlerinin en başında gelen İzmir'de suç olaylarının arttığına dikkat çekmektedir. Bkz:Göksu, **a.g.e**.
[1620] **Vakit**, 3 Nisan 1931.
[1621] **A.g.g.**

İstanbul'da bir belediye zabıta memuru borç için hayatına kıymıştı. Ragıp Efendi adındaki bu belediye memuru evini Emniyet sandığına rehin bırakarak borç para almış; ancak söz konusu paranın faizini zamanı geldiğinde ödeyemeceğini düşünerek içinde kaldığı sıkıntılı tablo içinde tabancasını şakağına sıkmak suretiyle intihar ederek kendini öldürmüştü[1622].

İstanbul'da borçlarını ödeyemediği için bir bakkal da karnına iki kurşun sıkarak intihar etmek istemişti. Bakırköy'de oturan bakkalın bu intihar girişimi tüccarlara olan borcunu ödeyememiş ve yaşadığı üzüntü onun intihar etmesine gerekçe olmuştu[1623].

Bunalım yıllarında İzmir'de, intihar olayları görülmüştü[1624]. İzmir Batı Anadolu'nun dünyaya açılan bir kapısı görünümündeydi. İç Ege'nin tarımsal ürünleri İzmir'de değerlendiriliyor ve başka ülkelere bu ürünler İzmir üzerinden yollanıyordu. İzmir; Osmanlı döneminde olduğu gibi bunalım döneminde de Türkiye'nin en önemli ihraç limanlarından biri konumundaydı. Bu durum kentteki ticari yaşamın hareketli olmasına neden oluyordu. Kentte pek çok ticari işletme faaliyet gösteriyordu[1625]. Bunalımla birlikte ortaya çıkan fiyat dalgalanmaları, ürünlerin fiyatlarının düşmesi üretici kesim kadar piyasada iş yapan tüccarları da olumsuz etkilemişti. Ticari yaşamı olumsuz etkileyen bu gelişmelerden ötürü intihar olayları da ticari merkezlerde kendini göstermişti.

Bunlardan bir tanesi İzmir borsasında üzüm ve incir simsarlığı yaparak yaşamını sürdüren Alâeddin Bey'in intiharıydı[1626]. İzmir basınının yanı sıra aynı zamanda ulusal basında da yer alan olay *"Memlekette Feci bir intihar*" olarak verilmişti. Alâeddin Bey'in intiharına gerekçe olarak piyasadaki 20.000 lirasının alamadığı için bir başka tüccara 500 lira borcunu ödeyememesi gösterilmişti[1627].

Enteresan bir başka intihar vakası yine İzmir'de gerçekleşmişti. İskender adında bir gencin işsizlikten, açlıktan intihara mecbur olduğu haberini **Hizmet** gazetesi ilk sayfasından okuyucularına duyurmuştu. Cesetin üzerine bakarak bunun bir intihar vakası olduğu anlaşılmıştı. İskender isimli gencin üzerinden ancak "20 para" çıkmıştı. Gazetenin haberine göre günlerce açlık çeken adı geçen genç açlığın verdiği üzüntü ile intihar etmişti. Aslen Niğdeli bir aileye mensup olan İskender, İzmir'e iş bulmak, çalışmak için gelmişti. Ancak bu gerçekleşmeyince de intiharı seçmişti[1628].

[1622] **Son Posta**, 2 Mart 1931.
[1623] **Vakit**,14 Şubat 1931.
[1624] **Yeni Asır**, 17 Ağustos 1930.
[1625] Sabri Yetkin (yayına hazırlayan), **Ticari ve İktisadi İzmir Rehberi 1926**, İBBKY, İzmir,2002; ayrıca bkz: Abdullah Martal, **Değişim Sürecinde İzmir'de Sanayileşme 19. Yüzyıl**, Dokuz Eylül yay., İzmir, 1999.
Bülent Şenocak, **Levant'ın Yıldızı İzmir–Levantenler, Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler**, Şenocak yay., İzmir, 2008.
[1626] **Yeni Asır**, 17 Ağustos 1930. Konuyla ilgili detaylı bilgi için bkz: Gözcü, "Bir İntiharın Sosyo-Ekonomik Arka planı…",bkz. çşt. syf.
[1627] **Milliyet,** 20 Ağustos 1930.
[1628] **Hizmet**,17 Mart 1930.

Mali buhrana bağlanan bir başka intihar haberi ise Apti Bey adında bir tüccara aitti. Basın Apti Bey'in katili olarak buhran içinde baskı yapan yabancı bankaları gösteriyordu. Apti Bey İzmir'in bilindik tüccarlarından biriydi. Çevresinde sevilen, dürüst, çalışkan biri olarak tanınmaktaydı. Apti Bey'in intiharı durumun kötülüğüne bağlanmıştı. Bu intiharın ortaya çıkmasında sorumlu görülen yabancı bankalar yüzünden gerçekleşen son intihar olayı olması temennisi vardı. Apti Bey'in Isparta'da tanınmış bir tüccardan 14 bin, Burdur ve havalisinde bir o kadar alacağı vardı. Yine aynı şekilde iş yaptığı başka kişilerde de alacağı vardı. Afyon ticaretiyle uğraşan bu tüccar afyon yüzünden bu sıkışıklığa düşmüş ve intihar ederken de afyonu tercih etmişti. Basın, piyasada bu derece alacağı olan bir tüccara yabancı bankaların yaptığı bu baskıyı anlaşılmaz buluyordu[1629]. Öyleki Apti Bey'in İzmir ve Karşıyaka'daki üç evi satıldığında bile 15 bin lira ediyordu. Malı ve piyasada alacağı bulunan bir tüccar olan Apti Bey'in vermek zorunda olduğu para yalnız üç bin lira olduğu halde yine de yabancı bankaların baskısına, sıkıştırmasına maruz kalmıştı[1630].

Apti Bey'in bu intiharı mali buhranın yarattığı olumsuz tablonun bir sonucu olarak yorumlanmıştı. Ve bu tabloya bakarak Apti Bey'le aynı kaderi paylaşacak daha çok Apti Bey'lerin sırada beklediği yazılmıştı. Yabancı bankalara borçlu tüccarların hemen hepsinin piyasadan alacakları daha fazlaydı. Ancak tüccarlar alacaklarını alamamışlar, ellerindeki mallarını satamamışlar ve böyle olunca da üç beş kuruşluk borçlarını ödeyemez bir duruma düşmüşlerdi[1631].

Yabancı bankaların bunalımla birlikte kredileri kesmeleri ve üzerine bir de alacaklarını hiçbir ertelemeye yanaşmadan, tüccarları sürekli olarak baskı altına alarak tüccarlardan borç ödemelerini isteme yoluna gitmişlerdi[1632]. Türk bankaları da yabancı bankaların tahsildarlığını yapmak mecburiyetinde olmadıkları için yabancı bankalara verilmek üzere tüccarların istedikleri parayı vermek istememişlerdi. Türk bankalarından para alamayan tüccarlar, yabancı bankaların ertelemeye yanaşmaması ve sürekli olarak tüccarı sıkıştırması yüzünden mahvolmuştu[1633].

Hizmet gazetesinde yazan Zeynel Besim, *"bu intiharı nasık tetkik ederseniz ediniz, makul ve mucip sebep'i tarafını bulamazsınız. Elli bin liralık malı, on beş bin lira alacağı bulunan bir tüccar artık iki bin lira borcunu veremiyor, çünki malını da satamıyor, alacağını da alamıyor."* diyerek Apti Bey'in intiharını yorumluyordu[1634].

İşte bu tablo Türkiye'deki bunalımın ne boyutlara ulaştığını ve bunalım kurbanlarını göstermesi bakımından önemliydi. Bu noktada bankalara önemli bir sorumluluk düştüğü

[1629] **Hizmet**, 30 Mart 1930.
[1630] **A.g.g.**
[1631] Zeynel Besim, "Vaziyetin Kurbanı", **Hizmet**, 30 Mart 1930.
[1632] **A.g.g.**
[1633] **A.g.g.**
[1634] **A.g.g.**

üzerinde durulmuştu. Özellikle yabancı bankaların taahhütlerini görevlerini yapmadıkları ve Türkiye'nin iktisadiyatına karşı hasmane bir cephe aldığı yorumu yapılıyordu. Kısır bir mevsimde Türkiye'yi de etkisi altına alan bu buhran, bir de yabancı bankaların gereksiz hareketleri nedeniyle Türkiye'yi gerçek bir yangın yerine çevirmişti[1635].

B.5. İflaslar

Apdi Bey'in intiharına, iflası neden olmuştu.

Ancak iflaslar hem ülkede hem de ülke dışında o kadar yoğundu ki; ekonomilerin en büyük sorunu olarak vadesi gelen borçların ödenemeyişi görülüyordu. ABD'nin yaşadığı borsa krizi kısa süre içinde ekonomik krize dönüşerek tüm dünyayı etkisi altına almıştı. 1929'da 1.5 milyon müşteri 600.000'i kredi ile iş yapmakta ve bu sayı yaklaşık 40 milyon aile anlamına gelmekteydi. Borsa krizinin hemen ardından 1929'da 642 banka, krizden bir yıl sonra ise önceki yıla göre iki kat artarak 1345 banka iflas etmişti. 1931'de durum daha da kötüleşerek iflas eden banka sayısı 2298'i bulmuştu. Borsa krizinin patlak vermesinden sonraki üç yıl içinde ise toplam 4285 banka iflas etmişti. Bankaların iflası onların sahip oldukları mevduat sahiplerini de olumsuz etkileyerek zincirleme felaketlere neden olmuştu. Bunalım yıllarında ekonominin akıbetini kestiremeyenler kapitalizmin sonunun geldiğini düşündüler[1636].

1929 dünya ekonomik bunalımı hem dünya ekonomisi hem de Türkiye ekonomisi açısından bir dönüm noktası olarak görülmektedir. Krize bağlı olarak "komşuyu fakirleştirme politikaları" uluslararası pazarı etkileyerek ticaret hacimlerinin daralmasına neden olmuştur. Bu daralma söz konusu dönemde Türk dış ticaretini de olumsuz etkilemiştir. Türkiye''nin dış ticaret açığı vermesi Türk parasının değerinin düşmesine neden olurken; bu tabloya bağlı olarak Türkiye'de, iflasların yaşanmasına neden olmuştur[1637].

Bunalımla birlikte en çok görülen olaylardan bir tanesi ticari yaşamı mahveden iflaslardı. *"Ticaret şirketleri, sanayiciler, üretimi arttırmak üzere kredi almış çiftçiler borçlarını ödeyemiyorlar, talebi kısarak diğer iflaslara neden oluyorlardı"*[1638].

Bunalım döneminde Türkiye'nin ürettiği ürünlerin değerinin düşmesi, ticari yaşamı olumsuz etkileyen en önemli nedendi. Bu düşüşler Türkiye'de döviz krizine de neden oldu. Fiyatların düşmesi, kredi olanaklarının azalması ve kredi etrafında dönen ekonominin olumsuz etkilenmesi, "pazara yönelik köylülüğün" borçlarını ödeyememesini beraberinde getirdi. Bir süre sonra köylü ürünlerini satamayınca mallarını satmaya başladı. 1929 yılı bir

---

[1635] **A.g.g.**
[1636] Durak, **a.g.e**., ss.10-11.
[1637] İsmail Yaşar Vural, "Atatürk Dönemi Maliye Politikaları: Liberal İktisattan Karma Ekonomiye", **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, sayı 20, Nisan 2008, s.111. ,http:// sbe.dumlupinar.edu.tr., E.T. 13.06.2011.
[1638] Keyder, "İktisadi Gelişmenin…, s.1068.

de kötü hasat yılı olup köylüler vergilerini ödeyemeyince bu durum kentlere de olumsuz yansıdı. Bunalımın hemen ertesi yılında İstanbul ve İzmir'de binden fazla firma arka arkaya iflas etti[1639].

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde de iflaslar konusu ele alınmıştı. İzmir milletvekili Halil Bey, kuraklık, zirai bunalım, gibi nedenlerle Türkiye'nin ihracatının büyük zarar gördüğünü ve 186 milyonluk ihracatın 158 milyona gerilediğini, bu durumun genel bunalımla birlikte daha da etkili olduğunu belirtmişti. Türkiye'de ihracatın düşmesine bağlı olarak Ticaret Odalarında da 1929 ve 1930 yıllarında ticareti bırakmak zorunda kalan tüccarların sayısı bir hayli fazlalaşmıştı. Odaların kayıtlarına göre 1929 yılında İstanbul'da 52 iflas, 789 tasfiye ve bu şekilde ticaretten ayrılma 1930 da ise 49 iflas, 523 ticareti bırakma yaşanmıştı[1640].

İflasların yoğun olarak görüldüğü bir yer Ege Bölgesi'nde İzmir'di. İzmir önemli bir ihracat limanı olması nedeniyle de bunalımın izleri daha açık olarak görülebilmekteydi.

1929 yılında İzmir'de 8 iflas, 168 ticareti bırakma; 1930 da ise 14 iflas,131 ticaretten ayrılma yaşanmıştı. Sadece İstanbul, İzmir değil aynı zamanda Trabzon'da da iflasların yaşandığı meclisteki tartışmalardan açıkça anlaşılmaktadır[1641].

İzmir gibi örneğin bir liman kenti olan Mersin'de de bunalıma bağlı iflaslar görülmüştü. Buhran döneminde Mersin'de özellikle tarıma dayalı dış ticaret alanında faaliyet gösteren birçok şirketin kapandığı saptanmıştı. Yine Mersin'de saptanan bir başka durum ise 1929, 1931 ve 1933 yıllarında Mersin Ticaret Odası'na yeni kayıt yaptıran firmaların sayısının kaydı silinen firmalardan daha az olduğuydu. Bu dönemde Mersin Ticaret Odası'ndan kaydı silinen firmaların büyük çoğunluğu yerli sermaye ya da bir başka ifadeyle Türk uyruklu tüccarlara aitti[1642].

Bunalım döneminde Adana'da Hacı Metozadelerin iflası kentteki buhranı arttıran bir olay olarak kabul edilmişti. Alım satım durmuş; Ziraat Bankası tarafından icrayla satılan değerli bir tarlanın dönümünü banka 5 liradan açmış, 501 kuruş diyen olmamıştı. Faizlerin yüksekliği ekonomik faaliyetleri olumsuz etkilemekteydi. Bankalar resmen % 12 faiz, %3 komisyonla yüzde 15 faiz almaktaydılar. Senet tebdili konusu halkı mahveden bir nedendi. Bu işlemden dolayı faizler %25'e kadar çıkmıştı[1643].

Dönemin gazetelerinin sütunlarında iflas olayları hep büyük ticarethanelerin ve ya da herkesçe bilinen tüccarların iflaslarını aktarmaktaydı. Ancak sayılarının çokluğu nedeniyle

---

[1639] Keyder, **Türkiye'de Devlet**…, s.123.
[1640] Bilsay Kuruç, **Belgelerle Türkiye İktisat Politikası 1929-1932** C.I, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi yay., Ankara, 1988, s.181.
[1641] Kuruç, **a.g.e**., s.181.
[1642] Bunalım döneminde Mersin'de görülen iflaslar ve işletmelerin durumlarıyla ilgili detaylı bilgi için bkz:Durak, **a.g.t**., ss.190-110.
[1643] **Son Posta**, 14 Kânunuevvel 1930.

ticaret hayatında önemli rol oynayan tüccarların sermayesi 5-6 bin liralık olup onlar da sermayeleri ile ticari hayatta başarılı olabilmek için çaba içindeydi. İşte iktisadi buhran büyük sermayesi olmayan bu orta halli tüccarları da etkisi altına almıştı. Bu sınıf tüccarlar arasında da iflaslar yaşanmaya başlamıştı[1644].

İzmir'in yerel basınında bu haberleri takip etmek mümkündü.

"Şehrimizdeki tüccarlardan maruf bir Musevi, mali vaziyetinin tesiri altında tediyat ve faaliyetini tatil etmiştir. Ticaret hanenin açığı 100.000 lirayı tecavüz etmektedir"[1645].

Buna benzer örneklerin sayısı giderek artmıştı. Bazı ticari işletmeleri ellerinde malları olmasına karşın para bulamadıkları için iflasa doğru gidiyorlardı[1646].

Ege Bölgesi'nde Manisa'da da iflaslarla ilgili enteresan olaylar yaşanmıştı. Bütün tüccarlar gibi elindeki emvale ve borcundan çok fazla alacakları olmasına karşın kredi bulamayan bir tüccar, itiraz mercii olan icra riyasetine başvurarak, icra ve iflas kanununun 308 ve 318. maddeleri gereğince süre istemişti. Bu taleple karşılaşan Manisa icra riyaseti tüccarın defterlerini inceleyerek gerçeğin mevcut emtiası ve borcundan fazla alacağı olduğunu görünce Manisa Ticaret Odasına bir müzekkere yazarak "devamlı buhran olup olmadığını" sormuştu[1647]. Ticaret Odası böyle bir soru karşısında oldukça zor durumda kalmıştı. Manisa Ticaret Odası buhran için resmen "var" diyememiş, "yok" dese buhran aslında "yok da değil" bir türlü "müzekkereye" cevap verememişti[1648].

İflasların artması, hükümetten bu iflas durumunun önüne geçecek önlemlerin alınması talebini de doğurmuştu. İflasların en önemli nedeni olarak kredisizlik gösterilemekteydi. Elindeki mala ve borcundan beş defa daha fazla alacağına rağmen kredi bulamamak tüccarların iflasa sürüklenmesine neden olmuştu[1649].

ABD'den Avrupa'ya gelen kredi olanakları daralıp buna bağlı olarak Avrupa da aynı muameleyi kendi borçlularına karşı yapınca bu durum Avrupa'da iflasların yaşanması kadar Türkiye'yi de etkilemişti. İzmir ve İstanbul piyasalarında önemli bazı ithalat müesseseleri sadece bu nedenden dolayı birden bire iflasa sürüklenmişti[1650].

Sadece Türkiye değil başka yerlerde de ortaya çıkan bu sarsıntılar ticari kredi üzerinde de olumsuz etki yapmıştı. Bankalar birbirlerini takiben tüccara açtıkları kredileri kesme yoluna gitmişlerdi. Gördüğü uzun vadeli krediden aldığı güven ve istikrarla doğal olarak biraz yayılmış olan tüccar birbiri ardı sıra aldığı ödeme emirleriyle bocalamıştı. İthalatçı tüccar küçük esnafa verdiği krediyi kesince ihracatçı tüccarlar da üreticiye yaptığı

[1644] **Serbes Cumhuriyet**, 7 Kânunusani 1931.
[1645] **Hizmet**, 16 Mart 1930.
[1646] **A.g.g.**
[1647] **Hizmet**, 19 Mart 1930.
[1648] **A.g.g.**
[1649] **Hizmet,** 17 Mart 1930.
[1650] **Anadolu**, 3 Kânunuevvel 1930.

geçici yardımlara son vermişlerdi. Böylece her yerde genel bir durgunluk belirmişti. Newyork'ta iflas eden bir milyonerin sıkıntısını yeri gelmiş, Germencik'te bir incir üreticisi, Manisa'da bir bağ sahibi çekmişti[1651].

Pek çok işletmenin ve ticarethanenin hesapları incelenir hale gelmişti. Bunlardan bir tanesi İzmir'de *"Hocazadeler Şirketinin Hesaplarına bakılıyor"*[1652] şeklinde gazetelere yansımıştı. Hocazadeler İzmir'de sarraflık yapan bir aileydi. Hocazade Ragıp ve Halil kardeşlerin sarraflık şirketinin hesapları iflas idaresi tarafından incelenmeye alınmıştı[1653]. Bu iflas haberi sadece İzmir basınıyla sınırlı kalmamıştı. Ulusal basında da işlenmişti. İflas haberi; *"İzmir'de milli bir müessese yarım milyon açıkla iflas etti"* biçiminde aktarılıyordu[1654].

Haberin devamı ulusal basında şöyle verilmekteydi:

"İzmir tüccarlarından Hocazade Halil ve Ragıp biraderler müessesesi ticaret mahkemesine müracaatla tatili tediyat eylediklerini kendi rızaları ile tasfiye edeceklerini ve keyfiyetin hukuki bir şekilde tasfiyesinin teminini istemişlerdir. Bu haber İzmirde büyük bir telaş ve heyecan uyandırmıştır. Bilhassa banka müdürleri telaş göstermiş, vaziyeti anlamak için müteaddit defalar tasfiye memurlarına müracaatta bulunmuşlardı. Hocazade Halil ve Ragıp beylerin muhtelif bankalara ve bazı eşhasa olan borçlarının yekunu yarım milyon liraya yakındır. Buna mukabil şirket tasfiye memurlarına bu miktara yakın ve hatta biraz fazlasile alacak senetleri, emval-i gayrimenkule ve tahvilat irae eylemişti. Tasfiye memurları bilançonun tetkiki ile iştigal eylemiştir"[1655].

Mecidiye Hanı sahipleri de tıpkı Hocazade Ragıp ve Halil kardeşler gibi iflas etmişlerdi[1656]. Önceki taşınmaz *"müsakkafat"* vergisinden[1657] ve ödenemeyen borçlardan dolayı hanın hissedarları iflas etmişlerdi. Mecidiye Hanı açık arttırmayla satışa çıkarılmıştı[1658]. İflasların yaygınlaşması nedeniyle Adliye Encümeni, Ticaret Mahkemeleri bulunan yerlerde iflas işlerine bakmak üzere Müstakil İflas Daireleri açılmasını uygun görmüştü[1659].

[1651] **A.g.g.**
[1652] **Anadolu**, 26 Mart 1930.
[1653] **A.g.g.**
[1654] **Vakit**, 11 Teşrinievvel 1930.
[1655] **A.g.g.**
[1656] Göksu, **a.g.e**, s.54.
[1657] Musakkafat Vergisi: Servet üzerinden alınan vergi çeşitlerinden biri. Binaların gayrisafi iradı üzerinden alınmaktaydı. Gayrisafi iradlar ise binaların bulundukları yer kiralarına dayanılarak tespit ediliyordu. Gülay Akgül Yılmaz, " Türkiye'de 1923-1938 Dönemi Maliye Politikası Uygulamaları", **Marmara Üniversitesi İİBF. Dergisi**, Yıl 2009, Cilt/XXVII, Sayı:II, s.309.
[1658] Göksu, **a.g.e**., s.54.
[1659] Pakize Çoban, İzmir'de Dünya Ekonomik Bunalımı Sırasında Tüketim Kültüründe Değişmeler ve Bunalımın Fiyatlar Üzerine Etkileri*"*,**Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi),** İzmir, 2008, s.27.

Bir başka iflas olayında İstanbul milletvekillerinden Kavalalı Hüseyin Bey ile ortaklarının adı geçmişti. Amerikan Ekspres Bankası'na ait 16.000 liralık bir bononun zamanında ödenememesi nedeniyle ikinci ticaret mahkemesince iflas kararı verildiği yazılmıştı[1660].

Bu bölümde ortaya koymaya çalıştığımız gibi ekonomik krizlerin sosyal yaşamda yarattığı travmatik sorunlar vardır. Üstelik bu tablo sadece az gelişmiş ülkelerde değil; aynı zamanda gelişmiş ülkelerde de ortaya çıkan genel bir durumdur. Tarihte görülen başka ekonomik krizlerde olduğu gibi 1929 krizi de hem dünyada hem Türkiye'de sosyal yaşamda sarsıcı etkiler yaratmıştır. Yukardaki örnekler o dönem gazetelerinde sıkça görülmektedir. Bunalım, aşama aşama toplum kesimlerine yansımış; gündelik yaşam içindeki etkisini bütün ağırlığıyla hissettirmişti. Artık sorun, bir ekonomik sistemin, genel bunalım karşısında güç durumda kalmasını da aşarak, toplumsal yapı içinde değişik kesimlerin gündelik yaşamlarının bütünüyle alt üst olmasına kadar yansımaktaydı. Gelinen bu nokta, zaten var olan ekonomik yapıyı yeniden kurgulama arayışlarını hızlandırdı. Şimdi Türkiye, 1929 Dünya Ekonomik Bunalımı üzerinden, ekonomik sistemini bütünüyle sorgulamaya, sıkıntıları aşmak, ekonomiyi yeniden büyüme sürecine sokmak ve yatırımlarını hızlandırabilmek için olanaklarını yeniden gözden geçirerek verimli biçimde devreye sokmak zorunda bulunuyordu.

[1660] **Milliyet,** 7 Mart 1931.

IV- TÜRKİYE'DE EKONOMİK BUNALIMIN YARATTIĞI SİSTEM ARAYIŞI

A. SİSTEM TARTIŞMALARI

Ekonomik bunalımın yarattığı sorunlar ciddi boyutlara ulaşmıştı. Bunalımla birlikte Cumhuriyet'in ilk yıllarında oluşturulan iktisat politikalarının, yeniden gözden geçirilmesi zorunluluğu ortaya çıktı. Sorun, yalnız iktisadın genel kuralları içinde irdelendiğinde, sığ ve yüzeysel kalmaya adaydı. Ancak sorun, toplumsal kesimleri bütünüyle etkileyecek ölçüde derindi. Şimdi yeni bir iktisat politikası oluşturmanın zorunluluğu ortaya çıkmıştı. Artık, iktisat politikası rejimin varlığı ve kimliği ile kendini bütünleştirecek özgün bir içerik almak durumundaydı. Bu yeni özellik, Türk Devrimi'nin kendine özgü yönleriyle kaynaşarak, onun varlığına güç katacak bir etki olacaktı. Özellikle 1929-1932 yılları arasında Türkiye'de alınan iktisadi kararlar ve bu doğrultuda oluşturulan iktisat politikaları, devletin yeni rejimi kurmaya hizmet eden yönünü gösterecek kadar etkili olmuştu[1661].

Bunalım etkisini Türkiye'de hissetirmeye başladıktan sonra devlet, duruma aktif olarak müdahil oldu ve iktisadi yapının bunalım karşısında düzenlenmesi için bir dizi önlem almak zorunda kaldı. Bu önlemler devletin çeşitli alanlarda yeniden yapılandırmalarını da beraberinde getirdi. Bu durum, devlet yönetiminin en üst makamlarından, en alttaki uygulayıcılara kadar yansımıştı. Mustafa Kemal Atatürk'ün karizmatik etkisi bu dönemde yoğun biçimde varlığını sürdürüyordu. O, büyük bunalımın Türkiye'de oluşturduğu büyük yıkımın farkındaydı. Bu nedenle, gelecekteki iktisat politikalarının ilk ipuçlarını da ortaya koyan bir konuşmasında bunalımın etkilerine de değinerek şunları söylemekteydi:

"Cihanşümul buhranın tesirlerine karşı her yerde yeni vergilerle tedbir aranırken Türkiye BüyükMillet Meclisi bilâkis bazı vergileri indirmek gibi fevkalâde cesurane bir hareket ihtiyar etti. Vatandaş hayatında tedbirlerinizin tesirleri hayırlı olarak mahsustur… Gelecek sene de beynelmilel buhranın devamına hazırlıklı bulunmak vazifesi karşısındayız. Malî ve iktisadî vaziyeti yakından takip ederek tedbirleri vaktinde ittihaz etmek en mühim işiniz olacaktır. Çetin imtihanlara muvaffakiyetle mukabele eden millî paranın kudretini ve milletin beynelmilel buhrana karşı yüksek varlığının esaslarını masun bulundurmak başlıca gayemizdir. Bu uğurda milletimize has olan azim ve fedakârlığı, icap ederse en yüksek derecelerde tecelli ettirmek kat'î kararımızdır. Nefsimize ve millet kudretlerine itimat, Hükümette ve siyasette istikrar, tasarrufta ve fedakârlıkta sarsılmaz bir karar, Devletin dahil ve hariçte emniyet ve sükûnete mazhariyeti; halin başlıca tedbirleridir. Esasen bizde mevcut olan bu şeraitin icap ettikçe lâyikile ve kemalile tecelli ettirilmesi, müşkülâtın iktihamı için

[1661]Bilsay Kuruç, **Belgelerle Türkiye İktisat Politikası (1929-1932)**, C.I Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi yay., Ankara,1988, s.32.

emin ve müessir olacaktır. Yüksek himmetinizle Türk Milleti dahilî hayatında ve beynelmilel vaziyetinde cihanı saran büyük müşkülâttan yeni bir kudretle temayüz ederek çıkacaktır" [1662].

Bunalım için ortaya çıkan çözüm önerileri arasında İsmet Paşa ve onun etrafındaki bürokrat kadronun desteklediği devlet müdahalesinin yoğun olduğu planlı iktisat modeline bağlı olarak sanayileşmek ve böylece bunalımdan çıkmak vardı. Özellikle Sovyet Rusya'da o tarihlerde uygulanan bu model dünya büyük bir bunalımı yaşarken başarılı olmuştu[1663].

Bunun yanı sıra bir de Celal Bayar'ın önderliğini yaptığı iş adamları başka öneriler ortaya atıyorlardı: Ticaret ve sanayi kesimlerinin desteklediği bu ilk model, Cumhuriyetin ilk yıllarında da uygulanmaya çalışılan serbest piyasa ekonomisiydi. Yani onlara göre, bunalımdan kurtulmak için, planlı ekonomiden çok, serbest piyasa ekonomisinin koşullarında gözden geçirmeler yaparak ve koşullara uygun yeni uygulamalar gerçekleştirmek gerekirdi. Aslında liberallerin çözüm önerisinde de devletin özellikle altyapı, sanayi ve ülkenin gereksinimlerini karşılayacak olan kamu iktisadi teşebbüsleri aracılığıyla mal ya da hizmet üretmesi olmasına karşın liberaller devletin piyasadaki bu rolünü geçici saymaktaydılar. Atatürk ise, ekonomik kalkınmada özel sermayeyi hiç bir zaman dışlayan konumda bulunmamıştı. Bu nedenle, katı bir devletçilik uygulamasından çok; liberallerin görüşlerine yakın bir duruş içinde bulunmaktaydı[1664]. Bu sistemin, kuşkusuz kendine özgü yanları ve uygulama yöntemleri olmalıydı. Piyasa koşulları; ekonomik aktörler ve kaynaklar, yeni bir anlayışa göre yeniden planlanmalı ve iktisadi ortam bu koşullara uygun biçimde yaratılmalıydı.

Yeni Türkiye'nin sistemini dünya düzeni içinde nasıl konumlandıracağı son derece önemli bir konuydu. Büyük bir imparatorluğun ardından kurulan Cumhuriyet Türkiye'sinin "sistem" sorunu kadar, başta eğitim olmak üzere geri kalmışlıktan kurtulmak, kalkınmak ve refah seviyesini yükselterek bunu toplumun tamamına yaymak; çöken bir imparatorluğun borçlarını ödemek gibi pek çok sorunu da vardı[1665]. Dolayısıyla, her biri kendi başına özel bir alan gibi görülse de, bütün bu sorunların ya da uğraşı alanlarının, ekonomik sistemle bire bir bağlantıları bulunuyordu. Bir anlamda ekonomik model ve uygulama biçimleri, doğrudan bu alanların içinde onların başarı ya da başarısızlıklarını belirleyen en temel etken ve yöntem olarak varlığını göstermekteydi. Şimdi, koşullar değiştiğine ve ekonomik göstergeler, bütünüyle alt üst olduğuna göre; kuralların ve yöntemin de buna göre belirlenmesi

---

[1662] Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın, 1 Kasım 1931 yılında Meclisin açılışında yaptığı konuşmadan. TBMM Zabıt Ceridesi D/4 (2. Yasama Yılı) İ/1 C/4 (1-11-1931), Ankara , s.,3.

[1663] İsmail Yaşar Vural, "Atatürk Dönemi Maliye Politikaları: Liberal İktisattan Karma Ekonomiye", **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,** Sayı:20, Nisan 2008, s.111. , http:// sbe.dumlupinar.edu.tr., E.T. 13.06.2011, s.96.

[1664] Vural, **a.g.m**., s.97.

[1665] Alev Gözcü, "1929 Ekonomik Bunalımı Sonrasında Dünyada "Yeni Türkiye" Algısı Ve Türkiye'nin Ekonomik Arayışlarına İlişkin Saptamalar", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi,** Cilt:VII, Sayı:16-17, Yıl: 2008/Bahar-Güz, ss.273-290, bkz. çşt. syf.

kaçınılmazdı. Ya Türkiye, eski anlayışını sürdürerek, sınırlı olanaklarıyla sorunlar içinde boğuşarak ya da elindeki olanaklarını belli bir hedefe doğru kurgulayarak, belli bir plan içinde kalkınma hamlesine hız verecek ve sorunlar yumağından daha rahat sıyrılabilecekti. Yeni Türkiye'nin ekonomi politikasının nasıl belirleneceği bir ölçüde Mustafa Kemal Paşa'nın mecliste yaptığı şu konuşmadan anlaşılmaktaydı:

"Bundan sonra ekonomi politikamızda, tespit etmiş olduğumuz bu temel esaslara uygun olarak hazırlanacak bir plana göre, Bakanlar kurulumuzun uygulamaya geçmesini bekliyoruz"[1666].

Türkiye azgelişmiş ülkeler arasında emperyalizme karşı ilk bağımsızlık savaşını veren ve sosyalist ülkeler dışında ekonomide ilk planlı kalkınma modelini deneyen ülke olmuştu. Bu nedenle, kendine özgü bir model oluşturuyordu. Şimdi bu yeni yaklaşım 1930'lu yıllarda ekonomik model için de fırsat veriyordu. Türkiye 1930'lu yıllarda bu modeli başarıyla hayata sokmuş ve Türk ekonomi tarihinde hala etkin olan bir kurumsallaşma süreci başlatmıştı. Türkiye'nin bağımsızlık savaşı, daha sonraları pek çok üçüncü dünya ülkesi için bir model olarak benimsenmişti[1667].

1920'li yıllarda Türkiye'nin Batı'yla ekonomik işbirlikteliğinin geniş bir alana yayıldığı görülmekteydi. Buna karşın bunalım döneminde Türkiye, daha çok kendi kendine yeterli bir ekonomik planlama çerçevesinde gelişmeye yönelmişti[1668].

Esasen bunalımın yarattığı "korumacılık ve devletçilik" düşüncesi etkisini 1930-1939 yılları arasında göstermişti[1669]. Buhranın etkisiyle ithalata karşı devlet giderek kısıtlayıcı önlemler almış ve bu süreç korumacılık politikasını beraberinde getirmişti. Bu sürecin Türkiye'deki hızlı sanayileşme ve iktisadi büyümenin devletçilikle olduğu da söylenmiştir. Devletçiliğin etkisi 1932'de kabul edilmiş ve ancak 1939' a kadar devletin sanayi işletmelerinin sayısı ancak 20 kadar olabilmişti. Bu sayı ise Türkiye'nin sanayileşme ihtiyacını karşılamada ve büyüme hedeflerini gerçekleştirmede yeterli olmamıştır. Bu dönem aynı zamanda denk bütçe- sıkı para ilkesi uygulanmaya çalışılmıştı. Türkiye bu süreçte başka ülkelerin aksine işsizliğin önünü alabilmek için devalüasyon yerine parasının değerini arttırmaya çalışmıştı[1670].

[1666] Mustafa A. Aysan, **Atatürk'ün Ekonomi Politikası**, Kırklareli Matbası,1981, s.29.
[1667] Ayhan ÇIKIN, "Atatürk Dönemi Ekonomi Politikaları ve Kooperatifçilik." **YAR Müdafaai Hukuk Dergisi.** Kasım 2003. Sayı:62, ss.25-32. http://www.kooptr.com/ekitap/guncel/ataturk_donemi_koop.pdf, E.T.26.02.2012.
[1668] Mete Tunçay, **Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931),** Tarih Vakfı yay., İstanbul, 2005, s.190.
[1669] İsmail Yıldız, "Sanayi Planlarında ve Hükümet Programlarında Vergi Politikaları(1933-1960)", **Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**), Ankara, 2011, s.30.
[1670] Şevket Pamuk ,**Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme Seçme Eserleri –II**, İş Bankası Kültür yay., İstanbul,2007, ss.172-173.

Kapitalist dünyanın yaşadığı buhran Türkiye'nin kendi içine dönmesine, böylece dışa kapanmasına ve giderek devlet eliyle "milli ekonomi" anlayışının doğmasına neden olmuştu. Türkiye'nin bu süreçte izlediği ekonomik politikanın başarılı olduğu görüşü genel olarak kabul edilmektedir[1671].

Türkiye'de bunalımın etkisinin hissedildiği 1930'lu yılların başında kendi kaynaklarıyla özellikle maden yatakları ve Türkiye'de üretilen pamuk üzerinden pamuk ürünlerine dayalı işletmelerin kurulması ve bunların yatırımlarını da devletin üstlenmesi planlaması yapılmıştı[1672].

A.1. Planlı Ekonomi Düşüncesi ve Uygulamalar

Türkiye'de ekonomide plan konusunu gündeme getiren olay dünya ekonomik bunalımının ülkede yarattığı sıkıntıydı. Genel olarak 1929 bunalımı Batı dünyasında büyük bir durgunlukla birlikte, işsizliğin, iflasların yaşanmasına neden olurken aynı tarihlerde Sovyetler Birliği'nde uygulanan planlı kalkınma modeli sayesinde Sovyetler söz konusu bunalımdan görece daha az etkileniyordu. Bunalım döneminde ekonomik politikalarını yeniden gözden geçirmek zorunda kalan Türkiye; kendisine bunalımdan daha az etkilenmiş olan Sovyet modelini yani planlı ekonomi uygulamalarını seçmekteydi[1673]. 1930-33 yılları arasında Türkiye'de bunalımın etkileri oldukça sert bir biçimde hissedilmişti. Bu dönemin sorunlarına çözüm üretmek için "plancılık ve devletçilik" uygulamaları gündeme gelmişti[1674].

1930 yılı Türkiye'nin iktisadi hayatında yeni bir devrin başlangıcı olmuştu. Daha önce Milli Savunma Bakanlığında ve Bayındırlık Bakanlığı'nda egemen olan program düşüncesi 1930 yılında Ekonomi Bakanlığına da girmişti. Bu o tarihlerde Türkiye'nin devlet istikametinde yeni bir yön kabul edilmişti[1675]. Devlet ve millet güçlerini, sermayelerini iktisat programı etrafında "vahdetli, planlı ve rasyonel" bir şekilde yönlendirmeliydi[1676].

1930 yılında yapılan Sanayi Kongresi'nde belirlenen önemli gerçeklerden bir tanesi de hesapsız ve gelişi güzel tesisat ve bilgisiz işletme yüzünden birçok sermaye ve emeklerin israf edildiğiydi. Bu noktadan hareketle "iktisat programının" en önemli faydalarından biri sermaye israfının önüne geçmekti[1677].

[1671] Yıldız, **a.g.t**., s.30.
[1672] İlhan Keser, **Türkiyede Siyaset ve Devletçilik**, Gündoğan yay., Ankara, 1993, s.96.
[1673] Vural, **a.g.m**., s.96.
[1674] Keser, **a.g.e**., s.96.
[1675] "Planlı İktisat", **Milliyet**, 26 Mayıs 1930.
[1676] **A.g.g.**
[1677] **A.g.g.**

1930'ların başında Türkiye, tarım, ormancılık, madencilik ve sanayi gibi servet ve refah getirecek hiçbir alanda yeterince gelişememişti. Bu alanlarda Türkiye, istediğini alabilmek için üretim süreçlerini geliştirmek zorundaydı[1678].

Kredi, bankacılık, ulaşım sorunları ve bu alanlarda yaşananlar, ekonominin can damarına büyük darbe indirdiği için, planlı ekonomi düşüncesi bu alanlar üzerinden somutlaştırılmaktaydı. Örneğin, kredi sorunları, Ziraat Bankası'nın değişik ekonomik kesimlere sunduğu kredi olanakları ve bu konuda yaşanan zorluklar; yine limanların durumu ve ulaşımın pahalılığı, yeni ekonomik modelde planlanarak aşıldığında; sorunun çözümünün yanısıra, kalıcı biçimde sistem geleceğe de aktarılır biçiminde düşünceler vardı. Devlet ve millet sermayelerinin ortak bir program etrafında birlikte hareket etmesi planlanmıştı. Bir yanda devlet sermayesinin belli bir program etrafında belli bir planla çalışırken diğer yanda millet sermayesi ve millet emeği programsız ve plansız çalışırsa Türkiye'nin "iktisadi inkişafı" ve "arzu edilen vahdet ve sürat" sağlanamamış olacaktı. İşte bu nedenle Türkiye'nin iktisadi olarak yükselebilmesi için "devlet ve millet elbirliği ile" iktisat programını gerçekleştirmeye uğraşacaktı. Türkiye, söz konusu bu iktisat programını Türkiye'yi "istiklale götürecek milli bir hedef" olarak kabul etmişti[1679].

Türkiye, bütün bu büyük işleri devlet tarafından başarılabilmeye ve ülkenin ihtiyaç duyduğu büyük iktisat planına dâhil birçok önlemlerin sistematik bir uygulama programı halinde geçmeye çalışmıştı. Bunu da ülkenin ortak çıkarı için yapmak üzere yola çıkmıştı[1680].

Bunalımın devam ettiği 1931 yılında Türkiye'nin bunalıma karşı sistematik, programlı hareket edemediğini düşünenler yok değildi. Türkiye'nin ekonomik olarak yükselebilmesi için takip edilecek hareket şekli belirlenemedikçe, Türkiye karanlıklarda yürümeğe çalışan seyyahlardan farkı kalmayan bir ülke olacaktı. Böyle düşünenlere göre mutlaka yapılacak işlerin bir programa bağlanması gerekliydi. Ama bu programdan önce yapılacak işlerin tasnifinin yapılması ve öncelikle kısa vadeli örneğin üç yıllık, beş yıllık programlar yapılarak ve bu süre zarfında belirlenen hedeflere ulaşılmaya çalışılması gerekliydi. İlk aşama yani ilk üç- beş yılık programların hedefleri tutturulduktan sonra yeni bir safhaya ama yine bir plan ve program etrafında geçilerek yola devam edilmeliydi. Böylece Türkiye iktisadi işlerde aşama aşama yol almış olacaktı[1681].

Bu aşamaların sağlıklı yürüyebilmesi için, plan oluşturularak, kısa, orta ve uzun vadeli hedeflerin ortaya konulması ve bu planı uygulayacak siyaset mekanizması ile uygulamayı gerçekleştirecek teşekküllerin, plan dahilinde eşgüdümlü çalışmasına da gereksinim vardı. Çünkü en azından, öncelik verilen alanlarda birbirleriyle pek de yakın

[1678] BCA., 030.10.26.152.9.1931.
[1679] "Planlı İktisat",**Milliyet**, 26 Mayıs 1930.
[1680] BCA., 030.10.26.152.9.1931.
[1681] Yunus Nadi, "Gene İktisadi Program Etrafında", **Cumhuriyet**, 12 Kanunisani 1931.

olmayan özellikler de bulunuyordu. Birbiriyle koordineli olmayan değişik alanlarda, kaynaklar verimli biçimde kullanılmadığında ve öncelikler belirlenmediğinde, ekonomik kaynaklar da harcanıp gidiyor istenilen verim, gerektiği ölçüde alınamıyordu. Eldeki sınırlı kaynakları en verimli şekilde kullanarak halkın ihtiyaçlarını en iyi şekilde karşılayabilmek için planlı ekonomiye geçilmesi gerekmekteydi.

Plan konusunun Türkiye'de ekonomik yapıya dâhil edilmesinde yukarıda da değinildiği gibi Rusya modeli etkili olmuştu. Özellikle İsmet Paşa'nın 1932 yılında Rusya'ya yaptığı seyahatin en önemli hedeflerinden biri plan düşüncesi olmuştu. İsmet Paşa, Rusların ekonomide plancılığı nasıl uyguladığını, kaynakları nasıl yarattıklarını, planlı uygulamaların yarattığı sonuçları bu seyahat esnasında görebilmeyi düşünmüştü. Sonuçta İsmet Paşa Rusya'ya bakarak Türkiye'nin de ihtiyacına göre ekonomide plan anlayışı uygulayabileceği kanaatini geliştirmişti[1682]. Türkiye'nin plan uygulaması Sovyetlerden sonra "dünyada ilk plan denemesi" olarak kabul edilmektedir[1683].

İsmet Paşa'nın Rusya'daki temaslarının bir sonucu olarak tecrübeli bir Sovyet uzman olan Profesör Orlof başkanlığında bir heyet Türkiye'ye gelmiş ve burada uygulanabilecek bir plan hazırlamıştı. Profesör Orlof planın hazırlanmasının dışında Türkiye'nin bu planı nasıl uygulayacağı ve planın uygulanması aşamasında gerekli makinelerin nereden nasıl sağlanacağını Rusya'nın hangi noktalarda Türkiye'ye teknik destekte bulunabileceğini de detaylarıyla anlatmıştı. Söz konusu makinelerin bazılarının ise Batıdan sağlanabileceği noktasında önerilerde de bulunmuştu[1684].

İsmet Paşa Profesör Orlof başkanlığında Türkiye'ye gelen heyetin özellikle sanayi konusunda önemli önerilerde bulunduğunu belirtmektedir. Heyet Türkiye'ye demir ve çelik endüstrisine girmek gereğini telkin etmiş ve Türkiye'yi bu yola götürmüştü[1685].

Profesör Orlof'un hazırladığı planın önemli noktalarından birini Nazilli Fabrikasının kalitesi oluşturuyordu. Bu fabrika ince vasıfta kumaş dokuyacaktı. Bu fabrikanın makinelerinin Batıdan alınması önerilmişti. Orlof'un üzerinde durduğu bir başka nokta ise Karabük Demir ve Çelik Fabrikasıydı. Hatta Orlof bu fabrikanın kurulacağı yer konusunda dahi öneride bulunarak yerinin sahilde olmasının son derece yararlı getirileri olacağını söylemekteydi. Böylece fabrika, gerek hammadde ve gerekse üretilmiş ürünün taşınması ve başka ekonomik merkezlerle olan irtibatı yönü düşünüldüğünde, daha ekonomik olacaktı. Ekonomik verimlilik, bunu gerekli kılıyordu; ancak Türkiye böyle bir fabrikanın sahilde olmasının bir takım güvenlik zafiyeti yaratacağı düşüncesine kapıldığından, fabrikanın kıyıda kurulması konusunda endişe duyuyordu. Yani Türkiye denizden doğrudan doğruya ateş altına

[1682] İsmet İnönü, **Hatıralar**, Bilgi yay., Ankara, 2006, s.535.
[1683] Yıldız, **a.g.t**., s.43.
[1684] İnönü, **a.g.e**., s.535.
[1685] **A.g.e**., s.535.

alınabilecek bir fabrika kurmaktan dolayı endişelenmişti. Türkiye'de, devlet yönetiminde karar verici konumda olanların pek çoğu asker kökenliydi. Onların bu konuda deneyimlerinin olması ve buna göre görüş geliştirmeleri de doğaldı. Buna karşın yine de dönemin askeri makamlarının, bu konuyla ilgili görüş belirttikleri ve bu görüşlerinde fabrikanın kıyıda kurulmasının yaratacağı güvenlik sıkıntılarına dikkat çektikleri anlaşılıyordu. Orlof'un önerisine karşın yine de kimi askeri toplantıların düşüncesi fabrikanın Karabük'te de değil de çok daha içerilerde kurulması yönünde olmuştu[1686].

1930 yılında Türkiye'de dönemin Ekonomi Bakanlığı tarafından hazırlanan "İktisadi Vaziyetimize Dair Rapor" Birinci Beş Yıllık Sanayi Planının da bir tür başlangıcı olmuştur. Bu çerçevede Başvekil İsmet Paşa, mali ve teknik bakımdan yardım almak üzere yurt dışı ziyaretlerde bulundu. Bu ziyaret kapsamında İtalya ve Sovyetler Birliği'ne gitti. Ayrıca Sovyet uzmanlar kadar ABD'li uzmanların da desteği alınarak onların raporlarının göstermiş olduğu öneriler doğrultusunda İktisat Vekâletinin hazırladığı sanayi planı 1933 yılında ortaya çıkmış oldu[1687].

Yeni Türkiye'nin iktisat programıyla rasyonel bir iktisat hayatına geçeceği düşünülmüştü. Bu düşünce bir nevi Cumhuriyetin ilanı, yeni harflerin kabulü, saltanatın kaldırılması kadar inkılâpçı ve ileri bir hareket olarak da görülmüştü[1688].

Plan çalışmalarının gündeme gelmesiyle birlikte yeni bir kurum olarak "Devlet Sanayi Ofisi" 2058 sayılı kanunla 1932'de kurulmuştu. Devlet Sanayi Ofisi'nin kurulması Türkiye'de devletçiliğe geçişin en önemli göstergesi olarak kabul edilmektedir[1689].

Bu kapsamda kurulacak devlet teşekküllerinin nasıl örgütleneceği ve yönetileceği ayrıca özel sektörün yatırımlarına hangi koşullarda destek olunacağı konularının çözümlenmesinde Devlet Sanayi Ofisi belirleyici olacaktı. Bu yeni kurumla devlet ekonomik dengelerin değişmesinde belirleyici olacak ve ayrıca ekonomiyi büyütecek sanayi tesislerini kurmayı hedefliyordu. Kurum devlet sermayesinin iştirak ettiği kurumlarda oldukça sıkı bir devlet denetimini de yapabilecekti. Devlet Sanayi Ofisi Türkiye'de sanayinin "plan dairesi" olarak nitelendirilmişti. Bunun yanı sıra Türkiye Sanayi ve Kredi Bankası'nı da anımsamak gerekir. Devlet Sanayi Ofisi ve Türkiye Sanayi ve Kredi Bankası aslında 1925 yılında kurulan "Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası'nın yerine kurulmuştu[1690].

[1686] İnönü, **a.g.e**., s.536.
[1687] Yıldız, **a.g.t**., s.45.
[1688] "Planlı İktisat", **Milliyet**, 26 Mayıs 1930.
[1689] Kuruç, **Belgelerle Türkiye İktisat …** C.I**,** s.286.
[1690] Janset Özen Aytemur ,**Türkiye'de Yönetim Düşüncesinin Erken Dönemleri Sümerbank 1930-1945**, Libra yay., İstanbul,2010, ss.91-92-93.

Ancak daha sonra plan düşüncesinin hayata geçmesi aşamasında bu iki kurum yani Devlet Sanayi Ofisi ve Türkiye Sanayi ve Kredi Bankası kapatılarak bunların yerine 3 Haziran 1933'de 2262 sayılı kanunla Sümerbank kurulmuştu[1691].

A.1.a. Uygulamalar

Hızlı bir sanayileşme ve kalkınma süreci için Devletçilik ilkesinin benimsenmesinin ardından devletin girişimci olarak iktisat ve sanayi alanına girmesi gerekiyordu. Bunun içinde devlet iktisadi devlet teşekkülleri yoluyla bir kamu kesimi oluşturmak durumundaydı. İktisadi devlet teşekkülleri devletin, yatırım ve finansman aracı oluyor bu haliyle de iktisadi kalkınmaya öncülük ediyordu[1692]. Devlet eliyle yapılacak bu kalkınmanın bir düzen ve plan doğrultusunda yapılması kaçınılmazdı[1693]. Burada dikkati çeken noktalardan biri de Türkiye'de devletin plan teşkilatı meydana getirirken gerektiğinde özel teşebbüs yatırımlarını dahi kendi konusu sayması ve tıpkı Sovyet modelinde olduğu gibi zaman bölümlerini kullanarak bunları uygulamaya çalışmıştı[1694].

Devletçiliğin yukarıdaki yorumunda da görüldüğü gibi devlet gerektiğinde özel teşebbüse ait yatırımları da kendi konusu gibi ele alabiliyordu. Bunun örneklerini görmek olanaklıydı. Örneğin Trakya'da Alpullu'da ilk özel şeker fabrikası kurulmuştu. Bu şeker fabrikasının işletilmesi dönemin kimi gazetecileri tarafından eleştirilmekteydi. Bu eleştiri sahiplerinden bir tanesi Zekeriya Sertel'di. O yukarıda adı geçen işletmelerle ilgili şunları demişti:

"Bu fabrikanın sahipleri Hayri İpar ve Şakir Kesebir adında iki büyük kapitalistti. Hükümet bu fabrikatörlere bir sürü imtiyaz tanımıştı. Örneğin dışarıdan getirilen şeker, memlekete 36 kuruşa mal oluyordu. Oysa Alpullu fabrikası kendi şekerini 70 kuruşa satıyordu. Devlet bu fabrikatörleri korumak için dışarıdan 36 kuruşa satın aldığı şekerleri de 70 kuruşa satıyordu. Aradaki fark bu fabrikanın sahiplerinin cebine iniyordu. Biz bu farkı belirterek Alpullu şirketinin nasıl halkın kesesinden haksız yere kilo başı 35 kuruş çaldığını rakamlarla ve belgelerle saptıyorduk"[1695].

Planlı bir ekonomik kalkınma Atatürk'ün de öngörüsü olup başarının ancak akılcı ve planlı bir çalışmayla mümkün olacağını dile getirmişti[1696].Türkiye'deki plan uygulaması devletçi politikaların bir yansıması olarak görülmekteydi. Ancak Türkiye'de uygulanan

---

[1691] **A.g.e**., s.96.
[1692] Yüksel Ülken, **Atatürk ve İktisat**, Türkiye İş Bankası Kültür yay.,Ankara,1981, s.35.
[1693] **A.g.e**., s.37.
[1694] Şevket Süreyya Aydemir, **İnkılâp ve Kadro**, Remzi Kitapevi, İstanbul, 2003, s.57.
[1695] Zekeriya Sertel, **Hatırladıklarım**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2001, s.171.
[1696] Ülken, **a.g.e**., s.37.

planın Sovyet modelinde olduğu gibi "zorlayıcı" olmaktan çok ülkenin doğal ekonomik gelişimine paralel olarak hazırlandığı anlaşılmaktadır[1697].

Şevket Süreyya Aydemir Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra ve Batı cephesinde yer alan demokratik nitelikli içinde belli bir zaman için iktisadi planlama hazırlayan ilk ülkenin Türkiye olduğunu söylemişti. Gerçi savaş sonrasında da devlet eliyle planlı uygulamalar olmuştu ancak bunlar kalkınma stratejisinin bir sonucu olmaktan çok savaş ekonomisinin bir gerekliliği olarak belirmişti. Türkiye'de ortaya çıkan plan ve planlama konuları tamamen iktisadi konuları kapsamaktaydı[1698].

Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı kimi eksiklerin olmasına karşın başarılı kabul edilmiştir. Bu doğrultuda Türkiye'de yeni plan denemelerine yönelinmişti[1699].

Atatürk dönemi ekonomisini yorumlarken plancılık düşüncesinin bütününü oluşturan aşamalar şöyle sıralamıştır: 1923 İktisat Kongresi ve kongrede alınan karar, 1930 yılında ortaya çıkan İktisat Programı ve bu programı takip eden süreçte 1933 ve 1936 Sanayi Planları. Dolayısıyla buradan hareketle plan düşüncesinin sadece bunalıma çözüm arayışı olarak ortaya çıktığını düşünmenin resmin bütününü görmek açısından eksik olacağı izlenimi uyandırmaktadır[1700].

İktisadi kalkınma için birinci dayanak olarak para kabul edilmiştir. Yeni girişimler için milli sermaye teşekkülleri yeterli olmadığından Türkiye'de devlet sermayeciliği bu işe girmişti. Bu bir zorunluluk olarak belirmişti. Bunun için devlet maliyesinin hem rutin ve zorunlu masrafları karşılaması, hem de kalkınma masraflarının bir kısmını karşılayacak bir halde olması gerekirdi**[1701].**

Cumhuriyet kadroları planlı ekonominin uygulanabilmesi için kimi finans kuruluşları da oluşturulmuştu. Söz konusu süreç yukarıda da değinildiği gibi daha bunalım öncesinde başlamıştı. Bu finans kuruluşlarından ilk olarak 1925'de kurulan "Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası" gösterilmektedir. Bu banka ile kamu girişimlerinin finansmanının sağlanması düşünülmüştür[1702]. Kurumun adı sonraki yıllarda "Türkiye Sanayi ve Kredi Bankası" olacaktır. Banka, devletin endüstiriyel girişimlerinin finansmanını sağlayacaktı. Bu anlayışın bir devamı olarak 1932'de Devlet Sanayi Ofisi kurulmuştur. Bu kurum endüstiriyel tesislerin hazırlanması ve Ekonomi Bakanlığı'nın onayını aldıktan sonra yatırma ve üretime geçme yetkisine sahipti. 1933 yılında kurulan Halk Bankası'nın ise yerel girişimcilerin finansman

---

[1697] Muzaffer Tepekaya, "Atatürk'ün Devletçilik İlkesi", **Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi)**, İzmir, 1993, s.225.
[1698] Aydemir, **Tek Adam**… C. III, s.353.
[1699] Yıldız, **a.g.t**., s.46.
[1700] Ali Nejat Ölçen, "1923-1938 Döneminde Birinci ve İkinci Sanayi Planları" **Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi,** A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi yay., Ankara, 1982, s.136.
[1701] **Cumhuriyet Devrinde…** , s. 6-7
[1702] Ölçen, **a.g.m**., s.136.

sorununu çözmesi planlamıştı. Yukarıda adı geçenlerin yanı sıra yapılacak yatırımların finans kaynağını oluşturacak kurumların arasında Sümerbank ve Etibank'ta vardı[1703].

Türkiye'de devletçiliğin uygulanma safhası iki şekilde olmuştu. Bir taraftan devlet eliyle işletmeler kurulmuş, diğer yandan ekonomik hayatı düzenleyecek önlemler alınmaya çalışılmıştı. Bu çerçevede en önemli uygulamalardan bir tanesi Birinci Beş Yıllık Sanayi Planıdır[1704].

Planın hazırlandığı dönemde Ekonomi Bakanlı'ğında Celal Bayar bulunmaktadır ve o planı Başvekâlete sunmuştur. Türkiye'nin böylesi bir sanayileşme planı hazırladığı dönemde, 1932 yılında Londra'da bir iktisat konferansı gerçekleşmişti. Konferans bir yandan dünya ekonomik bunalımına çare ararken bir yandan da sömürge durumunda olan ülkelerin sanayileşme hareketleri üzerinde durmuştu. Az gelişmiş ya da sömürge durumunda olan ülkelerin sömürgeleşme hareketlerine yönelik eleştriler gün yüzüne çıkmıştı. İşte böylesi bir ortamda Türkiye'nin sanayileşmeye yönelmesi son derece önemli bir atılım olacaktı. Elbette Türkiye'nin bu girişimi onu sadece hammadde satıcısı bir ülke olarak görmek isteyen sanayileşmiş ülkeler için pekte hoş bir durum değildi. Zira Türkiye sanayileşerek aslında dışa bağımlılıktan kurtulmuş olacaktı[1705]. Planın, bunalım döneminde az gelişmiş bir ülke olan Türkiye'nin, sanayileşme sürecine yönelerek sanayileşmiş sömürgeci ülkelerin baskısından kurtulabilmek için; bir fırsat yaratmaya çalıştığı yorumu yapılmaktadır[1706].

Planda *"Memleketin hayati bir davası halini almış olan sanayileşme dâhil büyük işlerin devlet tarafından başarılması ve tahakkuk ettirmek istediğimiz iktisat planına dâhil birçok tedbirlerin sırasiyle ve sistematik bir icraat programı halinde devlet tarafından tatbikine geçilmesi mühim mikyasta vesaite mütevakkıftır"* denilmekteydi[1707].

Türkiye'nin söz konusu tarihlerde sanayisini geliştirmek için haklı nedenleri vardır. Dünya ekonomik bunalımı nedeniyle bulunması güçleşen döviz sıkıntısı, dünya piyasalarında hammadde fiyatlarının düşmesine bağlı olarak Türk işçisine ve çiftçisine daha karlı faaliyet alanları bulmak arayışı ve dünyanın içinde bulunduğu bunalım şartları nedeniyle Türkiye'nin ihtiyaç duyduğu temel sanayi tesislerinin ülkede kurulması ihtimali sanayileşme için önemli gerekçelerdi[1708].

1931-1933 yılları arasında hazırlanan plan 1933 yılının Ocak ayında tamamlanmış, Ekonomi Bakanlığı'na yollanmıştı. Plan, Ekonomi Bakanlığı'nın 17 Nisan 1934 tarihli yazısı

[1703] **A.g.m**., ss.136-137.
[1704] Bilge Aloba Köksal- A. Rasih İlkin, **Türkiye'de İktisadi Politikanın Gelişimi(1923-1973)**, Yapı ve Kredi Bankası yay., (basım yeri yok) 1973, s.6.
[1705] Şevket Süreyya Aydemir, **İkinci Adam …** C.I, s.415.
[1706] Serkan Tuna,- **Dünya Ekonomik Krizine Bir Cevap mı? -Türkiye'de Devlet İşletmeciliği ve Sümerbank (1932-1939)**, Derlem yay.,İstanbul,2009, s.149.
[1707] Birinci Sanayi Planı,(yayımlayan) Afetinan, **Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyetinin Birinici Sanayi Planı 1933**, TTK, Ankara, 1972, s.11.
[1708] **A.g.e**., ss.10-11.

ile Sümerbank'a tebliğ edilmişti. Tesislerin yapımı için 3 Haziran 1933'te Sümerbank 20.000.000 liralık bir sermayeyle kurulmuştu. Söz konusu sanayi programıyla 80.000.000 liralık bir maliyet tahmin edilmişti ancak maliyetin 90.000.000 lirayı aştığı anlaşılmaktadır[1709]. 1934 yılının Mayıs ayında yürürlüğe girmişti[1710]. Türkiye ile Sovyet Rusya Hükümeti arasında imzalanacak olan anlaşmadan elde edilecek sekiz milyon dolarlık kredinin sanayi programının gerçekleşmesi için kullanılacağı da belirtilmişti[1711]. Ayrıca planın uygulanabilmesi için eğer olanak bulunursa uluslararası kredi olanaklarından yararlanılma yoluna gidilecekti. Ancak yine hükümet programının uygulanabilmesi için asıl kendi bütçe kaynaklarını kullanmaya çabalamıştı[1712].

Birinci Beşyıllık Sanayi planına bakıldığında şu esaslar görülmektedir: Esas hammaddeleri Türkiye'de yetişen veya şimdilik yetişmemekle birlikte kısa süre içinde hayata geçmesi olanaklı görünen sanayi kolları ele alınmıştır. - Bu sanayi kolları büyük sermaye ve teknik güç istediğinden kuruluşları Devlete veya Milli Kurumlara bırakılmıştı. -Kurulmasına karar verilen sanayinin üretim kapasitesi Türkiye'nin ihtiyaç ve tüketim kapasitesiyle orantılıydı[1713].

Dönemin tanıklarından Şevket Süreyya Aydemir de ilk sanayi planının hedefini öncelikle Türkiye'nin ithal ettiği ancak hammaddeleri Türkiye'de olan ya da bazı hammaddeleri ithal ederek içerde kurulmaları olanaklı olan sanayi kolları ve ünitelerinin devlet gücüyle ya da mümkün olan yabancı yardımlarıyla kurmak olarak belirtmişti[1714].

Türkiye'de kurulması planlanan sanayi kolları beş grupta toplanmıştı:

1- Mencusat (Dokuma Sanayii-Pamuk, kendir, yün)

2- Maadin (Maden Sanayii-Demir Sömikok kömürü, kömür müştakları, bakır, kükürt)

3- Selüloz Sanayii(Selüloz, Kağıt ve karton, suni ipek)

4- Seramik Sanayii(Şişe, cam, porselen)

5- Kimya Sanayii(Zaçyağı, klor, sudkostik, süper fosfat[1715])

Birinci Sanayi Planında yer alan diğer işler ise şöyleydi[1716]:

1- Elektrifikasyon meselesi ve enerji teşkilatı

2- Altın ve petrol arama işleri ve teşkilatı

3- Jeoloiji tedrisatı ve jeolog yetiştirilmesi

4- Mesleki Tedrisat(Teknik Öğretim)

[1709] Aydemir, **İkinci Adam** …C.I , ss.436-419.
[1710] Köksal- İlkin, **a.g.e**., s.6.
[1711] Afetinan, **Devletçilik İlkesi ve**…, s.11
[1712] Aydemir, **İkinci Adam** …C.I, s.416.
[1713] Afetinan, **Devletçilik İlkesi ve**…, s.16.
[1714] Aydemir, **İkinci Adam** …C.I, s.413.
[1715] Afetinan, **Devletçilik İlkesi ve**…, s.13.
[1716] Bkz:çşt.syf., Afetinan, **Devletçilik İlkesi ve**...; ayrıca bkz: Aydemir, **İkinci Adam …**C.I, s.414.

Tablo 47: I.Beş Yıllık Sanayi Planında yapılacak işlerle ilgili Sümerbank'ın yapacağı tahmin edilen yatırım hacimleri

Sanayi	TL
Pamuk	18.538.000
Demir	10.000.000
Kâğıt	3.790.000
Kimya	2.360.000
Kendir	1.700.000
Kamgarn	1.650.000
Sellüloz	1.025.000
Porselen	800.000
Bakır	550.000
Suni İpek	490.000
Kükürt	150.000
Öğrenci Ödeneği	500.000
Toplam	41.553.000

(Kaynak: Serkan Tuna,- **Dünya Ekonomik Krizine Bir Cevap mı? -Türkiye'de Devlet İşletmeciliği ve Sümerbank (1932-1939)**, Derlem yay., İstanbul, 2009, s.210)

Tablo 48: I.Beş Yıllık Sanayi Planında yapılacak işlerle ilgili İş Bankası'nın yapacağı tahmin edilen yatırım hacimleri

Sanayi	TL
Sömikök	1.000.000
Şişe ve cam	1.250.000
Kükürt	150.000
Toplam	2.400.000

(Kaynak: Aydemir, **İkinci Adam …,** C.I, s.414.)

Birinci sanayi planı üzerinde yeni ilaveler ve değişiklikler de olmuştu. Bunlar arasında Sivas Çimento, İzmit ikinci kağıt fabrikaları ile Bakırköy Bez Fabrikasının genişletilmesi gibi ilaveler olmuş ve bunlar da Sümerbank'a verilmişti. Programa sonradan 32 çeşit iş eklenmişti. Bu nedenle program başta düşünülen maliyet miktarını aşmış oldu[1717].

[1717] Aydemir, **İkinci Adam…** C.I, ss.417-418.

Tablo:49

Birinci Sanayi Planı Döneminde Yatırımların Gerçekleşme Süreleri			
Tesisin Adı	**Programa Girişi Tarihi**	**Gerçekleşme Tarihi**	**Süre (AY)**
Kayseri Bez Fab.	20.5.1934	16.9.1936	27
Ereğli Bez Fab.	20.10.1934	4.4.1937	30
Nazilli Bez Fab.	25.8.1935	4.4.1937	18
Bursa Merinos Fab	28.11.1935	2.2.1938	26
Gemlik yapay İpek Fab.	22.5.1935	1.2.1940	47
İzmit Kağıt	14.8.1934	18.4.1936	20
Karabük Demir Fab.	3.4.1937	9.9.1939	26
Malatya Bez. Fab	1937	1939	24
Uşak Şeker Fab.	6.11.1925	17.12.1926	13
Sivas Çimento Fb.	1936	5.6.1943	72
Süperforsat Fab.	1938	15.4.1944	72

(Kaynak: Ali Nejat Ölçen, "1923-1938 Döneminde Birinci ve İkinci Sanayi Planları", **Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi**, A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi yay., Ankara, 1982, s.145.)

Birinci Sanayi Planına göre ön görülen fabrikaların büyük bir kısmı 1938 yılına gelindiğinde hayata geçmişti. Yani bu ilk planın büyük bir kısmı uygulanmıştı[1718].

İkinci Sanayi Planına gelince:

İkinci plan denemesi sürecinde dünya genelinde patlak veren savaş, Türkiye'de de yeni yatırımların kaderini olumsuz etkilemişti. Bu planın uygulanamamasındaki en önemli gerekçe kaynak yetersizliği olmuştu[1719].

Dönemin tanıklarından Afet Hanım, ikinci planın hazırlanış gerekçesini şöyle açıklamıştı: "*1933 raporlarına göre, bazı sanayi kuruluşları faaliyete geçmiş, fakat bunların daha geniş alanda ve memleketin ham madde kaynaklarının endüstri mamülleri haline getirilmesi gerekli idi"*[1720]. İşte ikinci plan bu amaçla hazırlanmıştı.

İkinci Planı başvekâlete sunan Ekonomi Bakanı Celal Bayar; Türkiye için ensdüstrileşmeyi "*bir milli varlık savaşı, bir milli müdafaa mücadelesi"* olarak görmekte ve bunun için yapılan "*fedakârlık ve sıkıntının bir milli mücadelenin"* sonucuyla karşılaştırılamayacağını belirtmekteydi. Bayar, Türkiye'de sanayileşmenin gerekliliğiyle ilgili artık şüphelerin kalmadığını hatta sanayi hareketleriyle ziraat hareketlerinin birbirinden ayrılmayacak bir duruma geldiğini belirtmekteydi[1721].

Planda değinilen noktalar arasında sanayi eğitiminin de programlaştırılması ve özellikle maden sanayisi alanında eleman yetiştirilmesi üzerinde durulmuştu. Bu amaca uygun olarak her yıl yabancı ülkelere 35 öğrenci gönderilmesi dahi düşünülmüştü. Söz

[1718] Aytemur, **a.g.e**., s.101.
[1719] Tuna, **a.g.e**., s.150.
[1720] Afetinan, **Türkiye Cumhuriyetinin İkinci Sanayi Planı 1936,** TTK, Ankara,1989, bkz. çşt. syf.
[1721] **A.g.e.,** bkz. çşt. syf.

konusu plan dönemin de en az 100 öğrencinin yurt dışında eğitim görmüş olarak ülkeye dönmesi öngörülüyordu. Aslında sanayinin diğer sektörleri içinde Sümer Bank yabancı ülkelere öğrenci göndermişti. Bunun yanı sıra deniz işleriyle ilgili olarakta dışarıya öğrenci gönderiliyordu. Sanayi planın hedefleri arasında her alanla ilgili yeterli derecede uzmanlaşmış teknisyen elde etmek için çalışmaya devam etmek vardı[1722].

İkinci Sanayi Planı ilkine göre her açıdan daha kapsamlı hazırlanmıştı. İkinci plan dâhilinde yüzden fazla tesis ve fabrika olması düşünülmüştü. Kurulacak olan işletmelerin kollarına gelince; madencilik, maden kömürü ocakları, elektrik santralleri, toprak sanayi, gıda maddeleri sanayi ve ticareti, kimya sanayi, mekanik sanayi ve denizcilik gibi başlıklar vardı[1723]. Aydemir ikinci planın hazırlanmasında yabancı uzmanların yer aldığından söz etmektedir. Bunlar arasında Alman Prof. Baade de bulunmuştur. Bu programda *" meyve kurutmaları veya hayvancılık tesislerinden, ekmek veya yağ fabrikalarından Limon, Portakal işletmelerinden, maden işletmelerine, Ferro-krom tesislerine, denizyollarına, margarin, boru, ateş tuğlası, teneke fabrikalarına…"* kadar pek çok tesis ve işletmenin açılması planlanmıştı. İkinci sanayi planı 20.1.1936-24.1.1936 tarihleri arasında Ankara'da toplanan endüstri kongresince seçilmiş olan uzmanların verdikleri etüt raporlarının ekonomi bakanlığı tarafından incelenmesi sonunda basılmıştı[1724]. İkinci plan 16.9.1938 tarih ve 2/9624 sayılı karar ile kabul edilmişti[1725].

Bu planın esasları ise şu şekilde özetlenebilir:

1- Birinci planda olduğu gibi ikinci planda da Türkiye'nin ekonomik yapısına ve şartlarına uygun büyük sermaye ve teknik güç isteyen hammaddesi tamamen Türkiye'de olan endüstri tesislerinin kurulması

2-Türkiye'de sürümü az ancak ihracat için önemli madenlerin gerek ham olarak gerekse yarı işlenmiş olarak ihracata daha uygun hale getirilmesi ve böylece bu malların ekonomik bakımdan daha değerli hale getirilmesi

3-Deniz, göl ve ırmaklardan faydalanarak su mahsullerinin yetiştirilmesi ve ayrıca hayvancılığı geliştirilmesi ve Türkiye dâhilinde yetişen meyvelerin hem iç pazarlarda hem dış pazarlarda sürümünün arttırılarak halka yeni kazanç olanakları sunulması

4-Kömür üretiminin daha rasyonel bir şekilde yapılması ve ayrıca milli savunma için mübrem bir ihtiyaç olan mayi karbüranla birlikte ev mahrukatı sorununun organizasyonunun belirlenmesi

5-Ülkenin enerji ihtiyaçlarının geniş bir şekilde karşılanması için iki büyük kalorik elektirk santrali kurulacak ve ülkenin batısındaki büyük şehirlerle buralarda kurulacak sanayi

[1722] **A.g.e.,** s.15.
[1723] Tuna, **a.g.e**., ss.150-151.
[1724] Afetinan, **Türkiye Cumhuriyetinin İkinci**..., bkz.çşt. syf.
[1725] Aydemir, **İkinci Adam** …C.I, ss.418-419.

tesislerine bu elektrik santralleriyle "cereyan" verilecekti. Böylece ülke içinde milli müdafaa ve ekonomik bakımlardan elverişli sanayi merkezleri yaratılacaktı

6-İlk planda kurulması kararlaştırılmış olan Karabük demir ve çelik fabrikalarının yarı mamul maddelerini işleyecek yeni fabrikaların kurulması öngörülmekteydi[1726]. İkinci planda dikkati çeken en önemli nokta sadece sanayi alanına değil aynı zamanda ülkenin tarımsal üretimi ve hayvansal üretime yönelik hedeflerin de koyulmuş olmasıydı.

Her iki plan da da büyük sermaye ve güçlüğü tekniğe ihtiyaç duyan sanayi kolları için özel teşebbüs ve sermayeye yer verilmemiş, bunların plan dışında kalan alanlarında faaliyetleri tamamen serbest bırakılmıştı[1727]. Gerek ilk gerekse ikinci sanayi planları Türkiye'de devlet işletmeciliği politikalarına örnek gösterilmektedir. Her ne kadar ikinci sanayi planının hayata geçmesinde sıkıntı olsa da yine de planın mantığı ilkinin anlayışının bir devamı niteliğindeydi[1728].

Bu dönemde devletçilik uygulamalarından Türkiye ekonomisine gelen katkının sınırlı olduğu da belirtilmektedir. İmalat sanayiinde ve diğer bazı başka alanlardaki devlet kuruluşları 1933 yılına kadar faaliyete başlayamamışlardı. 1939 yılına göre ise, imalat sanayi ve madencilik dallarında faaliyette bulunan devlet kuruluşlarının sayısı ancak 20 idi. Bunların 16 tanesi hayata geçmişti. Resmi rakamlara göre 1938 yılında imalat sanayi, madencilik ve enerji alanlarında çalışan insan sayısı iş gücünün yaklaşık %10'u olan 600 bin kişiydi. Devlet kuruluşları ise bu istihdamın ancak % 1'ini sağlıyordu. Aynı dönemde imalat sanayindeki toplam istihdamın %75'i küçük ölçekli özel kuruluşlar tarafından sağlandığı için, ekonomideki büyümenin özellikle sanayi sektöründeki devlet kuruluşlarının tek başına yaptığı bir iş olmadığı ortaya çıkıyordu[1729].

Esasen bu dönem bir zorunluluk olarak belirdiği için özel sanayi sermayesi ile devlet rakip olmaktan çok birbirlerini tamamlamışlardı. Devlet işletmeleri için oluşan fiyat ve maliyet koşulları özel sanayi kesimi için de geçerli sayılmış ve genişleyen devlet kesiminden doğan yeni talepin, devletin yatırım yapamadığı daha küçük sanayi dallarında belli bir canlılık belirmesine yaramıştı[1730].

Bu süreçte Türkiye ithalatı azalttığı için ithal mal sıkıntısı olmasına karşın bu sıkıntının üstesinden yeni açılan sanayi tesisleriyle gelinmeye çalışılmıştı. Türkiye yeni bir kalkınma modeliyle krizden etkilenmemek için kendini dışa kapayacak; bu yolla dışa

---

[1726] Afetinan, **Devletçilik İlkesi ve**..., s.17. ve ayrıca bkz: Afetinan, **Türkiye Cumhuriyetinin İkinci**..., ss.7-8.
[1727] Afetinan, **Türkiye Cumhuriyetinin İkinci**..., s.8.
[1728] Tuna, **a.g.e**., çşt,syf.
[1729] Pamuk, **a.g.e**., s.175.
[1730] Yıldız, **a.g.t.**, s.48.

bağımlılığını en alt seviyeye indirmiş olacaktı[1731]. Türk ekonomisinin dışa kapanmış olması 1930'lardan önce sürekli açık veren dış ticareti (ithalat-ihracat) bu tarihten sonra fazla vermesi şeklinde kendini gösterecekti. Bu fazla 1938'e kadar devam ettikten sonra 1938 yılında dış ticaret 3,8 milyon lira açık verdi[1732].

Sanayi uygulamalarının yakın tanıklarından olan Şevket Süreyya Aydemir'in dönemle ilgili değerlendirmeleri son derece önemlidir. Aydemir; üzerinde durduğumuz dönemin ve planlı sanayi uygulamalarının bütün çelişmeli anlamlarına ve hatta anlamsızlığına karşın Türkiye'nin bir devletçiliğe yöneliş ve yakın dönemlerin plan anlayışından uzak da olsa kendi gücünü seferber ederek özgür bir kalkınma çabası olduğunu belirtmektedir[1733].

A.2. Devletçilik Etrafında Dönen Tartışmalar

A.2.a. Türkiye'de Devletçilik Düşüncesi

Devletçilik; karma ekonomi ve bir çeşit güdümlü ekonomi olarak yorumlanmaktadır[1734]. Türkiye'de devletçilikle ilgili tartışmalar Cumhuriyet döneminden daha önce başlamıştı. Türkiye'de devletçiliğin genel çerçevesini çizmeye çalışanlar bunu Osmanlı- Türk toplumsal yapısının devlete öncelik veren anlayışında aramışlardır. Korumacılığa dayanan sanayileşme düşüncesinin Osmanlı düşün hayatında yeri olan bir anlayış olduğunu söylemek mümkündür[1735]. İlhan Tekeli devletçilik tartışmalarının 1908 yılına kadar götürülebileceğini belirtmektedir. Bu süreç İttihat ve Terakkiyle devam etmiş, özellikle söz konusu partinini ideologlarından Ziya Gökalp ve Tekin Alp'in, Cumhuriyet'in ilk yıllarında da Yusuf Akçura'nın "iktisadi devletçilikle" ilgili önerileri olduğu anlaşılmaktadır[1736].

Türkçülük düşüncesinin savunucuları "milli iktisat ve devletçilik"i İngiliz sömürgeciliğine ve liberalizme karşı ortaya koymuşlardı. Dönemin ideologlarının "iktisadi devletçilik" düşünceleri Cumhuriyet kadroları tarafından da benimsenmişti[1737]. Bu benimsemenin, en net örneğini İzmir İktisat Kongresi'nde görmek mümkündür. Buna göre İzmir'de toplanan bu kongreye katılan gruplar kendi çıkarlarıyla ilgili önemli talepleri ve

---

[1731] **Türk Dış Politikası Kurutluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar I 1919-1980** Editör Baskın Oran, İletişim yay.,2009, s.247.
[1732] **A.g.e**., s.249.
[1733] Aydemir, **İkinci Adam …**C. I**,** s.420.
[1734] Aydemir, **Tek Adam …**C. III, ss.351-352.
[1735] Yıldız, **a.g.t**., s.30.
[1736] İlhan Tekeli -Selim İlkin, **Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu**, Bilge Kültür Sanat yay., İstanbul, 2009, s.79.
[1737] Keser, **a.g.e**., s.116.

önlemleri devletten isteyerek toplumsal kalkınmanın ve refahın devletten beklenen bir görev olduğu anlayışını ortaya koymuşlardı[1738].

Tekeli'ye göre, Cumhuriyeti kuran kadro ve onlar etrafında gelişen siyasi çevreler devletçilik konusunda yapılan tartışmalarda belirli bir esneklik gösterebilmişlerdi. Ona göre bunun bir uzantısı olarak aslında devletçilikle örtüşmeyen liberal görüşler bile devletçilik olarak yer yer savunulmuştur[1739].

Türkiye'nin devletçiliğe yönelmesinde en etkili gerekçe olarak yeni kurulan Türk devletinin içinde bulunduğu ekonomik, sosyal, kültürel ve siyasi durum gösterilmişti. Büyük Savaş sonrasında fakir düşen ülke, geri kalmışlığı kadar sermaye bakımından da yetersiz, alt yapısı çökmüş, sanayi tesisleri yok denecek kadar az ve ulaşım olanakları son derece sınırlı bir durumdaydı[1740]. Türkiye'de devletin ekonomik hayattaki rolü, Türkiye'yi bağımsız millet yapmak düşünüşünün gerektirdiği bir roldü. Türk Devrimi'nde devlet ve iktisat kavramlarının yan yana gelmesi ve hep bir arada telaffuz edilmesi bir tesadüf değil, açık bir zorunluluk olarak görülmüştü[1741]. Buna göre "İktisadi devletçilik" Türkiye'nin kendi koşullarından doğmuştu. Ülkenin geniş anlamda askeri, mali ve iktisadi olarak korunması, gerekli tesis ve teşekküllerin kurulmasına çalışıldı. Bunun için "inkılâp hükümeti" maddi manevi kişilere yardım ederek kurduracağı sanayi kurumları ve bazı ekonomik teşebbüsleri, doğrudan doğruya devlet tekeli veya kendi denetimi altında ve sermayedarları bulunduğu mali teşekküleri yoluyla meydana getirerek yani girişimci durumuna geçerek sermayedarlık yapma yoluna gitmişti[1742]. "İnkılâp hükümetini" iktisadi devletçiliğe götüren nedenlerin başında "ticaret ve sanat alanında, mesleki ehliyetsizlik ve teşebbüsten mahrumiyet" gibi nedenler gösterilmekteydi[1743].

Devletçilik, Batılı ülkelerde farklı şekillerde görülmüştü. Çağdaş devletçilik kavramı Batılı devletlerde 19.Yüzyıl'da kullanılmakta olup; I.Dünya Savaşı sonrasında savaş sonrası devletçiliği tanımlamak için "yeni devletçilik"ismi kullanılmıştı. Örneğin Fransa'da tıpkı Türkiye'de olduğu gibi devlet daima demiryolculuk siyasetini uygulamıştı. Benzer şekilde Belçika, İngiltere ve ABD gibi başka ülkelerde de kamu hizmetleri kapsamında devletçiliğin değişik uygulamaları görülmüştü. Devlet işletmeciliği, devlet kapitalizmi gibi isimlendirmeler devletçilik uygulamalarının değişik ifade şekilleriydi. Türkiye'de ortaya çıkan ifade "devlet kapitalizmi" yerine "iktisadi devletçilik"ti. Burada kastedilen sadece

[1738] Murat Sever, **Ahmet Hamdi Başar ve İstanbul Tüccar Derneği**, Libra yay., İstanbul, 2009, s.103.
[1739] Tekeli- İlkin, **Uygulamaya Geçerken**.., s.80.
[1740] Hamza Eroğlu, **Atatürk ve Devletçilik**, Olgaç Matbaası, Ankara,1981, s.24.
[1741] BCA., 030.10.26.152.9.1931.
[1742] Effimianidis, **Cihan İktisad Buhranı…** 2. kitap, s.122.
[1743] **A.g.e**., s.123.

devlet işletmeciliği olmayıp; eğitim, sağlık, vb başka alanlardaki uygulama ve yatırımları da kapsamaktadır[1744].

Devletçiliğin oluşumunda sosyal adaletin ve coğrafi dengenin sağlanmak istenmesi de etkili olmuştu. Türkiye'nin geri kalmışlıktan kurtulabilmesi bu aşamada ancak devlet eliyle olabilirdi. Geri kalmış bölgelerin kalkındırılması ve buralara sanayi yatırımlarının yapılması ancak devlet desteğiyle olabilirdi[1745].

Türkiye'de büyük miktarda bir sermaye olmadıkça, iktisatta devletçilik düşüncesi bir gereklilik olarak algılanmıştı. Bu düşünceye göre tütününü, üzümünü satamayan üretici, kredi bulamayan, malını sevk edemeyen tüccar, şikâyetine çareyi devletten aramaz ve aynı zamanda ekonomik işlere devletin müdahalesini reddederse mantıksız davranmış olurdu. Bu davranış aynı zamanda devletin rolünü anlamamak gibi *"gafilâne"* bir hareket de olacaktı[1746]. Ekonomiyi, milli mesele olarak ele alan bu yorum; iktisadi kurtuluş hareketinin sadece fertler, şirketler ve kooperatifler ile olanaklı olmadığı için devletin ekonomiye müdahale etmesini yararlı ve hatta zorunlu görmüştü[1747]. Ekonomik kalkınmanın gerçekleşmesinde özel teşebbüsün yeterli olmadığı ortadaydı. Türkiye'deki, sermaye eksikliği, girişimci kıtlığı ve endüstri sahasında teknik personel yokluğu da bu durumun bir göstergesiydi[1748].

Hükümetin başkanı İsmet Paşa, iktisadi devletçilikle ilgili yüzyılların ihmalini ortadan kaldırmak ve haksız tahribleri imar etmek, yeni zamanın çetin şartlarına karşı devam edecek sağlam bir devlet bünyesi kurabilmek için devleti iktisadi hayatta yıpratan unsurlardan kurtulması gerektiğine vurgu yapmıştı[1749].

1930'lu yılların iktisadi konularda hazırlanmış kimi raporlara da yansıdığı gibi Türkiye'de devletin ekonomiye müdahalesi bir zorunluluk olarak görülmüştü. Buna gerekçe olarak ise; Türkiye'de geniş ölçekli bir "iktisadi inkılâb" gerçekleştirecek "ferdi ve zümrevi" araçların ve serbest girişime dayalı özel sektörün Türkiye'nin ihtiyacına göre yeteri derecede gelişmemiş olması gösterilmişti. Dolayısıyla devlet ekonominin gelişmesi için alıncak önlemlerle yakından ilgilenmek zorunda kalmıştı. Bu anlayışa göre büyük ölçekteki iktisadi işlerin devlet yardımı ile ve milli kurumlar tarafından yapılması bir zorunluluk olarak algılanmaktaydı[1750].

[1744] Aydemir, **Tek Adam**… C III, ss.351-352.
[1745] Serhat Butur, "Atatürk Döneminde Devletçilik Modelinin Uygulanması Evresinde Türkiye- Sovyetler Birliği İlişkileri (1934-1938)", **İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Anabilim Dalı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi),** İstanbul, 2008**, s**s.18-19.
[1746] BCA., 030.10.26.152.9.1931.
[1747] BCA., 030.10.26.152.9.1931.
[1748] Butur, **a.g.t**., s.16.
[1749] Effimianidis, **a.g.e**., s.122.
[1750] BCA., 030.10.25.152.10.,1931.

Türkiye'de devletçilik düşüncesinin gelişiminde hiç şüphe yok ki 1929 ekonomik bunalımının ülkede yarattığı olumsuz hava etkili olmuştu. Dünyanın yaşadığı ekonomik bunalım, Türkiye'de liberal gelişme ümitlerini durdururken; devletin başkenti Ankara'da bir depresyon havasının ortaya çıkmasının da nedeniydi. Bunalım bir yandan ekonomik durgunluğu ve yoksullaşmayı getirirken giderek insan psikolijisi üzerinde bir ruh ve düşünce halsizliği de yaratmıştı[1751].

Kurtuluş Savaşı'ndan 1929 yılına kadar geçen süreçte devletin yer yer ekonomiye müdahalesi olmuştu. Bunun en iyi örneğini demiryolu politikasında görmek mümkündür. Devlet bu dönemden başlayarak gerek satın almalar ve gerekse yeni hatları işletmeye açma yoluyla demiryoluna yatırım yapmaya başlamıştır. Bu doğrultuda ilk adım 22 Nisan 1924 tarih ve 506 sayılı kanunla Haydarpaşa-Ankara, Eskişehir-Konya, Arifiye-Adapazarı demiryolu ile Haydarpaşa Liman ve Rıhtımının devletçe satın alınması izninin verilmesiyle atılmıştı. 1927'de 1042 sayılı kanunla "Devlet Demiryolları ve Limanları İdare-i Umumiyesi" kurularak devlet demiryolları ve limanların işletmesi bu idareye bırakılmıştı[1752].

Ayrıca demiryolunun yanı sıra Kibrit Tekeli, "Tütün İdarei Muvakkatesi Sigara Kâğıdı" Tekeli oluşturulmuştu. Bunlar da göstermektedir ki; dünya ekonomik bunalımı öncesinde de devletin ekonomide belirli ölçülerde etkinliği vardır. Aslında bu durum sermaye, iş gücü, teknik bilgi eksiliği gibi nedenlerle de kaçınılmazdır[1753]. Buna karşın sözünü ettiğimiz 1923-1930 arası dönem daha çok iktisadi yaklaşım açısından libarel kabul edilme eğilimindedir. Sistematik ve tutarlı olarak devletçi politikaların sanayileşme hedefiyle birlikte 1930 yılından sonra başladığı kabul edilmektedir[1754].

Ancak yine yukarıdan beri açıklanmaya çalışıldığı gibi Cumhuriyetin liberal olarak tanımlanmak istenen yıllarında bile aslında devlet ekonomiden soyutlanmış değildir. O günün koşullarında toplum yaşamında önemli pek çok tüketim maddesi yasal düzenlemelerle devlet tekeline alınmıştı. Bu uygulamalar Cumhuriyet'in ilk döneminde liberal politikalara karşın devletin ekonomik faaliyetlerdeki rolünü açıkça ortaya koymaktadır. Örneğin 1924 yılı 20 Nisan tarihli 490 sayılı kanun gereğince kibrit imali ve ithali ile satımı devlet tekeli haline getirilmişti. Şeker inhisarı hakkında 25 Ocak 1926 tarihli 724 sayılı kanun çıkarılarak şeker ithali devlet tekeline alınmıştır. Yine aynı yıl Alpullu ve Uşak şeker fabrikaları üretime başlamıştır.

Devlet tekelleri arasında 1926 tarih ve 725 sayılı Petrol ve Benzin İnhisarı hakkında kanun ile yine İspirto ve meşrubatı inhisarı hakkında 1926 tarihli 790 sayılı kanunu ilk anda

---

[1751] Şevket Süreyya Aydemir, **Suyu Arayan Adam**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1967, s.456.
[1752] Mustafa Altıntaş, **Türkiye'de Planlı Kalkınma ve Uygulama Sonuçları**, A.İ.T.İ Akademesi Muğla İşletmecilik Yüksek Okulu yay.,Ankara,1978, s.97., ayrıca Tepekaya, **a.g.t**.,s.223.
[1753] Altıntaş, **a.g.y**., s.97.
[1754] Yıldız, **a.g.t**., s.31.

anımsamak gerekir[1755]. 725 sayılı kanunla ülke içinde petrol ve benzin ithali hükümetin tekeline bırakılmış olurken; 790 sayılı kanunla da ispirtolu içkilerle alkollü şarapların üretimi, ithali ve satışı devlet tekeli haline getirilmiş oldu. 24 Mart 1926 tarih ve 792 sayılı Petrol Kanunu ile de, Petrol ve maden arama hükümete verilmişti[1756].

1925 yılında Barut ve Patlayıcı Maddeler hakkında 2132 sayılı bir kararname ile bu konuda da devlet inhisarı kabul edilmiştir. bu kararname ile hükümet barut ve patlayıcı maddelerin inhisarını "Barut Mevadd-ı İnfilakiye Anonim Şirketine" vermiştir. Ancak bu şirket devlete karşı yükümlülüklerini yerine getiremeyince şirketi 1929 yılında devlet tekrar devraldı[1757].

Devletin Cumhuriyet'in ilk yıllarında tekel oluşturduğu bir başka alan da sigorta işleriydi. 25 Haziran 1160 sayılı kanunla sigorta işlerinin yürütülmesi devlet inhisarı haline getirilmişti[1758]. Ancak hükümet bu yetkisini yerli sermayeyle kurulmuş olan "Milli Reassürans Türk Anonim Şirketine" devretti[1759].

Tabii yeni devletin kuruluş aşamasında devletin ekonomik hayattaki yeri ile 1930'ların başındaki yeri arasında belirgin farklar oluşmaya başlayacaktır. 1930'larda Türkiye için yönetici konumda olan çoğu kimse için devletçilik adeta bir zorunluluğun doğal sonucudur artık…

Bu konuda görüş ortaya koyan en önemli aydınlardan biri olan Şevket Süreyya Aydemir'in saptamaları, kimi konuları tam olarak anlayabilmek için önemlidir. Devletçilik uygulamalarının tanıklarından Şevket Süreyya Aydemir; 1930'dan sonra Türk ekonomisinde söz konusu olan devletçiliğin öncelikle dünya ekonomik buhranından kaynaklandığını bu anlamda uluslararası bir zorunluluk olarak belirdiğini söylemektedir. Devletçiliğin ilk aşamasında para ve dış ticaret ödemelerinin sıkı denetimi şeklinde ortaya çıktığı daha sonra ise devletin doğrudan ekonomik hayata müdahalesinin başladığını söylemektedir. Giderek devletçilik uygulaması devletini kendisinin yeni tesisler kurmaya başlamasıyla devlet işletmeciliğine yönelmesi şeklinde gelişmiştir. Aydemir, Türkiye'de ortaya çıkan bu ekonomik uygulamaların Türkiye gibi sermayesi olmayan ülkelerde de görüldüğü üzerinde durmuştur[1760].

Bu ve benzeri konularda tartışılan en önemli konulardan biri de "Doktrin" konusudur. 1930'lu yılların başında ortaya çıkan devletçiliğin bir doktrine bağlı olarak gelişmesinden daha ziyade ekonomik durumun yarattığı zorluklardan kaynaklandığı üzerinde durulmaktadır. Bu anlamda devletin sanayi kuruluşları kurup bunları işletmesi bir amaçtan daha çok geçiş

[1755] Effimianidis, **a.g.e.,** 2. kitap, ss.131-132.
[1756] Tepekaya, **a.g.e**.,s.221.
[1757] **A.g.t**., s.222.
[1758] Effimianidis, **a.g.e.,** 2. kitap,s.134.
[1759] Tepekaya, **a.g.t**., ss.221-222.
[1760] Aydemir, **Tek Adam…** C III**,** s.350.

döneminin yarattığı bir ara dönem olarak benimsenmişti. Bu duruma bakarak 1930'larda başlayan devletçilik için kısmi yorumu da yapılmıştı[1761].

Türkiye'de 1930 ve 1931 yılları, bir sonraki devletçi ekonomi politikalarının egemen olduğu döneme geçiş aşaması olarak kabul edilmiştir. Türk Parasının Kıymetini Koruma Kanunu'yla; ticarette hilenin yasaklanması ve ihracatın kontrolü gibi müdahaleci olarak tanımlanan kanunlar 1930 yılında çıkarılmıştı. Devletçiliğe geçişte en belirgin tarih 1932 yılı olarak görülmektedir. 1932 yılında önemli iktisadi kanunlar çıkarılmış, yer yer büyük sermaye çevrelerinin bu kanunlara meclis içinde muhalefet yaptıkları olmuştu[1762].

A.2.b. Mutedil Devletçilik ve Kişilerin Devletçilik Algılamaları

A.2.b.1. Mutedil Devletçilik

Devlet bir yandan Teşviki Sanayi Kanunu ile Türkiye'de özel girişimciliği desteklerken diğer yandan da yine de bu alanı sonsuz özgür bırakmamış ve denetlemeye devam etmişti. Bu devre mutedil (ılımlı) devletçilik olarak nitelendirilmişti[1763].

"Mutedil Devletçilik" konusu 1930 yılının en önemli tartışma konuları arasındadır. Bunalımın etkisinin hissedilmeye başlamasıyla birlikte lider kadronun öncü iki ismi "mutedil devletçilik" kavramını kullanmışlardı. Bunlardan ilki Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Paşa'ydı. O, 1930 yılında büyük bölümünü kendisinin yazdığı Afet İnan tarafından yayımlanan "Medeni Bilgiler" isimli kitabında "mutedil devletçilik" kavramını kullanmıştı. O, "Vatandaşa Karşı Devletin Vazifeleri" başlığı altında devletin toplum için yapması gerekenlerden detaylı olarak söz etmişti[1764].

Yapılması gereken işler arasında yollar, demiryolları vs. gibi nafıa işleri, eğitim işleri, sağlık, sosyal yardım, tarım, ticaret, sanata ait ve ekonomik işler sayılmıştı. Bu işler arasında ekonomiyle ilgili olanların devlet tarafından yapılmasında kesin bir zorunluluk yoktu. Ancak yine de ekonomi işlerinin tamamen kişilere bırakılmasının kamu çıkarları açısından ortaya çıkabilecek zararları da olabilirdi. Bu nedenle devlet ile bireyin karşılıklı çalışma alanlarını ayırmak gerekliydi. Devletin ekonomi işlerinde çalışmasının sınırlarını iyi belirlemek; ancak diğer yandan da yurttaşların kişisel girişimlerinin ve özgürlüğünün devlet tarafından kısıtlanmaması gerekiyordu. Atatürk'e göre ilke olarak devlet bireyin yerine geçmemeliydi. Dolayısıyla bireylerin gelişmesinin, engel karşısında kalmaya başladığı nokta, devlet

---

[1761] Köksal-İlkin, **a.g.e**., s.6.
[1762] Sever, **a.g.e**., s.104.
[1763] Eroğlu, **Atatürk ve**…, s.,35.
[1764] **Medeni Bilgiler** kitabının büyük bir kısmı Gazi Mustafa Kemal Paşa tarafından yazılmıştı. Kitap dönemin Maarif Vekâleti, Milli Talim ve Terbiye Dairesinin 7.9.1931 tarih ve 2197 sayılı kararıyla bir dönem ortaokul ve liselerde ders kitabı olarak da okutulmuştu. Kitabın içinde Millet, devlet, egemenlik, demokrasi, cumhuriyet gibi pek çok kavram hakkında detaylı bilgiler bulunmaktadır. Yıllar içinde kitabın değişik baskıları da yapılmıştır. Bkz: Gazi Mustafa Kemal, **Medeni Bilgiler**, Örgün yayınevi, İstanbul, 2003, çşt. syf.

etkinliğinin sınırını oluşturmalıydı. Ancak ülkenin genelinin yararını ilgilendiren ekonomik işlerde devlet o işi üzerine almalıydı. Madenlerin, ormanların, demiryollarının, deniz ulaşım şirketlerinin devlet tarafından yönetimi, gibi işler devletin sorumluluğunda olması gereken işlerdendi.

Atatürk ekonomik işlerde devletin ve kişilerin yerini açıkladıktan sonra konuyu şöyle özetlemişti:

"Türkiye Cumhuriyeti'ni idare edenlerin, demokrasi esasından ayrılmamakla beraber "mutedil devletçilik" prensibine uygun yürümeleri, bugün içinde bulunduğumuz hallere, şartlara ve mecburiyetlere uygun olur. Bizim takibini muvafık gördüğümüz mutedil devletçilik prensibi, bütün istihsal ve tevzi vasıtalarını fertlerden alarak, milleti büsbütün başka esaslar dâhilinde tanzim etmek gayesini takip eden sosyalizm prensibine müstenit kolektivizm yahut komünizm gibi hususi ve ferdi, iktisadi teşebbüs ve faaliyete meydan bırakmayan bir sistem değildir"[1765].

1930 yılında Başvekil İsmet Paşa da "mutedil devletçilik" kavramını kullanmıştı. Hatta bu konu ile ilgili görüşler dile getirilirken, Celal Bey'in (Bayar) görüşleri de son derece belirleyici olmuş ve giderek İsmet Paşa ile aralarında yaşanan ayrılıkların da temel nedeni olarak ortaya çıkmıştır. İsmet Paşa'nın bu kavramı kullanması bir anlamda hükümetin resmi politikasını ortaya koyması bakımından önemliydi. Çünü yer yer İsmet Paşa'nın kimi politikaları eleştirilir olmuştu. Bu eleştirilerin ortaya çıkmasında bunalıma siyasal bir çözüm üretmek amacıyla 1930'da kurulan Serbest Cumhuriyet Fırkası etkili olmuştu. Söz konusu bu parti Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın yönlendirmesiyle olmuştu. Liberal olan bu yeni fırka yabancı sermayeyi destekliyordu ve devlet tekellerini eleştiriyordu. Özellikle Cumhuriyet'in kurucu yönetici kadrosunun en önemli övünç kaynağı olan demiryolu yatırımlarına harcanan paralar Fethi Bey tarafından çok eleştirilmekteydi. İşte bu tablo karşında CHP yani başbakan İsmet (İnönü) Paşa 30 Ağustos 1930'da Sivas demiryolunun açılışında "mutedil devletçi" olduğunu açıklayarak devletçilik teriminin siyasal litaratürde sıkça kullanılmasının en önemli vesilesi olmuştu[1766].

Sivas'a ulaşan demiryolu hattı devlet sermayesi ve bütçe gelirleri ile yapıldığı için, Fethi bey bu durumu şiddetle eleştirmişti. Sivas demiryolunun açılışında İsmet Paşa, Fethi Bey'in iddialarına cevap vererek Halk Fırkası'nın ilkelerini "mutedil devletçi" olarak tanımlamıştı[1767].

Bu tür eleştirilere karşı İsmet Paşa " mutedil devletçiliği" şöyle açıklamıştı:

[1765] **A.g.e**., s.78.
[1766] **Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından…**, s.248.
[1767] Başar, **Atatürk'le Üç Ay ve**..., s.12.

"Liberalizm nazariyatı bütün memleketin güç anlayacağı bir şeydir. Biz iktisadıyatta hakikaten mutedil devletçiyiz. Bizi bu istikamete sevkeden bu memleketin ihtiyacı ve bu milletin fikri temayülüdür. Memleketin ihtiyaçları için herkes ve her yer hazineden çare arar. Elektiriği olmayan şehir, limanı fena olan yer, iş bulamayan adam hükümeti muhatap tutar. Mutedil devletçi olarak halkın temayülatına ve metalibine yetişemiyoruz diye kusurluyuz. Devletçilikten büsbütün vazgeçip her nimeti sermayedarların faaliyetlerinden beklemeğe sevketmek bu memleketin anlıyacağı bir şey midir?"[1768]

"Mutedil devletçilik" Ankara'nın siyasi çevrelerinde tartışılan bir konu haline gelmişti. İşin ilginç yanlarından biri de bu konunun Avrupa'da uygulanıp uygulanmadığıydı. Çünkü Avrupa'da uygulanmayan bir şeyin Türkiye'de düşünülmesi ya da savunulması o günlerin Türkiye'sinde olanaklı değildi. Örneğin Şükrü Kaya Bey, mutedil devletçiliğin açıklamasını yapmaya çalıştığı gibi bir yandan da buna Avrupa'dan örnekler göstermeye çalışmıştı[1769].

Aslında tam da bu konu; Türkiye'de iktisadi politika arayışlarında, süreci Türkiye açısından özgün kılacak boyutlar ortaya koymaktaydı.

Mutedil Devletçilik, Türkiye'nin ihtiyaçlarından kaynaklanmış ve herhangi bir doktrine göre şekillenmemişti. Bu nedenle pragmatik bir yanı vardı. Atatürk'ün de belirttiği gibi, Türkiye'de o tarihlerde uygulanmak istenen devletçilik, bütün üretim araçlarını kişilerin elinden alan bir komünist anlayış değildi. Devletçiliğin ülkenin ihtiyaçlarını karşılaması ve ülkenin iktisadiyatını kalkındırmak olduğu görülmüştü[1770].

Dönemin yakın tanıklarından Ahmet Hamdi Başar; Mutedil devletçiliğin bir sosyalizm olmasından korkan kişi sayısının oldukça fazla olduğunu söylemektedir. Bu korkuya kapılanlara Şükrü Kaya ve Recep Beylerin güvence verdiği anlaşılmaktadır.

Başar kendisi de mecliste bu konuda yapılan bahislere katılmıştı:

"Bizim devletçiliğin sosyalizm veya kapitalizm sınırları arasında bölümü yapılırsa bunda sosyalizmden ziyade kapitalizme yaklaşmış olduğumuz görülüyor. Devletin iktisadi işler müdahalesindeki maksada göre devlet sosyalizmimi yahut devlet kapitalizmi mi yapıldığı anlaşılır. Biz de iktisadi işlere devlet müdahalesindeki sebep acaba nedir? Şimendiferleri niçin yapıyoruz. Acaba onları işletip kar edelim diye mi? Hayır… Şu halde bunları yapmamızın sebebi sadece şudur: başkaları yapmıyor, yapamıyor, mecbur kalıyoruz

[1768] Başvekil İsmet Paşa'nın Sivas Demiryollarının Açılışında Yaptığı Konuşma, Bilsay Kuruç, **Belgelerle Türkiye İktisat Politikası 1929-1932** C.I, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi yay., Ankara, 1988, s.101.
[1769] Başar, **a.g.e**., ss.12-13.
[1770] Vural, **a.g.m**., s.97.

da, ondan… Şu halde devlet, ferdin yapamıyacağı işleri yapar. Devlet müdahalesinin hududu da bu suretle taayyün eder"[1771].

1931 yılından itibaren mutedil devletçilik deyimi yerine devletçilik deyimi daha fazla kullanılmaya başlamıştı. Afetinan'ın aktardığı kadarıyla Atatürk'ün olduğu bir ortamda geçen görüşme sonrasında mutedil devletçilik yerine devletçiliğin kullanılması, devletçilik ilkesinin daha fazla geliştirilmesi, devletin daha planlı ve makineleşmiş bir ensdüstriye geçmesiyle olmuştu. Özellikle Türkiye'nin hammaddesini kendi olanaklarıyla işlemesi üzerinde durulmuştu[1772].

A.2.b.2. Kişilerin Devletçilik Algılamaları

Türkiye'de devletçilikle ilgili tartışmalarda farklı algılamalar görülmektedir. Bir görüşe göre devleçilik, uygulandığı dönemde kurumsal bakımdan açıklığa kavuşturulamamıştı. Devletçilik uygulamalarında döneme göre, kişilerin anlayışına göre ya da konuyla ilgili kurumların yorumlamalarına göre farklılıklar olmuştu. Bu haliyle devletçiliğin sistematik bir yapıya kavuşmadığı yorumu dahi yapılmıştır. Türkiye'deki devletçilik anlayışı ekonomik sahada devletin işletmeciliği üstlenmesi, devletin özellikle sanayi kollarında yatırım yapması ve giderek ekonomik hayatın devletin denetimi altında seyretmesi olarak görüldü. Elbette bu seyir devam ederken Milli İktisat anlayışını tamamlayacak ekonomik millileştirmelerin yapılması gerçekleşti[1773].

Aslında tek parti döneminde devletçilik kavramını İlhan Tekeli iki grup etrafında ele almaktadır. Bunlardan ilkinin **Kadro** dergisi ve onun yazarları olduğunu kabul etmektedir. Devletçilik düşüncesinin şekillenmesine bu anlamda Şevket Süreyya Aydemir ve arkadaşları Kadro dergisine katkı yapmakta hatta iktidarı yönlendirmeye çalışmaktadırlar. Ama bu grupta yer alanlar doğrudan iktidarda değildir. Kadrocuların yanı sıra Tekeli'ye göre Ahmet Hamdi Başar ve onun "iktisadi devletçiliği" tek başına ele alınması gereken bir görüştür. Bunların yanı sıra devletçiliğin ikinci grubunda bulunanlar iktidar bloku içinde olup aralarında devletçiliğe bakışta yer yer farklılıklar vardır. İktidar bloku içindekilerin bir kısmı genel olarak liberal iktisat politikasını benimsemişlerdi. İktidar bloku içinde liberal iktisat politikasını benimseyenlere göre *"kişilerin yapamadığını devlet yapar*"dı. Dolayısıyla onlara göre devletçilik geçici bir durumdu. Liberaller arasında Ali İktisat Meclisi, İş Bankası, İstanbul Darülfununu, Celal Bayar, Ahmet Ağaoğlu vb. isimler yer almaktaydı. İktidar bloku içinde yer alan ama liberal olmayan kanadı oluşturanların devletçilik anlayışı geçici olmayıp onlar, *"kişilerin yapamadığını devlet yapar"* anlayışından daha öteye diyorlardı. Onlara göre

[1771] Başar, **a.g.e**., s.14.
[1772] Eroğlu, **a.g.e**., *s.*37.
[1773] **Türkiye Tarihi(4) Çağdaş Türkiye 1908-1980**, Yayın Yönetmeni Sina Akşin Cem yay.,İstanbul,2000, s.150.

kamunun, toplumun çıkarları açısından bazı işleri sürekli devlet yapmalıydı. Dolayısıyla bazı üretim kesimlerinin sürekli devletin elinde olması gerekliydi. Bunu düşünenler arasında başta İsmet İnönü, Recep Peker, Mustafa Şeref Özkan, Şükrü Kaya gibi isimler vardı. İlhanTekeli yine de iktidar çevresinde ortaya çıkmış bu iki grup arasındaki devletçiliğe bakıştaki farklılıkların çok abartılmaması gerektiğini ifade eder. Çünkü Tekeli'ye göre her iki çevre de yani gerek İsmet Paşa grubu gerekse Celal Bayar grubu kapitalist gelişmeyi yadsımamaktadırlar[1774].

Ekonomide Devletçilik ilkesi Atatürk tarafından belirlenmişti. Bu ilke 1931 yılında CHP'nin programı daha sonra da 5 Şubat 1937 tarihinde Anayasanın 2. maddesine koyulmuştu. Devletçilik, olabildiğince kısa zaman içinde "milli refahı ve milletin menfaatlerinin gereğini sağlamak için" devletin özellikle ekonomik alanla ilgilenmesi şeklinde tanımlanmıştı[1775].

1931 yılında bir ilke olarak ortaya çıkan devletçiliğin şekillenmesinde Gazi Mustafa Kemal'in devlet- birey anlayışının etkili olduğu görülmektedir. Böylece demokrasiden uzaklaşmadan devlet ve özel girişim arasında uyumlu bir ekonomik sistem oluşmuştu. Korumacı bir ekonomik anlayış içinde özel girişimin gelişmesine olanak veren devletçilik prensibi sayesinde ulusal sermayenin gelişmesi ve arttırılması sağlanmak istenmişti[1776].

Gazi Mustafa Kemal Paşa da Cumhuriyet Halk Partisi İzmir Vilayet Kongresi'nde yaptığı konuşmasında devletçilikle ilgili düşüncelerini ortaya koymuştu. Bilsay Kuruç bu konuşmadan sonra Mustafa Kemal Paşa'nın devletçilikle ilgili bir topluluk önünde başka konuşma yapmadığını belirlemiştir. Mustafa Kemal Paşa bu konuşmasında devletçilikle ilgili şunları söylemiştir:

"Fırkamızın takip ettiği program, bir istikametten tamamile demokratik halkçı bir program olmakla beraber iktisadi noktai nazardan devletçidir. Bu itibarla fırkamıza müstenit olan Hükümeti Cumhuriyetinin her noktai nazardan vatandaşların hayatile, istikbalile ve refahile alakadar olması tabiidir. Halkımız tab'an devletçidir ki her türlü ihtiyacı devletten talep etmek için kendisinde bir hak görüyor. Bu itibarla milletimizin tebayii ile fırkamızın programında tamamile bir mutabakat vardır"[1777].

CHP'nin parti programında yer verdiği devletçilik tanımlaması şöyleydi:

"Ferdi mesai ve faaliyeti esas tutmakla beraber, mümkün olduğu kadar az zaman içinde milleti refaha ve memleketi mamuriyete iriştirmek için milletin umumi ve yüksek

[1774] Tekeli- İlkin, **Uygulamaya Geçerken**…, ss.80-81.
[1775] Afetinan, **Devletçilik İlkesi**., s.15.
[1776] Özlem Yıldırır Kocabaş, **Türkiye'de Tarımsal Kooperatifçilik Düşüncesinin Gelişimi,** Libra Yay.,İstanbul,2010, ss.124-125.
[1777] Kuruç **Belgelerle Türkiye İktisat…** C I, s.132.

menfaatlerinin icap ettirdiği işlerde- bilhassa iktisadi sahada- devleti filen alakadar etmek mühim esaslarımızdadır"[1778].

Dönemin önemli siyasi aktörlerinden Recep Peker de devletçilik düşüncesinin önemli savunucularındandı. Onun düşünceleri devletçiliğin şekillenmesinde etkili olmuştu. Recep Peker'in devletçiliğe yönelmesinde ise onun İtalya ve Almanya'ya yaptığı gezilerin etkisi olduğundan söz edilmektedir. CHP genel sekreteri Recep Bey, Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa'ya göre liberalizme karşı daha sertti[1779]. Mahmut Goloğlu; "tek partili Cumhuriyet düzeninin devletçilik" esası üzerine inşa edildiği üzerinde dururken iktidar kadrosunu oluşturan isimlerin devletçilik anlayışlarının farklı çevrelerden etkilendiğini savunmaktadır. Goloğlu'na göre örneğin İsmet Paşa devletçilik anlayışını oluştururken Rusya'dan etkilenmiş ancak buna karşın Recep Peker ise; Almanya'daki sosyalizmin etkisi altında kalmıştır. Görüldüğü gibi devletçiliğin şekillenmesinde iktidar bloku içindeki kişiler dış çevrelerden etkilenmişlerdi. Ancak Türkiye'de ortaya çıkan devletçilik anlayışının herhangi bir sistemi olduğu gibi taklit etmediğini sonuçta kendi koşullarının da yarattığı bir senteze dönüştüğünü söylemek mümkündür. Bu yeni anlayış "Kemalizm" şeklinde de formüle edilmişti[1780].

Peker'e göre; " *az zaman içinde milleti refaha ve memleketi mamuriyete eriştirmek için milletin umumi ve yüksek menfaatlerinin icap ettirdiği işlerde- bilhassa iktisadi sahada- devletin fiilen alakadar"* olması gerekmekteydi[1781]. O, Halk Fırkası'nın parti programına giren devletçiliği şu şekilde değerlendirmekteydi:

"Devletçilik vasfını yeni programında tebarüz ettirmiş olan CHF. sı dünyanın yeni telakkilerine tetabuk ettiği kadar bilhassa memleketimizin hususi icaplarına da uyan bir zihniyeti kabul etmiş oluyor. Programımızın bu mefhumu tarif eden maddesinde, memleketin bütün istihsal membalarını ve vasıtalarını devletlerden serbest sermayenin çalışmasına müsaade etmeyen ve bütün iktisat faaliyetlerini benimseyen aşırı Devletçilik fikirlerine yol açmıyacak bir vuzuh bulur"[1782].

Recep Bey partisinin ve kendisinin devletçilik anlayışını şu şekilde özetlemişti*:*

"Biz ticaret faliyetlerini serbest tutmak ve fertlerin çalışması için açık bulundurmakla beraber yapılması lüzum olan işlerden şahsi teşebbüslerin başaramıyacaklarını veyahut şahsi teşebbüse bırakmakta zarar tasavvur ettiklerimizi devlete yaptırmak yolunu takip ediyoruz. Bununla beraber fertlerin ve şirketlerin yapabilecekleri işlerde onların semereli ve muvaffak

---

[1778] **Cumhuriyet**, 19 Teşrinievvel 1931.
[1779] Cengiz Şavkılı, "Atatürk Döneminde Parlamento Faaliyetleri 1920-1938", **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi),** Ankara,2011, ss.215-216
[1780] Mahmut Goloğlu, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi II (1931-1938 Tek Partili Cumhuriyet)**, İş Bankası Kültür yay.,2009, s.49.
[1781] İlhan Keser, **Türkiyede Siyaset ve Devletçilik**, Gündoğan yay.,Ankara, 1993, s.123.
[1782]**Cumhuriyet,** 19 Teşrinievvel 1931.

olarak çalışabilecekleri şeraiti tanzim etmeği de Devletin vazifesi sayıyoruz. Programımızın iktisat kısmında hâkim olan devletçilik ruhu bütün bu noktai nazarları tesbit ediyor"[1783].

İsmet Paşa devletçiliğin Türkiye'nin gereksinimlerden doğduğu üzerinde mütemadiyen duruyordu.

"İktisatta devletçilik siyaseti, bana her şeyden evvel bir müdafaa vasıtası olarak kendi lüzumunu gösterdi. Asırların ihmalini telafi edecek, haksız tahripleri iymar(imar) edecek, yeni zamanın çetin şartlarına mukavamet edecek sağlam bir devlet bünyesi kurabilmek için, her şeyden evvel, devleti iktisatta yıpratacak amillerden kurtarmak lazım geliyordu. Demek ki, iktisatta devletçilik'i biz inkişaf yolu takip edebilmek için bir müdafaa vasıtası ve bu sebeple bir azimiyet(azimet) noktası, bir temel addetmeğe mecbur bulunuyorduk"[1784].

İsmet Paşa'ya göre gelişmenin ve kalkınmanın yapılabilmesi için "iktisadi devletçilik" adeta kaçınılmaz bir zorunluluktu. Ekonomik bunalım yıllarında en güçlü devletler bile "tasavvur olunamayacak" devlet önlemleri ile ekonomilerini korumaya çalışmıştı. Bu tabloya bakan İsmet Paşa *"Demek ki, bizim, devletçilikte müdafaa kuvvetini görmüş olmamız, Fırkamız, Cumhuriyet Halk Fırkası için ancak övünülecek bir isabet ve doğru karar cümlesinden sayılmak icap eder"*[1785]. diyordu.

İsmet Paşa "iktisadi devletçilik'i" gelişmek ve "yeni düzen kurmak için feyizli ve müspet bir yol" olarak görmekteydi. Ona göre *"Ülkenin gereksinim duyduğu sanayi teşkilat, vasaiti, devletin yardımcı nazareti ve hatta doğrudan doğruya teşebbüsü olmaksızın kurabilmeyi, safdil olanlar düşünebilirdi"* ancak ülkenin kalkınabilmesi için devlete düşen sorumluluk çok büyüktü:

"Geri ve eksik vasait içinde bırakılmış olan kahraman ve büyük bir milletin sanayini ve iktisadi düzenlerini, devletin tüm vasıtaları ve imkânları ile bir an evvel vücuda getirmek, taşıdığımız vazifelerin en ağırı ve mühimidir"[1786].

Türkiye'de 1932 yılından itibaren kendisini gösteren devletçilik uygulamasının görüldüğü erken dönem Cumhuriyet tarihinde ekonomik politikalarla birlikte ekonomide rol oynayan aktörlerde de değişiklikler görüldü. Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın talebi doğrultusunda 1932 yılının sonlarına doğru İktisat Vekili değiştirildi[1787]. İsmet Paşa'nın Bakanlar Kurulu üyeleri arasına Türkiye'nin ilk özel bankası İş Bankası"nın Genel Müdürü Celal Bey, Mustafa Şeref Bey'in yerine İktisat Vekili atandı.

[1783] **A.g.g.,** Cumhriyet Halk Fırkası Genel Sekreteri Recep Peker'in Darülfünun'da 1931 yılında verdiği konferans Cumhuriyet gazetesi tarafından yayımlanmıştır.

[1784] İlhan Turan, **İsmet İnönü- Konuşma, Demeç, Makale, mesaj ve Söyleşiler 1933-1938**, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu yay.,Ankara, 2003, s.13; İsmet Paşa'nın bu cümleleri **Kadro Dergisi'nin** 22 Teşrinievvel(Ekim) 1933'de yazdığı "Fırkamızın Devletçilik Vasfı" isimli makalesinden alınmıştır.

[1785] İlhan Turan, **İsmet İnönü**..., s.13.

[1786] **A.g.e**., s.13.

[1787] Erik Jan Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, İletişim yay., İstanbul, 2005, s.287.

Bu atamanın arka planını Mahmut Goloğlu şöyle açıklamaktadır:

"*İzmir Kağıt Fabrikası'nın kurulması konusunda İş Bankası Genel Müdürlüğü ile Sanayi Genel Müdürlüğü arasındaki anlaşmazlık Mustafa Kemal Paşa'ya intikal edince, anlaşmazlık büyümeye ve sinsi bir çekişme halini almaya başladı. Çünkü şüphesiz ki, Sanayi Genel Müdürlüğü, sadece kendi düşünce ve kararı ile İş Bankasına ret cevabını vermemişti. Sanayi Genel Müdürü, Ekonomi Bakanı Prof. Mustafa Şeref Bey'in takdirini kazanmış bir memurdu, cevabını verirken ondan direktif almıştı. Mustafa Şeref Bey de, İsmet Paşa'nın devletçilik anlayışını benimsemiş bir kabine üyesiydi. Kamu yararı ile ilgili bir fabrikanın ancak devlet eliyle yapılması gerektiği ve özel teşebbüse yaptırılmasının doğru olmadığı düşüncesini benimsemişti*"[1788].

Ekonomi Bakanlığına İş Bankası Genel Müdürü Celal Bey'in atanmasının devletçilik uygulamalarında Atatürk'ün kabine üyeleri arasında bir denge oluşturmak için yaptığı anlaşılmaktadır. Bir yanda devletçilik uygulamalarında Başbakan İsmet Paşa, diğer yanda ise iş çevrelerinin temsilcisi kabul edilen Türkiye'nin ilk özel bankasının genel müdürü Celal Bey. Her ikisinin aynı anda yer aldığı kabine ise "Karma Ekonomi" ortaya çıkarmıştı[1789].

Bu atamayla ilgili dönemin önemli simalarından Şevket Süreyya Aydemir'in ilginç yorumları vardı. Aydemir, Ekonomi Bakanlığına Mustafa Şeref Bey yerine Celal Bayar'ın getirilmesine eleştirel bakmaktadır. Aydemir'in bu eleştirisinin ardında hiç şüphesiz Celal Bayar ve onun başını çektiği iş adamları çevresine ve onların ekonomide ferdiyetçilik düşüncelerine duyduğu tepki yatmaktadır. Bu iş adamları çevrelerini şöyle değerlendiriyordu:

"İş Bankasının kuruluşu sırasında, Gazi'nin de takdir ve teşviklerinde yer alan iyi niyetlerin yanında, bir taraftan da memlekette, Devlete arkasını vererek, Devlet nüfuz ve imkânlarından faydalanan bir takım affairiste temayüllerin, yani iş adamlığı, çeşitli yollardan iş takipçiliği, zayıf ruhlu insanların menfaatlarına göre işletilen tesis cereyanlarının belirdiği bir gerçektir. Hemen hiçbir iş âleminden gelmeyen, hemen hepsi de eski Milli Mücadele günlerinin asker, idareci, yani devrin iktisadi işlerini ve imkânların, az çok maskeli şekillerde, fakat daima Devletin nüfuzuna dayanarak, kendi menfaatlarına kullanmak çabaları olmuştu. Bu cereyanlara ve tiplere karşı İsmet Paşanın ilk günlerden itibaren cephe aldığı bunlara yüz vermediği malumdur"[1790].

1932 yılında Ekonomi Bakanlığına Mustafa Şeref Bey yerine Mahmut Celal Bayar'ın atanması önemli bir gelişmeydi. Atatürk'ün etrafındaki kimi kişiler, İsmet Paşa ve onun uygulamalarından rahatsız olduklarından İsmet Paşa'ya yakın olan Mustafa Şeref Bey'in

[1788] Goloğlu, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi II**..., s.51.
[1789] **A.g.e**., s.51.
[1790] Aydemir, **İkinci Adam …**C I,Remzi Kitabevi, İstanbul, 1999, s.454.

kabineden ayrılmasına neden olmuşlardı bir anlamda. Şevket Süreyya'ya göre Mustafa Şeref Bey'in görevden alınması bir anlamda iş çevrelerinin şikâyetleri sonucunda yaşanan *"ilk büyük ve tatsız olay"*dı[1791].

Ahmet Hamdi Başar da Ekonomi Bakanı Mustafa Şeref Bey'in buhran karşında geliştirdiği iktisadi çözüm önerisinin, Türkiye için doğru olmadığını düşünmekteydi. Mustafa Şeref Bey, Türkiye'deki buhranı dünya buhranının doğal bir sonucu olarak görmüştü. Mustafa Şeref Bey buhrandan çıkmak için Avrupa ülkelerinde ve özellikle Fransa'da buhran karşısında alınan önlemleri Türkiye'de uygulamaya çalışmıştı. İşte bu durum Ahmet Hamdi Başar'a göre doğru değildi[1792]. Mustafa Şeref Bey, kontenjan usulünü gün geçtikçe genişletmiş ve buhrana karşı başlıca önlem olarak bunu düşünmüştü. Ancak Başar'a göre bu usul, özellikle sanayi eşyası ithalatını tamamen önlemiş, bundan dolayı da fiyatlar bir kat daha artarak Türkiye'deki buhranın başlıca nedeni olan fiyat makasını iyice arttırmıştı[1793].

Mustafa Şeref Bey'in yerine atanan Ekonomi Bakanı Celal Bey'in özel girişimi destekleyen ekonomik anlayışı benimsemiş olması, devletçilikle ilgili yeni bir yorumun yapılacağının da göstergesi kabul edilmişti[1794]. Bu atama, devletçi ve liberal gruplar arasında bir denge kurulması olarak değerlendirilmişti. Bu iki grup arasında bir denge kurulmasını ise Gazi sağlamıştı [1795].

Aydemir'e göre bu atama görünüşte Celal Bayar'ın ağır basması, İsmet Paşa'nın ise "haysiyet yarası alması" gibi görünmesine karşın bu doğru değildi. Çünkü aslında Celal Bayar'ın Ekonomi Bakanlığı'na getirilmesinden sonra da İsmet Paşa'nın izlediği ekonomik siyasetten herhangi bir sapma ya da değişiklik olmamıştı. Şevket Süreyya Aydemir'e göre aksine Celal Bey'in İş Bankası Genel Müdürlüğünden ayrılarak, Devlet Sanayi programlarının çıkarılması ve Devlet sanayileşme hareketinin yürütülmesi, gibi işleri yapmaya memur edilmesi; onun devletçiliğin uygulanmasında İsmet Paşa kabinesinin en aktif isimlerinden biri olduğunun göstergesiydi[1796]. Böylece İsmet Paşa'nın devletçi ekonomik politikaları, liberal çevrelerin en bilindik isimlerinden biri olan Celal Bey tarafından yürütülür olmuştur.

Çalışmamız boyunca hemen her noktada eserlerine başvurduğumuz Şevket Süreyya Aydemir, devletçilik düşüncesinin savunucularından ve ona bir çerçeve çizmeye çalışan en önemli isimlerdendir. O bir yandan Türk İnkılâbı'nın yapısını tanımlarken bu çerçeve içinde devletçilik kavramına sürekli vurgu yapanlardandı. Aydemir' e göre Türk İnkılâbı ülkeyi ekonomik geri kalmışlıktan ve yarı sömürge olmaktan çıkaran, ileri teknikli bir sanayi ve

[1791] **A.g.e**., s.454.
[1792] Başar, **a.g.e**., s.151.
[1793] **A.g.e**., s.151.
[1794] **Türkiye Tarihi(4) Çağdaş Türkiye**…, s.151.
[1795] Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin**..., s.287.
[1796] Aydemir, **İkinci Adam**… C I, s.455.

iktisadi birlikti. İnkılâbın devlet anlayışının özünde yeni topluma, bazı çelişkili düzenlerin artık "tefessüh etmiş" kurumlarını nakletmemek anlayışı vardı. Türkiye; "*iktisadi gerilikten ve sömürge şartlarından kurtulabilmek için, bütün toplum yapısının yeni esaslar üzerinde düzenlenmesini, kurulmasını hedef tutan bir oluş içinde bulunuyordu"*. İşte bu yeniden oluşum, inşa sürecinde başıboş bir gelişme olması olanaklı olmadığından planlı bir devlet düzeni gerekliydi. Bu düzen devletçilik olarak tanımlanmıştı[1797].

Bu "*öyle bir devletçilik ki: Hem bu tekniksiz ülkede yüksek tekniği benimseyecek, yaratacak, yerleştirecektir; hem de bu gelişme sırasında, Batı demokrasisinin zaten mustarip olduğu bir takım çelişmeleri bu toplumun yapısına nakletmeyecektir. Kısacası, toplumun yapısının, bizzat toplum yararına gelişmesi işi, bu toplumda devletlerin esas görevi olacaktır"*[1798]. Aydemir göre devletçilik demek inhisarcılık ya da bazı Batı ülkelerinde olduğu gibi devletin bazı işleri ve girişimleri belirli bir sınıfın ya da zümrenin çıkar sahipleri hesabına kendi himayesine alması da değildi. Türkiye ve Türkiye'ye benzeyen ülkelerde devlet müdahalesinin konusu ülkede var olan aşırı sanayileşmenin ve yüksek tekniğin ortaya çıkardığı sosyal ve ekonomik çelişmeleri bazı çıkar çatışmalarını kontrol etmek de değildi. Türkiye ve iktisadi yapısı ona benzeyen ülkeler için devletçiliğin amacı aslında olmayan "sanayileşmeyi, ileri tekniği bizzat devletin plancılığı ve onun teşkilatçılığı" altında ve çıkar çatışmalarına yol açmadan yaratabilmekti[1799].

Aydemir'in tanımladığı devletçiliğin özel teşebbüsle çelişmeyeceği de ortaya konmaya çalışılmıştı. "*Serbest sermayenin, gerek toprak, gerek sanayi, gerek ticaret alanlarında randımanlı çalışabileceği teşebbüsleri serbest bırakmakla beraber, bunun dışında kalan ve esasen henüz işlenmemiş olan milli enerjiyi harekete getirmek, ileri teknikli bir milli iktisat temeli üzerinde teşkilatlandırma devletin işi ve vazifesidir. İşte bu teşkilatlandırma ve dolayısıyla planlama işidir ki, Türkiye'de devletçiliğin ve yeni devletin esas konusunu teşkil eder"*di[1800].

Celal Bayar; Ekonomi Bakanlığı'na atandıktan sonra çalışma arkadaşlarına gönderdiği ilk tamimde ekonominin işleyişiyle ilgili düşüncelerinin ne olduğunun da ipuçlarını şu şekilde vermişti:

"Kanaatimce memleketin iktisadi faaliyet sahasında fertlerin, şirketlerin, münhasıran devletlerin yahut milli iktisat kuvvetleriyle müştereken devletin mesaisile yaratılacak, yapılacak sayısız işler vardır. Bu mühim iş, milli iktisadiyatımızın inkişafı için seferber

[1797] Aydemir, **İnkılâp ve Kadro**, s.176
[1798] **A.g.e**., s.176.
[1799] **A.g.e**., ss.180-181.
[1800] **A.g.e**., s.181.

edilecek olan bütün bu milli kuvvetlerin faaliyeti arasında hesaplı ve samimi bir ahenk temin etmektir"[1801].

Görüldüğü üzere Ekonomi Bakanı Celal Bey, ülkenin ekonomik faaliyetlerinde fertlere, fertlerin teşekküllerinden oluşan kurumlara öncelik vermektedir. Yer yer de devlet ekonomik sahada fertlerle ortaklaşa işler üretebilmektedir. Ancak bu şekilde ekonomide bir gelişim olacağını düşünen Celal Bey, bunun için "milli kuvvetler" arasında işbirliği olması gerektiğini belirtmektedir. Celal Bey, ekonomiyle ilgili önlemler alırken; iş hacmini büyütmek ve ülkenin ekonomi hayatında istikrar oluşturmaya çalıştığını vurgulamaktadır[1802].

Celal Bey bir başka konuşmasında devlet ve kişilerin ekonomideki yerlerine değinmektedir:

"Devlet parası ve teşebbüsatıyla, fertler münferiden ve müçtemian hususi teşebbüs ve sermayeleriyle yapacakları işlerde birbirine müzahir olur ve hemahenk yürümesi ikinici merhaledeki muvaffakiyet birincisinden aşağı kalmaz"[1803].

Daha önce de belirtildiği gibi iktidar blokunun bu iki çevresi üzerinde devletin ekonomideki uygulamalarında ve iş yapma süresine bakışta farklılıklar vardı. Celal Bey'in "münhasıran" dediği devlet müdahalesini Başbakan İsmet Paşa'nın önderliğini yaptığı grup ise sürekli devam edecek bir durum olarak görmekteydi. Uzun süre Türkiye'nin başbakanlığını yapan Lozan'da Türkiye'yi temsil etmiş İsmet Bey yabancı sermayeye kuşkulu bakıyor ve bunu devlet politikalarına da yansıtıyordu[1804]. İsmet Paşa'nın karşısında yer alan İş Bankası Genel Müdürlüğü'nü yapan Celal Bayar grubu ise devletçiliği, Türk sanayisinin kendine yeterli hale gelene kadar devam etmesi gereken bir ara aşama olarak görüyordu[1805].

Devletçilikle ilgili iktidar bloku içinde yer alanların görüşlerini verdikten sonra tam olarak iktidarda yer almayan iktidar çevresi dışında gelişen devletçilik algılamalarına bakmak konuyu ve dönemi anlamak açısından gerekli ve yararlı olacaktır. Daha sonra ayrıntılı olarak görüleceği gibi; devletçilik tartışmaları bu dönemde çeşitli farklılıklar üzerinde biçimlenmiştir. Bu farklı bakış açıları içinde, Ahmet Hamdi Bey'in (Başar) *"İktisadi Devletçilik"* görüşü, özellikle ilgi çekici niteliktedir.

Ahmet Hamdi Başar, Türk düşün dünyasının şüphesiz önemli isimlerinden biridir. Öğretmenlık, yazarlık, yayıncılık, işletmecilik, müşavirlik gibi oldukça değişik meslek alanlarında varlık göstermişti. 1925 yılında İstanbul Liman Şirketi'ni kurmuş ve söz konusu kurumda 1934 yılına kadar çalışmıştı. Başar, Anadolu- Bağdat demiryolları ile Tahlisiye

---

[1801] **Celal Bayar'ın Söylev ve Demeçleri –Ekonomik Konulara Dair 1921-1938**, (Derleyen Özel Şahingiray), Türkiye İş Bankası Kültür yay., İstanbul, 1999, s.54.
[1802] **A.g.e**., s.55.
[1803] **A.g.e**., s.57.
[1804] **Türkiye Tarihi(4) Çağdaş Türkiye**, s.151.
[1805] Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin**..., s.287.

idaresinde yönetim kurulu üyesi olarak ve bu idarenin millileştirilmesinde de görev almıştı. Ancak Başar'ın kariyerindeki önemli sayılan gelişmelerden bir tanesi 1930 yılında Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın feshinden sonra Gazi Mustafa Kemal'in ülke genelinde yaptığı büyük seyahat sırasında ona müşavirlik yapması olmuştu. 1929 buhranının etkilerinin Türkiye'de hissedilmeye başladığı bir anda Başar'ın böyle bir göreve getirilmiş olması Başar'a; buhranla ilgili "orijinal bazı fikirlerini" Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya sunma olanağını sağlamıştı[1806].

O düşüncelerini "İktisadi Devletçilik" isimli kitabında ve Kooperatifçilik dergisinde savunmuştu[1807]. Başar'ın yayımladığı "İktisadi Devletçilik" isimli çalışması çıktığı dönemde basında da ilgili görmüştü. Dönemin önemli gazetecilerinden Yunus Nadi köşesinde bu çalışmaya yer vermişti:

"İstanbul Liman Şirketi Müdürü Umumisi Hamdi Bey, İktisadi Devletçilik adı altında bir kitap neşretti… İktisadi buhranın umumiyetle pekiyi bilinmeyen manasını, menşelerini ve bizdeki mahiyet ve şimulünü anlatıyor. Ve sadece tahlilci ve izahçı kalmamak için de buhranın; kendine göre, sebeplerine uygun gördüğü bir takım çareler teklif ediyor… Takdir edilecek bir eserdir; hatta "orijinal" bir eser diyeceğiz. Fakat iktisatta "Devletçilik" bir sistemdir. Hamdi Bey, ise kitabile ortaya bir sistem koymamıştır"[1808].

Yukarda da belirtildiği gibi Ahmet Hamdi Başar da üzerinde durduğumuz dönemin fikir tartışmalarının önemli isimlerinden biriydi. O, Türkiye'nin yaşadığı ekonomik bunalımdan çıkış yollarını arayanlardandı. Başar'a göre dünya ekonomik bunalımının koşulları Türkiye gibi olan ülkeler için kurtuluş yolunu açmıştı. Ona göre, Türkiye Batı'nın kapitalist ya da sosyalist modelleriyle kalkınacak bir ülke değildi. Başar, özellikle 1930'lu yıllarda Gazi ile çıktığı yurt gezisinden sonra Türkiye'nin devletçilikle kalkınabileceğine kesin olarak karar vermişti[1809]. Batı'yı körü körüne taklit eden bir Türkiye için işler daha da içinden çıkılmaz bir hal alır ve Türkiye batardı. Bu nedenle Türkiye'nin mutlaka kendi koşullarına uygun, kendine özgü bir model bulması gerekliydi. Başar, düşüncelerini detaylı bir rapor hazırlayarak Gazi'ye vermek için uğraşmıştı. Ancak bu raporu Gazi'ye sunamadan Gazi'nin etrafındaki politikacı zümrenin de etkisiyle müşavirlik görevinden ayrılmak durumunda kalmıştı[1810].

Ahmet Hamdi Başar, bunalımın patlak vermesine kadar geçen yıllarda devletin başta demiryolu olmak üzere bazı girişimlerde bulunmak zorunda kaldığında söz etmektedir. Ona göre Türkiye'yi devletçiliğin bu ilk aşamasına götüren neden zorunluluktu. Çünkü Cumhuriyet'i kuran kadro ülkenin "kapitülasyonların ve Düyunu Umimiye'nin çukuruna"

[1806] Hilmi Ziya Ülken, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, Ülken yay., İstanbul, 2001, s.472.
[1807] Tekeli-İlkin, **Uygulamaya Geçerken**…, s.89.
[1808] Yunus Nadi, "Devlet ve İktisat", **Cumhuriyet**, 24 Teşrinievvel 1931.
[1809] Başar, **a.g.e**., s.5.
[1810] Hilmi Ziya Ülken, **a.g.e**., s.472.

düşmesinden korkuyor ve yabancı sermayeye geçmişin acı tecrübelerinden dolayı şüpheyle bakıyordu. Bu aslında karşılıklı bir durumdu. Zira yabancı sermayenin de Türkiye'den emin olmadığı anlaşılmaktadır. Türkiye'de yapılması zorunlu işler olduğu gerçeğinden hareketle ve yabancı sermaye bulunamadığı için ve son olarak Türkiye'deki milli sermayenin yetersiz olmasından dolayı hükümet mecburen devletçiliğe yönelmişti[1811].

Ahmet Hamdi Başar'ın bakış açısına göre devletçilik zorunluluktan kaynaklandığı için kaçınılmazdı. Başar'ın anladığı devletçilik; ekonomik ve teknik işlerden başka, siyasi akımlara ve günlük önlemlere önem veren bir hükümetçilik değildi. Ona göre "hükümetçilik" bir idare tarzı, "devletçilik" ise bir rejimdi. Ahmet Hamdi Başar, devletçiliğin, ulusal ekonomiyi oluşturmak için gerekli olan yöntem olduğunu anlatmaktadır[1812].

Başar, devleti iki kısıma ayırmaktadır. Bunlar idari devlet ve iktisadi devlettir. İdari devletin iktisadi devlet işlerine karışması ise Başar'a göre sakıncalı bir durumdur. Yine Ahmet Hamdi'ye göre; İktisadi devletçilik; tarihin deneylerinden yararlandığı için uluslararası mübadeleyi ve demokrasiyi savunmaktadır[1813].

Ona göre ;*"Demokrasiye ve serbest mübadeleye karşı hareketler (faşizm ve otarşi) hayata hakim iseler, bunlara bakarak demokrasi ve milletlerarası mübadele rejiminin ömürlerini bitirdiklerini sanmak doğru değildir"*[1814].

Başar'ın, iktisadi devletçilik tezi devletçiliğin memur devletçilikten ayrılması esasına dayanmaktaydı. Başar, devletçilikle hükümetçiliği birbirinden ayırmaktaydı. Bu ayrımı yapabilmek için de o, iktisadi devletçilik kavramını kullanmıştı. İktisadi devletçilikte, ekonominin yönetimi hükümete değil halka aitti ya da en azından hedeflenen nokta buydu. Girişimci ve kapitalist yerine bir memur sınıfının genişlemesini isteyen devletçiler, iktisadi devlete karşı çıkmaktaydılar. Başar, iktisadi devletçiliğin bir düzen içinde olması gerektiği düşüncesindeydi[1815].

"*İktisadi devletçilikte çiftçisi, işçisi, esnafı, tüccarı, müteşebbisi, üreticisi ve tüketicisi belirli devlet planına göre vazifeler almış, bunları yapmak için örgütlenmiş, devletten yardım görmüş bir bütün teşkil ederler"*di. Başar bunlara genç yeni iktisadi uzviyetler" diyordu[1816].

Kadrocular devletçiliği toplumun sürekli bir öğesi olarak görürken Başar'ın iktisadi devletçilik düşüncesi bir süre sonra ortadan kalkacaktır. Ahmet Hamdi Başar'ın yer yer dönemin basınında da görüşleri yer almaktaydı[1817].

[1811] Başar, **a.g.e**., s.12.
[1812] Murat Sever, **Ahmet Hamdi Başar ve İstanbul Tüccar Derneği**, Libra yay., İstanbul, 2009, s.121.
[1813] Tekeli- İlkin, **Uygulamaya Geçerken**…, ss.93-94.
[1814] **Ahmet Hamdi Başar'ın Hatıraları Meşrutiyet, Cumhuriyet ve Tek Parti Dönemi I**, yayına hazırlayan Murat Koraltürk, İstanbul Bilgi Üniversitesi yay., İstanbul, 2007, s.480.
[1815] **A.g.e.,** s.479.
[1816] **A.g.e.,** s.479.
[1817] Tekeli-İlkin, **Uygulamaya Geçerken**…, s.89.

Başar; *"Kadro ile aramızda devletçilik konusunda da bir ayrılık, bir çelişme vardı. Şüphesiz kalkınma için devlete muhtaçlık ve devletçilik yapacaktık. Fakat hangi devlet? Kadro bugünkü devletin gelişmesini ve güçlenmesini düşünüyordu. Bense bundan korkuyordum. Devlet deyince gözümüze tarihi tesadüflerden ve zaruretlerden doğmuş bugünkü bürokrat devlet geliyordu. Bu devletin eline bir milletin bütün ekonomisi nasıl teslim edilebilirdi?"* diyerek kadrocularla kendi düşüncesi arasındaki farkı açıklamaya çalışmaktaydı[1818].

Ahmet Hamdi Başar, devleti reddetmemekle birlikte idari devletin "bizzat kapitalist" yerine geçerek güçlenmesini yani klasik devletçiliği/ sosyalizmi kabul etmiyordu. O bu noktada yer yer liberallerle ortak bir paydayı paylaşmış oluyordu ki ekonomi hayatını devletin tekeline alması insanların Ortaçağ'a dönmesi olarak değerlendirilmekteydi[1819].

İşte Başar'ın devletin ekonomideki yerini tayin etmeye çalıştığı bu düşüncelerinin tam olarak kadrocularla örtüşmesi pek olanaklı değildi. Kadrocular devleti sürekli genişletmek, süresiz yaşatmak istiyorlardı. Başar böyle bir rejimin uygulandığı Sovyet Rusya'nın durumunu bu nedenle beğenmiyordu[1820].

Başar, Kadrocularla arasındaki görüş farklılılarını ise şu şekilde ifade etmektedir:

"Kadro sanayileşmek davasını müdafaa ediyor; Avrupa memleketlerinin sanayi kanalı ile açık pazar gibi bizi istismar etmesini önlemek lazımdır diyordu. Kadro bir otarşi istiyordu. Ben ise davayı böyle ortaya atmanın aleyhindeydim. Bir sanayi değil, fakat bazı sanayi de içine alan ve esası ziraata dayanan bir istihsal planı yapılmasına taraftardım. Sanayinin himayelerle kurulmasından dolayı köylü, işçi ve memur aleyhinde doğacak fiyat makasının çok tehlikeli olacağını iddia ediyor ve ancak mahdud sanayi için iç Pazar istismarına müsaade etmemiz lazım geldiğini söylüyordum. Otarşiye ise şiddetle aleyhtardım"[1821].

Ahmet Hamdi Başar, bazı konularda ise Kadrocularla aralarında fikir birliği olduğundan söz etmektedir. Başar'a göre bunlar özellikle inkılâp görüşü ve plan noktasındaki ortak bakış açılarıydı[1822]. Başar'a kadrocularla ortak olabilecek noktalarını şu şekilde açıklamıştı:

"*Plan yapmak ve uygulamakla milletin ekonomik örgütleşmesi işi, mütehassıs ve teknisyenler eliyle devlet tarafından görülür. Çünkü henüz iktisadi uzviyetler yoktur. Bu durumda devletin bir geçiş döneminde ödevi çok büyük ve ağır olacaktır"*[1823].

[1818] **Ahmet Hamdi Başar'ın**..., s.478.
[1819] **A.g.e**., s.480.
[1820] **A.g.e**., s.481.
[1821] Başar, **Atatürk'le Üç**…, s.148.
[1822] **A.g.e**., s.148.
[1823] **Ahmet Hamdi Başar'ın**..., s.481.

Görüldüğü gibi o dönemin düşünce dünyasında devletçilik tartışmaları, büyük bir yoğunluk kazanmıştı. En azından o dönemde tartışılan konular içinde, ekonomik politikaların devletçilikle olan ilgisi, değişik görüş sahiplerince, değişik boyutlarıyla ele alınıp irdelenmişti. Bunların bir kısmı devletin idari yapısı içinde birinci derecede etkili pozisyonda bulunurlarken, kimisi de düşünceleriyle etkili olmaya ve sorunu değişik boyutlarıyla irdeleme çabası içinde görünüyorlardı. Ancak yine de her şeye karşın; devletçiliğin oluşumunda iç dinamikler ve bu aydın çevrenin görüşü kadar, dış etkiler de önemli bir yer tutuyordu.

A.2.c. Devletçiliğin Oluşumunda Dış Etki

Ekonomik kalkınmada önemli bir noktada tasarruf yapılıp bunun yeniden yatırıma dönüştürülmesiydi. Böylece yapılan yatırımlar bu tasarruf birikimini daha da arttıracaktı. Ancak tasarruf miktarı elbette milli gelirle doğru orantılıydı. Milli gelirin azlığı ya da çokluğu bu birikimin oranını dolayısıyla bu birikime bağlı yeni yatırımları şekillendirmektedir. Az gelişmiş ülkelerde bu sınırlı yatırım, ekonomik kalkınma için dış tasarruflarla desteklenmesi ve belirli koşullar ve ölçüler içinde kabul edilmesi olanaklıdır[1824]. Bu açıdan bakıldığında her ne kadar "Yeni Türkiye" ekonomik bağımsızlıktan ödün vermeyi reddeden bir ekonomik anlayışta olsa da kalkınma için gerekli yatırıma ve yeni istihdamlara olanak verecek, ülkenin refah düzeyini yükseltecek, üretimi arttıracak dış borçlanmaya karşı değildi.

Dünya ekonomik bunalımının etkilerinin Türkiye'de yaşandığı yıllarda esasında daha önce de yer yer ifade edildiği gibi devlet adamları gerek iç ve dış koşulların yarattığı zorunluluklardan dolayı devletçilik düşüncesine yönelmişlerdi. Bu noktada Türkiye'nin Sovyet Rusya'dan etkilendiğini unutmamak gerekir. İsmet Paşa, Sovyetler'in Beş Yıllık Sanayi Planı'nı görüp beğenmiş, Türkiye'nin de böyle bir plan yapılabilmesi için onlardan yardım istemişti[1825]. Hatta Türkiye'nin devletçiliğe geçiş sürecinde Sovyet Rusya'nın özendirici bir etki yaptığını söylemek olanaklıdır. Tabii bu özendirici etkinin altında yatan en önemli neden Sovyet Rusya'nın 1929 buhranından fazla etkilenmemiş olmasıdır. Kapitalist ülkelerin şiddetle sarsıldığı merkezlere karşın Rusya; ekonomisini merkezi planla yönlendirdiği için bunalımın sarsıcı etkisinde savrulmamıştı. Türkiye ise 1923-1929 arasında uygulamaya çalıştığı liberal anlayışla sanayileşme sürecinde yeterince başarılı olamadığı için, Sovyet modeli etkileyici bir örnek olarak belirmişti[1826].

Bu süreçte Rusya'da görev yapan çeşitli büyükelçiler oradaki gözlemlerini anlatan raporlarını Türkiye'ye yollamışlardı. Bunlardan bir tanesi Türkiye'nin Moskova

[1824] Yüksel Ülken, **a.g.e**., s.44.
[1825] Gologlu, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi II**…, s.45.
[1826] Sever, **a.g.e**., s.102…vb.

Büyükelçiliğinden 1937'de gelmişti. Bu raporda ilginç detaylar üzerinde durulmuştu[1827]. Örneğin köy ekonomisi etrafında yapılan incelemelerde tarla sulayacak ve kendi kendine masrafsız işleyecek basit bir cihaz ile hayvanları kışın besleyecek taze konserve yapılmasına ilişkin temaslara değinilmişti[1828]. Bu sulama aletine taran denildiğini belirten raporda da aletin işlevi ve Türkçeye uygun bir şekilde ifade edilecek bir "Aktaran" sözcüğü de önerilmiştir[1829].

A.2.ç. Kadroculuk

Kadroculuk, 1930'lular Türkiyesi'nin en önemli düşünce hareketlerinden biri olarak ortaya çıktı. "Kadro" aşağıda da belirtileceği gibi, yayınlanan bir derginin adıydı. Bu derginin etrafında yer alarak, Türkiye'deki ideolojik ve ekonomik anlayışa yeni bir karakter vermek üzere düşünce üreten aydınlar ve onların oluşturmaya çalıştığı ideoloji ve stratejiyi yaratmaya çalışan kişiler de "Kadrocular" olarak tanımlandı.

Tekeli, Kadro Hareketi'ni *"1930'lar Türkiye'sinde aydınlar arasındaki bir grubun siyasal elit haline gelme arayışı"* olarak tanımlamaktadır[1830].

Türkiye'de 1932- 1935 arasında yayımlanan Kadro dergisi Şevket Süreyya Aydemir, İsmail Hüsrev Tökin, Vedat Nedim Tör, Burhan Asaf Belge ve Yakup Kadri Karaosmanoğlu'dan oluşan bir aydın grubu tarafından yayımlanmıştı. Bu derginin üyelerinin düşünce geçmişlerine bakıldığında örneğin Şevket Süreyya Aydemir ve Vedat Nedim Tör'ün "Türkiye Komünist Partisi"[1831]nin üyeleri oldukları görülmektedir. Dergiyi çıkaran yazar grubunun bir şekliyle Türkiye'de görülen komünist hareketle ilgili olduğu anlaşılmaktadır[1832].

Derginin yayımlanması Türkiye'de ekonomik bunalımın etkilerinin görüldüğü ve buna bağlı olarak devletçilik tartışmalarının yapıldığı dönemde olmuştu. Kadrocular hem

---

[1827] BCA., 030.10.248.682.17,1937.
[1828] BCA., 030.10.248.682.17,1937
[1829] BCA., 030.10.248.682.17,1937.
[1830] İlhan Tekeli-Selim İlkin, **Cumhuriyetin Harcı Köktenci Modernitenin Doğuşu** C.I**,** İstanbul Bilgi Üniversitesi yay., İstanbul, 2007, s.450.
[1831] İki ayrı Türkiye Komünist Partisi'nde söz etmek gerekir. Bunlardan biri gizli diğeri ise resmidir. "Resmi Türkiye Komünist Partisi" 18 Ekim 1920 tarihinde Mustafa Kemal Paşa tarafından Ankara'da kurulmuştur. Bu partinin ileri gelenleri arasında Tevfik Rüştü, Yunus Nadi, Mahmut Esat… gibi önemli isimler vardır. Mete Tuncay bu partinin Türk-Sovyet görüşmelerini olumlu etkileyebilme ihtimalinden hareketle kurdurulduğunu yazmaktadır. Gizli Türkiye Komünist Partisinin ise; Anadolu'da 1920 yılında kurulduğu anlaşılmaktadır. Yine Mete Tunçay'a göre bu örgüt, daha çok Sovyet ülkelerinden gönderilen solcuların etkisiyle ilgili görünmekte ve bunun aslında Mustafa Suphi'nin Bakû'de oluşturduğu partinin Anadolu şubesi ya da merkezi olarak düşünülmüş olması ihtimali vardır. Detaylı bilgi için bkz: Mete Tunçay, **Türkiye'de Sol Akımlar-I (1908-1925),** BDS, yay., İstanbul, 2000, s.94.
[1832] **"Kadro 1932 C:I",** Tıpkı Basım, Yayıma Hazırlayan Cem Alpar, Kalite Matbaası, Ankara, 1978, s.128.

ideolijik tartışmalara hem de ekonomik tartışmalara katılmıştı[1833]. Kadro hareketi bir anlamda Kemalizme radikal bir yorum ve içerik kazandırmaya çalışmıştı[1834].

1929 ekonomik bunalımı dünyada ve Türkiye'de kapitalist ekonomiye ilişkin değerleri büyük ölçüde sarstı. Türkiye'de İzmir İktisat Kongresi'nin ortaya çıkardığı ekonomide serbesti anlayışı ortadan kalkarak; bunalımla birlikte ekonomide yeni arayışlar ortaya çıktı. Kurtuluş Savaşı sonrasında halkın ekonomik durumunda büyük bir iyileşme olmamıştı. 1929 yılında çıkan dünya ekonomik bunalımının etkisiyle halkın durumu daha da kötüleşmişti. Hükümet bu sıkıntıdan kurtulabilmek için izlediği politikayı değiştirme yoluna da gitti. Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa'nın, girişimiyle bunalımdan siyasi bir manevrayla çıkış yolu denenmiş ve Serbest Cumhuriyet Fırkası kurulmuştu. Bu parti ekonomide özel teşebbüsü savunuyordu. Ancak yine de bu siyasi denemeden umduğunu kendi algılamasına göre bulamayan Tek Parti yönetimi, partinin kapanmasına neden olacak bir siyasi havaya girdi. Böylece bunalım ortamında Tek Parti yönetimi de tek başına kaldı[1835]. Ekonomik bunalım karşında Anadolu Devrimini yeniden tanımlamak amacıyla bazı arayışlar belirdi. İşte Kadro dergisi ve kadroculuk bu arayışın bir yansımasıydı[1836].

"Kadrocular, kapitalizm ve sosyalizm dışında, Türkiye'nin koşullarına uygun yeni bir toplumsal arayış içindedirler"[1837]. Kadrocuların asıl isteklerinin sınıfsız, ayrıcalıksız ve kaynaşmış bir toplum yaratma düşüncesi olduğu kabul edilmektedir. Kadrocuların bu amaçlarıyla Kemalist kadronun amacı ortak gibi görünmektedir[1838]. Kadrocular göre hedefe ulaşmadaki tek yol ise devletçilikten geçmektedir. Kadrocular kavramı hem ekonomik açıdan hem de sosyal ve siyasal düzen açısından ele almışlardı. Kadrocular klasik devlet müdahalesinden fazlasını hedeflemişlerdi[1839].

"1929-33 döneminde bütün ülkelerin yoğun doktrin tartışmalarına sahne olduğunu görüyoruz. Bir yandan piyasa mekanizmasının ayakta tuttuğu sosyal dengeler sarsılırken, bir yandan da klasik kapitalizmin serbest piyasa ideolojisi şüpheyle karşılanmaya başlamıştı. İtalya ve Almanya'da faşistler, ABD'de mühendisler, Brezilya'da Vargas'çı popülistler, Türkiye'de Kadrocular çeşitli nedenlerle piyasa doktrininin terk edilmesini savunuyorlardı"[1840].

[1833] Mustafa Türkeş, **Kadro Hareketi – Ulusçu Sol Bir Akım-**,İmge Kitapevi, Ankara,1999, s.9.
[1834] Keser, **a.g.e**., s.125.
[1835] "**Kadro 1932 C:I**", Tıpkı Basım, Yayıma Hazırlayan Cem Alpar, Kalite Matbaası, Ankara, 1978, s.11.
[1836] Çavdar, **Türkiye Ekonomisinin**…, s.232.
[1837] **"Kadro 1932 C:I",…**, s.11.
[1838] Temuçin Faik Ertan, **Atatürk Döneminde Devletçilik- Liberalizm Tartışmaları**, Phonex yay., Ankara, 2010, s.41.
[1839] Ertan, **a.g.e**., s.41.
[1840] Çağlar Keyder, "İktisadi Gelişmenin Evreleri", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, İletişim yay., İstanbul, 1985, s.1068.

Kadrocular, Türkiye'nin birikmiş sermayesi olmadığından sınıf mücadelesinin olmadığı görüşündeydiler. Onlar, Devletin görevini sermaye biriktirmek ve bunu kullanarak ortaya çıkacak bir sınıf mücadelesinin önüne geçmek olarak tanımlamıştı, ve bu noktada yetenekli olarak görülen bir grup ülkeyi devlet adına yönetecekti[1841].

Kadrocular; serbest sermayenin, gerek toprak ,gerek sanayi, gerekse ticaret alanında verimli çalışabileceği girişimlerin serbest bırakılması gerektiği, ancak bunun dışında kalan alanlarda ekonomiyi ulusal ekonomi temeli üzerinde canlandırma işinin devletin görevi olduğunu söylemekteydiler[1842].

Vedat Nedim Kadro dersinde Türkiye'de siyasi alanda yapılan inkılâpların "heyecanını ve mihverini" ekonomik alana da taşımak gerektiği üzerinde duruyordu:

"Millet iktisadiyatı yaratma davasında her vatandaş disiplinli ve şuurlu bir ordunun fertleri gibi üstüne düşen vazifeleri bilmelidir… Görüyoruz ki, milli kurtuluş cidali iktisadi sahada bütün şiddetile devam ediyor. Ve bu cidal, Dumlupınar bahsına oluyor. Türkiye, iktisadi zaferlerini istismar edemezse, emperyalizmin kucağına düşebilir… İktisadi davalarımızı ferdlerin hasis menfaat meseleleri olmaktan kurtarıp bir millet davası haline koymak, artık günün zarureti oldu. Bütün Türkiye'de bir Dumlupınar havası estirmek lazım"[1843].

Vedat Nedim; dünyanın Büyük Savaş sonrasında iktisadi sahada uğraştığı sorunlara dikkat çekmişti. Bir tarafta- Rusya'da- kapitalist sistem yerine komünist iktisat sistem oluşturulmaya çalışılıyor; diğer yanda Avrupa'nın kapitalist merkezlerinde kapitalizm, Milletler Cemiyeti aracılığıyla kurtarılmaya çalışılıyordu. Türkiye bu ortamda sömürge ekonomisinden bağımsız bir ekonomi yaratma sürecini yaşıyordu. Vedat Nedim'e göre Türkiye'nin yaratmaya çalıştığı bu bağımsız ekonomiye yabancılar engel olmak istiyorlardı. Onlar, Osmanlı'nın sömürge ekonomisini kendi çıkarları açısından daha doğru buluyorlardı[1844].

Kadro yazarları devletçilik düşüncesini, milli bir ekonomi ve planlı iktisat olarak görüyorlardı. Türkiye'de 1930'lu yılların başından itibaren tartışılacak ve uygulanmaya çalışılacak olan plancılık düşüncesi kadrocular tarafından desteklenmişti.

Vedat Nedim plancılıkla ilgili Kadro'da şöyle diyordu:

"Bütün dünya anarşik iktisattan planlı iktisada doğru yürüyor. Belli başlı sanayi şubelerinde gördüğümüz tröstler, karteller, konsernler, sonra konjunktur tetkikat müesseseleri, koopertifleşme teşebbüsleri v.s. hep bu hareketin neticeleridir. Biz, böyle planlı

[1841] İsmail Yıldırım, **Cumhuriyet Döneminde Demiryolları (1923-1950)**, Atatürk Araştırma Merkezi yay., Ankara, 2001, s.32.
[1842] Sabır, **a.g.m**., s.8.
[1843] Vedat Nedim, "Müstemleke iktisadiyatından Millet iktisadiyatına", **Kadro 1**, II. Kanun, 1932, s.8.
[1844] **A.g.e**., s.10.

faaliyete her milletten daha ziyade muhtacız. Çünkü iktisadi bünyemizi değiştiriyoruz. Şuursuz iktisat siyasetinden, şuurlu iktisat siyasetine geçiyoruz. Şuurun en canlı nişanesi ise program ve plandır"[1845].

Kadro yazarlarının Türkiye'de yapılan devrimi tanımlama yönünde önemli çabaları da vardı. Onlar Türkiye'de yapılan "inkılâbın" Fransa'daki gibi bir burjuva devleti ya da "komünist bir inkılâp" gibi "Proleterya devleti" yaratmadığını savundular. Ayrıca Kadrocular, devletin Türkiye'nin kuruluşu üzerindeki rolü üzerinde önemle duruyorlardı.

Kadrocuların Vedat Nedim şöyle diyordu:

"Devletin Yapıcılık ve İdarecilik kudretine inanmak gerekir" Vedat Nedim şöyle devam ediyordu: "Yeni Türk Devleti, geri teknikli bir yarı müstemleke milletinin, millet olarak hem iktisaden, hem siyaseten kurtuluşu davasının tarihte ilk mümessilidir. İnkılâbımızın bu tarihte tekliğine inanmayanlar var. Onu sadece Avrupalılaştırmak, yani Fransız inkılâbının doğurduğu Devlet tipi ve Cemiyet şartlarına intibak etmek olarak telakki edenler var. İşte bu telakki bizi taklitçiliğe götürüyor. İnkılâbımızın şahsiyetini söndürüyor. Yaratma kabiliyetini körletiyor. Türk inkılâbına has bir iktisat siyaseti, Türk inkılâbına has bir terbiye sistemi, Türk inkılâbına has bir san'at telakkisi kısaca Türk inkılâbının gaye ve mahiyetine göre bir Türk cemiyeti kurmak cehti yerine, bunların Avrupa örnekleri taklit yeltenmeleri baş gösteriyor. Hâlbuki Avrupa'dan ancak metot ve teknik alabiliriz"[1846].

Kadrocular uluslararası değişim yerine otarşiyi, demokrasi yerine ise inkılâp disiplinini savunmuşlardı. Ahmet Hamdi Başar, Kadroların henüz düşüncelerinin olgunlaşmadığını ve heyecanlarıyla hareket ettiklerini düşünmüştü. Ama yine de Kadroların faaliyetlerini önemli bulmuştu. Başar, Kadroların fikri manada ele aldıklarının uygulamaya geçmesi gerektiğini belirtmekteydi[1847].

Kadrocular ve Kadroculuk, düşünceleri ve özgün önerileriyle, Türkiye'nin planlı ekonomi döneminde kendi etkilerini hissettirmeyi başarmışlardı. Her ne kadar dönemin siyasi anlayışı içinde dergileri kapatılmış ve önde gelen yazar çizer kadrosu zaman içinde başka düşünsel hareketler içinde yer almışsa da, özellikle ekonomide planlı uygulama süreçlerinde düşünceleriyle etkili olmuşlardı.

Bu özgün düşüncelerinden biri de devletin ekonomiye müdahelesinin boyutu ve nitelikleriyle ilgiliydi. O dönemin basındaki tartışmalarında da; devletçiliği belli boyutlarıyla alan pek çok aydının savunduğu düşüncelerde, onların bir biçimde etkili oldukları görülmekteydi.

[1845] **A.g.e**., s.11.
[1846] Vedat Nedim, "Devletin Yapıcılık ve İdarecilik kudretine inanmak gerekir.", **Kadro**, Mart 1933, Sayı:15, ss.13-19, s.13.
[1847] Başar, **Atatürk'le Üç**…, s.149.

A.2.d. Basında Devletçilik Eleştirisi

Bunalım döneminde devletin ekonomiye müdahalesi ve ekonominin aktörü olmasına karşı duruşlar da oluşmuştu. "İktisadi devlet" kavramından hareketle devletin ekonomiye müdahale etmesinin aslında halk tarafından onaylanmadığı yer yer konuşulmuştu[1848]. Bu çerçevede yapılan tartışmalar daha çok basın üzerinden gitmekteydi.

Devletin ticari faaliyetlerde yer alması, devletin sanayiyle aktif bir biçimde uğraşması, devletin vatandaşlarla rekabet halinde olduğu izlenimini yaratmıştı. Bu anlayışa göre devlet, sadece vatandaşlarla rekabet etmekle kalmamış bu noktada kendine çıkar sağlayabilmek için tekeller kurarak bu rekabeti yürütmüştü. Bu sistemin halkı memnun etmesi mümkün değildi. Ekonomik sıkıntının nedeni iktisadi yapı üzerine yüklenen tekeller ve üretim faaliyetlerini baltalayan ağır vergi yükünden kaynaklanmıştı. Bir devletin iktisadi olarak tanımlanabilmesi öncelikle onun iktisadiyatını serbest bırakmasına bağlanmıştı. İktisadi görevler tümüyle millete ait olmalıydı. İktisadi alanda devletin görevi, milletin iktisadi görevlerini zorlaştırmamak, özgürlüğünü sınırlamamak yani gölge etmemekti[1849]. İşte bu görüşü savunanlar devletin ekonominin işleyişinde yer almasını istemiyordu. Yine konuya bu noktadan bakanlar devlet tekellerini sert bir dille eleştiriyorlardı. Bir gazete tekeller meselesini şöyle sorguluyordu:

"Memlekette yapılan bu fabrikalardan, bu fabrikaların çıkardıkları fazla mallardan, hulasa memlekette görülen bu bereketten bu memleket evladının bir istifade görmesi kabil olmaz mı? Geliniz bunu Celal Beyden soralım. Amma devlet iktisatçıları veyahut devletçi iktisatçılar bize diyeceklerki devlet bütçesini noksandan rahneden kurtarmak için bu görülmemiş, işidilmemiş fiyatları, inhisarlar rüsumlarını koymak mecburiyetinde kalıyor ve çok defa çok zararları görülen bu inhisar sistemlerinide tecviz ediyor. Fakat memleketimizde istihsal olunan ve istihsalatı artmağa başlıyan bir maddenin, inhisar yüzünden millete bu kadar pahalıya otururşa inhisar taraftarlarının selamları, sözleri nazariyeleri kıymetini kuvvetini kaybetmez mi?"[1850].

Ticaret, sanayi devletin işi değildi. Bu işleri devlet yerine yapacak özel şirketler ve şahıslar bulunamazsa ya da bu özel şirketler ve şahıslar dururken devlet bu görevi yaparsa bu ancak "teessüf edilecek" bir durumdu. Devletin iktisadi tek görevi vatandaşlarının iktisadi faaliyetlerine, milli iktisadiyatın gelişmesine engel olacak davranışlardan sakınmak ve iktisadi faaliyetlerde daima serbestliği korumaktı[1851]. Ancak sözü edilen bu durumun oluşabilmesi için ülkenin gelişmiş bir sermaye grubuna ihtiyacı vardı. Oysa Türkiye bu sınıfın eksikliğini yaşadığı için devlet bu derece ekonomide yer alıyor; buna bir de dünya

[1848] Yılmaz, "Gölge ve İhsan", **Serbes Cumhuriyet**, 5 Kânunuevvel 1930.
[1849] **A.g.g.**
[1850] Mehmet Sırrı, "Bolluk Var Fakat Ucuzluk Yok", **Halkın Sesi**, 27 Temmuz 1933.
[1851] Yılmaz, "Gölge ve İhsan", **Serbes Cumhuriyet**, 5 Kânunuevvel 1930.

ekonomik bunalımından gelen etkiler ilave olunca devletin ekonomideki etkinliği kaçınılmaz oluyordu.

Devletçiliği eleştiren çevreler bunun karşısına alternatif olarak iktisadi liberalizmi öneriyordu. İnhisarcılık sistemi, "müdahale ve himaye" sistemi yerine iktisadi liberalizm tercih edilmeliydi[1852]. Türkiye'de buhran döneminde devletçiliğin eleştirildiği bir vakaydı.

*"Hükümet etatist[1853] bir sistem tatbik ediyor. Fakat devletçiliğin en kolay ve iptidai şeklini. Bu devletçilik, hakikatte bütçecilikten, yani devlet bütçesini beslemekten ibarettir. Rusya da etatisttir. Fakat orada devletin kasasına giren para ile mütemadiyen fabrikalar açılıyor ve işçilere iş veriliyor. Memlekette servet membaları kuruluyor. Makineler getirtiliyor ve tevzi olunuyor"*du[1854].

Halkın yapabileceği işleri özellikle bütçeye gelir bulmak için devletin yapması, etatizmin yalnız sakıncalarını içeren bir usul olarak görülmüştü[1855].

Büyük maden, sanayi ve servet kaynakları hükümetin elindeydi. Bu durum yabancılar tarafından eleştirilmekte ve Türkiye'deki sistem Rusya'ya benzetilmekteydi. Çünkü Rusya'da da her şey devletin elindeydi. Türkiye'de demiryolları, tekeller, büyük sanayi fabrikaları, büyük kazanç kaynaklarının idaresi devletin elindeydi. Devlet idaresinde ise adam kayırma zihniyeti ve israf egemendi. Tekellerin ve demiryollarının durumu bunu göstermekteydi. Türkiye devletçilik zihniyetine zebun olduğu için yabancı sermaye Türkiye'ye teklif yapmak şöyle dursun, Türkiye bin rica ile davet etse de dönüp bakmazdı. İşte bu sistem birçok devlet tarafından denenmiş ama olumlu sonuçlar vermemişti. Örneğin Belçika devletçilik sistemiyle yuvarlanan frangını ancak bu usulü bırakarak ve demiryollarının yüzde altmışını Amerikan sermayesi teşkil eden bir şirkete devretmek zorunda kalmıştı[1856].

Uluslararası ekonomi dünyasında devletçilik değil milli ve uluslararası sermaye egemendi. Fransa ile Almanya arasındaki siyasi düşmanlık ve edebi düşmanlığa rağmen sermaye sahipleri ekonomide ortak çalışmayı bir zorunluluk olarak görmüşlerdi[1857].

Türkiye'de devletçiliğin uygulanması, yabancı sermayenin Türkiye'ye gelmeyeceği kaygısını yaratmıştı. Sermayenin herhangi bir baskıya tahammülü yoktu. Türkiye'ye yabancı sermayenin gelebilmesi için gerekli koşullar yoktu. Türkiye aksine yabancı sermayenin kaçması için elinden geleni yapmıştı. İşte bu durumu eleştiren gazeteler bu doğrultuda yayım yapmayı bir sorumluluk olarak görmüşlerdi[1858].

[1852] **A.g.g.**
[1853] **Etatizm**: Devletçilik; Ayhan Öney, **İktisadi ve Ticari Terimler Sözlüğü**, Turhan Kitabevi, Ankara,1978, s.92.
[1854] Yılmaz, "İstihsal Edelim", **Serbes Cumhuriyet**, 8 Kanunisani 1931.
[1855] **A.g.g.**
[1856] İsmail Hakkı, "Devletçilik ve İktisadiyat", **Yeni Asır**, 4 Eylül 1930.
[1857] **A.g.g.**
[1858] **A.g.g.**

Muhalif basın çevrelerinde yer yer "Devletçilik nedir?" sorusunun cevabı aranıyordu. *"İsmet Paşa siyasetimizin Etatizmden mülhem olduğunu söylemişti. Halbuki Etatizm dahili mahsulatı himayedir. Şimidiye kadar bu himaye yapılmamıştır. Bilakis çiftçi, müstahsil tahammülünün fevkinde vergilerle ezilmiştir"*[1859]. İşte bu nedenle Türkiye'deki uygulamaların tam anlamıyla devletçilikle örtüşmediği eleştirisi ortaya çıkıyordu.

Görüldüğü gibi Türkiye'de bunalım yıllarında uygulanan devletçilik, pek çok çevrede tartışılmıştı. Bu doğrultuda kadrocular ya da iktidar etrafında yer alan kimi kişilerce devletçilik Türkiye'nin hem kalkınması ve hem de bunalımdan çıkması için gerekli ve zorunlu görülürken; bu durum liberal çevrelerce yerilmişti. O tarihlerde Türkiye yayım yapan basının bir grubu da bu liberal çevreleri oluşturuyor ve dolayısıyla devletçiliğe yukarıda da yer görüldüğü üzere pek sıcak bakmıyorlardı. Yine özellikle ekonomik bunalım yıllarındaki uygulamalara baktığımızda pratikte bu karşıt görüşlerin ekonomide birlikte yer alabildiğini bu anlamda bir sentezin ortaya konulabildiğini söylemek olanaklıdır. Bunun en somut örneği daha önce de belirtildiği gibi "devletçi" olarak görülen İsmet Paşa, ile "liberal çevrelerin temsilcisi" kabul edilen Celal Bayar'ın bunalım yıllarında aynı kabinede yer alabilmeleridir.

Ekonomik bunalımla birlikte artan sistem tartışmaları ekonominin yönünü belirlemede önemli katkılar sağladığı gibi; bu tartışmalar aynı zamanda Türkiye'de o tarihte sınırlı bir çevrede de olsa oldukça ciddi bir entelektüel birikim olduğunu göstermesi bakımından da son derece önemlidir. Belki de Cumhuriyetin devraldığı entelektüel birikim daha fazla olabilseydi; bugün Cumhuriyet daha gelişmiş düzeye erişecekti.

B. EKONOMİK BUNALIM KARŞISINDA SİYASAL PARTİLER VE BASIN

1929 Dünya Ekonomik bunalımı pek çok ülkede sadece ekonomik politika değişiklikleri kadar, siyasal rejim değişikliklerini de getirmişti. Daha doğrusu, ekonomik çözüm arayışları ve sistem oluşturma çabaları, kültürel düzeyde, entellektüel çevrenin tartışması ve yeni düşünceler ortaya koymasıyla yoğunluk kazanmıştır. Bu düşünce açılımı, yeni görüşler ortaya koyup öneriler sıraladıkça, yönetici çevrelerin, yeni tercihlere yönelmesi için de zemin hazırlamıştır.

Türkiye'ye gelince; Türkiye'deki gelişme, yalnız ekonomik alana yeniden biçim vermekle sınırlı kalmamıştır. Türkiye, ekonomik sıkıntılardan çıkma çabalarını, 1923'te kabul edilen ve Tek Parti yönetimine dayanan Cumhuriyet yönetimini, daha demokratik bir açılımla güçlendirmek istemiştir. Ekonomik açılımla, demokratik açılım; birbirine paralel süreçlerde gelişmiştir. Böylece, Tek Parti döneminin "otokratik" yapısı, gerçekte Cumhuriyet'in kuruluş aşamalarında zaten arzulanan, ancak koşulların zorlaması nedeniyle gerçekleşmesinin önünde zorluklar bulunan demokratik açılımla aynı zeminde gelişmiştir. Bu

[1859] **A.g.g.**

çabanın karşılığı, Türk siyasal tarihinin önemli bir siyaset kurumu ve demokrasi açılımı demek olan Serbest Cumhuriyet Fırkası ile kendini göstermiştir. Bu yeni partinin, Atatürk'ün yönlendirmesi, isteği ve kurgusu doğrultusunda kurulduğuna kuşku yoktur. Bir anlamda devletin kurucusu ve sistemin önderi olan Atatürk, toplum, ekonomik sıkıntıların içinde boğuşurken, çok partili sistemin getireceği demokratik rahatlama ile bu sıkıntıların daha kolay aşılabileceğini ummuştur. 1923 ile 1930 yılları arasında geçen 7 yıllık dönemde inkılâbı korumak için halkın dertleri, sıkıntıları dinlenememiş ve halkın dileklerinin yüksek makamlara ulaşması yönünde engel olmuştu. Ahmet Hamdi Başar'a göre Atatürk, Serbest Fırka ile yapılan işlerin toplumda ne derece kabul gördüğünü anlamak istemiştir. Böylece ulusal bünyenin,yönetim iktidar gücü de denenmek istenmiştir[1860].

Basın'a gelince kuşkusuz bu kurum, kamuoyu oluşturmada en güçlü araçtır. Her dönemde basının üstlendiği bu görev, ekonomik bunalım yıllarında da kendini göstermiştir. İktidardaki CHF ile, muhalefet görevi yapan SCF'yi destekler biçimde basında iki genel taraf oluşmuştu. Bu dönemde basının, yaşanan ekonomik sıkıntılar nedeniyle, tepkisel bir konuma yöneldiği gözden kaçırılamaz. Bir anlamda, sıkıntılar öncelikle basına yansıtıldığı için; basının duruşu ve çalışma biçiminde, bu sorunların etkileri oldukça belirleyici olmuştur. Bu nedenle de dönemin basınında son derece önemli, renkli ve ilgi çekici tartışmalar yapılmıştır. Bu tartışmalar gündelik yaşamın basit bir ayrıntısından, genel ekonomik konulara kadar geniş bir yelpazede kendini göstermektedir.

B.1. CHF ve Ekonomik Bunalım

Türkiye'de 1929 bunalımı sürecinde geliştirilen devletçi ekonomik politikalarla devletin siyasete etkin biçimde müdahil olması birlikte gitmişti. 1929 bunalımının etkisiyle Türk burzivazinin ihracat yapabilme olanağı azalmıştı. Böylece "*1931'den itibaren rejimin kuruduğu ve ulusal yaşamın tüm alanlarını denetime alan mekanizma Tek Parti ile somutlaşmıştı*"[1861].

Başbakan İsmet İnönü yaptığı açıklamalarda da Türkiye ekonomisinin kendi haline bırakılamayacağını bunun ülkeye yararlı olmayacağı görüşünü dile getiriyordu. İnönü, *"Devletçilikten vazgeçip her nimeti sermayedarların faaliyetinden beklemeye terk etmek, bu ülkenin anlayacağı bir şey midir?"*[1862] diyerek bu düşüncesini ifade ediyordu.

İsmet Paşa kadar CHP yönetiminde etkili olan partinin Genel Sekreteri Recep Peker de devletçiğin ekonomide kapsamlı bir şekilde uygulanması taraftarıydı. Ancak işte bu tablo

[1860] Başar, **a.g.e**., s.22.
[1861] **Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından**…,s.249.
[1862] Yüksel Ülken, **a.g.e.**, s.54.

karşında Mustafa Kemal'in Ekonomi Bakanlığı'na özel girişim yanlısı Celal Bayar'ı getirmesi onun, ekonomiye nasıl bir yön vereceğine dair önemli bir göstergeydi[1863].

10 Mayıs 1931'de toplanan CHP'nin Üçüncü Büyük Kurultayı 17 Mayıs 1931'de sona erdiğinde partinin esas vasıflarını ortaya koyan 6 ilke ve buna bağlı olarak da Kemalizm düşüncesi ortaya çıkmıştır[1864]. CHP'nin Üçüncü Kurultayında netlik kazanan Kemalizm'in 6 İlkesi şu şekilde tanımlanmıştı: *"Cumhuriyet Halk Partisi, Cumhuriyetçi, Ulusçu, Halkçı, Devletçi, Laik, ve Devrimcidir"*[1865].

"Halk partisinin devletçiliğe bir sınır çizmediği, devletin ve vatandaşın uğrayacağı iktisadi işleri birbirinden ayırmadığı eleştirilmiştir. Esasen parti programı devletin ne gibi işlerle uğraşacağını göstermiştir. Devlet "şahısların bugün veya bir derecede yapamadığı işleri" kendi eliyle ve sermayesiyle yapacaktır. Bu işlerin tayininde esas ölçü "halkın menfaati"dir Devlet halk menfaatinin zaruri kılmadığı hallerde hiçbir şekilde fert menfaatiyle çarpışmayacaktır"[1866].

Özel teşebbüs yanlısı Celal Bey Ekonomi Bakanlığı'na getirilse de devletçilik Türkiye'nin gereksinimlerinden kaynaklandığı için bunalım yıllarında uygulanmak durumundaydı. Tarımın modern yöntemlerle yapılmadığı, sanayileşmenin alt yapısının hazır olmadığı, sermaye sınıfının gelişkin olmadığı bir ortamda devlet, kaçınılmaz olarak temel alt-yapı ve sanayi tesislerinin yapımını üstlenmişti. Bu ihtiyacın yarattığı zorunluluğun kaçınılmaz bir durumdu. Ancak sözünü ettiğimiz bu durum biraz da Ekonomi Bakanı Celal Bey'in ve onunla aynı ekonomik bakış açısına sahip çevrelerin düşüncesini yansıtıyordu[1867]. Hatta bu görüş içinde devlet adeta sermaye sınıfını kendi eliyle yetiştirecek, ona uygun bir ortam hazırlayacaktı. Yine bu anlayışın bir sonucu içinde gerekli şartlar oluştuktan sonra, devlet zorunluluktan yaptığı ekonomik işletmeleri de özel girişimcilere terk edecekti. Yani devletçilik şartların yarattığı bir zorunluluk olarak görüldüğü için bu durumu yaratan şartlar sona erdiğinde devletçiliğin devam etttirilmesine gerek kalmıyordu[1868].

Bu elbette sadece bir görüşü temsil ediyordu. Örneğin İsmet Paşa ya da Recep Bey(Peker) devletçiliğe pek öyle şartların bir dayatması gözüyle bakmıyordu. Bunu sürekli devam etmesi gereken bir politika olarak görüyorlardı. Bu nedenle onların aldığı temel ölçüt devletin yapacağı yatırımlarda işletmelerde ne kadar kamu yararına yönelik faaliyet gösterdiğiydi. Kamu çıkarının ön plana çıktığı yerde devlet daima özel teşebbüsün yerini

[1863] **Türkiye Tarihi Çağdaş Türkiye 1908-1980**, C. IV,(Ed. Sina Akşin), Cem yay., İstanbul, 2000, s.151.
[1864] Şerafettin Turan, **Mustafa Kemal Atatürk, (Kendine Özgü Bir Yaşam ve Kişilik*)* Bilgi yay., Ankara, 2004, s.523.
[1865] Turan, **Mustafa Kemal**..., s.526.
[1866] **Cumhuriyet Devrinde**…, s.3-4.
[1867] **Türkiye Tarihi Çağdaş Türkiye** …, s.151.
[1868] **A.g.y.**, s.151.

almalıydı. Tabii bu durum zamanın koşullarına göre ya da bu uygulamalar ön plana çıkan kişilerin yorumlarına göre sınırları genişletilebilecek noktalardı[1869].

1931 yılında Türkiye'de ekonomik bunalıma aranan çareler çerçevesinde Cumhuriyet Halk Fırkası'nın da çeşitli faaliyetleri olmuştu. CHP Genel Sekreterliğince Türkiye'nin çeşitli illerinde dünya buhranı, dünyanın 1931 yılındaki ekonomik durumu ve dünya buhranında ve dünyanın 1931 yılındaki ekonomik durumu içinde Türkiye durumu etrafında[1870], konferanslar verilmesi tasarlanmış ve bu çerçevede Ali İktisat Meclisi Genel Sekreteri tarafından CHP Genel Sekreterine konferans konusuyla ilgili notlar hazırlamıştı[1871]. CHP'nin bu girişimi iktidarın Türkiye'de ekonomik bunalıma çözüm arayışlarının açık bir örneğini oluşturmaktaydı. Hazırlanan raporda ekonomik bunalımın olumsuzluklarına karşın toplum üzerinde olumlu bir hava oluşturmaya çalışmanın izleri de görülmekteydi[1872].

Örneğin raporda üzerinde durulan noktalardan biri bütün dünyada sanayi, buhran içinde olmasına rağmen Türkiye'de sanayinin gelişim halinde olduğuydu. Hatta bu gelişim bir başlangıç aşaması olarak görülmekteydi[1873]. Buna göre eğer Türkiye, gelişmesi olanaklı olan ve piyasası bulunan sanayi kollarını bütün tüketim ihtiyaçlarını karşılayacak bir şekilde kurmayı başarabilirse; dünya ekonomik bunalımı içinde gerilemeyecek aksine ilerleyecek ve yükselen bir ülke olacaktı[1874].

CHP'nin 1931 yılına ait raporunda ekonomik bunalım karşında özellikle tüketim yoluyla alınacak önlemler üzerinde de durulmuştu. Türkiye'de iç tüketimde üzüm, incir, fındık, zeytin, zeytinyağı gibi ihracat ürünlerinin miktar olarak az olduğu üzerinde durularak tüketimin arttırılması önerilmişti. Türkiye, söz konusu bu ihraç ürünlerinde iç tüketimi arttırırsa dünya pazarlarında bu ürünlerinin sıkıntısı yaşanacaktı. Böylece, Türkiye'de bu ürünlerin üretimi artacak ve bu da yine Türkiye'nin yararına olacaktı. *"Eğer bunların dahilde tüketimini arttırabilirsek, o vakit dış piyasalarda lüzum sıkıntısı değil, bilakis üretim darlığı baş gösterecektir"*. Böylece Türkiye'de söz konusu ürünlerin tüketilmesiyle hem iç piyasa canlanacak hem de dünya pazarlarında bir süre eksik kalan; üzüm incir, fındık ürünlerinin dünya pazarlarında gördüğü değer artacaktı[1875].

Raporda dikkati çeken bir başka nokta ise Türkiye'de et tüketiminin oldukça az olmasıydı. Türkiye, bunalım yıllarında hayvancılıktan yeterince yararlanamamış ve bunu ekonomide bir artı değere dönüştürememişti[1876].

[1869] **A.g.y.**, s.151.
[1870] BCA., 030.10.26.152.9.1931.
[1871] BCA., 030.10.26.152.9.1931.
[1872] BCA., 030.10.26.152.9.1931.
[1873] BCA., 030.10.26.152.9.1931.
[1874] BCA., 030.10.26.152.9.1931.
[1875] BCA., 030.10.26.152.9.1931.
[1876] BCA., 030.10.26.152.9.1931.

Türkiye'nin sanayi hammaddesi ise, 1930'larda üretimin fazlalığı oluşturamış aksine, ihtiyaç oranında gelişemediği için sıkıntı yaratmıştı. Türkiye, hammaddesi kendisinde olmasına rağmen pamuğu, yapağıyı, tiftiği dışarıdan işlenmiş şekilde ithal etmekteydi. Buna başlıca etken ise sanayi işletmelerinin tam gelişmemiş olmasıydı. 1930'larda mamul dokuma ticaret mallarına muhtaç kalmadan, milli sanayisini kullanabilseydi; o zaman Türkiye'de mevcut olan bu hammaddelerin üretim miktarları kendi ihtiyaçlarını bile karşılamayacaktı. Böylece bir taraftan Türkiye'nin milli sanayisinin gittikçe artan talebi, diğer taraftan dünyanın bu cins ürüne olan ihtiyacını karşılayabilmek için Türkiye pamuk, yün, tiftik üretimini daha fazla arttırmak durumunda kalacaktı[1877].

Dünya ekonomik buhranı başka ülkelerde gerek ham madde, gerekse mamul maddelerin üretim fazlalığından ileri gelirken, Türkiye'de bunun tam tersine bir durum vardı. Gerek üretim, gerekse tüketim hallerinde Türkiye ihtiyacını tatmin edebilecek bir şekilde gelişim olanaklarını kullanabilseydi; dünya buhranından olumsuz bir şekilde etkilenmiş bir ülke değil, aksine buhrandan yararlanmış bir ülke konumunda olabilirdi[1878]. CHP'nin ekonomik bunalım karşında önerdiği yöntem, Türkiye'nin dünya pazarları içinde önemli olan hammaddelerinin önce iç pazarda tüketimini arttırarak arz eksiği çıkmasını sağlamak ve böylece dünya pazarlarında da bir hammadde açığının oluşmasıyla yeniden üretimi söz konusu ürünlerde arttırarak bunalımdan karlı çıkmaktı. Ancak yukardaki rapordan da anlaşılacağı gibi Türkiye'nin bunalım yıllarında henüz kendi hammaddesini mamul haline getirecek yeterli sanayi alt yapısı yoktu[1879].

Türkiye bunalım yıllarında hammaddesini işleyemediği için bu hammaddenin işlenmiş halini ithal etmek zorunda kalıyordu. Bir yandan da Türkiye'nin hammadde kaynaklarında arz fazlalığı oluştuğu için zaten yarı yarıya düşmüş tarım ürünleri fiyatlarından dolayı Türkiye'nin ihracat gelirlerinde de azalmalar gerçekleşiyordu. Yani ekonomik bunalım, hem ithalat yoluyla hem içerdeki üretimin azlığıyla, hem de tarım ürünlerinin genel pazarlarda düşmesi nedeniyle Türkiye'yi tam bir sarmala almıştı. CHP tarafından hazırlatılan raporda bu tablodan çıkabilmek için bütün bu işleri sıraya koyarak ve her birinin gerçekleşmesi için gerekli olan bütün iktisat, ilim ve fen şartlarını hesaplı bir şekilde seferber edilmesi gerektiği üzerinde durulmuştu[1880].

Bunalım yıllarında Türkiye'deki ekonomik koşulları büyük ölçüde iç dinamikler kadar, dışardaki ekonomik koşullar da belirledi. Fiyatlar düşüp, ihracat olanakları azaldıkça, sıkıntı daha da kendini gösterdi[1881]. Fiyat buhranın Türkiye'nin ihracatı üzerindeki

[1877] BCA., 030.10.26.152.9.1931.
[1878] BCA., 030.10.26.152.9.1931.
[1879] BCA., 030.10.26.152.9.1931.
[1880] BCA., 030.10.26.152.9.1931.
[1881] BCA., 030.10.26.152.9.1931

yansımaları özellikle 1931 yılında şiddetini arttırmıştı. 1930 yılının ilk on ayı içinde 120.5 milyon liraya ulaşan ihracat, 1931 yılının aynı devresinde yalnız 96.7 milyondan ibaret kalmış ve 1930'da Türkiye'nin lehine bir farkla kapanmış olan dış ticaret bilançosu 1931 yılında oldukça önemli bir açık ile dengesini kaybetmişti. Türkiye'nin yeni sisteminde en büyük rollerden birini oynayan bütçe de dünya ekonomik bunalımından etkilenmişti. Türkiye'nin 1929 sonrası iki yıl boyunca bütçesi bir bunalım bütçesi görüntüsüne dönüşmüştü. Türkiye'nin bunalım sonrasında iki yıl boyunca bütçesi bunalım şartlarının gereklerine ve mali sıkıntının kaynağının mahiyetine uygun olarak, bir tasarruf rejimi kurmak şeklinde belirlenmişti. Türkiye, bütçede tasarrufun genel ve geniş formülünü, daralan tahsilatla yine azami iş gerçekleştirmek, yani nicelik olarak azalan tahsilatla, nitelik olarak azami ölçüde fazla devlet hizmeti yapmaya çalışmıştır[1882].

Bütçe uygulamasında zorunlu kamu hizmetleri dışında gereksiz masrafların kısılması yoluyla tasarruf yapılmaya çalışılmak istenmişti. Devletin genel politikasıyla ilgili olan hükümetin siyasi icraat programı demek olan bütçe, ülkenin iktisadi yapısıyla yakından ilgiliydi. Cumhuriyet Hükümetleri bütçenin sağlıklı olabilmesi için konunun üzerinde hassasiyetle durmuşlardı. Bütçenin sağlıklı oluşmasını denk olmasını ve buhran yıllarında bir tasarruf bütçesi olarak şekillenmesini devletin işleyişinde hayati bir konu olarak görmüşlerdi. Türkiye'de; milli ekonominin gelişmesi bütçenin büyümesine de katkı sağlayacak bir durum olarak tespit edilmişti[1883].

Osmanlı Devleti'ne 19. Yüzyılda dışarıdan gelen uluslararası etkiler ve hukuki yaptırımlar onun iktisadi gelişimi önünde engeller oluşturmuştu. Sözü edilen bu engeller Cumhuriyet döneminde belirlenen iktisadi politikalarla ortadan kaldırılmaya çalışılmıştı. 19. Yüzyıl'dan itibaren ağırlıklı olarak Osmanlı Devleti'nin iktisadi gelişim araçları yabancılar tarafından kontrol edildiği için bu dışarı bağımlılığı da beraberinde getirmişti. Cumhuriyet Türkiye'sinin ise içinde bulunduğu şartlara karşın iktisadi bütünlüğü ve bağımsızlığını ilan etmeye çalıştığını görüyoruz[1884].

1931 yılında CHP genel sekreteri tarafından iktisadi buhran ve Türkiye'nin durumuyla ilgili hazırlatılan raporda[1885] *"Türkiye Cumhuriyeti manasını ve sebebini tarihin seyrinden ve hakikatlerden alan bir zorunlulukla ve temsil ettiği toplumun dokunulmazlığı ve birliği için bir İktisat devletidir."* denilmişti. Bu tanımlamadan hareketle de devletin iktisadi hayatta enerjik bir müdahale rolünün olduğu düşünülüyordu[1886].

[1882] BCA., 030.10.26.152.9.1931.
[1883] BCA., 030.10.26.152.9.1931.
[1884] BCA., 030.10.26.152.9.1931.
[1885] BCA., 030.10.26.152.9.1931.
[1886] BCA., 030.10.26.152.9.1931.

Cumhuriyet Türkiye'si için bağımsızlık hayati bir konuydu. " Bağımsız millet" olmak Türkiye için bir ülkü halini almıştı. Siyasi bağımsızlığını kazanmış olan Türkiye ekonomik olarak da dışarı bağımlılığını aşmanın yollarını aramıştı. O nedenle tıpkı Kurtuluş Savaşı gibi ekonomik olarak bağımsız bir Türkiye yaratmayı, Cumhuriyet kuran kadrolar bir ülkü olarak görmüştür. Türk ekonomisinin yeni yapısında bu bağımsızlığın yaratılabilmesi için bunun gerekleri üzerine kararlılıkla gitmekte tereddüt edilmemişti[1887]. Ancak Cumhuriyeti kuran kadrolar bu işi sadece hükümetin ya da devletin yapacağı bir iş olarak algılamamışlardı. Bunu topyekün bir hareket olarak görmüşler ve "bağımsız bir iktisat birliği" oluşturmak, Türk iktisadının olumsuz tablosunu değiştirebilmek için; Türk vatandaşlarının da bu sürece inanması ve katkı vermeleri gereği üzerinde durmuşlardı *"Türkiye'yi "müstakil millet" yapmak şiarını hakiki ve derin manası ile yaratan bugünkü Türk vatandaşı, yarattığı bu şiarı akide halinde yaşatmayı da bilecektir"*. Türkiye'yi yönetenler iktisadi bağımsızlık için vatandaşın bu sürece vereceği katkı ve desteği sadece bir gereklilik olarak görmemişler aynı zamanda bunu bir vatandaşlık görevi olarak da ifade ederek bunun zorunluluğu üzerinde durmuşlardı: "*Vatandaş, Türkiye'nin iktisadi istiklal ve tamamiyetine münafi ve zıt bildiği cereyanlara karşı cephe kurarak mücadele edecektir"*. Ekonomik bağımsızlık için devletin vatandaştan beklediği işlerin başında israfı önlemek vardı. İktidar israfı zaafının bir belirtisi olarak algılamıştı. Tasarruf, Cumhuriyet ekonomisini anlatan en önemli sözcüktü. Gereksiz harcama Türkiye'nin iktisadi olarak kalkınması önünde engel olarak algılanmıştı. İsrafı sadece Cumhuriyet'in kalkınması önündeki büyük engel olarak görmeyen yöneticiler, aynı zamanda israfın getirdiği fakirlik tehlikesiyle beraber bir sosyal çözülmeye bağlı olarak toplumsal ahlakta da bir yozlaşma yaratacağı endişeşini yaşamışlardı[1888].

"Millet fakirleşir; ahlak yozlaşmasına karşı durulmaz bir afet gibi cemiyeti istila eder. Ve fakirleşen, fakirleşmekte devam eden millet çökmeye mahkûm olur. Büyük medeniyetler israfla yıkıldı"[1889].

CHP'nin 1931yılında hazırlattığı raporda, "feragatli" ve "yüksek karakterli" olarak tanımlanan Türk vatandaşının, iktisadiyatını, varlığını ve gelecek nesillerinin hayat ve esenliğini tehdit eden ve aynı zamanda da maneviyatını, karakterini tahrip eden israfla mücadele edeceğine vurgu yapılmıştı. İsrafla mücadele için Türk toplumunun yaşamındaki lüzumsuzluklarda sınırlamalar yapması gerektiği ve bağımsızlığına düşkün olan Türk vatandaşının, gerekirse gelecek için bağımsızlık için yaşamında israfa yol açacak noktalarda sınırlamalar getirecek feragatlere dayanacağı düşünülmüştü[1890].

[1887] BCA., 030.10.26.152.9.1931.
[1888] BCA., 030.10.26.152.9.1931.
[1889] BCA., 030.10.26.152.9.1931.
[1890] BCA., 030.10.26.152.9.1931.

Yukarıdaki rapor bir anlamda iktidarın ekonomiye bakışını ve bunalımdan nasıl çıkılacağını da gösteriyordu. Bunun için sanayileşme, ithalatın azaltılması ve tasarruf bunalım karşısında iktidar çevrelerinin ilk düşündüğü çareler arasında görünmekteydi. Bu çözümler ekonomik hayatın devlet eliyle yönledirilmesi şeklinde işlerlik kazandı. Dolayısıyla iktidar bir yandan yukarıda sayılan önlemleri düşünmüş diğer yandan burada devletin öncü rolünün altını çizmişti. Devletçilik tartışmaları bu dönemin ekonomik arayışlarının bir sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır.

İktidar çevresinde bunalım döneminde farklı devletçilik tanımlamaları ortaya çıkmıştı. Devletçilik konusunda görülen bu farklılıklar, elbette devletçilik uygulamalarında kişilerin tutumlarına ve konuya yaklaşımlarına göre değişiklikler ortaya çıkardı. Ancak şurası açıkca görülmektedir ki; özelikle Celal Bayar'ın İktisat Vekilliğine gelmesinden sonra ekonomik sahada devletçilikte ortaya çıkan yumuşama eğilimi giderek daha da arttı. Özellikle Celal Bayar 1937 yılında Başvekâlete getirildiğinde durum ekonomik sahada biraz daha devletçiliğin aleyhine döndü. Sonraki dönemlerde ise daha önce de belirtildiği gibi özellikle başvekâlet makamında olan kişilerin konuya yaklaşım biçimlerine göre değişiklik arz etti. 2. Dünya Savaşı sonrasında da devletçilik büyük ölçüde kağıt üzerinde kalan bir hale geldi[1891].

B.2. Yeni Bir Açılım: SCF ve Ekonomiye Bakışı

Dünya ekonomik bunalımının etkilerinin Türkiye'de de hissedilmeye başladığı tarihte toplumsal yaşamda ortaya çıkan ekonomik sıkıntıların yarattığı gerginlik siyasal zeminde bir muhalefet partisiyle giderilmeye çalışıldı. Böylece Serbest Cumhuriyet Fırkası kurulmuştu[1892].

Türkiye'de, Serbest Fırka'nın kurulmasından önceki atmosferin değerlendirmesini yapan dönemin muhalif yazarlarından Zekeriya Sertel ülkede büyük bir hoşnutsuzluk olduğundan söz etmektedir. Halkın şikayetlerinin en önemli gerekçesi olarak Sertel; "*tek parti sisteminin günden güne kuvvetlenmesi, diktatörlüğe doğru gidilmesi"* ni göstermişti. Halk Fırkası'nın Meclis'te ve halk üzerinde baskısı olduğu gibi siyasi parti kurmanın iktidara karşı kafa tutabilmenin mümkün olmadığı üzerinde duruyordu. Köylü örgütlenemiyor, gençlik örgütlenmiyor, aydınlar örgütlenemiyordu. Sertel'e göre basın da sıkı bir baskı altındaydı. Sertel sözünü ettiği bu gerekçelerden dolayı hoşnutsuzluk oluştuğunu, hatta bunu Atatürk'ün de sezdiğini işte bu nedenle de ikinci bir siyasi partiye ihtiyaç duyulduğunu

[1891] **Türkiye Tarihi Çağdaş Türkiye…**, s.152.
[1892] Korkut Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002**, İmge yay., Ankara, 2005, s.67-68.

belirtmektedir. Parti mecliste muhalefet koltuklarını tutarak iktidarı denetleyecek, böylece Batılı anlamda iki partili parlamenter sistem kurulmuş olacaktı[1893].

Atatürk, ekonomik bunalım döneminde ülkedeki gerginliğin ortadan kalkması için yeni bir siyasal açılım yaparak yakın arkadaşı Ali Fethi Bey'e Serbest Cumhuriyet Fırkası'nı kurdurmuştu. Ülkenin içinde bulunduğu ekonomik ve sosyal sorunların hükümetin Meclis'te denetimsizliğinden kaynaklandığını düşünen Mustafa Kemal Paşa'nın, bir muhalefet partisinin sorunların azaltılmasında etkili olacağı düşüncesi bu partinin ortaya çıkmasında belirleyici olmuştur[1894]. Bu yeni siyasal oluşumun, dünyada meydana gelen gelişmelere bakıldığında, Türkiye için, son derece ileri bir adım olduğu görülmektedir. Andrew Mango, Avrupa demokrasisinde kırılmaların ortaya çıktığı II. Dünya Savaşı öncesinde demokrasinin, Avrupa kıtasının Kuzey ve Batı köşelerine hapsolduğu bir dönemde Türkiye'nin rejimi demokratikleştirme çabasını son derece önemli bir siyasi adım olarak görmektedir[1895].

Serbest Fırka, Türkiye'de idareden memnun olmayanların çokluğunu göstermesi bakımından önemli bir siyasi tecrübediydi[1896]. Bu yeni siyasal oluşum, bir danışıklı dövüş gibiydi; gerçek çok partili demokratik düzene geçip geçmemede, istenilen işlevi görüp görmeyeceği henüz belli değildi[1897].

İktidarda olan CHF, hantal bir yapı kazanmış, yerellerde güç sahibi olmak isteyen küçük bir azınlık dışında, halkla ilişkisi kopmuştu[1898]. Hatta o dönemde siyasal rejime karşı her an ortaya çıkmaya hazır bir muhalefet zemininin olduğu da hissediliyordu. Belki, açıkça bu tavırlarını ortaya koyamıyorlardı; ama en azından sosyal değişim projelerine karşı, homurtuların yükseldiği anlaşılabiliyordu[1899].

Fethi Bey'in Türkiye'de kurmuş olduğu bu yeni fırka yurt dışında da yankı uyandırmıştı. Fethi Bey'in kurduğu siyasi partinin akıbeti her nasıl sonuçlanırsa sonuçlansın bu yeni partinin yine de Türkiye'deki siyasi yaşamın üzerinde olumlu etki yapacağı yorumu yapılmıştı. Yurt dışında yapılan yorumlara göre; Fethi Bey aslında Türkiye'de o tarihe kadar söylenemeyeni söyleyecekti. Halk işleri üzerine örtülen örtüyü belki de kaldırma cesaretini Fethi Bey'in göstereceği umudu oluşmuştu[1900].

Yurt dışında Serbest Fırka'nın kuruluşuyla ilgilenenler Gazi, İsmet Paşa ve Fethi Bey'in aralarındaki siyasi diyalog sürecini de anlamlandırmaya çalışmışlardı. Atatürk, yeni fırkanın kuruluşunu onaylamıştı. Ancak, Gazi Halk Fırkası resiliğinden ayrılmış değildi. Bu

---

[1893] Sertel, **a.g.e**., ss.168-169-170.
[1894] **Türkiye Tarihi Çağdaş Türkiye…**, s.147.
[1895] Andrew Mango, **Atatürk- Modern Türkiye'nin Kurucusu**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2004, s.540.
[1896] Başar, **Atatürk'le Üç…**, s.21.
[1897] Taner Timur, **Türk Devrimi ve Sonrası**, İmge yay., Ankara, 1997, s.175.
[1898] Bkz.Başar'ın, **Atatürk'le Üç**..., çşt.syf.
[1899] Timur, **a.g.e**., s.175.
[1900] BCA., 030.10.83.550.8.1930.

nedenle de Fethi Bey'in ve Serbest Fırka'nın işi bu tablo da oldukça zordu[1901]. Yurt dışı basın, bu yeni fırkanın Türkiye'deki siyasi havayı değiştireceğinden hareketle İsmet Paşa ve onun rejimi de eleştirilmekteydi[1902].

Serbest Fırka ve Fethi Bey'le ilgili olarak onun aslında söylemlerinde samimi olmadığını düşünen dış basın çevreleri de vardı. Amerika'da yayımlanan "Baykar" isimli bir Ermeni gazetesine göre Fethi Bey yeni bir adam değildi. Gazeteye göre böyle bir parti kurulması noktasında Türkiye'nin amacı Avrupa'dan büyük bir borçlanma gerçekleştirebilmekti[1903]. Çünkü İsmet Paşa bu borçlanmayı gerçekleştiremeyeceği için Fethi Bey ileri sürülmüştü. Bu nedenle de Ermenilerin, Fethi Bey'den fazla bir beklenti içine girmeleri doğru olmayacaktı. Fethi Bey'in gerek Ermeniler gerekse azınlıklar hakkındaki söylemleri Türkiye'nin yabancı devletler üzerinde etki yaratabilmesi için yapılmış göstermelik bir davranış olarak değerlendirilmişti[1904].

B.2.a. Yeni Fırkanın İktisadi Görüşleri

9 Ağustos 1930 tarihinden itibaren basında SCF' sının kurulacağına dair haberler yer almaya başlamış ve Paris büyükelçiliğinde görevli olan Fethi Bey'in elçilik görevinden ayrılarak yeni bir fırka teşkil edeceği kamuoyuna duyurulmuştu[1905]. 12 Ağustos 1930 yılında kurulan Serbest Fırka'nın kuruluşunu dünya ekonomik bunalımından bağımsız ve bunalım dışında iki partinin olduğu bir demokratikleşme süreci olarak yalnız başına değerlendirmek mümkün değildi[1906].

SCF, 1929 iktisat bunalımının etkisiyle büyük sıkıntı içinde olan ve buna bağlı olarak tepkisel bir duruş içinde olan halkın; büyük ilgisiyle karşılaştı. Partinin kuruluşundan 12 gün geçtikten sonra 130.000 kişinin üye başvurusu olmuştu[1907].

Gerçekten de Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın "*güdümlü muhalefeti"* toplumdan büyük ilgi görmüştü. Liberal ekonomi yanlısı Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın, bütçe açıklarını kapatma yönünde arttırılan yüksek vergilerin, halkın ödeme gücünü aşan bir noktaya geldiği üzerinde durmuştu. Fethi Bey; temel tüketim mallarının fiyatlarında dünya pazarlarında meydana gelen düşme üzerinde durarak bunun hemen her ülkenin ekonomik faaliyetinde durgunluk getirdiğini vurguluyordu. Bunalımla birlikte ulusal paranın değerinde de endişe verecek bir düşme görülmeye başlamıştı[1908].

Fethi Bey, özellikle devletin yapılacak işlerin içinde yer almasına karşı çıkmıştı. Ona

[1901] BCA., 030.10.83.550.8.1930.
[1902] BCA., 030.10.83.550.8.1930.
[1903] BCA., 030.10.108.712.17.1930.
[1904] BCA., 030.10.108.712.17.1930.
[1905] **Cumhuriyet**, 9 Ağustos 1930.
[1906] Keser, **a.g.e**., s.86.
[1907] **Türk Dış Politikası Kurtuluş**..., s.248.
[1908] **Cumhuriyet,** 11 Ağustos 1930.

göre devlet müdahaleleri kalkmalı, devletin bütçe gelirleriyle yaptığı demiryolları ve başka nafia işleri ya uzun vadeli borçlanmalarla yapılmalı ya da bunlar yabancı şirketlere verilmeli ve inhisarlar kalkarak serbestlik gelmeliydi[1909].

Serbest Cumhuriyet Fırkası lideri Fethi Bey de gerek parti programında ve gerekse gazetelere verdiği demeçlerinde vergi sisteminin ciddi olarak eleştiriyordu. Bir demecinde vergilerini ödeyemedikleri için hapse girenlerin çok olduğunu, bunun da koyulan vergilerin halkın ödeme gücünün çok üstünde olduğundan kaynaklandığına vurgu yapıyordu[1910].

Türkiye'nin mali durumunu incelemek üzere Türkiye'ye davet edilen Alman uzmanların raporu da bu durumu ortaya koymaktaydı. Fethi Bey'e göre Müller tarafından hazırlanan rapor hükümetin kendi aleyhine hazırladığı en büyük belgeydi. Fethi Bey özellikle yabancı sermayenin Türkiye'ye gelmesi onlara güven tesis edecek uygulamalar yapmak gerektiği görüşündeydi[1911].

Örneğin, Müller askeri masrafların 1926 bütçesinde %50.3 ve 1929 yılında ise bu oranın % 45.7 gibi hala yüksek sayılan bir rakam olduğunu ortaya koymuştu. Oysaki 1929 yılında Türkiye'nin doğrudan doğruya ve iktisadi olarak gelişebilmesi için sadece %15.4lük bir pay ayrılmıştı[1912].

Fethi Bey, bir parti lideri olarak dönemin hükümetinin iktisadi politikalarını yeren konuşmalar yapmış ve Hükümetin başındaki İsmet Bey'in millileştirme ve demiryolu politikalarındaki devletçi yaklaşımına karşında liberal bir iktisadi politika yanlısı olduğunu göstermişti. Dünyadaki ekonomik bunalımın genelleşmesinden dolayı genelikle yabancı paralar da değer kaybettiklerinden Osmanlı borçlarının altınla ödenmesi gerektiği noktasında görüş bildirdi[1913].

Fethi Bey'in siyaseti "Hükümetin fazla masrafına son vermek için şiddetli bir mücadeleyi ihtiva" ediyordu. Demiryolu inşası devam edebilir, fakat bugüne kadar edilen masrafların durdurulması gerekliydi. Yine Fethi Bey'in arkadaşlarından biri inhisar sisteminin "felaket aver" ve şeker inhisarlarının "sırf bir cinayet" olduğunu dahi söylemişti[1914].

Fethi Bey, gazetelere verdiği beyanatlarda vergileri ve inhisarları eleştiriyordu: *"İnhisarlar bence bu milletin üstüne yüklenmiş ağır birer vergiden başka bir şey değildir. Sonra müsakkafat ve muamele vergileri de ağırdır. Mamafih bütün bunların kaldırılacağı*

[1909] Başar, **a.g.e**., s.12.
[1910] Alev Gözcü,**"**Serbest Cumhuriyet Fırkasının Siyasal Söylemleri Işığında İktidar Muhalefet İlişkileri ve Kamuoyu**"**, **Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, İzmir, 2006, bkz çşt. syf
[1911] **A.g.t., çşt, syf., Cumhuriyet**, 16 Ağustos 1930.
[1912] BCA., 030.10.83.550.8.1930.
[1913] Çavdar, **a.g.e**., s.226.
[1914] BCA., 030.10.83.550.8.1930.

fikrini edinmek te doğru değildir. Esas olan; mevcut olan masrafları azami haddine tenzil suretiyle halkın vergi yükünü hafifletmektir"[1915].

Serbest Cumhuriyet Fırkası bu anlamda açlık sınırına gelip bir lokma ekmeğe muhtaç insanlar için iktidara seslerini duyurmanın bir aracı olmuştu. Daha da ötesi bu yeni parti; halk tarafından kurtarıcı olarak görülüyordu. 3 Eylül 1930 tarihli **Yeni Asır** gazetesinin haberine göre Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın en önemli taraftarları inhisar kurbanlarıydı.

"Liman inhisarları amelelerin ağızlarından cebren alınan ekmeği istiyorlar. Liman inhisarları, memleketin ıstırap amilleri arasında ön safta bulunuyorlar. Hazinenin menfaatinden başka bir şey düşünmeyen, halkı, halkçılığı ihmal eden C.H.Fırkası hükümeti, vatandaş ekmeğine göz koyan bu musibeti bile bile memleket iktisadiyatımızın zayıf bünyesine musallat ettiği günden beridir ki ihracat ve ithalat tüccarları ne yapacaklarına şaşırdılar. Liman işlerinde çalışan binlerce vatandaş ağızlarından cebren alınan ekmeklerinin ıstırabı içinde kıvranıyorlar".

Yeni Asır gazetesi yerel(İzmir) ölçekte iktidara muhalif bir gazete olup Serbest Fırka'nın kurulmasıyla bu muhalefetini de sertleştirmişti. Liman işçilerinin sıkıntılarını sütunlarına taşıyan gazete, Serbest Fırka'nın liman işçileriyle birlikte toplumda bütün sıkıntılı kesimlerin şikayetlerini ortadan kaldıracak bir yeni açılım olarak göstermek eğilimindeydi. Aslında yaşanan sıkıntının boyutları öyle büyük noktalara ulaşmıştı ki; iktidara bir alternatif olunca yoksul toplumda bu yeni oluşumun bir anlamda mucizeler yaratacağı beklentisi belirmişti. Bu sadece toplumun bir beklentisi de değildi üstelik. Serbest Cumhuriyet Fırkası'nı destekleyen gazetelerde yazan yazarlar da yeni partiyle ilgili oldukça iyimser bir beklenti içine girmişlerdi. Bu olumlu beklenti ise iktidarda olan CHF' ye yapılan eleştirilerin daha da artmasına neden olmuştu. Serbest Fırka vatandaşların işsiz ve aç kalmasının nedeni olarak hükümetin mali ve iktisadi politikalarını göstermekteydi[1916].

Aslında bir anlamda CHF-SCF arasında çıkan gerilimin oluşmasında her iki siyasal partinin kanat önderlerinin ekonomik konulardaki görüş farklılıkları da etkili oluyordu. SCF'nin kurulduğu tarihlerde devletçilik uygulamalarındaki örnekler SCF'nin de CHF'ye karşı ana eleştiri konularından biri haline gelmişti.

Devletçilik uygulamalarında SCF'nin kurulduğu dönemden itibaren ortaya çıkan tartışmalar sonraki dönemlerde de siyasi yapıda etkisini göstermiştir. Devletçiliğin ekonomide ortaya çıkardığı tartışmaların siyasi zemindeki yansımalarını gözden kaçırmamak gerekir[1917].

[1915] Gözcü**, a.g.t.,Cumhuriyet,** 16 Ağustos, 1930.
[1916] Gözcü, **a.g.t**.,bkz. çşt.syf.
[1917] **Türkiye Tarihi(4) Çağdaş Türkiye**…, s.152.

Tevfik Çavdar'a göre; toplumun köklerinde var olan, geçmişin derinliklerinde kendini var etmiş ve bu halini devam ettirme eğiliminde olan tutucu, muhafazakâr özellikleri Cumhuriyet döneminde yapılan devrimlerle kendini gösteren bu biçimsel ama hızlı olan değişimleri özümseyecek yapıda değildi.[1918] Bu nedenle SCF denemesi siyasal olarak beklenileni verememiş bir siyaset girişimi olarak kaldı.

İktidarın hoşuna gitmeyen bir tablo ortaya çıktı. SCF'nin halk tarafından bir kurtarıcı olarak büyük bir ilgili görmesi, iktidarı endişelendirmişti. İktidar, SCF karşında endişeye kapıldıkça onunla ilgili olumsuzluklar oluşturdu. 1930 yılında Erzincan Mebusu tarafından Cumhuriyet Halk Fıkrası'na gönderilen bir raporda SCF ile ilgili olumsuz algılamalar açıkça görülmektedir. Söz konusu rapora göre; Serbest Cumhuriyet Fırkası bir taraftan "softa ruhlu mürtecilerin, diğer taraftan ise Komonistlerin" faaliyetine yol açmıştı[1919]. SCF'den cesaret bulan mürteci kişilerin Türkiye'de yapılan devrimlerin tersine döneceği, saltanatın geri geleceği şeklinde propaganlara yöneldikleri üzerinde de durulmuştu. Bu nedenle hükümetin önlem alması gerekli görüldü[1920].

Ancak bu siyasi denemenin yakın tanıklarından biri olan Ahmet Hamdi Başar'a göre Serbest Fırka'ya katılanların hepsi hocalar ve mürtecilerden de oluşmuyordu. Çünkü bu partiye mensup olan sıkıntı sahiplerinin hemen hepsinin şikâyetlerinin bir gerekçesi vardı. Vergilerin ağırlığı, vergi tahsil edenlerin yaptığı suistimalleri… Bunlardan şikâyet hemen her yerde zaten yapılan bir şeydi. Devlet otoritesini temsil etmekte olan memurların yaptıkları haksızlıklar, kanunsuzluklar ülke genelinde ortaya çıkan huzursuzlukların ana nedenleri arasında gösteriliyordu[1921]. Bu nedenle de Serbest Fırka halkın dertlerine çare bulacağı yeni bir kapı olarak algılanmıştı. Ahmet Hamdi Başar'a göre; "inkılâbın ve inkılâpçı elemanın merkezi olması gereken Halk Fırkası", birçok yerde çıkarcıların eline geçmiş onların emrinde çalışmaktaydı. Bu durum Halk Fırkası ile halkın arasına mesafe girmesine neden olmuştu. Halk Fırkası etrafında bir çıkar grubu ortaya çıkmıştı. Sınırlı sayıda insan bu durumdan yarar sağlıyor ama bu tablo giderek halkla Halk Fırkası arasına mesafe koymuştu[1922].

Halk Fırkası mensupları Yeni Türkiye'de her şeyin güllük gülistanlık olduğunu göstermeye çalışıyorlar, halkın her yerde iktidarın yaptığı devrimlerden hoşnutluğunu ifade ediyorlardı. Fırka kongreleri toplanıyor halkın memnuniyetini ifade ediyorladı. Vilayetlerden, müfettişlerden gelen raporla da halkın memnuniyetini gösteriyorlardı. Milletvekilleri gezdikleri her yerde halkın memnuniyetini toplayarak bunları şeflere armağan ediyorladı. Ancak bu tablo karşısında duranlar yani güya kötü niyetliler, ya da devrimin getirdiklerinden

[1918] Çavdar, **Türkiye'nin Demokrasi**..., ss.328-329.
[1919] BCA., 490.01.1.4.12.1930.
[1920] BCA., 490.01.1.4.12.1930.
[1921] Başar, **Atatürk'le Üç**..., s.21.
[1922] **A.g.e**., s.21.

memnun olmayanlarca ülkede sıkıntı var gibi gösteriliyordu. İşte bunlar ise iktidar çevresindeki çıkar grupları tarafından devrimden hoşnutsuz mürteci kitle olarak gösteriliyordu. İktidar etrafındaki isimler, yöneticiler bir nevi sıkıntıları görmüyor, algılayamıyor ya da üstünü örtmek istiyorlardı. Fethi Bey'in partisine duyulan ilginin altında toplum genelinde gözlemlenen bu toplumsal huzursuzluk olmasına karşın; iktidar çevresi bu durumu kabullenmek istememişti. Ve bu durum bir süre Serbest Fırka'nın iktidarın hedefi haline gelmesinin ana nedeni olmuştu[1923].

B.3. Bunalıma Bağlı Tartışmalar ve Basın

Ekonomik bunalım dünya ve Türk kamuoyunda derin izler bırakarak konunun siyasi, ekonomik ve sosyal boyutları üzerine derin ve ciddi tartışmaları da beraberinde getirmişti. Özellikle iç kamuoyunda bunalım üzerinden oldukça sert bir muhalefet ortaya çıkmıştı. Her ne kadar Gazi Mustafa Kemal Paşa; Cumhurbaşkanı olarak ekonomik bunalımın yarattığı sorunlar karşında bir siyasal açılım yaparak toplumda gerginleşen havayı yumuşatmak; sorunların daha açık tartışılabilmesi için bir muhalefet partisinin yani SCF'nin kurulmasını desteklemişse de bu girişim başarısız olmuştu. SCF sonrası dönemde Türkiye yeniden tek partili bir siyasal yapıya döndü. SCF sonrasında Türkiye'de Cumhuriyet Halk Fırkası'na karşı muhalefet eden en önemli güç olarak basını yani çeşitli gazeteleri ve tabii bunlar üzerinde çeşitli yazarları görmekteyiz. Bu dönemde bunalımın yarattığı sorunlara çeşitli gazetelerden hükümete karşı ciddi muhalefet gelişmiştir. Ekonomik bunalımın kendisi iktidara karşı siyasallaşmanın en önemi argümanı olmuştu. Ekonomik bunalımın yarattığı sorunlar bir yana konunun kendisi siyasal açıdan bir sorun halini almıştı.

Bu süreci basından takip ettiğimizde oldukça renkli, hareretli tartışmalar dönemin havasını algılamak açısından son derece önemlidir. Bunalımın nedenleri, dünyadaki etkileri, Türkiye'nin bunalım karşında durumu, hükümetin arayışları vb. konularla ilgili yazılar kaleme alınmıştı. Söz konusu dönemin anlaşılmasında basının son derece önemli bir rolü olduğunu söylersek bu çok abartılı bir saptama olmaz. Bunalım döneminde Türkiye'de gerek İzmir basınında ve gerekse ulusal basında Türkiye'nin ve dünyanın geçirmekte olduğu sıkıntı oldukça detaylı olarak ele alınmış ve irdelenmişti. Köşe yazarları, gazetelerin ekonomik haberlerinin yer aldığı bölümler özellikle yerel basında kapsamlı olarak yer bulmuştu. Özellikle liman kentlerinde örneğin İzmir, Mersin vb. yerlerde bunalımın yoğun etkisini açıkca gözlemlemek mümkündü[1924].

[1923] Başar, **Atatürk'le Üç**…, ss.21-22.

[1924] Bunalım dönemiyle ilgili olarak yaşadığımız kent İzmir'in yerel basının tamamına bakılarak bu etkiler saptanmıştır. Buna ilave olarak yine bir liman kenti olan Mersin'de bunalım izlerini yerel ölçekte görebilmek için bkz: Selçuk Durak, "1929 Dünya Ekonomik Buhranı'nın Mersin Limanı Üzerine Etkileri",

Dünya ekonomisinin iç içe girmesi nedeniyle Türkiye de bunalımın dışında kalamayan ülkelerden biri olmuştu. Bunalıma karşı gümrük duvarlarının yükseltilmesi ve ekonomide kendi kendine yeterlilik politikası Türkiye'nin ekonomik sıkıntılardan kurtulabilmesi için yeterli bir çare değildi. Ancak yine de Türkiye'de muhalif basın bunalımdan başta Halk Fırkası ve İsmet Paşa'yı sorumlu tutuyordu[1925].

İsmet Paşa'nın Sivas Nutku sırasında Türkiye'de işlerin iyi gittiği, halkın refaha kavuştuğu yönündeki beyanına muhalif çevrelerce sert karşılıklar verilmiştir:

"Bu memleketi ve bu milleti iflas vaziyetinden, mütemadi fakirleşme vaziyetinden kurtarmak için her şey eyi gidiyor demek kafi değildir. Her şeyin eyi olabilmesi için şimdiye kadar güdülen sakin ve muzur yolları bırakmak, hem de müstacelen bırakmak lazımdır"[1926].

Ekonomik bunalıma karşı Hükümetin en önemli reçetesi tasarruftu. Hem ülke yönetiminde kaynakların verimli kullanılması, hem de toplumun tüm yaşam alanını kapsayacak "milletçe fedakârlık yapmak gerektiği" dönemin en yaygın kanaatindeydi[1927]. Tasarrufla ilgili düşüncelerin gelişmesinde 1931 yılında Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın TBMM'de yaptığı konuşmasının da katkısı vardı:

"*İçinde bulunduğumuz sene, malî ve iktisadî umumî buhrana karşı milletlerin çetin bir imtihan geçirmekte olmaları hususî dikkati caliptir. Bu imtihanda Türk milleti hayatiyeti; faaliyeti, kanaatkârlığı ve fedakârlığı ile takdire lâyik bir kudret göstermektedir…"*[1928]

12 Aralık 1931'de "Tasarruf Haftası" ile gereksiz harcamaların önüne geçme ve para biriktirme kampanyası başlatıldı[1929]. Halk, ekonomide tutumluluğa ve gereksiz harcamalardan kaçınmaya yönlendirilirken, öteki yandan da bunalımın etkilerinden başka türlü korunma çabaları da ortaya çıkıyordu. Basında görüldüğü kadarıyla, muhalif çevreler genellikle dünya ekonomik bunalımının Türkiye'deki etkisini ve yarattığı sorunları Türkiye'nin kendi iç dinamiklerinden kaynaklanmış gibi gösterme eğilimi içindeydiler. Dolayısıyla onlara göre; Türkiye sadece tasarruf reçetesiyle ekonomik bunalımdan kurtulamazdı. Asıl önemli mesele Türkiye'deki yoksulluğun ortadan kaldırılmasıydı. İşte bunun için de yapılması gereken şey genel kanıya göre Türkiye'nin üretimini arttırmasından geçiyordu[1930]. Bunlara göre dünyadaki buhran, özellikle büyük sanayi gelişiminin meydana getirdiği fazla üretim ve uygulanan himaye sisteminden kaynaklanmıştı. Türkiye'de ise

---

Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mersin, 2006.

[1925] "Buhranın Mesulleri", **Anadolu**, 13 Teşrinisani 1930.

[1926] **Yeni Asır**, 3 Eylül 1930

[1927] Goloğlu, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-II**..., s.,36.

[1928] Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın, 1 Kasım 1931 yılında Meclisin açılışında yaptığı konuşmadan. **TBMM Zabıt Ceridesi** D/4 (2. Yasama Yılı) İ/1 C/4 (1-11-1931), Ankara, s.3.

[1929] Goloğlu, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-II**…, s.38.

[1930] Mahmut Reşat, "İktisadi Buhran" **Hürriyet**, 2 Temmuz 1931.

bunalımın başlıca nedeni, Türkiye'nin üretiminin artmasından değil, özellikle üretimin azalmasından kaynaklanıyordu[1931].

Üretimi yeterince arttırmadan tek başına tüketimi azaltmak Türkiye'nin sorununa çare olamazdı. Türkiye önlemini alıp tasarruflu olmaya devam etmeli ve buna ilave olarak ise; genel bir faaliyet programı etrafında bir yandan da milli üretimi arttırma yolları aramalıydı. Türkiye'nin gerek iklimi ve gerekse üretim alanları göz önüne alındığında üretiminin fazla olması içten bile değildi. İşte bu doğal imkânları değerlendirecek, bir çalışma sistemine ihtiyaç vardı[1932]. Yer yer buhranın üretim fazlalığından kaynaklanmadığı aksine buna karşın tüketimin yetersizliğinden kaynaklandığı ve bu nedenlede tüketimi arttırmanın yolları üzerinde dahi durulmuştu. Ancak burada tüketimden kastedilen şey; israf boyutuna varan bir düzey olmayıp insanların ihtiyaç duydukları düzeyin tatmin edilebilmesiydi. Bunun içinde bir yandan üretimin artması sağlanırken diğer yandan da buna karşılık tüketim de gerçekleşmeliydi[1933].

Türkiye nehirlerini ıslah etmeli, milyonlarca dönüm boş toprağını kullanarak tarıma açmalı, dağlarındaki ve ovalarındaki ağaçlardan, ormanlardan, nebat ve faideli köklerden yararlanmalıydı[1934]. Türkiye alıştığı ve bildiği gibi rehavet içinde esneyerek yaşamaktan vazgeçerse, Anadolu'nun zenginliğinden yararlanarak yeni bir çalışma anlayışıyla hareket ederse buhranın sona ereceği üzerinde durulmuştu[1935].

Halk Fırkası'nın uygulamaya koymuş olduğu düzen, ekonomik bunalımın getirdiği huzursuzlukları ortadan kaldıramamıştı. Bu noktada basın üzerinden hükümete ve yöneticilere yönelik ciddi, oldukça sert eleştiriler yapılmıştı. Gelen bu yoğun eleştiler Halk Fırkası çevrelerini de rahatsız etmekteydi. Basınla ilgili olarak Meclise Elazığ Vekili Fazıl Ahmet Bey (Aykaç) ve arkadaşlarınca gensoru önergesi dahi getirilmişti[1936].

Cumhuriyet döneminde basın üzerine yapılan bir araştırmada Serbest Fırka deneyiminin Türkiye'de yapılan devrimlerin halkın tümü tarafından yeterince anlaşılıp benimsenmemesinden ötürü basınla ilgili düzenleme yapılması gereğinin ortaya çıktığı belirtilmektedir. Basınla ilgili düzenlemenin bir gerekçesi de 1929 yılında tüm dünyada ve Türkiye'de etkili olan ekonomik bunalım olarak belirlenmişti. Böylece 25 Temmuz 1931 tarihinde Matbuat Kanunu çıkarılmıştır. Bu kanunla birlikte yayın hayatı bir anlamda hükümetin kontrolüne bırakılmıştır. Gazete ve dergilerin hükümetin politikaları aleyhinde

---

[1931] **Serbes Cumhuriyet**, 8 Kânunuevvel 1930.
[1932] Mahmut Reşat, "İktisadi Buhran", **Hürriyet**, 2 Temmuz 1931.
[1933] Siirt Mebusu Mahmut "Cihan Buhranından Kurtulmanın Ameli Çareleri", **Milliyet**, 8 Ağustos 1930.
[1934] Mahmut Reşat, "İktisadi Buhran", **Hürriyet**, 2 Temmuz 1931.
[1935] **A.g.g.**
[1936] Gologlu, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-II**…, s.21.

yayın yapmasının önü alındığı gibi intihar, haydutluk, hırsızlık gibi sosyal sorunları ele alan yayınlara da bir anlamda son vermek amaçlanmıştı[1937].

Bunalımın nedenleri basında tartışılırken, bunalım bazen dünya genelindeki olaylar zincirinde ele alınmış ancak hükümete muhalif kimi gazetelerce Türkiye'deki bunalım hükümete bağlanmıştı: *"Bizdeki Buhran"- İktisadi cihan buhranından bam başkadır*[1938]"- Söz konusu bu yazıda Türkiye'deki acıklı iktisadi manzaranın Halk Fırkası tarafından kendiliğinden ortaya çıkmış gibi gösterilmeye çalışıldığı ancak bunun gerçekte Türkiye'deki iktisadi siyasetin hatalarından kaynaklandığı üzerinde durulmuştu. Yazıya göre Türkiye'deki buhranla dünyadaki buhran arasında gerek nedenler ve gerekse sonuçlar bakımından oldukça önemli farklar vardı. Türkiye'deki buhranın en önemli gerekçesi olarak izlenen yanlış politikalar gösterilmişti[1939]. Dünyadaki buhran üretim fazlalığına bağlı olarak fiyatların aynı oranda düşmesinden kaynaklanmıştı. Böylece müşteri bulmak da zorlaşmıştı. Bu nedenle Rusya ve ABD'de damping ortaya çıkmıştı. Her iki ülke de birbirini daha düşük mal satmakla suçlamış ve böylece kriz giderek derinleşmişti. Bu durum sadece tarımsal üretim için değil aynı zamanda sanayi üretimi için de geçerliydi. Sanayi üretimi artmış ancak, fiyatların düşüklüğü nedeniyle karlı işler yapmak mümkün olamamış ve işsizlik bu ortamda artmıştı[1940]. Türkiye'de elbette bu genel bunalımın dışında kalamazdı ancak, Türkiye'nin iktisadının sorunlarının tamamı da bu genel krizden kaynaklanmamıştı. Türkiye'de bunalım döneminde dünyada olduğu gibi üretim artmamış, üretim araçları ucuzlamamış, dünyadakinin aksi bir durum oluşmuştu. Diğer ülkelerde paranın uluslararası piyasadaki değeri ile dahili değeri arasında bir denge varken Türkiye'de ise paranın değeri dokuz misli düşmüştü[1941]. Yine "Bizdeki Buhran" başlıklı baş makaleye göre, Türkiye'de yapılan üretim hem az hem de pahalıydı. Ancak buna karşılık Türkiye'de ağır inhisarlar, vergiler, gereksiz masraflar vardı. Yine bunların yanında muamele vergisi denilen dahili gümrük sisteminin Türkiye'nin iktisadına yaptığı zararın büyüklüğü, başka ülkelerde ihracata pirim verilirken Türkiye'de ihracattan vergi alınmış olması, Türkiye'deki buhranın gerekçesi olarak ortaya konmuştu. İşte bütün bunlardan da Halk Fırkası sorumlu görülmüştü[1942]. Bütün bu sorunlar karşısında söz konusu makale buhrana çözüm olarak ise, vergilerin indirilmesini, inhisarlar ve gereksiz masrafların ortadan kaldırlmasını, hayat pahalılığına karşın etkili bir mücadelenin

---

[1937] Mustafa Yılmaz- Yasemin Doğaner, **Cumhuriyet Döneminde Sansür (1923-1973)**, Siyasal Kitabevi, Ankara,2007, ss.7-8.
[1938] Yılmaz, "Bizdeki Buhran", **Serbes Cumhuriyet**, 2 Kânunuevvel 1930.
[1939] **A.g.g.**
[1940] **A.g.g.**
[1941] Yılmaz, "Bizdeki Buhran", **Serbes Cumhuriyet**, 2 Kânunuevvel 1930.
[1942] **A.g.g.**

başlatılmasını, dışarıya karşı güven veren bir siyaset izleyerek yabancı sermayenin önünün açılmasını önermişti[1943].

Serbes Cumhuriyet gazetesinde hükümet aleyhinde çıkan bu yazıya karşın hemen ertesi gün İzmir Basınının önemli gazetlerinden olan **Anadolu** gazetesinde ise adeta bir karşı yazı yayımlanmıştı[1944]. **Anadolu** gazetesine göre Türkiye'deki buhranın sorumlusu Halk Fırkası ya da İsmet Paşa değil; aksine ABD gibi büyük bir ekonominin çöküşü ve ona bağlı olarak dünya genelindeki sıkıntının Türkiye'deki iktisadi tabloya yansımasıydı[1945].

İzmir basınının muhalif gazetelerinden biri de **Hizmet** kabul edilebilir. Özelikle gazetenin yazarlarından Hüseyin Hulki bunalım üzerinden Türkiye'de hükümetin politikalarını eleştirmekteydi. Hüseyin Hulki bu eleştilerinden birini " Buhran ve Muhalefet" başlığında vermişti[1946].

"Adına buhran dediğimiz iktisadi beliyye(bela) bütün dünyayı sarsıyor… Avrupa muztarip, Amerika muztarip, Asya muztariptir. Bütün dünya milletleriyle beraber şüphe yok ki Türk milleti de ıztırap içindedir. İşte adı evvela tenkit, bilahare muhalefet olan teşkilatsız kuvvet, Halk fırkasına bunu kabul ve itiraf ettirmek için tam iki buçuk sene mesai sarfetmiştir. Düne kadar (Memlekette buhran var) diyen her sesi mufritlerin(Hayır, böyle şey yoktur) cevapları karşılıyordu"[1947].

Hüseyin Hulki Bey; tüm dünyanın bunalım içinde kıvranan toplumlarının sorunlarına çare bulmak için uğraştığını; Türkiye'de de kapanan Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın liderinin Türkiye'de bunalım döneminin en ciddi sorunlarından vergilere dikkat çekebildiğini söylemektedir.

Serbest Cumhuriyet Fırkası kapanınca da; ona göre ancak SCF'nin kapanması bir anlamda hükümeti denetimsiz bırakmıştı. Hüseyin Hulki Bey hükümetin; muhalefetin bunalım üzerinde durmasından hoşlanmadığını ve bunu "*sokak politikası, hatta hissiyatı gıcıklayarak tahrik mahiyetinde"* bulduğunu yazmıştı. Hüseyin Bey'in eleştirdiği bir başka nokta ise hükümetin yabancı sermayeye bakışıydı:

"Bir taraftan bitmez, tükenmez ihtiyaçlar karşısındayız. Osmanlı İmparatorluğu sadece Sultanların zevkini düşünmüş ve bu memlekete hiçbir şey yapmamıştır. Diğer taraftan da yoksullukla pençeleşiyoruz. Bu vaziyet içinde hem vatanın muhtaç bulunduğu şeyleri başarmak hem de memlekete servet sokarak umumi buhranın tesirlerini azaltmak icap ederken karşımıza ecnebi sermayeyi gelmekten meneden bir sürü sebepler ve formaliteler

---

[1943] **A.g.g.**
[1944] **Anadolu**, 3 Kânunuevvel 1930.
[1945] **A.g.g.**
[1946] Hüseyin Hulki, "Buhran ve Biz", **Hizmet**, 13 Temmuz 1931.
[1947] **A.g.g.**

çıkıyor. Hedef bir, görüş ayrıdır. Fakat işte buna muhalefet diyorlar… Muhalefet denilen tenkide ve fikir ızharına vatansızlık demek"[1948].

İzmir basınının bir kısım hükümet aleyhtarı gazeteleriyle Yunus Nadi Bey arasında bu dönemde gelişen oldukça sert bir şekilde devam eden bir söz düellosu vardı.

"Yunus Nadinin İzmir gazeteleri Başmuharrirlerine beklenen hücuma başladı. Bu hücumun burada kalmasını memleketin ve matbuatın ahlakı namına tememniye çok şayan buluruz"[1949].

Hüseyin Hulki Bey bir başka yazısında yine ekonomik bunalım üzerinden Halk Fırkası'nı eleştirerek bunalım konusunda partinin gerçekleri kabul etmekte geç kaldığını ve bu nedenle ülkenin sıkıntı yaşadığını vurgulamıştı. Asıl önemlisi yazar Halk Fırkası'nın halktan uzaklaştığını, halk nazarında bu partinin prestijini kaybettiğini bunların da nedeni olarak Halk Fırkası'nın gururunu göstermekteydi. Hüseyin Hulki Bey Halk Fırkası yanlısı *"gazetelerin biraz samimiyet ve hakkı teslim hasleti göstermelerini beklediklerini"* ifade etmişti[1950].

Basın ekonomik bunalımın nedenlerinin araştırılması gerektiği üzerinde duruyordu. Kimi basın çevrelerine göre ise ister özel ister genel her yerde her kesimde buhran hissedilmekteydi. Hatta bu toplumun genelinde büyük bir ümit kırıklığı dahi yaratmıştı. Dert büyüktü ve bu sadece fakirleri ilgilendirmeyecek bir boyuttaydı. Gerçi bütün dünya bir buhran içindeydi. Ancak Türkiye üretici bir ülke olarak bu buhrandan daha çabuk kurtulması gerekirken beklenen olmamıştı. Sanayi ülkelerinde fabrikaların kapanması veya kısmen tatil edilmeleri yüzünden işçilerin işsiz kalması buhranı daha da arttırıyordu[1951].

Oysa, Türkiye'nin ne yüzbinlerce işçisi vardı ne derece büyük fabrikaları! Türkiye'deki buhranın nedeni bazı basın çevrelerine göre parasızlıktı. Örneğin zirai işler parasızlık yüzünden yapılamıyordu[1952]. Türkiye'deki buhranın parasızlıktan kaynaklandığını kabul etmeyecek kimse olamazdı. Parasızlığın nedenlerine gelince yeni demiryolları, yeni binaların inşası, ithalatın çokluğu, bir kısım halkın şu veya bu vesilelerle israfta bulunması gibi nedenler sayılmaktaydı. Bu noktada işte tüm vatandaşlara tasarruf ve milli servet esasları üzerinde durularak para biriktirmeleri üzerinde tavsiyelerde bulunulmuştu. Ortada para olmadığı için çocuğunun kumbarasına para koyma gücünde olanların sayısı oldukça azdı. İşte ortada parasızlık bütün açık ve açıklığıyla devam ettiği süre içinde tasarruf kendiliğinden zorunluluk olmuştu. Gerek köylü gerekse şehirli halkın büyük çoğunluğu para

[1948] Hüseyin Hulki, "Buhran ve Biz", **Hizmet**, 13 Temmuz 1931.
[1949] **Hizmet**, 15 Temmuz 1931.
[1950] Hüseyin Hulki, "Buhran ve Muhalefet", **Hizmet**, 15 Temmuz 1931.
[1951] "Buhran var", **Halkın Sesi**,15 Kânunuevvel 1931.
[1952] **A.g.g.**

biriktiremeyecek kadar kötü durumdaydı[1953]. Tasarruf ve milli servetin korunması için kurulan cemiyetlerin faydası elbette vardı. Ancak bunları buhrandan kurtulmak için yeterli görmeyenler vardı. Buhrandan kurtulmanın en önemli çaresi parasızlık sorununu çözmekti. Yani paranın yeniden ortaya çıkması gerekliydi[1954].

Bir başka yazıda ise yine "*Istıraplar Gizlenemez"*[1955] diyerek Türkiye'deki krizin dünyanın geçirmekte olduğu krizden değil aksine takip olunan mali ve iktisadi siyasetin bozukluğundan kaynaklandığı ileri sürülmüştü.

"Biz Türkiye'deki iktisadi buhranın sebeplerini tamamen hükümetin takip ettiği yanlış ve sakat mali iktisadi sistemde görüyoruz…"[1956].

Dünyanın karşı karşıya kaldığı buhranın sebebi üretim fazlalığıydı. Avrupa'da, Amerika'da tarım ve sanayi üretim oldukça artmıştı. Buna karşın tüketim azalmıştı. Arz ve talep kuralına uygun olarak fiyatlar düşmüş stoklar çoğalmış, kazanç sağlanamamıştı. Sermayedarlar paralarını kullanacak alanlar bulamamamışlardı. Türkiye'de ise bunun tam aksi bir durum vardı. Sanayi yoktu. Mevcut olan başlangıç seviyesinde işletmelerden oluşmaktaydı. Bunlarda muamele vergilerinin ağır yükü altında ezilmekteydiler[1957]. Tarımsal üründe de dikkati çekecek düzeyde bir fazlalık yoktu. Ancak üretim masraflarının fazlalığı, üretimin yeni bir şekilde piyasalara arz edilememesi, iyi tanıtım ve reklam yapılamaması malların hak ettikleri fiyatla elden çıkarılmasına da engel olmuştu. Türkiye'deki buhran ülkenin iç dinamiklerinin ve kendi kararlarının sonucuydu. Vergiler ağırdı. Hayat pahalılığı ile mücadele edilememiş, üretim masrafları indirilememişti. Türkiye'nin nakliyat işleri düzenlenememişti. Fiyatlar çok yüksekti[1958]. Liman tekelleri ithalat ve ihracatı hırpalamakta limanları körletmekte ve manasız yere şu veya bu zatın midelerini şişirmekteydi. Kredi faizleri çok yüksekti. Şu veya bu zatın yüksek krediler alabilmesine karşın rağmen köylü Ziraat Bankası'nın cılız yardımından başka bir şey görememekte tefecilerin elinde ezilmekteydi. Üreticiye güven verecek önlemler ihmal de edilmişti. Aksine güvensizliği doğuran hareketler vardı. Yabancı sermayeyi Türkiye'den kaçıran şartlar vardı. İnhisarlar birçok vatandaşların kazanç kaynaklarını tıkamıştı. Türkiye'nin mali gücüne uygun bulunmayan hareketler ve israflar vardı. *"Bu iddiaların aksini ispat ve eden ve aksi kanati besleyenlere hitaben buyurunuz diyoruz. Sükûnları ilk iddiamız gibi kendilerini memleketin ıstıraplarını gizlemek ittihamından koruyamaz"*[1959]. Bu pragrafta yazılanlar o tarihlerde hükümetin ekonominin hemen her alanındaki uygulamalarına muhalif olan bir bakış açısının

[1953] "Tasarruftan Evvel", **Halkın Sesi**, 23 Kânunuevvel 1931.
[1954] **A.g.g.**
[1955] İsmail Hakkı, "Istıraplar Gizlenemez"**, Yeni Asır**, 3 Kânunuevvel 1930.
[1956] **A.g.g.**
[1957] **A.g.g.**
[1958] **A.g.g.**
[1959] **A.g.g.**

ürünüydü. Buradan açıkça anlaşılacağı gibi yazar ekonomik bunalımı dünyadan bağımsız olarak değerlendirmekte ve bunalımın Türkiye'de hükümetin yanlış politikalarına bağlı bir şekilde seyrettiğini iddia etmektedir.

1933 yılının ilk günlerinde İstanbul basınının önemli gazetelerinden biri olan **Akşam**'da yeni yıla dair oldukça karamsar bir tablo çizilen bir baş makale çıkmıştı. *"Ufuklar karanlık*[1960]*"* başlıklı bu yazıda büyük şehirlerdeki genel sefaletten ve ancak sınırlı sayıda insanın yeni yılı umut içinde karşılayabildiğinden söz ediliyordu. Milyonlarca insanın açlıktan bir türlü gözlerini kapayamadığı ve başlayan yeni yılla birlikte kendi kendilerine şu soruyu sorduklarına dikkat çekiliyordu: *"Bu sene dünya, acaba düzelecek mi?"*. Dünyanın içinde bulunduğu durumdan kurtulabilmesi sadece bir takım falların tahminine kalmış kadar ümitsiz bir durum olarak algılanıyordu[1961].

"Dünyanın düzelmeye yüz tutacağını, iskambil kâğıdından, kahve telvesinden yahut yıldızlardan ilham alan falcılardan başka, henüz kimse haber veremedi."[1962].

Bunalım karşında hükümeti eleştiren çevrelere karşı kimi gazetelerde Türkiye'de bunalıma bağlı ekonomik sıkıntıların herhangi bir Avrupa ülkesiyle kıyaslandığında son derece az olduğu düşüncesinde olan örnekler de vardı. Bunlardan biri olan Ahmet Şükrü büyük devletlerden birinin Türkiye'deki elçisiyle konuştuktan sonra Türkiye'nin bir defa daha dünyanın en "bahtiyar" ülkelerinden biri olduğuna kanaat getirmişti. Ahmet Şükrü'nün hangi ülkenin elçisiyle konuştuğunu bilemiyoruz. Ancak Ahmet Şükrü meçhul sefirle yaptığı konuşmada elçinin kendisine Türkiye ile ilgili şunları aktardığını ifade etmişti:

"Bütün dünya tarihte emsaline nadir tesadüf edilen bir buhranın zebunudur. Amerika'da müthiş bir mali buhran vardır. Gün geçmez ki birkaç banka kapanmasın. İngiltere'de iktisadi buhran haddi gayeye varmıştır. Almanyada bir kısım halk açtır. İtalyada memur maaşlarında yüzde yirmi tenkihat yapılmak zarureti hasıl olmuştur. Vasati Avrupa bütün bu memleketlerden daha elim vaziyettedir. Memleketinizde bu buhranın derece ve şümulü o kadar anlaşılmamıştır ki şimdiki vaziyetten bile edenler vardır. Size şunu temin ederim ki, bugün Avrupanın herhangi memleketi Türkiye ile vaziyetini değiştirmeye hazırdır"[1963].

Ahmet Şükrü konuştuğu elçiden bu satırları aktardıktan sonra kendisi de söz konusu elçiye katılarak Türkiye'de de dünyada yaşanan ekonomik bunalımın izlerinin görüldüğünü ancak bunun başka ülkelere göre sınırlı olduğunu vurgulamıştı[1964].

[1960] **Akşam**, 2 Kanunisani 1933.
[1961] **A.g.g.**
[1962] **A.g.g.**
[1963] Ahmet Şükrü, "Buhran Nerede?", **Milliyet,** 11 Kanunisani 1931.
[1964] **A.g.g.**

Dönemin Siirt Milletvekili Mahmut da Türkiye'nin mali durumuyla ilgili gerek iç basının gerekse dış basının taraflı ve aleyhte yazılar yazmasını eleştiriyordu. **Gazette de Lausanne**'nın Türkiye'nin iktisadi ve mali durumunu olduğundan fazla bir abartıyla vermesi ve özellikle Türkiye'den ayrılan Müslüman olmayan unsurların eksikliklerini ülkenin yaşadığı bunalımla ilgilendirmesine tepki göstermişti[1965].

Türkiye'de bunalımın yarattığı tartışmalardan biri de yabancı sermayenin Türkiye için gerekli olup olmadığıydı. Yabancı sermayenin Türkiye'ye girebilmesi onun Türkiye'nin asıl sermayesi gibi çalışması koşuluna bağlanmıştı. Ancak yabancı sermaye Türkiye'de eğer Tanzimat dönemi ayrıcalıklarına geri dönecekse o zaman Türkiye'nin bu sermayeye ihtiyacı yoktu[1966].

Türkiye'de görülen buhranın nedenleri de çeşitli çevrelerde sorgulandı. Liman Şirketi Müdürü Hamdi Bey,[1967] ekonomik bunalıma karşı düşündüğü çareleri dönemin basınıyla paylaşmıştı. Hamdi Bey'e göre buhranın çıkmasında tek bir neden olmadığı için çare de tek değildi. Türkiye'de uzun bir süre üretim azlığından dolayı bir buhran dönemini yaşamıştı. Ancak 1930 yılında üretim Türkiye genelinde iyi olmuştu. Ancak tıpkı üretim azlığı kadar üretim fazlası da bir buhran nedeniydi. Örneğin köylü bazı yerlerde tarladaki mahsulünü dahi kaldırmayı gerekli görmemişti. Dolayısıyla satılmayan ve para etmeyen mahsul de ülke için büyük bir zarardı. Türkiye'de önceden beri fazla ürün dönemlerinde köylü üretimini satamadığı için bunun yeniden yaşanmaması için ihtiyacı kadar üretir olmuştu. Öyleki mahsulün iyi olmadığı yıllarda Türkiye buğday ithal etmek zorunda dahi kalmıştı[1968]. Hamdi Bey 1930 yılında artık Türk çiftçisini eskiden beri alıştığı kanaatkar üretim alışkanlığından vazgeçirmek düşüncesi üzerinde durmuştu. İşte bu nokta çiftçinin önceden beri gelen alışkanlıklarını değiştirmek oldukça zor bir iş olarak ortaya çıkmıştı[1969]. Buhran için en önemli çözümlerden biri Türkiye'de yetişmiş en ufak bir mahsulü bile ziyan etmeden bunların fazlasını ihraç etmekti. Bu işin yapılması 1930'da Türk iktisadi teşkilatına göre serbestçe tüccardan beklenmişti. Ancak Hamdi Bey'e göre, Türkiye'deki tüccar sınıfı söz konusu muazzam işi yapacak bir güçte değildi. Tüccarlar zaten zorluk içinde en ağır kredi şartları ile para bulamıyordu. Üstelik yerli tüccarın dış piyasalarda hiçbir teşkilatı yoktu. İşte bu zor şartlar içinde olan tüccarın milyonlarca liralık ihracatı ferdi girişimlerle satmalarının olanağı pek yoktu. Yabancı tüccarların ise Türkiye'ye gelerek Türkiye'den mal alabilmeleri içinse karşılarında organize bir ticaret teşkilatına ihtiyaç vardı. İşte Hamdi Bey'e göre; onca

[1965] Siirt Mebusu Mahmut, "Hala aynı zihniyet", **Milliyet** 25 Kanunisani 1931.
[1966] **Serbes Cumhuriyet**, 8 Kânunuevvel 1930.
[1967] Ahmet Hamdi Başar
[1968] "İktisadi Buhrana Çare", **Cumhuriyet**, 3 Ağustos 1930.
[1969] **A.g.g.**

emekle ve hükümetin yaptığı pek çok fedakârlıkla üretilen mahsul sırf Türkiye'de ihracat ticaretinin organize olamaması yüzünden çürümeğe mahkûm olmuştu[1970].

Buhran karşısında sadece üretimin artmasını teşvik etmek, üretim safhalarını düzenlemek çare değildi. Aynı zamanda mahsulün elde kalmaması ve mutlaka asgari bir fiyatla da olsa elden çıkması gerekirdi. Büyük üretim ülkelerinde tröstler mahsulü köylü elinde bırakmıyorlardı. İhtiyaç fazlasını saklamak ve hatta yakmak tröstün işiydi. Çiftçinin ektiğinin hiç olmazsa masrafını çıkarması sağlanırdı. Türkiye'de böyle bir teşkilat olmadığı için nakil araçlarının pahalılığı, ticaret ve kredi vaziyetinin bozukluğu gibi neden karşısında üretici mahsulünü çürütmekten başka çare bulamamıştı[1971]. İşte hükümet bu durumu ortadan kaldırmak için duruma doğrudan müdahale etmeliydi. Enerjik bir teşkilat kurularak çiftçinin elinde bulunan fazla mahsullerin asgari bir fiyatla dahi olsa hükümetçe satın alınması gerekirdi. İşte hükümet böyle bir teşkilat sahibi olursa gerek içerde gerekse dış piyasada köylünün elinde kalan fazla mahsulü satabilirdi[1972].

Hükümetin üreticiye yardım ettiği zamanda Ziraat Bankası gibi kredi teşkilatı, demiryolları ve limanlar gibi nakil araçlarıyla ve hatta mahsulü ihraç etmek için Seyrisefain ve diğer Türk vapurları gibi ticareti bahriye filosu elinde iken bu işleri azami bir başarı ile gerçekleştirmek kolay olurdu[1973].

Hükümetin satın alacağı ürün belirli yerlerde standardize edilerek ihraç edilecekti. Belki bir anda beş yüz ton buğday satın alacak müşteri bulunamayabilirdi. Ancak on bin, yirmi bin ton buğday için her daim müşteri bulunabilirdi. Örneğin Ruslar bir iki vapur dolusu buğdaylarını Hamburg'a götürmüşler ve borsa fiyatlarının altında bir rakama satmışlar ve Hamburg borsasını altüst etmişlerdi. İşte Türkiye'de böyle satışlar yapabilirdi[1974]. Böylece Türkiye'ye hiç yoktan bir para girişi olmuş olacaktı. Hamdi Bey'e göre bu para ile Türk köylüsüne, devlet şimendiferlerine, devlet elinde bulunan liman şirketlerine ve nihayet Türk vapurlarına ve bu ihtacatı döndüren teşkilatı idare edecek işsiz Türk memuruna ve işçisine verilmek üzere dolaşacaktı. Böylece iktisadi hareket başlamış olacaktı[1975].

Bunalımın sona ermesi için devletlerin silahlanma yarışına son vermeleri gerektiğini düşünenler de vardı. Gerek I.Dünya Savaşı'ndan önceki borçlar gerekse savaş sonrası borçlarla ilgili devletlerin yeniden bir araya gelip yapılan anlaşmaları gözden geçirmeleri gerektiği de vurgulanmıştı. Çünkü bazı devletler tamirat, tazminat ve eski borçlar gibi borçlar yüzünden diğer başka devletlerin ağır mükellefiyetleri altında ezilmekteydi. Buna ilave olarak devletlerarasında devam eden silahlanma yarışı buhranı tetiklemişti. İşte buhrandan

[1970] **A.g.g.**
[1971] **A.g.g.**
[1972] **A.g.g.**
[1973] **A.g.g.**
[1974] **A.g.g.**
[1975] **A.g.g.**

kurtulmanın yolu bu iki noktayı devletlerin yeniden gözden geçirmelerinde saklıydı[1976]. Bunalımın sona erebilmesi sadece Türkiye'nin iç dinamiklerine bağlı değildi. Uluslararası bazı önlemlerin alınması gerekliydi. Buhranla birlikte aranan çözüm çareleri arasında iktisadi konferanslar düzenlemek, gümrük konferansları yapmak ve hatta I.Dünya Savaşı'ndan kalan borçlarla ilgili müzakereler yapmak gibi etkinlikler görülmüştü[1977].

Söz konusu bu yazıların başka örneklerini de görmek mümkündü. Bunalım yıllarında basın bu konu üzerinde hassasiyetle durmuş ve her gazete kendi bulunduğu noktadan ekonomik bunalımı değerlendirmişti. Böylece bunalım etrafında önemli sayılabilecek bir düşüsel hereketlilikte ortaya çıkmıştı.

C- DIŞ ETKİLER

Türkiye bunalım yıllarında yer yer Sovyet Rusya'dan etkilenmişti. Kapitalist merkezlerden nisbeten farklı olarak Sovyet Rusya, dünya ekonomik bunalımından etkilenmemişti. Bunun nedeni ise Sovetler Birliği'nde "planlı ve merkeziyetçi" bir ekonomik sistemin uygulanmasından kaynaklanıyordu. Tasarruf üst düzeyde, üretim planlı, emek gücü de ücretsiz olduğu için; Sovyetler Birliği'nin ürettiği tarım ürünleri, dünya piyasasında çok daha büyük bir rekabet gücüne sahipti. Kapitalizmin yaşadığı bu buhran karşısında görece refah içinde olan Sovyet Rusya bu haliyle Türkiye'de siyasal iktidarın yöneldiği bir yer olmuştu[1978].

Özellikle Başvekil İsmet Bey'in Moskova'ya yaptığı bir gezi sırasında Türkiye ve Rusya arasında 8 Mayıs 1932'de bir anlaşma yapmaya karar verdiler. Buna göre Türkiye'de Sovyet Rusya'dan 8 milyon dolar miktarında bir kredi alacak ve bu kredi miktarı 1935 yılında 10 milyona kadar arttırılacaktı[1979]. İsmet Paşa'nın Moskova'yı ziyareti sırasında iki ülke arasında sanayi işbirliği yapılması konusunda adım atılmış oldu. Bu işbirliği Türkiye'nin SSCB'den alacağı kredi ile Kayseri'de yapılacak bir tekstil fabrikasına yönelmişti. Bu doğrultuda Sovyetler konuyla ilgili incelemeler yapmak için bir uzmanlar heyeti oluşturmuşlardı. İki ülke arasındaki teknik işbirliğinin göstergesi ve örgütsel üssü olarak Turkstroy kurulmuştu. Böylece inşaat, teknik, donanım, montaj gibi işlerde çalışan SSCB'nin farklı kurumları Turkstroy tarafından yönetilecekti. Türkiye'yi ise Turkstroy karşında Sümerbank temsil edecekti[1980].

Mehmet Perinçek Turkstroy'un Başkanı Zolotaryev'in bu kurumlarla ilgili tespitlerini şu şekilde aktarmaktadır:

[1976] Siirt Mebusu Mahmut,"Cihan Buhranından Kurtulmanın Ameli Çareleri", **Milliyet**, 8 Ağustos 1930.
[1977] **A.g.g.**
[1978] Keser, **a.g.e**., s.96.
[1979] **A.g.e**., s.96.
[1980] Mehmet Perinçek,**Türk-Rus Diplomasisinden Gizli Sayfalar**, Kaynak yay., İstanbul, 2011, s.278.

"Türk ve Sovyet uzmanlar, her gün en temel meselelerden bez çeşitlerine kadar her noktayı beraber mütalaa edip karara bağlamaktadır. İki ülke arasındaki ilişkilerde kapitalist bencilliğin izlerine rastlanmaması, ortak çalışma arzusunun fazlasıyla olması bunu daha da mümkün kılmaktadır"[1981].

Perinçek'in verdiği bilgilerden Kayseri'de açılacak fabrikada çalışacak teknik kadroların kurs görmek üzere Moskova'ya gittiğini ve Kayseri fabrikası için Sovyetlerin yeni tip bazı makineler ürettiğini de öğreniyoruz. Rusya'ya giden teknik eleman adayları hem teorik eğitim hem de staj göreceklerdir. Kayseri'de açılacak tekstil fabrikasında yerli pamuk kullanılacak ve çalışanlar hem mühendislik hem de iş gücü anlamında Türk olacaktı. Söz konusu bu girişimler 1930'lu yıllarda Türkiye ve Sovyetler Birliği arasında sanayi alanında gelişen işbirliğinin önemli bir örneğini oluşturmaktadır[1982].

1932 yılının yaz sonunda Sovyet Rusya'dan gelen sanayi programlarından uzman bir heyet Türkiye'de kurulması gereken sanayi kuruluşlarıyla ilgili bir rapor hazırladılar[1983].

Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında sanayi alanındaki işbirliğinin yanı sıra başka alanlarda da temaslar olmuştu. Türkiye değişik konular hakkında Sovyet Rusya'daki Türk elçiler aracılığıyla bilgi ediniyordu. Bu konular arasında ekonomik ve tarımsal içerikli olanlar da vardı.

C.1. Arayışlara İlginç Bir Örnek: "Aktaran Tarım Cihazı"

Rusya'dan köy ekonomisi etrafında yapılan değerlendirmeleri de içeren bir raporda dönemin Türkçe hareketinin de etkisiyle *"Aktaran"* adı verilen bir sulama aletinin tarım alanlarında kullanılması ile ne oranda ürün artışının yapılacağı araştırılmıştı[1984]. Bu aygıtın Rusçada adı "*taran" dı.* Bu sözcük, İngilizcede "*battering-ram"*, Fransızca "*belier hydrollique'y"*olarak adlandırılıyordu[1985]. Bu dönemin eğitim ve kültür anlayışını son derece iyi yansıtan bir örnekti.

O dönemde dil konusunda yoğunlaşan çalışmaların etkisinin, Sovyetler Birliği'nde görülüp tanıtılmak istenen bir aygıta kadar gelmiş olması ve onu adlandırırken öztürkçe bir sözcük kullanılması son derece önemlidir.

Türkiye, ekonomik alanda köklü bir değişiklik yaşamak isterken, dış dünyada diplomatik temsilcilikleri arayışıyla, dünyanın değişik yerlerindeki üretim teknikleri alanında da bilgi toparlamak istiyordu. Dünyanın değişik yörelerine dağılmış diplomatlar, bulundukları ülkenin üretim türleri, üretim araç gereçleri ve yöntemleri konusunda

---

[1981] **A.g.e.**, s.278.
[1982] **A.g.e**., s.279.
[1983] Keser, **a.g.e**., s.96.
[1984] BCA., 030.10.248.682.17.1937.
[1985] BCA., 030.10.248.682.17.1937.

Türkiye'ye diplomatik kanallarla bilgi aktarıyorlardı. O dönemlerde Türkiye'nin yaygın bir tarım toplumu olduğu düşünüldüğünde, derlenen bu bilgilerin ne denli önemli olduğu kendiliğinden anlaşılır. Örneğin; o tarihlerde Sovyetler Birliği'nde Moskova Büyükelçiliği yapan ve Atatürk'e yakınlığıyla bilinen Zekai Apaydın, 1937'de Başbakan Celal Bayar'a yazdığı bir raporunda, Sovyet toplumunda düşük enerjiyle çalışan teknik aygıtlar hakkında bilgi veriyordu. Yukarda adı verilen ve yeni Türkçe akımına göre "Aktaran" olarak adlandırılan bu aygıt, "taran" diye bilinen üç dört borunun birleşmesinden ve iki supaptan ibaret elli atmış liraya mal olabilen bir aletti. Apaydın, bu yeni aygıta, bir parça "taran" denilen borulardan da esinlenerek, "Aktaran" adını vermeyi önermekteydi. Alet esasen 1796'da Mongolfiye tarafından bulunmuştu. Fransızca adı, "belier" di ve koç anlamına geliyordu. Larousse'un ansiklopedisinde bu aygıt, hidrolik şokla elde ettiği gücün etkisiyle suyu umulmayacak derecede yüksekliğe çıkaran olarak tanımlanmaktaydı. Onun incelemelerine göre, Rus devriminden sonra da birçok değişik şekliyle Almanya ve Amerika'da da kullanılmıştı. Bu alet Paris yöresinde 60-70 sene kullanılmış; sonra 1889'da Paris'te sergilenmiş; bu sistemde yapılan bir alet, 90 santim yüksekliğinde bir su şokundan yararlanarak, suyu 240 metre yükseltmişti. Apaydın, başka memleketlerde yaygın olarak kullanılan bu aygıtın, hala o yıllarda Türkiye'de bilinmemesinden şaşkınlık duyduğunu da söylemekten geri kalmıyordu[1986]. Dolayısıyla, Türkiye gibi dağlık arazisi bulunan ve yoğun biçimde sulama tekniklerinden uzak bir tarımsal yaşantı içinde olan bir ülkede, basit bir yöntemle bağları, bahçeleri, tarlaları sulama yönünden büyük kolaylıklar getirecekti. Bu aygıtın işletme ve gözetleme masrafı yoktu. Bununla çiftlik, köy ve kasabaların, inşaat, küçük fabrika ve imalathanelerin ve demiryolları istasyonlarının su gereksinimleri, bahçe, bostan ve tarlaların sulanması; mevcut su tesisatlarının yeniden yapılması ve güçlendirilmesi için kullanılabilirdi. Bunlar membaa, dere, çay, ırmak ve nehirlerden ayrılan kanallar, yani arıklar üzerinde kurulabilirdi. Aktaran, kanalların su verim yeteneklerine göre, günde 1'den yüze ve daha fazla metreküpe kadar su aktarabilirdi. Bir kaç tanesi yan yana veya bir arada kurulan ve günde yüzlerce metre küp su sağlayan modeli de vardı. Aynı ilkeye dayanan kombine

[1986] BCA, 030.10.248.682.17.1937.; Büyükelçinin raporunda belirttiğine göre, bu aygıt besleyici depodan boru aracılığıyla açık bulunan vuran sübabına doğru geliyor ve tazyik etkisiyle gittikçe artan bir hızla dışarı dökülmeye başlıyordu. Belli bir hıza gelince aşağıdan doğru olan su tazyiki vuruş supabının ağırlığını aşar ve subabı kapatmak suretiyle suyun yolunu kesiyordu. Bu anda şok hidrolik oluşuyordu. Su veren boru içinde tazyik hızla artar ve kapaktaki tazyik derecesini aşarak, bitme sübabını aşar ve su bu açılan subaptan kapak içerisine akardı. Oradan yukarıya sevk edilen boru aracılığıyla yukarı çıkar, bu sırada su veren boru dâhilindeki sürat azalır ve subapların altında hava tazyikinin içinde bir tazyik oluşur. Kapaktaki tazyik itme subabını kapatıyor ve vuruş sübabını ise dıştaki tazyiki nesimi ve kısmen kendi ağırlığı etkisiyle açılıyordu. Böylece makina, otomatik olarak il duruma dönmüş olurdu. Ve besleyici depodaki su borusu aracılığıyla açık bulunan vuruş subabından tekrar dışarı fışkırmaya başlardı. Gittikçe artan sürati vuruş sübabını kapatıyor ve böylece açıklanan hareket tekrarlanıyordu. (BCA, 030.10.248.682.17.1937.)

makinelerle "hidropülsör" adı verilen gelişmiş biçimi de vardı. Bu alet, büyük nehirler üzerinde çalışabilir ve binlerce metreküp suyu aktarabilirdi[1987].

Türkiye, çevresinde değişik sektörlerde neler yapıldığını, ne tür gelişmeler olduğunu görmeye ve anlamaya çalışarak, bunu ülkede uygulama arayışına da girmişti. Bu basit örnek, o dönemde Türkiye'nin heyecanını anlamak adına önemlidir. Aynı doğrultuda, Türk-Sovyet yakınlaşmasının henüz darbe yemediği, kesintiye uğramadığı bunalım arkasında, üretimi artıracak seçenekleri bu ülke üzerinden araştırmaktaydı.

Nitekim Moskova'nın Türkiye Büyükelçiliği gibi önemli bir makamda görev yapan ve Türkiye'nin bu yıllardaki dönüşümünün yakın tanıklarından biri bulunan Zekai Apaydın'ın görüşleri önemliydi. O, Başbakan'ın bilgisine sunulmak üzere Sovyetler Birliği'nde komün sistemi ile nasıl örgütlü ve bilinçli bir yapıya gittiğini araştırarak, o denli heyecanlı biçimde aktarıyordu ki; onun ve onun gibi başkalarının yaptığı gözlemler açısından bakıldığında, *"Aktaran"* adını verdiği aygıt, yalnız bir örnekti.

O, bununla yetinmeyerek, aygıtın krokisini çizdi ve Başvekile gönderdi. Hatta bu aygıtın Ziraat ve Nafia uzmanlarınca ilgilenilmesi yönünde bir öneride de bulunmuştu. Başarılabilmesi durumunda, bu aletten bir tane Türkiye'ye getirebileceğini de vurgulamaktaydı[1988].

C.1.a. Silo Örneği

Türkiye, alt yapı çalışmalarının önemini kavramış durumdaydı. Birinci Dünya Savaşı'nın sonrasında ticaret hacmi artmaya başladığında; pek çok alanda tekeller kurularak, ekonomiler kendilerini korumaya almışlardı. Dünya ticaretinin gelişmesinde, demiryolları kadar limanların önemi de kavranmıştı. Dolayısıyla inhisar, yani tekelcilik, limanlarda da korumacı modeli benimsemiş ülkeler tarafından uygulanıyordu. Pek çok ülkede limanlar yavaş yavaş devlet işletmelerine dönüşüyordu.

Değişik yol şebekelerinin birleştiği alanlarda; yani deniz ve demiryollarını, giderek de karayollarını birleştiren noktalarda, siloların büyük bir önemi vardı. Silolar, gelen tarım ürünlerini depolayan, buradan gemilere ya da trenlere yüklenecek ürünleri muhafaza eden korunaklar olarak, tarımsal ürünlerin bozulmadan saklanabilmesi için önem taşıyordu.

O dönemde, Türkiye'deki değişime bakıldığında, yalnız "Aktaran" örneğinde olduğu gibi, pek çok alanda Türkiye'de Sovyetler Birliği'nin etkisi görülmekteydi. O yıllarda Türkiye'de silo yapımı ve işletmeciliğinde de Sovyetlerdeki silo işletmeciliğinin etkileri vardı. Moskova Büyükelçisi Zekai Apaydın, Sovyetler Birliği'ndeki silolar hakkında bilgi

[1987] BCA, 030.10.248.682.17.1937.
[1988] BCA, 030.10.248.682.17.1937.

vererek, Türkiye'nin yeni yeni oluşturmaya çalıştığı bu altyapı donanımları için bilgiler aktarıyordu. Türkiye o tarihlerde büyük ekonomik işletmelerini ağırlıklı olarak, Sovyet uzmanlarının, mühendislerinin, diğer teknik kişiler ve donanımlarının etkisiyle oluşturmaya çalışıyordu. Örneğin limanların bakım, onarım ve yapımında, limanların etrafındaki teknik donanım ve inşaat faaliyetlerinde Sovyet etkisi görülmekteydi. Silolarda da muhtemelen, Sovyet sermayesinden, bilgi birikiminden, işletme tekniğinden ve uzmanlarından yararlanılabilirdi.

Zekai Apaydın, büyükelçi olduğu bu ülkeden değişik örnekler vererek, Türkiye'de neler yapılması gerektiğini anlatıyordu. Ona göre silo Sovyetlerde hayvan yemi konulan ambar ve kuyulardan ayrı olarak hayvanları besleyen ve otları çürümeden taze olarak kış için korumayı sağlayan kule ve kuyuların hazırlandığı yerlerdi. Buralarda biriktirilecek hayvan gıda maddelerinin nasıl saklanacağına ait bilgilerin yanı sıra, Sovyet Ziraat komiserliğince gönderilen proje broşürlerini de raporuna eklemişti. Tarım ürünlerine özgü olan silolara gelince (elevateur) bunlar için de aynı şekilde projelerle talimatlar vardı ve büyükelçi heyecanla bunları da kütüphanelerde aratıyordu. O ana dek bir iki yere sorulmasına karşın, bunlarla ilgili yönergelerin kalmadığı yanıtını almıştı; ancak büyükelçi umutluydu ve bunları bulacaklarını söylüyordu. Siloların inşaatının Türkiye'de yapılanlar gibi olduğunu görmüştü. Bu işletmeler devlete bağlı iaşe yönetiminin elindeydi. Toplam ürünü izleyen süreçte köylünün elinden devlet kurumları eliyle toplanıyordu. Bu ürünün yüzde 20-40 kadarı mıntıkasına göre zorunlu satın almaya tabiydi. Yani zahirenin kilosu 7 kapik üzerinden yok bahasına köylünün elinden alınıyordu. Üretici de bunu vergi sayıyordu. Sonra da köylünün bir senelik iaşesine yeterli olanı kolhoz ambarlarında bırakılarak, üst tarafı yine devlet iaşe kurumlarınca serbest satış fiyatı ile yani diğerine bakarak iki üç misli fazla fiyattan satılırdı. Çünkü devlet bunun en aşağısını kilo başına üç rubleden başlayarak beş rubleye kadar satıyordu. Bu fiyatlara göre köylünün serbest denilen satış fiyatları da yine 5-15 misli piyasanın altındadır. Ancak onlar için başka çare de bulunmuyordu. Gerçi görünürde kendileri diledikleri takdirde çarşı ve pazarda ya da şehir zahire hallerinde mallarını serbestçe satmaya yetkiliydiler. Ancak ülkede bütün değirmenler devlet işletmesinde bulunduğundan, satacakları tarım ürünlerini kim alırsa alsın, götürüp bir değirmende un haline getirmeye gücü yetmiyordu. Köylüye değirmen için verilen belgeler yalnız kendi tarım ürününden kendisinin senelik iaşe gereksinimine karşılık gelecek kadar veriliyordu. Köylü kendi ununu satarsa, sonra bulamaz aç kalırdı. Bu haller her gün görülen hallerdi. Bu nedenle köylü una çevireceği miktardan ayrı olarak, zahiresini yalnız devlete, onun dilediği fiyata vermeye mecburdu. Buna iaşe işletmeleri de köylüye lazım iplik, cam, bardak, tuz gibi şeyleri ucuz verecekti. Ancak bu yerine getirilemiyordu. Bu verilen bilgilere göre, silo denilen zahire depoları her kentin iaşe komisyonu elinde çoğunlukla un ve ekmek yapmak teçhizatıyla birlikte ya da ayrı

idare olunmaktaydı. 50 milyona çıkan kentler ve sanayi merkezlerinin iaşe gereksinimleri olan ekmek, un, bisküvi, hamur işleri, makarna v.b. olarak cümlesi makine ile işler bir durumda bu kombinalardan çıkmaktaydı. Bu teşkilat devlet bütçesine 24 Milyon Ruble, yani Sovyetler birliği bütçelerinin dörtte biri kadar gelir sağlamaktadır. Moskova Belediyesi adam başına 600 gram ekmek vererek yevmiye oluşturuyordu. Diğer kentlerde katık daha az, ekmek haddi daha fazlaydı. Buna bakarak, ortalama adam başına 200 kg. üzerinden hesaplandığında, ortalama satış fiyatı 2 ruble olarak 60 milyon insanın senelik iaşesi için Sovyetler, 60.000.000x200x2=24.000.000.000 lira para alıyordu. Buna karşılık 200 kgx60.000.000=12 Milyar kilogram zahire köylü elinden kilosu 7 kapik hesaplanarak, ortalama 1. Milyar ruble karşılığında satın alınıyordu. Bu iş için taşıma ve işletme masraflarına 3. Milyar ayırarak, üzerine kalan 20.000.000.000'ı hazinesine gelir olarak koyuyordu. Gerçekte Sovyet bütçesini oluşturan iki kaynak vardı: A- Zahire işinden 24.000.000.000; B- İşlem vergisinden 56.000.000.000 ruble elde ediyordu. Diğer gelirleri sanayi kazanç hisseleri, istikrazlar, sigorta geliri olarak da 20.000.000.000 lira gelir elde ediyordu. Bu hale göre, iaşe işletmeleri elinde olan siloların varant muamelesi yoktu. Bu konuda ilginç olan, kolhozlar elindeki hayvan iaşe ambar ve kuyularıydı. Türkiye'de bu depolarda saman saklamak, karşılık geliyordu. Samanın hiç bir gıda değeri ve yeterliliği olmadığı, Türkiye'ye dışarıdan satın alınmakta olan iyi cins hayvanların da bir kaç sene sonunda gıdasızlık yüzünden verimsiz ve bakımsız bir hale geldikleri, yani özelliklerini yitirdikleri biliniyordu. İsmet İnönü Macaristan'a bir gezi yapmış ve orada bu durumların nasıl bir gelişme ve seyir izlediğini görmüştü. Türkiye'nin bu ülkeden deneyim ve bilgi olarak çok şey alabileceği ortadaydı[1989].

Türkiye'ye getirildikten sonra O; *"Saman yedirilmez, tezek yakılmaz!"* diyerek, Türkiye'de her köylünün evinin üzerine bu ilkeyi yazmak gerektiğini vurgulamıştı. Hayvanlara saman yedirilmesi, verimi düşürüyordu. Bu kural, artık çok kişi tarafından biliniyordu. Ancak, temel sorun şuydu: Saman yedirilmeyen hayvanlara Türkiye gibi bir ülkede ne yedirilebilirdi? Türkiye bir tarım ülkesi olmakla birlikte, üretim araç ve gereçleri, tarım teknikleri yönünden bir dönüşüm yapmaya muhtaçtı. Anadolu'nun çok yerinde çayır yetiştirilmiyor; köylü arasında tarlasının bir kısmını yonca için ayıranlar pek bulunmuyordu. Sovyet ülkeleri gibi yüksek hayvancılık yapan geniş stepleri kapsayan bir yerde bu konuda ne yaptıklarını Zekai Bey araştırmıştı. Buna göre; 1- Kolhozlar hayvan miktarına göre yonca ekmeye zorunlu tutuluyorlardı. 2- Bundan başka köylü zamanında kır otlarını biçmeye de zorunluydu. 3- Yine mısır saplarıyla patates yapraklarını ve dikenli ısırgan otlarını topluyorlardı. 4- Bunların ot kısmı yığınlar halinde korunur, yığınların üstünde bir kaç santim derinliğindeki kısım yağmur altında çürüse bile, içi taze kalıyordu. 5- Ancak asıl önemli olan

[1989] BCA, 030.10.248.682.17.1937.

hayvan gıdasının kuyularda ve ambarlarda korunuyor olmasıydı. İçerisine havanın etki etmemesi ve çürümemesi için maya eklenerek, pek ucuza mal edilen ve her köyde bulunan, hatta kayın yaprakları gibi sonbaharda düşen sararmış yaprakları da içeren bu gıdanın Türkiye'de de sağlanması ve bunun köylülere duyurulup, onların bu konuda bilgilendirilmesi yerinde bir karar olabilirdi. Bu amaçla 300 m3'lük silo projelerinin; 15-225 m3 tuğladan ve 225 metre küplük taştan silo projeleri; 10-30 metrelik silo fıçı donanımı; 225 metrelik ahşap silo kulesi projesi; 15-40 metrelik silo kuyuları projesi gerçekleştirilebilirdi. Büyükelçi ayrıca, bu konuları özetleyen bir çalışmayı da raporunun ilişiğine koymaktaydı[1990]. Rusça'da silaj hayvanların yiyeceği otu hazırlamak ve silolarda korumak anlamında kullanılıyordu. İnsanlar için yemeklik zahireyi koruyan ambarlar için silo değil, elevateur deyimi kullanılıyordu. Silaj'da hayvanların yiyeceği otları biriktirmekti. Sovyetler özellikle bu alanda siloların miktarını çoğaltmaya çok önem vermişlerdi. 1934 yılında gerçekleştirdikleri kararda, bu siloların toplam kapasitelerinin 12 Milyon tona çıkarılmasını kararlaştırmışlardı. Bu karar aynı zamanda silolarda korunacak otların keyfiyetini islah esasını da içeriyordu. Maksat yiyecek ıslah olunca, kuvvetli gıdası olan otları seçmek ilkesi başlıca araştırma konusuydu. Bunu sağlamak için öncelikle otları rasyonel bir biçimde korumak ve sonra zayiat oranını düşürmek gerekliydi. Deneyimler hayvan gıdasını muhafaza etmek, gıdaların karbonunu, vitaminini en az zararla korumak demekti. Yemler iyi korunmazsa kuvvetleri kalmıyor ve hayvanları beslemek mümkün olmuyordu. Bu nedenle eski yöntemlerden hızla uzaklaşıyorlardı. Köylü öncelikle hangi tür taze otların en iyi yiyecek olduğunu ve nasıl korunduğunu bilmeliydi ki, hayvanını ıslah etmeye imkân bulabilsindi. Yem hazırlamada (silotaj) otlar içinde %1.5 oranında ana asitler ortaya çıkar. Bunların arasında en önemlisi laktik asitlerdi. Bu asitler mikro organizmanın faaliyetlerini istisnasız biçimde tutar ve bu nedenle çürümeye neden olurdu. Siloya konulan yeşillikler arasında çok miktarda mikrop vardı. Bunlar yaşamakta devam ediyorlardı[1991].

[1990] BCA, 030.10.248.682.17.1937.
[1991] BCA., 030.10.248.682.17.1937.

Tablo 50:

Silotajda Kullanılan Bitkilerin Laktik Asitlenme ve Bakteri Miktarı[1992]			
Yem Cinsi	**Miktar (Gr)**	**Bakterilerin Toplamı**	**Laktik Asitli Bakteriler**
Yabani atbaklası	11	53 Milyon	4 Milyon
Çayır otu	11	410 Milyon	12 Milyon
Vika (Vesce) otu ve yulaf otu	11	11 Milyon	7 Milyon
Şalgam	11	1 Milyon	10 Bin
Vika (Vesce)	11	133 Milyon	33 Milyon
Kayın ağacı ince dalları	11	6 Milyon	130 Bin
Karakavak yaprakları	11	600. bin	3 Bin
Söğüt Yaprağı	11	4 Milyon	112 Bin
Yonca (trefle)	11	240 Milyon	1.100 Bin

(Kaynak: BCA, 030.10.248.682.17.1937)

Yem hazırlamak sırasında kimi yanlışlar da yapılıyordu. Küçük kuyular doldurulduktan sonra hemen üzerleri örtülmediğinde, yemler çürüyebiliyordu. Büyük kuyuların da hızla doldurulması gerekmekteydi. Eğer kuyuyu hızla doldurmak mümkün olmazsa, doldurulan kısmının hafif bir killi çamurla sıvanması gerekmekte ve sonradan doldurmaya devam edilmeliydi. Biçilen otlar aynı gün siloya konmalı ve açıkta kalmamalıydı. Güneşte kurursa, gıda değeri düşerdi. Silotaj sırasında kuyuya konulan gıda, iyice sıkıştırılmalı ve içine çürümesini sağlayacak hava sızmamalıydı. Silonun hava ile ilişiğinin kesilmesi için, 15 santim kalınlığında bir kil çamuru ile örtülmeli ve onun üzerine de 25-30 santim toprak örtülmeliydi. Saman ya da kuru otla örtmek kesinlikle uygun değildi. Eğer açılmış ya da yarılmış bir kısım oluşursa, toprak örterek ve yeniden çiğneyerek, onarılmalıydı. Silo kuyuları düzenli işlenmeli, etrafı dar ya da düzensiz olmamalı, hava etki etmemeliydi. Duvarları da killi çamurla sıvanmalıydı. Siloya konulacak yeşil gıdalar, kesildiği gibi kuyuya atılmalıydı. Olabildiği kadar da, 1-2 santim büyüklüğünde kıyılmalıydı. Bu yapılmazsa, hava alır ve mikroplar çoğalırdı. Temizlik dikkat edilmesi gereken bir konuydu. Tarladan kesildikten sonra çok dışarıda bırakılmamalı, topraktan ayırmalıydı. Çünkü toprak bir takım zararlı mikropları içinde taşıyabilirdi. Kokuyu engellemek için gıda maddeleri temiz alınmalıydı. Bu silolara konulacak maddeler şunlardı: özel yetiştirilmiş otlar; tarla ve bahçe ürünlerinin artıkları; yani saman ve her türlü sebze artığı... Yabani otlar ve oraktan sonra çıkan otlar; un değirmeni, şeker fabrikaları gibi gıda maddeleri yapan imalathanelerin artıkları (sarı melas, kepek, bira fabrikaları artığı). Özel yetiştirilen otlar

[1992] BCA., 030.10.248.682.17.1937.

lahana dış yaprakları, ay çiçeği yaprakları, yonca otları, yulaf otları, vika otları, kayın ağacı yaprakları, ısırgan yeşillikleri, diğer dikenli yeşillikleri, söğüt yaprakları, mısır sapları, şalgam, yabani bakla ve patates yaprakları[1993].

Görülüyor ki Moskova Büyükelçisi, en ince ayrıntısına kadar, Türkiye'nin hayvancılık ve köycülük politikalarında gerekli olan bilgileri Ankara'ya iletiyor ve kimi önerilerde bulunuyordu. Dünya ekonomik bunalımı sonrasında, dünya yoğun bloklaşmalar dönemine girmiş, koşar adım İkinci Dünya Savaşı'na doğru gidiyordu. Almanya merkezli miğfer devletlerinde ve hatta kapitalist dünyanın tamamında, doğudaki Sovyetler Birliği'ne karşı yoğun kuşkular ve düşmanlık hisleri gelişiyordu. Devrimi yayma çabasında olan Sovyetler Birliği o zamana dek hiç de az yol almamıştı. Ekonomi toparlanıyor, askeri güç artıyordu. Üstelik Sovyetler Birliği'nin sahip olduğu ekonomik model, kapitalist piyasaya; üretim ve ticaret yöntem ve kuramlarına kafa tutuyor, yoksullara yepyeni bir dünya vaat ediyordu. Türkiye ise Batılılaşma hamleleri yaptıkça, Sovyetler Birliği'nden de gerekli deneyim, sermaye ve birikimleri alma yönünde istek ortaya koymaktaydı. Kimi pürüzler hep olmakla birlikte, yeni dönemde Batı dünyasındaki oluşumlar Türk siyasetçileri bir denge politikası oluşturmaya da zorunlu kılıyordu. Bu durumda yapılacak şey; Türkiye'nin dünya ekonomik bunalımında büyük yara aldığı ekonomisini toparlamak için başlattığı arayışları, aradan geçen zamana karşın sürdürmesiydi. Sovyetler Birliği'nin ortaya koyduğu ve dünyaya deneyim olarak sunduğu ekonomik modelden alınabilecek şeyler olduğuna inanılıyordu. Büyükelçiliklerin yaptığı araştırmalar uyarınca, Türkiye'de tarımdan sanayiye, ticaretten ekonominin diğer alanlarına kadar yararlanılacak şeyler ortaya konuluyordu. Türkiye ekonomik bir arayış içindeydi. Ufukta görülen savaşın rüzgârları hissediliyordu; bu durumda, kendisini güvence içine alacak yakınlaşmaların ve bağlaşmaların dengeli biçimde oluşturulması gerektiğine inanıyordu.

C.1.b. Dr. Von Leers'in Raporu

Bunalım karşısında sistem arayışı içine giren Türkiye'nin aslında etkilendiği tek ülke Sovyetler Birliği de değildi. Türkiye bir yandan kimi kurum ve hukuki düzenlemeler boyutunda Avrupa'nın kapitalist sisteminin yarattığı ürünleri, örnek alırken iktisaden tek bir kaynaktan yararlanmamıştı. Bu noktada Sovyet modelinin önemli görülen unsurlarının yanı sıra Türkiye sistem arayışında Almanya'dan da yani Nasyonel Sosyalizmin etkilerine de maruz kalmıştı. Hatta yer yer Alman çevrelerinden Türkiye'deki Sovyet etkisi eleştirilirken bunun yerine Alman modelinin hayata geçmesinin daha yararlı olacağı görüşleri savunulmuştu. Özellikle Türkiye'de köylü kesimin yaşadığı sıkıntılardan hareketle bir Alman

[1993] BCA, 030.10.248.682.17.1937.

uzman 1937 yılının hemen başında Türkiye'yi yakından ilgilendiren bir makale kaleme almış özetle Türkiye'nin Sovyet modeline benzeme kaygısını işlemişti[1994].

Dr. Von Leers Türkiye ve Türk köylüsü ile ilgili yukardaki değerlendirmelerinin ardından köylünün sıkıntılarıyla ilgili durumu şöyle ifade ediyordu: Her yerde sırtlarına yorganlarını yüklenmiş köylü grupları görülmekteydi. Bunlar evleri sırtlarında ülkenin her hangi bir yerinde yevmiye ile her hangi bir iş bulabilmek için dolaşmaktaydılar. Yeni endüstri *"maalesef"* lüzumundan fazla bir hızla ülkeyi proleterleştirmektedir ve bu çok doğaldı[1995]. Çünkü henüz doğmakta olan endüstri dışarıdan yarar sağlama olanağına sahip değildi. Yani yüzde yüz iç pazara muhtaç kalınca buna karşı da endüstrinin gelişmesi, gerekli olan makine ve malzemeyi satın almak için kendi zirai mahsulâtı ile ham maddelerini dünya piyasasına çıkarmaya mecburdu. Böyle olunca hem ücretleri aşağı tutmak ve hem de sanayi mallarıyla tarım ürünleri arasında mümkün olduğunca büyük bir fiyat farkını korumak zorundaydı. Başka bir deyişle, Avrupa endüstrisi gelişmek için zamanında anavatan ile koloniler arasında ne yaptı ise şimdi yeni başlayan Türkiye endüstirisi de şehir ile köy arasında aynı şeyi yapmak zorundaydı. Fakat bu endüstri mamulâtını kullanacak olan fakir köylü "fiyat makası"na maruz kalmaktaydı. Diğer yandan köylü vergi borçlarını para ile ödemek zorundaydı. Ve bu borçlar fiyat dalgalanmalarına tabi değildir. Köylü buna muktedir olmayınca artık kendisini tatmin etmeyen çifti çubuğunu, tarlasını ve köyünü terkediyor ya da bunları kendisinden daha kuvvetli kimseler onun elinden alıyorlar ve böylece köylü malsız ve mülksüz bir işçi konumunda kalmıştı[1996].

Dr. Von Leers, Modern Türkiye'nin Avrupalılaşmak yolundaki gayreti içinde İsviçre Medeni Kanunu gibi kapitalistik bir hukuk şeklini kabul etmeseydi yukarda sözünü ettiği olumsuz durumların olmayacağını dile getirmişti. Dr. Von Leers bu kanunla her türlü borçlanmaya, her çeşit satışa ve köylünün tarlasının parçalanmasına müsaade edilmiş olduğu görüşündeydi. Dr. Von Leers İsviçreli eleştirmenlerin mesela meşhur Profesör Laur'un fikirleri dinlenmiş olsaydı, o vakit Türk köylüsü kısmen henüz içinde bulunduğu feodal vaziyetten çıkarılıp modern para kapitalizmi içine sokulmamış olacağı kanaatindeydi[1997].

Ona göre bütün bunlara bakıldığında Türkiye'de köylü kesimin sıkıntıya düşmesine hiç de şaşırmamak gerekirdi. Dr.Von Leers Türkiye'de tarımsal alanda bir ilerleme olmasına ve genellikle uygun olan ihracat imkânlarına rağmen bu krizin devamına dikkat çekmekteydi. Henüz kuruluş aşamasında olan Türk endüstirsinde mal ve mülkden, yer ve yurttan mahrum olan bir işçi sınıfı ortaya çıkmaya başladığını ve bu sınıf için yurt ve mesken oluşturulmaya çalıştığını fakat diğer yandan ise Türk köylüsünün "kökünden kopması" tehlikesini ortaya

[1994] BCA., 030.10.231.558.2.1937.
[1995] BCA., 030.10.231.558.2.1937.
[1996] BCA., 030.10.231.558.2.1937.
[1997] BCA., 030.10.231.558.2.1937.

çıkardığını belirtmişti.

Birçok yerde köylü kesimi uzun vadeli ipotek borçları ile borçlanarak köyünü terk etmek zorunda kalmıştı. İşte bu noktada yurt dışında Türkiye'nin Bolşevik bir sisteme kayması noktasında endişeler de belirmişti. Dr.Von Leers'ın "Türk Köylüsü" başlıklı makalesi bunun açık bir göstergesiydi. "*Bu durum Bolşevik tehlikesi bakımından pek muhataralıdır"*[1998]. Moskova ile siyasi "teşriki mesaide" çok samimi olmaktan uzak durması tavsiye edilen Türkler şimdiye kadar şöyle diyorladı: *"Biz sağlam küçük çiftçi milletin aramızda malsız mülksüz hemen hiçbir sınıf yoktur… Bizde bolşevizme müsait bir zemin mevcud değildir."* Alman yazar Türkiye'de köylü ve çiftçinin içine düştüğü krizi pek önemli bir sorun olarak görmektedir. Çoğu Sovyet uzman tarafından kurulmuş olan ve haddi zatında ülkenin muhtaç olduğu endüstri eski el sanatlarını pek çabuk boğmuştu[1999].

Alman yazar Türkiye'nin Alman ziraat ekonomisine ilgi göstermesinin tesadüfi bir durum olmadığını belirtmişti. Buradan hareketle Türkiye'nin yapacağı ufak tefek kanun değişiklikleri ve düzenlemeleriyle Alman Erbhoff[2000] düzenini taklit edecek bir durumun ortaya çıkmasının mümkün olduğu görüşündedir. Böylece bu düzenin uygulanmasıyla geniş köylü tabakasının köyleriyle alakalarını kesmeleri ve köyün şehre doğru akını gibi tehlikeli hareketlere derhal son verilebileceğini düşünmekteydi[2001].

Türkiye'de köylünün durumu enteresandı. Köylü genellikle nümune olmaya layık ziraat tekniği yeniliklerine, üretimin arttırılmasına ve gerçekten faal olan bir milletin gayretlerine rağmen yine de sıkıntıya düşmüştü[2002]. Çünkü köylünün tarlasını bir meta gibi kıymetlendirmek suretiyle Avrupa'nın liberalizm hatası taklit edilmiş ve köylüyü tarlasını parçalamaktan, satmaktan ve borçlanmaktan, men etmek ona bu imkanları vermemek lazım geleceği yerde aksine bunlara olanak verilmişti. Hatta bunun güya bir ilerleme sayılmış olmasıydı. Hâlbuki bu sebeplerle milletin sağlam temeli tehlikeye düşürülmüştü. Genç ve başarılı inkılâbın çabaları içinde Avrupa iyi kötü her şeyi ile birlikte taklit edilmişti. İsviçre Medeni Kanunu Türkiye'de meclisin bir tek içtimasında kabul edilmişti. Fakat Avrupa pek çok fikri alaka ve rabıtadan oluşmuştu ve pek çok kusurları da vardı. Japonya, Avrupa'dan alacağı şeyleri çok geniş zaman içinde çok dikkatli ve ihtiyatlı bir tarzda seçmişti.

[1998] BCA., 030.10.231.558.2.1937.
[1999] BCA., 030.10.231.558.2.1937.
[2000]*Erbhöfe'len kurulması ile ilgili, 12 Mayıs 1933 tarihli kanunun gerekçesinde şöyle denilmektedir: "Kopmaz toprak ve kan bağları, bir halkın esenlik dolu hayatı için gerekli önkoşullardır. Geçmiş yüzyılların köylü statüsü Almanya'da, aynı zamanda yasal alanda, toprakta yaşayan nüfusun doğal yaşama duygularından doğan bu bağıntıyı gerçekleştirmiştir. Öte yandan bu feodal ideoloji, nasyonal-sosyalist Korporatizm anlayışının kırlarda*
bürüneceği biçimler altında sürekli varolacaktır." Nicos Poulantzas, **Faşizm ve Diktatörlük**, (Çev. Ahmet İnsel, Baskıya haz. Murat Belge), Birikim yay., ,İstanbul, 1980, s.296. *http://www.marksistarastirmalar.org/pdfs/FASIZM%20VE%20DIKTATORLUK.pdf E.T.13.02.2012.*
[2001] BCA., 030.10.231.558.2.1937.
[2002] BCA., 030.10.231.558.2.1937.

Kapitalizmin köylüyü liberal Avrupa'da kökünden koparıp sökmek tehlikesine karşı Nasyonel Sosyalizm Erbhoff fikrini ve piyasasının tanzimini yaratmıştı. Böylece köylüleri hiç olmazsa kapitalizmin tahripkâr tehlikesi ile tehdit edilen milletler hiç olmazsa bu fikir ve düzeni uygulamalıydılar. Çünkü Erbhoff'un hüküm sürdüğü ve aileye kendi yurdunu bereketli kıldığı bir yere Bolşevizm ayak basamazdı. Bugünkü Türkiye kendi ülkesinde mutlak egemen olduğu için Moskova ile arasındaki politik bağlarını her gün çözebilir. Fakat bir kere köksüz ve yurtsuz bir ploterya ve gırtlağına kadar borç içine saplanmış bir köylü kütlesi oluşunca Bolşevik propagandası etkili olmaya başlar ve o zaman politik bağlar kalenin içinden fethine neden olurdu. Bunun içindir ki Almanlar için mesele çok önemliydi[2003].

Alman yazar Dr.Von Leers, Alman ekonomi anlayışının Türkiye'ye kalkınmada model olacağı görüşünde olup bir tehdit olarak algıladığı Sovyetlerin karşıtlığını yapmakta ve Sovyet Rusya'nın Türkiye için tehlikeli olduğuna dikkat çekmekteydi**.**

C.2. Değişimin Yarattığı Etki ve Türkiye Üzerine Oluşan Yeni Algı[2004]

Yabancıların Türkiye'ye bakışında, geçmiş dönemden Cumhuriyet'e uzanan süreçte farklı algılamalar vardı. Önce, Jön Türk Devrimi ilgilerini çekmiş ve gözlerini Türkiye'ye dikmişlerdi. Sonra Ulusal Savaş'ta Türkler'in ulusal nitelikli bir savaşa yönelmeleri büyük bir hayranlık yaratmıştı. Ardından da siyasi, ekonomik, toplumsal ve kültür temelli değişimler yaşandıkça, Türkiye'deki değişimin, yalnız bir bağımsızlık savaşı ile yetinmediğini anlamışlardı. Dünya bir ekonomik bunalım yaşarken, bu kez Türkler, aynı etkilere maruz kalmalarına rağmen, yeni bir ekonomik yapı ve model oluşturma sürecine girmişlerdi. Altyapı hizmetlerinden, planlamaya giderek bu evrelerde oluşturulan kurumlara kadar ortaya çıkan yapı ne bütünüyle Kapitalizm, ne de bütünüyle bir Kollektivizm'di. Bu yeni modelin, Türkiye'nin koşullarından ortaya çıktığı; ancak kendi yazgısını paylaşan öteki ülkelere de bir model oluşturduğu görülüyordu. Bu yeni görüntüye onlar; kısaca "Yeni Türkiye" diyorlardı: Neue Turkei, New Turkey; yani "Yeni Türkiye".

Bu yeni dönemdeki Türkiye'yi Türkler de kendi dillerinde değişik biçimlerde adlandırıyorlardı. Türkiye'nin literatüründe ve Atatürk'ün kendi dilinde bu yeni dönem "yeni ve yüksek bir hayat" olarak tanımlanmaktaydı.

1930 yılında İstanbul gazetelerinden **Vakit,** yurt dışında çıkan **Daily Telegraph** gazetesinin "Gazi Türkiyesi" isimli haberini Türk okuyucularına aktarmıştı. İngiliz seyyah

---

[2003] BCA., 030.10.231.558.2.1937.

[2004] Bu bölümle ilgili daha kapsamlı bir çalışma için bkz: Alev Gözcü, "1929 Ekonomik Bunalımı Sonrasında Dünyada "Yeni Türkiye" Algısı Ve Türkiye'nin Ekonomik Arayışlarına İlişkin Saptamalar", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Cilt:VII, Sayı:16-17, Yıl: 2008/Bahar-Güz, Bu makalede kullanılan kimi verileri tezimizin bu bölümünde de yer yer kullandık

Mis Rosita Forbes, Fas, Hicaz, Afrika ve Asya'nın daha birçok yerlerinde dolaştıktan sonra Balkanlara ve sonra Türkiye'ye gelmiş ve Türkiye ile ilgili yazılar yazmıştı. Mis Forbes'in "*Turkey Under The Ghazi"* başlıklı yazısı "Gazi yönetiminde Türkiye" olarak **Vakit** gazetesince tercüme edilmişti. Gazetenin haberine göre Mis Forbes, yazısının başında eski ve yeni Türkiye'yi kıyaslama yaparak başlamıştı:

"Abdülhamit devrinde Türkler, memleketlerinde misafir idiler. Başka her millet onları istismar ederdi. Türkiyede sanayi ve para yabancıların elinde idi. Ermeniler, Rumlar, Yahudiler ve Avrupalılar Avrupanın hasta adamını daha fazla sağmak, ondan daha fazla para koparmak için çalışırlardı. Bunların Türkiyeye sattıkları tüfekler işlemez, makineler çalışmaz, ordu namına sipariş edilen ayakkabıların topukları mukavvadan yapılırdı"[2005].

Bayan Forbes'e göre eski Türkiye çürük ve köhne bir devletti. Bu eski imparatorluk Türk milleti için bir güç olmaktan çok bir zaaf kaynağıydı. Eski Türkiye'de yürürlükte olan kapitülasyonlar hükümetin elini yabancılara karşı zora sokuyordu. Hükümetin bu duruma karşı çıkması durumunda Avrupadan bir harp gemisi yollanarak bir nevi İstanbul'un Avrupa'ya itaat etmek zorunda olduğunu göstermiş oluyordu. Ancak yeni Türkiye ise bir nevi Avrupa'nın bu tavrına karşı yeni başkentini Avrupa toplarının erişemeyeceği bir yere taşımıştı. Bayan Forbes, Yeni Türkiye'nin yarattığı ordu ile ülkesini kurtardığını ve bütün Avrupa'ya meydan okuduğunu belirtmişti. Yeni Türk hükümeti her şeyden önce milli bir hükümetti ve bu hükümetin gözü geçmişte değil gelecekteydi[2006].

Bayan Forbes, Yeni Türkiye'nin yaptığı her işin çağdaş olduğu görüşündeydi. Üstüne üstlük Yeni Türkiye her işini kendi sermayesiyle yapmaya çalışıyordu. Yeni Türkiye kendini savunmaya mecbur bir ülke olduğu için bütçesinin önemli bir kısmını orduya, jandarmaya ve demiryollarına ayırmıştı[2007].

Yeni Türkiye algısının oluşmasında özellikle Gazi Mustafa Kemal'in kişiliğinin büyük etkisi vardı. Danimarkalı bir profesör olan Herman Nielsen Gazi hakkında bir konferans vermişti. Danimarkalı profesörün verdiği bu konferans Türk gazetelerine konu olmuştu. Konuyla ilgili haberin başlığı *"O'nu seven yalnız biz miyiz? Hayır!.. O'ndan uzak memleketlerin insanları da takdir, hayret ve heyecanla bahsediyorlar"*[2008]

Danimarkalı profesör konferansında Türkiye'nin büyük savaştan son derece zayıf çıktığı ve bütün yenik bir ülkeyi toplamak için ülkenin başına güçlü bir şahsın geçtiği böylece bütün vatanın işini eline aldığını belirtmişti. Profesörün "zavallı ülke" dediği Türkiye'nin başına yine onun deyimiyle hayatının ve tarihinin en tehlikeli bir zamanında ülkeyi

---

[2005] **Vakit**, 3 Mayıs 1930.
[2006] **A.g.g.**
[2007] **A.g.g.**
[2008] **Vakit**, 8 Kanunisani 1930.

kurtarmak için Mustafa Kemal geçmişti. Mustafa Kemal 50 yaşında bile değilken böylesine zorlu bir görevin başına geçmişti[2009].

Profesör Herman Nielsen, Mustafa Kemal'in yeni bir cumhuriyet kurduğunu ve ülkesinin onu Cumhurbaşkanı seçtiğini ve Mustafa Kemal'in sadece bununla kalmadığını aynı zamanda onun Türklere uzak ve geniş ufuklu, yeni bir zihniyet verdiğini söylemişti. Nielsen' verdiği konferansta; "*Bir insan için din ve ırk yoktur. Türkiye bütün evlatları için kollarını açmıştır. Müslümanlar, Hristiyanlar, Yahudiler herkes artık bu vatanın bir evladıdır!"*[2010].

Türkiye'ye gelen devlet adamları, gazeteciler, bilim adamları ve bir şekilde onunla temasa geçmiş olan kesimler, eskisinden yeniyi ayırabilmek için "Yeni Türkiye" deyimini kullanıyorlardı. 1929 Dünya Ekonomik Bunalımı sonrasında Türkiye'nin devletçilik temelinde ekonomik dönüşüm savaşımı ortaya çıktığında, Yeni Türkiye'nin bu yolda verdiği mücadele çok merak edilir olmuştu[2011].

Türkler ise, eski hastalıkların tekrar nüksetmesini istemiyorlardı. Gelişmek için toplumsal devrimlerin, siyasal açılımların yanı sıra sağlam bir ekonomik kalkınmanın gerekli olduğunu anlamışlardı. Fetih devirlerinden artık sıyrılmışlardı. Kendilerine öz güven duyacakları yeni bir uğraşı anlayışı edinmişlerdi. Fetihlerin ve fetih ülkülerinin yerini kalkınma ve bayındır bir yurt yaratma arzusu almışlı. Sabanı kılıca üstün kılma ülküsüne sarılmışlardı. Ancak bunun yine de çok uzun soluklu bir mücadeleyi gerektirdiği biliniyordu. Batı dünyası ise bu dönüşümü şaşkınlıkla izliyorlardı: Acaba Türkler başarılı olacaklar mıydı? Batı dünyasında, önemli başkentlerdeki siyasal çevrelerde, düşünce kulüplerinde ve dönemin ünlü kalem sahiplerinin basın organlarındaki köşelerinde sık sık bu sorular soruluyordu. Türkler hevesliydiler. Ancak, 1929 yılında başlayan ve bütün dünyayı saran ekonomik bunalım, olumsuz etkileriyle, onların bu yeni mücadele sahalarında önlerine engeller koymuştu. Aslında bu zorluklar, ekonomik bunalımın pençesine düşüp kıvranmakta olan her ülke için geçerliydi, ancak Batılıların ekonomik deneyimleri güçlüydü. Türkler ise yeni sınavlarında kendileri için çözümü zor yeni problemlerle karşı karşıyaydılar. Bu dönemde merak edilen şey, onca ekonomik krizin içinden sıyrılıp gelen Türklerin, yeni kurdukları devletlerinde ekonomik yönden başarılı olup olamayacağıydı.

Türkiye sağlam bir ekonominin, geleceğin en önemli güvencesi olduğunun bilincinde olarak, hızlı kalkınmaya önem vermişti. Hızlı bir kalkınma sürecini başlatabilmek için, sınırlı sermaye ortamında, ister istemez devletin yatırım alanlarına kendi sermayesiyle girme

---

[2009] **A.g.g.**
[2010] **A.g.g.**
[2011] Gözcü, "1929 Ekonomik Bunalımı Sonrasında…", bkz. çşt. syf.

zorunluluğu vardı. Böylece yeni dönem, ekonomide devlet müdahalesini gerekli kılan bir dönem olmuştu[2012].

Özellikle dünya ekonomik bunalımının yaşandı yıllarda Türkiye'nin izlediği ekonomik politika daha da fazla izlenir ve merak edilir olmuştu. Avrupa basını kadar Sovyetler, Amerika kamuoyu ve kimi arap ülkeleride Türkiye'yi bu dönemde dikkatle takip etmekteydi. Örneğin *"Newyork Times"* gazetesi, 15 Şubat 1930 günü Türkiye'ye üzerine yazılan makalede, Türkiye'de karşılaşılan bu yeni durumu ele alıyordu. Gazete özellikle Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa'nın Türkiye'de ticareti canlandırmak için yaptığı çalışmalara değiniyordu. 1929'un son günlerinden itibaren dünya ekonomik bunalımının etkisini hisseden Türkiye'de ticari yaşam, "tedaviye muhtaç bir hasta" biçimini almıştı. Ya da en azından dışdünya da bu şekilde algılanmaktaydı İşte bu durumdan çıkılması için yani "hastalığın tedavi edilmesi" için, Mustafa Kemal Paşa, aralıksız olarak çalışıyordu. Yeni Türkiye'yi kuran önder- aralıksız olarak ekonominin görüntüsünü inceliyor ve kimi arayışlar peşinde bulunuyordu[2013].

"Türkiye'de Cumhurbaşkanı bir meseleyi çözmeyi kendisine görev edinirse ne zamanı ve ne de çalışmayı esirgemeden durmaksızın kendi istirahatına bile önem vermeden sorunun çözümüne uğraşırdı"[2014].

Yeni Türkiye, Mustafa Kemal'in Türkiye'siydi. Örneğin J.H.Walton'un 12 Eylül 1935 tarihinde *"Daily Telegraph"* da Türkiyeyle ilgili yazının başlığı *"Mustafa Kemal'in Türkiyesi"*ydi[2015].

Cumhuriyet Türkiyesi Sovyetler Birliği için de Yeni Türkiye'ydi. 1930'ların ilk yarısı iki ülke arasındaki ilişkilerin altın dönemi olarak tanımlanmıştır. Sovyetler Birliği'nde yayımlanan "Stroim" isimli bir derginin Mayıs 1934 tarihli 9-10 nolu sayısının tamamını Sovyetler Birliği ve Türkiye halklarının dostluğuna ayırmıştı. Ayrıca Türkiye Büyükelçisi olarak Ankara'ya atanacak olan Dışişleri Halk Komiser Yardımcısı L.M. Karahan da "Yeni Türkiye" başlıklı bir yazı yazarak Cumhuriyet kadrolarının Türkiye'de yaptıkları büyük dönüşümü övmüştü. Karahan, feodal- yarı teokratik bir rejimi, o rejimin sembolü olan saltanatı ve halifeliği kaldıran, sömürgeciliğe karşı bir direniş gerçekleştiren bir iradeden söz ederek bunun büyük bir devrim olduğunu ifade etmişti. Karahan ayrıca Türkiye'deki siyasal rejimin Mustafa Kemal Paşa önderliğinde değiştirilmesine değinmişti.. Aslında yeni Türkiye

---

[2012] Ülken, **a.g.e**., s.30.
[2013]Gözcü, "1929 Ekonomik Bunalımı Sonrasında Dünyada "Yeni Türkiye"…"s.279, ayıca bkz.BCA., 030.10.166.153.5.1930.
[2014] **A.g.m**., s.279, BCA., 030.10.166.153.5.1930.
[2015] Gözcü, "1929 Ekonomik Bunalımı Sonrasında Dünyada "Yeni Türkiye"…s.288, ayrıca Uğurlu, **a.g.e**., s.190.

demek Mustafa Kemal Paşa, Mustafa Kemal Paşa Yeni Türkiye demekti[2016]. O nedenle de Yeni Türkiye'yi anlatmak, tanımlamak yani kısaca Yeni Türkiye'den söz etmek demek Mustafa Kemal Paşa'dan söz etmeden olacak bir şey değildi.

Karahan Yeni Türkiye'deki sosyal ve kültürel devrimlere de dikkat çekmişti. Karahan Türkiye'de devrim sürecinin önde gelen isimlerinden İsmet Paşa, Tevfik Rüştü gibi isimlere de yer vermişti[2017].

Bu "Yeni Türkiye" algısını ne yarattı?

Atatürk'ün devrimci kişiliğinde hayat bulmuş kararlı adımlarının yarattığı Türkiye'deki büyük değişim "Yeni Türkiye'yi ortaya çıkardı. Gerçekten de Türkiye, 1923 yılında Cumhuriyetin ilanıyla birlikte büyük bir değişimi yaşamaya başlamıştı. Bu değişimin boyutları yalnız ekonomiyle sınırlı olmayıp; bireyin gündelik yaşamından kültür politikalarına; diplomasiden tarih algısına pek yönü içine alıyordu. Yeni Türkiye'yi yaratan şey, bütün bunların tamamıydı. Geçmişin acı tecrübeleri elbette bu yeni sürecin kurgulanmasında ve Yeni Türkiye'nin ortaya çıkmasında etkili de olmuştu. Ülkede hemen her alanda görülen bu baş döndürücü, devrimci değişim adımları dış dünyanın ilgisini Türkiye'ye çekiyordu. Dolayısıyla ekonomik alandaki sistem arayış ve değişmeleri, bu büyük değişimin yalnızca bir boyutunu oluşturuyordu.

[2016] Bu konuyla ilgili detaylı makale şu makade bulunabilir: Andrew Mango, "Batı Gözüyle ATATÜRK", **Doğumun 125. Yılında MUSTAFA KEMAL ATATÜRK,** Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 2011, ss.29-34. Mango, bu makalesinde Atatürk'ün Türkiye için önemini şöyle tanımlıyor: "… *Mustafa Kemal Atatürk, tarihe iki belirleyici özelliği ile geçmiştir: Muzaffer bir başkomutan ve yeni bir devletin kurucusu ve esas mimarı olarak… Atatürk'ün bu iki özelliği dolayısıyla, değerlendirmelere konu olurken yalnız kendisi değil, mimarı ve biçimlendiricisi olduğu Türkiye Cumhuriyeti de değerlendiriliyor. Cumhuriyetin itibarı ne kadar yüksekse, kurucusu Atatürk'ün itibarı o kadar yüksek oluyor. Haklı olarak, çünkü arkasında bıraktığı eser kişinin aynasıdır".* s.29.

[2017] Perinçek, **a.g.e**., ss.268-269.

SONUÇ

Türkiye Lozan Antlaşması'yla birlikte yeni bir ülke olarak tarihteki yerini aldığında, sosyal ve ekonomik yapısında da yeni sistem arayışlarına geçti. II. Meşrutiyet dönemi, onun tarihinden kendisine uzanan bir laboratuar görüntüsü veriyordu. Yeni siyasal, toplumsal ve ekonomik süreçlerde strateji arayışlarına yöneldiğinde, hem bu dönemdeki kısa deneyimler ona bir birikim taşıyor hem de tarihin o döneminde dünyada var olan yeni arayışlar ona yeni etkiler olarak yansıyordu. Lozan'da elde edilen siyasal ve ekonomik haklara paralel olarak, daha önceki dönemlerde nadiren görülen millileşme çabaları ve bu çabalar için harcanan emek ve sermaye ekonominin dikkate alması kaçınılmaz olan hususları olarak öne çıkmaktaydı.

Türkiye, ulus devlet kimliğiyle ortaya çıktığı ilk yıllardan sonra; bunalım yıllarına kadar geçen süre içinde nispeten liberal bir ekonomik modele yönelmişti. Ancak bu ekonomik modelin, bütünüyle özel sermayenin üzerinden bir kalkınma modeliyle ilişkilendirildiğini söylemek de doğru değildir. Liberal bir ekonomik anlayışa yöneliş hissedilir biçimde kendini göstermekle birlikte, devlet yine de ekonomik işleyişi belirleyen en önemli aktör olarak devredeydi. Devletin öncelikli hedefi; kendi eliyle bir sermaye sınıfı yaratmaktı. Bu nedenle de özel sermayeyi destekleyecek açılımlar kendini her alanda gösteriyordu. Örneğin 1927'de çıkarılan Teşvik-i Sanayi Kanununda olduğu gibi, özel sermayeye ekonomik konumlarını güçlendirmek ve sermaye oranlarını arttırmak amacıyla imtiyazlar verilmişti. Hatta bu uygulamaları bir anlamda ta İttihat ve Terakki Dönemi'nden Cumhuriyet'e uzanan ekonomiyi millileştirme çabasının bir parçası olarak da görmek gerekir. Ekonominin temel işleyişi, sermayenin ulusal olup olmamasıyla ilgili bir politik argümana dayanıyordu. Dolayısıyla, uzun ve orta vadede; sermayenin milli bir nitelik kazanması için, İttihat ve Terakki Dönemi'nden bu yana görülen milli sermaye yaratma çabaları, bu döneme de damgasını vurmuştu. II. Meşrutiyetten Cumhuriyet'in kurulmasında kadar gelen tecrübe Cumhuriyet'i kuran kadro için de önemli olmuştu.

Cumhuriyet'in ilk yıllarının en önemli olgularından biri; savaş sonrasında Türkiye'nin ekonomik olanaklarının sınırlı oluşuydu. Bunun temel nedeni savaşın yıkıcı etkisi ve üretici kesimlerin savaşta ölmesi ya da yaralanması; üretim süreçlerinin savaş nedeniyle darbe alması; dış ticaret olanaklarının bütün dünyada geriye gitmesiydi. Üstelik savaş, Türkiye topraklarında yapıldığı için sorun yalnız ortalama bir savaşın savaş giderleri

ile sınırlı değildi. Savaşın yıkıcı etkileri sonunda zafer bile gelmiş olsa, Türkiye'de hissedilmişti. Türkiye'nin Batı Anadolu ve Marmara bölgeleri başta olmak üzere pek çok yöresinde savaşın ağır yıkımları görülüyordu.

Türkiye şimdi yeni bir ekonomik canlanışı yaşamak istiyordu. Bunun temel nedeni, hem zaferin getirdiği coşku ortamında ulusal moralle sarmalanmış bir ekonomik atılım ve canlılık yaratmaktı. Diğer bir nedeni de kapitülasyonların kaldırılmasının Lozan'da konuşulduğu o sıralarda; Türkiye ekonomisinin kapitülasyonlar olmadan da ayakta kalabileceğini bütün dünyaya göstermekti. Üstelik Türkiye ekonomisinin gelecekte alacağı model ve izlenecek strateji konusunda bütün dünyada kafalar karışıkken; temel tercihin Batı demokrasilerindeki gibi, liberal ekonomik model olacağını göstermekti. Ancak buna karşın, plan hiçbir zaman yadsınmıyordu. Bu nedenle, İzmir'de gerçekleşen Birinci Türkiye İktisat Kongresi'nin (1923) düzenlenmesinin nedenlerinden biri de Türkiye'nin bir tür, ekonomik envanterinin çıkarılması; zorlukların ve eksikliklerin saptanması, envantere eklenebilecek ekonomik imkânların, bu zorlukların ve eksikliklerin giderilebilmesi için ekonominin planlı biçimde yönlendirilmesidir. Bunu hem İktisat Kongresi'ne yapılan konuşmalardan, hem kongreye sunulan bildirilerden; hem de kongrenin sonunda yayınlanan "Misak-ı İktisadi"den açıkça görmek mümkündür. Bundan da öte; sonradan Hükümet Programları'nda ve Hükümetlerin iktisadi politika, uygulama, kararları ve yatırımlarında bu özelliği görmek mümkündür. Bu politikanın esasları bunalım yıllarında uygulanmaya çalışılacaktır. Ancak elbette 1929 yılında patlak veren dünya ekonomik bunalımı Türkiye'nin ekonomik hedeflerine ulaşmasında ciddi zorluklar yarattı.

1929 yılında ortaya çıkan dünya ekonomik bunalımı esasında daha çok Batı kapitalizminin "büyük buhranı" olarak görülmektedir. Söz konusu bu buhran başta ABD olmak üzere dünyanın kapitalist merkezlerinin üretiminin talebin çok üstüne çıkmasından kaynaklanmıştı. Bunalımla birlikte meydana gelen kitlesel işsizlik ve ciddi fiyat düşüşleri kapitalist merkezler ile onlara bağımlı yerlerde önemli sorunlara da neden oldu[2018].

Dünya kapitalist pazarı içinde yer alan Türkiye için de ekonomik bunalımın etkilerinden kaçmak pek mümkün olamadı. Türkiye de 1929 yılından sonra, dünyada ekonomik gündemin sert bir biçimde değişmesi ve onun sonrasında gelen çalkantılara paralel olarak, son derece zor günler yaşadı. Ekonomik koşulların, hiçbir zaman siyasal ve toplumsal sorunlardan ayrı tutulamayacağı bilindiğine göre; bu dönemde, ekonomik alanda yaşanan olağanüstü şartlar doğrudan siyasal ve toplumsal yapıya da etki etmişti. Dünya, 1929 yılında başlayan ve giderek bütün ülkeleri sarsan ekonomik sorunlarla boğuşurken; aynı dönemde Türkiye'nin ekonomik dengeleri de bu olumsuz koşullar ortasında alt üst olmuştu.

[2018] Taner Timur, **Türk Devrimi ve Sonrası**, İmge Kitabevi, Ankara, 2001, s.133.

Türkiye'de Cumhuriyet'in ilk yıllarında yabancı sermaye sınırlı olduğu için ülke ekonomisinin Batı kapitalizmiyle ilişkisi daha çok dış ticaret yoluyla gerçekleşiyordu. Dolayısıyla Batı kapitalizminde ortaya çıkan ekonomik bunalım Türkiye'ye dış ticaret yoluyla etki etmeye başladı.

Söz konusu süreçte Türkiye'de geleneksel ve yaygın bir tarım üretim biçimine sahip olan ekonomik yapı; bütünüyle düşen fiyatlar nedeniyle alt üst oldu. Dış ticaretinde tarım ürünleri büyük yer tutan Türkiye için tarım ürünlerinde dünya pazarlarında meydana gelen bu düşüşler ülkenin ticaret hacminin daralmasına ve üretici kesimin, büyük zararlara uğramasına neden oldu.

Üretici kesimde yaşanan sıkıntılar bütün toplum kesimlerine sırasıyla yansıdı. Halkın alım gücünün düşmesinin yanı sıra yoksulluk, açlık ve bunlara paralel olarak iflaslar ve intiharlar, hırsızlık bunalım dönemi Türkiye'sinde sıklıkla karşılaşılan olaylar haline geldi. Öyleki bu vakalar her gün gündelik gazetelerin sayfalarını dolduran haberler haline geldi. Piyasadan alacağını alamayan, işsiz kalan, vergisini ödeyemeyen, aç kalan onca insanın dramı bu dönemin toplumsal dokusunda derin izler bıraktı.

Değişen bu koşullarda; Türkiye'nin Cumhuriyet'in ilk yıllarında izlemeye çalıştığı devlet sermayesiyle güçlendirilmiş liberal ekonomik sistemin yeterli gelmeyeceği, ardı ardına gelen ekonomik şokları ve zorlukları bu sistemle aşmanın zor olacağı düşünülerek, yeni ekonomik model arayışları içine girildi.

1929'dan sonra yaşanan ekonomik zorluklar liberal ekonomik politikaların uygulanabilirliğini son derece güçleştirmiştir. Böylece Türkiye'de Cumhuriyet'in ilk yıllarının liberal eğilimleri giderek yerini devlet müdahaleciliğine ve dolayısıyla devletçilik uygulamalarına bıraktı. Bunalım yıllarında ülkenin gündemindeki en önemli mesele tasarruf oldu. Liberal uygulamaların yerini bunalımla birlikte devletçiliğe bırakmasında Türkiye'de arzu edilen güçlü bir sermaye sınıfının yaratılamamış olması da etkili olmuştu. Önemli ekonomik atılımlar arasında bankacılık, madencilik sanayileşmenin hız kazanması ve denk bütçe uygulama çabaları sayılabilse de; 1923 yılından 1930 yılına kadar gelen savaş sonrası dönem için başarılı sayılabilecek ekonomik politika, artık 1930'lu yıllarda yeni bir açılımı gerekli kılmıştır. Bunun nedeni; yukarıda da denildiği gibi dünyada ve Türkiye'de değişen ekonomik şartlardır.

Bu dönemde karşılaşılan zorluklar ana hatlarıyla şöyledir: Dünya'da savaş sonrasında uygulanan ekonomik politikalar, bir çıkmaza saplanmıştır. Sovyetler Birliği, Kapitalizmin karşısında yükselen bir ekonomik değer olarak kendini göstermektedir. Sistemli, planlı ve maliyetleri düşük bir üretim sistemiyle; dünyaya son derece düşük fiyatlarla sürdüğü tarım ürünleriyle dünya pazarlarındaki bunalımı daha da şiddetlendirmiştir. Bunun yanında, gelişmiş ülkelerde önemli finansal sorunlar, yatırım güçlükleri, yaygın işsizlik ve buna

paralel olarak gelişen toplumsal tepkiler kendini göstermiştir. Buralarda da iflaslar ve intiharlar yaygınlaşmıştır. Borsalar, para hareketlerinin eski canlılığını yitirmesi nedeniyle dünya piyasalarında dolaşan ve kredi olarak başka ülkelere yönlendirilecek paranın oranı düşmüş; bu da gelişmekte olan ekonomileri büyük güçlüklerle karşı karşıya bırakmıştır.

Dolayısıyla sorun, bir ya da birkaç ülkenin ekonomik güçlüğü değil; yaygın bir küresel krizdi. Böyle bir yapıya eklemlenmiş ekonomik model olarak Türkiye'nin para, kredi ve pazar bulması zorlaştığından; ürettiği tarım ürünleri yeterli karşılığını bulamadığından; bu durum geniş halk kesimlerinin sıkıntıya girmesine neden olmuştur. Bu şartlarda ülke, eski ekonomik modelinde değişiklikleri öngören açılımlara yönelmiştir. Bu değişikliklerin başında, devlet korumacılığı ve ekonomiye müdahalenin bir parça daha yoğunlaştırılması gelmektedir. Tekelcilik ve ekonomik işleyişe devlet müdahalesi sistemin içine bir parça daha oturmuştur. Denk bütçe uygulamasına olabildiği kadar uyulmuştur. Devlet, dış borçlanmanın hala kontrol edilebilir düzeyde olması konusunda hassastır. Yüksek kalkınma hızı, en arzu edilen konulardan biridir. Dünya ekonomik bunalımının ağır yükünün hem devletin bütçe hesaplarına hem de geniş kesimlerin geçim indekslerine yansımasında devlet duyarlılığını sürdürmektir. Buna karşın; Türkiye geçmişinde olmadık ölçüde dış piyasalardaki gelişmelere, paranın hareketliliğine, ekonomik süreçlerde ithalat ve ithalatın fiyat artışlarına ya da düşüşlerine göre planlanmasına dikkat en üst düzeylere ulaşmıştır. Dış ticaret temsilcilikleriyle, dünyadaki gelişmeler izlenmekte; elde edilen verilerin, olabildiğince ekonomiye dönüşünün sağlanmasına çalışılmaktadır. Dış ticaret temsilciklerinin hazırladığı raporlar kadar ülkenin dış ticaretinde dikkati çeken özelliklerden biri de özellikle 1930'lu yılların başlarından itibaren Almanya'nın Türk dış ticaretinde en ayrıcalıklı ülke haline gelmesi ve bu konumunu II. Dünya Savaşı öncesinde daha da pekiştirip neredeyse Türkiye'nin dış ticaretinde %50'lik bir orana ulaşmış olmasıdır. Aslında Alman'ya Türkiye'nin, ekonomisini yeniden inşa sürecinde pek konuda destek almak zorunda kaldığı bir ülkedir. Bu durum gerçekten de incelemeyeğe değerdir. Zira II. Dünya Savaşı öncesinde Türkiye'nin konumu daha önem kazanmış; Türkiye -Almanya ile devam eden ticari ilişkilerini büyük ölçüde II. Dünya Savaşı sırasında da sürmüştür. Bu savaşta Almanya'nın karşısında yer alan İngiltere grubu ise Almanya'nın Türk dış ticaretinde bu derece ön plana çıkmasından rahatsızlık duyarak Türkiye'yle siyasi ve ekonomik ilişkilerini arttırma yoluna gitmişti. Türkiye'nin II. Dünya Savaşı'nın fiili olarak dışında kalmasında savaşın iki tarafıyla mesafesini dengeli bir şekilde götürmesi etkili olmuştur.

Bunalım dönemi uygulamaları yukarda belirtildiği gibi devletçilik etrafında gelişmeye başlamıştır. Aslında bunalım yıllarında sadece Türkiye'de değil aynı zamanda dünyanın ekonomik bunalımdan etkilenmiş kapitalist merkezlerinde de tam olarak devletçi olmasa bile himayeci uygulamalar ve plan denemeleri görülmüştür. Türkiye'de bunalımla

mücadele edebilmek için hem yeni yasal düzenlemeler yapmış hem de bu süreçte ülke kaynakları, gereksinimlere göre planlı biçimde ekonomik zorunlulukların yerine getirilmesine seferber etmiştir. Bu doğrultuda 1933'te I. Sanayi Planı ve 1936'da da II. Sanayi Planı gündeme gelmişti. Her ne kadar II. Sanayi Planı uygulanamasa da I. Sanayi Planı Türkiye'de devlet eliyle sanayileşmede belirli bir ivme yakalanmasını sağlamıştı. I. Sanayi Planı Türkiye'de temel sanayi dallarının kurulması bakımından önemli olduğu kadar bu tecrübe sonraki yıllar için son sanayi alanında yapılacak işlerle ilgili bir yön çizmesi bakımından da çok değerli bir aşama olmayı başardı. Özetle bunalım döneminde Türkiye'de devletin ekonomik hayata müdahalesi oldukça artmıştı.

Bir önemli konu da bunalım döneminde oluşturulmaya çalışılan ekonomik modele Türkiye'de kamuoyunun da ilgi göstermesiydi. Bir anlamda, ülkede entelektüel düzeyde kalemler ve düşünceler, bu noktalara odaklanmıştı. İlk kez eylemli olarak uygulanan planlı ekonomik kalkınma programlarında; yeni kavram ve uygulamalarla tanışılmıştır. O zaman için yeni gibi görünen şeyler, sonraki dönemlerde kanıksanmış ekonomik kavramlar ya da olgular olarak ortaya çıkmıştır. Dönemin basını incelendiğinde ekonomik bunalım karşında ne derece bir düşünsel hareketlilik geliştirildiği kendiliğinden anlaşılacaktır.

Görülüyor ki; Atatürk Dönemi'nin ekonomik görüntüsü ve bu görüntü üzerinde ekonomik işleyişi geçmişe göre rastlantısal akışa değil, bilinçli bir tercihler bütününe oturtulmuştur. Bu ekonomik model, kapitalizm değildir. Bütünüyle komünist bir ekonomik yapı da değildir. Ancak her iki sistemden de yararlanarak; Türkiye'nin koşullarına ve ekonomik kaynaklarına göre kurgulanmıştır. Bu dönemde Türkiye'nin bir yönüyle de kendi kaderini paylaşan geri kalmış toplumlara kendinden pek çok örnekler sunabilecek bir ekonomik model oluşturma çabası vardı.

Dünya bir yandan 1929 buhranının yarattığı sorunlarla uğraşırken diğer yandan giderek otokratik bir hale gelen rejimlerin yayılmacı ve saldırgan eğilimleriyle de uğraşmak zorunda kalacaktır. Ekonomik sistemlerin bunalımdan zarar görmesi dünyanın pek çok yerinde siyasal sistemlerin katılaşmasına olumlu katkı yapmıştır.

Türkiye'de söz konusu bunalımı aşmaya çalışırken; pek çok Batı ülkesinin tersine; siyasal sistemini demokratik bir görüntüye kavuşturma çabası içine girmiştir. Almanya, İtalya gibi pek çok Avrupa ülkesinde, ekonomik koşullar zorlaştıkça, daha radikal siyasal eğilimler yükselip giderek Faşizm ve Nazizm gibi diktatörlük rejimleri ortaya çıkarken Türkiye, 1930 yılında Serbest Cumhuriyet Fırkası'nı kurarak çok partili siyasal rejime geçme çabasıyla demokrasi denemesine yönelerek, ekonomik zorluklar nedeniyle hem toplumda oluşan stres birikimini azaltmaya ve hem de farklı görüşlerin zenginliğinden yararlanma yoluna gitmiştir. Ekonomik kriz ortamında kurulan Serbest Cumhuriyet Fırkası kısa süren siyasi yaşamında toplumun yoğun ilgisiyle karşılaşmıştır. Bu yoğun ilginin arkasında her ne kadar

Cumhuriyet'in ilk yedi yılı içinde her alanda yapılan devrimlere tepki duyan muhalif bir kesimin etkisi olduğundan söz edilse de bize göre bu ilgilinin arkasındaki asıl neden ; 1930 yılında şiddetli bir biçimde etkisini gösteren ekonomik bunalımdır. Zira Serbest Cumhuriyet Fırkası kurulduktan kısa bir süre sonra daha ortada parti teşkilatı dahi yokken yüzlerce insanın bu partiye akın etmesinde; halkın ekonomik bunalımı derinden ve sarsıcı olarak hissetmesi ve bu yeni partiyi adeta elinde sihirli bir değnek varmışçasına ülkeyi ekonomik krizden çıkaracağı düşünülmesi son derece etkili olmuştur. Serbest Cumhuriyet Fırkası gerilen siyasi ortamda kendi feshetmeyip siyasete devam etseydi; yaşanan ekonomik krizin etkisiyle halkın bu yeni partiye olan ilgisi kalıcı bir hal alabilirdi. Bize bu yorumu yaptıran Cumhuriyet tarihimizin ilerleyen evrelerindeki kimi tecrübeler olmuştur. Örneğin; II. Dünya Savaşı sona erdikten sonra Türkiye'de yeniden çok partili siyasal yaşama geçilmiş ve bu süreçte Demokrat Parti'nin kurulmasından yaklaşık 6 ay sonra girdiği ilk genel seçimlerde Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne milletvekili göndermeyi başarabilmiştir. Oysaki daha henüz ortada parti teşkilatı bile yoktur. Söz konusu parti 1950'de girdiği genel seçimlerde ise; uzun süre devam eden tek parti iktidarını devirmeyi başararak tek başına iktidar olabilmiştir. Demokrat Parti'nin de toplumdan yoğun ilgi görmesinde, II. Dünya Savaşı yıllarında halkın yaşadığı ekonomik sıkıntılar da büyük ölçüde etkili olmuştur. Savaş yıllarında alınan vergileri, piyasada temel tüketim maddelerinin bulunmayışını, bir süre sonra halk savaşın hemen her ülkede yarattığı genel zorluklar olarak görmemiş ve bunu doğrudan iktidar partisi olan Cumhuriyet Halk Partisi'nin uygulamalarındaki yanlışlıklara bağlamıştır. İşte bu dönemde yaşanan ekonomik zorlukları Demokrat Parti de iktidara yürürken Cumhuriyet Halk Partisine karşı bir muhalefet aracı olarak kullanmış ve bu durum onun iktidar olmasında oldukça etkili olmuştur.

Ekonomik krizlerin yeni siyasi arayışları tetiklediğini gösteren bir başka örnek ise Cumhuriyet tarihimizin daha yakın günlerine aittir. Türkiye'nin yaşadığı şiddetli ekonomik krizlerden bir tanesi de 2001 yılında önce bir siyasi krizle patlak vermiş; ardından bu durum zaten sorunları olan Türk ekonomisini derin bir ekonomik krizin içine atmıştır. 2001 yılının Şubat ayında patlak veren ekonomik krizi tetikleyen en önemli etken hiç şüphesiz Milli Güvenlik Kurulu'nda Cumhurbaşkanı(Ahmet Necdet Sezer) ve dönemin Başbakanı Bülent Ecevit, arasında yaşanan tartışmanın Başbakan aracılığıyla dışarı taşması olmuştu. Devletin tepesinde yaşanan bu gerilimin dışarıda duyulmasıyla birlikte Türkiye'de bir süredir zaten sorunlu olan ekonomik göstergeler tamamen tersine girmiş ve ülkede sıkıntı günler kendini göstermiştir. Bu defa da ekonominin tersine giden bu göstergeleri yeniden siyasetin belirlenmesinde doğrudan etkili olmuştur. Halkın mevcut siyasi partilere güveni sarsılmış ve işte bu ortamda kurulan (14 Ağustos 2011'de) bir siyasi parti (Adalet ve Kalkınma Partisi) halkın uzunca zamandır hiçbir siyasi partiye göstermediği ilgiyi görmüş ve 3 Kasım

2002'de yapılan genel seçimlerde tek başına iktidar olabilecek oyu almayı başarmıştır. Bu yeni siyasi partinin kurulduktan kısa bir süre sonra iktidara gelmesinin en önemli nedenleri arasında hiç şüphe yok ki Türkiye'de halkın 2001 kriziyle yaşadığı derin ekonomik kriz ve bu krizle başa çıkamayacağı düşünülen mevcut siyasi partilere karşı halkın güvensizlik duygusu vardır.

Yukarıdaki örnekler göstermektedir ki; ekonomik krizlerle siyasal krizlerin (iktidarın yeniden şekillenmesinin) ya da tersine bir biçimde siyasal krizlerle ekonominin birbirleriyle doğrudan etkileşimi vardır. Serbest Cumhuriyet Fırkası Cumhuriyet'in ilk dönemine ait bu tezi doğrulamaktadır. Türkiye her ne kadar 1929 ekonomik bunalımının yarattığı ortamda Serbest Cumhuriyet Fırkası başarılı olup uzun ömürlü olamasa da, bu tecrübe sonraki yıllar için son derece önemli olup bunalıma rağmen Türkiye'de iktidarın sertleşmek, radikalleşmektense; krizi demokratik ilkeleri hayata geçirerek aşmaya çalıştığını ispat etmektedir.

Bu demokratik denemeyi (Serbest Fırka) daha gerçekçi biçimde değerlendirmek için, iki temel çelişkiyi de bir arada değerlendirmek gereklidir: Bunlardan birincisi; Türkiye'nin kendi geçmişinde Aydınlanma Dönemi ve bu dönemin değerlerini içselleştirerek yaşama denemesinin sınırlı iken demokrasiye yönelmesidir. Diğeri ise; Avrupa'da radikal rejimlere kayan ülkelerin; kendi tarihlerinde Aydınlanma Dönemini ve bu dönemin getirdiği yeni ilkeleri içselleştiren toplum yapılarına ve siyasal bilince sahip olmasına karşın bu değerlerden uzaklaşmış olmasıdır.

Genel eğilim açısından bakıldığında, Avrupa'daki durum, Türkiye'dekinden daha normal sayılabilir: Çünkü ekonomik koşulların daha da ağırlaştığı, toplumsal tepkilerin çığ gibi büyüdüğü, büyük iflasların ve ekonomik kayıpların yaşandığı dönemlerde, tarihin her döneminde radikalizm yükselen bir değer olmuştur. Sözü geçen bu gelişmeyi olumlu görmemekle birlikte, toplum şartları açısından Avrupa'nın radikal sistemlere ve bu sistemlere uyarlanmış ekonomik modellere yönelişi anlaşılabilir bir şeydir. Buna karşın; Türkiye geçmişinde kimi siyasal denemeler olmasına karşın; Aydınlanma Dönemi'ni tecrübesi Batıyla kıyaslandığında henüz o tarihlerde yeni sayılabilecek bir seviyede ve büyük devrimci atılımlarla Avrupa ile ta 17. Yüzyıl'dan beri oluşan derin uçurumu kapatmaya çalışan bir ülke görünümündedir. Bu değerleri henüz yaşamaya, kabul etmeye ve içselleştirmeye çalışan Türkiye'nin; ekonomik zorlukları dağ gibi tepesine bindiğinde, Tek Parti döneminin kolayca başaracağı daha radikal bir çizgiye kaymak yerine; bir siyasal açılımla, çok partili siyasal sisteme geçmeye çalışması ve ekonomisi de bu yapının koşullarına göre düzenleme eğilimleri son derece anlamlıdır. Bu durum, aynı ölçüde Türkiye adına demokrasi tarihi açısından övgüye değer bir durum olarak da değerlendirilmelidir.

Şüphe yok ki, Türkiye'nin yakın tarihindeki bu özgün dönem, sonraki dönemler üzerinde de derin etkiler bırakmıştır. Ancak bu dönemin uygulamaları, dönemin kendine özgü koşullarından beslendiği ve o günkü etkenlere ve aktörlere göre biçimlendiği için sonraki dönemlerdeki etkiler, önemli değişmelerle birlikte belirleyici olmuştu. Özellikle çok partili siyasal sürece geçtikten sonra, liberal etkilerin yükselişe geçmesine karşın, yine de ekonomideki, sektörel yapıların, üretim biçimlerinin oluşumunda, önceki dönemde ortaya çıkan yasalar ve uygulamalar oldukça belirleyici olmuştur. Bu dönemin kimi etkilerinin, 1980'den sonra özel sektörün ve sermaye yapısının, sistem değişiklikleriyle birlikte ağırlık kazanması, kamu sektöründe de önemli küçülmeler görülmesine karşın, yine de yoğun etkilerinin bulunduğu kolayca söylenebilir. II. Meşrutiyet döneminden Cumhuriyetin kuruluş yıllarına, kuruluş yıllarından planlı döneme ve giderek çok partili dönemdeki ekonomik oluşumlara uzayan, uzun soluklu bir ekonomik çizginin, birbiriyle halkalar biçiminde birbirine eklenerek, o günlerden bu güne dek uzadığı rahatlıkla söylenebilir. Bu nedenle, Türkiye'nin 1929 yılından sonra bütün dünyada baş gösteren ve kendisini de etkileyen bunalım yıllarında ortaya konulan ekonomik uygulamaların etkilerini, uzunca bir zaman kendi bünyesinde taşıdığı görülmektedir.

KAYNAKÇA

I. Arşivler

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

TBMM Zabıt Ceridesi

II. Süreli Yayınlar

A. Gazeteler

Resmi Gazete

Akşam

Anadolu

Cumhuriyet

Halkın Sesi

Hizmet

Hürriyet

Milliyet

Serbes Cumhuriyet

Son Posta

Yarın

Yeni Asır

Yılmaz Gazetesi

Vakit

B. Dergiler

Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi

Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi

Aylık İktisadi Halk Mecmuası

Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi

Doğuş Üniversitesi Dergisi

Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi

Fikirler

Journal of Azerbaijani Studies

İktisat, İşletme, Finans Dergisi

Kadro

Kooperatifçilik

Maliye Dergisi

Marmara Üniversitesi İİBF Dergisi

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi-TheJournal of International SocialResearch Volume

Sayıştay Dergisi

Tarih ve Toplum

Toplumsal Tarih

YAR Müdafaai Hukuk Dergisi

C. Ansiklopediler

Ak İktisat Ansiklopedisi C/II, (Ed. Feridun Ergin), Sermet Matbaası, İstanbul, 1973.

Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi.

Genel Ekonomi Ansiklopedisi, C. I, Milliyet Tesislerinde basılmıştır, İstanbul, 1988.

Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi.

III. Tezler

ARI, Kemal **"**-1923 Türk-Rum Mübadele Anlaşması Sonrasında- TÜRKİYE'DE GÖÇMENLER**"**, **Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi),** İzmir, 1993.

AS, Eftal, **"**Cumhuriyet Dönemi Ulaşım Politikaları (1923-1960)**"**, **Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi)**, İzmir, 2006.

BUTUR, Serhat, **"**Atatürk Döneminde Devletçilik Modelinin Uygulanması Evresinde Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri (1934-1938)**"**, **İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Anabilim Dalı(Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, İstanbul, 2008.

ÇOBAN, Pakize**,"**İzmir'de Dünya Ekonomik Bunalımı Sırasında Tüketim Kültüründe Değişmeler ve Bunalımın Fiyatlar Üzerine Etkileri**"**, **Dokuz Eylül Üniversitesi**

Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir, 2008.

DURAK, Selçuk, **"**1929 Dünya Ekonomik Buhranı'nın Mersin Limanı Üzerine Etkileri**"**, **Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi),** Mersin, 2006.

DUMAN, Doğan, **"**Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti**"**, **Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, İzmir, 1990.

DURGUN, Bülent,**"**Atatürk Döneminde İzmir Ekonomisi 1923-1938**"** **Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi)**, İzmir, 2005.

GÖZCÜ, Alev,**"**Serbest Cumhuriyet Fırkasının Siyasal Söylemleri Işığında İktidar Muhalefet İlişkileri ve Kamuoyu**"**, **Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, İzmir, 2006.

İSMAİL, Yıldız, **"**Sanayi Planlarında ve Hükümet Programlarında Vergi Politikaları (1933-1960)**"**, **Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, Ankara, 2011.

KAYA, Hakan, **"**Atatürk Döneminde Devletçilik Modelinin Hazırlık ve Başlangıç Evresinde Türkiye ve Sovyetler Birliği İlişkileri (1930-1945)**"**, **İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Anabilim Dalı**, **(Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi),** İstanbul, 2008.

KILIÇ, Sezen, "Türk Basını'nda Hitler Almanyası (1933-1945)**"**, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi),** Ankara, 2009.

POLAT Esra, **"**Uluslar Arası İzmir Fuarı'nın Kuruluşu ve İlk Sergiler**"**, **Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans) Tezi,** İzmir, 2008.

ŞAVKILI, Cengiz, **"**Atatürk Döneminde Parlamento Faaliyetleri (1920-1938)**"**, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi)**, Ankara, 2011.

TEMEL, Açalya, **"**Dünya Ekonomik Buhranı'ndan İkinci Dünya Savaşı'na Türkiye'de İktidarın İktisada Bakışı**"**, **Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, İzmir, 2009.

TEPEKAYA, Muzaffer, "Atatürk'ün Devletçilik İlkesi", **Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi),** İzmir, 1993.

YILDIZ ,Özlem, "II.Meşrutiyet'ten I.Dünya Savaşı'na Osmanlı Devleti'nde Deniz Ticareti (1908-1914)" **Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi)**, İzmir, 2012.

IV. Araştırma Eserler ve Kitaplar

1340 Senesi İzmir Vilayetinin Sıhhi, İçtimai Topoğrafyasına Ait Malumat, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi.

1930 Sanayi Kongresi Raporlar Zabıtlar, yayımlayan Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti Umum Merkezi, Ankara, 1930.

22.03.2006 tarihli Toprak Mahsülleri Ofisi (TMO) Genel Müdürlüğünün 2002, 2003, 2004 Yılları Eylem ve İşlemlerinin Araştırılıp Denetlenmesine İlişkin Rapor http://www.tccb.gov.tr/ddk/ddk19.pdf , E.T.11.02.2012.

15. Yıl kitabı, Cumhuriyet Halk Partisi,

AFETİNAN, A., **İzmir İktisat Kongresi**(17 Şubat-4 Mart 1923), TTK yay., Ankara, 1989.

_____,**Türkiye Cumhuriyeti'nin İkinci Sanayi Planı 1936**, TTK, Ankara, 1989.

_____, **Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Birinci Sanayi Planı 1933**, TTK, Ankara, 1972.

_____, **Türkiye Cumhuriyetinin İkinci Sanayi Planı 1936**,TTK, Ankara,1989.

AĞAOĞLU, Samet, **Babamın Arkadaşları**, İstanbul, 1969.

AKŞİN, Sina, (Yayın yönetmeni)**Türkiye Tarihi(4) Çağdaş Türkiye 1908-1980**,Cem yay., İstanbul, 2000.

ALBERTİNİ, J.M., **Ekonomik Sistemler-Uygulamada Kapitalizm ve Sosyalizm**, (Çev: Cafer Unay), Beta yay., İstanbul, 1983.

ALTINTAŞ, Mustafa, **Türkiye'de Planlı Kalkınma ve Uygulama Sonuçları**, A.İ.T.İ Akademesi Muğla İşletmecilik Yüksek Okulu yay., Ankara, 1978.

ARAR, İsmail, **Hükümet Programları 1920-1965**, Burçak yayınevi, İstanbul, 1971.

ARDA, Erhan, **Ekonomi El Sözlüğü**, Alfa yay., İstanbul, 2002.

ARI, Kemal, **Atatürk ve Aydınlanma**, Yakın Kitabevi, İzmir, 2009.

_____, **Büyük Mübadele, Türkiye'ye Zorunlu Göç (1923-1925)**, Tarih Vakfı Yurt yay., İstanbul, 2000.

_____, **Türkiye'de Kabotaj "Haklar, Kazanımlar, Bayramlar"** İMEAK Deniz Ticaret Odası İzmir Şubesi yay., İzmir, 2009.

_____, **Türk Ticareti Bahriyesi ve Mübadele Gemileri**, Deniz Ticaret Odası İzmir Şubesi yay., İzmir, 2008.

ARMAOĞLU, Fahir, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi(Cilt 1-2:1914-1995)** Alkım yay., İstanbul, 2005.

ATATÜRK, Gazi Mustafa Kemal, **Medeni Bilgiler**, Örgün yayınevi, İstanbul, 2003.

AYDEMİR, Şevket Süreyya, **Tek Adam Mustafa Kemal (1922-1938)**, C.III, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1999.

_____, **İkinci Adam (1884-1938),** C.I,Remzi Kitabevi, İstanbul, 1999.

_____, **Cihan İktisadiyatında Türkiye**, Ankara, 1931.

_____, **Suyu Arayan Adam**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1967.

_____, **İnkılâp ve Kadro**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2003.

AYSAN, A.Mustafa, **Atatürk'ün Ekonomi Politikası**, Kırklareli Matbası, 1981.

AVŞAR, Abdülhamit, **(Bir Partinin Kapanmasında Basının Rolü) Serbest Cumhuriyet Fırkası**, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1998.

AYTEMİR, Janset Özen, **Türkiye'de Yönetim Düşüncesinin Erken Dönemleri Sümerbank(1930-1945)**, Libra yay., İstanbul, 2010.

BARAN, Tülay Alim, **Bir Kentin Yeniden Yapılanması İzmir 1923-1938**, Arma yay., İstanbul, 2003.

BAŞAR, Ahmet Hamdi, **Atatürk'le Üç Ay ve 1930'Dan Sonra Türkiye**, Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi yay., Ankara, 1981.

BORATAV, Korkut, **Türkiye'de Devletçilik**, İmge Kitabevi, Ankara, 2006.

_____,**Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002**, İmge yay., Ankara, 2005.

BOZKURT, Veysel, **Avrupa Birliği ve Türkiye,** Uludağ Üniversitesi Güçlendirme Vakfı yay., Bursa, 2001.

BULUTOĞLU, Kenan, **Türk Vergi Sistemi**, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1970.

CHF. Nizamnamesi ve Programı (Fırkanın 10 Mayıs 1931 de toplanan üçüncü Büyük Kongresi tarafından kabul edilmiştir), TBMM Matbaası, 1931, Ankara.

Celal Bayar'ın Söylev ve Demeçleri –Ekonomik Konulara Dair 1921-1938, (Derleyen Özel Şahingiray), Türkiye İş Bankası Kültür yay., İstanbul, 1999.

COŞAR, Nevin, **Kriz Savaş ve Bütçe Politikası(1926-1950)**, Bağlam yay., İstanbul, 2004.

Cumhuriyetin 75 Yılı, Yapı Kredi yay.,C.1.

Cumhuriyet Devrinde Milli Ekonomi, Bayındırlık İşleri, Ülke Basımevi, Sivas, 1946.

ÇAVDAR, Tevfik, **Türkiye'de Liberalizm 1860-1990**, İmge kitabevi, Ankara, 1992.

_____, **Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1839-1950)**, İmge kitabevi, Ankara, 2004.

_____, **Türk Ekonomisinin Tarihi 1900-1960**, İmge yay., Ankara, 2003.

DEDEOĞLU, Beril, **Adım Adım Avrupa Birliği**, Çınar yay., İstanbul,1996.

DEMİREL, Ahmet, **İlk Meclis'in Vekilleri Milli Mücadele Döneminde Seçimler**, İletişim yay., İstanbul, 2010.

Dr. Refik Saydam 1881-1942, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Yayınları, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Sağlık Propagandası ve Tıbbi İstatistik Genel Müdürlüğü Ankara, 1982.

EFFİMİANİDİS, Yorgaki, **Cihan İktisad Buhranı Önünde Türkiye**(Birinci Kitap), İstanbul Kaadçılık ve Matbaacılık Anonim Şirketi, 1935.

_____, **Cihan İktisad Buhranı Önünde Türkiye**(İkinci Kitap), Kaatcılık ve Matbaacılık Anonim Şirketi, İstanbul, 1936.

ELMACI, Mehmet Emin, **İttihat-Terakki ve Kapitülasyonlar**, Homer kitabevi, İstanbul,2005.

EMRENCE, Cem, **Serbest Cumhuriyet Fırkası (99 Günlük Muhalefet)**, İletişim yay., İstanbul, 2006.

ERDENİR, F.H. Burak, **Avrupa Kimliği (Pan-Milliyetçilikten Post-Milliyetçiliğe)**,Ümit yay., Ankara, 2006.

ERER,Tekin, **Türkiye'de Parti Kavgaları**, Tekin yay., İstanbul, 1966.

EROĞLU, Hamza, **Atatürk ve Devletçilik**, Olgaç Matbaası, Ankara, 1981.

ERTAN, Temuçin Faik, **Atatürk Döneminde Devletçilik- Liberalizm Tartışmaları,** Phonex yay., Ankara, 2010.

GALBRAİTH, John Kenneth, **Büyük Kriz 1929**, (çev:Elif Nihan Akbaş), Pegasus yay., İstanbul, 2009.

GOLOĞLU, Mahmut, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi–I Devrimler ve Tepkiler 1924-1930**, Türkiye İş Bankası Kültür yay., İstanbul, 2009.

_____, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-II (1931-1938) Tek Partili Cumhuriyet**, Türkiye İş Bankası Kültür yay., İstanbul, 2009.

GÖKSU, Emel, **1929 Dünya Ekonomik Buhranı Yıllarında İzmir ve Suç Coğrafyası**, İzmir Büyük Şehir Belediyesi Kültür Yayını, İzmir, 2003.

GÜNEŞ, İhsan, **Birinci TBMM'nin Düşünce Yapısı(1920-1923)**, İş Bankası Kültür yay., İstanbul, 2009.

HOBSBAWM, Eric, **Kısa 20.Yüzyıl (1914-1991 Aşırılıklar Çağı)**, Çev.(Yavuz Alogan), Everest yay., İstanbul, 2007.

LEWİS, Bernard, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, TTK, Ankara, 2000.

İSMET, İnönü, **Hatıralar**, Bilgi Yay., Ankara, 2006.

KESKİN, Nuray Ertürk, **1930: Muhalefet ve Belediyeler Yılı AçıklamalıYönetim Zamandizini1929 – 1939**, (Editör) Birgül A. Güler, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Kamu Yönetimi Araştırma ve Uygulama Merkezi: 2 Türkiye Cumhuriyeti İdare Tarihi Araştırması, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 2007.

Kadro 1932 C.I, Tıpkı Basım, Yayıma Hazırlayan Cem Alpar, Kalite Matbaası, Ankara, 1978.

KANDEMİR, Feridun, **Serbest Fırka Nasıl Kuruldu? Nasıl Kapatıldı**? İstanbul, 1955.

KAZGAN, Gülten, **Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi**, İstanbul Üniversitesi Bilgi Yay., İstanbul, 2006.

_____, **Türkiye Ekonomisinde Krizler(1929-2001):Ekonomik Politik Açısından İrdeleme**, İstanbul Üniversitesi Bilgi Yay., İstanbul, 2008.

KEPENEK, Yakup- Nurhan YENTÜRK, **Türkiye Ekonomisi**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2007.

KESER, İhsan, **Türkiye'de Siyaset ve Devletçilik**, Gündoğan yay., Ankara, 1993.

KEYDER, Çağlar, **Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye**, Tarih Vakfı Yurt yay., İstanbul, 1993.

_____, **Türkiye'de Devlet ve Sınıflar**, İletişim yay., İstanbul, 2009.

KILIÇ, Sezai, **Türk-Alman İlişkileri ve Türkiye'deki Alman Okulları (1852'den 1945'e Kadar)**, Atatürk Araştırma Merkezi yay., Ankara, 2005.

KİLİ, Suna, **Atatürk Devrim Modeli(Bir Çağdaşlaşma Modeli)**, İş Kültür yay., İstanbul, 2003.

KİNDLEBERGER, Charles P., **Cinnet, Para ve Çöküş- Mali Krizler Tarihi-**, İstanbul Bilgi Üniversitesi yay., İstanbul, 2007.

KİNROS, Lord, **Bir Milletin Yeniden Doğuşu: Atatürk**, İstanbul, 1967.

KİPAL, Ulaş-UYANIK, Özgür, **Türkiye'de Milli İktisat Tarihi (Devletçilik)**, Kaynak yay., İstanbul, 2001.

KOCABAŞ, Özlem Yıldırır, **Türkiye'de Tarımsal Kooperatifçilik Düşüncesinin Gelişimi**, Libra Yay., İstanbul, 2010.

KOCATÜRK, Utkan, **"Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri"**, AKDTYK, Ankara, 2005.

KOÇAK, Cemil, **Türk- Alman İlişkileri(1923-1939) İki Dünya Savaşı Arasındaki Dönemde Siyasal, Kültürel, Askeri ve Ekonomik İlişkiler,** TTK, Ankara, 1991.

KORALTÜRK, Murat, **Ahmet Hamdi Başar'ın Hatıraları Meşrutiyet, Cumhuriyet ve Tek Parti Dönemi,** İstanbul Bilgi Üniversitesi yay., İstanbul, 2007.

KÖKSAL, Bilge Aloba – İLKİN, A. Rasih, **Türkiye'de İktisadi Politikanın Gelişimi (1923-1973)**, Yapı ve Kredi Bankası yay., (basım yeri yok) 1973.

KÖHNEN, Gerhard, **Dünya Ekonomi Tarihi (Başlangıçtan – Bugüne)**, (Çev: Tunay Akoğlu), Varlık yay., İstanbul, 1965.

KRAL, August R.Von, **Kemal Atatürk'ün Ülkesi- Modernleşen Türkiye'nin Gelişimi-** (Çev :S.Eriş Ülger), Alfa yay., İstanbul, 2010.

KURUÇ, Bilsay, **Belgelerle Türkiye İktisat Politikası (1929-1932)**, C.I, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi yay., Ankara, 1988.

_____, **Belgelerle Türkiye İktisat Politikası(1933-1935),** C.II, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi yay., Ankara, 1993.

KUTAY, Cemal, **Mustafa Kemalin Önlenen Demokrasi Girişimi: Serbest Cumhuriyet Fırkası: (Laik Liberal Rejim Bugünkü Duruma Nasıl Sürüklendi)**, İklim yay., İstanbul, 2004.

MACİT, M. Hanifi, **Faşizm ve Nazizm**, Savaş Yayınevi, Ankara, 2006.

MANGO, Andrew, **Atatürk- Modern Türkiye'nin Kurucusu**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2004.

MARTAL, Abdullah, **Değişim Sürecinde İzmir'de Sanayileşme 19. Yüzyıl**, Dokuz Eylül yay., İzmir, 1999.

OKYAR, Ali Fethi, **Üç Devirde Bir Adam**, İstanbul, 1980.

ORAN, Baskın, **"Türk Dış Politikasının(TDP) Teori ve Pratiği"** Baskın Oran (ed.) Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, C.I, İstanbul, İletişim yayınları, 2002.

ÖKÇÜN, Gündüz**, A.Türkiye İktisat Kongresi 1923 - İzmir**, Ankara, 1981.

_____, **Türkiye İktisat Kongresi: Haberler, Belgeler, Yorumlar**, Ankara, 1968.

ÖNEY, Ayhan, **İktisadi ve Ticari Terimler Sözlüğü**, Turhan Kitabevi, Ankara, 1978.

ÖRERoĞLU, Mert, **Cumhuriyet Döneminde Türk Sanayisinin Kuruluşu ve Nazilli Basma Fabrikası**, Teknoed yayınları, Ankara, 2004.

ÖZ, Esat, **Tek Parti Yönetimi ve Siyasal Katılım, 1923-1945**, Gündoğan yay., Ankara, 1992,

ÖZGÜLDÜR, Yavuz, **Türk-Alman İlişkileri 1923-1945**, GenelKurmay Basımevi, Ankara, 1993.

PAMUK, Şevket, TOPRAK, Zafer, **"Türkiye Tarımı ve Yapısal Gelişmeler 1900 1950" (Derleyen) Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000)**, Yurt yay., Ankara, 1998.

PAMUK, Şevket, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme Seçme Eserleri-II**, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2007.

PEKİN, Müfide, (Derleyen), **Yeniden Kurulan Yaşamlar 1923-Türk –Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi**, İstanbul Bilgi Üniversitesi yay., İstanbul, 2005.

PERİNÇEK, Mehmet, **Türk- Rus Diplomasisinden Gizli Sayfalar**, Kaynak yay., İstanbul, 2011.

POULANTZAS, Nicos, **Faşizm ve Diktatörlük**, (çev. Ahmet İnsal, Baskıya Haz. Murat Belge), Birikim Yay., İstanbul, 1980. http://www.marksistarastirmalar.org/pdfs/FASIZM%20VE%20DIKTATORLUK.pdf E.T.13.02.2012.

RATHMANN, Lothar, **Berlin Bağdat Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi**, Belge yay., İstanbul, 1982.

SADİ, Hamit, **İktisadi Türkiye**, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul, 1932.

SERÇE, Erkan, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İzmir'de Belediye (1868-1945),** Dokuz Eylül yay., İzmir, 1998.

SERTEL, Zekeriya, **Hatırladıklarım**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2001.

SEVER, Murat, **Ahmet Hamdi Başar ve İstanbul Tüccar Derneği**, Libra yay., İstanbul, 2009.

SOYAK, Hasan Rıza, **Atatürk'ten Hatıralar**, YKY, İstanbul, 2004.

SOYSAL, İsmail, **Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları I. Cilt (1920-1945)**, TTK, Ankara, 2000.

SÖNMEZDAĞ, Umur, **İzmir Tarihinde Sergi, Panayır, Fuarlar ve Kültürpark**, İzmir Atatürk Ormanı Kurma ve Koruma Derneği yay., N.6, İzmir, 1978.

ŞENOCAK, Bülent, **Levant'ın Yıldızı İzmir – Levantenler, Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler**, Şenocak yay., İzmir, 2008

TANİLLİ, Servel, **Yüzyılların Gerçeği ve Mirası C.VI- 20.Yüzyıl Yeni Bir Dünyanın Aranışında,** Adam yay., İstanbul, 1999.

Tarih IV Kemalist Eğitimin Tarih Dersleri, Kaynak yay., İstanbul, 2004.

TEKELİ, İlhan - İLKİN, Selim, **Cumhuriyetin Harcı -Modernitenin Altyapısı Oluşurken**,İstanbul Bilgi yay., İstanbul, 2004.

_____,**Cumhuriyetin Harcı Köktenci Modernitenin Doğuşu**, C.I,İstanbul Bilgi Üniversitesi yay., İstanbul, 2007.

_____,**Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu**, Bilge Kültür Sanat yay., İstanbul, 2009.

_____,**1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları,** Bilge Kültür Sanat yay., İstanbul, 2009.

TEZEL, Yahya S., **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi**, Tarih Vakfı Yurt yay., İstanbul, 2002.

TÜNAY, Muharrem, **Siyasal Tarih**, İmge Kitabevi, Ankara, 1995.

TİMUR, Taner, **Türk Devrimi ve Sonrası**, İmge Kitabevi, Ankara, 2001.

TÖKİN, İsmail Husrev, **Türkiye Köy İktisadiyatı,**İletişim yay., İstanbul, 1990.

TUNÇAY, Mete, **Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)**, Tarih Vakfı yay., İstanbul, 2005.

TURAN, Şerafettin, **Mustafa Kemal Atatürk, (Kendine Özgü Bir Yaşam ve Kişilik)**, Bilgi yay., Ankara, 2004.

_____,**Türk Devrim Tarihi III/I. Bölüm,** Bilgi yay., Ankara, 1995.

TURAN, İlhan, **İsmet İnönü- Konuşma, Demeç, Makale, mesaj ve Söyleşiler 1933-1938**, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu yay., Ankara, 2003.

TUNÇAY, Mete, **Türkiye'de Sol Akımlar-I (1908-1925)**, BDS, yay.,İstanbul, 2000.

TÜRDEŞ, Mustafa, **Kadro Hareketi –Ulusçu Sol Bir Akım**, İmge Kitapevi, Ankara, 1999.

UÇAROL, Rifat, **Siyasi Tarih 1789-2010**, Der yay.,İstanbul, 2010.

UĞURLU, Editör: Ö.Andaç, **Yabancı Gözüyle Cumhuriyet Türkiyesi (1923-1938)**, Örgün yay., İstanbul, 2003.

UYAR, Hakkı, **Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi**, Boyut yay., İstanbul, 1998.

URAN, Hilmi, **Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım(1908-1950)**, İş Bankası Kültür yay., İstanbul, 2007.

ÜLKEN, Hilmi Ziya, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, Ülken yay., İstanbul, 2001.

ÜLKEN, Yüksel, **Atatürk ve İktisat,** Türkiye İş Bankası Kültür yay., Ankara, 1981.

WEİSBAND, Edward, **2.Dünya Savaşı ve Türkiye**, (çev:M.A.Kayabağ –Örgen Uğurlu) Örgün yay., İstanbul, 2002.

YERASİMOS, Stefanos, **Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye III (Dünya Savaşından 1971'e)** Belge yay., İstanbul, 1992.

YETKİN, Çetin, **Atatürk'ün "Vatana İhanet'le Suçlandığı S.C.F Olayı**, Otopsi yay., İstanbul, 2004.

YETKİN, Sabri, (yayına hazırlayan), **Ticari ve İktisadi İzmir Rehberi 1926**, İBBKY, İzmir, 2002.

YILDIRIM, İsmail, **Cumhuriyet Döneminde Demiryolları (1923-1950)**, Atatürk Araştırma Merkezi yay., Ankara, 2001.

YILMAZ, Mustafa - DOĞANER Yasemin, **Cumhuriyet Döneminde Sansür (1923-1973)**, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2007.

ZÜRCHER, Erik Jan, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, İletişim yay., İstanbul, 2005.

V. Makaleler

AKDUR, Recep, "Cumhuriyetten Günümüze Türkiye'de Sağlık", www.recepakdur.com E.T.03.02.2012.

_____,"Sıtma ve Sıtma Salgınları Tarihi", www.recepakdur.com E.T.03.02.2012.

ARI, Kemal,"Yunan İşgalinden Sonra İzmir'de 'Emval-i Metruke' ve 'Fuzuli İşgal' Sorunu", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, VI/18 (Temmuz, 1990), s.s.691-706.

_____, "Mübadele ve Ulusal Ekonomi Yaratma Çabaları", **Toplumsal Tarih**, S.68 (Ağustos, 1999) s.s.12–17.

_____, "Türkiye'de Mübadele Dönemi Toprak Mülkiyeti ve Tarımda Değişim" **Bilânço 98: 75. Yılda Köylerden Şehirlere**, İstanbul, 1999, s.s. 97-114.

AVNİ, Zakolu, "1929/30 Dünya Ekonomik Krizi Karşısında Türk Ekonomisi ve Alınan Krizle Mücadele Tedbirleri" Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi yay.,**Ankara,1982.

ÇELEBİ, Esat, "Atatürk'ün Ekonomik Reformları ve Türkiye Ekonomisine Etkileri(1923-2002)", **Doğuş Üniversitesi Dergisi**, 2002, (5), s.s.17-50. journal.**dogus**.edu.tr/index.php/duj/article/download/200/218, E.T.26.02.2012.

ÇIKIN, Ayhan, "Atatürk Dönemi Ekonomi Politikaları ve Kooperatifçilik." **YAR Müdafaai Hukuk Dergisi**, S.62, Kasım 2003, ss.25-32. http://www.kooptr.com/ekitap/guncel/ataturk_donemi_koop.pdf, E.T.26.02.2012.

DUMAN, Doğan , "Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi** C.I ,S.2, 1992, ss.127-141.

EVGİN, Tülay, "Dünden Bugüne Dış Borçlarımız", Haziran, 2000, s.s.1-64, http://www.econturk.org/hazine1.pdf, E.T.14.02.2012

GÖKÇEN, Ahmet M., "Türkiye'de İktisat Politikaları ve Ekonomik Gelişme" http://www.ahmetgokcen.org.

GÜRSOY ,Gencay, "Sağlık", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi,** C. VI-VII, İletişim yay., İstanbul, 1983, s.s.1716-1735.

GÖZCÜ, Alev, "Geçmişten Günümüze Demiryolu Ulaşımı Politikalarına Genel Bir Bakış ve İzmir Örneği", **İzmir Ulaşım Sempozyumu**, İzmir 8-9 Aralık 2009.

_____,"Bir İntiharın Sosyo-Ekonomik Arka Planı: Dünya Ekonomik Bunalımının İzmir Örneğinde Gündelik Yaşama Yansımaları", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi,** C. VI, S.14, 2007/ Bahar, s.s.85-102.

_____,"1929 Ekonomik Bunalımı Sonrasında Dünyada "Yeni Türkiye" Algısı Ve Türkiye'nin Ekonomik Arayışlarına İlişkin Saptamalar", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C. VII, S.16-17, 2008/Bahar-Güz, s.s.273-290.

HAMİTOĞULLARI, Beşir, "Karma Ekonomi Planlama ve Büyümeye İlişkin Bazı Yanılgılar Üzerine", s.s.168-186, http://acikarsiv.ankara.edu.tr/browse/2880/3709.pdf E.T.07.02.2012.

İNCE, Erdal, "1929 Dünya Ekonomik Buhranı'nın Almanya'daki Etkisi ve Bu Etkinin İzmir Finans Piyasasına Yansıması", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C. VII, S. 16-17, (2008/ Bahar – Güz), s.s. 291-309.

KALAYCI, İrfan, "Atatürk'ün Kalkınma Modeli(AKM): Günümüz Sanayisi İçin Kazanımlar", **Maliye Dergisi**, S. 156, Ocak-Haziran 2009, s.s.152-176. http://212.174.133.188/calismalar/maliye_dergisi/yayinlar/md/156/10.Irfan.KALAYCI.pdf. E.T.18.10.2011.

KANLIGÖZ Cihan, "Kamu Borçlanma(İstikraz) Sözleşmeleri, s.s.339-357. http:// dergiler.ankara.edu.trdergiler424805581.pdf E.T.12.02.2012

Kemal Turan, "İzmir İktisadiyatı" **Fikirler,** S. 53 (1 Haziran 1930).

KEYDER, Çağlar, "İktisadi Gelişmenin Evreleri", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi,** İletişim yay., İstanbul, 1985, s.s.1065-1074.

KIRKPINAR, Kenan, "Aşar Vergi Sisteminin Kaldırılışı", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C. I, S.2, 1992, İzmir, s.s.105-125.

MANGO, Andrew, "Batı Gözüyle ATATÜRK", **Doğumun 125. Yılında MUSTAFA KEMAL ATATÜRK,** Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 2011, ss.29-34.

MUHİTTİN, "Türkiye'de Kooperatif Hukukiyatı" **Türk Kooperatifçisi,** N.7-8, s.s.1-6, Teşrinievvel(Eylül) 1930.

ÖKÇÜN, A. Gündüz, "Teşvik-i Sanayi Kanun-ı Muvakkatı, 1913", http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler, E.T.02.02.2012.

ÖLÇEN, Ali Nejat, "1923-1938 Döneminde Birinci ve İkinci Sanayi Planları" Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi, **A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi yay**., Ankara, 1982.

ÖZÇELİK, Ahmet, "1929- 1930 Dünya Ekonomik Buhranının Türkiye Tarımı Üzerine Etkileri", **Kooperatifçilik**, S. 104, Nisan-Mayıs-Haziran 1994, s.s.5-17.

ÖZKAN, Orhan, "Atatürk Döneminde Sağlık Politikası", Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi yay**., Ankara, 1982, s.s.191-205.

PAMUK, Şevket, "20. Yüzyıl Türkiyesi için Büyüme ve Bölüşüm İndeksleri" **İktisat, İşletme, Finans Dergisi**, Ekim 2005, ss.5-15.

SABIR, Hasan, "Atatürk'ün Ekonomi Anlayışı", **Sayıştay Dergisi**, S.62. http://www.sayistay.gov.tr

SAMSUNLU, Ahmet "İzmir Ticaret Odasının 100 Yılı", **1885-1982 Türkiye Ekonomisinin 100 Yılı ve İzmir ve İzmir Ticaret Odası Sempozyumu**, İzmir Ticaret Odası yay., İzmir, 1985, s.s.218-230.

ŞAYLAN, Gencay, "Türkiye Büyük Millet Meclisi", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi X**, İletişim yay., İstanbul, 1983, s.s.2661-2670.

ŞENDOĞDU, Aslan - Öztürk, Yunus Emre, "Küresel Krizin Büyüyen Etkisi ve 1929 Dünya Ekonomik Buhranı Bağlantıları Işığında Türk Bankacılık Sektörü", **Journal of Azerbaijani Studies**, ss.423-431, http://jas-khazar.org/ E.T. 22.07.2011.

TAŞ, Ramazan, "Türk Mali Sisteminin Uzun Dönem (1923-1980) Gelişiminin Yapısal ve Oransal Analiz Yöntemleriyle Değerlendirilmesi", s.s. 355-382, dergiler.ankara.edu.tr/dergiler.

TEKELİ, İlhan, "Türkiye'de Devletçi İktisat Politikasına Geçişin Nedenleri: Devletçilik Deneyiminin Ege Bölgesinde Çeşitlenmesi" **1885-1985 Türkiye Ekonomisinin 100 Yılı ve İzmir ve İzmir Ticaret Odası Sempozyumu**, İzmir, 1985.

TEKELİ, İlhan – İLKİN, Selim, "TC Merkez Bankası", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, C.I, İletişim yay., İstanbul , 1983, s.s.146-154.

TELLAL, Erel, "MİRSAİD SULTAN GALİYEV", **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, S.I, C.56, s.s.105-133, http://acikarsiv.ankara.edu.tr/browse/2467 E.T. 02.02.2012.

TEMEL, Mehmet, "Atatürk Dönemi Hayvancılık Politikası", **Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi(İLKE)** Sayı 24, Bahar 2010, ss.201-234.

TINAL, Melih, **"**Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Döneminde Doktor Milletvekilleri",**Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi-TheJournal of International SocialResearch Volume**, 2/6 Winter 2009.

TÖR, Vedat Nedim, "Türk İktisadiyatının Erkânı Harbiye dairesi: Ali İktisat meclisi", **Kadro**, 1933 Cilt/2 Tıpkı Basım, Yayına Hazırlayan Cem Alpar, Ankara, 1979, s.s.12-17.

TUNCEL, Gökhan, "Ekonomik Krizlerin Türkiye'de Siyaset – Bürokrasi İlişkisine Etkisi" http://web.inonu.edu.tr/~ozal.congress/pdf/47.pdf ss.765-788.

TURAN, Murat, "Madenciliğimizin Tarihsel Gelişimi" **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, C.V, İletişim yay., İstanbul, s.s.1323-1346.

UYAR, Hakkı, "Serbest Cumhuriyet Gazetesi", **Tarih ve Toplum**, Sayı 95, Kasım 1991, s.s.46-51.

VARLIK, M., Bülent, "Ahmet Hamdi Başar ve Kooperatif –**Aylık İktisadi Halk Mecmuası**", 1981.

VEDAT Nedim, "Devletin Yapıcılık ve İdarecilik kudretine inanmak gerekir.", **Kadro**, Mart 1933, Sayı 15, s.s.13-19.

VURAL, İsmail Yaşar, "Atatürk Dönemi Maliye Politikaları: Liberal İktisattan Karma Ekonomiye", **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S.20, Nisan 2008, s.s. 77-114.

YILDIRIM, Seyfi, "Türkiye Demiryollarında İstihdam Edilen Yabancı Uzmanlar (1925-1950)", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, S.67-68-69, C.XXIII, Mart-Temmuz-Kasım 2007.

YILMAZ, Gülay Akgül, "Türkiye'de 1923-1938 Dönemi Maliye Politikası Uygulamaları", **Marmara Üniversitesi İİBF Dergisi**, Yıl 2009, C.XXVII, S.II, s.s.297-328.http://iibf.marmara.edu.tr/dosya/fakulte/iibfdergi_2009_2/akgul.yilmaz.pdf. E.T.07.01.2012.

QUATAER, Donald, "19.yy'da Osmanlı İmparatorluğu'nda Demiryolları", **Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, C.VI, İletişim yay., İstanbul, 1985.

VI. Gazete Makaleleri

"İktisadi Buhrana Çare", **Cumhuriyet**, 3 Ağustos 1930.

"Amerika'da da Buhran Kendini Gösteriyor: Açlık Başladı!" **Yılmaz Gazetesi**, 12 Kanunisani 1931.

"Buhran var", **Halkın Sesi**, 15 Kânunuevvel 1931.

"Buhranın Mesulleri", **Anadolu**, 13 Teşrinisani 1930.

"İzmir Usulca Sönüyor", **Halkın Sesi**, 13Teşrinievvel 1932.

"Londra Konferansı", **Halkın Sesi**, 3 Temmuz, 1933.

"Tasarruf yolları" **Cumhuriyet**, 13 Kânunuevvel 1930.

"Tasarruftan Evvel", **Halkın Sesi**, Kânunuevvel 1931.

ZEYNEL, BESİM, "Vaziyetin Kurbanı", **Hizmet**, 30 Mart 1930.

ALAETTİN, CEMİL, "Dünya Buhranı ve Biz", **Cumhuriyet**,4 Kanunisani 1931.

_____,"Dünya buhranını Şiddetlendiren Bedbinlik!", **Cumhuriyet**, 8 Kanunisani 1931.

CEVAT NİZAMİ, "Dünya İktisat Konferansı ve biz", **Akşam**, 1 Şubat 1933.

ORHAN, GALİP, "İktisadi Program", **Cumhuriyet**, 10 Mart 1930.

HASENE NALÂN,"Milli İktisat", **Anadolu**, 15 Kânunuevvel 1930.

İSMAİL HAKKI, **"**Istıraplar Gizlenemez", **Yeni Asır**, 3 Kânunuevvel 1930.

İSMAİL HAKKI, "Devletçilik ve İktisadiyat", **Yeni Asır**, 4 Eylül 1930.

MAHMUT REŞAT, "Almanya'daki felaket" **Hürriyet**, 17 Temmuz 1931.

_____,"İktisadi Buhran", **Hürriyet,** 2 Temmuz,1931.

MEHMET, ASIM "Kadınlarımız ve tasarruf" **Vakit**, 12 Kanunisani 1930.

_____, "İktisadi buhranın sonu", **Vakit**, 6 Haziran 1930.

_____, "İktisadi program", **Vakit**, 19 Kanununisani 1930.

_____, "İktisat ve ahlak", **Vakit**, 24 Kanunisani 1930.

_____, "İktisadi inkılâp", **Vakit**, 12 Kânunuevvel 1929.

_____, "İktisadi Program ve nakliyat", **Vakit**, 18 Nisan 1930.

_____, "İktisadi Program ve Vergiler", **Vakit**, 19 Nisan 1930.

_____, "Tasarruf", **Vakit**, 22 Kânunuevvel,1929.

_____, "İktisadi Devlet", **Vakit**, 13 Nisan 1930.

_____, “İktisadi Program ve kredi”,**Vakit**, 17 Nisan 1930.

_____, “Buhran İçinde”, **Vakit**, 22 Teşrinisani 1929.

_____, “İktisadi Devlet”, **Vakit**, 13 Nisan 1930.

MERMİ, M., “Dünya buhranı önünde: Avrupa ne yapıyor, Biz ne yapmalıyız?”, **Cumhuriyet**, 7 Mart, 1931.

MEŞVERETÇİ NACİ, ,“ İktisat Vekili Celal Beyefendiye”, **Halkın Sesi** 8 Şubat 1933.

_____,“İşsizler ve Açlık”, **Halkın Sesi**, 2 Ağustos 1933.

_____,“Kurtuluş Yolu” Meşveretçi Naci, **Halkın Sesi** 11 Teşrinievvel 1932.

_____,“Bir Okka Pekmeze Yüz Dirhem Gaz!”, **Halkın Sesi**, 19 Teşrinievvel 1932.

MUHARREM BEY, “İktisadiyat siyasete hâkimdir”, **Cumhuriyet**, 11 Şubat 1930.

YUNUS NADİ, “Avrupa’da buhran”, **Cumhuriyet**, 16 Teşrinisani 1929.

_____, “Devlet ve İktisat”, **Cumhuriyet**, 24 Teşrinievvel1931.

_____, “Memur, Kadro Maaş!” **Cumhuriyet**, 6 Haziran 1931.

_____, “Buhrana karşı Fevkalade Tedbirler”, **Cumhuriyet**, 11 Şubat 1931.

_____, “Zirai Buhran”, **Cumhuriyet**, 17 Haziran, 1930.

_____, “Gene İktisadi Program Etrafında”, **Cumhuriyet**, 12 Kanunisani 1931.

_____, “İktisadi Buhranda Mevkiimiz!”, **Cumhuriyet**, 10 Şubat 1931.

_____, “İktisadi Buhranda Mevkiimiz!”, **Cumhuriyet**,10 Şubat 1931.

_____, “Komşu memleketlerde iktisadi vaziyet”,**Cumhuriyet**, 24 Mart 1931.

_____, “Gene İktisadi Program Etrafında”, **Cumhuriyet**, 12 Kanunisani 1931.

_____, “Halas Çaresi: Kooperatif teşkilatı”, **Cumhuriyet**, 29 Mart1931.

_____,“Memurların Azaltılması yerine Maaşların indirilmesi”**Cumhuriyet**, 5 Haziran 1931.

Siirt Mebusu MAHMUT, “Cihan Buhranından kurtulmanın ameli çareleri”, **Milliyet**, 8 Ağustos 1930.

MEHMET, SIRRI, “Hükümete Kendi Teşkilatı Yardım Etmezse” **Halkın Sesi,** 26 Teşrinievvel,1932.

_____, “Bolluk Var Fakat Ucuzluk Yok”, **Halkın Sesi**, 27 Temmuz, 1933.

_____, “İşsizlere İş Bulmak İçin…”, **Halkın Sesi,**8 Teşrinisani 1932.

SÜREYYA, Şevket, “Cihan biriktiyor” **Cumhuriyet**, 12 Kânunuevvel 1930.

AHMET ŞÜKRÜ, “Buhran Nerede?” **Milliyet**, 11 Kanunisani 1931.

YILMAZ, “ İstihsal Edelim”, **Serbes Cumhuriyet**, 8 Kanunisani 1931.

_____, “ İstihsal Edelim”, **Serbes Cumhuriyet**, 8 Kanunisani 1931.

_____, “Bizdeki Buhran, **Serbes Cumhuriyet**, 2 Kânunuevvel 1930.

_____, “Gölge ve İhsan”, **Serbes Cumhuriyet**, 5 Kânunuevvel 1930.

_____, “Sefalet umumidir.”, **Serbes Cumhuriyet**, 8 Kânunuevvel 1930.

VII. İnternet Sayfaları

http://www.osmanlicaturkce.com

www.recepakdur.com

http://kentvedemiryolu.com

http://calismalar/maliye_dergisi/dergi

http://www.sayistay.gov.tr

http:// dergiler.ankara.edu.trdergiler424805581.pdf

dergiler.ankara.edu.tr/dergiler

http://jas-khazar.org

http://www.ahmetgokcen.org

http://tdkterim.gov.tr/

http://kayaum.politics.ankara.edu.tr/1930.

http://www.marksistarastirmalar.org/pdfs/FASIZM%20VE%20DIKTATORLUK.pdf

http://journal.dogus.edu.tr/index.php/duj/article/download/200/218

http://www.kooptr.com/ekitap/guncel/ataturk_donemi_koop.pdf

http://www.tccb.gov.tr/ddk/ddk19.pdf

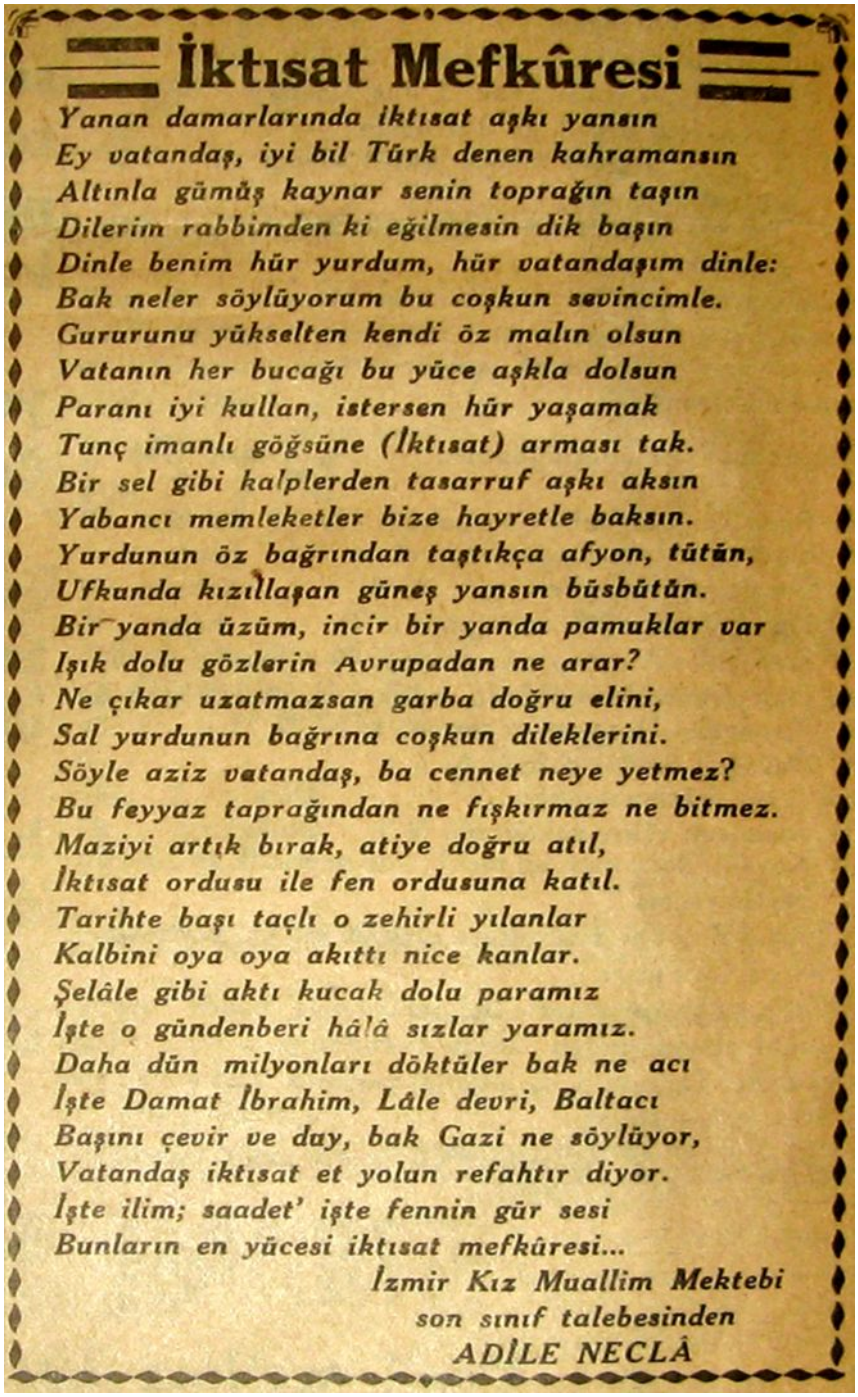

İktısat Mefkûresi

Yanan damarlarında iktısat aşkı yansın
Ey vatandaş, iyi bil Türk denen kahramansın
Altınla gümüş kaynar senin toprağın taşın
Dilerim rabbimden ki eğilmesin dik başın
Dinle benim hür yurdum, hür vatandaşım dinle:
Bak neler söylüyorum bu coşkun sevincimle.
Gururunu yükselten kendi öz malın olsun
Vatanın her bucağı bu yüce aşkla dolsun
Paranı iyi kullan, istersen hür yaşamak
Tunç imanlı göğsüne (İktısat) arması tak.
Bir sel gibi kalplerden tasarruf aşkı aksın
Yabancı memleketler bize hayretle baksın.
Yurdunun öz bağrından taştıkça afyon, tütün,
Ufkunda kızıllaşan güneş yansın büsbütün.
Bir yanda üzüm, incir bir yanda pamuklar var
Işık dolu gözlerin Avrupadan ne arar?
Ne çıkar uzatmazsan garba doğru elini,
Sal yurdunun bağrına coşkun dileklerini.
Söyle aziz vatandaş, ba cennet neye yetmez?
Bu feyyaz toprağından ne fışkırmaz ne bitmez.
Maziyi artık bırak, atiye doğru atıl,
İktısat ordusu ile fen ordusuna katıl.
Tarihte başı taçlı o zehirli yılanlar
Kalbini oya oya akıttı nice kanlar.
Şelâle gibi aktı kucak dolu paramız
İşte o gündenberi hâlâ sızlar yaramız.
Daha dün milyonları döktüler bak ne acı
İşte Damat İbrahim, Lâle devri, Baltacı
Başını çevir ve day, bak Gazi ne söylüyor,
Vatandaş iktısat et yolun refahtır diyor.
İşte ilim; saadet' işte fennin gür sesi
Bunların en yücesi iktısat mefkûresi...

İzmir Kız Muallim Mektebi
son sınıf talebesinden
ADİLE NECLÂ

EK. 1, Halkın Sesi 3 Kanunisani 1932

EK. 2. ,Cumhuriyet 22 Teşrinievvel 1931.

— Tasarruf haftasında ne tasarruf ettin?
— Paralarını istemeğe gelen borçlularıma «evde yok» dedirttim.

EK**. 3. Cumhuriyet 22 Kanunuevvel 1931.**

— 100 kazanan 99 sarfederek 1 saklamalı, diyorlar. Sen buna ne dersin Salamon Efendi?.
— Onu yanlış söylemişler. 100 kazanan 99 u saklayıp 1 sarfetmeli!.

EK. 4. Cumhuriyet 24 Kanunuevvel 1931.

EK. 5. Vatan 2 Mart 1930.

EK. 6. Vatan 30 Kanunuevvel 1929

EK. 7. Cumhuriyet 17 Kanunuevvel 1929.

EK. 8., Son Posta 18 Kanunisani 1931.